

بنچینه کانی دسه لات و خوشگوزمرانی و ههزاری

بۆچی نه ته وان شکستده هینن؟

نووسینی

دارون ناسموگلو و جهیمس رۆبینسون

ومرگیرانی له ئینکلیزییه وه

هۆشیار سیوهیلی

منتدى إقرأ الثقافي

للكتب (کوردی - عربی - فارسی)

www.iqra.ahlamontada.com

جایی بهکم

هولیر 2014

بىنچىنەكانى دەسلەت و خوشگوزەرانى و ھەزارى

بۆچى نەتەوان شىكىستەدەھىتىن؟

نووسىنى

دارۇن ناسمۇگلو و جەيمس رۇبىنسون

وەرگىرانى ئە ئىنگىلىزىيەو
ھۇشيار سىوھىلى

چاپى يەكەم

۲۰۱۴

ھەولير

○ ناوی کتیب : بنچینه کانی دهسه لات و خوشگوزهرانی و ههژاری

بۆچی نه تهوان شکستده هینن؟

○ نویسنی : دارۆن ئاسمۆگلر و جهیمس رۆیینسۆن

○ وهرگیرانی : هۆشیار سیوهیلی

○ تیراژ : (۲۰۰۰) دانه

○ نه خشه سازی : نویسنه گی هیوا

○ چاپ : چاپخانه ی رۆژه لات

○ چاپی یه کهم، ههولیر / ۲۰۱۴

له بهرپوه بهرایه تی گشتی کتیبخانه گشتیه کان ژماره سپاردنی

(۵۳۲) ی سالی (۲۰۱۴) ی دراوه تی

Copyright © 2012

by

Daron Acemoglu & James A. Robinson

All rights reserved

هه‌سه‌نگاندنی بوچی نه‌ته‌وان شکسته‌هینی

کینیس جهی نارو،
خاو من خه‌لاتی نوبل
له نابووری دا، ۱۹۷۲

ئاسمۆگلو و پۆینسنۆن به‌شدارییه‌کی باشی ئه‌و
گفتوگۆیه‌یان کردوه که ده‌کرێ ده‌ریاره‌ی ئه‌وه‌ی
بوچی نه‌ته‌وانی له‌یه‌کچوو به‌و نه‌ندازه‌ گه‌وره‌یه‌ له
په‌ره‌پێدانی ئابووری و سیاسییان دا له‌یه‌کتر
جیاوازن. له‌ میانه‌ی چه‌ندین نمونه‌ی میژووویه‌وه،
ئه‌وان پیشانیده‌ده‌ن که چۆن، په‌ره‌پێدانی
ده‌زگایی، هه‌ندێجار له‌ سه‌ربه‌مه‌ی بارودۆخی
زاده‌ی رێکه‌وت، ئاکامی گه‌وره‌ی هه‌بوه. کراوه‌یی
کۆمه‌لگایه‌ک و ئاماده‌یی بۆ رێگه‌دان به‌ تیکدانی
بنیاتنه‌ر و سه‌روه‌ریی یاسا، پێده‌چن بۆ په‌ره‌پێدانی
ئابووری یه‌کلاکار بن.

گاری ئیس بیکه‌ر،
خاو من خه‌لاتی نوبل
له نابووری دا، ۱۹۹۲

نوو سه‌ره‌کان به‌ شتیوه‌یه‌کی بـرواپێهێن
پیشانیده‌ده‌ن که وولاتان ته‌نیا له‌ کاتێک دا له
هه‌ژاری پزگاریان ده‌بێ که ده‌زگایانی ئابووری
گونجاویان هه‌بێ، به‌تایبه‌تی مولکداری تایبه‌ت و
پکابه‌ریی. ئه‌وان لایان وایه‌ که وولاتان ئه‌گه‌ری
په‌ره‌پێدانی ده‌زگایانی دروستیان زیاتر ده‌بێ کاتێک
سیسته‌می کراوه‌ی پلوره‌لیستییان ده‌بێ له‌گه‌ڵ
پکابه‌ریی بۆ گه‌یشته‌نه‌ ده‌سه‌لاتی سیاسی و
ده‌نگدانی فراوان و کرانه‌وه‌ به‌ پووی سه‌رکردانی
سیاسی نوێ دا. ئه‌م په‌یه‌ه‌ندییه‌ قووله‌ له‌ نێوان
ده‌زگایانی سیاسی و ئابووری دا، کرۆکی
به‌شدارییه‌که‌یان پێکده‌هێنێ و بووشه‌ته‌ هۆی
به‌ره‌مه‌هێنانی لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی یه‌کجار بایه‌خدار
له‌ سه‌ر یه‌کێک له‌ پرسه‌ گرنگه‌کانی ئابووری و
ئابووری سیاسی.

ئەم كىتەپ گىرگەن تىزىمى، كە پىرە لە نەمۇنەى
مىژوۋى، ئەو بابەتە دەخاتەپوۋ كە لايىۋايە بوۋى
دەزگايانى سىياسى كراۋە بۆ پىشتىگىرى دەزگايانى
ئابوۋرى كراۋە كىلىلى خۆشگوزەرانى بەردەۋامە.
كىتەپكە پىداچوۋنەۋە دەكا دەربارەى ئەۋەى كە چۆن
ھەندىك پىژىمى باش كەۋتەنە سەركار و دواتر كەۋتەنە
سەر بازەنەى بەختەۋەرى، لە كاتىك دا پىژىمە خراپەكان
لە بازەنەى ناھەموارى دا مانەۋە. ئەمە شىكرەنەۋەىيەكى
گىرگەن و نابى خويندەۋەى پىشتىگىرى.

پىتەر دايەمۇند،
خاۋەن خەلاتى ئۆيل
لە ئابوۋرى دا، ۲۰۱۰

كىتەپكى سەرنىچا كىش و يەكجار شىۋى خويندەۋەىيە
ئەنجامگىرىيەكەشى دىلخۆشكارە: دەزگا ئەسۋىرتارى
(چەسىنەن) ەكان، ەك ئەۋانەى بوۋنەتە ەۋى
گەشەپىدان لە چىنى ئەمۇدا، ەەر دەبى تىنوگورى
خۇيان لە دەستىدەن. بەبى بوۋى دەزگايانى كراۋە كە
يەكەمجار لە پۇژئاۋادا سەريانەلدا، گەشەسەندى
پاپەدار مەھالە، چۈنكە تەنبا كۆمەلگايەكى خاۋەن
ئازادى راستەقىنە دەتۋانى نوپكارى پەسەن و تىكدانى
بىياتنەر، كە ھاۋپەيوەندەن، بېيىتەئارۋە.

نىال ھىرگەسۇن،
نوسەرى كىتەپى
بەرزىۋنەۋەى پارە

بۆ ئەۋانەى لايان ۋايە چارەنوسى ئابوۋرى نەتەۋەىيە
بەستراۋەتەۋە بە جوگرافىا يان كەلتور، ئەۋا دارۆن
ئاسمۇگلو و جىم پۇبىنسۇن ەۋالى خراپىيان بۆ ئەۋانە
پىيە. ئەۋە دەزگايانى دەسكردى مۇۋىن، نەك چۆنىەتى
ەلگەۋتەى زەۋى يان ئىمانى باۋباپىرانمان، كە
دەۋلەمەندى ەۋەزارى ۋولاتىك ديارىدەكەن. بە
تېھەلگىشكردى زىرەكانەى كارەكانى تىۋرىستانى ەەر
لە ئادەم سىس تا دۆگلاس نۇرس لەگەل
توۋىنەۋەتە جىبىيە زياتر نوپكان لەلەن مىژوۋناسانى
ئابوۋرىيەۋە، ئاسمۇگلو و پۇبىنسۇن كىتەپكى
سەرنىچا كىش و شىۋى خويندەۋەىيان بەرھەمەتۋە.

فرانسیس فوکویاما،
 نووسەری کۆتایی
 میژوو و دوا پیاوو
 نووسەری بنچینه‌کانی
 سیستەمی سیاسی

ئاسمۆگلو و پۆبیینسون، دوولە شارەزا
 پێشەنگەکانی بۆری پەرەپێدان، دەریدەخەن بۆچی
 جوگرافیا و نەخۆشی یان کەلتور نین شەرفە
 ئەو دەکەن هەندیک نەتەو دەولەمەند و
 هەندیکیشیان هەژارن، بەلکو ئەمە پەیوەندی بە
 دەزگایان و سیاسەتەو هەیە. ئەم کتێبە زۆر
 ئاسانە، تیزبینییەکی باشی خستۆتە بەردەم
 پسپۆران و خوێنەرەکان بە گشتی.

سایمۆن جونسۆن،
 هاو نووسەری ۱۲
 خامن بانک و
 پروفیسۆر لە
 ئیلم ئای تەسلوون

کتێبێکی بلیمەت و وێژینەرە، سەرەپای ئەو
 بانگێکی بەناگەهینەوێ بە کجار ناخۆشە. ئاسمۆگلو
 و پۆبیینسون تیۆرییەکی بڕواپێتییان خستۆتە پێو
 دەربارەو هەموو ئەو شتانەو پەیوەندییان بە
 پەرەپێدانی ئابوورییەو هەیە: وولاتان پێشەدەکەون
 کاتێک دەزگایانی سیاسی هاندەری گەشەکردن
 دادەمەزرێنن و شکستەهێنن — زۆرجار بە
 شیوەیەکی سەیر. کاتێک ئەو دەزگایانە پەق دەبن
 یان ناتوانن خۆیان لەگەڵ گەشەکردن دا بگونجێنن.
 کەسانی بەهێز هەمیشە ولە هەموو شوێنێک دا
 هەول دەدەن بە تەواوی کۆنترۆلی حکومەت بکەن و
 لەبەر چاوپێشکردنی خۆیان بەر بە پێشکەوتنی
 کۆمەڵایەتی فراوان بگرن. یان دەبێ دەسەلاتی
 ئەمانە لە پێگەی دیموکراسی کاریگەرەو سنووردار
 بکری یان سەیری نەتەو کەت بکە کە
 شکستەهێنی.

جول مۇكىر،
 رۇبەرت ئىنج ستۇتس
 پروفېسسورى ھونەر و
 زانست و پروفېسسورى
 ئابوورى و مېژوو،
 زانكۆى نۇرسونىزمن

دوولە باشترین و شارەزاترین ئابوریناسانى جیھان دەستدەدەنە زەحمەت ترین بابەت: بۆچی ھەندیک نەتەو ھەژارن و ئەوانى تر دەولەمەندن؟ پىشتەستوو بە زانباریەكى قول لەسەر ئابوورى و مېژوو سىياسى، رەنگە ئەمە بەھیزترین لیدوان بى تا ئىستا درابى كە لای وابى "دەزگاگان گىرنگ" كىتیبكى وروژینەر و چاوکەرەو، لەگەل ئەو ەش دا، بەتەواوى سەرنجراکیشە.

ئیان مۇرىس،
 زانكۆى ستانفورد،
 نووسەرى بۆچی
 رۇژناوا لە ئىستا دا
 ھەمانەرماوى دەکا

لەم كىتیبە وروژینەر و خوشخوینە دلگیرەدا، لە ناو چوارسەد سال مېژوو ەو، دوولە شاسوارانى مەیدانى زانستى كۆمەلایەتى ئەم سەردەمە، پەيامىكى گىرنگ و بزۆینەرمان بۆ دەھینن: ئەو ە ئازادىە كە جیھان دەولەمەند دەکا. با سەمكاران لە ھەموو جىگایەك دا بلەرزن.

سكۆت ئى پەيخ،
 زانكۆى شىگان و
 سانتا فى ئىنستىتوت

وادابنى لە دەورى مېژىك دانىشتووت و گوئ لە جارد دایەمۆند و جۆزىف شومپېتەر و جەیمس مادیسۆن دەگىرت كە باسى مېژوو سىياسى و ئابوورى زیاتر لە دوو ھەزار سال دەكەن. وادابنى كە ئەوان بىرۆكەكانیان دەخەنە چوارچىو ەكى تىۆرى یەكگرتو ەو كە لەسەر بنەماى سنووردارکردنى چەوسانەو ە و ەگەر پخستنى تىكدانى بنیاتنەر و پىكھینانى دەزگایانى سىياسى بەھیز دامەزراو ە كە بواری ھاوبەشى لە دەسلالت دا دەرپەخسىنى، ئەو كاتە بايەخى ئەم كىتیبە كە بە شىو ەكى زیرەكانەو سەرنجراکیش نووسراو ە، دەبینى.

لەم كۆتەبە دەرپەن و گەشتگەر دا، ئاسمۆگلو و پۆبېنسۆن پەرسىيارىكى سادە بەلام گەنگ دەكەن كە ئەوئش ئەوئە: بۆچى ھەندىك نەتەو دەولەمەند دەبن و ئەوانى تەربە ھەزارى دەمىننەو؟ وەلامەكەشيان سادەئە— چۆنكە ھەندىك قەوارە دەزگائانى سىياسى كراوئەتر دادەمەزىنن. ئەوئەى دەربارەى ئەم كۆتەبە، سەرنچراكىشە، بىرىتەئە لە پوونى و ساكارى نووسىنەكەى و نائابى ئارگومىننەكەى و دەولەمەندى بەرچاوى ووردەكارىيە مېژوئەئەكان. پېئوسئە ئەم كۆتەبە بخوئندىتەوئە لە ساتەوئەختىكدا كە جىھانى پۆژئارا پېئوسئە ئىرادەى سىياسى لا دروستبى بۆ مامەلەكەردن لەگەل قەئىرانى قەزەكە بە ئەندازەئەكى ئاناساى سەرىيەلداو.

ستېقن پېنكەس،
پروفسورى مېژوو و
لېكۆلېنەوئە
نېئودەولەتەئەكان و
ئاوچەكە، زانكۆى يەل

ئەوئە سىياسەتە كە نەفامە! ئەمە شوؤقە ئاسان و لەگەل ئەوئەش دا بەئەزەكەى ئاسمۆگلو و پۆبېنسۆن دەربارەى ئەوئەى بۆچى ئەم ھەموو وولاتانە لە پەرەپېدان دا شكستدەئەئەن. لە پەرەئەئە ستوارتەكانەوئە تا جەنگى ئاوخۆ لە باشوور، لە سيارا لېؤن تا كۆلۆمبىا، ئەم كارە بەنرخە ئەوئە پېشانئەدا كە چۆن ئوخبە بەئەزەكان ياساكان بۆ بەرژەوئەندى خۆيان بەكاردەئەئەن لەسەر حسابى خەلگىكى زۆر. بە وئەكەردنى پېرەوئەكى پوون لە نېئوان پەشېئان و گەشېئان دا، نووسەران پېشانى دەدەن كە ئابى جوگرافيا و مېژوو و چارەنووس بن. ئەوان ئەوئەش دەخەنەپوو كە چۆن ئايدىا ئابوورى و سىياسىيە گونجاوئەكان بە نەبوونى گۆرانكارى سىياسى بنەپەرەتى زۆرچار شتەئەكى ئەوتۆ بەدەستناھىنن.

دانى بۆدريك،
قوتابخانەى كەنەدى
بۆ لېكۆلېنەوئەى
ھكۆمەت، زانكۆى
ھارشارد

ئەمە تەنیا كىتئىيىكى سەنجرىكىش وىلگىر نىيە، بەلكى
كىتئىيىكى بەپاستى گىرگە. ئەم توئىزىنەۋە پەسەنە،
كە پىرۇفىسۇران ئاسمۇگلو و پۇبىنسۇن ئەنجامىاندەۋە
و بەردەۋامىن لە ئەنجامدانىدا دەربارەى ئەۋەى چۆن
هېزە ئابوورىيەكان و سىياسەت و بىژاردەى
پۇلىسىيەكان پىكەۋە نەشونما دەكەن و يەكتىرىش
سەنۋوردار دەكەن و چۆن دەزگاكەن كار دەكەنە سەر
ئەم نەشونماكردنە، گىرگە بۆ تىگەيشتن لە
سەرگەۋتن و شىكستەينانى كۆمەلگايان و نەتەۋان.
لېرەدا و لەم كىتئىبەدا ئەم تىزىينىيەنە بە شىۋەيەكى
كراۋە و لە پاستىدا بە شىۋازىكى زۆر سەنجرىكىش
خراۋنەتەپۋو. ئەۋانەى ئەم كىتئىبە بەدەستەۋەدەگىر
و دەست بەخوئىندەۋەى دەكەن، كىشەيان لەگەل
دانانى دا دەبى.

مايكل سېنس،
خاۋمن خەلاتى نۇبىل
لە ئابوورى دا، ۲۰۰۱

ئەم كىتئىبە سەنجرىكىش و خۇشخوئىنە جەختەكەتە
سەر نەشونماى ئالوز و ھاۋبەشى دەزگايانى سىياسى
و ئابوورى بە ئارپاستەى باش و خراب دا. بالانسىكى
ناسك دروستدەكا لە نىۋان لۆجىكى ھەلسوكەۋتى
سىياسى و ئابوورى و گۆپىن لە ئارپاستە دا كە لە
لايەن پووداۋە مېژوۋىيە پەيۋەستەكانەۋە
دروستدەبن، گەۋرە و بچوك، لە كاتى ۋەرچەرخانە
مېژوۋىيەكان دا. ئاسمۇگلو و پۇبىنسۇن ژمارەيەكى
زۆر نمونەى مېژوۋىيە پىشكەشكەشكەن بۆ پىشاندانى
ئەۋەى چۆن ئەم گۆپىنانە يان بەرەۋ دەزگايانى
لە بار و نوپكارى پىشكەۋتو و سەرگەۋتنى ئابوورى
دەجولتىن، يان بەرەۋ دەزگايانى چەۋستىنەر و
گەندەلى يان چەقبەستەن دەجولتىن. ئەۋان دەتۋان
چىژ و تىپرامان دروستبەكەن.

پۇبەرت سۇلۇ،
خاۋمن خەلاتى نۇبىل
لە ئابوورى دا، ۱۹۸۷

سى ھۆكار ھەيە كە وات لىدەكەن ئەم كىتیبەت لا
 پەسەند بى. ھۆكارى يەكەم ئەو ھەيە كە ئەم كىتیبە
 دەربارەى جىاوازىيەكانى داھاتە نەتەو ھەيەكانە لە
 ناو جىھانى مۆدېرن دا، كە پەنگە گەورەترین
 كىشە بى ئەمۆ پەوبە پەوبى جىھان بويىتەو.
 ھۆكارى دوھم ئەو ھەيە كە ئەم كىتیبە بە چەندىن
 چىرۆكى دلفېرېن زاخاودراو ھە وات لىدەكەن لە
 ئاھەنگەكان دا قسەبىژىكى سەرنجراكىش بىت -
 ھەك چىرۆكى ئەو ھەيە بۆچى بۆتسوانا دەولەمەند
 دەبى و سيارا لىقۇن دەولەمەند نابى. ھۆكارى
 سىيەمىش ئەو ھەيە كە ئەم كىتیبە بابەتتىكى خۆشە
 بۆ خويىندەو ھە ھەك من پەنگە تۆش ھەزىكەى
 بە يەكجار بىخوینىتەو ھە دواترىش جار لە دواى
 جار بگەریتەو ھە سەرى و بىخوینىتەو.

جىرد دايەمۇند،
 براو ھەلەتلى
 پلوتزەم - نووسەرى
 براو ھە پەرفۇشتىن
 كىتیبى تەھەنگان و
 مىكرۇيان و پۇلا و
 دارمان

لە ماو ھەيە پابوردوودا فەيلەسوفىكى كەمناسراوى
 سىكۆتلەندى كىتیبىكى نووسى دەربارەى ئەو ھەيە كە
 چى دەبىتە ھۆى سەركەوتنى نەتەوان و چى دەبىتە
 ھۆى شىكستەئىنانيان. سامانى نەتەوان ئەمۆ ھىشتا
 دەخویندەرتەو. بە ھەمان ژىرى و بە ھەمان
 تىپوانىنى فراوانى مېژوو ھەيە، دارقۇن ئاسمۆگلو و
 جەيمس رۆبىنسۇن جارىكىتر تاوتوئى ھەمان كىشە
 دەكەنەو ھە بۆ سەردەمى ئىستامان. دوو سەدە
 لەمەودوا، بە ھەمانشېو ھە ھەكانى ئىمە كىتیبى
 بۆچى نەتەوان شىكستەمىن؟ دەخویننەو.

جۇرچ ئەيكەرلۇف،
 براو ھەلەتلى نۇيل
 ئە ئەدەب دا،
 سالى ۲۰۰۱

چارلس سی مان،
نوسه‌ری کتییی
۱۴۹۱ و ۱۴۹۲

برچی نه ته وان شکستده هئینز؟ له چه ندین پرووه وه
هئنده باشه که ناتوانم هه موو ئه و روانه بجه مه پروو.
شرؤفه ی پرووه ریکی فراوانی میژووی مرؤفایه تی
ده کا. ئه م کتییبه به هه مان ئه ندازه ئاشنای
پووداوه کانی ئاسیا و ئه فریقاو ئه مه ریکا کانه. وه ک
یه ک مامه له له گه ل چه پ و راست و هه موو
ره نگه کانی نیوانیان دا ده کا. ده ستنا پاریزی، به لام
ته نیا له پیناوی پاکیشانی سه رنج دا پروونا شکینی.
رابوردو پۆشن ده کاته وه له کاتیک دا ریگای نویمان
له به رده مدا ده کاته وه تا بیر له ئیستا بکه ینه وه.
ئه و کتییبه ده گمه نه یه له ئابووری دا که خوینه ر
ده هئینته سه ر ئه و برویه ی که نووسه رانی باشترین
شتیان بۆ خه لکی ئاسایی ده وئ. ئه م کتییبه ده بیته
بابه تی مشتومری چه ندین سالانی داهاتووی
باسکاران و گفتوگۆی ئایا زانیوته ی سه ر میزی
شیفخواردنی خوینه رانی ئاسایی بۆ چه ندین سالان.
هه ندیک گالتیه ی تیدایه که تامی خویان هه یه.
کتیبیکی نایابه و پیویسته یه کسه ر بکپری، بۆ
ئه وه ی نووسه ره کان هانبدرین تا له کارکردن
به رده وامبن.

پىرىست

لاپىرە	ئاومرۇك	
۱۳	پىنشەكى ۋەزگىز	
۱۷	پىنشەكى نووسەران	
	بۇچى مىسىرىيەكان پۇتانه مەيدانى تەحرىرەۋە بۇ لايردىنى حوسنى موبارەك و ماناى ئەمە چىيە بۇ تىگەيشتىنمان لە ھۇكارەكانى خوشگوزەرانى و ھەزارى؟	۱
۲۳	So close and yet so different	ھىندە نىزىك و ئەگەل ئەۋەش دا ھىندە جىاۋاز
	نۇگالىس، ئەرىزۇنا و نۇگالىس، سۇنۇرا دانىشتوان و كەلتور و جوگرافىيى ھاۋاشىۋەيان ھەيە. بۇچى يەككىيان دەۋلەمەندە و ئەۋىترىيان ھەزەرە؟	۲
۷۰	Theories that don't work	ئەۋ تىۋرىيەنى كار ناكەن
	ۋولاتانى ھەزەر ھەزەرن، نەك لەبەر جوگرافىيا يان كەلتورەكانيان؛ يان لەبەر ئەۋەى سەركردەكانيان نازانن چ جۇرە پۇلىسىيەك ھاۋلاتىيانىان دەۋلەمەند دەكەن.	۳
۱۰۱	The making of prosperity and poverty	دروستکردنى خوشگوزەرانى و ھەزارى
	چۇن خوشگوزەرانى و ھەزارى دروستدەكرىن لە رىنگاى ئەۋ ھاندانانەى لە لاين دەزگاكانەۋە دروستدەكرىن و چۇن سىياسەت دىيارىدەكا كە نەتەۋەيەك چ جۇرە دەزگايانىكى دەبى؟	۴
۱۳۳	Small differences and critical junctures: The weight of history	جىاۋازىيە بچۈۋكەكان و ۋەزچەر خانە مىژۋىيەكان: قورسايى مىژۋو
	چۇن دەزگاكان لە رىنگاى مىللەتنى سىياسىيەۋە دەگۈرىن و چۇن رابوردو ئىستادادەرىتى؟	۵
	داھاتووم بىنيۋە و ئەۋ داھاتوۋەش دىتەدى	
۱۶۷	I have seen the future and it works	گەشەكردن لە ساىەى دەزگايانى چەۋسىنەر دا
	ئايا ستالين و شىيام پاشا و شۇرشى كشتوكالى و دەۋلەتانى . شارى مايا لە چى دا ھاۋبەشن و چۇن ئەمە شىۋقەى ئەۋە دەكا كە بۇچى گەشەكردنى ئابۋورى ئىستاي چىن ناتوانى بەردەۋامبى؟	۶
۲۰۲	Drifting apart	لىكترازان
	چۇن دەزگايان بە تىپەپرېۋونى كات پەرەدەسىنن و زۇرجارىش بە ھىۋاشى لەيەكتر دەترازىن؟	

لاپىرە	ئاومرۇك	۷
	خالى وىرچەرخان	
۲۳۹	The turning point	
	چۈن شۇرشىكى سىياسى لى سالى ۱۶۸۸ دا دەزگاكانى لى ئىنگلىتەرە دا گۆپى و بۈە ھۈى بەرپابوونى شۇرشى پىشەسازى؟	
		۸
	لە بەردەمى مالەكەى مەن دا نا : بەرپەستەكانى بەردەم پەرەپىندان	
۲۷۷	Not on our turf: Barriers to Development	
	بۆچى ئەوانەى لى ئاۋ چەندىن ئەتەرە دا لى روى سىياسىيەۋە بەھىزبوون دىشى شۇرشى پىشەسازى بوون؟	
		۹
	پىچەۋانەبوونەۋەى پەرەپىندان	
۳۲۹	Reversing development	
	چۈن كۆلۈنئاليزمى ئەۋروپى بەشىكى گەرەى جىھانى ھەزار كىرد؟	
		۱۰
	بلاۋبوونەۋەى خۇشگوزمەنى	
۳۶۵	The diffusion of prosperity	
	چۈن ھەندىك ئارچەى جىھان پىچكەى جىاۋازىان لى رەى ئىنگلىتەرە گرتەبەر بەرەۋ خۇشگوزمەنى؟	
		۱۱
	بازنەى بەختەۋەرى	
۳۹۹	The virtues circle	
	چۈن ئەۋ دەزگايانەى، ھانى خۇشگوزمەنى دەدەن، ئەلقەى قىدىباكى پۈزەتىف دروستدەكەن كە پىنگە لى ھەۋلەكانى ئەۋ ئوخبانە دەگەن كە ھەۋلى لاۋازكردىيان دەدەن	
		۱۲
	بازنەى ئاھەۋەرى	
۴۳۹	The vicious circle	
	چۈن ئەۋ دەزگايانەى، ھەزارى دروستدەكەن، ئەلقەى قىدىباكى نىگەتىف دەھىننەئاراۋە دەھىننەۋە	
		۱۳
	بۆچى ئەتەۋان ئەمرو شگستدەھىنن؟	
۴۷۸	Why nations fail today	
	دەزگايان، دەزگايان، دەزگايان	
		۱۴
	شكاندى قالىبەكە	
۵۲۱	Breaking the mold	
	چۈن چەند ۋولاتىكى كەم پىچكەى ئابوورى خۇيان گۆپى لى پىگەى گۆپىنى دەزگاكانيانەۋە؟	
		۱۵
	تىگەيشتىن لى خۇشگوزمەنى ۋ ھەزارى	
۵۴۹	Understanding prosperity and poverty	
	چۈن دەكرا جىھان جىاۋاز بۋايە ۋ چۈن تىگەيشتىن لەمە دەتۋانى شىرۋقەى ئەۋە بكا كە بۆچى نۆرىيەى ھەۋلەكان بۆ بەرەنگارىبوونەۋەى ھەزارى سەرەكەتۋە ئەبوون؟	

پيشه‌كى له لايهن وەرگيږهوه

نهم كتيبه بهرهمى پازده سال تويزينه وه و ليكولينه وه به له لايهن نووسهران، دارون ناسمؤگلو و جهيمس پويينسون و چهندين كهسى تره وه و چوته ناو قولايى ميژووى مروفايه تيبه وه، هر له شورشى كشتوكالى ناوچهى ميسوپوتاميا تا ميژووى نوټى چهندين ولاتانى دهوله مهنده و هه زارى نهم سهرده مه. نهوان، هه وليانداه وه لاميكى نوټى نهوپرسياره كوئه بدهنه وه كه دهلى: بوچى ههنديك ولات هه زار و ههنديكى تريان دهوله مهنده؟. ليتره وه گه رانيكى وورد ده سپيده كه ن بو به ده سخستنى وه لاسى نهم پرسياره سهره كيبه و چهندين پرسيارى ترى گرنگ: نايا كه لتوورى نه تهوان يان شوټنى جوگرافى ولاتان يان ناستى شاره زايى فرمانپه وا و نوخبه كان پولى گرنگ له هه زارى و دهوله مهنده يان له سهركه وتن و شكسته ينانى نه تهوان دا ده بينن؟ نه گه ره وه لامه كه نه خيره، نهى هوكارى نهم جياوازييه گه وره به له داهات و گوزهرانى نه تهوان دا چيبه؟. نايا سياسهت بناخهى خو شگوزهرانى داده نى يان نابوورى و چون؟ هه ردو نووسه ر، دواى وورد بوونه وه له چهندين نمونهى ميژوويى و ليكولينه وه له نه زمونى چهندين ولات له كيشوهره جيا جياكان دا ده گه نه نه و ده رنه نجامه ي كه كه لتوور و جوگرافيا و نه شاره زايى پولى گه وره يان نيبه، بهلكو نه وه ده زگايانى ولاتن پولى سهره كى له په ره پيدان و پيشكه وتنى نابوورى و سياسى ولات دا ده بينن. ده زگايانى سياسى و نابوورى كراوه دابه زرينه و خوت له ده زگايانى سياسى و نابوورى داخراو و چه وسينه ر دوورخه ره وه، نهوا دهوله مهنده ي و خو شگوزهرانى پوت تيده كه ن. پازده چاپته ره كه ي كتيبه كه نه وه پوونده كه نه وه كه له كاتيك دا ده زگا نابوورييه كان گرنگن بو هيتانه دى خو شگوزهرانى و دهوله مهنده ي نه ته وه يهك، نه وه سياسهت و ده زگايانى سياسى ولاتن نه وه دياريده كه ن كه ولاتيك چ جوهره ده زگايانى نابوورى هه بى: ده زگايانى نابوورى كراوه كه خزمه تى به رژه وهنديه كانى به شى هه ره زورى كومه لگا بكه ن يان ده زگايانى نابوورى چه وسينه ر و داخراو كه ته نيا به رژه وهنده ي نوخبه يه كى كه مينه ي ده سه لاتدار بپاريژن. نه گه ره دابه شبوونى ده سه لات له ناو كومه لگادا ته سك بى و هيچ جله وگيرييه ك يان جله وگيرى كه م

له سه دهسه لاتى سياسى فرمانره وایان هه بوو، ئهوا دهزگا سیاسیه کان په ها دهبن، ههروهك نمونه ئى ئه و پاشایه تی و دهسه لات ه پها یانه ئى له جیهان دا له زۆربه ئى قوناخه كانى میژوودا حوکمیان کردوه. به پیچه وانه وه، ئه و دهزگا سیاسیه ئانه ئى که دهسه لات به شیوه یه کی فراوان له کۆمه لگادا دابه شده کهن و جله وگیری بۆ دهسه لاتى فرمانره واکان داده نئین، دهزگایانی پلوره لیستین و دهسه لاتى سیاسیه ئیش دیموکراسی ده بی و ئه مانیش به دهوری خۆیان دهزگایانی ئابووری کراوه داده مه زینن. ئه وان به درێژی باسی ئه وه ده که ن که ئه گهر دهزگایانی سیاسى و ئابووری کراوه هینده گرنگ بۆ ژيانى نه ته وه ئه ئى بۆچی هه ندیک نه ته وه سه رکه توو نابن له دامه زراندى دهزگایانی کراوه و دهزگایانی چه وسینه ر دروستده که ن یان بۆچی دهزگا کانیان بۆ دهزگایانی کراوه و دیموکراسی ناگۆپن؟

ئاسمۆگلو و پۆبینسون ده لئین (لۆجیکی ئه وه ئى بۆچی دهسه لاتداران نایانه و ئى ئه و جۆره دهزگا ئابووریانه دابه زینن که هانی گه شه کردنى ئابووری ده ده ن به ئاسانى بۆ هه لبژاردنى دهزگا سیاسیه کانیش درێژده کریته وه. له سایه ئى پزیمیکى په ها دا، هه ندیک نوخبه ده توان دهسه لات به کاربه ئین بۆ دامه زراندى ئه و دهزگا ئابووریانه ئى ده یانه و ئى. ئایا ئه وان ئاره زووى ئه وه ده که ن دهزگا سیاسیه کان به ره و دهزگایانی زیاتر پلوره لیستی بگۆپن؟ به گشتى نه خیر، چونکه ئه مه ته نیا دهسه لاتى سیاسیه کان که مده کاته وه و بۆیان زه حمه ت تر ده بی، ته نانه ت مه حال ده بی، که دهزگا ئابووریه کان به و شیوه یه دابریژن که بتوان به رژه وه ندیه کان یان زیاتر بپاریژن ... ئه و خه لکه ئى به هۆى دهزگا ئابووریه چه وسینه ره کانه وه تووشى زیان ده بن ئومیدى ئه وه یان نییه که دهسه لاتداره په ها کان خۆیستانه دهزگا سیاسیه کان بگۆپن و دهسه لات له ناو کۆمه لگادا دابه شبه که نه وه. ته نیا پێگا بۆ گۆپینى ئه م دهزگا سیاسیه کان بریتیه له ناچارکردنى نوخبه ئى سیاسى بۆ دامه زراندى دهزگای زیاتر پلوره لیستی).

وه رچه رخانه میژوویه کان پۆلى گه و ره ده بینن له ژيانى نه ته وان دا و ئه وانه ئى سوود له و وه رچه رخانه ده بینن پێشده که ون و له پروی سیاسى و ئابووریه وه په ره ده سینن. ئینگلته ره توانى به شیوه یه کی پۆزه تیف سوود له وه رچه رخانه میژوویه که مردنى په ش و بازرگانى زه ربای ئه تله سى بوو

وهرېگرې له کاتيک دا ئيسپانيا نه يتوانی سوود له وهرچه رخان و دهره تانه وهرېگرې. هر بویه ئینگلته ره له دهوله تيکی بچوکی لاوه کی و دواکه وتوه وه پييشکوت و شوپشی شکودار و شوپشی پيشه سازی بهرپاکرد و ئيمپراتوريه تی ئيسپانياش بهره و پوچون ملينا. ئەم کتیبه جه ختده کا که هیچ شتيک و هیچ پيشهاتيک حه تمی نییه و پيشتر دياریکراو نییه، به لام جه ختیش له سهر گرنگی و کاریگری په یوه سستی (contingency) ده کا له پروداوه میژووییه کان دا و ئەوه پرونده کاته وه که مەرکه زیه تی سیاسی چ گرنگیه کی هیه و بچی شوپشی پيشه سازی و نویکاری له وولاتانه دا بلالو نه بوونه وه که خاوه ن که مترین ناستی مەرکه زیه تی دهوله ت نه بوون.

نوسه رانی کتیبی (بچی نه ته وان شکستده هینن) لایان وایه تیورییه کی نوییان داناوه بۆ لیکدانه وه و شروقه کردنی هۆکار و فاکتیره کانی هه ژاری و خوشگوزهرانی که زور جیاوازه له تیوری و گریمانه کۆن و تهقلیدیه کان. ئەوان هۆکاری سهره کی ململانی نیوخوییه کان له سهر دهسه لات و سهره لدانی پرژیمه دیکتاتوریه کان و بهرده وامییان دهگیرنه وه بۆ بوونی دهزگایانی سیاسی و ئابووری چهوسینه ر. ئەوان له ږیگه ی تیورییه که یانه وه ئەوه شیده که نه وه که چون دهزگا کراوه کان له ږیگه ی فیدباکی پۆزه تیف و بازنه ی بهخته وه رییه وه بهرده وامده بن و چون دهزگایانی چهوسینه ر و داخراو له ږیگه ی فیدباکی نیگه تیف و بازنه ی ناوه مارییه وه و بهرده وامی به مانه وه و چهوساندنه وه کانیان دهده ن.

هه ریمی کوردستان له ماوه ی ده سالی رابوردودا ههنگای بهرچاوی ناوه بهره و دامه زراندنی دیموکراسی و پلوره لیزم و دهزگایانی کراوه ی سیاسی و ئابووری و هیژدارکردنی جه ماوه ر. ئەمانه ههنگای گرنگ و پۆزه تیفن له پرژه وی دامه زراندنی کۆمه لگایه کی خوشگوزهران و کراوه دا و پیویسته زیاتر په ره یان پیبدری و له ږیگه ی پرۆسه ی (بازنه ی بهخته وه ری و فیدباکی پۆزه تیغه وه) بهرده وامی به مانه وه و به هیژبوونیان بدری.

هیوادارم که ناوه روکی ئەم کتیبه بیته هانده ریکی تر بۆ خوینه ران به گشتی و پووناکبیران و میدیاکاران و ناوه نده سیاسی و میژووی و کهلتوورییه کان به تایبه تی بۆ وروژاندنی ئەو پرس و پرسیاره گرنگانه ی که له م کتیبه دا وروژینراون تا به شیکردنه وه یان هه لسه نگاندنی دروست بۆ واقعی

ئەمىر بىگەن و سەرکردە خىزىبى و بەرپرسە حوكمپرانەكانى كوردستانىش
گرنگى زياتر بە دامەزراندن و پەرەپىدانی دەزگایانی كراوەى سیاسى و ئابوورى
بەدەن.

كارى وەرگىران

وەرگىران بۆ زمانى كوردى كاریكى زەحمەتە چونكە هیشتا، جگە لەوێ
زمانىكى ستاندارد و یەكگرتومان نییە، هیچ هەولێكى جدیش بەدیناكرى بۆ
دامەزراندنى ئەو زمانە. سەرەپای هەولە باشەكان، هیشتا فەرەنگ یان
قاموسىكى (ئینگلیزى - كوردى) وامان نییە كە بتوانن بە تەواوى پشتى
پێبەستى بۆ وەرگىرانی ووشە و زارەوكان. پێزمان و پێنووسى كوردى نەك
تەنیا لە نێوان زارەوكانى زمانەكەمان دا جیاوازن، بەلكو لە ناو ئەو زارەویەى
ئەم كەتیبەى پێنووسراوە جیاوازه. لە كاتێك دا هەولمداوە لە پەوى پێزمانەو
ئەو ستاندارد و پێچكە باوە بەكاربهێنم كە ئەم سەردەمە لە هەرمى كوردستان
دا بەكاردههێنرێ، لە پەوى پێنووسەو، كێشەى زۆرم تووش بوو چونكە
شیوازی پێنووسەكان فرەو هەمەچەشن.

لەگەڵ هەموو ئەم كەموكۆپیە گشتیانەش دا لە شیوازی نووسین و
دەرپڕینی زمانە شیرینەكەمان دا، هەر هەولێك یان ناتەواوییەك لە وەرگىران و
لێكدانەوێ دەقەكانى ئەم كەتیبەدا پەویاندایێ خەتای خۆمە و من بەرپرسیارم.
لەم وەرگىرانەدا، زیاتر بایەخمداوە بەوێ كە تۆى خۆینەرى بەرپز لە
مەبەستى نووسەرەكان و دەقەكانى ناو كەتیبەكە تیگەى نەك مەبەستم
نووسینی دەقیكى ئەدەبى بێ.

چاوەڕپى دەسەخۆشى لە كەس ناكەم چونكە ئەم كارە یەكێكە لە ئەركەكانى
سەرشانم بەرامبەر نەتەوێكەم، بەلام هیوادارم پەخنە و سەرنج و
بۆچوونەكانتان دەربارەى ناوەرۆكى كەتیبەكە بۆ نووسەران و، شیوە و ئاستى
وەرگىرانەكە بۆ بەندە، بەم ناوێشانە ئێلیكترونییە، بنێرن.

hoshyars@hotmail.com

هۆشیار سیوھیلی

پيشه‌کى له لايهن نووسه‌رانه‌وه

ئەم کتیبە دەربارەى جیاوازییە گەورەکانى داھات و ئاستى ژيانە، کە وولاتە دەولەمەندەکانى وەك ویلايەتە یەكگرتووەكان و بەریتانیای مەزن و ئەلمانیا جیا دەکاتەوێ لە وولاتە ھەژارەکانى وەكو ئەوانەى دەکەونە باشوورى بیابانى ئەفریقا و ناوەرەستى ئەمەریکا و باشوورى ئاسیا.

لە کاتێک دا ئێمە ئەم پيشه‌کىیە دەنووسین، باکوورى ئەفریقا و پۆژەلاتى ناوەرەست بەھۆى (بەھارى عەرەبى) یەوێ تووشى ھەژان بوون کە بە شۆپشى یاسەمەن دەستپێک کرد و لەسەرەتا دا لە پێگەى خۆسوتاندنى دەسگێرێکەوێ کە ناوى موحەمەد بوئەزیزى بوو لە ۱۷ کانونى یەكەمى ۲۰۱۰ دا کۆتەپەسەند. لە ۱۴ کانونى دوهم دا سەرۆک زەین ئەلەبەدین بن عەلى، کە لە سالى ۱۹۸۷ ھوێ حوکمی تونسی دەکرد، وازی لە دەسەلات ھێنا، بەلام شۆپش خاوەنەبوو. تینى شۆپشگێرێ دژى حوکمی نوخبە ماف تاییەتەکە لە تونس گەرمتر بوو تا گەیشتە وولاتەکانى تری پۆژەلاتى ناوەرەست. حوسنى موبارەك کە بۆ ماوێ سى سال بە چەپۆکى قورس حوکمی میسرى کرد لە ۱۱ ی شوباتى ۲۰۱۱ دا لابرا. چارەنووسى پۆژەکانى بەحرەین و لیبیا و سوریا و یەمەن لە کاتى نووسینى ئەم پيشه‌کىیە دا دیار نییە.

پیشەى ناپەرەزاییەکان لەم وولاتانە دا لە ھەژاریانەوێ سەرچاوە دەگرن. کەسێکى مامناوێندى میسر ئاستى داھاتى تەنیا ۱۲٪ ی داھاتى ھاوڵاتیەکى مامناوێندى ویلايەتە یەكگرتووەکانە و وا چاوەڕێدەکا دە سال کەمتر بژى. ۲۰٪ ی دانیشتوانى میسر لە ھەژارى تەواو دا دەژین. ھەرچەندە ئەم جیاوازییانە گەورەن بەلام ھیشتا زۆر بچووکن گەر بەراووردی ویلايەتە یەكگرتووەکان لەگەڵ ھەژارتین وولاتى دنیای وەك کۆریای باکوور و سیارا لیۆن و زیمبابووى دا بکەین کە نیوێ دانیشتوانیان لە ھەژارى دا دەژین.

بۆچى میسر بەو ئەندازەى لە ویلايەتە یەكگرتووەکان ھەژارتەر؟ ئەو تەگەرانی چىن کە نەیانھێشتوێ میسر ببێتە وولاتێکى دەولەمەند؟ ئایا ھەژارى میسر ھەمیشەییە یان دەکری لە ناوێرێ؟ پێگایەکى سروشتى بۆ سەرەتای بێرکردنەوێ دەربارەى ئەمە، ئەوێ کە گوێ لە میسرییەکان خۆیان بگرن و

بزانين چى دەلټين دەر باره ی ئه و کیشانه ی دوو چاری بوون و بۆچی دژی پژیته که ی موباره ک پاپه رین. نؤحا همه يد ته مه ن بیست و چوار سال که له ئاژانسکی پیکلام له قاهره کار ده کا له کاتیک دا له مه يدانی ته حریر خۆپیشاندانیده کرد بۆچونه کانی خۆی به م شیوه یه خسته پوو (ئیمه به ده ست گه نده لی و چه وساندنه وه و خراپی خویندنه وه ده نالټین. له ناوچه رگی سیسته میکی گه نده ل دا ده ژین که پیویسته بگوپری). یه کیکی تر له مه يدانه که دا، موسعه ب ئه لشامی که ته مه نی بیست ساله و خویندکاری کۆلجی دهرمانسازیه، هاوپا بوو (هیوادارم له کوتایي ئه مسال دا بتوانین حکومه تیکی هه لبرئراومان هه بی و نازادیه گه ردوونیه کان جیه جیبکری و بتوانین کوتایي به و گه نده لیه به یتین که له وولات دا بلا بوته وه). خۆپیشاندهرانی مه يدانی ته حریر هه موویان به یه ک ده نگ دژی گه نده لی حکومه ت و بیتوانایی له دابینکردنی خزمه تگوزاریه گشتیه کان و نه بوونی دهرفه تی یه کسان له وولاته که یان دا قسه یان کرد. ئه وان به تاییه تی دهر باره ی سه رکوتکردن و نه بوونی مافی سیاسی سکالایان کرد. هه روه ک مو حومه د ئه لبه راده ی دایرکته ری پيشووی ئاژانسی نیوده ولته تی ووزه ی ئه تومی له ۱۳ کانونی دوهمی ۲۰۱۱ دا له سه ر تویه ر نوسیویه تی (تونس: سه رکوتکردن + نه بوونی دادی کۆمه لایه تی + نه بوونی که ناله کانی گۆرانکاری ناشتیانه = بۆمی ته وقیتکراو). میسریه کان و تونسیه کان گه یشتبوونه ئه و بپوایه ی که هۆکاری کیشه ئابووریه کانیا ن له بنه رته دا ده گه پته وه بۆ نه بوونی مافی سیاسی. کاتیک خۆپیشاندهران به شیوه یه کی زیاتر سیسته ماتیکي که وتنه داپشتنی داخواییه کانیا ن، دوا زده داخواییه هه ره گرنگه کانیا ن له لایه ن وائل خه لیل، ئه ندازیاری سۆفتویر و پیکه ری زانیاری ناو ویتسیاته کان که وه ک یه کی که له سه رکرده کانی بزوتنه وه ی ناپه زایی میسریه کان دهرکه وت، بلاوکرایه وه، هه موویان جه ختیا ن له گۆرانکاری سیاسی ده کرده وه. بابته کانی وه ک زیادکردنی که مترین کری، وه ک داخواییه لاوه کییه کان ده خرانه پوو که ده بپایه دواتر جیه جیبکری.

به لای میسریه کانه وه، هۆکاری دواکه وتنیا ن بریتییه له بوونی ده ولته تیکی بیتواناو گه نده ل و کۆمه لگایه ک که تیايدا ناتوانن سوود له به هره و تموح و داهینانه کانیا ن وه رېگرن و تیايدا ناتوانن ئه و په روه رده یه ی ده یانه وئ به ده سته یه یتن. له هه مانکات دا، ئه وان تیده گه ن که ریشه ی ئه م کیشانه هه موویان سیاسیی. هه موو ئه و کاره ساته ئابووریانه ی ئه وان دوو چاری

بوونەتەوہ لەوہوہ سەرچاوەدەگرن کە دەسەڵاتی سیاسی لە میسر چۆن پیادە دەکری و چۆن لە لایەن نوخبەییەکی کەمەوہ قۆرخ کراوہ. ئەمەى ئەوان دەریکپیژدەکەن یەکەم شتە کە دەبێ بگۆڕی.

ئەم شتوہ بێرکردنەوہیەى خۆپیشاندەرانی مەیدانی تەحریر زۆر جیاواژە لە بۆچوونە تەقلیدیەکان. کاتێک خواوەنى بۆچوونە تەقلیدیەکان ھۆکاری ھەژاری وولاتیکی وەك میسر شیدەکەنەوہ، زۆربەى ئەکادیمی وچاودێران باسی فاكتەرى جیاواز دەکەن. ھەندیکیان پێ ئەسەر ئەوہ دادەگرن کە ھەژاری میسر بە شتوہیەکی سەرەکی بە ھۆی پێگە جوگرافییەکیەتى، ئەمەش لەبەر ئەو پاستییەى کە زۆربەى ناوچەکانى وولاتەکە بیابان و بارانى تەواویان نییە و گەل و کەشەکەى بواری کشتوکالێکی بەرھەمدا ناپەخسیتن. کەسانى تر ھۆکاری ئەم ھەژارییە بۆ دیاردە کەلتورییەکان دەگێژنەوہ کە گوايە ڕێگرن لەبەردەم پەرەپێدانی ئابووری و خۆشگوزەرانی دا. میسرپیەکان، ھەرۆک ئەوان دەلێن، نە ئاکاری کارکردن و سیفاتى کەلتورییانەیان نییە کە بوونەتە ھۆى ئەوہى نەتەرەکانى تر دەوڵەمەند ببن و لە برى ئەوہ پەیرەوى باوہرە ئیسلامییەکانیان دەکەن کە لەگەڵ سەرکەوتنى ئابووری دا یەکنەگرنەوہ. بۆچوونی سییەم، کە لە ناو ئابوریناسان و پەرخەگرانی بواری دانانى پۆلیسى دا زالە، ئەوہیە کە فەرمانپەرەى میسر نازانن پێگەى دروست بگرنە بەر بۆ ئەوہى وولاتەکانیان خۆشگوزەرانی بن و لە پابوردوودا پەیرەوى پۆلیسى و ستراتیژی ھەلەیان کردوہ. ئەگەر ئەم فەرمانپەرەى ئامۆژگارى دروست لە پراویژکارانى دروستەوہ وەرگیرن، ئەوا خۆشگوزەرانی دیتە دى. لای ئەم ئەکادیمی و پەرخەگرانە، ئەو پاستییەى کە میسر لە لایەن نوخبەییەکی بچووکەوہ ھوكمکراوہ و لە سەر حسابى کۆمەلگا ھێلانەکانیان دەپازێننەوہ، پەيوەندى نییە بە کێشە ئابورییەکانى وولاتەوہ.

لەم کتیبەدا ئێمە پێ ئەسەر ئەوہ دادەگرن کە میسرپیەکانى مەیدانى تەحریر نەك ئەکادیمی و شیکارەکان خواوەنى ئایدیای دروستن. لە پاستیدا ھۆکاری ھەژاری میسر ئەوہیە کە لە لایەن نوخبەییەکی کەمەوہ ھوكمکراوہ کۆمەلگایان بە شتوہیەك ڕێکخستوہ تا بەرژەوہندییەکانى ئەوان بپاریزی لەسەر حسابى زۆربەى ھەرەزۆرى جەماوہر. دەسەڵاتی سیاسى چرکراوہتەوہ و بەکارھێنراوہ بۆ کەلەکەکردنى سامان بۆ ئەوانەى ئەم دەسەڵاتەیان قۆرخ کردوہ، ھەرۆک ئەو حەفتا ملیارد دۆلار سامانەى کە پێدەچى لە لایەن موبارەكى سەرۆكى پێشوہوہ کۆکرایتەوہ. دۆپاوەکانیش گەلى میسر،

ههروهك بۆخۇيان ئەمە چاك تېدەگەن.

ئىمە پوونىدەكەينەوہ كه ئەم لىكدانەوہیہ بۆ ھەژاری میسر كه لىكدانەوہی خەلگەكەيە، دەكرى وەك لىكدانەوہیہكى گشتى بەكاربھینرى كە بۆچى وولاتانى ھەژار، ھەژارن. ئەگەر كۆریای باكوور بى يان سيارا لیۆن یان زیمبابۆی، ئەوہ پوونەكەينەوہ كه وولاتانى ھەژار ھەژارن لەبەر ھەمان ئەو ھۆكارانەى كه بوونەتە ھۆی ھەژاری میسر. بەرىتانىای مەزن و ویلايەتە یەكگرتوہكان دەولەمەندبوون چونكە ھاولاتىيەكانیان ئەو نوخبەيەیان لە سەر تەخت لادا كه كۆنترۆلى دەسلەلتیان كۆردبوو، لە جىگەى ئەمانە كۆمەلگایەكیان پىكەوہ نا كه تىیدا مافە سیاسىيەكان زۆر فراوانتر دابەشكران و حكومت زیاتر بەرپرسيار و زیاتر وەلامدەرەوہى ھاولاتىيان بوو. لەم كۆمەلگایەنەدا جەماوەر توانیان سوود لە دەرفەتە ئابووریيەكان وەرېگرن. ئىمە پوونىدەكەينەوہ كه بۆ ئەوہى لەم نايەكسانىيەى ئەمۆی جىهان تىبگەين پىويستە بۆ راپۆردو بگەپىنەوہ و لە داينامىكە مۆرووييەكانى كۆمەلگاكان بکۆلینەوہ. لەم كۆتیبەدا دەبينىن كه ھۆكارى ئەوہى بەرىتانىا لە میسر دەولەمەند ترە دەگەرپتەوہ بۆ ئەوہى كه بەرىتانىا (یان راستر ئىنگلتەرە) لە سالى ۱۶۸۸ دا شۆرشی بەرپاكرد كه گۆرانكارى لە سیاسەت و دواترىش ئابوورى نەتەوہدا ئەنجامدا. خەلك خەباتیان كرد بۆ بەدەستھێنانى مافى سیاسى زیاتر و ئەو مافانەیان بەدەستھێنا و بۆ فراوانكردنى دەرفەتە ئابووریيەكانیان بەكاریانھێتەن. ئەنجامەكەى برىتییوو لە ھێنانەئارای پێرەویكى تەواو جیاوازی سیاسى و ئابوورى كه بە شۆرشی پىشەسازى كۆتایىھات.

شۆرشی پىشەسازى و ئەو تەكنەلۆجىيەیانەى ئەم شۆرشە ھێنانیەئاراوہ نەگەيشتنە میسر چونكە ئەو كاتە میسر لە ژێر كۆنترۆلى ئىمپراتۆریەتى عوسمانى دا بوو كه بە ھەمان ئەو شیوہیە مامەلەى لەگەڵ دا دەكرد كه دواتر موبارەك كردى. دەسلەلتى عوسمانىيەكان لە لایەن ناپۆلیۆن بۆناپارت لە سالى ۱۷۹۸ دا لەناوبرا، بەلام دواتر وولاتەكە كەوتە بىدەستى كۆلۆنىالىزمى بەرىتانىيەوہ كه بە ھەمانشیوہى عوسمانىيەكان بەرزەوہندیيەكى ئەوتۆى لە ھێنانەدى خۆشگوزەرانى میسردا نەبوو. ھەرچەندە میسرىيەكان ئىمپراتۆریەتى عوسمانى و بەرىتانىيان ھىنايە لەرزەو لە سالى ۱۹۵۲ دا سیستەمى پاشايەتییان لەناوبرد، بەلام ئەم شۆرشانە وینەى شۆرشی ئىنگلتەرەى سالى ۱۶۸۸ نەبوون و لە برى ئەوہى بە شیوہیەكى بنەرەتى سیاسەتى میسر بگۆرن، نوخبەيەكى تریان ھىنايە سەر حوكم كە ھىندەى عوسمانى و

بەرىتانىيەكان نامۇ بوون بە ھىنانەدى خۆشگوزەرانى بۆ ھاۋلاتىيانى ئاسايى مىسر. لە ئاكام دا ھەيكەلى بىنەپەتى كۆمەلگا گۇرپانكارى بەسەردا نەھات و مىسر بە ھەژارى مايەۋە.

لەم كىتەبەدا باسى ئەۋە دەكەين كە چۆن ئەم شىۋازانە بە درىژايى كات خۇيان بەرھەمدەھىننەۋە و بۆچى ھەندىجار دەگۇرپىن، ھەروەك لە ئىنگلىتەرە لە سالى ۱۶۸۸ و لە فەپەنسە بەھۆى شۆرشى سالى ۱۷۸۹ ھەۋە پووياندا. ئەمە يارمەتىمان دەدا تا تىبگەين ئايا بارودۇخەكەى مىسر ئەمۇ گۇرپانكارى بەسەردا ھاتوۋە و ئايا ئەۋ شۆرشى كۆتايى بە دەسەلاتى موبارەك ھىنا دەبىتە ھۆى ھىنانەدى كۆمەلە دەزگايەكى ئەۋتۆكە بتوانن خۆشگوزەرانى بۆ خەلگى ئاسايى مىسر مەسۇگەر بىكەن. مىسر لە پابوردوۋدا شۆرشى بەرپاكردوۋە كە نەيانتوانىۋە ھىچ شىتەك بگۇرپن چۈنكە ئەۋانەى شۆرشەكانيان بەرپاكردوۋە ھاتوۋنەتە جىگەى ئەۋانەى لەسەر تەخت لابران و سىستەمى ھاۋشىۋەيان دروستكردۇتەۋە. لە راستىدا ھەرچەندە زەھمەتە ھاۋلاتىيانى ئاسايى بتوانن دەسەلاتى سىياسى پاستەقىنە بەدەستەپەنن و ئەۋ شىۋازەى كۆمەلگاكانيان لەسەرى دەپۇن بگۇرپن، بەلام دەكرى ئەمە ئەنجامبدرى ھەروەك دەبىنن چۆن لە ئىنگلىتەرە و فەپەنسە وىلايەتە يەكگرتوۋەكان و ھەروەھا لە يابان و بۆتسوانا و بەرازىل دا ئەنجامدرا. لە بىنەپەت دا، گۇرپنكارى سىياسى لەم چەشنە پىۋىستە بۆ ئەۋەى كۆمەلگايەكى ھەژار دەۋلەمەند بىي. بەلگەى ئەۋتۆلە ئارادان كە پەنگە ئەمە لە مىسر پوويىدا. پەدە مەۋلى كە خۇپىشاندەرىكى ترى مەيدانى تەحرىرە ۋوتى (ئىستا موسلمان و مەسىحىيەكان پىكەۋە دەبىنى، ئىستا پىر و لاۋەكان پىكەۋە دەبىنى، ھەمويان ھەمان شىتان دەۋى). دواتر دەبىنن كە ئەم جۆرە بزوۋتنەۋە فراۋانە لە كۆمەلگادا كلىلى سەرەكى بوو لە ئالوگۇرە سىياسىيەكانى تردا. ئەگەر تىبگەين كەى و بۆچى ئەم گواستەنەۋانە پوۋ دەدەن ئەۋا لە پىنگەيەكى باشتردا دەبىن بۆ ھەلسەنگاندنى ئەۋەى كەى چاۋەرپى شىكستەپەننى ئەم بزوۋتنەۋانە بىكەين ھەروەكو چۆن لە پابوردوۋدا پويىداۋە و كەى ھىۋاى سەرگەۋتنىانمان لا دروستىيى و بتوانن ژيانى مليۇنان كەس بگۇرپن.

هیتنده نزیك و لهگهل نهووش دا هیتنده جیواواز

نابووورییه کانی ریؤ گراندی

شاری نۆگالس به مۆی شورایه که وه کراوه ته دوو کهرت. نه گهر له ته نیشته
 نه م شورایه وه پابوهستی و سهیری باکوور بکهیت، نه و نۆگالس، نه ریزونا
 ده بیینی که ده که ویتته ناوچهی سانتاکروز. داهاتی خیزانیکی مامناوهندی له ویدا
 له سالتیکدا نزیکهی ۳۰,۰۰۰ دۆلاره. زۆرینهی گهجهکان له قوتابخانه و زۆربهی
 پێگه یشتوه کانییش ده رچوانی قوتابخانهی نامادهیین. سه ره پای هه موو نه و
 ئارگیومیئنتانهی خه لک ده رباره ی که موکوپیه کانی سیسته می ته ندروستی
 ویلایه ته یه کگرتوه کان ده یکه ن، دانیشتوانی نه م ناوچه یه به شیوه یه کی
 ریژه یی ته ندروستییان باشه و ته مه نیان به پێی ستاندارده جیهانییه کان دریژه.
 ژماره یه کی زۆر له دانیشتوان له سه روو ته مه نی شه ست و پینج سالن و
 خزمه تگوزاری ته ندروستییان بۆ دابینکراوه. نه مه ش ته نیا یه کی که له و
 خزمه تگوزارییه ی تری وه کو کاره با و ته له فۆن و سیسته می ئاوه پۆ و
 ته ندروستی گشتی و تۆپی پێگاویان که به شاره کانی تری ناوچه که و به شه کانی
 تری ویلایه ته یه کگرتوه کان وه ده یانبه ستیته وه. هه موو نه مانه ش له لایه ن
 حکومه ته وه دابینکراون و خه لکیش به بیمنه تی سه یریان ده که ن. خه لکی
 نۆگالس، نه ریزونا ده توانن چالاکی پۆژانه ی خۆیان نه نجامبده ن بێئوه ی له
 ژیان و سه لامه تی خۆیان بترسن و به شیوه یه کی به رده وام نیگه ران نین له دزی
 و زه وتکردن و شتی تری له م چه شنه که په نگه هه په شه له وه به ره هینان وله
 بزئسه کانیان و خانوه کانیان بکا. به هه مان گرنگیه وه که خه لکی نۆگالس به
 بیمنه تی سه یری ده که ن، نه وه یه که حکومه ت، سه ره پای که موکوپری و گه نده لی
 ناوبه ناو، نوینه ری دانیشتوانی نۆگالس، نه ریزونایه. دانیشتوانی نۆگالس،
 نه ریزونا ده توانن ده نگ بده ن بۆ گۆرینی پارێزگاره که یان و نه ندای کۆنگرێس

و ئەندامى ئەنجومەنى پىرانيان، لە ھەلبژاردنەكانى سەرۆكايەتیدا دەنگ دەدەن بۆ دیاریکردنى ئەو كەسەى سەركردايەتى وولاتەكەيان دەكا. لای ئەوان ديموكراسى پىرسى دوهە.

ژيان لە بەشى باشوورى شوراكەو و لە دوورى تەنیا چەند پێیەكەو، جیاوازه. ھەرچەندە دانیشتوانى توكالس، سۆتورا لە چاو ناوچەكانى تر دا، لە ناوچەيەكى خۆشگوزەرانى مەكسىك دا دەژین، داھاتى خیزانتيكى مامناوھەندى نزیكەى سىیەكى داھاتى خیزانتيكى توكالس، ئەریزۆنايە. زۆربەى پێگەيشتوھەكان لە توكالس، سۆتورا دەرچوانى قوتابخانەى ئامادەیی نین و ژمارەيەكى زۆر لە گەنجان لە قوتابخانە ناخوینن. دایكان نیکەران بەرامبەر پێژەى بەرزى مردنى منداڵانیان. خراپى بارودۆخى تەندروستى گشتى بە جۆریكە كە جینگەى سەر سوپمان نییە دانیشتوانى توكالس، سۆتورا ھێندەى دراوسێكانى باكوریان ناژین. لە ھەمانكات دا سوود لە خزمەتگوزارییە گشتییەكان وەرناگرن: لە بەشى باشوورى شوراكە دا پێگاكان لە بارىكى خراپدان و پەپرەوى یاسا و پاراستنى ئاسایش لە خراپترین بارودۆخدايە. تاوانکردن لە ئاستىكى بەرزدايە و دامەزراندنى بزى چالاکییەكى پرمەترسییە. تەنیا پووبەپووى تالانکردن ناییتەو بەلكو وەرگرتنى مۆلەت و چەركردنى دەمەكان تەنیا بۆ دامەزراندنى بزىستى تەقەلایەكى ئاسان نییە. دانیشتوانى توكالس، سۆتورا پۆژانە لەگەڵ گەندەلى و بێتوانایى سیاسییەكان دا دەژین.

بە پێچەوانەى دراوسێكانى باكوریانەو، ديموكراسى بۆ ئەوان ئەزمونیكى نوێیە. ھەتا چاكسازییە سیاسییەكانى سالى ۲۰۰۰، توكالس، سۆتورا بە ھەمانشیۆھى ناوچەكانى تری مەكسىك لە ژێر دەسەلاتى گەندەلى پارتى دەستوورى شۆرشگێر (PRI) دا بوو.

ئایا چۆن دوو نیوھى لە بنەپەت دا ھەمان شار تا ئەم ئەندازەيە لە یەكترى جیاوازن؟ لە پووى جوگرافیا و ئاووھەواو ئەو جۆرە نەخۆشیانەى لە ناوچەكە دا بلۆن ھیچ جیاوازییەك لە نێوانیان دا نییە، ھەرچەندە مێكروپەكان لە پەپینەوھى سنوورى نێوان ویلايەتە یەكگرتوھەكان و مەكسىك دا بەرھەپووى ھیچ بەرپەستىك نابنەو، بەلام بارودۆخى تەندروستى نێوانیان زۆر جیاوازه، ئەمە ھیچ پەيوەندییەكى بە ژینگەى نەخۆشییەو نییە. ئەم بارودۆخە خراپەى تەندروستى لە باشوور لەبەر ئەوھە خەلكى باشوورى سنوورەكە لە بارودۆخى

نه‌بوونی ناوی پاک و که‌می چاودیری نه‌ندروستی دا ژيان به‌سه‌ر ده‌به‌ن.

له‌وانه‌یه دانیش‌توانی ئەم دوو به‌شه زۆر له‌یه‌کتر جیاواز بن. ئایا له‌به‌ر ئەوه‌یه که دانیش‌توانی نوگالس، ئەریزۆنا نه‌وه‌ی ئەوانه‌ن که له‌ئەوروپاوه کۆچیان‌کردوه، له‌کاتێک دا ئەوانه‌ی له‌باشوور دا ده‌ژین نه‌وه‌ی ئارتیکه‌کان؟ به‌م شیوه‌یه‌ نییه. باکگراوندی ئەو خه‌لک‌ه‌ی له‌هه‌ردوو دیوی سنووره‌که‌دا ده‌ژین زۆر له‌یه‌ک ده‌چێ. دوا‌ی ئەوه‌ی مه‌کسیک له‌سالی ۱۸۲۱ دا سه‌ربه‌خو‌یی خو‌ی له‌ئیسپانیا وه‌رگرت، ئەو ناوچه‌یه‌ی ده‌که‌و‌یت‌ه‌ ده‌وری (لۆس دۆس نوگالس) به‌شێک بوو له‌ده‌وله‌تی (قایخا کالیفۆرنیا)ی مه‌کسیکی و هه‌ر به‌م شیوه‌یه‌ش مایه‌وه‌ ته‌نانه‌ت دوا‌ی جه‌نگی نیوان ئەمه‌ریکا و مه‌کسیکی سالانی ۱۸۴۶-۱۸۴۸. له‌پاستدا ته‌نیا دوا‌ی کپینه‌که‌ی گادسدن له‌سالی ۱۸۵۳ دا سنووری ویلايه‌ته‌یه‌ک‌گرتوه‌کان به‌ره‌و ئەم ناوچه‌یه‌ درێژکرایه‌وه. ئەوه‌ ئەفسه‌ر ن. میچلەر بوو که له‌کاتی پوو‌پ‌ت‌و‌کردنی سنووره‌که‌دا تێبینی بوونی "دۆله‌ جوانه‌که‌ی لۆس نوگالس"ی کرد. لێره‌دا له‌هه‌ردوو دیوی سنووره‌که‌وه‌ دووشار به‌رز بوونه‌وه. دانیش‌توانی نوگالس، ئەریزۆنا و نوگالس، سو‌تۆرا خاوه‌نی هه‌مان باووباپیران و حه‌زیان له‌هه‌مان خواردن و هه‌مان مۆسیقایه‌ و چاوقایمه‌ گه‌ر بلێن خاوه‌نی هه‌مان که‌لتوورن.

بیگومان لێ‌ک‌دانه‌وه‌یه‌کی ساکارو ئاشکرا هه‌یه‌ بۆ بوونی ئەم جیاوازییه‌ له‌ نیوان دوو نیوه‌که‌ی نوگالس دا که له‌وانه‌یه‌ له‌ میژده‌هه‌ستان پێ‌ک‌ردبێ. ئەویش ئەو سنووره‌یه‌ که ئەم دوو نیوه‌یه‌ی له‌یه‌کتر جیا‌ک‌رد‌ۆ‌ته‌وه. نوگالس، ئەریزۆنا له‌ناو ویلايه‌ته‌یه‌ک‌گرتوه‌کانی ئەمه‌ریکا‌دایه‌ و دانیش‌توانه‌که‌ی سوود له‌ده‌زگا ئابوورییه‌کانی ویلايه‌ته‌یه‌ک‌گرتوه‌کان وه‌رده‌گرن که ده‌رفه‌تی هه‌لب‌ژاردنی کاریان به‌شیوه‌یه‌کی ئازاد بۆ ده‌په‌خسێنێ و ده‌توانن له‌قوتابخانه‌ بخوێنن و به‌هره‌ی پتو‌یست به‌ده‌سته‌ب‌ه‌ئین و هانی خاوه‌ن‌کاره‌کانیان ده‌دا و به‌ره‌م‌ئنان له‌به‌ده‌سته‌ب‌ه‌ئانی باش‌ترین ته‌کنه‌لو‌جیا‌دا بکه‌ن که له‌ئەجامدا ده‌ب‌یت‌ه‌ ه‌وی زیاد‌کردنی مو‌چه‌کانیان. له‌هه‌مان‌کات دا به‌شدارن له‌و ده‌زگا سیاسیه‌انه‌دا که ده‌رفه‌تی به‌شداربوونیان له‌پرو‌سه‌ی سیاسیه‌یدا بۆ ده‌په‌خسێنن تا نو‌ینه‌ره‌کانیان هه‌لب‌ژێرن و هه‌رکاتیکیش ئەو نو‌ینه‌رانه‌ به‌شیوه‌یه‌کی خراپ په‌فتاریان کرد بیا‌نگۆرن. له‌ئەجامی ئەمه‌دا، سیاسیه‌کان خه‌زمه‌ت‌گوزارییه‌ گرنگه‌کانی وه‌کو ته‌ندروستی گشتی و پێگا و جێبه‌جێ‌کردنی یاسا و پاراستنی

ئاسايش كە ھاۋلا تىيان داۋاي دەكەن، دابىندەكەن. دانىشتوانى نۆگالس، سۆتۈرا ھىندە بەختە ھەرنىن. ئەوان لە جىھانىكى جىاوازدا دەژىن كە دەزگايانى جىاواز دروستىكردوھ. ئەم دەزگا جىاوازە ھاندانى جىاواز بۆ دانىشتوانى ھەردو نۆگالس و ئەو كارزان (entrepreneurs) و خاۋەن بىزسانەى دەيانەۋى لەم دوو بەشەدا ۋەبەرھىتان بكن، دروستدەكەن. ئەم ھاندانە كە لە لايەن دەزگا جىاوازەكانى ھەردو نۆگالس و ئەو دوو ۋولاتەى ھەردو نۆگالسى تىكەوتوون، پىكھېنراون، ھۆكارى سەرەكى جىاۋازى خۆشگوزەرانىن لە ھەردو دىۋى سنوورەكەۋە.

بۆچى دەزگاكانى ۋىلايەتە يەكگرتوھكان زىاتر زەمىنەخۆشكارى سەرەكەۋتى ئابوورىن بە بەراۋورد لەگەل ئەۋانەى مەكەسىك و بە ھەمان پىۋەرىش لەگەل ھەموو ئەمەرىكاي لاتىن دا؟ ۋەلامى ئەم پىرسىارە لە شىۋازى پىكھاتنى ئەم دوو كۆمەلگايەدا لەسەردەمى كۆنى كۆلۇنيالىيەۋە سەرچاۋەدەگرى. جىابوونەۋەى دەزگاكان لەكاتەۋە ھاتەئاراۋە و كارىگەرىيەكەى تا ئەمپۇش بەردەۋامە. بۆ ئەۋەى لەم جىابوونەۋەى تىبگەين، پىۋىستە ھەر لە دامەززاندىنى كۆلۇنيەكانى باكورى ئەمەرىكا و ئەمەرىكاي لاتىنەۋە دەستىبىكەين.

دامەززاندى بۇيىنس ئايرىس

لە سەرەتاي سالى ۱۵۱۶ دا، دەرياۋانى ئىسپانى (خۋان دىياز دى سۆلىس) بەرەۋ پىژگە (estuary) يەكى بەرىن لە كەنارەكانى پۆژھەلاتى باشۋورى ئەمەرىكا كەۋتەپى. كاتىك گەيشتە ۋوشكانى، دى سۆلىس ئەۋ زەۋىيانەى خستە ژىر پكىفى ئىسپانىاۋە و پووبارەكەى ناۋنا پىۋ دى پلاتا (پووبارى زىو) چونكە خەلگى ناۋچەكە خاۋەنى زىو بوون. دانىشتۋانە خۆمالىيەكەى ھەردو دىۋى پىژگەكە - چارۋاس كە ئۆرۈگراى ئىستايە و كىۋراندى ناۋ دەشتەكان كە دواتر ناۋنرا پامپاس لە ئەرچەنتىنى ئەمپۇدا - ھەلۋىستىيان بەرامبەر خەلگە نۆپىيەكە دوژمنكارانە بوو. ئەم خەلگە ناۋچەبىيانە كەسانى پاۋچى بوون و لە گروپى بچوۋك دا دەژيان بەبى بوونى دەسەلاتىكى ناۋەندى بەھىز. لە پاستىدا ھەر ئەم تاقمەى چارۋاسەكان بوو كە دى سۆلىس يان كوشت لە كاتىك دا لەۋ

ناوچه نوښانه دا دهگه را که ده یوست داگیران بکا بق ئیسپانیا.

له سالی ۱۵۳۴ دا ئیسپانییه کان که هیشتا گه شیبینبوون، یه که م گروپی نیشته کارانیان له ئیسپانیاوه له ژیر سهرکرده تی پیدرو دی میندوزا په وانه کرد. له هه مان شوینی بۆینس ئایرس دا و له هه مان سال دا شارکیان دروستکرد. ده بوايه نه م شوینه بق ئوروپییه کان شوینیکی نمونه یی بوايه. بۆینس ئایرس که مانای (هه وایه کی خوښ) ده گه یه نی خواوه نی ئاوو هه وایه کی خوښ و سازگار بوو. له گه ل نه مهش دا گه شتی یه که می نیشته کارانی ئیسپانیا ته مه ن کورت بوو. نه وان به دواي هه وای خوښ دا نه ده گه ران، به لکو به دواي سامانی سروشستی دا ده گه ران دهریبه یتنن و به دواي کرکیکاران دا ده گه ران بیانچه وسیننه وه. چارواس و کیوړاندییه کان ملیان بق نه مه نه دا. کاتیک له لایه ن ئیسپانییه کانه وه به دیل ده گیران، ئاماده نه بون خوړاکیان بق داینبکه ن و کاریان بق بکه ن. نه وان به تیرو که وانه کانیا ن هیرشیانده کرده سهر شوینی نیشته کاران. له بهر نه وه ی ئیسپانییه کان چاوه پئی نه وه یان نه ده کرد بوخویان خوړاکی خویان داینبکه ن، تووړه بوون. بۆینس ئایرس نه و شوینه نه بوو که خه ونیان پتوه ده بینی. نه ده کرا خه لکی ناوچه که ناچار بکړن به زور کاریان بق بکه ن و ناوچه که خواوه نی ئالتوون و زیو نه بوو، نه و زیوه ی که دی سؤلیس له سهره تادا دوزییه وه له راستی دا له ناوچه دووړه کانی ده ولته تی ئینکا له زنجیره چیاکانی نه ندیز هیترابوون که که وتبوه ناوچه دووړه کانی پوژئاواوه.

له کاتیک دا ئیسپانییه کان هه ولیان ده دا ژیا نی پوژانه به رنه سهر، ده ستیان کرد به هه لمه تی گه ران بق دوزینه وه ی جیگای نوی که ده ولته مه ندر بی و خواهن دانیشتوانی نه وتو بی ناچاری کارکردن بکړن. له سالی ۱۵۳۷ دا یه کیک له م هه لمه تانه به سهرکرده تی خوان دی نه یؤلاس، له کاتیک دا به دواي پیگایه ک دا ده گه را تا بیگه یه نیته ناوچه ی ئینکا، چوه ناو قوولایی ناوچه کانی پووباری پارانی، له پیگای دا تووشی گوارانییه کان بوو، که خه لکیکی نیشته جی و خواهن ئابوورییه کی کشتوکالی یشته ستو به به ره می گه نمه شامی و کاسافا بوون. ههر زوو دی نه یؤلاس بوی ده رکه وت که گوارانییه کان خه لکیکی ته و او جیاواز بوون له چاریؤس و کیوړاندییه کان. دواي ململانییه کی که م ئیسپانییه کان به سهر به رگرییه کانی گوارانییه کان دا سهرکه وتن و شارکیان دروستکرد به ناوی نیؤسترا سینتورا که تائیستاش پایته ختی په ره گوايه.

داگیرکاران که وتنه هیئانی شازاده خاتوننه کانی گوارانییه کان و به خیرایی وه که ئه ریسستوکرانی نوئی نیشته جیبوون. له ژیر بالاده سستی خویان دا، پیداجوونه وه یان بۆسیسته مه باوه کانی نه و کاتهی کارکردنی زۆرملی و سه رانهی گوارانییه کان کرد. نه مه نه و جۆره کۆلۆنییه بوو که ده یانویست داییه مه زینن. له ماوهی چوار سال دا بۆینس ئایرس چۆلکراو هه موو نه و ئیسپانیانهی له وئی دا نیشته جیبووبوون به ره و شاره نوئییه که کۆچیانکرد.

بۆینس ئایرس (پاریسی باشووری نه مه ریکا)، که شارێکی خاوهن بلو قاردی فراوانی شیواز نه و روپی و پشتی به سامانی کشتوکالی پامپا به سته، تا سالی ۱۵۸۰ ئاوه داننه کرایه وه. چۆلکردنی بۆینس ئایرس و داگیرکردنی ناوچهی گوارانی لوجیکی به کۆلۆنیکردنی نه مه ریکا له لایه نه و روپییه کانه وه ده رده خا. ئیسپانییه کۆلۆنیسته کان و هه روه ک دواتر ده بینن، ئینگلیزه کان نه یانده ویست بۆخویان زه وییه کان بکێلن، به لکو ده یانویست خه لکی تر نه وه یان بۆ بکه ن و نه وانیش خه زنه و ئالتوون و زیو به تالان به رن.

له (کاخامارکا) وه

هه لمه ته کانی دی سۆلیس و دی میندۆزا و دی نه یولاس دوا به دوا ی هه لمه ته به ناو بانگه ر هه کانی تر هاتن که دوا ی دۆزینه وه ی دوورگه ی به هاما له لایه ن کریستوفه ر کۆلۆمبۆسه وه له ۱۲ ی تشرینی یه که م ی سالی ۱۴۹۲ هه ده ستیان پیکردبوو. فراوانبوونی ده سه لاتی ئیسپانیا و به کۆلۆنیکردنی نه مه ریکا به داگیرکردنی مه کسیک له لایه ن هیئران کۆرتیز له سالی ۱۵۱۹ دا و هه لمه تی فرانسسیسکو پیزارۆ بۆ پیرو ده یه و نیویک دواتر و هه لمه تی پیدرو دی میندۆزا بۆ پیرو دی لا پلاتا ته نیا دوو سال دوا ی نه وه، به توندی ده سته پیکرد. له ماوه ی سه ده ی دواتر دا ئیسپانیا زۆربه ی ناوچه کانی ناوه راست و پوژئاوا و باشووری باشووری نه مه ریکای داگیرکردو کردنیه کۆلۆنی خوی، له کاتی که دا پورتوگال به رازیلی له پوژه لاته وه خسته ژیر پکیفی خۆیه وه.

ستراتیژی ئیسپانیا بۆ به کۆلۆنیکردن زۆر کاریگه ر بوو. نه م ستراتیژییه بۆ یه که مجار له لایه ن کۆرتیز له مه کسیک په یه وکرا. ستراتیژییه که له سه ر بنه مای نه و لیکدانه وه یه بوو که باشترین پێگه بۆ زالبوونی ئیسپانییه کان به سه ر

بەرھەلستكارىيەكاندا برىتېبىوولە بەدىلگرتنى سەركرده خۇمالىيەكان. ئەم ستراتېژىيە بوە ھۆى ئەوھى ئىسپانىيەكان بتوانن دەستبگرن بەسەر سامانى كەلەكەبووى سەركردهكەدا و خەلگە خۇمالىيەكەش ناچار بگەن خواردن و خزمەتيان پېشكەشكەن. ھەنگاوى داھاتوو برىتېبىوولە خۇسەپاندنيان ۋەك نوخبەى نوئى كۆمەلگا خۇمالىيەكە و دەستگرتن بەسەر شىۋازەكانى ۋەرگرتنى باج و سەرانە و بەتاييەتېش كارى زۆرەملى دا.

كاتېك كۆرتىز و پياۋەكانى لە ۸ ى تشرىنى دوھى سالى ۱۵۱۹ گەيشتنە پايتەختە مەزەكەى ئازتېك كە پېيان ئەوت (تېنۆچىتېلان)، لە لاين مۆكتىزۇما، ئىمپراتورى ئازتېك پېشوازيان لىكرا، دواى ئەوھى لە لاين پايۋىزكارەكانىيە ۋە ئامۇگارى كرابوو كە بە شىۋەيەكى ئاشتىيانە پېشوازى لە ئىسپانىيەكان بكا. ئەوھى كە دواتر پوويدا بە باشى لە وگىرپانەۋەيەدا باسكراۋە كە لە دەسنووسە بەناۋبانگەكەى قەشەى فرانسىسكى بېرناردىنۆ دى ساھاگون، كە دواى سالى ۱۵۴۵ لە فلۆرەنسا دا كۆكراۋەتەۋە.

(ئىسپانىيەكان بەكسەر مۆكتىزۇما يان گرت ... دواتر ھەريەك لە تەنگەكان كەوتنە تەقەكردن ... ترس بالادەست بوو. ھەروەك ئەوۋە وابوو كە ھەريەك لەوخەلگە دلى خۇى قووت دابى. تەنانەت پېش ئەوھى تاريك دابى، ترس و سەرسورمان و نىگەرانى ئەوناۋەى گرتېۋوۋە، خەلگە ھەپەسابوو.

كاتېكىش دنيا پووناك بۆۋە ھەرزوو ھەموو ئەۋشتانە راگەيەندران كە ئىسپانىيەكان دەيانويسىتن: نانى سىپى، مريشك و قەلى برژاۋ، ئاۋى سازگار، تەختە، دارى سوتاندن، خەلوز ... ھەموو ئەمانەش لە لاين مۆكتىزۇماۋە فەرمانى دابىكردنن درابوو.

دواى ئەوھى ئىسپانىيەكان بە باشى ھەسانەۋە، داۋايان لە مۆكتىزۇما كىرد دەرگاي گەنجىنەى شارايان بۆ بكاۋە... زۆر بە پەرۋشەۋە بە دواى ئالتون دا دەگەرپان. مۆكتىزۇماش پېش ئىسپانىيەكان كەوت... ھەمويان چۈاردەۋريان گرت ... ھەريەكەيان پەلامارى شوئىنكى دەدا و ھەريەكە شوئىنكى دەگرت ... كاتېكىش گەيشتنە گەنجىنەكە، لە جىگايەك كە پېيان دەوت تىۋوكالكو، ھەموۋشە بەنرخەكانيان ھىنايەدەر، پانكەى سەر، كە بە پەرى كىسالى دروستكراپوو، قەلغانەكان، دىسكە ئالتونىيەكان ... لووتەۋانەى ئالتونى شىۋەى مانگ و بەندى ئالتونى قاچ و بەندى ئالتونى قۇل و بەندى ئالتونى

نتیجه وان.

هه موو ئالتوونه كانيان دامالئى ... يه كسەر ئاگريان بهردايه ئه وه موو شته ناوازانه وه موويان سووتاندن. ئالتوونه كه شيان توانه وه وه شتووه قالمب دا دايانپرشته وه .. ئيسپانييه كان خويانكرد به هه موو شويته كان دا ... هه موو شتيكيان برد، هه موو ئه و شتانه ئى به لايانه وه باشبوون.

دواى ئه وه يه كسەر به ره وه گه نجينه كه ئى خودى موكتيزوما كه وتنه پئى ... له كوشكك كه پتيان دهوت توتوكالكتر ... كه لوپه له كانى موكتيزوما يان هينايه دهه كه هه موويان شتى به نرخبوون: ملوانكه وه بئدى قول به پهرى كئى سال وه بئدى ئالتوونى قول و بازنه وه بئدى ئالتوونى ... تاجى توركووزى كه سيمائى فرمانپره وائى بوو. هه موويان بردن)

داگيركردنى سهربازى خاكى ئازتك له سالى ١٥٢١ ته واو كرا. كورتيز كه بوو فرمانپره وائى تازه ئى پاريزگاي ئيسپانياى نوئى، كه وته دابه شكردى به نرخترين سامان كه دانىشتوانه خوئمالييه كه بوو له پيگه ئى ده زگاي ئينكومايندا. بۆ يه كه مجار ئينكومايندا له سه ده ئى پازده يه مى ئيسپانيا دا دهركه وتبوو وهك به شيك له داگيركردنه وه ئى باشوورى ئيسپانيا له ژيترده ستى مه غريبه كان، ئه وه عه ره بانه ئى كه له سه ده ئى هه شته م و دواتريش دا ليتره دا نيشته جيتووبوون. ئه مه له جيهانى نوئى دا شيوازيكى دزيوترى وه رگرت: ئه مه بريتيبوو له به خشيى دانىشتوانى خوئماليى به ئيسپانييه كه پتيان دهوت ئينكوميئنديرو. خه لگه خوئمالييه كه ده بوايه سه رانه و خزمه تگوزارى كار بده نه ئينكوميئنديرو و به رامبه ر به مه ش ده بوايه ئينكوميئنديرو دانىشتوانه خوئمالييه كه وه ربگيپئى بۆ سه ر ئاينى مه سيجى.

شيوازي كاركردنى ئينكومايندا به شيوه يه كى وورد له لايه ن قه شه يه كى دوئمينيكه وه به ناوى بارتولومى دى لاس كاساس باسكراوه و گه يشتوته ده ست ئيمه. ئه م قه شه يه يه كيك بوو له په خنه گره سه ره تايى وه ره تونده كانى سيسته مى كولونىال ئيسپانيا. دى لاس كاساس له سالى ١٥٠٢ له گه ل گه له كه شتييه كه به سه رو كايه تى فرمانپره وائى نوئى، نيكولاس دى ئوفاندو گه يشته دوورگه ئى هيسپانيولا. ئه و تا پيئده چوو زياتر ته نگاو و بيزار ده بوو به وئى مامه له ئى بييه زه بى و چه وسينه رانه كه پوژانه ده بيبنى و دانىشتوانه خوئمالييه كه پووبه پرووى ده بوونه وه. له سالى ١٥١٣ دا وهك قه شه به شدارى

داگیرکردنی کوبای کرد له لایهن ئیسپانیاه و تهانهت به هژی خزمه ته کانییه وه ئینکۆمایندهشی پێبه خشرا. ئهو، ئهم به خشینه ی په تکرده وه و دهستیکرد به نه نجامدانی هه لمه تیکی درێژخایه ن بۆ نه نجامدانی چاکسازی له ده زگا کۆلۆنیا لیه کانی ئیسپانیادا. هه وله کانی له سالی ۱۵۴۲ دا له کتیبیک دا چپکرده وه به ناوی باسیکی کورت ده باره ی وێرانکردنی ئێندیز که بریتیبوو له هێرشیکی توند بۆ سه ر به ربه ریه تی فه رمانه وهایی ئیسپانیا. ئهو به م شیوه یه باسی ئینکۆماینده له نیکاراگودا ده کا:

(هه ریه که له نیشته کاران له و شاره ی بۆی دیاریکرا بوو مالتیکی وه ک جێگه ی نیشته جیبوون پێده درا (یان پێیده به خشرا هه روه ک ده سته واژه یاساییه که ده لێ) و نه ندامانی خێزانی ماله که ی ناچار ده کرد کاری بۆ بکه ن و خۆراکه که مه که ی ئه وانی بۆخۆی ده برد و ده ستیده گرت به سه ر ئه و زه وه بییه ی که ئه وان خاوه نی بوون و کاریان تێدا ده کرد و هه ر له کۆنه وه به ره مه که یان ده خوارد. نیشته کار به شیوه یه ک مامه له ی له گه ل دانیشتوانه خۆمالتیه که دا ده کرد. - پیاوماقوول و پیاوانی پیر و ژنان و مندالان - وه ک ئه وه ی نه ندامی خێزانه که ی بن، ناچاری ده کردن شه و و رۆژ بێچه سانه وه کاری بۆ بکه ن).

ده باره ی داگیرکردنی نیو گرانادا که کۆلۆمبیای ئیستایه، دی لاس کاساس باسی هه موو ئه و ستراتیژیانه ده کا که ئیسپانیا خستبونی هه پ:

(بۆ ئه وه ی مه رامی درێژخایه نی خۆیان به پێننه دی له ده سترگتن به سه ر هه موو ئه و ئالتوونه ی هه بوو، ئیسپانییه کان ستراتیژییه ئاساییه که ی خۆیان، که بریتیبوو له دابه شکردنی شار و دانیشتوانه کانیا ن به سه ر خۆیان دا، خسته کار ... دواتر، هه روه ک هه میشه، وه ک کۆیله ماماله یان له گه ل دا ده کردن. ئه و پیاوه ی سه رکردایه تی گشتی هه موو هه لمه ته که بوو، پاشای هه موو ناوچه که ی به دیل گرت و بۆ ماوه ی شه ش یان سه و ت مانگ لای خۆی هیشتیبه وه و زۆر بێبه زه بیانه داوای ئالتوون و زمروودی زیاتر و زیاتری لێده کرد. پاشا، که پاشایه کی بۆگوتا بوو، هێنده ترسابوو بۆ ئه وه ی خۆی له چنگی جه لاده کانی قوتار بکا ملی بۆ داواکارییه کان داو رازیبوو که خانویه ک پرپکا له ئالتوون و بیانداتی. بۆ کۆکردنه وه ی ئالتون، پاشا خه لکه که ی خۆی راسپارد تا به داوی ئالتوون دا بگه رێن. ئه وانیش که وتنه هێنانی ئالتوون و به رده به نرخه کان. به لام خانوه که هه ر پر نه بوو تا کار گه یشته ئه وه ی ئیسپانییه کان رایانگه یاند که

له بهر نه وهی پاشا به لټنه کانی خوی جټیه جټنه کړدوه ده یکوژن. فرمانږه ووا
 فرمانی دا که کټشه که بخنه به رده م نه و، به و سیفه ته ی نه و نوینه ری یاسا
 بوو، کاتیکیش نه مه یانکړد، فرمانږه ووا به شیوه یه کی په سمی پاشای به
 نه شکه نجه دان حوکمدا نه گه ربی و به رده و امبی له سر جټیه جټنه کړدنی
 به لټنه کانی. ده ستیانکړد به نه شکه نجه دانی له پټگه ی هه لواسین و پیدا کړدنی
 پوښی قرجاو به وورگیدا و به ستنه وهی هه ردو قاج و ملی و گرتنی هه ردو
 ده ستی له لایه ن دوو که سه وه و دواتر داخکړدنی بنی پټکانی. جار جاریش
 فرمانده سه بریده کړد و داوای ده کړد نه گه ر نالتوونی زیاتری نه هینا نه و تا
 مردن نه شکه نجه بیده و نه و انیش به رده و امده بوون. پاشا به دهم نازاره وه
 گیانی له ده ست دا).

ستراتیژی و ده زگا کانی داگیر کړد که له مه کسک دا دامه زان، له
 شوینه کانی تری نیمپراتوری ته نیسپانیا دا به په روښه وه په پره وکران. نه م
 په پره وکرده له کاتی داگیر کړدنه که ی پیرو له لایه ن پزارو به شیوه یه کی
 کاریگه رتر له شوینه کانی تر نه نجامدرا. هه روه دی لاس کاساس له سه رته ی
 گټپانه وهی پووداوه کان دا ناماژه پیږده دا:

(له سالی ۱۵۳۱ دا خوینمژیکي گه وره ی تر له گه ل ژماره یه ک پیاوډا به ره و
 شانشین پیرو که و تنه پي به نیازی په پره وکړدنی هه مان ستراتیژی و
 تاکتیکه کانی هاورپ سه رکټشه کانی که له شوینه کانی تری دنیای نویدا
 جټیه جټیان کړد بوون).

پزارو له که ناری ده ریای نریک شاری ته مبیسی پیرو ده سټیپیکرد و به ره و
 باشوور که و تنه پي. له مانگی تشرینی دوه می ۱۵۳۲ گه یشته شاری شاخاوی
 کاخا مارکا، له و شوینه دا نه تاهولپا، نیمپراتوری نینکا له گه ل سوپاکه ی دا
 هه لیا ندابوو. پوښی دواتر، نه تاهولپا که تازه له کټپکټی جټیگرتنه وهی هیونا
 کاپکی باوکی دا، هوسکاری برای له ناو بر دبوو، له گه ل لایه نگرانی به ره و نه و
 شوینه ی نیسپانییه کان هه لیا ندابوو، که و تنه پي. نه تاهولپا نیگه رانبوو چونکه
 هه والی نه و ده سدریژیانه ی پیگه یشتبوو که نیسپانییه کان نه نجامیاندابوو،
 به تاییه تی په لاماردانی په رستگای خوداوه ندی پووناکي، ئی نی. نه وهی که
 دواتر قه و ما باش زانراوه. نیسپانییه کان بوسه یان بونانه وه و پاسه وان و
 لایه نگره کانی نه تاهولپایان کوشت که ژماره یان ده گه یشته نریکه ی دوو هه زار

كەس و بۆخۇشيان بە دىل گرت. لە پېنناۋى ئازادکردنى خۆى دا، ئەتاھۇلپا ناچار بوو بەلئىندا كە پر بە يەك ژوور ئالتوون و پر بە دوو ژووريش زىو بۆ ئىسپانىيەكان دابىنېكا. ھەرچەندە ئەتاھۇلپا بەلئىنكەى خۆى ھىنايەدى، بەلام ئىسپانىيەكان لە تەموز ۱۵۳۳ دا خنكاندىان. لە تشرىنى دوھى ئەو سالەدا، ئىسپانىيەكان (كۆسكۆى) پايتەختى ئىنكا يان داگیرکرد و ئەرىستۆكراتەكانى ئىنكا پووبەپووى ھەمان چارەنوسى ئەتاھۇلپا بوونەو. ئەوان خرانە بەندىخانەو بۆ ئەوئەى ئالتوون و زىو دابىنېكەن و كاتىكىش نەيانتوانى داخوازيەكانى ئىسپانىيەكان جېبەجېبەن، بە زىندووى سوتىنران. ھەموو ئالتوونى گەنجىنە ھونەرىيەكانى كۆسكۆى وەك پەرستگای خۆر، لىكرانەو و توپىنئىرانەو و کرانە قالبى ئالتون.

لەو كاتەدا ئىسپانىيەكان چاويان بېرە دانىشتوانى ئىپراتۆرىەتى ئىنكا. ھەرەك مەكسىك ھاولاتىيانى ئىمپراتۆرىەتەكە بەسەر ئىنكۆماينداكان دا دابەشكران و ھەرىك لەو داگیركارانەى لەگەل پىزارۆ دا ھاتبوون بوە خواھنى يەك ئىنكۆمايندا. ئىنكۆمايندا لەسەرەتای سەردەمى كۆلۇنيالى دا دەزگای سەرەكى پىكخستن و كۆنترۆلکردنى ھىزى كار بوو، بەلام ھەر زوو پووبەپووى بەرەنگاربوونەو ھات. لە سالى ۱۵۴۵ دا، لە كاتىك دا كەسىكى خەلكى ناوچەكە بەناۋى دياگو گوالپا، لە شاخەكانى ئەندىز كە بۆلىقىاي ئەمۆبە بەدواى مەزارىكى خۆمالى دا دەگەرا، بەھۆى پەشاپايەكى لەناكاوھەو درا بە زەوى دا و لووتى بوو بە تەپۆلكەيەكى زىوى كۆكراوھەو. ئەمە بەشېك بوو لە شاخىكى گەورەى زىو كە ئىسپانىيەكان ناويان نا ئىل سىرۆ پىكۆ (گردى دەولەمەند). لە دەورى ئەم گەردە شارى پۆتۆسى دروستكرا، كە ژمارەى دانىشتوانى گەيشتە ۱۶۰،۰۰۰ كەس و لە لىزبۆن و قىنسى ئەم سەرەدەمە گەورەتر بوو.

بۆ ئەوئەى بتوان زىوھەكە دەربھىتن، ئىسپانىيەكان پېويستيان بە كرېكارى كان ھەبوو. ژمارەيەكى زۆرى كرېكارى كان. فەرمانپەرەوايەكى نوپيان بۆ ئەم ناوچەيە پەوانەكرد، فرانسىسكۆ دى تۆلىدۆ كە كاربەدەستىكى گەورەى كۆلۇنيالى بوو، ئەركى سەرەكى چارەسەركردنى كىشەى ھىزى كار بوو. تۆلىدۆ لە سالى ۱۵۶۹ گەيشتە پىرۆ و لەسەرەتادا پىنج سال خەرىكى گەپان و لىكۆلئىنەو بوو لەسەر ئەركە نوپىەكەى. لە ھەمانكات دا كەوتە ئەنجامدانى

پوویټویکی فراوان دهرباره ی دانیشټوانه پټگه یشتوه که ی. بۆ ئه وه ی هیزی کاری پټویست دابینبکا، دی تولیدۆ له ههنگاری یه که می دا هه موو دانیشټوانه خۆمالیه که ی گواسته وه و له وشاره نویانه ی پټیان ده و ترا (پیده کسیون) که مانای که مکړدنه وه بوو، کۆیکړدنه وه، که چه وساندنه وه ی هیزی کاری له لایه ن تاجی ئیسپانییه وه ئاسانده کړد. دواتر، دوا ی چاوپټداخشانده وه، ده زگاکانی هیزی کاری ئینکای خسته وه که به میتا ناسرابوون و له زمانی ئینکا دا واتای (نۆره) ده که به نی. به پټی سیسته می میتا ئینکا کان بۆ دابینکردنی خوراک بۆ په رستگا کان و ئریستو کراته کان و سوپاکه یان، له کاری کشتوکالی دا کاری زۆره ملییان په پرده کړد. له بهرام بهر ئه مه دا نوخبه کانی ئینکا له کاتی قاتوقریدا هاوکاری خه لکیان ده کړد و ئاسایشیان بۆ دابینده کړدن. له سه ر دهستی دی تولیدۆ دا میتا به تایبه تی میتای پۆتوسی بوه که وړه ترین و به زه برترین ئامرازی چه وساندنه وه ی هیزی کار له سه رده می کۆلونیالی ئیسپانی دا. دی تولیدۆ ناوچه یه کی فراوانی دیاریکړد که له ناوه راستی پیروی ئه مرپوه دهستی پدیده کړد و زۆربه ی ناوچه کانی پۆلیشیای ئه مرپوی ده گرتنه وه. پووبه ری ئه م ناوچانه نزیکه ی دووسه د هه زار میلی چوارگوشه بوو. له م ناوچه یه دا حوت یه کی دانیشټوه نیره کان که تازه ده گه یشتنه (پیده کسیون) هکانیان، ده بویه له کانه کانی پۆتوسی دا کار بکه ن. میتای پۆتوسی له سه رتاسه ری سه رده می کۆلونیالی دا به رده وامبوو، ته نیا له سالی ۱۸۲۵ دا هه لوه شینرایه وه. نه خشه ی (۱)، ناوچه ی میتا پوونده کاته وه که له سه ر نه خشه ی ئیمپراتوریه تی ئینکا له کاتی داگیرکردنییه وه له لایه ن ئیسپانیاه، دانراوه. نه خشه که پاده ی تیهه لکیشی میتا له گه ل ناوچه رگه ی ئیمپراتوریه ته که دا پوونده کاته وه و ته نانه ت کۆسکوی پایته ختیشی له خو گرتوه.

نەخشەى (۱): ئىمپىراتورىيەتى ئىنكا و تۆرى رېگاوبانى ئىنكا و ناوچەكانى
كانەكانى مېتا

ئىستاش مىراتى مېتا لە پىرقى ئەم سەردەمەدا دەيىنى. سەيرى جىياوازى
 نىوان ھەرىمەكانى كالكا و ئەكۆمايۆ نىزىكەو ەكە. وا دەردەكەوئ
 جىياوازىيەكى كەم لە نىوان ئەم ھەرىمانەدا ھەي. ھەردوكيان دەكەونە بەرزايى
 چىياكان و دانىشتوانيان پاشماو ەي ئىنكان و بەزمانى كويۆچۆ قسەدەكەن.
 لەگەل ئەو ەش دا ئەكۆمايۆ زۆر ەزارترە و ئاستى بەكاربردن لە لاين
 دانىشتوانەكەي ەو سى بەك كەمترە لەو ەي دانىشتوانى كالكا. خەلكەكەش ئەمە
 دەزانن. خەلكى ئەكۆمايۆ لە بىگانە چاوقايەكان دەپرسن (ئايا نازانن خەلكى
 ئىرە لە خەلكى كالكا ەزارترن؟، بۆچى دەتانەوئ بىنە ئىرە؟ دەلەين بىگانە
 چاوقايەكان چونكە گەشتكردن لە پايتەختى ھەرىمى كۆسكۆو كە مەلەندى
 كۆنى ئىمپراتۆرىيەتى ئىنكايە بۆ ئەكۆمايۆ زۆر زەحمەت ترە لە چاوكەشتكردن
 بۆ كالكا. پىنگاي ھاتوچۆ بۆ كالكا قىر كراو، لە كاتىك دا پىنگاي ئەكۆمايۆ لە
 بارىكى زۆر ناھەمواردايە. بۆ گەشتن بە ناوچەكانى دواي ئەكۆمايۆ پىويستە
 ئەسپ يان ھىستەر بەكاربەيتنى. خەلكى كالكا و ئەكۆمايۆ ھەمان جۆرى
 كشتوكال دەكەن، بەلام لە كالكا خەلك ئەو بەروبومانە لە بازاردا بە پارە
 دەفروشن. لە ئەكۆمايۆ ئەو بەروبومانە تەنبا بەشى خوراكى پۆزانەي خويان
 دەكەن. ئەم ناھەكسانىيە، كە بەچاوكە ديارە و لای ئەو خەلكەي لەویدا دەژين
 ئاشكرايە، بۆ جىياوازى دەزگايى ئەم دوو ناوچەيە دەگەرپتەو. جىياوازى
 دەزگايى كە پىشەي مېژوويى دەگەرپتەو بۆ دى تۆلیدۆ و پلانەكەي بۆ
 چەوساندنەو ەي ھىزى كاری دانىشتوانە خۆمالىيەكە. جىياوازى سەرەكى
 مېژوويى نىوان كالكا و ئەكۆمايۆ ئەو ەيە كە ئەكۆمايۆ كەوتبۆ ناو ناوچەي
 مېتاي پۆتۆسى، لە كاتىكدا كالكا لەدەرەو ەي ئەم ناوچەيەدا بوو.

جگە لە چركردنەو ەي ھىزى كار و مېتا، دى تۆلیدۆ ئىنكۆماينداي گۆپى بۆ
 باجى سەر. كە برپىكى ديارىكراو بوو، دەبوايە ھەموو پياويك سالانە ھىندەي
 ئەو برە زىو بدا. ئەمەش شىوازيكى تر بوو بۆ ئەو دانرابوو تا خەلك ناچار بكا
 بچنە ناو بازاري كار و بە كرپىيەكى كەم كار بۆ خاوەن زەوييە ئىسپانىيەكان
 بكەن. دەزگايەكى تر برىتيبوو لە پىپارتىماينتۆ دى مېركانسىياس و لە
 سەردەمى دى تۆلیدۆدا تەشەنەيكرە. ئەم ناو ە ووشەي پىپارتىرى
 ئىسپانىيەو ەو ەرگىرابوو كە واتاي دابەشكردنە. پىپارتىماينتۆ دى مېركانسىياس
 بە ماناي (دابەشكردن كەلوپەل) دى و برىتيبوو لە بە زۆر فروشتنى كەلوپەل

به دانيشتوان و به نرختك كه له لايهن ئيسپانييه كانه وه دياريدەكرا. له كۆتايي دا دي تۆليدۆ تراجيني هيتايه ئاراوه كه واتهكەي (بار) دهگهيه ني و خه لكه خۆمالييه كه ي به كاردەهيتا بۆ گواستنه وه ي باري قورسي كه لوپه ل له چه شني شەراب و گه لاي كۆكا و قوماش بۆ كارە بازرگانييه كانى نوخبه ئيسپانييه كه له برى به كار هيتاني ئاژه لي باربه ر.

له سه رتاسه ري جيهاني كۆلونيالي ئيسپاني له ئەمەريكا دا، ده زگا و پيڤكهاته ي كۆمه لايه تي هاوشيوه دامه زان. دواي قوناخي سه ره تايي تالانكردين و بردني ئالتون و زيو، ئيسپانييه كان تۆريك ده زگايان دامه زراند كه بۆ چه وساندنه وه ي خه لكه خۆمالييه كه ديزاينكرايون. ئينكۆمايندا و پيپارتيماينتۆ و تراجين وا ديزاينكرايون كه ئاستي گوزه راني دانيشتوانه خۆمالييه كه بۆ ئاستي كوله مه رگي دابه زتين و هه موو ئه و داها تانه ي له م ئاسته زياتر بوون ليين زه وتبكرى و بدرينه ئيسپانييه كان. ئەمەش له پيڤكه ي داگيركردي زه وييه كانيان و به زۆر كار پيكرديان و پيداني كړي كه م به رامبه ر كارەكانيان و سه پاندني باجي زۆر و به گران فروشتني كه لوپه ل كه ته نانه ت له كرپنيان دا سه رپشك نه بوون. هه ر چه نده ئەم ده زگايانه سامانيكي زۆريان بۆ تاجي ئيسپاني كۆكرده وه و بوونه هۆي ده ولەمەندبووني داگيركاران و نه وه كانيان، به لام ئەمەريكاي لاتينيان كرده نايه كسانترين كيشوه له جيهان دا و توانا و پۆتينشيه لي ئابووري ئەم كيشوه ره يان لاوازكرد.

... بۆ چه يمستان

كاتيك دا ئيسپانييه كان له سالي ۱۴۹۰ هه كانه وه ده ستيانكرد به داگيركردي ئەمەريكا، ئينگلته ره هيتيكي بچووكي ئەوروپا بوو، تازه له كاريگه رييه ويرانكارييه كانى جهنگي ناوخۆ، كه به جهنگه كانى گوله باخ ناسراوه، پشوو ي به به ردا ده ها ته وه. له بارودۆخك دا نه بوو كه كه لك له تالانكاري و كۆكردنه وه ي ئالتون وه ريگري و خه لكى خۆمالي ئەمەريكا بچه وسيتننه وه. نزيكه ي سه د سال دواتر، له سالي ۱۵۸۸ دا، سه ركه وتنه به خت ئاميزه كه ي ئينگلته ره به سه ر هيتي ده ريايى ئيسپانيا دا كه هه ولدانتيك بوو له لايهن فيليپ پاشاي دوه مى ئيسپانيا وه بۆ داگيركردي ئينگلته ره، شه پۆلى ترسي له ئەوروپا دا بلاوكرد وه.

هەرچەندە ئىنگلىزەرە لە و سەرکەوتنەدا بەخت ياوەرى بوو، بەلام لە ھەمانکات دا نیشانەى دەسەلاتى زياترى ئىنگلىزەرە بوو لە ناو دەريادا و ئەو توانايەى پيەخشين بەشداريیکەن لە ھەولەکانى دامەزراندنى ئيمپراتۆريەتى کۆلونيالى دا.

لەبەر ئەوە پێکەوت نيبە کە ئىنگلىزەکان لە ھەمانکات دا دەستیانکرد بەکۆلونيکردنى باکوورى ئەمەريکا، بەلام ھىشتا لە دواکەوتووەکان بوون لەو بوارەدا. ئەوان باکوورى ئەمەريکايان ھەلبژارد ئەک لەبەر ئەوەى سەرنجپراکيښ بوو، بەلکو ھۆکارەکەى ئەو بۆ کە تەنیا ئەو شوپىنە لە ئارادا بوو. ناوچە "بەسوودەکان"ى ئەمەريکا کە خاوەنى دانىشتوانىكى خۆمالى زۆر بوون و دەکرا بچەوسپنرینەو، ئەو ناوچانەى کە کانەکانى ئالتون و زيوپان تیدا بوو، ئەو کاتە داگیرکرا بوون. ئىنگلىزەکان پاشماوھەکان بۆ ماپەو. کاتىک نووسەرى ئىنگلىزى سەدەى ھەژدەيەم و شارەزای بواری کشتوکال، ئارسەر يونگ، باسى ئەو شوپىنانە دەکا کە کالای کشتوکال شياو بۆ ناردنەدەرەوھيان تیدا بەرھەمدەھێنرا، ئەو تيبينیکرد:

(بە شىوھەيکى گشتى پتدەچى کە بەھای کالای شياوى ناردنەدەرەوھ لە ناو کۆلونيەکان دا بە پتەى دوورپيان لە خۆرەوھ کەمبکاتەو. دوورگەکانى پۆژئاوای ھىند کە لە ھەموويان گەرمترە ھەرتاکىک بىرى ۱۱ پاوھند و ۱۲ شيلىنگ و يەک پىنس بەرھەمدەھێنى، لە کاتىک دا لە باشوورى کيشوھرەکەدا بىرەکە ۵۱ پاوھند و ۱۰ شيلىنگە و لە ناوچەکانى ناوھراست دا بىرەکە ۹ شيلىنگ و نيو پىنسە. لە ناوچەکانى باکووردا بىرەکە برىتيە لە ۲ شيلىنگ و ۶ پىنس. ئەم سکنلە بىگومان وانەيەکى زۆر گزنگمان فێردەکا کە ئەويش - دوورکەوتنەوھەيە لە بەکۆلونيکردنى ناوچەکانى باکوور).

ھەولێ يەکەمى ئىنگلىزەکان بۆ دامەزراندنى کۆلونی، لە پۆونۆک کە دەکەوتتە باکوورى کارۆلينا، لە نيوان سالانى ۱۵۸۵ و ۱۵۸۷ بەتەواوى شکستپيەنا. لە سالى ۱۶۰۷ دا جارىکيتر ھەولياندايەو. کەمێک بەر لە سالى ۱۶۰۷ سى کەشتى، سوزان کۆنستانت و گۆدسپيد و ديسکەفەرى لە ژيەر فەرماندەيى کاپتن کریستوفەر نيوپۆرت بەرھەو فيرجينيا کەوتنەپى. کۆلونيستەکان لە ژيەر سەرپەرشتى کۆمپانيای فيرجينيا پويانکردە کەنداوى چيساپىک و بە ناو پووبارىک دا سەرکەوتن کە ناويان نا جەيمس بەناوى پاشای

فەرمانپەرەۋاي ئىنگلىزەرە، جەيمسى يەكەم. لە ۱۴ ى مايسى سالى ۱۶۰۷ دا نشىنگەي جەيمستاۋنيان دامەزراند. ھەرچەندە نىشتەكارانى ناو كەشتىيەكان كە ھى كۆمپانىيەي ڧىرجىنيا بوون، ئىنگلىز بوون، بەلام مۆدىلى بەكۆلۇنىكرديان كاريگەرى گەورەي مۆدىلى كۆرتىز و پىزارۆ و دى تولىدۆي پىئوھ دياربوو. پلانى يەكەميان برىتيبوو لە بەدىلگرتنى سەرۆك خىلى ناوچەكە و بەكارھىنانى بۆ دابىنكردىنى پىداويستىيەكان وخەلكەكەش ناچار بكن تا خۆراك و سامانيان بۆ بەرھەمبەيتن.

كاتىك كۆلۇنىستە ئىنگلىزەكان بۆ يەكەمجار لە جەيمستاۋن نىشتەجىبوون، نەيانزانى ئەو ناوچەيە ھى كۆنڧدراسيۆنى پۆھاتان بوو، كە ھاوپەيمانيەك بوو لە نزيكەي سى قەوارە پىكھاتبوو، ھەمويان وەلائيان بۆ يەك پاشا بوو كە ناوي ھاۋنسوناكۆك بوو. پايتەختى ھاۋنسوناكۆك شارى وىرۆكۆمۆكۆ بوو كە نزيكەي بىست ميل لە جەيمستاۋنەوھ دوربوو. پلانى كۆلۇنىستەكان ئەوھ بوو زانيارى زياتر لە سەرھەلكەوتى ناوچەكە كۆيكەنەوھ. ئەگەر نەتوانا خەلكى ناوچەكە ناچاربكرىن بۆئەوھى خۆراكيان بۆ پەيدابكن و كاريان بۆيكەن، ئەوا بەلايەنى كەمەوھ پەنگە كۆلۇنىستەكان بتوانن بازرگاننيان لەگەل دا بكن. ئەو بىرۆكەيەي كە دەبوايە كۆلۇنىستەكان بۆخويان كاريان بكرديە و خۆراكى خويان بەرھەمبەيتايە، پىدەچوو بىريان لىنەكرديتتەوھ، چونكە ئەمە ئەوھ نەبوو كە داگىركاراني جىھانى نوئ دەيانكرد.

ھاۋنسوناكۆك ھەر زوو دەرگى بەبوونى كۆلۇنىستەكان كرد و بەگومانىكى زۆرەوھ دەپروانيە نيازەكانيان. ئەو لەو سەردەمەي باكورى ئەمەريكا دا وەك سەرۆكى ئىمپراتورىيەتتىكى گەورە وابوو، بەلام دوزمنى زۆر و كۆنترۆلى ناوھندىي سىياسى بەھىزى بەسەر ئىنكاكان دا نەبوو. ھاۋنسوناكۆك بپياري دا لە نياز و مەبەستى ئىنگلىزەكان تىبگات و لەسەرەتادا كەوتە ناردنى پەيامنير بۆ لايان و ئاگاداريكردن كە ئەو ھەزدەكا پەيوھندىيەكى دۆستانەيان ھەبى.

كاتىك زىستانى سالى ۱۶۰۷ بەسەردا ھات، خۆراكى نىشتەكارانى جەيمستاۋن بەرھەتەواوبوون دەچوو. سەركرەدى ئەنجومەنى فەرمانپەرەۋاي كۆلۇنىيەكە، ئىدوارد ماري وىنگفيلد نەيتوانى بپياري يەكلاكار بدا. كاپتن جۆن سميس توانى فرىاي كۆلۇنىيەكە بكەوئ. سميس، كە نووسىنەكانى يەككىن لە سەرچاۋە سەرەككىيەكانى زانيارىيەكانمان دەربارەي كۆلۇنىيەكە، كاريكتەرىكى

هەلگەوتوو بوو، لە ناوچەى لىنكۆنشىرى ئىنگلتەرە لە دايكوبووبو. ئەو بە پىچەوانەى خواستەكانى باوكى كە دەيوست بىتتە بزنسمان، بوە سەربازىكى سەركىش. يەكەمجار لە ناو سوپاى ئىنگلىزدا لە ھۆلەندا بەشداری جەنگى كرد و دواتر چوہ پال ھىزەكانى نەمسا لە ھەنگارىا و دژى سوپاكانى ئىمپراتورىيەتى عوسمانى شەرىكرد و لە رۆمانىيا بە دىلگىرا. ھەك كۆيلە فرۆشرا و ھەك بەردەستىكى ئىشوكارى كىلگە كارى درايە. سمىس توانى پۇژىك بەسەر خاوەنەكەى دا زال بى و ئەسپ و جلەكانى دزى و خۆى گەياندەوہ ناوچەكانى نەمسا. لەبەرئەوہى لە سەفەرەكەى دا بۆ فئىرجىنيا گوپرايەلى فەرمانەكانى وىنگفيلد نەبوو، تووشى كىشە ھات و لە كەشتى سوزان كۆنستانت دا بەندكرا. پلانەكە برىتىبوو لە دادگايىكردنى سمىس كاتىك كەشتىيەكان گەيشتنە جىھانى نوئى، بەلام كاتىك وىنگفيلد و نىوپۆرت و نوخبە كۆلۆنىستەكانى تر فەرمانە پىچراوہكانىان خوئىندەوہ بە سەرسورمانىكى زۆرەوہ بۆيان دەرکەوت كە كۆمپانىياى فئىرجىنيا سمىسى دەسنیشانكردوہ تا بىتتە ئەندامى ئەنجوومەنى بەرپۆەبردن كە دەبوونە فەرمانرەواى جەيمىستان.

بە گەرانبەوہى نىوپۆرت بۆ ئىنگلتەرە بۆ ھىنانى كەلوپەل و كۆلۆنىستى زياتر لە لاىەكەوہ و پاراىى وىنگفيلد لە برپاردان دا لە لاىەكىترەوہ، سمىس ئەو كەسە بوو كە توانى كۆلۆنىيەكە پزگار بكا. ئەو زنجىرەيەك كاروانى بازىرگانى دەسپىكرد و توانى كەلوپەلى خۆراكى پىيوست پەيدابكا. لە يەكەك لەم كاروانانەدا لەلايەن ئۆپىنچانكانۆى برا بچووكى واھۆسۆنانكۆكەوہ بەدىلگىرا و براىە بەردەم پاشا لە وىرۆكۆمۆكۆ. سمىس يەكەم پىاوى ئىنگلىز بوو كە دىدار لەگەل واھۆسۆنانكۆك بكا و ھەر ئەم دىدارە سەرەتايىيە بوو بە پىى ھەندىك سەرچاوہ، بوہ ھۆى پزگارکردنى ژيانى سمىس، دواى ئەوہى پۆكاھۆنتاس، كچە گەنجەكەى واھۆسۆنانكۆك بەرگرىلەكرد. سمىس لە ۲ كانونى دوەمى ۱۶۰۸ ئازادكراو گەرانبەوہ جەيمىستان، كە ھىشتا كىشەى كەمى كەلوپەلى خۆراكىيان ھەبوو تا گەرانبەوہى نىوپۆرت لە ھەمان پۆژدا و لە كاتى ديارىكراوى خۆى دا.

كۆلۆنىستەكانى جەيمىستان لەم ئەزمونە سەرەتايىيەوہ وانەيەكى ئەوتۆ فئىرنەبوون. بەدرىژاى سالى ۱۶۰۸، كۆلۆنىستەكان بەردەوامبوون لە گەرانبە دواى ئالتون و كانزا بەنرخەكان دا. پىدەچوو ھىشتا لەوہ نەگەيشتبوون كە بۆ مانەوہيان لە ژيان دا ناتوانن چ لە پىگەى زۆرەملىيان بازىرگانىيەوہ پشت بە

دانیشتوانی ناوچه که بیهستن بۆ دابینکردنی خۆراک. سمیس یه که م کهس بوو بۆ دهره کهوت که ئه و مودیلی کۆلۆنیکردنه ی لای کۆرتیز و پیزارۆ به باشی کاریکردوه له باکووری ئه مهریکادا کار ناکا. بارودۆخه کان زۆر جیاوازیبوون. سمیس بۆ دهره کهوت که به پیچه وانه ی گهلانی ئازتیک و ئینکا، گهلانی فیئرجینیا خاوهنی ئالتوون نه بوون. ئه و له پۆژمیره که ی خۆی دا نوسیویه تی (پئویسته بزانی که سامانی ئه وان ته نیا به روبومی خۆراکه). ئه ناس تۆدکیل که یه کیک بوو له نیشته کاره سهره تاییه کان و یاداشتنامه یه کی ده وله مهندی به جیهیشتوه، به جوانی نیگه رانییه کانی سمیس و ئه وانیتری تۆمارکردوه :

(ئاخاقتن نه بوو، هیوا نه بوو، کار نه بوو، ته نیا گهلان به دوا ی ئالتوون و توانه وه ی ئالتوون و بارکردنی ئالتوون نه بی)

کاتییک نیوپۆرت له ئه پریلی سالی ۱۶۰۸ به ره و ئینگلته ره گه رایه وه، کارگۆیه ک له پایرایت که کانزایه کی ره نگ ئالتوونییه و پییده لئین ئالتوونی نه فامه کان، له گهل خۆی برده وه. له کۆتایی ئه یلول دا گه رایه وه و له گهل خۆی دا فه رمانی کۆمپانیای فیئرجینیا ی هینابوو بۆ زیاتر کۆنترۆلکردنی دانیشتوانی ناوچه که. پلانه که یان بریتی بوو له دانانی واهۆسۆنانکۆک به پاشا، به و هیوایه ی ئه مه بپیته هۆی ملکه چکردنی واهۆسۆنانکۆک بۆ جهیمسی یه که م، پاشای ئینگلته ره. ئه وان واهۆسۆنانکۆکیان بانگه یشتکرد که بجیته جهیمستان، به لام ئه و که هیشتا به گومانه وه ده یروانیه کۆلۆنیسته کان، ئاماده نه بوو خۆی بخاته به رده م مه ترسی ده سگیرکردنه وه. جۆن سمیس وه لامه که ی واهۆسۆنانکۆکی تۆمارکردوه: (ئه گه ر پاشاکه ی ئیوه دیاری بۆ ناردووم، منیش به هه مانشیوه پاشام و ئه مه خاکی منه... پئویسته باوکتان بپیته لای من، نه ک من بچه لای ئه و یان بپیته قه لاکه ی ئیوه و من خۆم ناکه م به م ته له یه وه). ئه گه ر واهۆسۆنانکۆک ئاماده نه بوو (خۆی بکا به م ته له یه وه)، ئه و پئویست بوو نیوپۆرت و سمیس بچن بۆ ویرۆکۆمۆکۆ بۆ ئه نجامدانی تاج له سه رنامه که. ئه مه ش پیده چوو بپیته کاره سات چونکه ته نیا ئه نجامیک که له مه ده که و ته وه سووربوونی واهۆسۆنانکۆک بوو بۆ له ناو بردنی کۆلۆنییه که. واهۆسۆنانکۆک ئابلقه یه کی توندی بازرگانی خسته سه ر کۆلۆنییه که. جهیمستان چیر نهیده توانی بازرگانیه کا بۆ هینانی که لوپهل. واهۆسۆنانکۆک ده یویست له ریگه ی برسیکردنیانه وه ده ریانه ریئنی.

نیوپۆرت جاریکیت له کانونی یه که می سالی ۱۶۰۸ دا به ره و ئینگلته ره

گه پايه وه و له گه ل خۆي دا نووسراوێكي جۆن سمیسی بۆ کارگێرانی کۆمپانیای فێرجینیا برد که تیايدا داوای کردبوو کۆمپانیا که شیوازی بیرکردنه وهی بهرامبهر کۆلۆنییه که بگۆرێ. ئەگه ری دهوله مه ندوبونی خیرا له پێگه ی چه وساندنه وهی فێرجینیا هاوشتیوهی مه کسێک و پیرۆ له ئارادا نه بوو. ئەو ناوچه یه نه ئالتون و نه کانتزای به نرخێ تیدا نه بوو، نه ده کرا دانیشتوانه خۆماليیه که ناچار بکریڤ خوراکیان بۆ دابینبکهن. سمیس گه یشته ئەو بپروایه ی بۆ ئەوه ی کۆلۆنییه که بتوانی له سه ر پێی خۆی پاره ستی، ئەو ده بوايه خودی کۆلۆنیسته کان کار بکهن. له بهر ئەوه داوای له کارگێرانی کۆمپانیا که کرد که سانی شیواو په وانه بکهن: (ئەگه ر جارێکیتر خه لک ده نێرن ئەو داواتان لێده که م نزیکه ی سی داتاش و جووتیار و باخه وان و ماسیگر و ئاسنگه ر و وه ستای خانوو و دار و په گ هه لکهن بیره لکهن بنێرن).

سمیس، چیت زێره نگه ری بیسوودی نه ده ویست. جه یمستانو جارێکیتر به هۆی بیرتیژی ئەوه وه پرگاریبوو. ئەو توانی خه لکی ناوچه که رازیکا تا بازرگانی له گه ل دا بکهن و کاتیکیش ئاماده نه بوون بازرگانیا له گه ل دا بکهن ئەو ده ستی به هه رچی ده گه یشت ده یبرد. سمیس له ناو کۆلۆنییه که ده بهرپرسیاریتی ته وای گرتو و فەرمانی (ئەوه ی کار نه کات خواردنیش ناخوات) به سه ره هه مان دا سه پاند. جه یمستانو توانی زستانی دوه میش به سه ره به ری.

کۆمپانیای فێرجینیا بۆ ئەوه دامه زرابوو پاره په یدابکا، به لام دوا ی دوو سالی پرچه ره سه ری، هه یج ئاسۆیه کی قازانجکردن دیار نه بوو. به پێوه به رانی کۆمپانیا که بپاریان دا مۆدیلیکی نوێی فەرمانپه وای په یپه و بکهن. ئەنجومه نی به پێوه بردنیا وه لانا و له بری ئەوه ته نیا فەرمانپه وایه کیان دانا. یه که م پیاو بۆ ئەم پێگه یه دانرا بریتیبوو له سێر تۆماس گه یتس. به له بهرچا و گرتنی هۆشداریه کانی سمیس، کۆمپانیا که گه یشته ئەو بپروایه ی که پێویسته شتیکی نوێ تاقیبکاوه. پوداوه کانی زستانی ۱۶۰۹-۱۶۱۰ که ناوئا (پۆزانی قێکردن)، ئەم بپروایه ی کۆمپانیا که ی پته و ترکرد. شیوازی نوێی فەرمانپه وای هه یج بوا رێکی بۆ سمیس نه هیشته وه و به دلشکاوییه وه له پایزی سالی ۱۶۰۹ دا گه پايه وه بۆ ئینگلته ره. به نه مانی بیرتیژییه که ی سمیس و ئابلووقه ی واهۆسۆنانکۆک له سه ره هێنانی خۆراک، کۆلۆنیسته کانی جه یمستانو ته فروتونا بوون. له و پێنج سه ده که سه ی له سه ره تای زستان دا له ناو کۆلۆنییه که ده بوون، ته نیا شه ست

كەسيان بە زىندووى گەيشتە مانگى ئازار. بارودۇخەكە ھىند نالەبار بوو كە
كۆلۈنىستەكان ناچارى خواردنى گۆشتى يەكتىبون.

ئەو (شە نوئىيە) لە لايەن گەيتس و سىر تۆماس دەيلى جىگرىيەو بەسەر
كۆلۈنىيەكەدا سەپىنرا برىتېبوو لە شىۋازىكى كاركردى دېرەقانى لە لايەن
نىشتەكارانەو. بىگومان ئەم شىۋازى كاركردى ئەو نوخەيەي نەدەگرتەو كە
كۆلۈنىيەكەيان بەرپۆدەدەرد. ئەو دەيلى بوو كە (ياساى خودايى و مۇرال و
سوپايى) دەرگىد و ئەم مادانەي لە خۇ گرتىبوو:

(نابى ھىچ پىاو و ژنىك لە كۆلۈنىيەكەو بەرەولاي ھىندىيەكان ھەلبى. بە
پىچەوانەو بە مردن سزا دەردى).

ھەركەستىك شتىك لە باخچەيەك دا، مولكى گشتى بى يان تاييەت، بدزى يان
دزى لە رەزىك دا بكا يان گولە گەنە شامىيەك بدزى بە مردن سزا دەردى.

نابى ھىچ ئەندامىكى كۆلۈنىيەكە ھىچ جۆرە كالايەكى گىرگى ئەم وولاتە بدا
يان بفروشى بە كاپتن يان دەرياوان يان خودانىك بە نيازى بردنە دەرەوھى لە
كۆلۈنىيەكە و بىر بەكارھىنانى تاييەتى خۇي. بە پىچەوانەو بە مردن سزا
دەدزىت).

كۆمپانىيەي فېرجىنيا پىيوابو كە ئەگەر نەتوانا دانىشتوانە خۇمالىيەكە
بچەوسىتىرئەو ئەو لەوانەيە بتوانى كۆلۈنىستەكان بچەوسىتىرئەو. ئەم
مۆدىلە نوئىيەي پەرەپىدانى كۆلۈنىيەكە بوو ھۆي ئەوھى كۆمپانىيەي فېرجىنيا
بىتتە خاۋەنى ھەموو زەوييەكان. پىاوان لە كامپەكان دا نىشتەجىكران، ئەو
ژەمە خۇراكەيان دەدرايە كە لە لايەن كۆمپانىيەكەو دىيارىكرابو. گرۈپەكانى
كاركردى دىيارىكران و ھەريەكەيان لە لايەن نوئىنەرىكى كۆمپانىيەكەو
چاودىرىدەكرا. ئەمە ھەك ياساى عورفى وابو و لە سىدارەدانىش ھەك سزاى
يەكەم ئەنجامدەدرا. ھەك بەشېك لە دەزگا نوپىكان ماددەي يەكەمى ئەوھى
سەرەو گىرگە. كۆمپانىيە ھەرەشەي مردنى لە ھەموو ئەوانە دەكرد كە
ھەلدەھاتن. لە بەردەم ئەم شىۋازە نوئىيەي كاركردى دا ھەلەلەننى ئەو
كۆلۈنىستانەي بەم شىۋەيە كارىيان پىدەكرا بۆ لاي خەلگى ناوچەكە و ژيان
لەگەل ئەوان دا زياتر و زياتر برەوى پەيدادەكرد. لەھەمانكات دا كەمى چىرى
دانىشتوانە خۇمالىيەكەي فېرجىنيا لە سەرەدەمەدا، بواري ئەوھى بۆ
كۆمپانىيەكە پەخساندبوو كە پەل بۆ دەرەي سنورەكەي خۇشى بەاۋىژى، بەلام
دەسەلاتى كۆمپانىيەكە بۆ كەلك وەرگرتن لەم دەرەتەنە سنوردار بوو، چونكە

نەيدەتوانى كۆلۈنۈستە ئىنگلىزەكان ناچار بىكا بە بژىويەكى كەم كار بۆ
كۆمپانىياكە بىكەن.

نەخشەى (۲) مەزەندەى چىرى دانىشتوانى ناوچە جىاوازەكانى ئەمەرىكا
پىشانىدەدا لەسەردەمى داگىركارى ئىسپانىادا. چىرى دانىشتوانى ويلايەتە
يەكگرتوۋەكان جگە لە چەند ناوچەيەكى بچوك، برىتېبوو لە سى لەسەر چوارى
كەسىك بۆ ھەر مىلىكى چوارگۆشە. لە ناوۋەراستى مەكسىك يان پىرۆى چىپاكانى
ئەندىز چىرى دانىشتوان دەگەيشتە چوار سەد كەس بۆ ھەر مىلىكى چوارگۆشە
كە پىنجسەد ھىندەى چىرى دانىشتوانى ويلايەتە يەكگرتوۋەكان بوو. ئەوۋەى لە
مەكسىك يان پىرۆ دەكرا، لە فېرجىنيا نەدەكرا ئەنجامبىرى.

كاتىكى زۆرى ويست تا كۆمپانىياى فېرجىنيا گەيشتە ئەو بىروايەى كە مۆدىلە
سەرەتايەكەى بەكۆلۈنۈكرىدەن لە فېرجىنيادا كار ناكە و ھەرۋەھا ماوۋەيەكى
پىچوۋ تا شىكستەيىنانى (ياساى خودايى و مۆرال و سوپايى) پوۋنېوۋە. لە سالى
۱۶۱۸ ھە ستراتىيەكى تەواۋ نوئى پەيرەۋكرا. لەبەر ئەوۋەى نەدەتوانرا نە
خەللى ناوچەكە و نە كۆلۈنۈستەكان ناچارى كاركرىدەن بىكرىن، تەنبا
ئەلئەرنەتېف پىشكەشكرىدەن ھاندان بوو بە كۆلۈنۈستەكان. لە سالى ۱۶۱۸ دا
كۆمپانىياكە (سىستەمى ھىدراپايت)ى ھىتايە كايەۋە كە برىتېبوو لە پىدانى پەنجا
ئەيكە زەۋى بە ھەر نىشتەكارىكى نىرىنە و پەنجا ئەيكەرىش بۆ ھەريەك لە
ئەندامانى خىزانەكەى و ھەر خزمەتكارىك كە خىزانەكە بىتوانى بېھىنى بۆ
فېرجىنيا. نىشتەكاران خانوۋى خۇيان پىدراۋ گرىبەستەكانيان ھەلۋەشېنراۋە
ۋە لە سالى ۱۶۱۹ دا ئەنجوۋمەنىكى گىشتى دامەزرا و ھەريەك لە پىاۋەكان
دەيانتوانى پاى خۇيان دەربارەى ئەۋاسا و دەرگاينە دەرېن كە لە
پىگەيانەۋە كۆلۈنۈستەكە بەرپوۋەدەبرا. ئەمەش سەرەتاي دىموكراسى بوو لە
ويلايەتە يەكگرتوۋەكان دا.

دوازە سالى خايدان تا كۆمپانىياى فېرجىنيا گەيشتە ئەو بىروايەى ئەۋەى بۆ
ئىسپانىيەكان لە مەكسىك و ناوۋەراست و باشۋورى ئەمەرىكا دەستىدەدا
نەدەكرا لە باكۋور جىيەجىيىكرى. سالانى دواترى سەدەى ھەقدەيەم خەباتىكى
دورودىژى دەربارەى وانەى دوۋم بەخۋە بىنى: بۆ ئەۋەى كۆلۈنۈستەكە بىيىتە
خاۋەنى ئابۋورىيەكى سەقامگىر، تەنبا چارە برىتېبوو لە دامەزراۋەندى
دەرگاينى ئەۋتۈ كە ھاندان بىخەنە بەردەم كۆلۈنۈستەكان تا ۋەبەرھىتان بىكەن
ۋە بە جدى كارىكەن.

نخشه‌ی (۲): چری دانیشتون له سالی ۱۵۰۰ دا له هه‌ردوو کیشوری
نهمه‌ریکادا

له گەل پەرە پێدانی باکووری ئەمەریکا، نوخبە ئینگلیزه كان هەولێ بەردەوامیان دا بە هەمانشیوەی ئیسپانییه كان، دەزگای ئەوتۆ دابە زێنن كه سنووری مافە ئابووری و سیاسییە كانی هەموو دانیشتوانی كۆلتۆنییه كه، جگە له كه مینه یه كی خاوهن ئیمتياز، به پاده یه كی زۆر تهسكبه كه نه وه، . سه ره پای ئەم ههولانهش ئەو مۆدیلتی به پتوه بردنه ی ئەوان خوازیاری بوون شكستییه ئێنا، ههروهك چۆن له فێرجینیا شكستییه ئێناوو.

یهكێك له ههولە هه ره به رزخوازه كان هه ر زوو دوا ی گۆرینی ستراتیژی كۆمپانیای فێرجینیا دهستیپێكرد. له سالی ۱۶۲۲ دا ده ملیۆن ئەیه كه ره زهوی له ناوچه ی كه ندای ئەپه ر چیزاپێك له لایه ن پاشای ئینگلته ره، چارلسی یه كه م درایه سیسیلیه س كه لقیتر، لۆرد بالتیمۆر. دهستووری مێریلاند ئازادی تهواوی به خشیه لۆرد بالتیمۆر بۆ دامه زراندنی حكومه تێك به ئاره زووی خۆی و له مادده ی هه وته م دا هاتوه كه بالتیمۆر (له پێناوی به رژه وه ندی و سوودی حكومه تی ئەو ناوچه یه، هه موو ده سه لاتێكی په ها و ئازاد و تهواوی هه یه به پێی گریبه ستی ئەم به خشییه بۆ دانان و ده ركردن و وه گه پخستنی هه موو جۆره یاسایه ك).

بالتیمۆر پلانیکی ووردی دارشت بۆ دامه زراندنی كۆمه لگایه كی فیدوالی كه شیوازیکی باکووری ئەمەریكای شیوه نمونه ییه كه ی سه ده ی هه قده یه می ناوچه گوندنشینه كانی ئینگلته ره بوو. به پێی ئەم پلانه زه ویه كه ان بۆ پارچه ی هه زار ئەیه كه ری دابه شكران، كه ده بوایه له لایه ن لۆرده كانه وه به رپتوه بېرێن. لۆرده كان جووتیاریان به كری ده گرت بۆ ئەوه ی له سه ر زه ویه كه ان كاریكه ن و كری بده نه ئەو نوخبه خاوهن ئیمتيازیه كه كۆنترۆلی زه ویه كه انیان ده كرد. له سالی ۱۶۶۲ هه ولێكی تری له م چه شنه خرایه وه گه رپ له ئاكام دا كارۆلینا له لایه ن هه شت خودانه وه بناخه ی دانرا. یه كێك له و هه شت كه سه سیڕ ئەنتۆنی ئاشلی كوپه ر بوو. ئاشلی كوپه ر شانبه شانی سكرتیره به توانا كه ی، فه یله سوفی مه زنی ئینگلیز، جۆن لۆك، ماده بنه ره تیه كه انی دهستووری كارۆلینایان دارپشت. ئەم دۆکیومیته ههروهك دهستووری مێریلاندی پیش ئەم، نه خشه رێگای دامه زراندنی كۆمه لگایه كی نوخبه یی و پله به ندی دارپشت كه له سه ر بنه مای بالاده ستی نوخبه ی خاوهن زه ویه كه ان دامه زرابوو. له دیباچه كهیدا نووسرابوو كه (پێویسته حكومه تی ئەم ناوچه یه باشتترین په زامه ندی پاشایه تی

ئىنگلىتەرە، كە ئىمە لە ژىر سايەيدا دەژىن و ئەم ناوچە يەش بەشىكە لىتى، بە دەستبەھىتى و پىيوستە خۇمان لە قوتكردنە وەى فرە دىموكراسى بەدوور بگىرىن.

مادەكانى دەستوورى بىنە پەتى ھەيكەلىكى پەقى كۆمەلايەتى دامەزاند. بەشى خوارە وەى ئەم ھەيكەلە لە (پياوانى لىت) پىكھاتبوو ھەروەك مادەى ۲۳ ئاماژەى بۆ دەكا (ھەموو مىندالانى پياوانى لىت وەك پياوانى لىت دەمىننە وە و نەوەش دواى نەوە ھەروا دەمىننە وە). لە سەروو پياوانى لىت، كە خاوەن دەسەلاتى سياسى نەبوون، لاندگرەيف و كازىكىۆ بوون، ئەمانەش ئەرستوكراسىيان پىكدەھىنا. ھەرىكە لە لاندگرەيفەكان چلوھەشت ھەزار ئەيكە زەوييان پىدەدرا و كازىكىۆەكانىش بىست و ھەشت ھەزار ئەيكە. پەرلەمان دامەزرا كە تيايدا لاندگرەيف و كازىكىۆەكان نوینەريان ھەبوو، بەلام بۆيان ھەبوو تەنیا گفتوگۆ لەسەر ئەو بابەتەنە بكن كە پىشتەر لە لایەن ھەشت خودانەكەو ھەريارىيان لەسەر درابوو.

ھەروەك چۆن تەقەلاكان بۆ سەپاندنى ياسا سەركوتكارەكان لە فئىرجىنيا شكستىھىنا، بە ھەمانشەو پلانەكان بۆ دامەزاندنى دەزگای ھاوشىو لە مېرلاند و كارۆلىنا شكستىانھىنا. ھۆكارەكانىش ھەمان ھۆكار بوون. لە ھەموو دۆخەكان دا ئەستەم بوو كە نىشتەكاران ناچاربكرىن لە كۆمەلگايەكى پلەبەندى پەق دا بژىن چونكە لەو جىھانە نوپىيەدا بژاردەى زۆريان لەبەردەم دا بوو. لەبرى ئەمە دەبوايە ھاندان بخرايە بەردەمیان تا ھەز لە كاركردن بكن. ھەر زوو كۆلۆنىستەكان كەوتنە داواى ئازادى ئابوورى زياتر و مافى سياسى زۆتر. لە مېرلاند نىشتەكاران جەختيان لەسەر وەرگرتنى زەوى خۆيان كرده وە لۆرد بالتىمۆريان ناچار كرد ئەنجومەنىك دابمەزىنى. لە سالى ۱۶۹۱ ئەنجومەنەكە پاشايان پازىكرد كە مېرلاند وەك كۆلۆنىيەكى سەر بە تاجى ئىنگلىتەرە رابگەيەنى و لەم پىگەيەشەو ئىمتيازەكانى بالتىمۆر و لۆردە مەزنەكان ھەلۆە شىئەنەو. خەباتىكى درىژخايەنى لەم چەشنە لە كارۆلىناش سەرىھەلدا و لە ئەنجامدا خودانەكان شكستيان ھىنا. باشوورى كارۆلىنا لە سالى ۱۷۲۹ بوە كۆلۆنىيەكى پاشايەتى ئىنگلىتەرە.

بە ھاتنى سالانى ۱۷۲۰ ھەكان، ھەموو سىازدە كۆلۆنىيەكە كە دواتر بوونە ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمەرىكا ھەمان ھەيكەلى حكومەتيان ھەبوو. لە

هەريەك لەمانەدا پارێزگاریك و ئەنجومەنتێك كە لە لایەن پیاوانی خاوەن زەوییەووە هەڵدەبژێردرا هاتنەئاراوە. ئەمانە دیموكراسی نەبوون، چونكە ئافرهتەكان و كۆیلان و بێزەوییەكان نەیان دەتوانی دەنگبەدن. بەلام مافە سیاسییەكان فراوان بوون بە بەراوورد لەگەڵ هەندێك كۆمەلگای تری ئەم سەردەمە. هەر ئەم ئەنجومەن و سەركردهكانیان بوون كە یەكیانگرت و لە سالی ۱۷۷۴ دا یەكەم كۆنگرێسی سەرتاسەرییان پێكھێنا كە پێشەکی سەربەخۆیی ویلايەتە یەكگرتووەكان بوو. ئەنجومەنەكان باوەڕیان وابوو كە مافی خۆیانە بریار لەسەر ئەندامی خۆیان و دانانی باج بەدن. ئەمەش هەروەك دەزانی كێشەیی بۆ حكومەتی كۆلتونیالی بەریتانی دروستكرد.

چیرۆکی دوو دەستوور

دەبێ ئێستا پوون بێ كە پێكەوت نییە ویلايەتە یەكگرتووەكان نەك مەكسیك دەستووریکی ئەوتوی دارشت و کاریپێكرد كە پرینسیپی دیموكراسی گرتبوە خۆی و سنووری بۆ بەكارھێنانی دەسەلاتی سیاسی دانا و ئەو دەسەلاتەیی بە شتێوەیەکی فراوان بەسەر كۆمەلگادا دا بەشكرد. ئەو دۆكمیمنتەیی شاندى ویلايەتەكان لە مانگی مایسی سالی ۱۷۸۷ دا لە فیلادلفیا نووسییان، بەرھەمی پرۆسەییەکی دوورودرێژ بوو كە بە پێكھێنانی ئەنجومەنی گشتی لە جەیمستاون لە سالی ۱۶۱۹ دا دەستپێكردبوو.

جیاوازی نێوان پرۆسەیی گەڵاڵەکردنی دەستوور لە سەردەمی سەربەخۆیی ویلايەتە یەكگرتووەكان و ئەو پرۆسەییەکی كەمێك دواتر لە مەكسیك دا ئەنجامدرا رۆر گەورەییە. لە شوباتی سالی ۱۸۰۸ دا سوپاكانی فەرەنسای ناپلیۆن بۆناپارت ئیسپانیایان داگیركرد. لە مانگی مایس دا گەیشتنە مەدریدی پایتەختی ئیسپانیا. لە مانگی ئەیلولدا پاشای ئیسپانیا، فیردیناند، بەدیل گیرا و لەسەر تەخت لابرا. جۆنتایەکی نەتەوایی، جۆنتای ناوەندی، جیگەیی پاشای گرتەووە و مەشخەڵی شەپی دژی فەرەنسیەكان گرتەدەست. یەكەمجار جۆنتا لە ئارنخویز كۆبوونەووە، بەلام ناچار بوون بەرەو باشوور لەبەر دەم ھێزەكانی فەرەنسادا بکشیئەووە. لە كۆتایی دا گەیشتنە مینای كادیز، هەرچەندە لە لایەن ھێزەكانی ناپلیۆنەووە گەمارۆدان، بەلام توانییان بەرگە بگرن. لێرەدا جۆنتا

پەرلەمانى دامەزراند و بە كۆرتىز ناسرا. لە سالى ۱۸۱۲ ەدا كۆرتىز ئەو دەستووردەى كە بە دەستوورى كادىز ناسرا دارشت كە داواى ھېنانە ئاراي سىستەمى پاشايەتى دەستوورى دەكرد كە لەسەر بنەماى سەرورەى جەماوەر دامەزراي. لە ھەمانكات دا دەستووردەى كە داواى نەھىشتنى ئىمتىيازى تايبەت و داواى يەكسانى لەبەردەم ياسا دا كرد. ھەموو ئەم داواكارىانە ماىەى بىزارى نوخبەكانى باشوورى ئەمەريكا بوون كە تا ئەو كاتەش لەو ژىنگە دەزگايانەدا ھوكميان دەكرد كە بە ئىنكۆمايندا و كارى زۆرەملى داپىژرابوون و دەسەلاتى پەھا لە دەست خويان و دەولەتى كۆلۇنيالى دا بوو.

پەمانى دەولەتى ئىسپانيا بەھۆى داگىركردنى ناپليۆنەو، قەيرانى دەستوورى لە سەرپاي ئەمەريكاي لاتىنى كۆلۇنيالى دا دروستكرد. ناكۆكى زۆر لەسەر دانپىدانان بە دەسەلاتى جۇنتاي ناوھەندى پەيدا بوو، لە ئاكامىشدا چەندىن كۆلۇنى ئەمەريكاي لاتىن برپارى دامەزراندنى جۇنتاي خويان دا. كاتىكى زۆرى نەخاياند ئەم كۆلۇنيانەش ھەستيان بە دەرفەتى جىابوونەوھى تەواو لە ئىسپانيا كرد. يەكەم راگەياندى سەربەخۆى لە سالى ۱۸۰۹ دا لە لا پاز لە بۆليفا سەربەلدا، ھەرچەندە ھەر زوو لە لاىەن سوپاي ئىسپانياوھە كە لە پىرۆو پەوانە كرابون، تىكشكىنرا. لە مەكسىك ھەلۆستە سىياسىيەكانى نوخبە كەوتبوونە ژىر كاريگەرى شۆپشەكەى ھىدالگو كە لە لاىەن قەشە ماگىول ھىدالگو سەركردايەتيكرا. سوپاكەى ھىدالگو لە ۲۳ ئەيلولدا گواناخواتۆى داگىر و ويرانكرد و فەرمانەرەواكەى كوشت كە كاربەدەستى بالاي كۆلۇنيالى بوو و دواترىش كەوتنە پەشەكوژى دانىشتوانە سپەكە. ئەمەش زياتر لە جەنگى چىنايەتى و تەنەت ئىنى دەچوو لەوھى بزوتنەوھەكى سەربەخۆى بى و بوھ ھۆى يەكگرتنى نوخبەكان بۆ بەرەنگارىبوونەوھ. ئەگەر سەربەخۆى دەبوھ ھۆى بەشدارى جەماوەر لە سىياسەت دا ئەوا نەك تەنيا ئىسپانييەكان بەلكو نوخبەكانى ناوخۆش دژى بوون. لە ئەنجامدا نوخبەى مەكسىكى بە گومانىكى زۆرەوھ پوانيانە دەستوورى كادىز كە دەرفەتى بەشدارى جەماوەرى دەپەخساند و ئەم نوخبەيە ئامادەنەبوون دان بە پەواى دەستووردەى بنىن.

لە سالى ۱۸۱۵ لە كاتىك دا ئىمپراتۆرىيەتى ئەوروپى ناپليۆن پەما، فېردىناند پاشاي ھەوتەم دەسەلاتى گرتەوھ دەست، دەستوورى كادىز وھانرا. لە كاتىك

دا تاجى ئىسپانى ھەۋلى دەدا دەستېگىتتە ۋە بەسەر كۆلۈنپىيە كانى ئەمەرىكادا، لەگەل مەكسىكى لايەنگرى دا پووبەپووى كىشە نەبۆۋە. لەگەل ئەمەش دا كاتىك لە سالى ۱۸۲۰ دا ئەو سوپا ئىسپانىيەى لە كادىز ئامادەى پەرىنە ۋە بوو بۆ ئەمەرىكا بۆ ھاۋكارىكردنى گەپانە ۋەى دەسلەتتى ئىسپانىا، لە فېردىناندى ھەتتە ھەلگەپانە ۋە، ھەر زوۋ يەكەى سەربازى تر لە ھەموو لايەكى ۋولتە ۋە ھاتنە پالىيان. فېردىناند ناچار بوو دەستورى كادىز بگېرتتە ۋە ۋاۋى كۆبۈنە ۋەى كۆرتىز بكا. ئەم كۆرتىزە پادىكالتىر بوو لە ۋ كۆرتىزەى دەستورى كادىزى نوسىبۆۋە ۋ پېشنىيازى نەھىشتىنى ھەموو جۆرە كارىكى زۆرەملىتى كىرد. لە ھەمانكات دا كۆرتىز ھېرشىكردە سەر ئىمتىيازە تايىتەكان - بۆ نمۇنە، مافى سوپا كە لە كاتى ئەنجامدانى تاۋان دا لە دادگاكانى خۇيان دا دادگايى بگىرىن. دەبۈايە ئەم دۆكىۋمىتتە لە مەكسىكىش جىبەجىبىكرايە، بۆيە نوخبەكەى مەكسىك بېياريان دا ۋاباشترە پىگەى خۇيان بگرنەبەر ۋ سەرىبەخۇبى پابگەيەنن.

ئەم بزۋوتنە ۋە سەرىبەخۇبى لە لايەن ئۆگەستىن دەى تۆربىدى كە پىشتەر لە سوپاى ئىسپانىادا ئەفسەر بوو، سەرکردايە تىكرا. لە ۲۴ شۋاباتى ۱۸۲۱ دا پلانى دى ئىگۈلاى بلۆكردە ۋە كە دىدى خۇى بوو بۆ سەرىبەخۇبى مەكسىك. پلانىكە سىستەمى پاشايەتى دەستورى بە سەرۆكايەتى ئىمپراتۆرىكى مەكسىكى لەخۇگرتبۈ. لە ھەمانكات دا دەستورى كادىزى ۋەلانا كە نوخبەكانى مەكسىك بە ھەرەشەيان دەزانى بۆ سەرپايە ۋ ئىمتىيازەكانيان. ئەم پلانى پىشتىگىرىى خىراى بەدەستەتتا ۋ ھەر زوۋش ئىسپانىا بۆى دەرگەۋت كە ناتوانى ئەۋەى پوودانى مسۆگەرە پابگىرى. تۆربىدى تەنبا پىكخەرى جىابۈنە ۋەى مەكسىك نەبوو، بەلكو دۋاى ئەۋەى ھەستى بە بۆشايى ھىزەكان كىرد، خىرا ۋ بە سوود ۋەرگرتن لە ۋ پىشتىگىرىيەى لە لايەن سوپاۋە لىيىدەكرا، خۇى كىردە ئىمپراتۆر، ئەمەش پىگەيكە بوو كە سەرکردەى مەزنى سەرىبەخۇبى باشۋورى ئەمەرىكا سايىمۇن بۆلىقار ۋەسفىكردۈ بە (لە سايەى خوا ۋ نىزەۋە). دەسلەتتى تۆربىدى سىنوردار نەكرابو لە پىگەى دەزگاي سىياسى ھاۋشىۋەى ئەو دەزگا سىياسىانەى سىنورىيان بۆ دەسلەتەكانى سەرۆكەكانى ۋىلايەتە يەكگرتۈەكان دائەنا. ھەر زوۋ خۇى كىردە دىكتاتور ۋ لە تشرىنى يەكەم ى ۱۸۲۲ دا ئەو گۆنگرىسەى بە پىتى دەستور دامەزراپو ھەلۋەشاندە ۋە ۋۇنتايەك كە لە

لایەن خۆیەو دیاریکراوون لە جینگە ی دانرا. هەرچەندە دە ی تۆربیدی نۆر
نەمایەو، بەلام ئەم جۆرە پووداوانە جار دوا ی جار لە مەکسیکی سە دە ی
نۆز دە یەم دا پوویاندایەو.

دەستووری ویلایەتە یە کگرتووەکان بە پیتی ستانداردی ئەمڕۆ دیموکراسی
نەهینایە ئاراو، ئەوانە ی بۆیان هەبوو لە هەلبژاردنەکان دا دەنگبەن بە جێهێنرا
بۆ ویلایەتەکان بپاری لەسەر بەن. لە کاتی دا ویلایەتەکانی باکوور هەر زوو
مافی دەنگدانیان دایە هەموو پیاوانی سپییست بە بێگۆیدانە ئەو ی داماتی
چەندە و خاوەن مولکە یا نا، ویلایەتەکانی باشوور بەرەبەرە ئەم کارەیان
ئەنجامدا. هیچ کام لە ویلایەتەکان مافی دەنگدانیان نەدایە ئافەرت و کۆیلان و
لە کاتی دا مەرجی مولکداری و سامانداری لەسەر پیاوانی سپییست لابرا،
یاسای ئەوتۆی هەلبژاردن کە مافی دەنگدانێ نە دەدایە پەشیپستان دارپێژران.
بێگومان کۆیلە یەتی لە کاتی نووسینەو ی دەستوور لە فیلادلفیا کاریکی
دەستووری بوو. لە و کاتە دا دانوستاندنی زۆر لەسەر چۆنیەتی دابەشکردنی
کورسیەکانی ئەنجوومەنی نوێنەران بەسەر ویلایەتەکان دا ئەنجامدرا. دەبوا یە
کورسیەکان بە پیتی ژمارە ی دانیشتوانی ویلایەتەکان دابەش بکرا نایە بەلام ئەو
نوێنەرانە ی کۆنگرێس کە نوێنەرایەتی ویلایەتەکانی باشوور یان دەکرد جەختیان
لەسەر ئەو دەکرد کە دەبی کۆیلەکانیش بخرێنە ئێو ژمارە ی دانیشتوانەو.
ئەوانە ی باکوور نا پازیبوون. دواتر لەسەر ئەو پێکەوتن کە بۆ دابەشکردنی
کورسیەکانی ئەنجوومەنی نوێنەران، کۆیلە یەک وەک سی لەسەر پێنجی
کەسیکی ئازاد حساب بکری. ململانێکانی ئێوان باکوور و باشووری ویلایەتە
یە کگرتووەکان لە کاتی پێرسە ی نووسینەو ی دەستووردا لە پێگە ی پێکەوتنی
سی لەسەر پێنج و سازانەکانی ترەو کپکران. بە تێپەربوونی کات دەسکاریتر
زیادکران، بۆ نمونە، سازانی مژووری کە بریتی بوو لە پێکەوتن لەسەر ئەو ی کە
ویلایەتێکی دژ بە سیستەمی کۆیلە یەتی و ویلایەتێکی لایەنگری سیستەمی
کۆیلە یەتی هەمیشە پێکەو بۆ ویلایەتە یە کگرتووەکان زیاد بکری بۆ پاگرتنی
بالانسی ئێوان ئەوانە ی لە گەڵ ئەم سیستەمە بوون و ئەوانە ی دژبوون لە ناو
ئەنجوومەنی پیران دا. ئەم شتە سەیرانە بوونە هۆی ئەو ی دەزگا
سیاسییەکانی ویلایەتە یە کگرتووەکان پێکەو بە شیوہ یەکی ئاشتی کاربەن تا
ئە و کاتە ی شەری ناوخوا دەستپێکرد و ململانێکانی لە بەرژەو ندی باکوور

كۆتايىپېتىنا.

جەنگى ناوخۇ خۆيناۋى و كاولكار بوو، بەلام بەر لە جەنگ و دواى جەنگىش دەرھەتى ئابوورى زۆر بۇ بەشىكى گەرەى دانىشتوان لە ئارادا بوو، بەتايىبەتى لە باكور و پۆژئاۋى ويلايەتە يەكگرتوھكان دا. باردۇخەكەى مەكسىك زۆر جياواز بوو. ئەگەر ويلايەتە يەكگرتوھكان ماۋەى پىنج سالى نىوان ۱۸۶۰ و ۱۸۶۵ بە ناسەقامگىرىيى سياسى بەسەر بردى، ئەوا مەكسىك ماۋەى پەنجا سالى يەكەمى دواى سەرەخۆى برىتېبۋە لە ناسەقامگىرىيى سياسى. ئەمەش لە ميانەى پىشەى ئەنتۆنيۇ لۆپىز دى سانتا ئانا باشتىر پووندەبىتەۋە.

سانتا ئانا كورپى كارىبەدستىكى كۆلۇنيالى بوو لە فئىراكروز، لە كاتى جەنگەكانى سەرەخۆى دا ۋەك سەربازىكى ناو سوپاى ئىسپانيا شەپى كرد و نىوبانگى پەيداكرد. لە سالى ۱۸۲۱ دا چۈە پال تۇرىدى و ھەرگىز ئاۋرى بۇ دواۋە نەدايەۋە. لە مانگى مايسى ۱۸۳۳ دا بۇ يەكەمجار بوە سەرۆكى مەكسىك. ھەرچەندە سەرۆكايەتەكەى كەمتر لە مانگىكى خاياند و واى بە باش زانى فەلانتايىن گۆمىز فارياس بىتە سەرۆك كۆمار. سەرۆكايەتەكەى گۆمىز فارياس تەنيا پازدە پۆژى خاياند و دواى ئەو سانتا ئانا دەسەلاتى گرتەۋەدەست. ئەمەشيان بە ھەمانشېۋەى سەرۆكايەتەكەى يەكەمى، ھىندەى نەخاياند و جارىكتىر لە سەرەتاي تەموز دا گۆمىز فارياس جىگەيگرتەۋە. سانتا ئانا و گۆمىز فارياس لەسەر ئەم سەمايە بەردەۋامبوون تا ناۋەراستى ۱۸۳۵ و سانتا ئانا لە لايەن ميگويىل باراگان دەسەلاتى لىسەندرايەۋە. بەلام سانتا ئانا كەسك نەبوو ھەروا بە ئاسانى مەيدانەكە چۆلبكا و لە سالانى ۱۸۳۹ و ۱۸۴۱ و ۱۸۴۴ و ۱۸۴۷ و دواجارىش لە نىوان سالانى ۱۸۵۳ و ۱۸۵۵ بوەۋە بە سەرۆك. ھەموو پىكەۋە يازدە جار سەرۆك بوە و لە سەردەمى ئەودا ئەلامۇ و تىكساس لە دەسدران و جەنگى ويرانكارى نىوان مەكسىك و ئەمەريكا بەرپا بوو، كە بوەھۆى لەدەسدانى ئەۋەى ئەمپۇ بە نيو مەكسىكو و ئەريزونا ناسراۋە. لە نىوان سالانى ۱۸۲۴ و ۱۸۶۷ مەكسىك پەنجا و دوو سەرۆكى ھەبوە و كەمىش لەمانە بە پىي پىگەوشوئى ديارىكراۋى ناو دەستور دەسەلاتيان گرتۆتە دەست.

ئاكامى ئەم ناسەقامگىرىيە سياسىيە بىۋىتەيە بۇ دەزگا ئابوورىيەكان و ھاندانەكان ئاشكرايە. ئەم جۆرە ناسەقامگىرىيە بوە ھۆى ھاتنەئاراي مافى

مولكدارى ناجىگىر. لە ھەمانكات دا بۈھ ھۆى لاوازكردنى لەپادەبەدەرى دەولەتى مەكسىك كە ئىستاش دەسلەت و توانايەكى كەمى ھەيە بۆ زيادكردنى باج و دابىنكردنى خزمەتگوزارىيە گشتىيەكان. لە پاستىدا ھەرچەندە سانتا ئانا سەرۆك كۆمارى مەكسىك بوو، چەندىن ناوچەى گەرەى مەكسىك لەدەرەوھى دەسلەلتى ئەودا بوون، ئەمەش بۈھ ھۆى دەستگرتن بەسەر تىكساس دا لە لاين وىلايەتە يەكگرتوھكانەوھ. جگە لەمە، ھەرۆك بىنيمان ئامانچ لە پاگەياندى سەرەخۆيى مەكسىك پاراستنى ئەو كۆمەلە دەزگا ئابورىيانە بوو كە لەسەردەمى كۆلۇنيالى دا دامەزىبوون و ھەرۆك گەپۆكى مەزنى ئەلمانى و شارەزاي جوگرافىيائى ئەمەرىكاي لاتىن، ئەلىگزاندەر فۇن ھەمبۆلت دەلى، مەكسىكيان كوردبوھ (وولاتى نايەكسانى). لە بەرئەوھى ئەم كۆمەلگايانە لەسەر بنەماى چەوساندەنەوھى دانىشتوانە خۆمالىيەكە و قۇرخكردن دامەزىبوون، پىگربوون لەبەردەم ھاندانى ئابورى و دەسپىشخەريەكانى زۆريەى ھەرەزۆرى دانىشتوان دا. لە كاتىك دا وىلايەتە يەكگرتوھكان لە نيوھى يەكەمى سەدەى تۆزدەيەم دا خەرىكى دەسپىكردنى شۆرشى پىشەسازى بوو، مەكسىك ھەزار تر دەبوو.

خاوەنى بىرۆكەيەك و دامەزراندنى كۆمپانىيەك و وەرگرتنى قەرزىك

شۆرشى پىشەسازى لە ئىنگلەتەرەدا دەستپىكرد. سەرکەوتنى يەكەمى برىتېبوو لە بەرپاكردنى شۆرشىك لە بەرھەمھىنانى جلوبەرگى لۆكە دا بە بەكارھىنانى ئامىرى نوئى كە بە چەرخەى ئاو و دواتریش بزوينەرى ھەلمى كاريان دەكرد. بەرھەمھىنانى لۆكە لە پىگەى ئامىرەوھ بە شىوھەكى بەرچاو ئاستى بەرھەمھىنانى كرىكارانى بەرزكردەوھ، لەسەرەتادا، لە پىشەسازى قوماش و دواتریش پىشەسازىيەكانى تردا. پالئەرى پىشكەوتنى تەكنەلۆجى لە سەرتاپاي ئابورى دا برىتېبوو لە نوپكارى كە كارزان و بزىسمانە نوپكان پىشەنگ بوون تا بىرۆكە نوپكانيان بخەنە بوارى جىبەجىكردنەوھ. ئەم خونچە پشكوتوھ سەرەتاييە ھەر خىرا لە پىگەى زەرياي باكوورى ئەتلەسيەوھ گۆيزايەوھ بۆ وىلايەتە يەكگرتوھكان و لەویدا بلاوبۆوھ. لە پىگەى بەكارھىنانى

ئەو تەكنەلۇجىيە نوپىيەسى كە لە ئىنگلىزچە دا دروستكرابوون، دەرھەتى گەرھە ئابوورى لە بەردەم خەلك دا كرايەو. لە ھەمانكاتىشدا ئەمە ھانىدان تا بۆخۇيان داھىتانى نوئى ئەنجامبەدەن.

دەتوانىن بە ووردبوونەو لە چۆنىەتى بەخشىنى ئەم مافى داھىتانانە لە سىرۇشتى ئەم داھىتانانە تىبگەين. سىستەمى مافى داھىتان كە مافى خاوەندارى ئايدىكان دەپارىزى، لە چوارچىوۋى ياساى مۆنۇپۆلىيەكان دا كە لە لاين پەرلەمانى بەرىتانىاو لە سالى ۱۶۲۳ دەرگرا، كرا بە سىستەماتىك. دەرگردنى ئەم ياسايش تا پادەيەك بۆ راگرتنى پاشا بوو لە بەخشىنى (مۆلەتى مافى داھىتان) بە ئارەزووى خۆى و بۆ ھەركەسىك بىويستايە. مۆلەتى مافى داھىتان برىتیبوو لە بەخشىنى مافى تاييەت بۆ ئەنجامدانى چالاكى و بزنىسى ديارىكراو. ئەوۋى جىگەى سەرنجە دەربارەى بەلگەكانى پىدانى مافى داھىتان لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكان دا ئەوۋى كە ئەو كەسانەى مافى داھىتانىيان پىدەبەخشا، تەنبا خەلكە دەولەمەند و نۇخبەكە نەبوون، بەلكو كەسانى ھەمەجۆر و خاوەن باكگراوندى جىاواز بوون. كەسانىكى زۆر لە پىگەى مافى داھىتانەو دەولەمەندبوون. بۆ نموونە، تۆماس ئەدىسۇن داھىنەرى فۆنۇگرام و گلۇپ و دامەزىنەرى كۆمپانىيائى جەنەرال ئەلەكتريك كە تا ئىستاش يەككە لە كۆمپانىا گەرھەكانى جىهان. ئەدىسۇن دوا مىندالى خىزانىكى ھوت مىندالى بوو. سامىۇل ئەدىسۇنى باوكى لە چەندىن پىشەدا كارى كردو ھەر لە دروستكردنى لەوحى دار بۆ سەقف تا بەرگىرووى و شوپىنى خواردنەو. تۆماس خويندنى فەرمى قوتابخانەى وەك پىويست نەبوو و دايكى لە مالەوۋە وانەى پىتوۋە.

لە نىوان سالانى ۱۸۲۰ و ۱۸۴۵ دا، تەنبا ۱۹٪ ى ئەوانەى مافى داھىتانىيان وەرگرتوۋە لە دايك و باوكى پىرۇفېشنەل يان لە خىزانى گەرھە و ناسراوى خاوەن زەوى بوون. لە ھەمان ماوۋەدا، ۴۰٪ ى ئەوانەى مافى داھىتانىيان پىدراوۋە تەنبا خويندنى سەرەتايى و كەمترىشيان ھەبوو بەھەمانشىوۋەى ئەدىسۇن. زۆرجارىش لە پىگەى دامەزراندنى كۆمپانىاوۋە سووديان لە مافى داھىتانەكانىيان وەرگرتوۋە بەھەمانشىوۋەى ئەدىسۇن. ھەرەك چۆن ويلايەتە يەكگرتوۋەكان لە سەدەى نۆزدەيەم دا لە پىوى سىياسىيەو لە ھەموو نەتەوۋەكانى دنبا لەو سەردەمەدا دىموكراسىتر بوو، لەھەمانكات دا لە پىوى نوپىكارىيەو لە نەتەوۋەكانى تر دىموكراسىتر بوو. ئەمەش گىرنگ بوو لە پىرەوى بوون بە

نویکارتیرین نه ته وهی دنیا له پووی ئابوورییه وه.

نه گهر هه ژار بویتایه و خاوه نی ئایدیایه کی باش بویتایه، وه رگرتنی مافی داهینان که هیئنده گران نه بوو شتیك بوو و به کارهینانی ئه و مافه بۆ پاره پهیدا کردن، شتیکی تر بوو. بئگومان یه کیک له پینگاکان بریتیبوو له فروشتنی مافی داهینانه که به که سیکی تر. ئه مهش ئه و پینگایه بوو که ئه دیسۆن له سه ره تادا گرتیه بهر بۆ پهیدا کردنی هه ندیک سه رمایه، کاتیک کۆادرۆپلیکس تیله گرافی فروشت به ویزره ن یونیه ن به ۱۰,۰۰۰ دۆلار. به لام فروشتنی مافی داهینان ته نیا بۆ که سیکی وه که ئه دیسۆن باش بوو، چونکه بیرۆکه کانی خیرا تر بۆ ده هات له وهی بتوانی بیانخاته بواری جیبه جیکردنه وه. (ئه و ریکۆردی جیهانی هه بوو له پووی وه رگرتنی مافی داهینان و خاوه نی ۱,۰۹۳ مافی داهینان بوو له ویلیه ته یه کگرتوه کان و له سه ر ئاستی جیهانی ش خاوه نی ۲۵۰۰ مافی داهینان بوو). پینگای راسته قینه ی به کارهینانی مافی داهینان بۆ پیکه وه نانی سامان بریتیبوو له دامه زرانندی بزنی خۆت. به لام بۆ دامه زرانندی بزنی پتویستت به سه رمایه یه و، پتویستت به بانک ته سه رمایه ت به قهرز بدای.

داهینه رانی ویلیه ته یه کگرتوه کان دیسانه وه له مهش دا به ختیان هه بوو. له سه ده ی نۆزده یه م دا فراوانبوونیکی خیرا له بواری بانک و چالاکیه داراییه کان دا پهیدا بوو که ئه مهش هاوکاریکی گرنگی ئه و گه شه کردن و به پیشه سازیکردنه بوو که ئابووری به خۆیه وه بینی. له کاتیک دا له سالی ۱۸۱۸ ته نیا ۳۱۸ بانک به سه رمایه ی ۱۶۰ ملیۆن دۆلاره وه کاریان ده کرد، له سالی ۱۹۱۴ دا ئه م ژماره یه گه یشته ۲۷,۸۶۴ بانک به سه رمایه ی ۲۷,۳ ملیارد دۆلار. داهینه رانی ویلیه ته یه کگرتوه کان به ئاسانی ده ستیان ده گه یشته سه رمایه بۆ ئه وهی ده ست به پیکه وه نانی بزنیسه کانیا ن بکه ن. جگه له مه ئه و پکا به ریه تونده ی له نیوان بانک و ده زگا داراییه کانی ویلیه ته یه کگرتوه کان دا هه بوو، کاریکی وایکردبوو که سه رمایه به سوودیکی که م ده ستبکه وێ.

بارودۆخه که ی مه کسک به م شیوه یه نه بوو. له راستیدا له سالی ۱۹۱۰ که شوێرش ی مه کسک سه ریه لدا، ته نیا چلۆدوو بانک له مه کسک دا هه بوون و دووش له مانه کۆنترۆلی ۶۰٪ ی هه موو سه رمایه ی بانکه کانیا ن کردبوو. به پێچه وانیه ویلیه ته یه کگرتوه کانه وه که پکا به ریه توند له نیوان بانکه کان دا

هه‌بوو، له مه‌كسك دا هېچ پكابه‌رييه‌ك له نيوان بانكه‌كان دا نه‌بوو. ئاكامى نه‌بوونى پكابه‌رىي ته‌وه‌بوو بانكه‌كان ده‌يانتوانى پيژهى سودى به‌رز له كپياره‌كانيان وه‌رېگرن و پيدانى سه‌رمايه‌ش به‌قه‌رز ته‌نيا ساماندار و پايه‌داره‌كاني ده‌گرته‌وه و ئه‌مانيش ئه‌م سه‌رمايه‌يان به‌كار ده‌هيتا بو ده‌ستگرتنى زياتر به‌سه‌ر كه‌رته جياوازه‌كاني ئابوورى دا.

شيوازي پيشه‌سازى بانكى له مه‌كسك دا له سه‌ده‌ى نۆزده‌يه‌م و بيسته‌م دا ئه‌نجامى راسته‌وخۆى ته‌وه‌زگا سياسىيانه‌ بوو كه دواى سه‌ربه‌خۆى له وولات دا پيكه‌يتنران: ئازاوه‌كاني سه‌رده‌مى سانتا ئانا و دواتریش هه‌وله له‌بارچوه‌كاني حكوমে‌تى فه‌ره‌نسا له‌سه‌رده‌مى ناپليوني دوهم دا له نيوان سالانى ۱۸۶۴ و ۱۸۶۷ بو دامه‌زراندنى پيژمىكى كۆلونيالى له‌ژيتر فه‌رمانپه‌وايى ماكسيميليان دا. فه‌ره‌نسيه‌كان ده‌ركران و ده‌ستوورپيكي نوئ نووسرا. ئه‌و حكوমে‌ته‌ى يه‌كه‌مجار له لايه‌ن بينيتۆ خواريز و دواى مردنى ئه‌ويش له لايه‌ن سه‌باستيان ليتردۆ دى تيزيڤدا، پيكه‌يتنرا، هه‌ر زوو له لايه‌ن پياويكى سه‌ربازى لاو كه ناوى پورفيريو دياز بوو تووشى پووبه‌پووبوونه‌وه هات. دياز جه‌نه‌راليكى سه‌ركه‌وتوو بوو له جه‌نگى دژى فه‌ره‌نسيه‌كان دا و ئاره‌زووى ده‌سه‌لاتگرتنه‌ده‌ستى تيا دروستبوو. ئه‌و سوپايه‌كى ياخييووى پيكه‌يتناو له‌تشرينى دوهمى ۱۸۶۴ دا له شه‌پى تيكۆك دا به‌سه‌ر سوپاي حكوমে‌ت دا سه‌ركه‌وت. له مانگى مايسى سالى دواتردا خۆى به سه‌رۆك كۆمار هه‌لبژارد. به‌شيوه‌يه‌كى به‌رده‌وام و بى پچرانىكى ئه‌وتۆ و به شيوازيكى ئه‌سوريتاريان فه‌رمانپه‌وايى مه‌كسيكى كرد تا پامالينى ده‌سه‌لاته‌كه‌ى له كاتى به‌رپابوونى شوپش دا سىوچار سال دواى ئه‌وه‌ى ده‌سه‌لاتى گرته‌ده‌ست.

به هه‌مانشيوه‌ى تۆربيدى و سانتا ئاناي پيش خۆى، دياز فه‌رمانده‌يه‌كى سه‌ربازى بوو. ئه‌م شيوه‌ رپيچكه‌يه به‌ره‌و سياست بېگومان له ويلايه‌ته يه‌كگرتوه‌كانيش دا هه‌بوو. يه‌كه‌م سه‌رۆكى ويلايه‌ته‌يه‌كگرتوه‌كان، جۆرج واشنتۆن جه‌نه‌رالى سه‌ركه‌وتوى جه‌نگى سه‌ربه‌خۆى بوو. بوليسييس ئيس گرانته‌يه‌كۆك له جه‌نه‌راله سه‌ركه‌وتوه فيدراليه‌كان له سالى ۱۸۶۹ بوه سه‌رۆك و دوايت دى ئايزنهاوه‌ر، فه‌رمانده‌ى گشتى هيزه هاوپه‌يمانه‌كان له ئه‌وروپادا له كاتى جه‌نگى دوهمى جيهانى دا، له ماوه‌ى نيوان سالانى ۱۹۰۳ و ۱۹۱۱ سه‌رۆكى ويلايه‌ته يه‌كگرتوه‌كان بوو. به پيچه‌وانه‌ى تۆربيدى و سانتا ئانا و دياز

هیچ یه کیک له م پیاوه سه ربازیانه هیزی بۆ دهسهلات گرتنه دهست به کارنه هیتا. له هه مانکات دا په نایان بۆ هیز نه برد بۆ شه وهی له دهسهلات دا بمیننه وه. نه وان په پیره وهی دهستوریان کرد. هه ره چهنده مه کسک له سه دهی نۆزدهیه م دا چهندين دهستوری گۆری، به لام نه م دهستورانه سنووری که میان بۆ دهسهلاتی تۆرییدی و سانتا ئاناو دیاز دانا. ده بوايه نه م پیاوانه به هه مان نه و شیوهیهی دهسهلاتیان گرتنه دهست دهسهلاتیان لیسه نریتنه وه که شه ویش به کارهینانی هیز بوو.

دیاز مافی مولکداری خه لکی پیشیلکرد و ینگای بۆ زه وتکردنی بریکی زۆری زه وهی خوشکرد و مۆنۆپۆلی و دیاری ده به خشیه لایه نگرانی له هه موو بواره کانی بزنس دا له وانهش له بواره کانی بانکی دا. شتیکی نوێ له م په فتاره ی دیاز دا نه بوو، چونکه هه مان نه و په فتارانه بوون که داگیرکاره ئیسپانییه کان پیشتر کردبوویان و سانتا ئاناش دواي نه وان له سه ری پۆیشت.

هۆکاری شه وهی که ویلايه ته یه کگرتوه کان پیشه سازی بانکی شه وتۆی هه بوو که به شیوهیهکی بنه ره تی باشتتر بوو بۆ بره وپیدانی ئابووری وولات، هیچ په یوه ندی نه بوو به جیاوازی له مه رامی شه وانه ی خاوه ن بانک بوون. له راستیدا مه رامی قازانجکردن که بنه مای سروشتی قۆرخکاریی پیشه سازی بانکی بوو له مه کسک دا، له ویلايه ته یه کگرتوه کانیش دا له ئارادا بوو. به لام نه م مۆتیفی قازانجکردنه له ویلايه ته یه کگرتوه کان دا به شیوهیهکی جیاواز له ینگه ی دهزگای ته واو جیاوازه وه ئاراسته ده کرا. خاوه ن بانکه کان پوویه پووی دهزگای ئابووری جیاواز بوونه وه، دهزگایانی شه وتۆ که ناچاری پکابه ری زۆر توندتری کردن. شه مهش تا رادهیهکی زۆر له بهر شه وه بوو که شه و سیاسیهی پینمایان بۆ خاوه ن بانکه کان ده رکرد بۆخۆیان پوویه پووی هاندانی جیاواز بوونه وه که له لایه ن دهزگای سیاسی جیاوازه وه دارپۆزرا بوون. له راستیدا، له کۆتایی سه دهی هه ژدهیه م دا، ماوهیهکی که م دواي شه وهی دهستوری ویلايه ته یه کگرتوه کان که وته کار، سیسته میکی بانکی هاوشیوهیهی شه وهی که دواتر له مه کسک دا بالادهست بوو، خه ریک بوو سه ره له بدا. سیاسیهی کان دهستیان به دامه زراندنی بانکی ده وله تی خاوه ن مۆنۆپۆلی کرد و شه م بانکانه شیان ده دایه هاوړی و شه ریکه کانیان، به رامبه ر وه رگرتنی به شیک له و قازانجه ی بانکه کان ده یانکرد. بانکه کانیش خیرا که وتنه سه ر بزنی پیدانی قه رز به و سیاسیهی که

چاودىريان دەكردن ھەروەك لە مەكسىك باو بوو. ئەم بارودۆخە لە ويلايەتە يەكگرتوھكان دا نەيتوانى بەرگە بگرئ، چونكە ئەو سياسىيانەى ھەولئ دامەزراندنى بانكى خاوەن مۆنۆپۆلى يان دەدا بە پىچەوانەى ھاوشىوھكانيان لە مەكسىك ناچار بوون پووبەپووى ھەلئىزاردن و ھەلئىزاردنەو ھەلئىزاردنەو. دامەزراندنى بانكى مۆنۆپۆلى و پىدانى قەرز بە سياسىيەكان بزنسىكى باشە بۆ ئەو سياسىيەكان ئەگەر بۆيان بچىتە سەر، ھەرچەندە ئەمە لە بەرژەوھەندى ھاولەتتييان دا نىيە. بە پىچەوانەى مەكسىك، لە ويلايەتە يەكگرتوھكان دا ھاولەتتييان دەيانتوانى لىپرسىنەو ھەگەل سياسىيەكان دا بكن و ئەوانەى پىگەكانيان بۆ دەولەمەندبوونى خۆيان يان دامەزراندنى مۆنۆپۆلى بۆ دەستوپىتوھەكانيان بەكار دەھيئا، و دەرنىن.

لە ئەنجامى ئەم پروسەيەدا، مۆنۆپۆلى لە سىستەمى بانكى دا شكستىھيئا. دابەشبوونى فراوانى مافە سياسىيەكان لە ويلايەتە يەكگرتوھكان دا، بەتاييەتى بە بەراوورد ھەگەل مەكسىك دا، زامنى پەخساندنى دەرفەتى يەكسان بوو بۆ ھەرگرتنى قەرز و پەيداكردى پىويستى داراييەكان. ئەمەش بە دەورى خۆى بوو ھۆى ئەوھى ئەوانەى خاوەنى ئايدىا و داھيئا بوون سووديان لىتوھربگرن.

گۆرپانكارى بۆ پاراستنى بەرژمەندىيەكان

لە سالانى ۱۸۷۰ و ۸۰ كان دا جىھان لە گۆرپان دا بوو. ئەمەريكاي لاتىن لەم گۆرپانكارىانە بەدەر نەبوو. ئەو دەزگايانەى پۆرفىرۆ دىياز دايمەزراندن ھاوشىوھ نەبوون ھەگەل ئەوانەى سانت ئانا و ئەوانەى دەولەتى كۆلۇنيالى ئىسپانى دا. ئابورى جىھان لە نيوھى دوھى سەدەى نۆزدەيەم دا بوژايەو و نوپكارىيەكانى بوارى گواستەو ھە چەشنى بەلەمى ھەلمى و شەمەنەفەر بونە ھۆى فراوانبوونى گەورەى بازىرگاني نۆدەولەتى. ئەم شەپۆلە گەردوونگىريە (Globalization) ماناي وابوو كە وولاتانى خاوەن دەرامەتى سروشتى ھەكسىك و ووردترىش نوخبەكانى ئەو وولاتانە دەيانتوانى خۆيان دەولەمەند بكن لە پىگەى ھەناردەكردى كەرەستەى خاوەن دەرامەتە سروشتىەكان بۆ وولاتانى ھەكو باكوورى ئەمەريكا يان ئەوروپاي پۆژئاوا كە لە قۇناخى

په ره پېدانی پېشه سازي دا بوون. دياز و دهستوپټوه نده کاني خوځيان له ناو جيهاننکي جياواز و بېرته وړام گړاودا دوزيه وه. نه وان تيگه يشتن که پټويسته مه کسيکيش خوځي بگورئ. به لام نه مه ماناي له پېشه هڅناني دهزگا کولونيه کان و جېگرتنه وه يان به دهزگاياني هاوشيوه ي نه وانه ي ويلايه ته به کگرتوه کان نه بوو. له بري نه مه گړانکار ييه کاني نه وان گړانکار ي پشېه ستوو بوون به پټچکه کاني پېشتر (Path dependant change) و ته نيا گواستنه وه بوون بؤ قوناخي دوه مې دامه زړاندني دهزگاگان که پېشتر بوو بوونه هؤي نه وه ي زؤربه ي وولاتاني نه ميريکاي لاتين هه ژار و نايه کسان بن.

که رېدونگيري بوه هؤي نه وه ي که ناوچه فراوان و کراوه کاني هه رېدو نه ميريکا (سنووره کراوه کاني) بايه خدار بن. زؤرجار يش نه م ناوچانه به شيويه کي خه يالي کراوه بوون چونکه دانېشتوانه خو مال ييه که ي نه ميريکا که زؤر بېرته حمانه تالانکران، له و ناوچانه دا نېشته جېتوون. به هه مان شيوه، هه ولدان بؤ به دهسته يني نه م دهرا مه ته نو ييه بايه خدارانه له نيوه ي دوه مې سه ده ي نؤزده يه م دا، يه کټک بوو له پړؤسه چاره نو سازه کان له نه ميريکا دا. کرانه وه ي له ناکاوي نه م سنووره بايه خدارانه نه بوونه هؤي سه ره لډاني پړؤسه ي هاوشيوه له ويلايه ته يه کگرتوه کان و نه ميريکاي لاتين دا، به لکو بوونه هؤي زياتر ليکتر ازان يان. نه مه ش له نه نجامي بووني جياوازي له دهزگا کاني نه م وولاتانه دا به تاييه تي نه و دهزگايانه ي په يوه نديان به ته رخانکردي زه وييه وه هه بوو. له ويلايه ته يه کگرتوه کان دا زنجيره يه کي دريژي ياسا دانان، هه ر له ياساي زه ويوزاري سالي ۱۷۸۵ تا ياساي هؤمستېدي سالي ۱۸۶۲ بواي زؤري بؤ به دهسته يني زه وي پړه خساند. هه رچه نده دانېشتواني خو مال ي سه ر نه م زه وي يانه پشنگو يخران، به لام نه مه بوه هؤي دروست بووني ناوچه ي ئيگاليتاري و چالاک له پړوي ئابووريه وه. له گهل نه مه ش دا دهزگا سياسي يه کاني زؤربه ي وولاتاني نه ميريکاي لاتين، نه نجامي جياوازيان هڅنا يه ئاراهه. زه وي نه و ناوچانه درانه خاوه ن ده سالات و نه وانه ي خاوه ن سامان و په يوه ندي بوون، نه مه ش بوه هؤي زياتر ده ولته مند بووني نه و که سانه.

دياز دهستي به هه لوه شانده وه ي زؤربه ي نه و دهزگا کولونيا لپانه کرد که پټگه يان له بازرگاني نيوده ولته ي گرتبوو چونکه پټيو ابو نه م بازرگاني کردنه

ناسه قامگيرى ھاوکات ببوله گەل چەوساندنەو و کوشتنى خەلگ. لە ساڵى ١٩٩١ دا پاپۆرتى کۆمىسيۆنى نەتەوھىيى بۆ دەرخستنى راستىيەکان و ناشتبونەوھى گشتى لە چىلى پايگەياندا کە لە سەردەمى دىکتاتۆرىيەتى پىنۆشى دا لە نىوان ساڵانى ١٩٧٣ و ١٩٩٠ دا ٢,٢٧٩ کەس لەبەر ھۆکارى سياسى کوژراون و نزىکەى ٥٠,٠٠٠ کەس بەندکراون و سەدان ھەزار کەس لە سەرکارەکانيان لابران. کۆمىسيۆنى گۆاتيما لا بۆ پاپۆرتى پوونکردنەوھى مێژوويى لە ساڵى ١٩٩٩ دا ٤٢,٢٧٥ قورباني دەسنیشانکرد، ھەرچەندە سەرچاوەکانى تر ئاماژەيان بەو دا کە تا ٢٠٠,٠٠٠ کەس لە نىوان ساڵانى ١٩٦٢ و ١٩٩٦ لە گۆاتيما لا دا کوژراون، ٧٠,٠٠٠ کەس لە سەردەمى پڑىمى جەنەرال ئىفرەين پيؤس مۆنت کوژراون کە توانى ئەوھندە بىباکانە ئەم تاوانانە ئەنجامدا کە لە ھەلبژاردنەکانى ساڵى ٢٠٠٣ دا خۆى بۆ سەرۆکايەتى بپاڵئوى، بەلام خۆشبەختانە سەرئەگەوت. کۆمىسيۆنى نەتەوھىيى لە سەر ديارنەمانى خەلگ لە ئەرچەنتىن ژمارەى ئەوانەى لە لايەن سوپاوە لە ساڵانى نىوان ١٩٧٦ تا ١٩٨٣ کوژراون بە ٩,٠٠٠ کەس مەزەندە کرد، ھەرچەندە تىببىنى ئەوھىکرد کە دەشى ژمارەى راستەقىنە زياتر بى. (پىکخراوانى مافى مۆؤ ئەم ژمارەيە بە ٣٠,٠٠٠ کەس دەخەملێنن).

پەيداکردنى ملياردنيك يان دوو

كارىگەرييە درىژخايەنەكانى پىكخستنى كۆمەلگاي كۆلونيالى و پاشماوھ دەزگاييەكانى ئەو كۆمەلگايانە جياوازييەكانى ئەمپۆى نىوان ويلايەتە يەكگرتوھەكان و مەكسىكيان درشتوھ و لىرەشەوھ جياوازي نىوان ھەردوو بەشەكەى نۆگالس. جياوازي نىوان ئەوھى كە چۆن بىل گەيتس و كارلۆس سليم بوونە دوو دەولەمەندترىن پياوى جىھان - ھەروھە پەنگە وارن بەفیت بچیتە پىزەوھ - ئەو ھىزانە پوونەكاتەوھ كە لە كاردان. ھەلکشانى گەيتس ومايكرۆسۆفت ئاشكرايە، بەلام پىنگەى گەيتس وەك دەولەمەندترىن كەس لە جىھان دا و دامەزىنەرى يەكێك لە نوێكارترىن كۆمپانىا لە پووى تەكنەلۆجىيەوھ، نەبوھ پىگەر لەبەردەم وەزارەتى دادى ئەمەريكا بۆ

تۆمارکردنى سكالالى مەدەنى دژى مايكروئسۇفۇت كۆرپەرەيشن لە ۸ مایسى ۱۹۹۸ دا بەو تۆمەتەى كە مايكروئسۇفۇت دەسەلاتى مۆنۆپۆلى خراب بەكارهیتاوه. بەتایبەتەى مەسەلەكە بریتیبوو لەو شئیوہیەى مايكروئسۇفۇت ویب برۆسەرەكەى ئینتەرنى، ئیکسپلۆرەرى بە ئۆپەرەیتینگ سیستەمى ویندۆزەوہ بەستبۆوہ. حکومت ماوہیەكى نۆر بوو گەیتسی خستبۆو ژۆر چاودىرى و ھەر لەسەرەتای سالى ۱۹۹۱ ھوہ دەستى بە لیکۆلینەوہ کردبوو دەریارەى ئەوہى كە ئایا مايكروئسۇفۇت مۆنۆپۆلیەكەى لەسەر ئۆپەرەیتینگ سیستەمى پىسى خراب بەكارهیتاوه. لە سالى ۲۰۰۱ دا مايكروئسۇفۇت گەیشتە رېكەوتنیک لەگەل وەزارەتى داد و بالەکانى کران، ھەرچەندە سزاكەى كەمتر بوو لەوہى كەسانى نۆر داوايان دەکرد.

لە مەكسیك، كارلۆس سلیم پارەكەى لە رېگەى نوێكارییەوہ پەیدانەکرد. ئەو لەسەرەتادا لە مامەلەکردن لە بازارى بۆرسە و كپین و دامەزاندنەوہى كۆمپانیا شكستخواردوہكان برەوى پەیداكرد. كۆدىا گەرەكەى بریتیبوو لە كپینی تیلیمیکس، كە كۆمپانیایەكى خاوەن مۆنۆپۆلى بواری گەياندن بوو لە لایەن سەرۆك كارلۆس سالیناس لە سالى ۱۹۹۰ دا فرۆشرا بە كەرتى تايبەت. حكومت لە ئەیلولى ۱۹۸۹ دا بریاری فروشتنى ۵۱٪ پشكە خاوەن دەنگەکانى كۆمپانیا (۲۰,۴٪ ھەموو سەرمايەى كۆمپانیا) كەى دا و لە تشرینی دوہمى ۱۹۹۰ دا نرخە پيشنیاكراوہكان گەیشتنە حكومت. ھەرچەندە سلیم بەرزترین نرخى پيشكەشەكردبوو، بەلام كۆنسۆرتیۆمێك كە لە لایەن گروپۆ كۆرسۆ، كە ھى ئەو بوو، سەرکردایەتیکرا مەزاتەكەى بردەوہ. لە برى ئەوہى یەكسەر پارەى پشكەكان بدا، سلیم توانى پیدانى ئەو پارەى دوا بخا و ئەو قازانجەى لە كۆمپانیاكە دەستیدەكەوت بەكارهیتا بۆ دانى پارەى پشكەكان. ئەوہى كە تا ئەو كاتە مۆنۆپۆلیەكى كەرتى گشتى بوو، بوہ مۆنۆپۆلى سلیم و داھاتیكى نۆرى دەستكەوت.

ئەو دەزگا ئابوورییانەى كارلۆس سلیمیان كرد بەو كەسەى ئیستا، جیاوازی نۆریان لەگەل ئەوانەى ویلايەتە یەكگرتوہكان دا ھەبە. ئەگەر تۆ كارزانێكى مەكسیكى بیت ئەوا بەربەستەكانى بەردەمت كاریگەرى گەرەیان لەسەر دامەزاندنى بزنسەكەت ھەبە لە ھەموو قوناخەكانى كارەكەت دا. ئەم بەربەستانەش بریتین لە مۆلەتى گرانى دامەزاندنى بزنسەكەت و ئەو ھیلە

سورانەى كە دەبىي بىيانبرى و ئەو سىياسى و كاربه دەستانەى دىنە سەر پىگەت و زەحمەتى بە دەستەينانى ھاوكارى دارايى لە كەرتى دارايى كە زۆرجار پىگەوتنى پشت پەردەيان لەگەل ئەو كاربه دەستانە دا ھەيە كە تۆ دەتەوى پكابه رىيان بكەيت. ئەم بەرەستانەش دەشتىن لە جۆرىك بن شكاندنيان ئەستەم بىي يان دوورخستەنەوت بىي لە بوارە چەورەكان دا يان ھاوپىيەكى نزيكت بىي بۆ دوورخستەنەوى ئەوانەى كىپركى لەگەل دا دەكەن. جىاوازي نىوان ئەم دوو سىنارىۆيە بىگومان دەوەستىتە سەر ئەوەى كى دەناسى و دەتوانى كاريگەريت لەسەر كى ھەيى - بەللى دەتوانى بەرتىل بەدەيتە كى. كارلۇس سلېم پىاويكى بەتوانا و تموحدار و خاوەن باكگراوندىكى ئاسايى كۆچكردوانى لوبنانى و سەرکەوتوو بوو لە بە دەستەينانى گرىبەستى تايبەت دا، توانى بازاري گەياندن لە مەكسىك دا مۆتۆپۆل بكا و دواترىش پەل بۆ وولاتانى ترى ئەمەرىكاي لاتىن بەاويژى.

مۆتۆپۆلى تىلمىكس لە لاين سلېمەو، پووبەپووى تەحە دا بۆو، بەلام ئەم تەحەدايانە سەرکەوتونەبوون. لە سالى ۱۹۹۶ دا ئافان تىل كە كۆمپانىيەكى تەلەفۆنى ماوہ دوورە، داواى لە كۆمسيۆنى پكابه رىتى مەكسىكى كرد تا لەوہ بكولىتەوہ كە ئايا. تىلمىكس پىگەيەكى بالادەستى لە بازاري گەياندن دا ھەيە. لە سالى ۱۹۹۷ كۆمسيۆن پايگەياند كە تىلمىكس دەسەلاتى مۆتۆپۆلى گەورەى ھەيە لە بوارى تەلەفۆنى ناوخۆ و تەلەفۆنى ماوہ دوورى نىو وولات و ماوہ دوورى نۆدەولتەى دا. بەلام ھەولەكانى كۆمسيۆن لە مەكسىك بۆ كەمكردنەوى ئەم مۆتۆپۆليانە ھىچ ئاكامىكى نەبوو. ھۆكارىكى ئەمە ئەوہ بوو كە سلېم و تىلمىكس دەتوانن پەنابەرنەبەر ئەوہى پىيدەلەين رىكىرسۆ دى ئەمپارۆ كە واتاي (داواى پاراستن) دەگەيەنى. ئەمپارۆ داواكردنە بۆ ئەوہى داکۆكى بكەيت كە ياساي پەيوەندار لەسەر تۆ جىبەجىنابى. ئايدياي ئەمپارۆ دەگەرپتەوہ بۆ دەستوورى مەكسىكى سالى ۱۸۵۷ و لە بنەپەت دا بۆ پاراستنى ماف و ئازادى تاك خرايە دەستوورەوہ، بەلام لاي تىلمىكس و مۆتۆپۆليەكانى ترى مەكسىك كرايە ئامرازىكى بەھىزي چركردنەوى دەسەلاتى مۆتۆپۆلى. لە برى پاراستنى مافەكانى خەلك ئەمپارۆ كەليني خستۆتە يەكسانى بەرامبەر ياسا.

سلېم، پارەكەى لە ئابوورى مەكسىك دا تا پادەيەكى زۆر بەھوى

پەيوەندىيە سىياسىيەكانىيەۋە پىتكەۋەناۋە. كە سىلىم ويىستى لە ويلايەتە يەككەرتۈەكان دا ئەم جۆرە سەركىشىيە بكا سەركەۋتوۋنەبوو. لە سالى ۱۹۹۹ دا گروپۇ كۆرسۆكەى سىلىم كۆمپانىيەى فروشتىنى كۆمپيوتەر، كۆمپ يو ئىس ئەى، كپى. لەو دەمەدا كۆمپ يو ئىس ئەى مافى فروشتىنى كۆمپيوتەرى دابوۋە كۆمپانىيەى خزمەتگوزارى (COC) تا كۆمپيوتەرەكانى لە بازارەكانى مەكسىك دا بفرۆشى. سىلىم ھەر زوۋ ئەو گرىبەستەى ۋەلانا و ويىستى بۆخۇى زنجىرە كۆگايەكى فروشتىن بكاۋە بەبى ھىچ كىپكىيەك لە لايەن (COC). بەلام (COC) لە دادگاي دالاس دا شكاتى لە كۆمپ يو ئىس ئەى كرد. لە دالاس دا ئەمپارۇنەبوو سىلىم پەناى بۆ بەرى و دۆپاندى و سزاي ۴۵۴ مليون دۆلارى بەسەردا سەپا. پارىزگارەكەى (COC) مارك ۋەرنەر دواتر پايگەياندا كە (پەيامى ئەم بپارەى دادگا ئەۋەيە كە لەم سەردەمەى ئابورى جپھاندا پىۋىستە كۆمپانىياكان پىز لە ياساكانى ويلايەتە يەككەرتۈەكان بگرن گەر بپانەۋى بىنە ئىرە). كاتىك سىلىم پوۋبەپوۋى دەزگاكانى ويلايەتە يەككەرتۈەكان بۆۋە تاكتىكە ئاسايەكانى بۆ پەيداكردىن پاره كارىنەكرد.

بەرەۋ تىۋرىيەك بۇ نايەكسانى لە جىهان دا

ئىمە لە جىھانىكى نايەكسان دا دەژىن. جپاۋازى نىۋان نەتەۋەكان ھاۋشىۋەى جپاۋازىيەكانى نىۋان ھەردوۋ بەشەكانى تۆگالسە، بەلام لەسەر ئاستىكى گەرەتر. لە ۋولاتە دەۋلەمەندەكان دا تاكەكان تەندروست ترن و زياتر دەژىن و ئاستىكى بەرزترى پەرۋەردەيان ھەيە. لە ھەمانكات دا، سوود لە خزمەتگوزارى جپاۋاز و بژاردەى جپاۋاز لە ژيان دا ۋەردەگرن، ھەر لە پىشۋو ۋەرگرتنەۋە تا ھەلبىزاردنى پيشە كە خەلك لە ۋولاتە ھەژارەكان دا خەۋنپان پىۋەدەبىنن. خەلكى ۋولاتە دەۋلەمەندەكان لەسەر پىنگاي بى چال و تاسە دەھاژوۋن و خاۋەنى تەۋالى و كارەبا و ئاۋى پاكىن لە خانۋەكانيان دا. خاۋەن حكومەتى ئەۋتۈن كە بە شىۋەيەكى پەشبگىر نايانگرن و بىزاريان ناكەن، بە پىچەۋانەۋە حكومەتەكانيان خزمەتگوزارىيان بۆ دابىندەكەن لەشىۋەى پەرۋەردە و پاراستنى تەندروستى و پىگاۋيان و ياساۋ دابىنكردىن ئاسايش.

دیسانہ و شایانی باسہ کہ ھاوالاتییانی ئو وولاتانہ لہ ھەئبژاردنەکان دا دەنگ دەدەن و تا پادەییەکان پایان وەردەگیرئ لہ شیوازی ئاراستەیی سیاسی وولاتەکانیان دا.

جیاوازییە گەورەکانی نایەکسانی لہ جیہان دا لای ھەموو کەس ئاشکرایە، تەنانەت لای ئەوانەش کە لەوولاتە ھەژارەکان دا دەژین، ھەرچەندە ژمارەییەکی زۆر لەوانە خاوەنی تەلەفزیۆن یان ئینتەرنێ نین. ھەر ئێم تێپروانین و واقعیی ئێم جیاوازییانەییە وایکردووە خەڵک لە رێژ گرانندی یان دەریای ناوہ پاستووە بە شیوہییەکی نایاسایی بپەنہووە بۆ ئەوہی سوود لە دەرفەت و ئاستی ژیاانی وولاتە دەولەمەندەکان وەریگیرن. ئێم نایەکسانییە تەنیا کاریگەری لەسەر ژیاانی تاکەکانی وولاتە ھەژارەکان نییە، بەلکو ناپەزایی و بێزاری لە ویلايەتە یەکگرتووەکان و وولاتانی تردا دروستدەکا کە ئاکامی سیاسی گەورەیی لێدەکەوێتەوہ. تێگەیشتن لەوہی بۆچی ئێم جیاوازییانە ھەن و چی دروستیان دەکا، تیشکزی ئێم کتیبەییە. تێگەیشتنەکە بە تەنیا ئامانج نییە، بەلکو ھەنگاوی یەکەمە بۆ گەڵاڵەکردنی ئایدیای باشتەر دەربارەیی چۆنیەتی باشکردنی ژیاانی ملیاردان کەس کە ھیشتا بە دەست ھەژارییەوہ دەنالیئین.

جیاوازییەکانی نیوان ھەردوو دیوی شورا کە لە ئۆگالس، تەنیا مشتیکە لە خەرۆرێک. ھەرۆک چۆن بەشەکانی تری باکووری مەکسیک سوود لە بازرگانی لەگەڵ ویلايەتە یەکگرتووەکان دا وەردەگیرن، ھەرچەندە ھەموویان یاسایی نین، دانیشتوانی ئۆگالسیش لە چاودانیشتوانی تری مەکسیک دا، کە داھاتی سالانەیی خیزانیئیک نزیکەیی ۵,۰۰۰ دۆلارە، گوزەرانیان باشتەر. ھۆکاری ئێم باشتەر بوونە پێژەییەیی گوزارەنی خەڵک لە ئۆگالس، سۆنۆرا دەگەپتەوہ بۆ بوونی کارگەکانی ماکیلادۆرا کە دەکەونە ناوچەیی پارکی پێشەسازییەوہ. یەکەم کارگە لە لایەن پێچارد کامبیل جەیی ئاپ دامەزرا کە دروستکاری زەمیلە بوو. یەکەم کۆمپانیا کە یەکیئک لەو کارگانیە بەکریئ گرت بریتیبوو لە کۆین ئارت کە کۆمپانیایەکی دروستکاری ئالاتی مۆسیقا بوو خاوەنەکەیی پێچارد بۆس کە لەھەمانکات دا خاوەنی کۆمپانیای ئەرئلی فلوت ئاند ساکسۆفۆن بوو لە ئۆگالس، ئەریتۆنا. دوا کۆین ئارتیش کۆمپانیای مینۆپیکس (وايەری کۆمپیوتەر) و ئەفینت (جلوبەرگی خەستەخانە) و گرانت (چاویلکە) و چەمبەرلەین (دروستکاری ئامیتری کردنەوہی دەرگای گەراج) و سامسۆنایت

(جاننا) له ویدا کاریانکړدوه. شایانی باسه که نه مانه هموویان بزنس و بزنسمنی نه مریکی بوون و سه رمایه و ته کنه لوجیبای نه مریکیان به کارهیتاوه. سه رچاوه ی گه وره ترین خوشگوزهرانی توگالس، سونورا، به به راورد له گه ل ناوچه کانی تری مه کسک، له دهره وهی مه کسک سه رچاوه ده گری.

جیاوازییه کانی نیوان ویلايه ته یه کگرتوه کان و مه کسک به به راورد له گه ل ناوچه کانی تری جیهان هیشتا که من. تاکیکی دهرامهت مامناوهندی نه مریکی حهوت هیندهی هه مان تاکی مه کسک و ده هیندهی تاکیکی پیرویان ناوه راستی نه مریکا خوشگوزهرانتره. هه مان تاکی نه مریکی بیست هیندهی تاکیکی ولاتانی باشووری بیابانی نه فریقی و چل هیندهی نه وانه ی له هه ژارتین ولاتی نه فیریای وهک مالی و نه سیوپیا و سیارا لیون دا ده ژین خوشگوزهرانتره. ته نیا ویلايه ته یه کگرتوه کان نییه که ناستی گوزهرانی به رزه، به لکو گروپیکی بچوکی ولاتانی ده وله مند که ژماره یان تادی زیاتر ده بی - ژوربه یان له نه وروپا و باکووری نه مریکا دان و له هه مانکات دا ولاتانی وهک ئوسترالیا و یابان و نیو زیلاند و سینکاپور و باشووری کوریا و تایوان - له خو ده گری که هاوالاتییانین ژیانیکی ژور جیاواز له ژیانی دانیشتونانی ولاتانی تری جیهان به سه رده به ن.

هوکاری نه وهی توگالس، نه ریزونا ژور له توگالس، سونورا ده وله مند تره ساده یه، نه ویش بوونی ده زگایانی جیاوازه له هه ردو دیوی سنووره وه. نه م ده زگا جیاوازان هاندانی جیاواز بو دانیشتونانی توگالس، نه ریزونا و توگالس، سونورا دهره خسیتن. ویلايه ته یه کگرتوه کانی نه مپو ژور له مه کسک و پیرو ده وله مند تره له بهر نه وهی ده زگا ئابووری و سیاسیه کانی ویلايه ته یه کگرتوه کان به شیوه یه کی جیاواز هاندانیان بو بزنس هه کان و تاکه کان و سیاسیه کان دارپشتوه. هه ریه که له کومه لگاکان به پپی کومه لیک یاسای سیاسی و ئابووری کارده که که له لایه ن حکومت و هاوالاتییان پیکه وه دانراون و جیه جیده کرین. ده زگا ئابوورییه کان هاندانه ئابوورییه کان دیاریده که ن: هاندانی خویندنی زیاتر و پاره ی زیاتر کوکبه یته وه و زیاتر وه به رهیتان بکه یه و نوئکاری بکه یه و ته کنه لوجیبای نوی به کاربهیتی و شتی تر. نه وه پرؤسه سیاسیه کانن که دیاریده که ن خه لک له سایه ی چ جوړه ده زگایه کی ئابووری دا

بژی و هر دهزگا سیاسییه کانی دیاریده کەن ئەم پرۆسە یە چۆن کار دەکا. بۆ نمونە، دهزگا سیاسییەکانی نەتەوێه یە کە توانای هاوڵاتیان دیاریده کەن بۆ کۆنترۆڵکردنی سیاسییەکان و چۆنیەتی پەفتارکردنیان. ئەمەش بە دەوری خۆی ئەو دیاریده کا کە ئایا سیاسییەکان نوێنەری هاوڵاتیان یا نا، هەلبەتە بە شیوەیەکی پێرفیکت نا، یان دەتوانن ئەو دەسەلاتە ی پێیان دراو بە خرابی بەکاربێنن، یان دەسەلاتیان گرتۆتە دەست بۆ کە ئەکردنی سامان بۆخۆیان و تەنیا مشووری ئەجینداکانی خۆیان بخۆن، کە پێچەوانە ی ئەجیندای هاوڵاتیانە. دهزگا سیاسییەکان جگە لە دهزگایانی تر، بریتین لە دەستوور و ئەو دهزگایانە ی دیموکراسییوونی وولاتیک دیاریده کەن. ئەو دهزگایانە ی دەسەلات و توانای دەولەت دیاریده کەن بۆ پێکخستن و حوکمی کۆمەلگا. لە هەمانکات دا پتویستە ئەو فاکتەرە نە بەرچاوبگیرین کە چۆنیەتی دابەشکردنی دەسەلات لە ناو کۆمەلگادا دیاریده کەن بەتایبەتی توانا و دەسەلاتی گروپە جیاوازهکان کە پێکەوه و لە پێناوی هێنانەدی ئامانجەکانیان دا کاریکەن یان پێگربن لە بەردەم خەلکی تردا بۆ هێنانەدی ئامانجەکانیان.

لەبەر ئەوەی دهزگاکان لە ژبانی پۆژانە دا کار لەسەر پەفتار و هاندانەکان دەکەن، سەرکەوتن یان شکست هێنانی نەتەوێهکان دیاریده کەن. بەهرە ی تاکەکان لە هەموو ناستیکی کۆمەلگادا گرنگە، بەلام تەنانەت ئەم بەهرانەش پتویستیان بە چوارچێوەیەکی دهزگایی هەیه تا بیانکاتە هێزێکی پۆزەتیف. بیلگەیتس وەک کەسایەتییه ئەفسانەییەکانی تر لە بوار ی پیشەسازی تەکنەلۆجیای زانیاری دا (وێکو پۆل ئەلن و ستیف بۆلمەر و ستیف جۆبس و لاری پەییج و سیرجی برین و جیف بیزۆس)، بەهرە و خواستی لەبن نەهاتوو یان هەبوو، بەلام لە کۆتایی دا ئەو بەپیر هاندانەکانەوه چوو. سیستەمی خوێندنی ویلایەتە یەکگرتوێهکان دەرفەتی بە گەیتس و ئەوانیتری وەک ئەو دا تا کۆمەلێک شارەزایی فێربن کە تەواوکاری بەهرەکانیان بن. دهزگا ئابورییهکانی ویلایەتە یەکگرتوێهکان بوار ی ئەوەی بۆ پەخساندن تا کۆمپانیاکانیان بە ئاسانی دابمەزرێنن بێتەوهی دووچاری کۆسپی ئەوتۆ ببن کە نەتوانن بەسەریان دا زال ببن. هەر ئەم دهزگایانە دەرفەتی پشتگیری دارایی بۆ پرۆژەکانیان لەبەردەم دا والاکردن. بازاری هێزی کاری ویلایەتە یەکگرتوێهکان بوێ هۆی ئەوەی کە بتوانن کەسانی شارەزا بەکرێبگرن و بازاری خاوەن ژینگە ی پکابەریی کارێکی وایکرد

کۆمپانیاکانیان فراوانبکەن و بەرھەمەکانیان لەو بازارپەدا بفرۆشن. ئەم کارزانانە ھەر لەسەرەتاوە دلتیا بوون لەوێ کە دەشیا ئەو پڕۆژانەی خەونیان پێوە دەبینین جێبەجێبکرانایە: ئەوان متمانەیان بە دەزگاکان و ئەو یاسایانە ھەبوو کە ئەم دەزگایانە دەریانداکردن و مەترسییان دەربارەی سەلامەتی مافی مولکداری نەبوو. لە کۆتایی دا دەزگا سیاسییەکان پارێزەری سەقامگیری و بەردەوامی بوون. ئەم دەزگا سیاسییانە ئەو دلتیاییەیان دەبەخشی کە مەترسی ئەو نەبێ دیکتاتۆریک دەسەلات بگریژێ دەست و یاساکانی گەمەکە بگۆڕێ و سامانیان زەوتبکا و بیانخاتە بەندیخانە یان ھەرچەشە لە ژیان و مال و مولکیان بکا. لە ھەمانکات دا ھەر ئەم دەزگا سیاسییانە زامنی ئەو بوون کە ھیچ بەرژەوھەندییەک لە ناو کۆمەلگادا نەتوانی حکومەت بە ئاراستەییەکی کارەساتی ئابووری دا بەرێ، چونکە دەسەلاتی سیاسی لە لایەکەوە سنووردار و لە لایەکی ترەوە ھێند فراوان دا بەشکراوە کە ئەو جوړە دەزگا ئابوریانە دێننە کایەو کە ھاندانیان بۆ ھێنانەدی خۆشگوزەرائی پەخساندووە.

ئەم کتێبە ئەو پوونەکاوە کە لە کاتێک دا دەزگا ئابورییەکان گرنگن بۆ پیشاندانی ئەوێ کە وولاتیک ھەژارە یان دەولەمەندە، ئەو سیاسەت و دەزگا سیاسییەکانن ئەو دیاریدەکەن کە وولاتیک چ جوړە دەزگای ئابووری ھەیە. لە ئاکام دا دەزگا ئابورییە باشەکانی ویلايەتە یەكگرتووەکان لە پێگەی ئەو دەزگا سیاسییانەو دروستبوون کە بەرەبەرە دوای سالی ۱۶۱۹ سەریانھەڵدا. تیۆرییەکی ئێمە دەربارەی نایەكسانی لە جیھان دا ئەو پیشاندەدا کە چۆن دەزگا سیاسی و ئابورییەکان کار لەسەر یەكتر دەکەن بۆ ھێنانە ئارای ھەژاری یان خۆشگوزەرائی و چۆن ناوچە جیاوازیەکانی جیھان بوونە خواوەنی کۆمەلە دەزگای جیاواز. پێداچوونەو خێراکەمان بۆ مێژووی ھەردوو ئەمەریکا وامان لێدەکا لەو ھێزانە تێبگەین کە دەزگا سیاسی و ئابورییەکان دادەپێژن. شێوازی جیاوازیەکانی دەزگاکانی ئەم پێشەو قوولیان لە ناو رابوردوودا ھەیە چونکە کاتیک کۆمەلگا بە شێوازیکی تایبەت پێکدەخێ، ئەم شێوازی ھەولێ مانەو و بەردەوامی دەدا. ئەو پیشاندەدەین کە ئەم راستییە لە پێگای کار لەیەك کردنی دەزگا سیاسی و ئابورییەکانەو سەرچاوەدەگرێ.

ئەم مانەو و بەردەوامییە و ئەو ھێزانە دروستیان دەکەن ئەو شرووفە

دهكەن كه بۆچى نەهيشتنى نايەكسانى لە جيهان دا و دەولەمەندکردنى وولاتە
 ھەژارەكان كارىكى ھێندە زەحمەتە. ھەرچەندە دەزگاكان ھۆكارى ئەو
 جياوازيانەن كه لە نێوان ھەردوو تۆگائى و ويلايەتە يەكگرتووەكان ومەكسيك
 دا ھەن، ئەمە ئەو ناگەيەنى كه ھەموو لايەك لە مەكسيك دا پازين بە گۆرپى
 ئەو دەزگايانە. پتيوستيەك نيبە كه كۆمەلگايەك ئەو دەزگايانە دابمەزرىنى
 و كاريان پيپكا كه بۆ گەشەپيدانى ئابوورى يان خوشگوزەرانى ھاولاتييانى
 باشترين دەزگان، چونكه پەنگە دەزگايانى تر باشتر بن بۆ ئەوانەى كۆنترۆلى
 سياست و دەزگا سياسىيەكان دەكەن. دەسەلاتداران لە لايەك و ھاولاتييانى
 كۆمەلگا زۆرجار لەسەر ئەو پيكناكەون چ جۆرە دەزگايەك جيگەى ئەوانە
 بگريتەو كه كاتى گۆرپينيان ھاتو. كارلۆس سليم خوشحال نەدەبوو ببينى
 پەيوەنديە سياسىيەكانى نامين و ئەو كۆسپانەى بزىسەكەى دەپارزين
 دەتوينەو. - بەبى گويدانە ئەو ھى كه دامەزراندنى بزىسى تر مليونان خەلكى
 ترى مەكسيك دەولەمەند دەكەن - لەبەر ئەو ھى ئەو جۆرە سازانە لە نێوان
 دەسەلاتداران و بەشەكانى ترى كۆمەلگادا نيبە، ئەو ياسايانەى كۆمەلگايەكيان
 پى بەپتووەدەبرى سياست دياريان دەكا: كى دەسەلاتى دەبى و ئەم
 دەسەلاتە چۆن بەكار دەھينى. كارلۆس سليم دەسەلاتى ھەيە ئەو ھى بىھوى
 بەدەستى بھينى. دەسەلاتى بيل گەيتس زۆر سنووردارتەر. ھەر لەبەر ئەمەيە
 كه تيؤريەكەمان تەنيا دەربارەى ئابوورى نيبە بەلكو دەربارەى سياسەتیشە.
 تيؤريەكەمان دەربارەى كاريگەرى دەزگاكانە لەسەر سەرکەوتن و
 شكستھينانى نەتەوان، وانا ئابوورى ھەژارى و خوشگوزەرانى، لە ھەمانكات دا
 دەربارەى چۆنيەتى دامەزراندنى دەزگاكان و گۆرپانى ئەم دەزگايانە بە
 تپەپوونى كات و چۆن ئەم دەزگايانە لە گۆرپانكارى لە ناوخويان دا
 شكستەھينن تەنانەت ئەگەر نايەى ھەژارى و دەردەسەريش بن بۆ مليونان
 كەس، وانا سياسەتى ھەژارى و خوشگوزەرانى.

چۆنىەتى باری زهوی

کتیبه که مان جهخت له سەر شروڤه کردنی نایه کسانێ له جیهان دا و، له هه مانکاتیش دا، شروڤه کردنی ئه و پاتیرنانه دهکا که به ئاسانی ده بینرین و له ناو ئه م نایه کسانیه دا هیلانه یان کردوه. یه که م وولاتیک که گه شه کردنی ئابووری به رده وامی به خۆوه بینی، بریتیبوو له ئینگلته ره – یان به ریتانیای مه زن و به شیوه یه کی ئاساییش ته نیا به ریتانیا، دوا ی ئه وه ی له سا لی ۱۷۰۷ دا، ئینگلته ره و ویلس و سکۆتله ندا یه کیانگرت. گه شه کردن له م وولاته دا به هیواشی و له نیوه ی دوه می سه ده ی هه ژده یه م دا سه ریه له دا کاتیک شۆرشی پیشه سازی، که له سەر بنه مای پیشکه وتنه ته کنه لۆجیبیه کان و خسته نه گه پری ئه م ته کنه لۆجیبیانه دامه زرابوو، پیشه ی داکوتا. به پیشه سازیبوون له ئینگلته ره هه ر زوو له لایه ن نۆربه ی وولاتانی ئه وروپای پۆژئاوا و ویلایه ته یه کگرتوه کانه وه په یڕه وکرا. له هه مانکات دا، خۆشگوزهرانی ئینگلته ره به خیرایی له ناو "کۆلۆنی نیشته کاران" ی به ریتانیای وه ک ئوسترالیا و که نه دا و نیوزیله نده دا دا بلابوووه. لیستی ده و له مه ندرتین سی وولاتی ئه مپۆ، ئه م سی وولاتانه له خۆ ده گرئ، جگه له یابان و سینگاپوور و کۆریای باشوور. خۆشگوزهرانی ئه م سی وولاته ی دوا یی، به شیکه له پاتیرنیک ی فراوانتر که تیایدا چه ن دین نه ته وه ی پۆژه له اتی ئاسیا، له وانه تایوان و دواتریش چین، گه شه کردنی خیرای تازه یان به خۆوه بینی.

به‌شی بنه‌وه‌ی دابه‌شبوونی داهات له جیهان دا، هه‌مان وینه‌ی پوون و زه‌قی
ئه‌و دابه‌شبوونه‌ی له‌سه‌ره‌وه هه‌یه ده‌نه‌خشینه‌ی. ئه‌گه‌ر له‌بری ئاماده‌کردنی
لیستی سی ده‌وله‌مه‌ندترین وولاتی جیهان، لیستی سی هه‌ژارترین وولات له
جیهانی ئه‌مرو‌دا ئاماده بکه‌یت، ئه‌وا نزیکه‌ی هه‌موو ئه‌و سی وولاته هه‌ژاره

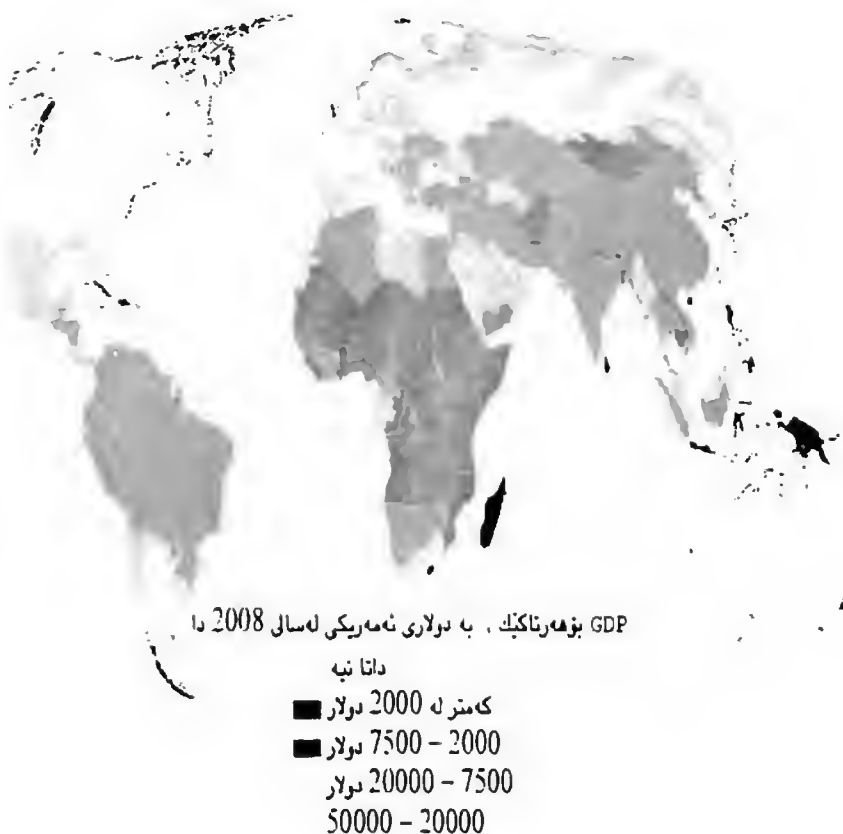
دەكەونە باشووری بیابانی ئەفریقاوە. وولاتانی تری وەك ئەفغانستان و ھایتی و نیپال، ھەرچەندە ناكەونە ئەفریقاوە، لە ھەندێك شتی گرنگ دا، ھەر وەك دواتر دەبینین، ھاوشیوەی وولاتە ئەفریقیەكانن. ئەگەر پەنجا سال بۆ دواوە بگەرێتێتەو، ئەوا دەبینی كە ئەوانەى لە لیستی سى وولاتەكەى سەرەوێدان و ئەوانەى لە لیستی سى وولاتەكەى بنەوێدان جیاوازی نۆریان لەگەڵ ئەمێدا نەبوە. سینگاپور و كۆریای باشوور لە لیستی سى وولاتە دەوڵەمەندەكەدا نەبوون و چەندین وولاتى جیاوازیش دەكەوتنە لیستی سى وولاتە ھەژارەكەو، بەلام وێنە گشتیەكەى دەمانبینی بە شێوەیەكى سەیر لە وێنەى ئەمێ دەچوو. سەد سال یان سەد و پەنجا سال بۆ دواوە بگەرێت، تا پادەیهكى نۆر ھەمان ئەم وولاتانە لە ھەمان گروپی ئەمێدا دەبینی.

نەخشەى (٣)، چۆنیەتى بارى زەوى لە سالى ٢٠٠٨ دا پیشاندەدا. ئەو وولاتانەى بە پەنگى پەشى تێر پێشاندراون، ھەژارتین وولاتانی جیھانن، ئەو وولاتانە كە تێكپای داھاتى سالانەى تاكیان (لە لایەن ئابووریناسانەو بە GDP ناودەبێ) لە ٢,٠٠٠ دۆلار كەمترە. نۆرەى وولاتانی ئەفریقا دەكەونە ناو ئەم پەنگەو، بەھەمانشێوەى ئەفغانستان و ھایتی و بەشێك لە باشووری پۆژھەلاتى ئاسیا (بۆ نموونە، كەمبۆدیا و لاوس). باكوری كۆریاش دەكەوێتە ناو ئەم گروپەى وولاتانەو. ئەو وولاتانەى بە پەنگى سپی پێشاندراون دەوڵەمەندترین وولاتانن، كە تێكپای داھاتى سالانەى تاكیان ٢٠,٠٠٠ دۆلار یان زیاترە. باكوری ئەمەریكا و وولاتانی ئەوروپای پۆژئاوا و ئوسترالیا و یابان لە ناو ئەم وولاتانەدان.

دەشى پاتێرنێكى تری جیگەى سەرنج لە ھەردوو ئەمەریكا دا بەدیكەو. لیستێك لە دەوڵەمەندترین بۆھەژارتین نەتەوانى ئەمەریكا دروستكە. دەبینی كە ئەوانەى لە سەرەوێدان بریتین لە ویلايەتە بەكگرتوكان و كەنەدا و دواى ئەمانیش چیلی و ئەرژەنتین و بەرازیل و مەكسیك و ئۆرۇگواى و پەنگە قەنزویلاش بگرتەو كە دەوڵەستیتە سەرنخى نەوت. دواى ئەمانیش كۆلۇمبیا و كۆماری دۆمینیکان و ئیكوادۆر و پێرۆ، دین. لە بەشى بنەوێ گروپێكى دیار و نۆر ھەژارتەر دەردەكەوێ كە لە بۆلیفیا و گواتیمالا و پاراگواى پێكدەن. پەنجا سال بۆ دواوە بگەرێت ئەوا ریزبەندیەكى ھەمانشێوە بەدیەكەو. سەد سال بۆ دواوە ھەمان شت. سەد و پەنجا سال بۆ دواوە

دیسانہ وہ همان شت به دی ده کی. که واته مه سه له که ته نیا شه و نه ییبه که ویلایه ته یه کگرتوه کان و که نه دا له وولاتانی نه مریکای لاتین ده و له مهندترین، به لکو بریتیش له وهی دابه شبوونی پوون و به رده وام له نیوان نه ته وانی ده و له مهند و هه ژاری نه مریکای لاتینیش دا هه یه.

نه خشه ی (۲): خوشگوزهرانی له جیهان دا له سالی ۲۰۰۸ دا

دوا پاتيرنى جېڭەي سەرنج لە پۆژھەلاتى ناوھراست دايە. لەویدا نەتەوانى دەولەمەندى وەك سعودىيە و كوەيت دەبينىن كە ئاستى داھاتيان وەكوھى سى وولاتەكەي سەرەوھەيە، بەلام لەگەل ئەمەش دا ئەگەر نرخى نەوت دابەزى ئەوا ئەوانىش لە لیستەكەدا بەرەو خوارەوھ دادەبەزن. وولاتانى پۆژھەلاتى ناوھراست كە بېنەوتن يان خاوەن نەوتى كەمن، وەك مىسر و ئەردەن و سوریا، ھەموويان ئاستى داھاتيان ھاوشیوھى ئەوھى گواتیمالا يان پېرۇيە. بەبى بوونی نەوت وولاتانى پۆژھەلاتى ناوھراست ھەموويان ھەژارن، ھەرچەندە ھەمانشیوھى ئەو وولاتانەي ناوھراستى ئەمەريكا و چیاكانى ئەندیز، ھیتدەي وولاتانى باشووری بیاپانى ئەفەریقا ھەژارن.

لە كاتێك دا بەردەوامى زۆر، لەو پاتيرنى خۆشگوزەرانىيەي ئەمڕۆ لە دەوری خۆمان دەبينىن، لە ئارادايە، ئەمە مانای ئەو نىيە ئەم پاتيرنە شیاوى گۆران نین يان ھەمیشەیین. یەكەم، ھەر وەك چۆن جەختمان لەسەرکرد، زۆربەي ئەم ناھەكسانىيەي ئیستای جیھان لە كۆتایی سەدەي ھەژدەيەمەوھ سەریھەلداوھ، دواي ئەوھى شۆرشی پىشەسازی بەرپا بوو. نەك تەنیا كەلێنى نێوان خۆشگوزەرانى وولاتان، تا ناوھراستى سەدەي ھەژدەيەمیش زۆر تەسكتر بوو، بەلكو ئەو پىزىبەندىيەي لەو كاتەوھ بە جىڭىرى ماوھتەوھ ھەمان ئەو پىزىبەندىيە نىيە، ئەگەر لە مێژوودا زیاتر بۆ دواوھ بگەرێنەوھ. بۆ نمونە، لە ئەمەريكادا ئەو پىزىبەندىيەي لە ماوھى سەد و پەنجا سالى رابوردوودا دەبينىن، پێنج سەد سال لەمەو بەر بە تەواي جياواز بوو. دوھم، چەندین نەتەوھ بۆ چەندین دەيە لە كاتى دوھم جەنگى جیھانىيەوھ گەشەکردنى خیرايان ئەنجامداوھ، وەكو زۆربەي نەتەوھكانى پۆژھەلاتى ئاسیا و لە ھەمووشیان نوێر چىن. ھەندێك لە مانەش گەشەکردنەكانيان بۆ دواوھ گەراوھتەوھ. بۆ نمونە، ئەرجەنتین بە خیرايى و بۆ ماوھى پێنج دەيە تا سالى ۱۹۲۰ گەشەيکرد و بوھ يەكێك لە دەولەمەندترین وولاتى جیھان، بەلام دواتر تووشى خزىنێكى دووردریژ بوو. یەكێتى سۆڤیەت تەنانەت نمونەيەكى پىپايەخترە كە بە خیرايى لە نێوان سالانى ۱۹۳۰ و ۱۹۷۰ دا گەشەيکرد و دواتر ھەرەسىكى خیراي ھینا.

ئایا چى شۆڤەي ئەم جياوازیيە گەورانەي نێوان ھەژارى و دەولەمەندى و پاتيرنەكانى گەشەکردن دەكا؟ بۆچى نەتەوھكانى ئەوروپاي پۆژئاوا و كۆلۆنىيە

دەسنیژەکانیان کە پەربوون لە نیشەکارە ئەوروپییەکان و لە سەدەى نۆزدەىم دا دەستیان بە گەشەکردن کرد، زۆر کەم ئاوپ بۆ دواوە دەدەنەو؟ ئایا چى شروڤەى پریزەندى بەردەوامى نایەكسانى لە هەردوو ئەمەریكادا دەكا؟ بۆچى نەتەوانى باشوورى بیابانى ئەفریقا و ئەوانەى پۆژەلاتى ناوەرپاست سەرکەتوو نەبوون لە هێنانەدى ئەو جۆرە گەشەکردنەى لە ئەوروپای پۆژشاوا دا دەبینرئ، لە کاتیك دا بەشیكى زۆرى نەتەوانى پۆژەلاتى ئاسیا پریژەى بەرچاویان لە گەشەکردنى ئابوورى دا بەدەستەیناوه؟

پەنگە وا بیر بکریتەو کە لەبەر ئەو پاستییەى نایەكسانى لە جیهان دا هێندە گەورەى و لە ئەنجامى شتى تردا دروستبوه و ئەم پاتیرنە زەقانهى هەیه، ئەو شروڤەیهكى پوون و پەسەندکراوى هەیه. ئەمە وا نییه. زۆربەى ئەو گریمانانەى زانا کۆمەلایەتییهکان دەرخەنە پوو دەربارەى بنچینهکانى هەژارى و خۆشگوزەرانى کار ناکەن و ناتوانن بە شیوەیهكى باوەر پیکەر شروڤەى چۆنیەتى بارى زەوى بکەن.

گریمانەى جوگرافیا

یەكێك لە تیۆرییه باوەكانى هۆکارەكانى نایەكسانى لە جیهان دا بریتییه لە گریمانەى جوگرافیا، کە وادادەنئ ئەم دابەشبوونە گەورەیهى نێوان وولاتانى دەولەمەند و وولاتانى هەژار بەهۆى جیاوازی جوگرافییهو دروستبوه. چەندین وولاتى هەژارى وەك ئەوانەى ئەفریقا و ناوەرپاستى ئەمەریکا و باشوورى ئاسیا دەکەونە نێوان هەردوو مەدارى سەرەتان و جەدییهو. بە پێچەوانەو نەتەو دەولەمەندەکان دەکەونە سەر هێلە پانەکانى ئاوو هەواى فیتکەو. ئەم چەربوونەو جوگرافیەى هەژارى و دەولەمەندى پاساویكى دەسکرد دەداتە ئەوانەى خواوەنى گریمانەى جوگرافییان، کە خالى دەسپیکى تیۆرى و بۆچوونەکانى چەندین زانای بواری کۆمەلایەتى و شارەزایان. بەلام ئەمە لە چەونى ئەم تیۆرییه کەمناکاتەو.

هەر لە کۆنەو و لە کۆتایى سەدەى هەژدەیهى دا، فەیلەسوفى سیاسى مەزنى فەرەنسى مونتیسکیۆ تیبینى چەربوونەو جوگرافى هەژارى و دەولەمەندى کردو و شروڤەیهكى پیشنیازکردو. ئەو پێیابوو کە خەلکى

ناوچه گهرمه كان ته مه لټرن و ژیریبیان که متره. هر له نه نجامی نه مه دا، په نجبیان نه داوه و نوټکار نه بوون. هر نه مه ش هوکاري هه ژاري نه وان بوه. له هه مانکات دا مۆتیسکیو پییوابوو که خه لکی ته مه ل له لایه ن فرمانپه وای زالمه وه حوکمه کریږ و نه وهی پېشنیازکرد که جیگای گهرم ته نیا شروقهی هه ژاري ناکا، به لکو شروقهی هه ندیک له و دیارده سیاسییانه ش ده کا که په یوه ستن به شکسته پینانی نابورییه وه، وه ک دیکتاتورۍ.

تیوری نه وهی که ولاته گهرمه كان به شیوه یه کی سروشتی هه ژارن، هرچه نده پېشکه وتنه نابورییه خیراکانی نه م دواپیانته ی ولاتانی وه ک سینکاپور و مالیزیا و بۆتسوانا، له گه ل نه م تیورییه دا ناته بان، تا نیستاش به توندی له لایه ن هه ندیک که سی وه ک نابوریناس جیفری ساکس پشستگیری ده کری. شیوازی نویی نه م بۆچوونه جهخت له سر کاریگه ری پاسته وخوی که شوه وا له سر هه ولی کارکردن یان پرۆسه کانی بیرکردنه وه ناکه نه وه، به لکو دوو نارپگومینتی زیاتر باسده که ن: یه که م، نه خۆشی ناوچه گهرمه كان به تاییه تی مه لاریا، کاریگه ری خرابی بۆ ته ندروستی هه یه و لیږه شه وه بۆ به ره مداریی هیزی کار، دوه میش نه وه یه که خۆلی ناوچه گهرمه كان بواری کشتوکالیکي به ره مدار نارپه خسینۍ. نه نجامی هه موو نه مانه ش هرچه نده وه ک یه کن، نه وه یه که ناوچه فینکه كان به شیوه یه کی پېژه یی له ناوچه گهرم و نیمچه گهرمه كان باشترن.

له گه ل نه مه ش دا، ناکری نایه کسانۍ له جیهان دا له پڼگه ی که ش و هه وا و نه خۆشی یان هر شیوازیکی گرمانه ی جوگرافییه وه شروقه بکری. ته نیا بیر له نوگالس بکه ره وه. نه وهی نه م دوو به شه له یه کتر جیاده کاته وه که شوه وا یان جوگرافیا یان ژینگه ی نه خۆشی نییه، به لکو سنووری ویلايه ته یه کگرتوه كان و مه کسکه .

نه گه ر گرمانه ی جوگرافیا نه توانی شروقه ی جیاوازییه کانی نیوان باکوور و باشووری نوگالس بکا، یان شروقه ی جیاوازییه کانی نیوان باکوور و باشووری کوریا بکا، یان نه وانه ی نیوان پوژه لات و پوژئاوای نه لمانیا بکا به ر له پمانی دیواری به رلین، نایا ده کری تیورییه کی به که لک بی بۆ شروقه کردنی جیاوازییه کانی نیوان باکوور و باشووری نه مه ریکا؟ جیاوازییه کانی نیوان نه وروپا و نه فریقا؟ بیگومان نه خیر.

میژوو نهوه دهرده خا که په یوه ندى ساکار و دريژخايه ن له نيوان که شوه و ايان جوگرافيا و پيشکه و تنى نابوورى دا نيهه. بۆ نمونه، نهوه راست نيهه که ناوچه گرمه کان هميشه هه ژار تر بوون له ناوچه فيتکه کان. هه روه که له چاپته رى پيشتر دا بينيمان، له کاتى داگيرکردنى نه مەريکا له لايه ن کۆله مبه سه وه، ناوچه کاني باشوورى مه دارى سه ره تان و باکوورى مه دارى جه دى، که نه مپۆ مه کسيک و ناوه راستى نه مەريکا و پيرۆ و بۆليفا له خو ده گرن، خاوه نى شارستانى مه زنى ئينکا و نازتيکه کان بوون. نه م ئيمپراتوريه تانه له پرووى سياسيه وه خاوه ن مه رکه زيه ت بوون و ئالوز بوون و پيگا و بانيان دروستکرده و له کاتى گراني دا هاوکاريان پيشکه شکرده به خه لک. نازتيکه کان خاوه نى پاره و نووسين بوون و ئينکا کان هه رچه نده خاوه نى نه م دوو ته کنه لوجيه نه بوون، بريکى نۆر زانياريان له پيگه ي گريى پەت يان گوريسه وه که پييده و ترا کويپه س، تۆمارکرده . نۆر به پيچه وانه وه، له سه رده مى ئينکا و نازتيکه کان دا، باکوور و باشوورى نه و ناوچانه ي ئينکا و نازتيکه کاني تيدا نيسته جيپو بوون که بریتين له ويلايه ته يه کگرتوه کان و که ندا و نه رجه نتين و چيلي نه مپۆ، به نۆرى شارستانيه تى چاخه به ردينه کانيان تيدا نيسته جيپوون که خاوه نى نه م ته کنه لوجيه نه بوون. که واته ناوچه گرمه کان له نه مەريکا دا نۆر ده ولّه مه ندر تر بوون له ناوچه فيتکه کان و نه مەش نه وه دهرده خا که " راستى پوون " ي هه ژارى ناوچه گرمه کان نه پوونه و نه راستيه . له برى نه مه، ده ولّه مه ندى زياترى ويلايه ته يه کگرتوه کان و که نه دا ده گه رپته وه بۆ پيچه وانه بوونه وى به رچاوى ده ولّه مه ندى به به راوورد له گه ل نه وه ي له کاتى گه يشتنى نه وروپيهه کان دا له ئارادا بوو.

نه م پيچه وانه بوونه وه يه هيج په يوه ندى به جوگرافيا وه نيهه و هه روه که له مه و بهر بينيمان په يوه ندى به شيوازي کۆلۆنيکردنى نه م ناوچانه وه هه يه . نه م پيچه وانه بوونه وه يه ته نيا تاييه ت نيهه به نه مەريکا. دانيشتوانى باشوورى ئاسيا به تاييه تى نيمچه کيشوهرى هيند و دانيشتوانى چين ده ولّه مه ندر تر بوون له دانيشتوانى نۆربه ي ناوچه کاني ترى ئاسيا و به دلنياهيه وه ده ولّه مه ندر تر بوون له و خه لگه ي له ئوستراليا و نيوزيله نده دا نيسته جيپوون. نه مەش ديسانه وه پيچه وانه بۆوه و کۆرياي باشوور و سينگا پور و يابان بوونه ده ولّه مه ندر ترين نه ته وه کاني ئاسيا و ئوستراليا و نيوزيله نده له پرووى خو شگوزه رانييه وه پيش

هه موو ئاسيا كه وتنه وه. ته نانه له ناو وولاتانی باشووری بیابانی ئه فریقاش دا پیچه وانه بوونه وهی هاوشیوه پوویداوه. له م دواییانه شدا، بهر له ده سپیگردنی په یوه ندی ئه وروپا له گه له ئه فریقا دا، ناوچه ی باشووری ئه فریقا خاوه نی كه مترین ژماره ی دانیشتون و لاوازترین ناوچه بوه له پووی بوونی ده ولته ی دامه زراوی ئه وتقوه كه كه مترین ده سه لاتی به سه ر ناوچه كانیدا هه بی. له گه له ئه مهش دا، باشووری ئه فریقا په كیكه له نه ته وه ده ولته مهنده كانی باشووری بیابانی ئه فریقی. ئه گه ر زیاتر له میژوو دا بۆ دواوه بگه پینه وه دیسانه وه خۆشگوزهرانی زۆر له ناوچه گهرمه كان دا به دی ده كین. هه ندیک له شارستانییه مه زنه كانی پریمۆدیرنی وهك ئانگكۆر له كه مپۆدیای ئه مپۆ دا و فیجایانانگارا له باشووری هیندستان و ئاكسۆم له ئه سیوپا له ناوچه گهرمه كان دا گه شه یان كرد، هه روهك چۆن شارستانی مه زنی دۆلی ئیندۆسی مۆهینجۆ دارۆ و هاراپا له پاكستانی ئه مپۆدا دامه زران. كه واته میژوو گومانیکي ئه وتقو ناهیلایته وه كه په یوه ندیه کی پوون له نیوان شوینی گهرم و سه ركه وتنی ئابووری دا نییه.

بینگومان نه خۆشی ناوچه گهرمه كان ده بیته مایه ی ناهه مواری و پێژه ی به رزی مردنی مندالانی ساوا له ئه فریقادا، به لام ئه مانه هۆكاری هه ژاری ئه فریقا نین. نه خۆشی به شیوه یه کی سه ره کی ئاكامی هه ژاری و ئه نجامی بیوانایی یان ئاره زوونه گردنی حكومه ته كانه بۆ گرته به ری پێوشوینی ئه وتقو كه ده بینه هۆی له ناوبردنی ئه م نه خۆشیانه. ئینگلته رهش له سه ده ی نۆزده یه م دا شوینیکی زۆر ناتهندروستبوو، به لام حكومه ت به ره به ره كه وته ئه نجامدانی وه به ره یێنان بۆ دابینگردنی ئاوی پاك و پاكردنه وه ی ئاوی ئاوه پۆكان و ئه و ئاوه ی ده پژانه پووباره كانه وه و دواتریش كه وته وه به ره یێنان له دامه زراندنی خزمه تگوزاری ته ندروستی کاریگه ر. باشبوونی بارودۆخی ته ندروستی و زیادبوونی ماوه ی ژیان ئه نجامی سه ركه وتنه ئابوورییه كانی ئینگلته ره نه بوو، به لكو به ره مه می گۆرانکارییه سیاسی و ئابوورییه كانی پێشتر بوون. هه مان شتیش بۆ توگالس، ئه ریزونا پاسته.

به شه كه ی تری گریمانه ی جوگرافی ئه وه یه كه ناوچه گهرمه كان هه ژارن چونكه كشتوكالی ناوچه گهرمه كان به شیوه یه کی سروشتی به ره مه دار نین و خۆلی ناوچه گهرمه كان ته نكه و توانای هیشته وه ی توخمه خۆراكیه كانی نییه.

ئەم بۆچۈنە جەخت لەسەر ئەو دەكا كە چۆن پەھىلە بارانەكان ئەم خۆلە
 لەگەل خۇيان دا پادەمالن. بە دلتىايىيەو ھەندىك پاستى لەم ئارگومىنەتەدا
 ھەيە، بەلام ھەرۈك پىشانى دەدەين، ھۆكارى سەرەكى ئەوئى كە بۆچى
 بەرھەمدارىي كشتوكالى - بەرھەمى كشتوكال لە ھەر ئەيكەرىكدا - لە وولاتە
 ھەژارەكان دا ھىندە نزمە، بەتايىبەتى لە وولاتانى باشورى بىابانى ئەفرىقا دا،
 پەيۋەندىيەكى ئەوتۇى بە جۆرى خۆلەو ىيە. بەلكو ئەمە ئەنجامى پىكھاتەى
 خاۋەندارىتى زەوى و ئەو ھاندانانەيە كە لە لاين حكومت و ئەو دەزگايانەى
 جوتيارەكان لە ژىر سايەيان دا كار دەكەن، دەخىنە بەردەم جوتياران. ئىمە
 دىسانەو پىشانى دەدەين كە ناكى ئايەكسانى لە جىھان دا لە پىگەى
 جياۋازى لە بەرھەمدارىي كشتوكالىو شىۋە بىرى. ھۆكارى ئەو ئايەكسانىيە
 گەۋرەيەى لە جىھانى ئەمۇدا ھەيە و لەسەدەى تۆزدەيەم دا سەرىھەلدا،
 بىلەۋىۋەئەوئى ناسەكسانى تەكنەلۇجىيە پىشەسازىيەكان و بەرھەمە
 پىشەسازىيەكان بوو. ھۆكارەكە برىتىنەبوو لە جياۋازى لە دەسكەوتە
 كشتوكالىيەكان دا.

شىۋازىكى گىرنگى تىرى گىرمانەى جوگرافىا لە لاين ئىكۆلۇجىست و
 بايۆلۇجىستى پەرسەندەنەو، جارد دايەمۇند خراۋەتە پوو. ئەو لايۋايە
 بىنچىنەكانى ئايەكسانى نىۋان كىشۋەرەكان لەسەرەتاي سەردەمى مۇدىرنەو و
 پىنج سەد سال لەمەۋبەر دەگەپتەو بۇ جياۋازى مېژۋىي لە بوۋنى جۆرەكانى
 پۈك و ئازەل كە لە ئەنجامدا كارى كىردە سەر بەرھەمدارىي كشتوكالى. لە
 ھەندىك جىگاي ۋەك مانگى بەپىت دا لە پۆژەلەتتى ناۋەپاستى ئەمۇدا، ئەو
 جۆرانەى كە دەكران لە لاين مۇقەۋە مالى بىرىن تۆر بوون. لە جىگاكانى تىرى
 ۋەك ئەمەرىكا ژمارەى ئەو جۆرانە تۆر نەبوون. بوۋنى چەندىن جۆرى شىۋا بۇ
 مالىكرىد سەرنجى كۆمەلگا پۈچىيەكانى بۇ ژيانى جوتيارى پاكىشا. ھەر لە
 ئەنجامى ئەمەدا، كشتوكال زووتر لە ناۋچەى مانگى بەپىت دا سەرىھەلدا بەر لە
 سەرىھەلدانى لە ئەمەرىكادا. چىرى دانىشتۋان زىادى كىرد كە بوە ھۆى
 پەيدابوۋنى تايىبەتەندىتى لە بوارى ھىزى كار و بازىرگانى و ژيانى شارنشىنى و
 پەرسەندەنى سىياسى. لەو جىگايانەى كە كشتوكال تىياندە پەرسەندە،
 نوپىكارى تەكنەلۇجى تۆر خىراتر لە جىگاكانى تىرى جىھان دا ئەنجامدرا. بەم
 شىۋەيە، لاي دايەمۇند، جياۋازى لە بوۋنى جۆرەكانى ئازەل و پۈك دا بوە

هۆی دروستبوونی چپی جیاواز له کشتوکال کردن دا، که نه وهش بوه هۆی دروستبوونی پێچکهی جیاوازی گۆپانکاریی تهکنه لۆجی و خوشگوزهرانی له کیشوهره جیاوازهکان دا.

هه رچه نده تیۆرییه که ی دایه مۆند پوانینیکی به هیزه بۆ نه وه له غزه ی نه وه ختی له سه ر ده کا، به لام ناشی درێژبکریته وه بۆ شرۆفه کردنی نایه کسانى نه مپۆی جیهان. بۆ نمونه، دایه مۆند لایوايه که ئیسپانییهکان توانیان زال بن به سه ر شارستانییهکانى نه مه ریکا دا له بهر نه وه ی خاوهنى میژووی درێژتر بوون له کشتوکال دا و له نه نجامیشدا بوونه خاوهنى تهکنه لۆجیای بالادهست تر. به لام ئیستا پتویسته بپرسین که بۆچی مه کسیکییهکان و پیرۆیییهکان که نیشته جیی هه مان ناوچهکانی پێشتری ئازتیک و ئینکاكان، ئیستا هه ژارن. له کاتیک دا بوونی گه نم و جۆ و نه سپ رهنگه بوویته هۆی نه وه ی ئیسپانییهکان له ئینکاكان دهوله مه ندر بن، به لام بۆشایی نیوان داهاتی نه م دوانه زۆر گه وره نه بوو. تیکرپای داهاتی تاکیکی ئیسپانی که متر بوه له دوو هیته ده ی تیکرپای داهاتی هاوالاتییهکی ئیمپراتۆریه تی ئینکا. تیۆرییه که ی دایه مۆند نه وه ده گه یه نی کاتیک ئینکاكان ده ستیان گه یشته هه موو نه وه جۆره جیاوازانیه ی پوهك و ئاژهل و تهکنه لۆجیانه ی که بۆخویان نه یانتوانی بوو به ده ستیان به یئین، ده بوايه هه ر زوو بگه شتایه ته ئاستی گوزهرانی ئیسپانییهکان. له گه ل نه مهش دا شتیکی له م جۆره پووینه دا. به پێچه وانه وه، له سه ده ی نۆزده یه م و بیسته م دا بۆشاییه کی گه وره تر له نیوان داهاتی ئیسپانیا و پیرۆدا دروستبوو. نه مپۆ که سیکی مامناوهندی ئیسپانی زیاتر له شهش هیته ده ی که سیکی مامناوهندی پیرۆی دهوله مه ند تره. بۆشایی نیوان داهاتهکان په یوهندی نزیکى به ته شه نه کردنی ناهاوتای تهکنه لۆجییه پیشه سازیه کانه وه هه یه و نه مهش په یوهندیه کی نه وتۆی به توانای مالیکردنی ئاژهل و پوهك یان جیاوازی له ئاستی به ره مه داریی کشتوکالی نیوان ئیسپانیا و پیرۆ دا نییه.

له کاتیک دا ئیسپانیا، هه لبهت درهنگتر، تهکنه لۆجییهکانی هیزی هه لم و پیگای ئاسنین و کاره با و به کاره یئانی ئامیری بۆ به ره مه یئانی کارگه خسته گه پ، پیرۆ نه مه ی نه کرد یان له باشترین حالهت دا، نه مه ی زۆر به هیواشی و ناته وای نه نجامدا. نه م بۆشاییه تهکنه لۆجییه تا نه مپۆش به رده وامه و به نه ندازه یه کی گه وره تر خوی به ره مه ده هیئیتته وه، کاتیک تهکنه لۆجیای

نوی، به تاییه تی ئه وانه ی په یوه نندیان به ته کنه لوجیبای زانیارییه وه هیه، ده بڼه هوی گه شه کردنی زیاتری چه ندین نه ته وه ی په ره سه ندوو و ه هندیک له و نه ته وانه ی به خیرایی په ره ده سینن. تیورییه که ی دایه مؤند ئه وه مان پینالی که بۆچی ئه م ته کنه لوجیبیه گرنگانه ته شه نه ناکه ن و نابڼه هوی په کسانکردنی داها ته کان له سه رتاسه ری جیهان دا. شروقه ی ئه وه ناکا که بۆچی نیوه که ی باکووری نۆگالس ئه وه ند ه ده وله مند تره له چمکه که ی باشووری شوراکه وه، هه رچه ند ه ه ردوکیان پینچ سه د سال له مه و به ر به شیکی هه مان شارستانی بوون.

چیرۆکه که ی نۆگالس گرفتیک ی تری گه وړه ی په یوه وکردنی تیورییه که ی دایه مؤند پیشانده دا: هه روه ک پيشتر بینیمان له گه ل هه موو که مووکوپه کانی نیمپراتوریه ته کانی ئینکا و نازتیک له سالی ۱۵۳۲ دا، بیگومان پیرۆ و مه کسک ده وله مند تر بوون له و ناوچانه ی که ئیستا بوونه ته ویلايه ته په کگرتوه کان و که نه دا. دواتر باکووری ئه مه ریکا ده وله مند تریوو، چونکه به په رۆشه وه باوه شی بۆ ئه و ته کنه لوجی و پیشکه وتنه انده و ه که شورش ی پیشه سازی هینا بوونی ه ئاراهه. دانیشته وانه که ی خوینده وار تر بوون و پښگای ئاسنین له سه راپای ده شته گه وړه کان دا بللو بۆوه، به پیچه وانه ی به رچاوی ئه وه ی له باشووری ئه مه ریکا دا پوویدا. ناکرئ ئه مه به ئاماره کردن بۆ جیاوازی جوگرافیای نیوان باکوور و باشووری ئه مه ریکا لیکیدریته وه که ئه و جیاوازییه هه رچییه ک بی ئه و له قازانجی باشووری ئه مه ریکا دا بوه.

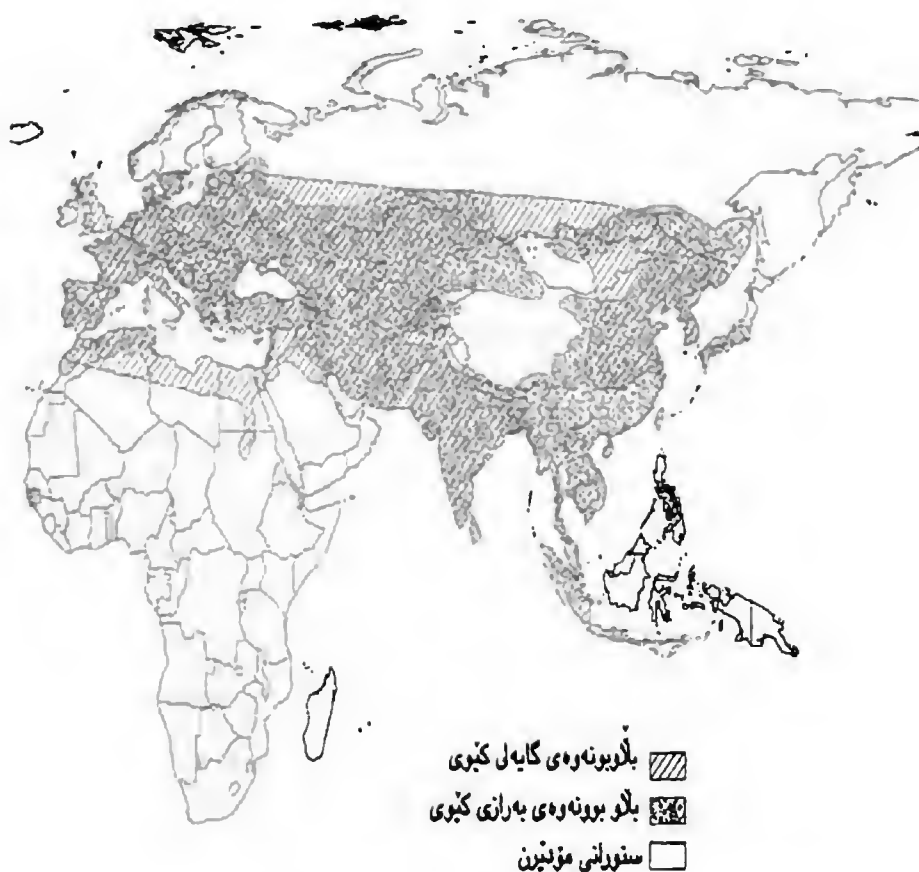
نایه کسان ی له جیهانی مؤدیرن دا به زوری له ئه نجامی ته شه نه کردن و به کارهینانی ناهاوتای ته کنه لوجیبیه کانه وه هاتوته ئاراهه و تیورییه که ی دایه مؤندیش ئارگومینتی گرنگ له م باره یه وه له خۆده گری. بۆ نمونه، ئه و، به په یوه وکردنی میژووناس ولیه م ماکنیل، لایوايه که هه لکه وتی پۆژه لات - پۆژئاوای یوراسیا بوه هوی ئه وه ی که پوه ک و ئازهل و نوپکارییه کان له مانگی به پیته وه بۆ ئه وروپای پۆژئاوا بگویندینه وه، له کاتیک دا هه لکه وتی باکوور- باشووری هه ردوو ئه مه ریکا هوکاری ئه وه یه که بۆچی سیسته می نووسین، که له مه کسک دروستکرا، نه گویندیه وه بۆ چیاکانی ئه ندیز و باکووری ئه مه ریکا. له گه ل ئه مه ش دا، هه لکه وتی کیشوه ره کان ناتوانی شروقه ی نایه کسان ی ئه مرقی جیهان پیشکه شبکا. بیر له ئه فریقا بکه ره وه. هه رچه ند ه بیابان کۆسپیک ی

گه وره‌ی له‌به‌رده‌م گواستنه‌وه‌ی که‌لوپه‌ل و ئایدیاکان له‌باکووره‌وه‌ بۆ باشووری بیابانه‌که‌ دروستکردوه، ئه‌مه‌ کۆسپێک نه‌بوو که‌ زالبوون به‌سه‌ریا مه‌حال بووبی. پورتوگالی و دواتریش ئه‌وروپیه‌کانی تر به‌ ده‌وری که‌ناری ده‌ریادا سوپانه‌وه‌ و جیاوازییه‌کانی زانیارییان نه‌ه‌یشت له‌ سه‌رده‌می‌کدا که‌ بۆشایی له‌ داهاته‌کان دا زۆر بچووک بوو به‌به‌راوورد له‌گه‌ڵ ئه‌و بۆشاییه‌ی ئه‌مپۆ هه‌یه‌. له‌و کاته‌وه‌ ئه‌فریقا به‌ ئه‌وروپا نه‌گه‌شتۆته‌وه‌ و به‌ پێچه‌وانه‌شه‌وه‌ ئیستا بۆشاییه‌کی گه‌وره‌تر له‌ نیوان زۆربه‌ی وولاتانی ئه‌فریقی و وولاتانی ئه‌وروپیدا هه‌یه‌.

دیسانه‌وه‌ ده‌بێ پوون بێ که‌ ئارگومێنته‌که‌ی دایه‌مۆند، ده‌رباره‌ی نایه‌کسانی نیوان کیشوهره‌کان، هێنده‌ به‌هێز نییه‌ بتوانی شروقه‌ی جیاوازییه‌کانی نایه‌کسانی ناو کیشوهره‌کان بکا — که‌ به‌شیکی گرنگی نایه‌کسانی جیهانی ئه‌مپۆیه‌. بۆ نمونه، له‌ کاتێکدا په‌نگه‌ هه‌لکه‌وتی خاکی یۆراسیا شروقه‌ی ئه‌وه‌ بکا که‌ چۆن ئینگلتیره‌ توانی سوود له‌ نوێکارییه‌کانی پۆژه‌لاتی ناوه‌پاست وه‌ربگری بێته‌وه‌ی بۆخۆی دایانبه‌هێنێته‌وه‌، شروقه‌ی ئه‌وه‌ ناکا که‌ بۆچی شۆڕشی پیشه‌سازی له‌ ئینگلتیره‌ پوویدا و، بۆ نمونه، له‌ مۆلدوفا پووینه‌دا. جگه‌ له‌مه‌، هه‌روه‌ک دایه‌مۆند بۆخۆی ئاماژه‌پێده‌دا، چین و هیندستان سوودی گه‌وره‌یان له‌ کۆکردنه‌وه‌ی ئاژه‌ل و پوه‌که‌کان و هه‌لکه‌وتی یۆراسیا وه‌رگرت، به‌لام زۆرتیرین خه‌لکی هه‌ژار له‌ جیهانی ئه‌مپۆدا له‌و دوو وولاته‌دان.

له‌ راستیدا باشتیرین پێگا بۆ تیگه‌یشتن له‌ مه‌ودای تیۆرییه‌که‌ی دایه‌مۆند بریتییه‌ له‌ تیروانین له‌و زانیاریانه‌ی که‌ خۆی بۆ شروقه‌کردنی تیۆرییه‌که‌ی په‌نایان بۆ ده‌بات. نه‌خشه‌ی (4)، داتا ده‌ریاره‌ی بۆلایه‌وه‌ی سه‌س سکۆفا که‌ باوانی به‌رازی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ و ئۆرۆچس که‌ باوانی مانگای ئه‌م سه‌رده‌مه‌یه‌، ده‌خاته‌پوو.

نەخشەى (۴) : بىلابوونەوہى مىژوویى گایەل و بەرازى کىئوى

ھەردوو جۆرەكە بە فراوانى لە یۆراسىيادا و تەنانت لە باكورى ئەفرىقا دا بىلابوونەوہى . نەخشەى (۵)، بىلابوونەوہى باوانە كىئوىەكانى ھەندىك لە پوہكە مالىكراوہكانى وەك ئۆرىزا ساتىقا كە باوانى برنجى ئاسىيائى و باوانى گەنم و جۆى ئەمىرۆیە، پىشانەدا.

ئەم نەخشەى ئەوہ پوونەكاتەوہ كە باوانى برنجى كىئوى بە فراوانى لە باشوور و باشوورى پۆژەلاتى ئاسىيادا بىلابوونەوہ، لە كاتىك دا باوانى جۆ و گەنم بەدرىزائى كەوانەىكى درىژ بىلابوونەوہ، ھەر لە وولاتى شامەوہ تا دەگاتە ئىيران و ئەفغانىستان و ئەوولاتانەى "ستان" يان پتوہىە بە وینەى توركەمەنىستان و تاجىكىستان و كىرگىستان. ئەم جۆرە باوانانە لە زۆربەى

ناوچه‌کانی یوراسیا دا هه‌ن. بِلایوونووه‌ی فراوانیان نه‌وه ده‌رده‌خا که ناکرێ نایه‌کسانی له ناو یوراسیادا له ڕینگه‌ی بِلای جۆر و ژماره‌ی ئاژۆل و پوه‌که‌کانه‌وه شروقه بکری.

نەخشە (۵) : بِلایوونووه‌ی میژوویی برنج و گه‌نم و جۆی کێوی

گریمانە‌ی جوگرافیا نه‌ک ته‌نیا له ئاست شروقه‌کردنی بنچینه‌کانی خۆشگوزهرانی له میژوودا ده‌سته‌وسانه و به زۆریش له پێداگرتنه‌کانیدا ناپاراسته، به‌لکو ناشتوانی چۆنیه‌تی باری زه‌وی لێکبده‌وه. ڕه‌نگه‌یه‌کی‌ک وادابینی که هه‌ر پانتێرنیکی به‌رده‌وام، له وێنه‌ی پله‌به‌ندی داها‌ت له هه‌ردوو ئه‌مه‌ریکا‌دا یان جیاوازییه زه‌ق و درێژخایه‌نه‌کانی نێوان ئه‌وروپا و پۆژه‌لاتی ناوه‌راست به‌هۆی نه‌گۆرانی جوگرافیاوه شروقه بکری. به‌لام ئه‌مه‌ وانییه.

لەمەوبەر بینیمان کە پێناچی پاتێرنەکانی ناو هەردوو ئەمریکا بەهۆی
فاکتەری جوگرافیاو سەریانەلدا. بەر لە ساڵی ۱۴۹۲ شارستانیەکانی دۆلی
ناوەراستی مەکسیک و ناوەراستی ئەمریکا و ئەندیز لە پووی تەکنەلۆجی و
ئاستی گوزەرانیوە لە باکووری ئەمریکا و شۆینی وەکۆ ئەرجهنتین و چیلی
بالادەست تر بوون. لە کاتیگ دا جوگرافیا وەکۆ خۆی مایەو، ئەو دەزگایانە
لە لایەن کۆلۆنیستە ئەوروپییەکانەو بەسەر ئەو ناوچانە دا سەپێران بوونە
هۆی پێچەوانەبوونەو هۆی دەولەمەندی. لە بەر هۆکاری هاوشتیو، جوگرافیا
ناتوانی شروڤە هەژاری پۆژەلانی ناوەراست بکا. بەهەر حال، پۆژەلانی
ناوەراست پێشەنگی جیهان بوو لە شۆرشی کشتوکال دا و یەکەم شار لە
عێراقی ئەمڕۆ دا دروستکرا. بۆ یەکەمجار ئاسن لە تورکیادا توێنرایەو و تا
سەردەمیکی درەنگی چاخەکانی ناوەراست، پۆژەلانی ناوەراست لە پووی
تەکنەلۆجییەو چالاک بو. ئەو جوگرافیای پۆژەلانی ناوەراست نەبوو کە
بوو هۆی سەرەلانی شۆرشی کشتوکال لەو ناوچە یە جیهان دا هەروەک لە
چاپتەری پێنجەم دا دەبینین و دیسانەو جوگرافیا نەبوو کە پۆژەلانی
ناوەراستی هەژار کرد. ئەو فراوانبوون و بەهێزبوونی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی
و پاشماوە دەزگاییەکانی ئەم ئیمپراتۆریەتە یە کە ئەمڕۆش پۆژەلانی
ناوەراستی بە هەژاری هێشتوتەو.

لە کۆتایی دا، فاکتەرە جوگرافیەکان نەک تەنیا هاوکار نین بۆ شروڤەکردنی
ئەو جیاوازیانە هۆی ئەمڕۆ لە سەراتسەری جیهان دا دەیانبینین، بەلکو هاوکاریش
نین بۆ شروڤەکردنی ئەو هۆی بۆچی چەندین نەتەو هۆی وەک یابان و چین بۆ
ماوەی دووردریژ لە شۆینی خۆیان دا چەقە بەستن و دواتر پروسە
گەشەپێدانی خێرا دەستپێدەکن. ئێمە پێویستمان بە تیۆرییەکی تری باشتر
هەیه.

گرمایەکی کەلتور

تیۆری دوهم کە پەرەوایی تۆری هەیه، گرمایەکی کەلتور، کە
خۆشگوزەرانێ دەگێڕێتەو بۆ کەلتور. گرمایەکی کەلتور، بە هەمانشیوە
گرمایەکی جوگرافیا بنەچەکی دیاری هەیه و بەلایەنیکەمەو دەگەڕێتەو بۆ

ماكس ويٲەر، سۆسۈلۈجىستى مەزنى ئەلمانى كە لايوايە چاكسازى ناينى پىرۇتستاننى و ئاكارى پىرۇتستاننى پۇلى سەرەكى لە سەرەلدى كۆمەلگى پىشەسازى مۇدىرنى ئەوروپاى پۇژئاوا دا بىنى. گرېمانەى كەلتور چىتر بە تەنيا پشت بە ئايىن نابەستى، بەلكو جەخت لەسەر جۆرەكانى تىرى باوهر و بەها و ئاكار دەكاتهو.

ھەرچەندە لە پووى سىياسىيەو شىاو نىيە بە ئاشكرا باسى بكنە، كەسانىكى زۆر تا ئىستاش لەو بىروايەدان كە ئەفرىقىيەكان بۇيە ھەژارن چونكە ئاكارى كاركردىان نىيە و تا ئىستاش بىروايان بە جنۆكە و جادوو ھەيە، يان بەرەنگارى تەكنەلۈجى نوئى پۇژئاوا دەبنەو. دىسانەو كەسانىكى زۆر لەو بىروايەدان كە ئەمەرىكاي لاتىن ھەرگىز دەولەمەند نابن چونكە خەلكەكەى لە ناخو ھەخوئىرى و نابووتن و دووچارى كەلتورى ئابىريا و مانانا بوون. بىگومان كەسانىكى زۆرىش بىروايان وابوو كە كەلتورى چىنى و بەھاكانى كۆنقۇشى لەگەل گەشەكردى ئابورى دا ناتەبان، بەلام ئىستا گرنگى ئاكارى كاركردى چىنىيەكان ھەك بزوينەرى گەشەكردى لە چىن و ھۆنكۇنگ و سىنگاپور، بەرزەنرخىنرى.

ئايا گرېمانەى كەلتور بەسوودە بۇ تىگەيشتنى نايەكسانى لە جىھان دا؟ بەلى و لە ھەمانكاتىش دا نەخىر. بەلى، لەو پوانگەيەو كە نەرىتە كۆمەلەيەتيەكان كە پەيوەندىيان بە كەلتورەو ھەيە، گرنگ و گۆپىنيان زەحمەتە و ھەندىجارىش يارىدەدەرى جىاوازى دەزگاكان، كە شىرۋەى ئەم كىتەبەيە بۇ بوونى نايەكسانى لە جىھان دا، بەلام بەزۆرى نەخىر، چونكە ئەو سىمايانەى كەلتور كە زۆر جار جەختى لەسەر دەكرى. ئايىن، ئاكارى نەتەوھىي، بەھاكانى ئەمەرىكاي لاتىن و ئەفرىقا – ھىچ گرنگ نىن بۇ تىگەيشتنان لەوھى كە چۆن گەشتوينەتە ئىرە و بۇچى نايەكسانى لە جىھان دا بەردەوامە. سىماكانى تىرى ھەكو پادەى متمانەبوونى خەلك بەيەكتە و تا چ ئەندازەيەك خەلك دەتوانن ھاوكارى يەكتە بكن، گرنگ، بەلام ئەمانە بە زۆرى ئاكامى بوونى دەزگاكانن نەك ھۆكارى سەرەخۆ.

با بگەپىنەو بۇ تۇگالس. ھەورەك پىشتر تىبىنىمانكر، گەلىك سىماى كەلتور لە باكور و باشورى شوراكەو ھەك يەكن. لە ھەمانكات دا، پەنگە چەند جىاوازىيەكى بەرچاو لە ھەلسوكەوت و نەرىت و بەھاكان دا ھەبى، ئەم

جياوازيبانه هۆكاري دوو پيچكهي له يه كدوركه وتووي په ره پيداني نه و دوو ناوچه يه نين، بهلكو نه نجامي نه و له يه كدوركه وتنه وه يه ن. بۆ نمونه، له راپرسىييه كان دا مه كسيكييه كان ده لئين كه نه وان متمانه يان به خه لكى تر كه متر هه يه له وهى هاوالاتىياني ويلايه ته يه كگرتوه كان ده لئين متمانه يان هه يه. به لام جينگهي سه رسوپمان نيبه نه گهر مه كسيكييه كان متمانه يان به خه لكى تر كه متر بى، له كاتيك دا حكومه ته كه يان ناتواني كارتيلي ماده هوشبهره كان له ناو به رى يان ناتواني سيسته ميكي بىلايه ني دادوهرى كارا دابه زرينى. هه مان شت بۆ باكوور و باشوورى كورياس راسته، هه روهك له چاپته رى داهاتودا باسى ده كه ين. باشوورى كوريا يه كينكه له ده وله مه ندرين وولاتى دنيا له كاتيك دا باكوور به ده ست هه ژارى و برسيى ناوبه ناوه وه ده نالئينى. هه رچه نده له پوزگاري نه مپودا "كه لتوور" ي نيوان باكوور و باشوور زور جياوازه، به لام نه م جياوازيه هيج پولى نه بوه له ليتكدوركه وتنه وهى برهوى شابوورى نه م دوو نيوه يه يه كه نه ته وه دا. نيمچه دوورگهي كوريا ميژوويه كي هاوبه شى دوورودريژى هه يه و بهر له جهنگي كوريا و دابه شبوونى كوريا له سه ر هيللى پانى ۳۸، له پووى زمان و ئىتنى و كه لتووره وه خاوه ني ليتكچوونيكى بيهاوتا بوون. به هه مان شيويه نوكالس، نه وهى كاريگه رى هه يه برىتييه له سنوره كه. به شى باكوور خاوه ن پرتميكى جياوازه و كومه له ده زگاي جياوازي سه پاندوه و هاندانى جياوازي دروستكردوه. بويه نه و جياوازيبانه ي له كه لتوورى نيوان هه ردو به شه كه ي نوكالس يان دوو به شه كه ي كوريدا هه ن هوكارى جياوازي خوشگوزه رانى نين، بهلكو نه نجام و ئاكامى جياوازيبانه كانى خوشگوزه رانى نيوانيانن.

ئهي ده رباره ي نه فرىقا و كه لتوورى نه فرىقى؟ له پووى ميژوويه وه، وولاتانى باشوورى بياپانى نه فرىقا له زوربه ي ناوچه كانى ترى جيهان هه ژارتريوون و شارستانيه كونه كانيان چه رخ يان نووسين (به ده ر له نه سيوپيا و سؤمال) يان گاسنيان دانه هينا. هه رچه نده نه م ته كنه لوجييانه به شيويه كي فراوان به كارنه هينران تا بلابوونه وهى فره مى كوتنيا ليزمى نه وروپى له درهنگانيكى سه ده ي نۆزده يه م و سه ره تاي سه ده ي بيستم دا، كومه لگاكانى نه فرىقا زور نووتر زانيارىيان ده رباره يان هه بوه. چالاكى كه شتيوانى نه وروپيه كان به ده وري كه نارى پوزئاوادا له كوتايى سه ده ي پينجه م دا

ده‌ستیپیکرد و ئاسیاییه‌کانیش به شیوه‌یه‌کی به‌رده‌وام له سهرده‌میکی کۆنتره‌وه به‌ره‌و پۆژه‌لاتی نه‌فریقا که‌شتیوانییان ده‌سپیکردبوو.

ده‌توانین له‌وه‌تیگه‌ین که‌ بۆچی نه‌م ته‌کنه‌لۆجییانه، هه‌ر له‌ سهرده‌می پاشایه‌تی کۆنگۆه، که‌ ده‌که‌وته‌ زاری پووباری کۆنگۆه و ناوی کۆماری دیموکراسی کۆنگۆی نه‌مپۆ له‌وه‌وه‌ وه‌رگیراوه، به‌کارنه‌هێنران. نه‌خشه‌ی (٦) شوینی نه‌و کاته‌ی کۆنگۆ و ده‌وله‌تیکی تری گرنگی نه‌و کاته‌ی نه‌فریقا که‌ ناوی پاشایه‌تی کیوبا بوه‌ پێشانداده‌ا. دواتر له‌م کتێبه‌دا باسی نه‌م پاشایه‌تییه‌ ده‌که‌ین.

نه‌خشه‌ی (٦): پاشایه‌تی کۆنگۆ و کیوبا و بۆشونگ و لیلی

کۆنگۆ په یوه ندى چروپړى له گه ل پورتوگاليه كان دا ده سپيكر دواى
 نه وهى بۇ په كه مجار له لايه ن ده ریاوان دياگو كاو له سالى ۱۴۸۳ دا سهر دانيان
 كرا. له و كاته دا، كۆنگۆ به پتي پتوهره كانى نه فریقا، قه باره يه كى خاوه ن
 مه ركه زيه تيكي توندبوو، دانيشتوانى مبينزاي پايته ختى شه ست هه زار كه س
 بوو كه هينده ي قه باره ي ليزبونی پايته ختى پورتوگال و له لهنده نيش گه وره تر
 بوو كه ژماره ي دانيشتوانى له سالى ۱۵۰۰ دا په نجا هه زار كه س بوو. پاشاي
 كۆنگۆ، نزينگا نا نكووا، بوه كاسوليك و ناوه كى خوى گړپى بۇ جونی به كه م.
 دواتر ناوى مبينزاش گړپا بۇ ساو سه لقا دۆر. له ساپه ي پورتوگاليه كانه وه،
 خه لكى كۆنگۆ به چه رخ و گاسن ناشنا بوون و ته نانه ت پورتوگاليه كان له كاتى
 گه شته كشتوكاليه كانى سالانى ۱۴۹۱ و ۱۵۱۲ دا هانى خه لكيان دا تا ئه م
 ناميرانه به كار بهيئن، به لام هه موو ئه م ده سپيشخه ريبانه شكستيانه پينا،
 هه رچه نده كۆنگوييه كان به شتوهره يه كى گشتى زۆر دووربوون له وهى دژايه تى
 ته كنه لوجى مؤديرن بكه ن. ئه وان زۆر زوو كه وتنه به كارهيئانى داهيئانتيكى
 شكودارى پوژئاوا كه ئه ویش تفهنگ بوو. ئه م نامرازه نوئ و به هيزه يان خسته
 گه ر تا به پير ئه و هاندانه وه بچن كه بازار ده سته به رى كردبوو: بۇ گرتن و
 هه نارده كردنى كوئيلان. ليره دا هيچ هيمايه ك نابيين كه به ها و كه لئورى
 نه فریقیه كان پيگر بووين له به رده م به كارهيئانى ته كنه لوجى و په فتاره
 نوپكانه وه. له گه ل قولبوونه وهى په يوه ندييه كان له گه ل نه وروپييه كان دا،
 كۆنگوييه كان په فتارى ترى پوژئاواييه كانيان وه رگرت: خوئنده وارى، ستايه لئى
 جلوه رگ و ديزاينى خانوو. له سه ده ي تۆزده يه م دا، چه ندين كۆمه لگاي
 ئه فريقى سووديان له و ده رفته نابووريبانه ي كه شوپشى پيشه سازى
 په خساندبونى وه رگرت له پيگه ي گورپنى شتوازي به ره مه پيئانه وه. له پوژئاواي
 ئه فریقا په ره پيئدانى نابوورى خيرا هاته ئاراوه كه پشتى به پۆنى خورما
 به سنبوو. له سه رانسهرى باشوورى نه فریقادا، نه فریقیه كان كه وتنه په ره پيئدانى
 هه نارده كردن بۇ ده قهره خاوه ن پيشه سازى و كانه خيرا فراوانبوهره كانى
 ناوچه ي پاند له باشوورى نه فریقا. له گه ل ئه مه ش دا ئه م نه زمونه نابووريه
 ئوميد به خشانه له بار بران، نه ك به هوى كه لئورى نه فريقى يان بئوانايى
 نه فریقیه ئاساييه كان تا له پيئناوى به رژه وه ندييه كانى خويان دا كار بكه ن،
 به لكو له سه ره تادا به هوى كۆلنياليزمى ئه وروپى و دواتريش به هوى ئه و

حکومه تانه ی دواى سهر به خوځی جلّه وى حوکمیان گرته ده ست.

هوکارى راسته قینه که بوه هوځى نه وده کونگوځيه کان ته کنه لوجى ناياب به کار نه هیتن، بریتیبوو له نه بوونی هیچ جوړه هاندانک تا نه و کاره بکن. نه وان له به رده م مه ترسى گه وده نه وده دا بوون که هه موو به ره مه کانیا ن له لایه ن پاشای ده سولات په هاوه لیزه وتبکړی، گرنگ نییه پاشا بووبی یان نه بووبی به کاسولیک. له راستیدا ته نیا مولک و مالیان نه بوو که له ژیر مه ترسیدا بوون، به لکو مانه وهیان له ژیان دا به تاله ده زوویه که وه به سترابووه. چه ندین که س له وان گیران و وه کویله فروشران، نه مه ش نه و ژینگه یه نه بوو که هانی وه به ره یتان بدا بۆ زیادکردنی به ره مداریی درېژخایه ن. پاشاش هاندانی نه بوو تا گاسن به نه اندازه یه کی زور بخاته گه پ یان زیادکردنی به ره مداریی کشتوکالی بکاته نامانجی یه که می: فروشتنی کوځلان بۆ نه و قازانجی گه لیک زیاتر بوو.

په ننگه نه وه راست بى که نه مړو نه فریقیه کان که متر له گه لانی ناوچه کانی تری جیهان متمانه یان به یه کتر هیه، به لام نه مه نه نجامی میژوویه کی دووړدريژى ده زگاگانن که بوونه هوځى لاوازکردنی مافى مړو و مافى خاوه نداریتى له نه فریقادا. نه گهری به هیزی گرتن و فروشتن وه ک کویله، بېگومان له پووی میژوویه وه کاریگر بوه له سهر پاده و نه اندازه ی متمانه بوونی نه فریقیه کان به خه لکی تر.

نایا ناکاری پروتستانتى ماکس وینه ر چپیه؟ هه رچه نده له وانه یه راست بى که به زوری وولاته پروتستانته کانی وه ک هو له ندا و ټینگلته ره یه که م سهرکه وتنى ټابووریان له سهرده می نویدا به ده سته یتا، له گه ل نه مه ش دا، په یوه نديیه کی نه وتو له نیوان ټایین و سهرکه وتنى ټابووری دا نییه. فه په نسا که ولاتیکى زورینه کاسولیکه هه زو له سهرده ی نوزده یه م دا لاسایى پیښکه وتنى ټابووری هو له ندى و ټینگلیزه کانی کرده وه و نه مړو ټیتالیا به نه اندازه ی هه ریه ک له م نه ته وانه ده و له مهنده. نه گهر بېروانیه پوژه لاتى دور، نه و ده بېنی که هیچ کام له و سهرکه وتنه ټابووریان ه ی پوژه لاتى ټاسیا په یوه نديان به هیچ شېوازیکى ټایینی مه سیحیه وه نییه. که واته له ویشدا پښتگی ریه کی نه وتو به دیناکړی بۆ په یوه ندى تاییه تی نیوان پروتستانیزم و سهرکه وتنى ټابووری.

با ټاوړک له ناوچه یه کی جېگه ی بایه خى لایه نگرانی سهرکه رمی گریمانه ی که لټوړر بده ینه وه که نه ویش ناوچه ی پوژه لاتى ناوه راسته. ولاتانی

پۆژه لاتى ناوه پاست به شىوه يه كى سه ره كى وولاتانى ئىسلامين و هه ره كه له مه و بهر بينيمان، نه وانه ي خاوه نى نه وت نين زۆر هه ژارن. وولاته به ره مه يته ره كانى نه وت ده و له مه ند ترن، به لام نه م سامانه شتيكى نه وتوى نه كردوه بۆ بنياتنانى ئابووريه كى فره سه رچاوه له سعوديه يان كوه يت. ئايا نه م پاستيانه به دلنبايه وه نه وه پووناكه نه وه كه ئايين كاريگه ريه هه يه؟ هه رچه نده پتي تيده چي، به لام نه م ئارگومينت هه ش پاست نيه. به لي وولاتانى وه ك ميسر و سوريا هه ژارن و زۆرينه ي دانىشتوانيان موسلمانن، به لام نه م وولاتانه به شىوه يه كى سيسته ماتيك له پووى تريشه وه جياوازن كه كاريگه رى زۆر زياتريان بۆ خۆشگوزهرانى نه م وولاتانه هه يه. يه كيك له و پووه جياوازنه نه وه يه كه نه م وولاتانه هه موويان ويلايه تى سه ر به ئيمپراتۆريه تى عوسمانى بوون كه به توندى و به شىوه يه كى چه وت و ناهه موار شىوازي په ره پيدانى نه و وولاتانه ي داپشتوه. دواى نه وه ي ئيمپراتۆريه تى عوسمانى هه ره سه يه نا، پۆژه لاتى ناوه پاست خرايه ناو ئيمپراتۆريه ته كۆلونياله كانى ئينگليزي و فه ره نسي، كه ديسان وه بوونه هۆى داهيزانى تواناكانيان. دواى سه ره به خوييش نه م وولاتانه له بازنه ي جيهانى كۆن دا قه تيس مان له پيگه ي دامه زراندى پزيىمى سياسى پله به ند و زۆر كه م له و ده زگايانه يان دامه زراند، به پاي ئيمه، كه گرنگن بۆ سه ركه وتنى ئابوورى. نه م پيچكه په ره پيدانه به زۆرى مۆركى ميژووى حوكمى عوسمانيه كان و نه وروپيه كانى گرته خو. په يوه ندى نيوان ئايى ئىسلام و هه ژارى له پۆژه لاتى ناوه پاست دا، زياتر هه لبه ستراره.

پۆلى نه م به سه رهاته ميژوويانه، نه ك هۆكاره كه لتووريه كان، له داپشتنى ئاراسته ي ئابوورى پۆژه لاتى ناوه پاست دا، له و پاستيه ش دا به ديد ه كرى كه هه ندك ناوچه ي پۆژه لاتى ناوه پاست كه به شىوه يه كى كاتى خويان له كۆنترۆلى ئيمپراتۆريه تى عوسمانى و ده سه لاتى نه وروپيه كان پزگار كرد، وه كو ميسر له نيوان سالانى ١٨٠٥ و ١٨٤٨ دا به سه ركردايه تى موحه مه د عه لي، ده يانتوانى پيگاي خيىراى گۆپانكارى ئابوورى بگرته بهر. موحه مه د عه لي دواى پاشه كشه ي هيزه كانى فه ره نسا كه له كاتى فه رمانه وايى ناپليون بۆناپارت دا ميسريان داگير كردبوو، ده سه لاتى گرته ده ست. به سوود وه رگرتن له لاوازيه كانى ئيمپراتۆريه تى عوسمانى له و كاته دا، نه و توانى ده سه لاتى بنه ماله يى خۆى دابه زيني كه به هه ر شىوه يه ك بى توانى حوكمى ميسر بكا تا

دەسكەوتە ئابورىيەكانى ئەرجهنتىن و ئۆرۈگۈاى خۆزگەيان بۇ ناخوازى.
يابان و سىنگاپور ھەمىشە ژمارەيەكى يەكجار كەمى دانىشتوانيان لە
پەچەلەكى ئورۇپى بوون، كەچى ھىندەى زۆربەى ناوچەكانى ئورۇپاى پۇژئاوا
دەولەمەندن.

چىن، سەرەپاى چەندىن كەموكۆپى لە سىستەمە ئابورى و
سىياسىيەكەى دا، لە سى دەيەى پابوردودا خىراترىن نەتەوہى گەشەكردو
بوہ. ھەژارى چىن تا مردنى ماوتسى تۆنگ ھىچ پەيوەندىيەكى نەبوو بە
كەلتورى چىنەوہ، بەلكو لەبەر شىوازى كاولكارانەى بەپۆەبردنى ئابورى
و سىاسەتكردن بوو لە لاين ماوہوہ. لە سالى ۱۹۵۰ كاندا ماو (تەكانى
گەورە بۇ پىشەوہ) ى ھىنايەئاراوہ، كە سىاسەتىكى لە ئەندازەبەدەرى
بەپىشەسازىكردى چىن بوو كە بوہ ھۆى برسىتى و گرانييەكى فراوان. لە
۱۹۶۰ كاندا ماو (شۆرشى كەلتورى) بەرپاكرد كە بوہ مايەى
چەوساندنەوہى كەسانى پووناكبىر و خەلكى تىگەيشتوو. ئەوانەى
دلسۆزىيان بۇ حىزب جىگەى گومان بوو. ئەمەش ديسانەوہ بوہ ھۆى
توقاندن و بەفپۆدانىكى زۆرى بەھرەى كۆمەلگا و سامانەكەى. بە
ھەمانشپوہ، گەشەكردى ئىستاي چىن ھىچ پەيوەندى نىيە بە بەھاكانى
چىن يان گۇپانكارى لە كەلتورى چىن دا. ئەم گەشەكردنە ئەنجامى
پرۆسەيەكى گۇپانكارى ئابورىيە كە بەھۆى چاكسازىيەكانى دىنگ
خىاوپىنگ و ھاوپەيمانەكانىيەوہ ھاتەئاراوہ. ئەوان، دواى مردنى ماوتسى
تۆنگ بەرەبەرە وازيان لە سىاسەت و دەرگاكانى ئابورى سۆشاليستى
ھىنا، لە سەرەتادا لە بوارى كشتوكال و دواترىش لە بوارى پىشەسازى دا.

بە ھەمانشپوہى گریمانەى جۇگرافيا، گریمانەى كەلتورىش يارمەتيدەر
نىيە بۇ شروڤەكردى پوہكانى ترى چۆنەتى بارى زەوى. بىگومان جىاوازى
لە باوہر و ھەلسوكەوتە كەلتورى و بەھاكان دا ھەيە لە نىوان وىلايەتە
يەكگرتوہكان و ئەمەرىكاي لاتىن دا، بەلام بە ھەمانشپوہى ئەو
جىاوازىيانەى نىوان تۇگالس، ئەرىزونا و تۇگالس، سۆنۇرا يان ئەوانەى لە
نىوان باكور و باشورى كۇريا دا ھەن، جىاوازىيەكان ئەنجامى جىاوازى لە
دەرگاكان و مېژوى دەرگاكانى ئەم دوو شوپىنانەن. فاكترى كەلتورى كە
جەخت لەسەر ئەوہ دەكا چۆن كەلتورى "ھىزبانىك" يان "لاتىن"

ئىمپراتورىيەنى ئىسپاننى دارىشتۇرۇپ، ناتوانى شىرۋىنى جىياۋزىيەكانى ناۋ خۇدى ئەمەرىكاي لاتىن بىكا - بۇ نىمۇنە، بۇچى ئەرجەنتىن و چىلى خۇشگۈزەرانىن لە پىرۇ و بۇلىقىيا. جۇرەكانى تىرى ئارگومىنتىكانى كەلتۈرۈپ بۇ نىمۇنە، ئەۋانە جەخت لە كەلتۈرى نوپى خەلكە خۇمالىيەكە دەكەن - بەھەمانشىۋە ناتوان مەبەست بېيىكن. ئەرجەنتىن و چىلى ژمارەيەكى كەمتر خەلكى خۇمالىيان ھەيە بە بەراۋورد لەگەل پىرۇ و بۇلىقىيا. ھەرچەندە ئەمە راستە، بەلام كەلتۈرى خۇمالى بۇ شىرۋەكەردن دىسانەۋە سوۋدى نىيە. كۆلۈمبىيا و ئىكۋادۇر و پىرۇ ئاستى داھاتى ھاۋشىۋەيان ھەيە، بەلام ئەمىرۇ كۆلۈمبىيا ژمارەيەكى كەم خەلكى خۇمالى ھەيە، لە كاتىك دا ئىكۋادۇر و پىرۇ ژمارەيەكى زۆرتر خەلكى خۇمالىيان ھەيە. لە كۇتايى دا، ھەلسۈكەۋتە كەلتۈرىيەكان، كە بە گىشتى بە ھىۋاشى دەگۈرپىن، ناكىرئ بە تەنیا ھۆكارى ئەۋ گەشەكەردنە سەرسۈرپىنەرەى پۇژھەلاتى ئاسىيا و چىن بىن. ھەرچەندە دەزگاكان ھەۋلى بەردەۋامى دەدەن، بەلام لە ھەندىك دۇخى تايىبەت دا ئەۋانىش بە خىرايى دەگۈرپىن، ھەرۋەك دواتر دەبىنن.

گريمانەى نەشارەزايى

دوا تىۋرى بەناۋبانگ دەربارەى ئەۋەى بۇچى ھەندىك نەتەۋە ھەژارن و ھەندىكىش دەۋلەمەندىن، بىرىتپىيە لە گريمانەى نەشارەزايى، كە پىداگىرى لەۋە دەكە نايەكسانى لە جىھان دا بوۋنى ھەيە چۈنكە ئىمە يان فەرمانپەرۋاكانمان نازانن چۈن ۋولتە ھەژارەكان دەۋلەمەند بىكەن. ئەمە بىرۋەكەيەكە لە لايەن زۆربەى ئابۋورىناسانەۋە پىشتىگىرى لىدەكرى و ئەۋ پىناسە بەناۋبانگە دەجۈنەۋە كە لە لايەن ئابۋورىناسى ئىنگىلىزى لىۋننل پۇبلىنسى لە سالى ۱۹۳۵ دا خراۋەتەپۈۋەكە دەلى (ئابۋورى زانستىكە دىراسەى پەفتارى مۇۋ دەكا ۋەك پەيۋەندى لە نىۋان ئامانچ و كەرەسە كەمەكان دا كە بەكارھىنانى ئەلئەرنەتىقيان ھەيە) كەۋاتە بە ھەنگاۋىكى كورت دەگەينە ئەۋ دەرئەنجامەى كە پىۋىستە

زانستی ئابووری جهخت له سهه باشتري شيوهيهي به گارهيتهاني كه ره سه كه مه كان بكا بو هيتانه دي ئامانجه كومه لايه تيه كان. له راستيدا، به ناوبانگترين نه نجامي تيوري له ئابووري دا كه پييده وتري به كه م تيوري خوشگوزهراني كومه لايه تي، ئه و بارودوخه ده سنيشاندە كا كه تيايدا ته رخانكردي ده رامي ته كان له "ئابووري بازاردا" له پوانگهي ئابووريه وه، له پوي كومه لايه تيه وه په سه نده. ئابووري بازار ئه بستر اکتیك كه مه به ست ليی پيشاندانی دۆخیکي ئه وتويه كه تيايدا هه موو تاك و كۆمپانيكان بتوانن به ئازادي هه ر كالا يان خزمه تگوزاريه ك بيانه وي، به ئازادي به ره مه ميان به يتن و بيانكړن و بيانفرۆشن. كاتيک ئه م بارودوخه نايه ته ئاراهه ئه و "شكستی بازار" پووده دا. ئه م شكستانه ش بنه ماي تيوري نايه كسانی له جيهان دا پيكد هيتن، چونكه تا شكسته كانی بازار زیاتر بی چاره سهه رمينه وه، ئه و په نگه ئه و وولاته به ره وه هه ژاري زیاتر بپروات. گرمانه ي نه شاره زایی واده نسی كه وولاتانی هه ژار هه ژارن چونكه ژماره يه كي زور شكستی بازاریان هه يه و ئابوورينا سان و دانه رانی پوليسی نازانن چون چاره سهه ري ئه م شكستانه بکه ن و له پابوردودا په پره وي ئامۆژگاری خراپیان کردوه. وولاته ده وله مه نده كان ده وله مه ندن، چونكه توانیویه پوليسی باشت رگه لاله بکه ن و سهرکه وتوانه ئه م شكستانه يان له ناوبردوه.

ئایا گرمانه ي نه شاره زایی ده توانی شروقه ي نايه كسانی جيهانی بكا؟ ئایا ده بی له بهر ئه وه بی كه وولاتانی نه فریقی له زۆریه ي وولاتانی جيهان هه ژارتن چونكه سهه رکرده كانیان هه مان بیروبوچوونی هه له يان هه يه ده رباره ي به پتوه بردنی وولاته كانیان و ئه مه ش بوته هو ی هه ژاري له و وولاتانه دا، له كاتيک دا سهه رکرده كانی ئه وروپای پۆژئاوا زانیارییان زیاتره یان باشت ر ئامۆژگاری ده کړین كه ئه مه ش شروقه ي سهه رکه وتنه پتزه بیه كانیان ده كا؟ له كاتيک دا نمونه ي ناسراوی ئه و سهه رکرده زۆن كه پوليسی كاوکارانه يان په پره وکرده چونكه ده رکیان به ئاكامه كانی ئه و پوليسیانه نه کردوه، نه شاره زایی ناتوانی ته نانه ت له باشتري حاله تيشدا، شروقه ي به شیکي بچوکی نايه كسانی جيهانی بكا.

ئه گه ر به شيوه يه كي پووكه ش سهه يری بکه ين ئه و پۆچونه ئابووريه

بەردەوامەكەي، كە غانا ھەر دواي ۋەرگرتنى سەربەخۇيى لە بەريتانيا، پووبەپووي بۆۋە، لە ئەنجامى نەشارەزايىيەۋە بوو. ئابووريناسى بەريتانى تۆنى كىليك كە ئەۋ كاتە ۋەك پراۋىژكار كارى بۆ حكومەتەكەي كوامى نكرۆما دەكرد، چەندىن نمونەي لەۋ گرفتانه بە دريژى تۆماركردۋە. پۆلىسيەكانى نكرۆما بايەخيان بە پەرەپيدانى پيشەسازى دەۋلەت دەدا كە دەرکەوت زۆر ناكارامە بوون. كىليك دەگىرپتەۋە:

(كارگى دروستكردنى پىلاۋ ... كە دەبۈۋە ھۆي پىكەۋە بەستەنەۋەي كارگى گۆشت لە باكور، لە پىگەي گواستەنەۋەي پىستەكان بۆ باشور (بۆ ماۋەي زياتر لە ۵۰۰ ميل) بۆ شوپىنى خۆشكردنى پىستە (كە ئىستا چۆلگراۋە). دەبۈۋايە چەرمەكە بەيترايەتەۋە بۆ كارگى پىلاۋەكە لە كوماسى، لە ناۋەپاستى ۋولات و نزيكەي ۲۰۰ ميل لە باكورى كارگى پىستەخۆشكردنەكە. لەبەرە ئەۋەي بازاري سەرەكى پىلاۋ لە ناۋچەي مېرۆپۆلىتاني ئەكرەيە، دەبۈۋايە دواتر پىلاۋەكان بۆ ماۋەي ۲۰۰ ميل بۆ باشور بگويزرانايەۋە).

كىليك بە راشكاۋي كەمەۋە دەلىي كە ئەم بازىرگانييە (بەھۆي ھەلبىژاردنى شوپىنى نەگونجاۋەۋە ئاستەنگ ھاتە بەردەم سەرکەۋتنى) كارگى پىلاۋ يەككە بوو لە چەندىن پرۆژەي تىرى لەم شىۋەيە و دواتر كارگى قوتوبەندى مانگو لە ناۋچەيەكى ئەۋتۆي غانا دامەزرا كە مانگو تىدا بەرھەمنەدەھيترا و بەرھەمى كارگەكەش زياتر بوو لە داخۋازى ھەموو جىھان بۆ ئەۋ بەرھەمە. ئەم زنجىرە بىكۆتايىيە لە پەرەپيدانى نەشياۋ لە پووي ئابوورىيەۋە، لەبەر ئەۋە نەبوو كە نكرۆما يان پراۋىژكارەكانى زانىارى چەۋتيان ھەبوو يان بىئاگا بوون دەربارەي پۆلىسى ئابوورى. ئەۋان كەسانى ۋەك كىليك پراۋىژكاريان بوو، تەنانت لە لاين سىر ئارسەر لويس كە خاۋەنى خەلاتى توبل بوو، ئامۆژگارى دەكران و دەيزانى ئەم پۆلىسييانە گونجاۋ نىن. ئەۋەي كە لە پشت پەيرەۋكردنى ئەم پۆلىسييانەۋە بوو ئەۋ پاستىيە كە نكرۆما پىۋىستى بەم جۆرە پۆلىسييانە بوو بۆ كپىنى پشتگىرىي سىياسى و ھىشتەنەۋەي پزىمە نادىموكراسىيەكەي لە حوكم دا.

ناكرى، نە كارە ئومىدبەرەكانى غاناي دواي سەربەخۇيى و نە حالەتە

لەژمارە نەهاتووەکانی تری خراپ بە پێوەبردنی ئابووری، ھەروا بە ئاسانی بخرێتە ئۆبالی نەشارەزاییەو. خۆ ئەگەر کێشەکە بریتیبوایە لە نەشارەزایی ئەوا سەرکێردە نیازپاکەکان ھەر زوو تێدەگەیشتن کە چ جۆرە پۆلیسییەک دەبێت ھۆی زیادبوونی داھات و خۆشگوزەرانی ھاوڵاتییەکانیان و ھەولێ جێبەجێکردنی ئەو پۆلیسییانەیان دەدا.

بیر لە پێچکە لێکدووێکەوتووەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان و مەکسیک بەرھەو. ئەگەر ئۆبالی جیاوازییەکانی نیوان ئەم دوو وولاتە بخەیتە ئەستۆی نەشارەزایی سەرکێردەکانی ئەم دوو نەتەوەیە، ئەوا لە باشترین ھالەت دا، ناچیتە ئەقلەو. ئەو جیاوازی زانیاری یان نیازی نیوان جۆن سمیس و کۆرتیز نەبوو کە تۆوی لێکدووێکەوتنەوێ لە سەر دەمی کۆلۆنیالیدا ڕشت، دیسانەو ئەو جیاوازی نیوان سەرۆکەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی وەکو تیدی پۆزفیلت یان وودپۆ ویلسۆن و پۆرفیریۆ دیاز نەبوو کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەھەم و سەرەتای سەدەی بیستەم دا بوە ھۆی ئەوێ کە مەکسیک جۆرە دەزگایانی ئەوتۆی ئابووری ھەڵبژێری کە نوخبەکان دەولەمەند بکا لەسەر حسابی باقیەکە ی تری کۆمەلگا، لە کاتی ک دا پۆزفیلت و وودپۆ پێچەوانە ی ئەو کاریان کرد. بە لکو جیاوازییەکە بریتیبوو لە جیاوازی لە جەلەوگیرییە دەزگاییەکان کە سەرۆک و نوخبەکانی ئەو وولاتانە دەبوایە پووبەپووی بیونایەو. بە ھەمانشیوە، سەرکێردەکانی ئەفریقا کە نەتەوێکانیان لە ماوێ نیو سەدەی رابوردوووە بە دەست مافی مولکداری ناجیگیر و دەزگای ئابوورییەو دەنالتن کە بوونەتە ھۆکاری داموای نۆزبە ی دانیشتون، نەیانھێشت ئەمە پووبدا چونکە لەو بپوایە دا بوون کە ئەو لە پووی ئابوورییەو لە بەرژەوێندی ئەوان دا بوو، دەشیانزانی ئەوێان بۆ دەچیتە سەر و دەتوانن لە سەر حسابی باقی خەلکەکە خۆیان دەولەمەند بکەن، یان لەبەر ئەو بوو کە لایانوابوو ئەو سیاسەتێکی باشە و پێگە یەکە بۆ ھێشتنەوێ خۆیان لە دەسەلات دا بە کپینی پشتگیری گروپە گرنگەکان و نوخبەکان.

ئەزموونی کۆفی بوسیای، سەرۆک وەزیرانی غانا لە سالی ۱۹۷۱ دا، ئەو پێشان دەدا کە دەشی گریمانە ی نەشارەزایی چەندە چەواشە کار بێ. بوسیا، دوا ی ئەوێ لە سالی ۱۹۶۹ دا دەسەلاتی گرتە دەست، پووبەپووی

تەنگزەيەكى ئابوورى ترسناك بۆۈ، بەھمانشئۆھى نكروما پېش خۇى، كەوتە پەپرەوكردنى سىياسەتى فراوانكردنى ئابوورى ئەوتق كە برەوپېدانى زەھمەت بوو و دانانى مىكانىزىمى جىياوازى كۆنترۆلكردنى نرخ لە پېگەى بۆردەكانى خستەنەبازار و دانانى نرخى گۆپىنەوہى پارە زىاتر لە بەھاكەى خۇى. ھەرچەندە بوسىيا بەرھەلستكارى نكرۇما بوو و سەركردايەتى حكومەتېكى دىموكراسى كرد، ئەو پووپەپووى نۆربەى ھەمان جەلەوگىرىيە سىياسىيەكانى نكرۇما بۆۈ. بەھمانشئۆھى نكرۇما، لەسەردەمى ئەوېش دا پۆلىسى ئابوورى پەپرەوكران نەك لەبەر ئەوہى ئەو "نەشارەزا" بوو، يان لای وابوو كە ئەو پۆلىسىيەنە لە پووى ئابوورىيەوہ باشن، يان باشتىرېن پېگەن بۆ پەرەپېدانى وولات. ئەو پۆلىسىيەنە ھەلېزېران چونكە سىياسەتى باش بوون و ئەو دەرەفەتەيان بۆ بوسىيا پەخساند تا سامان بۆ ئەو گروپانە دەستەبەر بكا كە لە پووى سىياسىيەوہ خاوەن ھېز بوون، بۆ نمونە، بۆ ناوچە شارىيەكان كە پتويست بوو پازىيكرېن. كۆنترۆلكردنى نرخ بوہ ھۆى لاوازكردنى كشتوكال و دابىنكردنى خۆراكى ھەزەن بۆ ناوچە شارىيەكان و پەيداكردنى داھات تا خەرچىەكانى حكومەتى پى تەمويلىكرى، بەلام نەتوانرا بەردەوامى بەم نرخ كۆنترۆلكردنە بدرى و نۆرى پېنەچوو غانا تووشى زنجىرەيەك تەنگزەى ھاوسەنگى ھاتنەناوہ و چوونەدەرەوہى پارە (Balance of payment) و كەمى دراوى بىانى بۆۈ. لەگەل كەوتنە ناو ئەم گىژاۋەوہ، لە ۲۷ كانونى يەكەمى ۱۹۷۱ دا، بوسىيا پېكەوتنامەيەكى لەگەل سىندوقى دراوى نئودەولتەى (IMF) دا ئىمزاكرد و دابەزاندىنى بەرچاوى نرخى دراوى وولات بەشېك بوو لەم پېكەوتنامەيە.

(IMF) و بانكى جىھانى و ھەموو جىھان گوشارىان خستە سەر بۆسىيا بۆ ئەوہى ئەو چاكسازىيانەى لە پېكەوتنامەكەدا ھاتبوون جىيەجىيكا. ھەرچەندە دەرگا نئودەولتەتییەكان خۆشحال و لە ھەمانكات دا بېنگاش بوون، بوسىيا دەيزانى كە قومارىكى سىياسى گەورەدەكا. ئەنجامى پاستەوخۆى دابەزىنى بەھای پارەى وولات برىتېبوو لە ئاژاۋە و ناپەزایى لە ئەكرای پايتەختى غانا، كە نەتوانرا كۆنترۆل بكرى تا بۆسىيا لە لایەن سوپاۋە بەسەركردايەتى كۆلۆنئۆل ئاچىمپۆنگ دەسەلاتى لىسەندرايەوہ و ئەوېش ھەر زوو بەھا دابەزاندىنى پارەى پېچەوانەكردەوہ.

گريمانه‌ی نه‌شاره‌زايی جياوازه له گريمانه‌ی جۇگرافيا و كه‌لتور له‌وه‌دا كه پيشنيازيكى ئاماده‌ی چۆنيه‌ی "چاره‌سه‌ركردنى" كيشه‌ی هه‌ژارى ده‌خاته پوو: ئه‌گه‌ر نه‌شاره‌زايی ئيمه‌ی گه‌يانده‌بیتته ئيره، ئه‌وا ده‌سه‌لاتداران و دانه‌رانى پۆليسى زيره‌ك و شاره‌زا ده‌توانن ليره‌ ده‌رمايه‌يتن و ده‌بى بتوانن "ئه‌ندازيارى" خۆشگوزه‌رانى له‌سه‌راپاي جيهان دا بكه‌ين به پيشكه‌شكردنى ئامۆژگارى دروست و فيركردنى سياسىيه‌كان به‌وه‌ی ئابوورى گونجاو چيه‌يه. له‌گه‌ل ئه‌مه‌ش دا، ئه‌زموونى بۆسيا ئه‌و پاستيه‌يه ده‌رده‌خاكه كۆسپى سه‌ره‌كى په‌يره‌وكردنى ئه‌و پۆليسيانه‌ی ده‌بنه‌هۆى كه‌مكردنه‌وه‌ی شكسته‌كانى بازار و ياره‌مه‌تى گه‌شه‌كردنى ئابوورى ده‌ده‌ن، بريتى نييه له نه‌شاره‌زايی سياسىيه‌كان، به‌لكو بريتييه له‌وه‌هاندەر و جله‌وگيريانه‌ی له‌لايه‌ن ده‌زگا سياسى و ئابوورييه‌كانى كۆمه‌لگاكانيانه‌وه پووبه‌پوويانده‌بنه‌وه.

هه‌رچه‌نده گريمانه‌ی نه‌شاره‌زايی تائيستاش له‌ ناو ئابووريناس و بازنه‌ی دانه‌رانى پۆليسى پۆژئاوا دا بالاده‌سته. كه به‌ده‌ر له‌ هه‌موو شتىكى تر جه‌خت له‌سه‌ر ئه‌وه ده‌كا كه چۆن "ئه‌ندازيارى" خۆشگوزه‌رانى بكه‌ين، ئه‌ميش ته‌نيا گريمانه‌يه‌كى تره و كار ناكا. ئه‌م گريمانه‌يه نه‌ بنچينه‌كانى هه‌ژارى له جيهان دا شرۆفه ده‌كا و نه‌ چۆنيه‌تى بارى زه‌وى ده‌ورمان شرۆفه ده‌كا - بۆ نمونه، بۆچى هه‌ندىك نه‌ته‌وه‌ی وه‌كو مه‌كسيك و پيرو، نه‌ك ويلايه‌ته‌يه‌كگرتوه‌كان يان ئينگلته‌ره په‌يره‌وى ئه‌و ده‌زگا و پۆليسيانه‌يان كرد كه بوونه‌هۆى هه‌ژارى زۆربه‌ی هه‌ره‌ زۆرى هاو‌لاتيانان، يان بۆچى نزيكه‌ی هه‌موو وولاتانى باشوورى بياپانى ئه‌فريقا و زۆربه‌ی وولاتانى ناوه‌راستى ئه‌مه‌ريكا هه‌نده له‌ ئه‌وروپاي پۆژئاوا و پۆژه‌لاتى ئاسيا هه‌ژارتين.

كاتيك نه‌ته‌وان خۆيان ده‌ربازده‌كه‌ن له‌و پيچكه ده‌زگايانه‌ی تووشى هه‌ژارى كردوون و ده‌توانن پيگه‌ی گه‌شه‌كردنى ئابوورى بگرنه‌به‌ر، له‌به‌ر ئه‌وه نييه كه له پيچكا سه‌ركرده نه‌شاره‌زاكانيان شاره‌زاتر ده‌بن يان كه‌متر بايه‌خ به به‌رژه‌وه‌ندييه‌كانى خۆيان ده‌ده‌ن يان له‌به‌ر ئه‌وه‌ی له‌لايه‌ن ئابووريناسانى باشتروه‌ه ئامۆژگارى كراون. بۆ نمونه، چين به‌كۆكه له‌و وولاتانه‌ی وازى له‌و پۆليسييه ئابووريانه هه‌نا كه مايه‌ی هه‌ژارى و برسيى

بوون بۆ ملیۆنان كەس و پەيپەوى ئەوانەى كرد كه دەبنە ھۆى گەشەكردنى ئابوورى. بەلام، ھەروەك دواتر بە دريژى باسى دەكەين، لەبەر ئەو پووينەدا چونكە حيزبى كۆمونيستى چين لە كۆتايى دا تىگەيشت كە خاوەنداريتى بە كۆمەلى زەوى كشتوكالى و پيشەسازى ھاندانى خراپيان دەپەخساند. لە برى ئەمە، دىنگ خياو پىنگ و ھاوپەيمانانى، كە بايەخدانيان بە بەرژەوندییەكانى خۆيان كەمتر نەبوو لە ناخەزەكانيان، بەلام بەرژەوندى جياواز و ئامانجى جياوازيان ھەبوو، دۆژمنە بەھيژەكانيان لە ناو حيزبى كۆمونيست دا تىكشاكاند و سەرکردايەتى جۆرە شورشيكي سياسييان كرد كە بوە ھۆى گۆرانی بنەپەتى لە سەرکردايەتى و ئاپاستەى حيزب دا. چاكسازيە ئابووريەكانيان، كە بوونە ھۆى دروستكردنى ھاندان لە كشتوكال و دواتريش لە پيشەسازى دا، دوابەدواى شورشە سياسيەكە ھات. ئەوە سياسەت بوو بوە ھۆى گۆرپىنى كۆميونيزم بەرەو ھاندانەكانى بازار لە چين دا، نەك ئامۆژگارى باشتر يان تىگەيشتنى زياتر دەربارەى چۆنيەتى بەپێوەبردنى ئابوورى.

ئيمە پيمانوايە بۆ ئەوەى لە نايەكسانى لە جيهان دا تىگەين، پتيويستە تىگەين بۆچى ھەندىك كۆمەلگا بە شىوہەكى زۆر ناچوست و نەخاوازا و پيكدەخريڻ. نەتەوان ھەندىجار دەتوانن دەزگای چوست دابمەزريڻ و خۆشگوزەرانى بەدەستبھيڻ، بەلام بەداخەو، ئەمانە حالەتى دەگمەن. زۆريەى ئابووريناسان و دانەرانی پۆلىسى بايەخ بە "دروست ئەنجاميبدە" دەدەن، لە كاتىك دا ئەوەى پتيويستە بريتييە لە شروڤەكردنى ئەوەى بۆچى نەتەوانى ھەژار "نادروست ئەنجاميدەدەن". ئەنجامدان بە شىوہەكى ھەلە بە زۆرى لەبەر نەشارەزايى و كەلتوور نييە. ھەروەك پيشانيدەدەين، وولاتانى ھەژار ھەژارن چونكە ئەوانەى خاوەن دەسەلاتن پيگای ئەوتۆ ھەلدەبژيڻ كە دەبنە ھۆى دروستكردنى ھەژارى. خراپ ئەنجاميدەدەن نەك لەبەر ھەلە يان نەشارەزايى بەلكو بە ئەنقەست. بۆ تىگەيشتنى ئەمە، پتيويستە لە پشت ئابوورى و ئامۆژگارى شارەزايان دەربارەى ئەنجامدانى باشترين شت بگەپيڻ و لەو بەكۆليتەوہ كە بريارەكان چۆن دروستدەكرين، كى ئەم بريارانە دروستدەكا و بۆچى ئەو خەلكە بريار لەسەر ئەنجامدانى ئەو شتانە دەدەن كە ئەنجامياندەدەن. ئەمە

ليکۆلینه وەى سياسەت و پرۆسە سياسىيەکانە . بە شىۆەيەكى تەقلىدى ئابوورى سياسەتى پشتگوڤخستوه ، بەلام تىگەيشتنى سياسەت گرنگە بۆ شروڤەکردنى نايەكسانى لە جيهان دا . هەرۆك ئابوورىناس ئەبا لىرنەر لە سالى ١٩٧٠دا سەرنجى دا (ئابوورى ناوئيشانى شاژنى زانستە كۆمەلايەتيةكانى بەدەستەهتئاوه لە پىگەى هەلبارندنى كيشە چارەسەرکراوه سياسىيەكان وەك مەيدانى كارکردنى)

ئىمە پيمانوايه كه بەدەستەهتئانى خوڤگوزەرانى بەندە بە چارەسەرکردنى هەندىك كيشەى سياسى بنەپەتيةوه . ئەمەش بە تەواوى لەبەر ئەوهيه كه ئابوورى ئەو گریمانەيەى كردوه كه كيشە سياسىيەكان چارەسەردەكرين و بۆخوڤى نەيتوانيوە شروڤەيەكى گونجاو بۆ نايەكسانى لە جيهان دا بخاتەپوو . شروڤەکردنى نايەكسانى لە جيهان دا هيشتا پىويستى بە ئابوورى هەيه بۆ تىگەيشتنى ئەوهى كه چۆن جوۆره جياوازهكانى پۆلىسى و پىكخستنه كۆمەلايەتيةكان كاردەكەنه سەر هاندانى ئابوورى و پەفتارەكان . بەلام شروڤەکردنهكه پىويستى بە سياسەتيشە .

دروستکردنی خوښگوزهرانی و ههژاری ئابوورییهکانی هیتلی پانی ۳۸

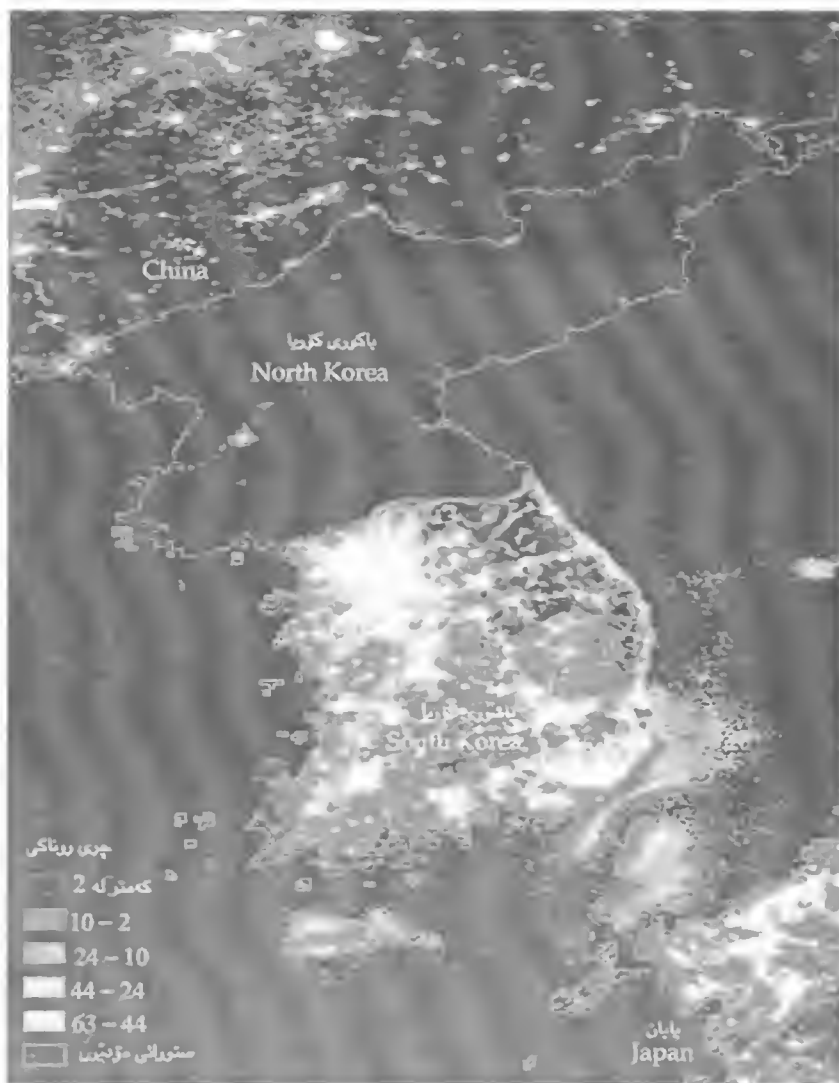
له هاوینی ۱۹۴۵ دا، له کاتیك دا دوهم جهنگی جیهانی بهرهو کۆتایی دهچوو، کۆلۆنییهکەى یابان له کۆریا بهرهو پیمان پۆیشت. له ماوهى یهك مانگی دواى خۆبهدهستهوه دانه بيمه رجهکەى یابان له ۱۵ ئاب دا، کۆریا له سەر هیتلی پانی ۳۸ به سەر دوو بازنهى دهسهلات دا دابهشکرا. باشوور له لایه ن ویلايه ته نهگرتوه کانه وه به پتوه برا و باکووریش له لایه ن روسیا وه. ئاشتییه ناسه قهگیرهکەى جهنگی سارد له حوزهیرانی ۱۹۵۰ دا کۆتاییهات، کاتیك سوپای باکووری کۆریا باشووری داگیرکرد. هه رچه نده له سه ره تادا سوپای باکووری کۆریا، زۆر هاته ناوه وه و سیۆلی پایتهختی داگیرکرد، به لām به هاتنی پایز له پاشهکشه ی تهواودا بوون. ئه و کاته بوو که هوانگ پیۆنگ و ن براکه ی له یه کتر جیا بوونه وه. هوانگ پیۆنگ و ن توانی خۆی بشاریته وه و خۆی له راپیتچکردنی بۆ ناو سوپای باکووری کۆریا قوتار بکا. ئه و له باشوور مایه وه و وهك فارمه سیستیک کاریکرد. براکه ی که دکتۆر بوو له سیۆل خه ریکی تیمارکردنی بریندارهکانی سوپای باشووری کۆریا بوو، له کاتی پاشهکشه ی سوپای باکووری کۆریا به رهو باکوور برا. له سالی ۱۹۵۰ دا له یه کتر جیا کرانه وه و له سالی ۲۰۰۰ دا جارێکتر بۆ یه که مجار له ماوه ی په نجا سال دا له سیۆل یه کتریان بینیه وه دواى ئه وه ی که هه ردوو حکومه ته که بریاریان دا دهست به جیبه جیکردنی پرۆگرامیکی سئوورداری یه کگرتنه وه ی خیزانی بکه ن.

براکه ی هوانگ پیۆنگ و ن له هیزی ئاسمانی دا وهك دکتۆر دهستی به کارکردن کرد، ئه مه ش کاریکی باش بوو له دیکتاتۆریه تیکی سه ربازی دا. به لām ته نانه ت ئه وانه ی که خاوه ن ئیمتیازیشن له باکووری کۆریا گوزره رانیان باش نییه. کاتیك دوو براکه له چوارچێوه ی به رنامه ی یه کگرتنه وه ی خیزانی دا به یه ک گه یشتنه وه، هوانگ پیۆنگ و ن ده رباره ی بارودۆخی ژیان له باکووری هیتلی پانی ۳۸ پرسیاریکرد. ئه و بۆخۆی ئۆتۆمبیلی هه بوو، به لām براکه ی

خاوهنى ئۆتۆمبىل نەبوو. لە براكەى پىرسى (ئايا تەلەفۇنت ھەيە؟). لە ۋەلامدا براكەى ۋوتى (نەخىر، بەلام كچەكەم كە لە ۋەزارەتى دەرەۋە كاردەكا تەلەفۇنى ھەيە، بەلام ئەگەر كۆدەكەى نەزانى ناتوانى بەكاربەيتنى). ھوانگ پىيۇنگ باسىدەكرد كە چۆن ھەموو ئەوانەى لە باكورەۋە ھاتبۇن داۋاى پارەيان دەكرد و ئەۋىش ھەندىك پارەى دا بە براكەى، بەلام براكەى پىيى ۋوت (ئەگەر بەم پارەيەۋە بگەپتەۋە ئەۋا حكومەت پىم دەلى، ئەۋ پارەيە بدە بە ئىمە، بۆيە نامەۋى). ھوانگ پىيۇنگ ۋن سەرنجى داىە پالتۆى براكەى كە پىنەى پىۋە بوو، ئەۋ پىيى ۋوت : (ئەۋ پالتۆيە داكەنە و فرپىدە، كاتىك دەگەپتەۋە ئەم پالتۆيەى من لەبەر كە)، براكەى ۋەلامى داىەۋە : (ناتوانم ئەۋە بكەم و ئەم پالتۆيەم لە كاتى ھاتنم بۆ ئىرە لە حكومەت قەرز كردە). ھوان پىيۇنگ ۋن لە بىرپەتەى كە لە كاتى جىابوونەۋەيان دا براكەى چەندە نىگەران و ناشارام بوو ھەروەك ئەۋەى يەككە گۆى لە قسەكان بگىرى. ئەۋ لەۋە ھەژارتەر بوو كە ھوانگ يۆك ۋن بە خەيالىدا دەھات. براكەى پىيى ۋوت كە ئەۋ ژيانى باشە، بەلام ھوانگ پىيۇنگ ۋن پىيۋابوو كە ئەۋ پەرىشان و ۋەك دەرزى بارىك بوو.

ئاستى گوزەرانى دانىشتوانى باشوورى كۆريا ھاۋشىۋەى ئاستى گوزەرانى پورتوگال و ئىسپانىيە. لە باكور، ئەۋەى پىدەۋترى كۆمارى دىموكراسى جەماۋەرىي كۆريا، يان باكورى كۆريا، ئاستى گوزەران ھاۋشىۋەى ۋولاتانى باشوورى بىابانى ئەفرىقا يە كە دەكاتە يەك لەسەر پىنجى ئاستى ژيانى دانىشتوانى باشوورى كۆريا. بارى تەندروستى دانىشتوانى باكورى كۆريا تەننەت لە بارىكى خراپترىشدايە. كەسىكى مامناۋەندى باكورى كۆريا چاۋەپىدەكا كە دە سال كەمتر لە ئامۇزاكانى لە باشوورى ھىلى پانى ۲۸ بۆى. نەخشەى (۷) بە شىۋەيەكى دراماتىكى بۆشايىە ئابوورىيەكەى نىۋان ھەردوو كۆريا پوونەكاتەۋە. نەخشەكە داتا دەرپارەى چىپى پووناكى لە شەۋدا پىشانەدا كە لە ۋىنەكانى سەتەلايتەۋە ۋەرگىراۋە. باكورى كۆريا نىزىكەى بەتەۋاۋى تارىكە لەبەر نەبوونى كارەبا و باشوورى كۆرياش لە پووناكى دا دەدرەۋشىتەۋە.

نەخشەى (۷): پووناكى له باشوورى كۆريا و تاريكى له باكوور

ئەم جياوازييه زەقانه كۆن نين. له راستيدا بهر له دوهم جەنگى جيهانى له ئارادا نەبوون. بەلام دواى ۱۹۴۵، حكومهتە جياوازهكانى باكوور و باشوور پىنگاي ئۆز جياوازي به پىوه بردنى ئابوورييهكانيان گرتەبەر. باشوورى كۆريا له لايەن سينگمان پىسى سەروكايەتى كرا كه دەرچووى هارقهرد و پرىنستۆن و دوژمىنىكى سەرسەختى كۆمۆنىست بوو، دەزگا سياسى و ئابوورييه سەرتاييهكانى، به پالېستى گەورەى ويلايهتە يەكگرتووەكان، له لايەن ئەووە

پېڅه پېڅېرنا. پېي له سالى ۱۹۴۸ دا به سەرۆكى كوریا هه لېږتېرا. باشوورى كوریا كه له گهرمى جهنكى كوریا و له بهردهم هه پرهشى ته شه نه كړدى كۆميوڼيزم بهر و باشوورى هېلى ۲۸ سهرېه لدا، ولاتىكى ديموكراسى نه بوو. هه ردووكيان. پېي و جېگره وه هه مانشتپوه به ناوبانگه كهى، جهنه پال پارك چۆنگ هى، وهك دوو سەرۆكى نه سؤريتاريان له مېژوودا جېگه ى خويانكردو وه. به لام هه ردووكيان ئابوورپيه كى بازاري وايان به پټوه برد كه تيايدا مولكدارى تاييهت په سه ندركا و دواى ۱۹۶۱ يش پارك به هه موو كېشى دهوله ته وه كه و ته نه نجامدانى گه شه كړدى ئابوورى خېرا و دابېنكردنى پاره و پشتمگيرى بؤ نه و كۆمپانيان يانه ى سهركه وتوو بوون.

بارودوخه كه ى باكوورى هېلى ۲۸ جياواز بوو. كيم ئيل سۆنگ كه له ميانه ى دوهم جهنكى جيهانيدا سهر كرده ى پارتيزانه كۆميوڼيستكانى دژى يابان بوو، له سالى ۱۹۴۷ دا وهك ديكتاتور خوى سه پاند و به هاوكارى يه كېتى سؤفيهت شيوازىكى په قى ئابوورى پلان مهر كزى وهك به شېك له وهى پټيده و ترا سيستمى جوچى هېنايه ئاراهه. مولكدارى تاييهت ناياسايى كرا و ئابوورى بازار قهده خه كرا. ئازاديه كان سهركو تكران نهك ته نيا له بازاردا به لكو له هه موو بواره كانى ژيانى دانېشتوانى باكوورى كوریا - جگه له وانه ى كه به شېك بوون له نوخبه كه مه فه رمانپه واكه ى دهورى كيم ئيل سۆنگ و دواترېش، كوپ و جېگره وه ى، كيم يۆنگ ئيل.

دهبى جېگه ى سهر سوپمان نه بى كه ئابوورى باشوور و باكوور به خېرا ى لېكدوور كه وتنه وه. ئابوورى له سه ره وه دارى كراوى كيم ئيل سۆنگ و سيستمه كه ى جوچى هه ر زوو نابووتى خويان سه لماند. ئامارى وورد له باكوورى كوریا له بهر ده ستدا نييه له بهر نه وه ى لايه نى كه م دهوله تىكى نه ئېنپارېزه. له گه ل ئه مه ش دا، نه و به لگانه ى له بهر ده ستدان زانيارپيه كانى ئيمه ده رباره ى نه و گرانيان ه ى زوو زوو پووده ده ن، پشتر استده كه نه وه: نهك ته نيا به ره مى پېشه سازى له ده سپېكردن شكستيه ئنا، به لكو باكوورى كوریا له پووى به ره مدارى كشتوكالېشه وه شكستيه ئنا. نه بوونى مولكدارى تاييهت مانا ى نه وه بوو كه خه لكى كه م هاندانى هه بوو بؤ نه وه ى وه به ره ئنان بكا يان ته قه لاي زياتر بدا بؤ زياد كردن يان ته نانه ت هېشتنه وه ى ئاستى به ره مدارى. پڙيمه زالم و چه وسينه ره كه نامو بوو به نوپكارى و به كار هېنانى ته كنه لو جيا ى

نوی، بەلام کیم ئیل سۆنگ و کیم یۆنگ ئیل و دەستوپتوهندەکانیان نیازیان نەبوو چاکسازی لە سیستەمەکاندا بکەن یان مولکداری تایبەت و بازار و گریبەستی تایبەت بەئێنەئاراوە یان دەزگا سیاسی و ئابورییەکان بگۆڕن. باکووری کۆریا بەردەوامە لە چەقبەستنی ئابوری دا.

لە هەمانکات دا، لە باشوور دەزگا ئابورییەکان هانی وەبەرھێنان و بازگانیاکاندا. سیاسییەکانی باشووری کۆریا وەبەرھێنانیان لە پەروەردە دا کرد و پێژەری بەرزیان لە خوێندەواری و چوونە قوتابخانە بەدەستھێنا. کۆمپانیایەکانی باشووری کۆریا خێرا بوون لە سوودوەرگرتن لەو دانیشتوانە خوێندەواری و پۆلیسیەکانی کە هانی وەبەرھێنان و بەپیشەسازیکردن و ھەناردەکردن و گواستەواری تەکنەلۆجییان دەدا. باشووری کۆریا خێرا بوو یەکێک لە "مەعجیزە ئابورییەکانی" ی پۆژھەلاتی ئاسیا و یەکێک لەو نەتەوانە ی دنیا کە خێراترین گەشەکردنیان ئەنجامدا.

لە کۆتایی ١٩٩٠ ھەکان داو تەنیا لە نزیکەی نیو سەدەدا، گەشەکردنی باشووری کۆریا و چەقبەستنی باکووری کۆریا بوونە ھۆی دروستبوونی بۆشاییەکی دەھێندەیی لە نێوان دوو نیوھە ی ھەمان وولات دا - بێر بکەرەو کە چەند سەدەیک چ جیاوازییەکی دروستدەکا. کارەساتە ئابورییەکی باکووری کۆریا، کە بوو ھۆی برسێتی ملیۆنان کەس، کاتیکی لەگەڵ سەرکەوتنە ئابورییەکی باشووری کۆریا بەراوورد دەکری، یەکجار سەرسوڕھێنەرە: نە کەلتور و نە جوگرافیا و نە نەشارەزایی دەتوانن شروۆفی پێچکە ی لە یەکتردوورکەوتوی باکوور و باشووری کۆریا بکەن. پێویستە بۆ پەیداکردنی وەلام سەیری دەزگاکان بکەین.

دەزگایانی ئابوری چەوسینەر (Extractive) و گراوە (Inclusive)

ولاتان لە سەرکەوتنە ئابورییەکانیان دا جیاوازن لەبەر جیاوازی لە دەزگاکانیان و ئەو یاسایانە ی کاریگەرن لەسەر چۆنیەتی کارکردنی ئابوری و ئەو ھاندانانە ی کە هانی خەڵک دەدەن. بێر لە گەنجەکانی باکوور و باشووری کۆریا بکەرەو و ئەوان چ جۆرە چاوەڕوانییەکیان لە ژیان ھەیە. ئەوانە ی

باکور له هه ژاری دا گه وره ده بن، به یی هیچ ده سپیڅه ریه کی کارزانی (Entrepreneurial) و داهینه رانه یان په روه رده ی ته و او تا بۆ کاری به هره خواز ناماده یان بکه ن. به شی زوری نه و په روه رده یی له قوتا بخانه وهریده گرن ته نیا پروپاگنده ی پووته، به مه به سستی په ونه فکرنی په وایی پږیم و کتیبی که میان هه یه و باسی کومپیو ته ر هه ر مه که. دوی ته و او کړنی قوتا بخانه، هه موویان ده یی بۆ ماوه ی ده سال له سوپا دا خزمه تبکه ن. نه م گه نجان ده زانن ناتوانن بینه خاوه نی مولگ و بزنس دابمه زړینن و ده وله مند تر بن، ته نانه ت نه گه ر خه لکانیکي زوری به شیوه یه کی نایاسایی خه ریکی چالاکي نابووری تاییه ت بن له پیناوی گوزره رانی خویان دا. نه وان، هه روه ها ده زانن ناتوانن به شیوه یه کی یاسایی ده ستیان بگاته بازارپ تا به هره کانیا ن یان داهاته کانیا ن به کار به یتن بۆ کړینی نه و که لوپه لانه ی پیویستیان پینانه و خه زیان لیده که ن. نه وان ته نانه ت دلنیا نین له وه ی چ جوړه مافیکی مروی یان ده یی.

نه وانه ی له باشوورن ده بنه خاوه نی په روه رده ی باش و خویان له به رده م هاندانی و ده بیننه وه که پالیا ن پیوه دهنی بۆ زیاتر ته قه لادان و سه رکه وتن له و پیشانه ی هه لیا نده بژین. باشووری کوریا خاوه نی نابووری بازارپه و له سه ر بنه مای مولکداری تاییه ت دامه زراوه. گه نجان ی باشووری کوریا نه وه ده زانن که نه گه ر وه ک کارزان یان کارمه ند سه رکه وتنو بن، نه و ده توانن پوژیک له به ره مه ی وه به ره یتنان و هه وله کانیا ن بخون و ئاسستی گوره رانیان به رز بکه نه وه و ئوتومبیل و خانو و چاودیری ته ندروستی بکړن.

له باشوور ده ولت یارمه تی چالاکیه نابووریه کان ده دا. بۆیه ده کړی کارزانان پار ه له بانک و بازارپه داراییه کان قه رز بکه ن و ده کړی کومپانیا بیانییه کان له گه ل کومپانیاکانی باشووری کوریا هاویه شی بکه ن و ده کړی تاکه کان قه رزی خانوبه ره وهریگرن بۆ کړینی خانوو. له باشوور که موژر ئازادیت ده ست به و بزنس به کی ئاره زوی ده که ی. له باکور ئازاد نیت. له باشوور ده توانی کارمه ندان به کړیگری و به ره م و خزمه تگوزاریه کانت بفروشی و پار ه که ت له بازارپا به و شیوه یه ی خه زده که ی خه رجبکه یت. له باکور ته نیا بازارپه رش هه یه. نه م یاسا جیاوازانه بریتین له و ده زگا جیاوازانه ی که خه لکی باکور و باشوور له سایه یان دا ده ژین.

دهزگا ئابوورییه کراوهکان، وینهی ئهوانهی له باشووری کۆریا یان ئهوانهی له ویلایهته یهکگرتوهکان دا هه ن ئهوانه ن که بهوار پهخسین و پالنه ری بهشداریکردنی جهماوه ری خه لکن له چالاکییه ئابوورییهکان دا و بههره و تواناکانیان به باشترین شیوه بهکاردهینن و وا له تاکهکان دهکهن ئه و بژاردانه هه لبرژین که ئاره زوویان دهکهن. بۆ ئه وهی کراوه بن، پتویسته دهزگا ئابوورییهکان دابینکاری مولکداری تایبه تی جیگیر و سیسته می یاسایی بیلایه ن و خزمه تگوزاریه گشتیه کان بن که زه مینه یه کی ته ختی گه مه بهر خسیننی تا تیایدا خه لک بتوانی گۆرینه وه و گرته ست ئه نجامدا و ههروه ها پتویسته بواری هاتنه ناوه وهی بزنی نوێ بهر خسیننی و دهرفه تی خه لک بدا تا پیشه کانیان هه لبرژین.

جیاوازییهکانی نیوان باشوور و باکووری کۆریا و ئهوانه ی نیوان ویلایه ته یهکگرتوهکان و ئه مریکای لاتین. پرینسیپیکی گشتی پوونده که نه وه. دهزگا ئابوورییه کراوهکان بهرو به چالاکی ئابووری و گه شه کردنی بهر همداری و خۆشگوزهرانی ئابووری دهده ن. مافی مولکداری جیگیر شتیکی ناوه ندیه چونکه ته نیا ئهوانه ی خاوه نی ئه م مافه ن ئاماده ن وه به رهیتان بکه ن و بهر همداری زیاده بکه ن. کاتیک بزنیسمانیک چاوه رپده کا که ده سکه وته که ی بدزنی یان زهوت بکری یان هه مووی له پێگه ی باجه وه لووشبدری، ئه وانه ک ته نیا هانده ریکی ئه وتوی نامیننی هه ولی وه به رهیتان و نوێکاری بدا، به لکو هانده ری کارکردنیشی نامیننی. ئه م مافه پتویسته بۆ زۆربه ی هه ره زۆری ئه دامانی کۆمه لگا دهسته بهریکری.

له سالی ۱۶۸۰ دا حکومه تی ئینگلیزی سه رژمیرییه کی ئه نجامدا بۆ دانیشتهانی باربه ی دۆز که کۆلۆنییه کی ئینگلته ره بوو له هیندی پۆژئاوا. سه رژمیرییه که ده ریخست که له ۶۰,۰۰۰ که سه ی دانیشتهانی ئه و دوورگه یه یان پیکده هینا، نزیکه ی ۳۹,۰۰۰ که سیان کۆیله ی ئه فریقی بوون و مولکی یه ک له سه ر سیکه ی تری دانیشتهان بوون. له راستیدا زۆربه ی ئهوانه مولکی گه وره ترین ۱۷۵ بهر هه مپنه ری شه کر بوون، که له هه مانکات دا خاوه نی زۆربه ی زه وییه کان بوون. ئه م خاوه ن چاندنگه گه ورانه مافی مولکداری جیگیر و باش جیبه جیکراویان هه بوو به سه ر زه وییه کانیان و ته نانته کۆیله کانیشیان دا. ئه گه ر بهر هه مپنیکه ی شه کر بیویسته یه کۆیله یه ک به بهر هه مپنیکه ی تر

بفرۆشی، ئەوا دەیتوانی ئەم کارە بکا و چاوەڕێشیدەکرد که دادگا ئەم فرۆشتنە یان ھەر گرێبەستێکی تر ئەو دەینووسی بسەپێنی، بۆچی؟ لەو چل دادوەر و پارێزەری ئاشتیاوەی لە ناو دوورگەکاندا ھەبوون، بیست و نۆیان بەرھەمھێنی گەورە بوون. لە ھەمانکات دا، ھەشت کاربەدەستە سەربازییە ھەرە بالاکان ھەموویان بەرھەمھێنی گەورە ی شەکر بوون. سەرەپای بوونی مافی مولکداری و گرێبەستی باش دیاریکراو و جێگیر و ھەگە پخراو بۆ نوخبەکانی دوورگەکان، باریبەدۆز دەزگای ئابووری کراوەی نەبوو، چونکە دوو لەسەر سێ دانیشتوانەکی کۆیلە بوون و بواری سوودوەرگرتن لە پەرەوێردە و دەرڤەتە ئابوورییەکانیان بۆ نەپەخسابوو، توانا و ھاندەریان نەبوو بۆ سوود وەرگرتن لە بەرھەو کارامەییان. دەزگایانی ئابووری کراوە پتوویستیان بە مافی مولکداری جێگیر و دەرڤەتی ئابووری ھەیە، نەك تەنیا بۆ نوخبە بەلکو بۆ بەشیکی فراوانی کۆمەلگا.

مافی مولکداری جێگیر و یاسا و خزمەتگوزارییە گشتییەکان و ئازادی ئەنجامدانی گرێبەست و گۆڕینەو، ھەموویان پشت بە دەولەت دەبەستن، ئەو دەزگایە توانای بەزۆر سەپاندنی ئاسایش و نەھێشتنی دزی و ساختەکردن و خستەگەپی گرێبەستەکانی نۆوان لایەنە تایبەتەکانی ھەیە. بۆ ئەوەی بە باشی کارەکانی ئەنجامبدا، کۆمەلگا پتوویستی بە خزمەتگوزارییە گشتییەکانی تر ھەیە: تۆپەکانی پێگا و گواستەو ھە بۆ ئەوەی بتوانی کەلوپەلەکان بگۆڕێنەو و ژێرخانی گشتی بۆ ئەوەی چالاکی ئابوورییەکان برەوبیسێن و ھەندیک رێسای بنەپەتی بۆ پێگەگرتن لە ساختەکاری و خراپەکاری بگرن. ھەرچەندە چەندین خزمەتگوزاری گشتی لەمانە دەکری لە لایەن بازار و ھاوڵاتیانەو دابینبکری، بەلام ئەندازە ھەماھەنگی ئەنجامدانی ئەم کارانە، زۆرجار، بە برێکی زۆر. تەنیا بە دەسەلاتیکی ناوھندی دەکری. لەبەر ئەوە دەولەت بە ناچاری تێھەلکێشی دەزگا ئابوورییەکان دەبێ وەك سەپینەری یاسا و ئاسایش و مولکداری تایبەت و گرێبەستەکان و زۆرجاریش وەك دابینکاری سەرەکی خزمەتگوزارییە گشتییەکان. دەزگا کراوەکان پتوویستیان بە دەولەت ھەیە و سوودی لێوەردەگرن.

دەزگا ئابوورییەکانی باکووری کۆریا یان ئەوانە ھەمەریکای لاتینی سەردەمی کۆلۆنیالی - میتا و ئینکۆمایندا و پێپارتۆماینتۆ کە پێشتر باسکران -

ئەم سىمپايەنەن نەبوو. مولگدارى تاييەت لە باكوورى كۆريا بوونى نىيە. لە ئەمەرىكاي لاتىنى سەردەمى كۆلۇنيالى دا مولگدارى تاييەتى بۇ ئىسپانىيەكان ھەبوو، بەلام مولكى خەلكە خۆمالىيەكە زۆر ناجىگىر بوو. لە ھىچ يەككە لەم كۆمەلگايەنەدا زۆربەى ھەرە زۆرى خەلك نەياندەتوانى ئەو بېيارە ئابوورىيەنە بدەن كە دەيانويستىن، ئەوان خرابوونە ژىر كارى زۆرەملىتى بە كۆمەلەو. لە ھىچ يەككە لەم دوو جۆرە كۆمەلگايەدا دەسەلاتى دەولەت بۇ دابىنكردنى خزمەتگوزارى گشتى بۇ ھىنانەدى خۆشگوزەرانى بەكارنەھىتزا. لە باكوورى كۆريا، دەولەت سىستەمىكى پەرەردەى ئەوتۆى دامەزراند تا پەرەردەى پىروپاگەندە فېربكا، بەلام نەيتوانى پىگىرى لە برسېتى بكا. لە ئەمەرىكاي لاتىنى كۆلۇنيالى دا، دەولەت جەختى لەسەر ناچاركردنى خەلكە پەسەنەكە دەكرد. لە ھىچ يەككە لەم دوو جۆرە كۆمەلگايەدا مەيدانى تەختى گەمەكردن يان سىستەمى ياساى بىلايەن بونى نەبوو. لە باكوورى كۆريا سىستەمى دادوهرى بالىكى حىزبى كۆمىۇنستى فەرمانرەوايە و لە ئەمەرىكاي لاتىن دا برىتېيوو لە ئامرازىكى جياكارى دژى جەماوەر. ئىمە بەم جۆرە دەزگايەنە، كە سىماى دژ بەيەكيان لەگەل ئەو دەزگايەنەدا ھەيە كە ئىمە پىيان دەلەين كراو، دەلەين دەزگاي ئابوورى چەوسىنەر، لەبەر ئەوھى ئەم جۆرە دەزگايەنە وا دىزايىن كراون تا داھات و سامانى بەشىكى كۆمەلگا بەرن بۇ سوودى بەشىكى تر.

بزوئىنەرانى دەولەمەندى

دەزگايانى ئابوورى كراوە بازارى كراوە دروستدەكەن، كە نەك تەنيا ئازادى دەدەنە خەلك تا لە ژيانى خويان دا ئەو كارانە ھەلېژىرن كە ھاوتاي بەھرەكانيانە، بەلكو لە ھەمانكات دا مەيدانىكى تەختى گەمەش دەپەخسىنن كە دەرفەتى ئەنجامدانى ئەو ھەلېژاردنەنەيان دەخاتەبەردەم. ئەوانەى خواوەن ئايدىاي باشن دەتوانن دەستبەكەن بە دامەزراندنى بزنس، كارمەندان ھەولەدەن ئەو چالاكيانە ئەنجامبەدەن كە بەھرەمدارىيان زياترە و كۆمپانىيا كەم چوستەكان لە لايەن كۆمپانىيا چوست ترەكانەو ھەجگەيان دەگىرتەو. بەراووردى ئەو بەكە چۆن خەلك لە بازارە كراوەكان دا كارەكانيان ھەلەدەبژىرن لەگەل پىرو و بۆلىقىي سەردەمى كۆلۇنيالى دا، كاتىك خەلكىكى زۆر، لە ژىر

میتا دا، ناچار کران تا له کانه کانی زیو و جیوه دا کار بکه ن به بی گویدانه بهر هره کانیان یان بی گویدانه نه وهی نه وان ده یانویست نه و کارانه بکه ن یان نا. بازاره کراوه کان ته نیا بازارپی نازاد نین. باریه یدوزیش له سه دهی حه قده یه م دا خاوه ن بازارپ بوو، به لام له بهر نه وهی که مافی مولکداری ته نیا بو بهر هره مهینه کانی شه کر بوو له بری نه وهی بو هه موان هه بی، بازاره کانی زور دوربوون له بازارپی کراوه. له راستیدا، سه وداکردن به کویله وه به شیک بوو له ده زگا نابوورییه کان که به شیوه یه کی سیسته ماتیک زوربه ی خه لکی ناچاری کارکردن ده کرد و توانای هه لبراردنی پیشه کانیان و چۆنیه تی به کارمه یانی بهر هره کانیانی لیزه وت ده کردن.

له هه مانکات دا، ده زگا نابوورییه کراوه کان پښگا بو دوو بزوینه ری تری خو شگوزهرانی خو ش ده کهن: ته کنه لوجی و پهروه رده. که شه کردنی به رده وامی نابووری نزیکه ی هه میشه پیشکه وتنی ته کنه لوجی له گه ل خویدا ده هیئی که نه ویش به ده وری خو ی ده بیته هو ی نه وهی خه لک (کریکاران) و زه وری و سه رمایه (ته لار و نامیر و هتد) بهر هره مدارییان زیاتر بکه ن. بیر له باوو یا پیرانی مه زنمان بکه ره وه ته نیا سه ده یه ک له مه و بهر نه یان ده توانی فرۆکه و ئۆتۆمبیل به کار به یتن یان زوربه ی نه و دره مان و خزمه تگوزارییه ته ندروستییانه یان نه بوو که نه مړو ئیمه به رامبه ریان بیمنه تین و باسی سیسته می ناوی ناو مالان و فینکهره و بازارپه گه وره کان و پادیو و وینه جولاهه کان تا ده گاته زانیاری ته کنه لوجی و پو بو ت و یان نه و نامیرانه ی به کۆمپبوتهر کار ده کهن، هه ر مه که. نه گه ر چه ند نه وه یه ک بو دواتر بکه پښینه وه نه و زانیاری ته کنه لوجی و ناستی ژیان دواکه وتوتر بوون به نه دازه یه ک که زه حمه ته بتوانین بیر له وه بکه ینه وه که چۆن زوربه ی خه لک له و سه رده مانه دا توانیویانه ژیان به سه ربه رن. نه م پیشکه وتنه له پښگای زانست و کار زانانی وه ک تۆماس نه دیسۆن هاترونه ناراوه که زانستیان بو دامه زراندنی بزنسه قازانچ هینه ره کانیان به کاره یئا. پرۆسه ی نو یکاری پوویدا له پښگه ی نه و ده زگا نابوورییه ی پشستگیری مولکداری تایبه ت بوون و پښیان له گر یبه سته کان ده گرت و مهیدانی ته ختی که مه یان دروستکرد و هان و بواری دامه زراندنی بزنسی نوییان ده دا تا ته کنه لوجیای نو ی به کار به یتن. له بهر نه وه ده بی جښگه ی سه ر سوپمان نه بی که نه وه کۆمه لگای ویلایه ته یه کگرتوه کان بوو نه ک مه کسک

يان پيرو ڪه توماس نه ديسوني هيناه بهرهم و نه وه باشوري ڪوريابه نه ڪ
باڪوري ڪوريا ڪه نه مڙو ڪومپانياي نوڪاري ته ڪنه لوجي وه ڪو سامسونگ و
هيونداي بهرهم مده هيني.

نه وه پيوهندي پاسسته وخوي به ته ڪنه لوجيبه وه هيه بريتيبه له
پهروهده و بههره و توانا و شاره زاي هيني ڪار ڪه له قوتاخانه و مال و
شويني ڪار ڪرند وه وهرده گيري. نيمه به به راورد له ڪه له سهدهه ڪ له مهويه
پادهي بهرهمداريمان زور زياتره، نه ڪه تنيا له بهر بووني ته ڪنه لوجي باشر ڪه
خوي له ناميره ڪان دا دهينته وه، به لکو له بهر بووني نه و شاره زايه زياتره
ڪارمه ندان هيهانه. هه موو ته ڪنه لوجي دنيا سووڊي ڪي نه و توپان ناي بهي
بووني ڪارمه ندي نه و تو ڪه بتوانن بيانته نه ڪه. به لام بههره و توانا ڪان ته نيا
بريتين له تواناي خسته نه ڪه پي ناميره ڪان. نه وه پهروهده و تواناي هيني
ڪاره ڪه شاره زاي زانستي دهينته ناروه ڪه پيشه ڪه و نمان پشتيان
پيده به ستن و تواناي گونجاندن و پهيره و ڪردي نه م ته ڪنه لوجيبه
دهره خستين له بواره جيا وازه ڪاني بزنس دا. هه رچنده له چاپته ري ڪه م دا
بينيمان ڪه چهندين نوڪاري شوپشي پيشه سازي و دواتري وه ڪو توماس
نه ديسون خاوهن پهروهدهي بهر نه بوون، به لام نه م ته ڪنه لوجيبه زور
ناسانتر بوون له ته ڪنه لوجيبه مؤدیره ڪان. نه مڙو، نه نجامداني گورپانڪاري له
ته ڪنه لوجيا دا پيوستي به وه هيه ڪه نوڪار و ڪارمه نديش خاوهن پهروهده
بن. نا ليره دا گرنگي دهزگا نابوريبه ڪانمان بو دهده ڪه وي ڪه مهيداني ته ختي
گه مه دهره خستين. ويلايه ته يه ڪگرتوه ڪان تواني بوخوي يان به پاڪستان له
وولاتاني بيانيبه وه، ڪه ساني وه ڪ بيل گهيتس و ستيڻ جويس و سيجي برين
ولاري پهيج و جيڦ بيزوس و سه دان زاناي نه و تو بهرهم مبهيني ڪه داهيناني
بنه په تيپان له زانپاري ته ڪنه لوجي و هيني نه تومي و بايوٽيڪ و بواره ڪاني تر دا
نه نجامداو ڪارزانه ڪان بزنسه ڪانپان له سر بنه ماي نه و داهينانه دامه زانند.
بههره ڪان هه بوون و پيوست بوو بخرينه ڪه ر چونڪه زوريه ي گه نچاني ويلايه ته
يه ڪگرتوه ڪان چهنده بيانه وي يان بتوانن دهرفه تي خويندن له بهردهميان دا
ڪراوهيه. نيسا بير له ڪومه لگايه ڪي تر بڪه ره وه، بونموونه، ڪونگويان هايپي
ڪه به شيڪي زوري دانپشتوانه ڪانپان بوري نه وه يان بو نه په خساوه بچنه
قوتاخانه و نه ڪه ر توانيشيان بچنه قوتاخانه نه و ڪواليپي وانه ووتنه وه له

قوتابخانه‌کان دا جیگه‌ی داخه و ماموستاگان ناماده نابن بۆ ووتنه‌وه‌ی وانه‌کان و نه‌گه‌ریش ناماده‌بن نه‌وا په‌نگه‌ کڅشه‌ی نه‌بوونی کتیبیان هه‌بی.

ئاست نزمی په‌روه‌رده‌ی وولاتانی هه‌ژار به‌هۆی ده‌زگا ئابوورییه‌کانه‌وه دروسته‌بی که ناتوانن هانی دایکیوباوکان بدهن تا منداله‌کانیان بنیرنه قوتابخانه و به‌هۆی ده‌زگا سیاسیه‌کانه‌وه دروسته‌بی که ناتوانن حکومت ناچار بکه‌ن تا قوتابخانه دروستبکا و بودجه‌یان بۆ دابینبکا و پشتگیری قوتابخانه و ویستی دایکیوباوکان و مندالان بکا.

نه‌و نرخه‌ی نه‌م نه‌ته‌وانه ده‌یده‌ن، به‌رامبه‌ر نزمی په‌روه‌رده‌ی دانیش‌توانیان و نه‌بوونی بازایی کراوه، به‌رزه. نه‌م نه‌ته‌وانه ناتوانن به‌هره‌ی دانیش‌توانیان بخه‌نه‌گه‌ر. نه‌وان چه‌ندین بیل گه‌یتس و په‌نگه‌یه‌کێک یان دوو نه‌لبیرت نه‌نیش‌تانی شاراوه‌یان هه‌بی که ئیستا وه‌ک جووتیاری هه‌ژار و نه‌خوینده‌وار کارده‌که‌ن و ناچارکراون نه‌وه‌بکه‌ن که نایانه‌وی بیکه‌ن، یان پاکیشراونه‌ته‌پیزی سوپا، چونکه نه‌وانه هه‌رگیز نه‌و ده‌رفه‌ته‌یان بۆ نه‌په‌خسی‌نراوه له‌ژیان دا پیشه‌کانیان هه‌لبژێرن.

توانای ده‌زگا ئابوورییه‌کان بۆ نه‌وه‌ی توانا شاراوه‌کانی بازاره‌ کراوه‌کان بخه‌نه‌گه‌ر و هانی نوێکاری ته‌کنه‌لۆجی بده‌ن و وه‌به‌ره‌یتان له‌خه‌لک دا بکه‌ن و به‌هره و کارامه‌یی ژماره‌یه‌کی زۆری تاکه‌کان بخه‌نه‌گه‌ر، بۆ گه‌شه‌کردنی ئابووری گرنگه‌. شروقه‌کردنی نه‌وه‌ی که بۆچی نه‌م هه‌موو ده‌زگا ئابووریانه له به‌ده‌یه‌نانی نه‌م نامانجه ساکارانه‌دا شکسته‌هینن، بابته‌ی سه‌ره‌کی نه‌م کتیبه‌یه.

ده‌زگایانی سیاسی کراوه (Inclusive) و چه‌وسینه‌ر (Extractive)

هه‌موو ده‌زگا ئابوورییه‌کان له‌لایه‌ن کۆمه‌لگاوه‌ داده‌مه‌زێن. نه‌وانه‌ی باکووری کۆریا، بۆ نمونه، له‌لایه‌ن کۆمیونیسته‌کانه‌وه که له‌سالی ۱۹۴۰ه‌کان دا ده‌سه‌لاتیان گرته‌ده‌ست، به‌سه‌رخه‌لک دا سه‌پێنران، له‌کاتی‌کدا نه‌وانه‌ی نه‌مه‌ریکای لاتین له‌لایه‌ن داگیرکاره‌ ئیسپانییه‌کانه‌وه سه‌پێنران. باشووری کۆریا بوه‌ خاوه‌نی ده‌زگایانی ئابووری زۆر جیاواز له‌وانه‌ی باکوور چونکه

خەلکی جياواز که بەرزەووەندی و ئامانجی جياوازيان هەبوو بپاريان دەربارەى چۆنەتى پێکخستنى کۆمەلگا، دا. بە واتایەکی تر باشووری کۆریا سیاسەتى جياوازی هەبوو.

سیاسەت ئەو پڕۆسەیە که بەهۆیەوه کۆمەلگا ئەو یاسایانە هەڵدەبژێرێ کە حوکمیدەکا. سیاسەت دەورێ دەزگاگان دەدا لەبەر ئەو هۆیە ساکارەى که لە کاتیەک دا دەزگا کراوەکان پەنگە بۆ خۆشگوزەرانى نەتەوێەک باش بن، هەندێک کەس یان گروپ، وەک نوخبەى ناو حیزبى کۆمپۆنیستی باکووری کۆریا یان بەرھەمھێنەرانی شەکر لە باربەیدۆزى سەردەمى کۆلۆنیالیڤدا، گوزەرانیان زۆر باشتەر دەبێ ئەگەر ئەو جۆرە دەزگایانە دروستبکەن که چەوسێنەرن. کاتیەک ململانێ لەسەر دەزگاگان دروستدەبێ، ئەوێ پوودەدا دەووستیئە سەر ئەوێ کێ لە گەمە سیاسییەکەدا دەبیاتەوێ - کێ دەتوانێ پششتگیری زیاتر بەدەستبھێنێ و سامانى زیاتر بەدەستبھێنێ و ھاوێپەیمانى کاریگەرتر دروستبکا. بە کورتى ئەوێ دەبیاتەوێ بەندە بە دابەشبوونی دەسەلاتى سیاسى لەناو کۆمەلگادا.

دەزگا سیاسییەکانى کۆمەلگایەک بپاردەورێ سەرەکی ئەنجامەکانى ئەم گەمەیان. ئەو دەزگایانەش بریتین لەو یاسایانەى بپار لەسەر ھاندانەکان دەدەن لە سیاسەت دا. ئەو دەزگایانە ئەوێ دیاریدەکەن که حکومەت چۆن هەڵدەبژێرێ و کام بەشەى حکومەت مافى ئەوێ هەیە چى بکا. دەزگا سیاسییەکان ئەوێ دیاریدەکەن کێ لە کۆمەلگادا دەسەلاتى هەیە و ئەو دەسەلاتە بۆچ ئامانجێک بەکار دەھێنێ. ئەگەر دابەشبوونی دەسەلات تەسک و بێجەلەوگیری بوو، ئەوا دەزگا سیاسییەکان پەھا دەبن، ھەر وەک نمونەى ئەو پاشایەتیە پەھایانەى لە جیھان دا لە زۆربەى قوئاخەکانى مێژوودا حوکمیان کردوێ. لە سایەى دەزگا سیاسییە پەھاکان دا، ھەر وەک ئەوانەى باکووری کۆریا و ئەمەریکای لاتینى سەردەمى کۆلۆنیالی، ئەوانەى ئەم دەسەلاتە دەگرنە دەست دەتوانن دەزگای ئابووری دابەزرێن بۆ دەوڵەمەندکردنى خۆیان و دەسەلاتیان زیاتر بکەن لەسەر حسابى کۆمەلگا. بە پێچەوانەو، ئەو دەزگا سیاسییانەى که دەسەلات بە شێوێەکی فراوان لە کۆمەلگادا دابەشەدەکەن و جەلەوگیری بۆ دادەنێن، دەزگای پلورەلیستین. لە برى ئەوێ دەسەلاتى سیاسى لە دەستى تەنیا کەسێک یان گروپیکی بچووک دا کۆبکریتەوێ، دەخریتە ئەستۆى ھاوێپەیمانیهى فراوان یان ژمارەیک گروپەوێ.

بېنگومان په يوه نډيه کې نږېک له نيوان پلورلېزم و ده زگای ئابووری کراوه دا هيه . به لام کليلی ټيگه يشتن له وهی بؤچی باشووری کوريا و ويلايه ته يه کگرتوه کان ده زگای ئابووری کراوه يان هيه ته نيا بریتی نيه له بوونی ده زگا سياسیيه پلورلېستيه کانيان، به لکو له هه مانکاتدا بریتیيه له بوونی ده ولتهی به هيژ و خاوه ن مەرکه زيه ت. نمونه يه کی ديار بریتیيه له نه ته وهی سومالی پوژهلتهی نه فريقا. هه روه ک دواتر له کتيبه که دا ده بينين، ده سه لاتی سياسی له سؤمال دا زور له ميژ به فراوانی دابه شېوه - تاراده يه کی زور به شيويه کی پلورلېستی. له راستيدا ده سه لاتیکی پاسته قينه نيه که کونترول يان پاده بؤ کرده وهی که سيک دابنی. کومه لگا به قولی به سهر تيرهی دژ به يه کدا دابه شېوه که هيچ يه کيک له مانه ناتوانی به سهر ئه وی تردا زال بی. ده سه لاتی تيره يه ک ته نيا له ريگه ی تفهنگه کانی تيره يه کی تره وه سنووردار ده کړی. ئه م دابه شېوونه وهی ده سه لات نابيته هوی دروستبوونی ده زگای کراوه به لکو ده بېته هوی دروستکردنی ئازاوه و پيشه ی ئه م بارودوخه ش ئه وه يه که ده ولتهی سؤمال هيچ جوړه مەرکه زيه تیکی سياسی يان مەرکه زيه تيهی ده ولتهی نيه و له توانيدا نيه ته نانه ت که مترين ئاستی ياسا و ئاسايش بسه پيښی بؤ پشتگيري چالاکی ئابووری و بازرگانی و ته نانه ت ئاسايشی بنه رتهی هاوالاتييانی.

ماکس ويېره، که له چاپته ری پيشتري پيښي گه يشتين، به ناوبانگترين و په سه ندکراوترين پيښاسه ی بؤ ده ولت کرده. ده ولتهی و پيښاسه کرده که خاوه نی (مؤنوپولی توندوتيزی په وایه) له ناو کومه لگادا. به بی بوونی ئه م مؤنوپولیيه و ئه اندازه يه ک له مەرکه زيه ت، ده ولت ناتوانی پؤلی خو ی وه ک سه پيښه ری ياسا و ئاسايش ببینی، چخاسمه دابینکردنی خزمه تگوزاری گشتی و هاندان و ريکخستنې چالاکی ئابووری. کاتيک ده ولت له هيئانه دی هه موو شيويه يه ک له مەرکه زيه تيهی سياسی شکسته هيني، ئه و کومه لگا درهنگ يان زوو به ره و ئازاوه ملده نی، هه روه ک له سؤمال پرويدا.

ئيغه ئه و ده زگا سياسیيانه ی که ئه اندازه يه کی ته و او مەرکه زيه تيان هيه و پلورلېستين به ده زگای سياسی کراوه ناوزه ده که ين. کاتيک يه کيک له م دوو مەرجه شکسته هينن، ئه و ئه و ده زگايانه به ده زگای سياسی چه وسينه ر ناوزه ده که ين.

تيه لکيشيه کی به هيژ له نيوان ده زگايانی سياسی و ئابووری دا هيه .

دەزگای سیاسى چەوسىنەر دەسەلات لە دەستى نوخبەيەكى بچووك دا چر دەكاتەو و جەلەوگىرى كەم لەسەر پىادەكردنى ئەم دەسەلاتە دادەنى. دەزگا ئابوورىيەكان زۆر جار لە لایەن ئەم نوخبەيەو پێكدەهێنرێن بۆ ئەوێ سامان لە باقى كۆمەلگا بكێشنەو. لەبەر ئەو بەشێوێكى سىروشتى دەزگایانى ئابوورى چەوسىنەر هاوشانى دەزگایانى سیاسى چەوسىنەر. لە راستیدا پێویستە دەزگا ئابوورىيە چەوسىنەرەكان بۆ مانەوێان پشت بە دەزگا سیاسىيە چەوسىنەرەكان ببەستن. دەزگای سیاسى كراو كە دەسەلات بە شێوێكى فراوان دابەشەكا، دەيەوئ ئەو دەزگا ئابوورىيە پێشەكێش بكا كە سامانى زۆرى زەوتدەكەن و كۆسپ لەبەردەم بەشداریكردن دادەنێن و چالاكى بازارەكان كۆنترۆلدەكەن بۆ ئەوێ تەنیا ژمارەيەكى كەم قازانجكەن.

بۆ نموونە، لە باربەیدۆز سىستەمى چاندن كە لەسەر بنەماى چەوساندنەوێ كۆیلان دامەزراو، نەیدەتوانى بەبێ دەزگا سیاسىيەكان بەردەوامبێ كە كۆیلانى سەر كوتدەكرد و لە پرۆسە سیاسىيەكە دووریدەخستەو. سىستەمى ئابوورى كە ملیۆنان كەس بۆ سوودی نوخبەيەكى كەمى كۆمىۆنىست لە باكوری كۆریا دەپوتینیتەو، دیسانەو بەبێ كۆنترۆلى تەواوى سیاسى حیزبى كۆمىۆنىست بوونی مەحالە.

ئەم پەيوەندییە تێهەلکێشەى نێوان دەزگایانى ئابوورى و سیاسى چەوسىنەر بازەيەكى فیدباكى بەهێز دەهێنیتەئاراو: دەزگا سیاسىيەكان توانا دەدەنە ئەو نوخبەيە كۆنترۆلى دەسەلاتى سیاسى دەكەن، تا دەزگایانى ئابوورى وا هەلێزێن كە جەلەوگىرى یان هێزى بەرەنگاربوونەوێ كە میان هەبێ. لە هەمانكات دا ئەو دەزگا سیاسىيەكان توانا دەدەنە نوخبەكان تا دەزگا سیاسىيەكانى ئایندە و شێوازی پەرەسەندنیان دابێژن. دەزگا ئابوورىيە چەوسىنەرەكان بە دەورى خۆیان هەمان ئەو نوخبە سیاسىيەكان دەولەمەند دەكەن و سامانى ئابوورى و دەسەلاتیان یارمەتى بەهێزكردنى بالادەستى سیاسىیان دەدەن. بۆ نموونە، لە باربەیدۆزى ئەمەریكای لاتین دا كۆلۆنىستەكان توانیان دەسەلاتى سیاسىیان بەكاربهێنن بۆ سەپاندنى كۆمەلێك دەزگای ئابوورى ئەوتۆ كە سامانىكى زۆرى بۆ كەلەكەكردن لەسەر حسابى باقى دانیشتوانەكە. ئەو سامانەى ئەم دەزگا ئابوورىيە پەیدايانكرد توانای بەخشىە ئەم نوخبەكان تا سوپا و هێزى ئاسایش پێكەو بنێن بۆ بەرگریكردن لە مۆنۆپۆلى رەهەى دەسەلاتى سیاسىیان. بێگومان ئاكامى ئەمەش ئەوێ كە

دەزگا سیاسى و ئابورىيە چەوسىنەرەكان پشتگىرى يەكتر دەكەن و پەرە بە بەردەوامى خۇيان دەدەن.

لە راستىدا تېھەلگىشى نىوان دەزگايانى سیاسى و ئابورى چەوسىنەر لىرەدا ناوەستى. كاتىك نوخبە دەسەلاتدارەكان لە ساپە دەزگا سیاسىيە چەوسىنەرەكان دا تەحەدا دەكرىن و تاقمە نوپكان دەسەلات دەگرەدەست، ئەوا ئەم تاقمە نوپيانەش بە ھەمانشپوھ رووبەپوى جەلەوگىرى كەمدەبنەوھ. لەبەر ئەوھ ئەوانىش ھاندانى ھىشتەوھى ئەم دەزگا سیاسىيانەيان لادروستەبى و كۆمەلىك دەزگای ئابورى ھاوشپوھ دروستەكەن ھەروەك چۆن پۆرفىرپۆ دىاز و ئەوانەى دەورپىشتى كرديان لە كۆتايى سەدەى تۆزدەيەم دا لە مەكسىك.

دەزگايانى ئابورى كراوھ لەسەر ئەو بناخانە پىكدەھىترىن كە لە لاين دەزگايانى سیاسى كراوھوھ دامەزاون. ئەو دەزگا سیاسىيانەى كە دەسەلات بە شپوھەيەكى فراوان لە ناو كۆمەلگادا دابەشەكەن و سنوور بۆ بۆ بەكارھىنانى بىسەرەوبەرى دەسەلات دادەنن. ئەم جۆرە دەزگا سیاسىيانە زەوتكردى دەسەلات و لەفكردى بناخەى دەزگا كراوھكان زەحمەت تر دەكەن. ئەوانەى كۆنترۆلى دەسەلاتى سیاسى دەكەن ناتوان بە ئاسانى دەزگا سیاسىيە كراوھكان بەكاربھىنن بۆ دامەزراندنى دەزگای ئابورى چەوسىنەر بۆ بەرژەوھەندى خۇيان. دەزگا ئابورىيە كراوھكانىش بە دەورى خۇيان دابەشكردى زياتر يەكسانى سامانەكان دەرەخسىنن و دەبنەھۆى بەردەوامى دەزگا سیاسىيە كراوھكان.

ئەوھ رېكەوت نەبوو كاتىك لە سالى ۱۶۱۸ دا، كۆمپانىيائى فېرجىنيا زەوى بەخشىە ئەو كۆلۆنىستانەى پىشتر ھەولئى چەوساندنەوھيانى دەدا و گرېبەستە بېبەزەيەكانى ھەلۆھشاندنەوھ، سالىك دواى ئەوھ ئەنجوومەنى گشتى بوارى داپە كۆلۆنىستەكان تا بۆخۇيان كاروبارى خۇيان بەرپۆھەبەن. مافە ئابورىيەكان بەبى مافە سیاسىيەكان جىگای متمانەى كۆلۆنىستەكان نەبوو، چونكە ھەولە بەردەوامەكانى كۆمپانىيائى فېرجىنيايان بىنبىو بۆ چەوساندنەوھيان. ئەم مافە ئابورىيانە بەبى مافە سیاسىيەكان نەدەكرا جىگىر بن و مانەوھيان بەردەوامبى. لە راستىدا، بەشپوھەيەكى گشتى كاركردى دەزگا كراوھ و چەوسىنەرەكان پىكەوھ، ناجىگىر. دەزگا ئابورىيە چەوسىنەرەكان لە ساپەى دەزگا سیاسىيە كراوھكان دا ناتوان بۆ ماوھەيەكى زۆر بەردەوامب،

ھەرۈك گەتوگۆكە مان دەر بارەى بەر بەیدۆز پىشانىدە دا.

بە ھەمانشە، دەزگا ئابورىيە كراۋەكان نە پشتگىرى دەزگا سىياسىيە چەۋسەنەرەكان دەكەن و نە لە لايەن ئەم دەزگايانە شەۋە پشتگىرى دەكرىن. يان ئەو دەزگا ئابورىيە كراۋە دەگۆرپىن بۆ دەزگاي ئابورى چەۋسەنەر بۆ پاراستنى ئەو بەرژەۋەندىيە تەسكانەى دەسەلاتيان بەدەستەۋەيە، يان ئەو داينامىزمە ئابورىيەنەى ئەو دەزگا ئابورىيە كراۋە دروستىدەكەن، دەبىتە ھۆى لەقەردنى دەزگا سىياسىيە چەۋسەنەرەكان و كەرنەۋەى دەرگا بۆ سەرھەلدانى دەزگايانى سىياسى كراۋە. لە ھەمانكات دا، دەزگاي ئابورى كراۋە ئەو قازانجانە كەمدەكەنەۋە كە نۆخبەى دەسەلاتدار دەستيان دەكەۋى لە پىگەى بەپىۋەبەردى دەزگا سىياسىيە چەۋسەنەرەكان، چونكە ئەو دەزگا ئابورىيەنە پىۋەپىۋى پىكەرى بازار دەبنەۋە و دەسەلاتەكانيان بەھۆى گرىپەستەكان و مافى مولكدارى باقى كۆمەلگا سنووردار دەكرى.

بۆچى ھەمىشە خۆشگوزەرانى ھەلئابزىرەيت؟

دەزگا سىياسى و ئابورىيەكان كە سەرەنجام ھەلئابزىراۋى كۆمەلگان، دەكرىن كراۋە بن و ھانى گەشەكەردنى ئابورى بەن، يان چەۋسەنەر بن و بىنە تەگەرەى بەردەم گەشەكەردنى ئابورى. نەتەۋان شىكستەدەھىتن كاتىك دەبنە خاۋەنى دەزگايانى ئابورى چەۋسەنەر كە لە لايەن دەزگايانى سىياسى چەۋسەنەرەۋە پشتگىرى دەكرىن كە دەبنە تەگەرە و تەنانت كۆسپ لەبەردەم گەشەكەردنى ئابورى دا. ئەمە ماناى ئەۋەيە ھەلئابزەردنى دەزگاكان - كە ئەمەش سىياسەتى دەزگاكانە - ناۋەندىيە بۆگەرەن بە دۋاى تىگەپىشتەنمان دەر بارەى ھۆكارەكانى سەر كەۋتن و شىكستەپىنانى نەتەۋان. دەبى ئەۋە تىبگەين كە بۆچى سىياسەتى ھەندىك كۆمەلگا دەبنە ھۆى سەرھەلدانى دەزگاي كراۋە كە باۋەش بۆگەشەكەردنى ئابورى دەكەنەۋە، لە كاتىك دا سىياسەتى زۆرەى ھەرەزۆرى كۆمەلگان بە درىژايى مېژوۋ بوونەتە ھۆى، ئەمپۆش دەبنە ھۆى، سەرھەلدانى دەزگايانى چەۋسەنەر كە گەشەكەردنى ئابورى پەكەدەخەن.

پەنگە پىۋىنە، كە پىۋىستە ھەمۋەكەس بەرژەۋەندى لە دامەزاندنى ئەو جۆرە دەزگا ئابورىيەنە دا ھەبى كە دابىنكارى خۆشگوزەرانىن. ئايا ھەمۋە

هاولاتییهك و هه موو سیاسییهك و ته نانهت دیکتاتوریکى دپندهش نایه وئ
هیندهی ده کرئ وولاته که ی ده و له مه ند بکا؟

با بگه پئینه وه بۆ پاشایه تی کۆنگۆ که پیشتر باسمانکرد. هه رچه نده ئه م
پاشایه تییه له سه ده ی حه فده یه م دا هه ره سیه ئنا، به لام ناوه که ی به خشیه ئه و
ولاته مۆدیرنه ی سه ره بخۆی له حوکمی کۆلۆنیالی به لچیکا له سالی ۱۹۶۰ دا
وه رگرت. وهك قه واره یه کی سه ره بخۆ، کۆنگۆ له نیوان سالانی ۱۹۶۵ و ۱۹۹۷
دا له ژیر فه رمانره وایی جۆزیف مۆبۆتۆ تووشی پاشه کشه ی به رده وامی ئابووری
و دوو چاری هه ژاری بوو. ئه م پاشه کشه ی، دواى لادانی مۆبۆتۆ له لایه ن لۆره نت
کابیل هه ر به رده وامبوو. مۆبۆتۆ کۆمه لئیک ده زگای ئابووری ژۆر چه وسینه ری
دامه زراند. هاولاتییان پروتینرانه وه، به لام مۆبۆتۆ و ئه و نوخبه یه ی ده وریان
دابوو که به (سه وزه واته گه وره کان) ناسرابوون، ژۆر ده و له مه ندبوون. مۆبۆتۆ
کۆشکیکی له گبادۆلیتی شوینی له دایکبوونی که ده که ویته باکووری
ولاته که وه، بۆخۆی دروستکرد له گه ل فرۆکه خانه یه کی هینده گه وره که
جینگای نیشتنه وه ی فرۆکه ی سوپه رسۆنیکى کۆنگۆرد ده بۆوه. ئه مه ش
فرۆکه یه ک بوو که زوو زوو له هتلی ئاسمانی فه رنه سا به کرئ ده گرت بۆ
سه فه رکردن بۆ ئه وروپا. له ئه وروپا قه لای کړی و بوه خاوه نی پانتاییه کی
گه وره ی برۆکسلی پایته ختی به لچیکا.

ئایا باشت نه ده بوو بۆ مۆبۆتۆ تا ده زگای ئابووری وا دروستبکا که
کۆنگۆیه کان ده و له مه ند تر بکا له بری قولکردنه وه ی هه ژارییان؟ ئایا نه گه ر
مۆبۆتۆ بیتوانیایه خۆشگوزهرانی نه ته وه که ی زیاتر بکا، ئایا نه یده توانی پاره ی
زیاتر بۆخۆی زه وتبکا و له بری ئه وه ی کۆنگۆرد به کرێگری، کۆنگرد بکړئ و
قه لای زیاتر و کۆشکی زیاتر و ته نانهت سوپایه کی گه وره تر و به هیتتری هه بی؟
بۆ به دب ختی هاولاتییانى چهن دین وولاتی جیهان، وه لآمه که بریتییه له نه خیر.
ئه و ده زگا ئابووریانه ی که هانی پیشکه وتنی ئابووری ده دن ره نگه له
هه مانکات دا داهات و ده سه لاتیش به شیوه یه ک دابه شبکه نه وه که دیکتاتوریکى
دپنده و ئه وانه ی ده سه لاتى سیاسیان هه یه ره نگه بارى داراییان هینده باش
نه بی.

کیشی بنه په تی ئه وه یه که ململانی و ناکۆکی له سه ر پیکه ئینانی ده زگا
ئابوورییه کان دروستده بی. ده زگایانی جیاواز ئه نجامی جیاوازییان بۆ
خۆشگوزهرانی نه ته وه یه ک لیده که ویته وه و ئه و خۆشگوزهرانییه چۆن

دابه شده كړئ و كئ دسه لاتى سياسى ده گړته ده ست. گه شه كړدى ئابوورى كه له لايه ن ده زگاكانه وه ده هينرته ئاراهه، براوه و دؤړا و دروسته كا.. ئه مه له سهرده مى شوپشى پيشه سازى دا له ئينگلته ره پوونبوو، كه بناخه ي ئه و خو شگوزهرانييه ي دامه زراند كه ئه مړو له وولاته ده وله مهنده كانى جيهان دا ده بيبين. ئه م شوپشه له سهر كومه لئك گؤړانكارى ته كنه لوجى پچكه شكين له بواره كانى هينى هلم و گواستنه وه و به ره مه يتانى قوماش چه قى به ستبوو. هه رچه نده ئاميرسازى بوه هؤى زيادبوونى به رچاوى كؤى داهاته كان و سهره نجاميش بوه بناخه ي كومه لگاي مؤديرنى پيشه سازى، به لام له لايه ن كه سانى زؤره وه به ره لستكارى كرا. نه ك له بهر نه زانى يان يان كورتبينيان، به لكو به پيچه وانه وه. ئه م جؤره به ره لستكارى به بؤ گه شه كړدى ئابوورى، به داخه وه، لؤجيكى پته وى خؤى هيه. گه شه كړدى ئابوورى و گؤړانكارى ته كنه لوجى شانبه شانى، هه روه ك ئابوورى ناسى مه زن جؤزيف شومپيته ر ده لئ، تيكدانى بنياتنه ر ده بئ. ئه وان جيگه ي كؤن به نوى ده گرنه وه. كه رته نوپكان ده رامه تى كه رته كؤنه كان بؤخؤيان كي شده كه ن. كؤمپانيا نوپكان بزنىسى كؤمپانيا كؤنه كان بؤخؤيان پاده كي شن. ته كنه لؤجيه نوپكان به هره و ئاميره كارپي كړدوه كان بيبايه خ ده كه ن. پرؤسه ي گه شه كړدى ئابوورى و ئه و ده زگا كراوانه ي ئه م گه شه كړدنه پشتيان پيده به ستن براوه و دؤړاو دروسته كه ن له مه يدانى سياسى و بازاپى ئابوورى دا. ترسى تيكدانى بنياتنه ر زؤرجار هو كارى سهره كى به ره لستكردنى ده زگا ئابوورى و سياسيه كراوه كان.

ميژووى ئه وروپا نمونه يه كى زيندووى ئه نجامه كانى تيكدانى بنياتنه ر پيشانده دا. له ئيواره ي شوپشى پيشه سازى دا له سهرده ي هه ژده يه م دا، حكومه ته كانى زؤربه ي وولاتانى ئه وروپا له لايه ن نوخبه ئريستؤكرات و ته قلديه كانه وه كؤنترؤل كرابوون كه داهاتى سهره كييان له خاوه نداريتى زهوى و ئيمتياز به بازگانويه كانه وه سهرچاوه ي گرتبوو، به هؤى ئه و مؤنؤپؤليه ي پتيان به خشرابوو و ئه و كؤسپانه ي له لايه ن پاشاكانه وه خرابوونه به رده م به شارى كړدى خه لكى تر. هاوت له گه ل تيكدانى بنياتنه ر دا، بلاؤبوونه وه ي پيشه سازى و كارگه و شاره كان، ده رامه ت و سهرچاوه ي له زهويه كان كي شايه وه و كرى زهوى كه مكرده وه و ئه و كرىيانه ي زيادكرد كه ده بوو خاوه ن زهويه كان بياندايه ته كرىكاره كانيان. له هه مانكات دا، ئه م نوخبانه بينيان ده ركه وتنى بزنىسمان و بازرگانى نوى ده بيته هؤى له ده ستدانى ئيمتياز

بازرگانىيەكانيان. لە ھەموو پويەكەو ھەوان دۆپاوى ديارى ئابوورى پڕۆسەى بەپيشەسازىبون بوون. شارنشىنى و دەرکەوتنى چىنى ناوھراست و كرێكارى ھۆشيار لە پووى كۆمەلايەتيەو تەحەداى قۆرخکردنى دەسلالەتى سىياسى زەویدارە ئەرستۆكراتەكانى كرد. بۆيە بە تەشەنەکردنى شۆپشى پيشەسازى، ئەرستۆكراتەكان تەنيا دۆپاوى ئابوورى نەبوون، بەلكو لەبەردەم مەترسى دۆپاندنى سىياسىيدا بوون كە لە دەستدانى بالادەستى دەسلالەتى سىياسىيان بوو. بە كەوتنە بەرھەپەشەى دەسلالەتە ئابوورى و سىياسىيەكانيان، ئەم نوخبانە زۆجار بەرھەلستكارىكى سەرسەختى بەپيشەسازىکردن بوون.

ئەرستۆكراتەكان تەنيا دۆپاوى پڕۆسەى بەپيشەسازىکردن نەبوون. خاوەن پيشە ھونەريەكان كە بەھرە دەستىيەكانيان لە لاين ئاميرسازىيەو جىگەيان دەگيرايەو، بە ھەمانشۆ بەرھەلستى بلۆبونەو ھى پيشەسەزىيان دەکرد. زۆر لەوانە كەوتنە خۆپێكخستن دژى بەپيشەسازىکردن و نانەو ھى ئاژاوە و تيشكاندن ھى ئەو ئاميرانەى ھەوان بە سەرچاوەى خراپىبونى بژىوى خويان دەزانى. ئەوانە پێيان دەوترا لودىەكان، ووشەيەك كە ئەمۆ بۆتە ھاوھلى بەرھەنگاربوونەو ھى گۆرپانكارى تەكنەلۆجى. جۆن كەى، داھينەرى ئىنگليزى، كە "ئاميرى جۆلايى" لە سالى ۱۷۲۳ دا داھينە و يەكێك بوو لە چاكسازىيە گرنگەكانى بوارى جۆلايى، خانووەكەى لە سالى ۱۷۵۲ لە لاين لودىەكانەو سووتيترا. جەيمس ھارگريڤ، داھينەرى "خەپەكى پستى"، كە باشكردنىكى شۆپشگىپرانەى تەواكارى بوو لە كارى پستى دا، تووشى ھەمان چارەنوس بوو. لە راستيدا، كارىگەرى خاوەن پيشە ھونەريەكان لە دژايەتيكردنى پڕۆسەى بەپيشەسازىبون دا زۆر كەمتر بوو لە خاوەن زەوى و نوخبەكان. لودىەكان ھەك ئەرستۆكراتە خاوەن زەوييەكان دەسلالەتى سىياسىيان نەبوو- توانايى كارتىكردنى ئەنجامە سىياسىيەكان دژى خواستەكانى گروپانى تر. لە ئىنگلتەرە دا، بەپيشەسازىبون، سەرەپاي بەرھەلستى لودىەكان، بەرھەپيشەو پويشت، چونكە بەرھەلستكارى ئەرستۆكراسى ھەرچەندە راستەقىنە بوو، كپىكرا. لە ئيمپراتورىيەتەكانى ھەنگاريا-نەمسا و پوسيا كە پاشايەتيە دەسلالەت پەھاكان و ئەرستۆكراتەكان زيانى زۆر گەورەترىان دەکرد، بەپيشەسازىبون ھەستيترا. لە ئەنجامدا ئابوورى نەمسا-ھەنگاريا و پوسيا چەقىبەست. ئەم دوو ئيمپراتورىيەتە كەوتنە دواى وولاتانى ترى ئەوروپا كە تيايان دا گەشەكردنى ئابوورى لە سەدەى نۆزدەيەم دا دەستپيێكرد.

سەپاي سەرکەوتن و شکستھێنانی گروپە دیاریکراوەکان، وانەیک ئاشکرایە: گروپە بەھێزەکان زۆرجار دژی پێشکەوتنی ئابووری و بزۆینەری خۆشگوزەرانی دەوەستەنەو. گەشەکردنی ئابووری تەنیا بریتینێ لە پڕۆسەی ئامێری باشتەر و زیاتر و خەلکی زیاتری خواوەن پەرەوێ دەبەشتەر، بەلکو بریتیشە لە پڕۆسەی ئالوگۆرکردن و ناسەقامگیریی کە بەھۆی تیکدانی بنیاتنەرەو دینەئاراو. بۆیە گەشەکردن تەنیا لە و کاتەدا دیتەئاراو کە لە لایەن ئەوانەو نەووەستینێ لە پووی ئابووریووە زیاندەکەن و لایان وایە ئیعتیازە ئابوورییەکانیان نامینێ و لە لایەن ئەوانەو نەووەستینێ کە لە پووی سیاسییووە زیاندەکەن و لەو دەترسن دەسەلاتی سیاسیان نەمین.

مەملەتێکان لەسەر دەرامەتە کەمەکان و داھات و دەسەلات، دەگۆڕی بۆ مەملەتی لەسەر پێساکانی گەمەکە و دەزگا ئابوورییەکان کە چالاکی ئابوورییەکان دیاریدەکەن و ئەوێش دیاریدەکەن کێ سوود لەم دەزگایانە وەرەگرت. کاتێک مەملەتی سەرھەڵدەدا، ناتوانی خواستی ھەموو لایەنەکان پێکەو بەیتریتەدی. ھەندیک لایەن دەدۆڕن و بێزاردەبن، لە کاتێک دا لایەنەکان تر لە بەدەستھێنانی ئەو ئەنجامانە دیارنەوێ سەردەکەون. ئەوانە کێن کە براوێ مەملەتێکەن، کاریگەری گەورە دیارن بۆ پێرەوی ئابووری نەتەوێک. ئەگەر ئەو گروپانە دژی گەشەکردن دەوەستەنەو براوەکان بن، ئەوا دەتوانن سەرکەوتنەو گەشەکردنی ئابووری پاگرن و ئابووریش چەقەدەبەستی.

لۆجیکی ئەوێ بۆچی دەسەلاتداران نایانەوێ ئەو جۆرە دەزگا ئابوورییانە دابمەزیتن کە ھانی گەشەکردنی ئابووری دەدەن بە ئاسانی بۆ ھەلبژاردنی دەزگا سیاسییەکانیش درێژدەکرتەو. لە سایە پێتمیکی پەھا دا، ھەندیک نوخبە دەتوانن دەسەلات بەکاربھێنن بۆ دامەزراندنی ئەو دەزگا ئابوورییانە دیارنەوێ. ئایا ئارەزووی ئەو دەکەن دەزگا سیاسییەکان بەرەو دەزگای زیاتر پلورەلیستی بگۆڕن؟ بە گشتی نەخێر، چونکە ئەمە تەنیا دەسەلاتی سیاسیان کەمەکاتەو، بۆیان زەحمەت تر دەبێ، تەنانت مەحالی دەبێ کە دەزگا ئابوورییەکان بەو شێوێ دابپێژن کە بتوانن بەرژەوێندیەکانیان زیاتر بپاریزن. لێرەدا دیسانەو سەرچاوەی ئامادە مەملەتی دەبینن. ئەو خەلگە بەھۆی دەزگا ئابوورییە چەوسینەرەکانەو تووشی زیان دەبن ئومیدی ئەوێان نییە کە دەسەلاتدارە پەھاکان خۆیستانە دەزگا سیاسییەکان بگۆڕن و دەسەلات لەناو کۆمەلگادا دابەشکەنەو. تەنیا رێگا بۆ گۆڕینی ئەم دەزگا

سیاسییانە بریتییە لە ناچارکردنی نوخبەى سیاسى بۆ دامەزراندنى دەزگای زیاتر پلورەلیستی.

بە هەمان ئەو شێوەیەى کە هیچ ھۆکارێک نییە پتووستى بکا دەزگا سیاسییەکان بە شێوەیەکی ئۆتوماتیکی زیاتر پلورەلیستی بن، ئارەزووی ئاسایش بەرەو مەركەزیەتى سیاسى نییە. بە دلنایییەو هاندان بۆ دامەزراندنى دەزگایانی دەولەتیی خواوەن مەركەزیەتى زیاتر دروستدەبێ، بەتایبەتى لەو کۆمەلگایانەدا کە هیچ جۆرە مەركەزیەتیکیان تێدا نییە. بۆ نموونە، ئەگەر تیرەیک لە تیرەکانى سۆمال بتوانی دەولەتێکی خواوەن مەركەزیەت دابمەزرێنی کە بتوانی ئاسایش لە وولات دا بچەسپینی، ئەمە دەبێتە ھۆی بەدەستھێنانى قازانجى ئابوورى و دەولەمەندکردنى ئەم تیرە. ئایا چى پێگەرە لەبەردەم ئەمەدا؟ کۆسپى سەرەکی لەبەردەم مەركەزیەتى سیاسى دیسانەو بریتییە لە شێوە ترسیک لە گۆران: ھەر تیرەیک یان گروپێک یان سیاسییەک ھەولێدا لە ناو دەولەت دا مەركەزیەتى دەسەلات دروستبکا، لە ھەمانکات دا مەركەزیەتى دەسەلات لە دەستى خۆى دا چەدەکاتەو و ئەمەش دەبێتە ھۆی پق و تورپەى تیرە و گروپ و تاکەکانى تر، ئەوانەى لەم پڕۆسەیدا لە پووی سیاسییەو تووشى زیان دەبن. نەبوونی مەركەزیەتى سیاسى تەنیا مانای نەبوونی یاسا و ئاسایش نییە لە زۆربەى ناوچەکان دا، بەلکو مانای ئەوەشە کە چەندین ئەکتەر دەبن ئەوەندە دەسەلاتیان دەبێ تا شتەکان پابگرن یان تێکیان بدەن. ترس لە بەرھەلستى ئەمانە و کاردانەو توندوتیژەکانیان زۆرجار ئەوانەى ئارەزووی مەركەزیەت دەکەن تووشى سەلمەمینەو دەکا. مەركەزیەتى سیاسى تەنیا لەو کاتەدا ئەگەرى سەركەوتنى ھەیە کە گروپێکی خەلک دەسەلاتیان ھێندە زیاتر بێ کە بتوانن دەولەت دابمەزرێنن. لە سۆمال دا، دەسەلات بە شێوەیەکی ھاوسەنگ دابەشبوو و هیچ یەكێک لە تیرەکان ناتوانن خواستى خۆى بەسەر ئەوى تردا بسەپینی. ھەر بۆیە نەبوونی مەركەزیەتى سیاسى بەردەوامدەبێ.

نیشونازاره درئزخایه نه که ی کۆنگۆ

نمونه ی باشتەر، یان په ژاره ئامیژتر، له کۆنگۆ که مه بۆ پیشاندانی نه و میژانه ی شروڤه ی لۆجیکی نه وه ده که ن که بۆچی خۆشگوزهرانی ئابووری له سایه ی ده زگا چه وسینه ره کان دا هینده ده گمه نه، یان بۆ پوونکردنه وه ی تییه لکیشی نیوان ده زگا ئابووری و سیاسیه چه وسینه ره کان. گه شتیاره پورتوگالی و هۆله ندیه کان له گه شته کانیان دا بۆ کۆنگۆ له سه ده کانی پازده یه م و شازده یه م دا باسی "هه ژاری ناهه موار" ی نه و بیان کردوه. ته که نه لۆجی به پیی ستانداردی نه وروپی له و وولاته دا زۆر سه ره تایب بوو، کۆنگۆیه کان نووسین و چه رخ و گاسنیان نه بوو. هۆکاری نه م هه ژارییه و ئاماده نه بوونی جووتیارانی کۆنگۆ بۆ به کاره یێانی ته که نه لۆجی باشتەر، کاتیك ئاگاداری بوونی نه م ته که نه لۆجیانه بوون، له تۆماره میژوویه کانه وه به پوونی ده رده که وی. هۆکاره که ش بریتیبوو له سروشتی چه وسینه رانه ی ده زگا ئابوورییه کانی وولات. هه ره که بینیمان، پاشایه تی کۆنگۆ له لایه ن پاشاوه له مبانزا حوکه مه کرا و دواتریش بوه ساو سه لفادۆر. ناوچه دووره کان له پایته خته وه، له لایه ن نوخبه یه که وه حوکه مه کران که پۆلی پارێزگاریان ده بینن له ناوچه جیاوازه کانی پاشایه تییه که دا. سامانی نه م نوخبه یه پشتی به ستبوو به به کاره یێانی کۆیله بۆ کشتوکال له ده وری ساو سه لفادۆر و به زۆر وه رگرتنی باج له ناوچه کانی تری وولات دا. کۆیله یه تی بۆ ئابووری ناوه ندی بوو، له لایه ن نوخبه وه به کارده هینرا بۆ به رده وامیدان به کشتوکاله کانیان و له لایه ن نه وروپییه کانیشه وه له که ناری ده ریا به کارده هینران. کۆکردنه وه ی باج به شیوه یه کی په مه کی بوو: جوړه باجیک وه رده گیرا هه رکاتیك شه بقه که ی پاشا بکه وتایه ته خواره وه. کۆنگۆیه کان بۆ نه وه ی ده وله مه ند تر بن ده بوايه پاره یان پاشه که وت بکردایه و وه به ره یێانیان بکردایه، بۆ نمونه، له پێگه ی کرینی گاسنه وه. به لām نه م کاره به هایه کی نه وتۆی نه بوو چونکه هه ر ده رامه تیکی زیاده یان ده ستبکه وتایه له نه نجامی به کاره یێانی ته که نه لۆجی باشتره وه، نه و له لایه ن پاشا و نوخبه که ی ده وروبه رییه وه زه وتده کرا. له بری نه وه ی کۆنگۆیه کان وه به ره یێان بکه ن بۆ زیادکردنی ئاستی به ره مدارییان و فرۆشتنی به ره مه کانیان له بازاره کان دا، نه وان گونده کانیان بۆ شوپنه دووره کان له بازاره وه ده گواسته وه، هه ولێانده دا تا ده توانن خۆیان له پێگاگان به دوور بگرن بۆ که مکردنه وه ی تالانکردنیان و خۆ

قوتارکردنیان له چنگی بازرگانانی کۆیله.

بۆیه هه‌ژاری کۆنگۆ ئه‌نجامی بوونی ده‌زگا ئابوورییه چه‌وسینه‌ره‌کان بوو که هه‌موو بزۆینه‌ره‌کانی خوشگوزهرانی پاگرتبوو، ته‌نانه‌ت وای لێکردبوون بۆ دواوه‌ بگه‌ڕینه‌وه. حکومه‌تی کۆنگۆ برێکی زۆر که‌م خزمه‌تگوزاری گشتی بۆ هاوڵاتییه‌کانی دابینکردبوو، ته‌نانه‌ت خزمه‌تگوزارییه‌ بئه‌په‌تییه‌کانی وه‌ک مافی مولکداری و یاسا و ئاسایش بوونیان نه‌بوو. به‌ پێچه‌وانه‌وه، حکومه‌ت بۆخۆی گه‌وره‌ترین هه‌په‌شه‌ بوو بۆ سه‌ر مولک و مافی مرۆیی هاوڵاتییه‌کانی. ده‌زگای کۆیله‌یه‌تی ئه‌وه‌ی ده‌گه‌یاند که بئه‌په‌تیتترین بازار، که بازاری کراوه‌ی هێزی کاره‌ و تیایدا خه‌لک ده‌توانن پێشه‌کانیان یان کاره‌کانیان به‌و شیوه‌یه‌ هه‌لبژێرن که بۆ ئابوورییه‌کی بره‌ودار گرنگه‌، بوونی نه‌بوو. جگه‌ له‌مه‌، بازرگانانی شوینه‌ دووره‌کان و چالاکیه‌ بازرگانیه‌کان ته‌نیا بۆ پاشاو ده‌ستوپێوه‌نده‌کانی کراوه‌ بوون. هه‌رچه‌نده‌ نوخبه‌که‌، دوا‌ی ئه‌وه‌ی پورتوگالییه‌کان نوسینیان هێنایه‌ ئاراوه‌، زوو فێتری خۆینه‌داری بوون، به‌لام پاشا هیچ هه‌ولێکی نه‌دا خۆینه‌داری له‌ ناوچه‌ماوه‌ری خه‌لک دا بلاو بێته‌وه‌.

له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌ش دا، هه‌رچه‌نده‌ "هه‌ژاری ناوه‌موار" ته‌شه‌نه‌ی کردبوو، ده‌زگا چه‌وسینه‌ره‌کانی کۆنگۆ لۆجیکی تایبه‌تی خۆیان هه‌بوو: ئه‌و ده‌زگایانه‌ خه‌لکی که‌میان ده‌وله‌مه‌ند ده‌کرد، ئه‌وانه‌ی ده‌سه‌لاتی سیاسیان هه‌بوو. له‌ سه‌ده‌ی شازده‌یه‌م دا پاشای کۆنگۆ و ئه‌ریسته‌ۆکرا ته‌کان ده‌یان توانی که‌لوپه‌لی گرانبه‌های ئه‌وروپی هاورده‌ بکه‌ن و چوارده‌وریان به‌ خزمه‌تکارو کۆیله‌ ته‌نرابوو. پێشه‌ی ده‌زگا ئابوورییه‌کانی کۆمه‌لگای کۆنگۆ له‌ دابه‌شبوونی ده‌سه‌لاتی سیاسی له‌ ناو کۆمه‌لگادا سه‌رچاوه‌ی گرتبوو، به‌مه‌ش له‌ سه‌روشتی ده‌زگا سیاسیه‌کانه‌وه. هیچ شتێک نه‌بوو پاشا له‌ زه‌وتکردنی مولک و ناموسی خه‌لک بگێڕێته‌وه‌ جگه‌ له‌ هه‌په‌شه‌ی شۆرش. هه‌رچه‌نده‌ ئه‌م هه‌په‌شه‌یه‌ پاسته‌قینه‌ بوو، به‌لام به‌س نه‌بوو بۆ پاراستنی سامان و ژیا‌نی خه‌لک. ده‌زگا سیاسیه‌کانی کۆنگۆ به‌پاستی ده‌زگای ده‌سه‌لات په‌ها‌ بوون و به‌ شیوه‌یه‌ک بوون که هیچ سنووریکیان بۆ ده‌سه‌لاتی پاشا و نوخبه‌که‌ی ده‌ورو به‌ری دانده‌نا و هیچ به‌واریکی بۆ پای هاوڵاتیان ده‌رباره‌ی شیوازی پێکخستنی کۆمه‌لگاکه‌یان نه‌هێشتبووه‌.

بێگومان، زه‌حمه‌ت نییه‌ ببینین که ده‌زگا سیاسیه‌کانی کۆنگۆ کوتومت پێچه‌وانه‌ی ده‌زگایانی سیاسی کراوه‌ن که به‌هۆیا نه‌وه‌ ده‌سه‌لات سنووردار و به‌

شیئەییەکی فراوان دابەشکراوە. دەزگا پەهاکانی کۆنگۆ بە ھۆی سوپاوە مابوونەو. پاشا لە ناوەراستی سەدەی حەفدەھەم دا سوپایەکی ئامادەیی پێنج ھەزار سەربازی ھەبوو، لەگەڵ پێنج سەد سەربازی مەسکەت لەشانی ھەبوو. کە ھێزێکی بێھاوتای ئەو سەردەمە بوون. ئایا بۆچی پاشا و ئەرێستۆکراتەکان بە پەرۆشەوێ چەکی ئەوروپییان بەکار دەھێنا، تێگەیشتن لەمە ئاسانە.

ھیچ بواریک نەبوو بۆ گەشەکردنی بەردەوامی ئابووری لە سایەیی ئەم جۆرە دەزگا ئابوورییانەدا و تەنانەت ھاندان بۆ ئەنجامدانی گەشەکردنی کاتی سنووردار بوو. پیفۆرمی دەزگا ئابوورییەکانی کۆنگۆ بۆ باشترکردنی مافی مولکداری کۆنگوییەکان دەبوو ھۆی ھێنانەدی خوشگوزەرائی زیاتر بۆ خەڵکی کۆنگۆ، بەلام پێندەچوو کە نوخبە کە سوود لەم خوشگوزەرائییە گشتیە ببینن. یەكەم، ئەم پیفۆرمانە دەبوونە ھۆی ئەوێ نوخبە لە پووی ئابوورییەو تووشی زیان بن بەھۆی کەمکردنەوێ ئەو سامانەیی لە پێگەیی بازرگانی کۆیلەو بەکارھێنانی کۆیلە بۆ کاری کشتوکال دەستیاندەکوێ. ئەم پیفۆرمانە تەنیا لەو کاتەدا دەکران جێبەجێبکری کە دەسەلاتی سیاسی پاشا و نوخبە سنووریان بۆ دابنری. بۆ نموونە، ئەگەر پاشا بەردەوامبوایە لە فرمانکردن بەو پێنج سەد کەسە مەسکەت لەشانە، کۆی بیروای بەو پاگەیانندە دەکرد کە کۆیلەییەتی ھەلوەشاوئەو؟ چی پاشای دەوێستاند لە گۆرپینی پاکی دواي پاگەیانندە کە؟ تەنیا گەرەنتیە کە بریتیبوو لە گۆرپینی دەزگا سیاسییەکان بۆ ئەوێ ھاوڵاتییان دەسەلاتی سیاسی پارسەنگیان بەدەستبھێنایە و پایان دەربارەیی باج و پەفتارەکانی مەسکەت لەشانەکان وەرگیریە. لەم حالەتەدا پێگەیی تێناچی کە ھێشتنەوێ ئاستی گوزەران و ستایەلی ژبانی پاشا و نوخبە جێگەییەکی بەرزێ لە لیستی ئەولەویەتی ھاوڵاتییان دا بگرتایە. لەم سیناریۆیەدا، ئەو گۆرپانکارییانە دەبوونە ھۆی سەرھەلانی دەزگای ئابووری باشتر لە کۆمەلگادا، دەبوونە ھۆی ئەوێ پاشا و ئەرێستۆکراسی لە پووی سیاسی و ئابوورییەو بدۆزین.

کارلەییە ککردنی دەزگا سیاسی و ئابوورییەکان پێنج سەد سال لەمەوبەر، ئیستاش گونجاو بۆ تێگەیشتن لەوێ کە بۆچی دەولەتی مۆدیرنی کۆنگۆ ھێشتا لەم پۆزگارەش دا ھەژارە. دەرکەوتنی حوکمی ئەوروپییەکان لەم ناوچەییەدا و قولتیش لە حەوزی پووباری کۆنگۆ دا لە کاتی "ھەلدان بۆ گەشتنە ئەفریقا" لە کۆتایی سەدەیی نۆزدەھەم دا، بوو ھۆی ناسەقامگیری لە

مافه كانى مولكدارى و موؤڧ دا، تەنانت بە شىۋەيەكى ناھەموارتر لەوەى لە سەردەمى پىش كۆلۇنيالى لە كۆنگۇدا ھەبوو. سەرەپاى ئەمەش، پاتىرنى دەزگايانى چەوسىنەر پەھايى سياسى بەرھەمەتايەو ھە ژمارەيەكى كەمى لە سەر حسابى جەماوەر دەولەمەند و دەسەلاتدار كرد، ھەرچەندە ئەو ژمارە كەمە برىتېيوىن لە كۆلۇنيستە بەلچىكەكان و لە ھەمووشيان ديارتر ليۆپۆلد پاشاى دوھم بوو.

كاتىك كۆنگۇ لە سالى ۱۹۶۰ دا سەرەخۆ بوو، ھەمان پاتىرنى دەزگا ئابورىيەكان و ھاندان و جىيەجىكرن جاريكىتر خويان بەرھەمەتايەو. ئەم دەزگا چەوسىنەر ئابورىيەكانى كۆنگۇ ديسانەو لە لاين دەزگا سياسىيە يەكجار چەوسىنەرەكانەو پىشتگىرىكران. بارودۇخەكە خراپتر بوو، چونكە كۆلۇنيالىزىمى ئەوروپى قەوارەيەكى سياسى دروستكر كە كۆنگۇ بوو، لە چەندىن دەولەت و كۆمەلگاي پىش كۆلۇنيالى پىكھاتبوو كە دەولەتە نەتەويەيەكەى لە كىنشاساي پايتەختەو ھوكمدەكرا، دەسلەتە كەمى بەسەريان دا دەشكا. ھەرچەندە سەزۆك مۆبۆتۆ، دەولەتەكەى بۆ دەولەمەندكرنى خۆى و دارودەستەكەى بەكارھىنا – بۆ نمونە، لە رىگاي پروگرامى بەزايىركرن لە سالى ۱۹۷۳ دا، كە برىتېيوى لە زەوتكرىنىكى زۆرى بەرژەوەندىيە ئابورىيە بيانىيەكان – ئەو فەرمانپەرەيى دەولەتەكى بى مەركەزىيەتى دەكر كە دەسلەتە كەمى بە سەر زۆربەى ناوچەكانى وولات دا ھەبوو. ئەو ناچار بوو داواى ھاوكارى بيانى بكا بۆ پاگرتنى جىابوونەو ھى كاتانگا و كاسى لە سالى ۱۹۶۰ ھەكان دا. نەبوونى مەركەزىيەتى سياسى، تا ئاستى پەمانى دەولەتەكە، سىمايەكى ھاوبەشى نىوان كۆنگۇ و زۆربەى وولاتانى باشورى بيانى ئەفرىقا.

كۆمارى ديموكراسى كۆنگۇ ئەم سەردەمە بە ھەژارى ماوئەتەو چونكە ھاولاتىيەكانى تا ئىستاش ئەو دەزگا ئابورىيەكانى نىيە كە ھاندانى ئەوتۆ دروستدەكەن كە دەبنە ھۆى خۆشگوزەرانى كۆمەلگا. ئەو نە جوگرافىيە و نە كەلتور و نە نەشارەزايى ھاولاتىيان و سياسىيەكانە كە كۆنگۇ بە ھەژارى ھىشتوتەو، بەلكو ئەو دەزگا ئابورىيە چەوسىنەرەكانى كۆنگۇيە. ئەم دەزگايانە داواى ھەموو ئەم سەدانە ھىشتا ماونەتەو چونكە دەسلەتە سياسى ھىشتا بە تەسكى لە چىنگى نوخەدا چىركاوتەو كە ھىچ ھاندانىكىيان نىيە بۆجىيەجىكرنى مافى مولكدارى جىگىر بۆ خەلك و دابىنكرنى خزمەتگوزارىيە

گشتیه بنه پرتیه کان که کوالیتی ژیان باشت ده کهن یان بۆ پشتگیری پیشکەوتنی ئابووری. بە لکو له بری ئەمە بەرژەوهندی ئەوان بریتیه له زهوتکردنی داها و مانه وه یان له دهسهلات دا. ئەوان دهسهلاتی خۆیان بۆ دروستکردنی دهولەتێکی خاوهن مەركەزیهت بەکارنه هێناوه، چونکه ئەم کاره هه مان کێشه ی سه ره له دانی ئۆپۆزیۆسۆن و تهحه دای سیاسی دینیته ئاراوه ههروهك چۆن گه شه کردنی ئابووری ئەمانه دروستده كا. جگه له مهش، ههروهك له زۆربه ی وولاتانی باشووری بیابان دا، شه پی ناوخۆ که له لایه ن تاقمه دژ به یه که کانه وه به رپاده کری بۆ دهستگرتن به سه ر دهزگا چه وسینه ره کان دا، ئاره زووی هێنانه ئارای مەركەزیه تی دهولە تی له ناوبردوه، که پهنگه له وه بهر هه بووی.

میژووی پاشایه تی کۆنگۆ و میژووی نویژی کۆنگۆ، به پوونی ئەوه پیشانده ده ن که چۆن دهزگا سیاسیه کان دهزگا ئابووریه کان دیاریده کهن و له پێگه ی ئەم دهزگا ئابووریه نه وه هاندانی ئابووری و شیوازی گه شه کردنی ئابووری دیاریده کری. له هه مانکات دا، ئەم میژووه په یوهندی په مزیه نیوان په هایه دهسهلاتی سیاسی و دهزگا ئابووریه کان پوونده کاته وه که ژماره یه کی که م دهسهلاتدار و دهولە مه ند ده کهن له سه ر حسابی زۆرینه ی خه لک.

گه شه کردن له سایه ی دهزگایانی سیاسی چه وسینه ردا

کۆنگۆی ئەمڕۆ نمونه یه کی ئیکستریمی پشیوی و ناسه قامگیری زۆری مافی مولکداریه. به هه رحال، له زۆربه ی دۆخه کان دا ئەم ئیکستریمیزمه خزمه تی بهرژه وندییه کانێ نوخبه ناکا چونکه هه مو هاندانه ئابووریه کان له ناوده بات و سامانیکی که م بۆ نوخبه به ره مه ده هینی. بێرۆکه ی ناوهندی ئەم کتیه ئەوه یه که گه شه کردنی ئابووری و خوشگوزهرانی هاوشانی دهزگایانی ئابووری و سیاسی کراوه ن، له کاتی ک دا دهزگایانی چه وسینه ر ده بنه هۆی چه قبه ستوویی و هه ژاری. به لām ئەمه ئەوه ناگه یه نی که دهزگایانی چه وسینه ر ناتوانن هه رگیز گه شه کردن به یه ننه ئاراوه و ئەوه ش ناگه یه نی که هه مو دهزگا چه وسینه ره کان وهك یه ك دروستده کرین.

دوو پێگای جیاواز و له هه مانکاتیشدا ته واکاری یه کتر هه ن که به هۆیانه وه

گه شه کردن له سایه ی ده زگای چه وسینه ردا دیته ئاراهه . یه که م، ته نانه ت نه گهر ده زگایانی ئابووری چه وسینه ر بن، ده کری گه شه کردن پووبدا کاتیک نوخبه کان به شتویه کی پاسته وخو ده رame ته کان له بواری نه و چالاکیانه ی به ره مدارییان به رزه و له بنده ست خویندایه، ده خه نه گهر. نمونه یه کی دیاری نه م جوړه گه شه کردن له سایه ی ده زگایانی چه وسینه ر دا، دورگه کانی کاریبی بوو له نیوان سه ده کانی شازده یه م و هه ژده یه م دا. زوړبه ی خه لک کوپله بوون، له بارودوخیکی ناهه موارد له کشتوکال دا کاریانده کرد و که میک له سه رو ئاستی ممره ومه ژی دا ده ژیان و ژماره یه کی زوړ به وژی به دخوړاکی و ماندووبوونه مردن. له به ربه یدوز و کوبا و هایتی و جامایکا له سه ده ی حه فده یه م و هه ژده یه م دا، که مینه یه کی بجوړ که نوخبه ی چینر بوون، کوترولی هه مووده سه لاتی سیاسییان کردبوو و خاوه نی هه موو سه رمایه کان بوون به کوپله کانیشه وه. له کاتیک دا زوړینه هیچ مافیکی نه بوو، مولک و سامانی نوخبه چینره که به باشی پاریزراو بوو. سه ره پای ده زگا ئابووریه چه وسینه ره کان که بیبه زه بیانه زوړینه ی دانیشنوانیان ده چه وسانده وه، نه م دورگانه له شوینه ده ولته منده کانی دنیا بوون چونکه ده یانتواتی شه کر به ره مبهینن و له بازای جیهانیدا بیفروشن. ئابووری نه و دورگانه ته نیا کاتیک تووشی چه قبه ستن هات که پیویست بوو چالاکیه کان بۆ چالاکی ئابووری نوی بگوزن که هه ره شه ی له داهات و ده سه لاتی سیاسی نوخبه چینره که کرد.

نمونه یه کی تر، گه شه کردن ئابووری و به پیشه سازیبوونی یه کیتی سوڤیه ته، هه ره له یه که م پلانی پینچ ساله ی سالی ۱۹۲۸ تا سالانی ۱۹۷۰ کان. ده زگا سیاسی و ئابووریه کان زوړ چه وسینه ر بوون و بازاره کان به قورسی کوترابوون. له گه ل نه مه ش دا یه کیتی سوڤیه ت توانی گه شه کردن ئابووری خیرا به ده سته یینن چونکه ده ی توانی ده سه لاتی ده ولته به کاربه یینن بۆ گواستنوه ی ده رame ته کان له کشتوکاله وه، که زوړ به ناکارامه یی به کارده یینران، به ره و پیشه سازی.

جوړی دوه می گه شه کردن له سایه ی ده زگایانی سیاسی چه وسینه ر دا بریتییه له وهی که ده زگا کان بواری نه وه ده ره خسینن که ده زگایانی ئابووری تا پاده یه ک کراوه، گهر به ته واویش کراوه نه بن، دروستبن. چه ندین کو مه لگا که خاوه نی ده زگایانی سیاسی چه وسینه رن، خو یان له دامه زرانندی ده زگایانی ئابووری کراوه به دور ده گرن له ترسی تیکدانی بنیاتنه ر. به لام نه و

ئەندازەيەى كە نوخبە دەتوانن قۇرخى دەسەلات بىكەن لە كۆمەلگايەكەوہ بۆ يەككىتەر دەگۆپى. لە ھەندىكيان دا، پەنگە پىنگەى نوخبە بە ئەندازەى پىويست جىگىر بى كە بوارى كرانهوہ بەرەو دامەزراندنى دەزگايانى ئابوورى كراوہ دەپەخسىنن، كاتىك نوخبە دلتيا دەبن لەوہى ئەم كرانهوہى ھەپەشە لە دەسەلاتى سىياسىيان ناكە. ئەلئەرنەتيفى ئەمە ئەوہى كە بارودۆخى مېژووى بە شىوہىەك دەبى كە پزىمىكى سىياسى چەوسىنەر دەكاتە خاوەنى دەزگاي ئابوورى كراوہ كە نوخبە بپياردەدەن پىنگرى لە سەرھەلدانيان نەكەن. ئەمەش پىنگاي دوہم دەپەخسىنى كە بەھۆيەوہ گەشەكردن لە سايەى دەزگاي سىياسى چەوسىنەر دا پەيدادەبى.

بە پىشەسازىبوونى خىراى باشوورى كۆريا بە سەرۆكايەتى جەنەپال پارك نموونەيەكە. پارك لە پىنگەى كۆدىتايەكى سەربازىيەوہ لە سالى ۱۹۶۱ دا دەسەلاتى گرتەدەست، بەلام ئەو ئەم كارەى لە كۆمەلگايەك دا ئەنجامدا كە بەتوندى لە لاىەن ويلايەتە يەكگرتوہكانەوہ پىشتگىرىدەكرا و خاوەنى ئابوورىيەك بوو كە دەزگا ئابوورىيەكانى بەشىوہىەكى بەرچا و كراوہبوون. ھەرچەندە پزىمەكەى پارك ئەسۆرىتارى بوو، بەلام ھەستى بە جىگىرىەكى وا دەكرد كە برەويدا بە گەشەكردنى ئابوورى و لە راستىدا ئەمەى زۆر چالاكانە ئەنجامدا. پەنگە تا پادەيەك ھۆكارى ئەم گەشەكردنە ئەوہ بووبى كە پزىمەكە بە شىوہىەكى راستەوخۇ پىشتى بە دەزگاي ئابوورى چەوسىنەر نەدەبەست. جياواز لە يەككىتى سۆفەت و حالەتەكانى تىرى گەشەكردن لە سايەى دەزگا چەوسىنەرەكان دا، باشوورى كۆريا لە سالانى ۱۹۸۰ كان دا لە دەزگايانى سىياسى چەوسىنەرەوہ گواستىوہ بەرەو دەزگايانى سىياسى كراوہ. ئەم گواستىوہ سەرەكتوہ بەھۆى كۆمەلئەك فاكترەوہ پوويدا.

بە ھاتنى سالانى ۱۹۷۰ كان دەزگا ئابوورىيەكانى باشوورى كۆريا بە ئەندازەيەكى وا كرانهوہ كە بوونە ھۆى كەمكردنەوہى يەككە لە پاشنالا بەھىزەكانى بوونى دەزگايانى سىياسى چەوسىنەر. نوخبەى ئابوورى قازانجىكى ئەوتوى لە بالادەستى خۆى يان سوپا لە سىياسەت دا نەدەكرد. يەكسانى پىژەبى داھات لە باشوورى كۆريا ئەوہى دەگەياند كە نوخبە كەمتر لە پلورەلېزم و ديموكراسى بترسن. لە لاىەكى ترەوہ، كارىگەرى گەورەى ويلايەتە يەكگرتوہكان، بەتايبەتى بەلەبەرچا و گرتنى ھەپەشەى باكوورى كۆريا، ماناى وابوو كە بزوتنەوہى بەھىزى ديموكراسى كە تەھەداى دىكتاتورىەتى سەربازى

دەکردنە توانی بۆ ماوەیەکی زۆر سەرکوتبکړی. هەرچەندە کوشتنی جەنەرال پارک لە سالی ۱۹۷۹ دا کۆدیڤایەکی تری سەربازی بەدوادا هات بە سەرکردایەتی چۆن دوو هۆن، پۆی تە ی وو، کە لە لایەن چۆن وەك سەرۆك دیاریکرا، دەستی بە پرۆسەی چاکسازی سیاسی کرد و بوە هۆی بنج داکوتانی دیموکراسی لە دواي سالی ۱۹۹۲. بێگومان گواستنه‌وه‌یه‌کی لەم جۆره‌ له یه‌كێتی سۆڤیه‌ت دا پروینه‌دا. له‌ ئه‌نجامدا، گه‌شه‌کردنی سۆڤیه‌ت تین وگورپی خاوبۆوه و ئابوورییه‌که‌ی له‌ سالی ۱۹۸۰ کان دا به‌ره‌و پیمان پۆشت و له‌ ۱۹۹۰ ه‌کان دا به‌ ته‌واوی ه‌ره‌سه‌یه‌تێنا.

گه‌شه‌کردنی ئەم‌پۆی ئابووری چین له‌ چه‌ندین رۆه‌وه‌ هاوشتیوه‌ی ئەزمونی یه‌كێتی سۆڤیه‌ت و باشووری کۆریا یه‌. له‌ کاتێکدا پێشه‌نگی قوناخه‌ سه‌ره‌تاییه‌کانی گه‌شه‌کردنی ئابووری چین بریتیبوو له‌ چاکسازی پیشه‌یی بازار له‌ سێکته‌ری کشتوکال دا، چاکسازی له‌ سێکته‌ری پیشه‌سازی دا زۆر هێواش تر بوو. ته‌نانه‌ت ئەم‌پۆش، ده‌ولەت و حیزبی کۆمیونیست پۆلی ناوه‌ندی ده‌بینن له‌ بریاردان له‌ سه‌ر ئەوه‌ی کام سێکته‌ر و کام کۆمپانیا سه‌رمایه‌ی زیاتر وه‌ربگرن و بواری گه‌وره‌بوونیان پێیدری – لەم پرۆسه‌یه‌ش دا قازانج یان زیانی گه‌وره‌ بکه‌ن. ه‌ه‌روه‌ك له‌ یه‌كێتی سۆڤیه‌ت دا له‌ ه‌ه‌ره‌تی ده‌سه‌لاتی دا، چین به‌ خێرای گه‌شه‌ده‌کا، به‌لام ئەمه‌ ه‌یشتا گه‌شه‌کردنێکه‌ له‌ سایه‌ی ده‌زگا چه‌وسینه‌ره‌کان دا و له‌ ژێر کۆنترۆلی ده‌ولەت دا پرووده‌دا و ئاماژه‌یه‌کی که‌میش له‌ ئارادایه‌ بۆ گواستنه‌وه‌ به‌ره‌و ده‌زگایانی سیاسی کراوه‌. راستی ئەوه‌ی ده‌زگا ئابوورییه‌کانی چین تا ئێستاش دوورن له‌ ده‌زگای کراوه‌ی ته‌واو ئەوه‌ پێش‌نیاز ده‌که‌ن که‌ گواستنه‌وه‌یه‌کی هاوشتیوه‌ی ئەوه‌ی باشووری کۆریا ئەگه‌ری پوودانی لاوازه‌، ه‌ه‌رچەندە بێگومان مه‌حال نییه‌.

گرنگه‌ ئەوه‌ بزانی که‌ مه‌رکه‌زیه‌تی سیاسی کلیلێ ئەو دوو رێگایه‌یه‌ که‌ به‌هۆیانه‌وه‌ گه‌شه‌کردن له‌ سایه‌ی ده‌زگای سیاسی چه‌وسینه‌ردا ده‌شی پووبدا. به‌بێبوونی ئەندازه‌یه‌ك له‌ مه‌رکه‌زیه‌تی سیاسی، نوخبه‌ چینه‌ره‌که‌ی به‌ربه‌یدۆز و کوبا و ه‌ایتی و جامایکا نه‌یاندەتوانی یاسا و ئاسایش ب‌سه‌پێنن و به‌رگری له‌ موڵک و سه‌رمایه‌کانیان بکه‌ن. به‌بێبوونی مه‌رکه‌زیه‌تی سیاسی به‌رچاو و کۆنترۆڵکردنی توندی ده‌سه‌لاتی سیاسی، نوخبه‌ له‌ باشووری کۆریا و حیزبی کۆمیونیستی چین ئەوه‌نده‌ ه‌ه‌ستیان به‌ جێگیری نه‌ده‌کرد تا چاکسازی ئابووری گرنگ ئەنجامده‌ن و له‌ ه‌ه‌مانکاتیشدا به‌رده‌وامیبدەن به‌ ده‌سه‌لاتی

سیاسی خۆیان. به بیوونی مەرکه‌زیه‌تییکی له‌م چه‌شنه، ده‌ولت له‌یه‌کیتی سۆفیه‌ت و چین نه‌یانده‌توانی هه‌ماهه‌نگی له‌ نیوان چالاکیه ئابوورییه‌کان دا دروستبکه‌ن و ده‌رامه‌ته‌کان به‌ره‌و سیکتاره به‌ره‌م‌داره زۆره‌کان ئاراسته‌بکه‌ن. له‌به‌ر ئه‌وه هێلی جیاکه‌ره‌وه‌ی سه‌ره‌کی له‌ نیوان ده‌زگا سیاسیه‌یه چه‌وسینه‌ره جیاوازه‌کان دا بریتییه له‌ ئه‌ندازه‌ی مەرکه‌زیه‌تی سیاسیه‌یان. ئه‌و ده‌زگایانه‌ی مەرکه‌زیه‌تی سیاسیه‌یان نییه، وه‌کو زۆریه‌ی ئه‌وانه‌ی وولاتانی باشووری بیابانی ئه‌فریقا، زۆر زه‌حمه‌ت ئه‌بێ بۆیان ته‌ناه‌ت گه‌شه‌کردنی سنوورداریش ئه‌نجامبده‌ن.

هه‌رچه‌نده ده‌زگا چه‌وسینه‌ره‌کان ده‌توانن هه‌ندیک گه‌شه‌کردن ئه‌نجامبده‌ن، به‌لام ناتوانن گه‌شه‌کردنی ئابووری به‌رده‌وام ئه‌نجامبده‌ن و به‌ دانیاییه‌وه ناتوانن ئه‌و جووره گه‌شه‌کردنه ئه‌نجامبده‌ن که تیکدانی بنیاتنه‌ر له‌گه‌ڵ خۆی دا ده‌هینێ. کاتی‌ک هه‌ردوو ده‌زگایانی سیاسیه‌ی و ئابووری چه‌وسینه‌ر ده‌بن، هیچ هاندانێک بۆ تیکدانی بنیاتنه‌ر و گۆرانکاری ته‌کنه‌لۆجی له‌ ئارادا نابێ. په‌نگه ده‌ولت به‌توانی بۆ ماوه‌یه‌ک گه‌شه‌کردنی ئابووری خه‌را ئه‌نجامبدا له‌ پێگه‌ی فه‌رمانکردن بۆ ته‌رخانه‌کردنی ده‌رامه‌ت و هه‌یزی کار، به‌لام ئه‌م پرۆسه‌یه له‌ جه‌وه‌رده‌ا سنوورداره. کاتی‌ک ده‌گاته ئه‌و سنووره، گه‌شه‌کردن ده‌وه‌ستی، هه‌روه‌ک له‌یه‌کیتی سۆفیه‌ت له‌ ۱۹۷۰ کان دا پوویدا. ته‌ناه‌ت کاتی‌ک سۆفیه‌تیه‌کان توانیان گه‌شه‌کردنی ئابووری خه‌را به‌ده‌سته‌بھێژن، گۆرانکاری که‌می ته‌کنه‌لۆجی له‌ زۆریه‌ی بواره‌کانی ئابووری دا پوویدا، هه‌رچه‌نده به‌ ته‌رخانه‌کردنی ده‌رامه‌تی گه‌وره بۆ بواری سه‌ربازی توانیان ته‌کنه‌لۆجی عه‌سکه‌ری په‌ره‌پێبده‌ن و ته‌ناه‌ت له‌ بواری کۆمپووتی فه‌زا و ناوکی دا بۆ ماوه‌یه‌کی کورت پێش ویلایه‌ته‌یه‌که‌گرتوه‌کان بکه‌ونه‌وه، به‌لام ئه‌م گه‌شه‌کردنه به‌بێ تیکدانی بنیاتنه‌ر و به‌بێ نوێکاری بنکه‌فراوانی ته‌کنه‌لۆجی نه‌توانرا به‌رده‌وامی پێددری و له‌ ناکاو وه‌ستا.

جگه له‌مانه، ئه‌و پێک‌هه‌ستنه‌ی له‌ سایه‌ی ده‌زگایانی سیاسیه‌یه چه‌وسینه‌رده‌ا پشتگیری گه‌شه‌کردنی ئابووری ده‌که‌ن، به‌ پێی سهره‌شتی خۆیان، لاوازن – ده‌شی تووشی په‌مان به‌ن یان به‌ ئاسانی تیکبچن له‌ ئه‌نجامی ئه‌و ماملائی ناوخۆیه‌یه که خودی ده‌زگا چه‌وسینه‌ره‌کان دروستیانده‌که‌ن. له‌ راستیدا، ده‌زگایانی ئابووری و سیاسیه‌یه چه‌وسینه‌ره بۆخۆیان دروستکاری مه‌یلی ماملائی ناوخۆیه‌یه‌کان، چونکه ئه‌م ده‌زگایانه ده‌بنه‌هۆی چڕکردنه‌وه‌ی سامان و

دەسلەت لە دەستی نوخبەیهکی کەم دا. ئەگەر گروپیکی تر بتوانی بەسەر ئەم نوخبەیه دا زال بێ و کۆنترۆلی دەولەت بکا، ئەوا ئەوا ئەم گروپە سوود لەو سامان و دەسلەتە وەردەگرێ. لە ئەنجامدا، ھەروەك گەفتوگۆکانمان دەربارە ی پووخانی ئیمپراتۆریەتی پۆما و شارەکانی مایا پوونیدەکەنەو، شەپی کۆنترۆلکردنی دەولەتی بەھیز ھەمیشە لە بۆسە دا خۆی شار دۆتەو و ناو بەناو خەستەبێتەو و دەبێتە ھۆی ھەلۆەشاندنەو ی ئەم پژیمانە، ھەروەك چۆن بەرھ و جەنگی ناوخۆ وەردەچەرخێ و ھەندێجاریش دەبێتە ھۆی پەكخستن و پمانی دەولەتەكە. ئاكامیکی ئەمەش بریتیە لەو ی كە تەنانەت ئەگەر كۆمەلگایەك لە سایە ی دەزگایانی چەوسێنەردا لە سەرەتادا ئەندازە یەك مەركەزیەتی دەولەت بە دەستبھێنێ، ئەو مەركەزیەتە بەردەوامنابێ. لە راستیدا، ملەلانیی ناوخۆ بۆ دەستگرتن بەسەر دەزگا چەوسێنەرەكان دا زۆرجار دەبێتە ھۆی ھەلگیرسانی جەنگی ناوخۆ و ئاژاوە ی بەربلاو و بزبونی بەردەوامی مەركەزیەتی دەولەت، ھەروەك چۆن لە ناو چەندین نەتەو ی وولاتانی باشووری بیابانی ئەفریقا و ھەندێك نەتەوانی ئەمەریكای لاتین و باشووری ئاسیا دا پوودەدا.

لە كۆتایی دا، كاتیك گەشەکردن لە سایە ی دەزگا سیاسییە چەوسێنەرەكان دا ئەنجامدەدرێ بەلام دەزگا ئابورییەكان سڕوشتی كراوەیان ھە یە، ھەروەك لە باشووری كۆریا دا پوویدا، ھەمیشە ئەو مەترسیە لە ئارادایە كە دەزگا ئابورییەكان ببنە دەزگای چەوسێنەر و گەشەکردن بوەستی. ئەوانە ی كۆنترۆلی دەسلەلاتی سیاسی دەكەن لە ئەنجامدا بۆیان دەرەكەوێ كە قازانجی زیاتر دەكەن ئەگەر دەسلەلاتەكە ی خۆیان بەكاربھێنن بۆ سنووردارکردنی كێرکێکردن و پشکیان لە كێكە دا زیادبکەن و تەنانەت خەلكی تر تالان بکەن و دزییان لێبکەن، لە بری ئەو ی پشستگیری گەشەکردنی ئابووری بکەن. دابەشکردنی دەسلەلات و توانای بەكارھێنانی دەسلەلات لە كۆتایی دا بناخەکانی خۆشگوزەرائی ئابووری دەھەژێنن، ئەگەر دەزگا سیاسییەكان لە دەزگایانی چەوسێنەرەو نەگۆڕین بۆ دەزگایانی كراوە.

جیاوازییه بچووکه کان و وه رچه رخانه میژووییه کان: قورسای میژوو

نه و جیهانه ی تاعون دروستیکرد

له سالی ١٣٤٦ دا تاعونی پەش، یان مردنی پەش، گەیشته مینای شاری تانا له زاری پووباری دۆن له سەر دهریای پەش. تاعونه که له پێگه ی نه و کێچانه وه که له سەر جرج ده ژین بۆ مڕۆڤ گۆتزرابه وه و له چینه وه به هۆی نه و بازرگانانه ی له پێگه ی ئاوریشم دا کاریانده کرد که شاخوینبه ری بازرگانی ئاسیا بوو، ته شه نه یکرد. له پێگه ی بازرگانانی جینوه، جرجه کان هه رزوو تاعونه که یان له تاناوه بۆ دهریای ناوه راست بلأوکرده وه. له سه ره تای ١٣٤٧ دا تاعونه که گەیشته کۆنسته نیتینۆپل. له به هاری ١٣٤٨ دا له فه رهنساو باکووری نه فریقادا بلأو بۆوه و گەیشته ئیتالیا. تاعونه که نیوه ی دانیشتوانی نه و ناوچه یه ی له ناوده برد که تیایدا بلأوده بۆوه. گەیشته ی تاعونه که بۆ شاری فلۆرهنسی ئیتالی له لایه ن نووسه ری ئیتالی، جیۆفانی بۆکاکشۆ، چاودیریکرابوو، دواتر ده گێڕێته وه:

(له به رده م شالالوی تاعونه که دا، دانایی و لته اتوویری پیاو ده سته وسان بوون ... تاعونه که به شتیه یه کی ترسناک و سه یر ده سته یی کرد تا کاریگه ریه وێرانکاره کانی خۆی پیشاندا. به و شتیوازه دهرنه که وت که له رۆژه لات دا دهرکه وتبوو، که هه رکه سێک خوێنی له وتی به ربیوایه، نه و نه وه نیشانه ی مردنی مسۆگه ر بوو. به پێچه وانه وه، نیشانه سه ره تاییه کانی بریتیویون له دهرکه وتنی هه ندیک ئاوساوی له بنران و بنشان دا، و هه ندیک له و ئاوساویانه له شتیه ی هتیکه و نه وانی تر به قه باره ی سیتیکی ئاسایی بوون. دواتر

نیشانه‌کانی نه خوشیه که ده‌گورپان و خه‌لک‌یکي زور قونیر و درزی په‌شیان له‌سەر بال و پان و به‌شه‌کانی تری له‌شیان ده‌بینی ... به‌رام‌به‌ر به‌م ده‌رده ... هه‌موو نامۆزگاری پزیشک و هه‌موو هینزی ده‌رمانه‌کان بێسوود و ده‌سته‌وسان بوون ... له‌ زۆریه‌ی حاله‌ته‌کان دا، نه‌خۆشه‌کان له‌دوای سێ پۆژ له‌ ده‌رکه‌وتنی نه‌و نیشانه‌ی باسما‌نکردن، ده‌مردن).

دانیشتوانی ئینگلته‌ره ده‌یانزانی تاعونه‌که به‌ره‌و لای نه‌وان دی و زور باش ناگاداری نه‌و مردنه‌ چاوه‌پێکراوه‌بوون. له‌ ناوه‌پاستی ئابی ۱۲۴۸ دا، ئیدواردی سییه‌م، پاشای ئینگلته‌ره داوی له‌ سه‌رۆکی قه‌شه‌کان کرد تا نوێژ و پاپانه‌وه پێکبخا و چه‌ندین نه‌ساقفه نووسراویان بۆ قه‌شه‌کان نارد تا له‌ کلێسه‌کان دا بیانخوێننه‌وه بۆ نه‌وه‌ی به‌رگه‌ی نه‌وه‌ بگرن که خه‌ریکه تووشی ده‌بن. رالف شرۆسبێری، بېشۆپی شاری باس، بۆ قه‌شه‌کانی نووسی:

(خوای گه‌وره هه‌وره گرمه و بروسکه و لێدانه‌کانی تر به‌کارده‌هێنی که له‌ ته‌ختی خۆیه‌وه ده‌رده‌چن تا نه‌و پۆلانه‌ی ده‌یه‌وی پزگاریان بکا تووشی به‌لا بکا. به‌م شێوه‌یه، له‌ کتێک دا تاعونیکی کاره‌ساتاوی له‌ پۆژه‌لاته‌وه گه‌یشتوته پاشایه‌تییه‌کی دراوسی، ده‌بی زور جێگای مه‌ترسی بی و نه‌گه‌ر به‌ په‌رۆش و لێپرا‌نه‌وه نوێژ نه‌که‌ین نه‌وا تاعونی هاوشێهه‌ بالی ژه‌هراوی خۆی به‌سه‌ر نه‌م خا‌که‌شدا ده‌کێشی و دانیشتوان له‌ناوده‌بات. بۆیه پێویسته هه‌موومان به‌ پاکانه و ووتنی سه‌روود له‌ جزووری خودادا بین)

نه‌مه هه‌یج سه‌وودیکی نه‌بوو. تاعونه‌که هات و به‌خێرای نزیکه‌ی نیوه‌ی دانیشتوانی ئینگلته‌ره‌ی له‌ناوێرد. نه‌م جو‌ره به‌لایانه کاریگه‌ری گه‌وره‌یان له‌سه‌ر ده‌زگایانی کۆمه‌لگا ده‌بی. په‌نگه له‌وه تێبگه‌ین که که‌سانیکي زور شی بوون. بۆکا‌کشۆ تێبینیکرد که (هه‌ندێک لایانوا‌بوو با‌شترین ڕیگا بۆ دوورخستنه‌وه‌ی نه‌م به‌لا شه‌یتانیه له‌خۆیان بریتیبوو له‌ خواردنه‌وه‌ی به‌رده‌وام و چێژوه‌رگرتنی ته‌واو له‌ ژیان و گه‌ران و گۆرانی ووتن و پابواردن هه‌رکاتیک بۆیان لوا تێرکردنی ئاره‌زو‌ه‌کان و گوێ نه‌دنه‌ نه‌م شته و گالته‌ی پێیکه‌ن ... هه‌ر نه‌مه‌ش شرو‌قه‌ی نه‌وه ده‌کا که بۆچی دوای نه‌خۆشیه‌که پاکیزه‌یی له‌ ناو نه‌و ژنانه‌ی چاک بوونه‌وه که‌مه‌تر بوو). له‌گه‌ڵ نه‌مه‌ش دا، تاعونه‌که له‌ پووی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و سیاسیه‌وه کاریگه‌ریه‌کی ئالوگۆپکاری هه‌بوو له‌ سه‌ر کۆمه‌لگایانی نه‌و‌روپای چاخه‌کانی ناوه‌پاست.

له دوا ساته کانی سدهی چواردهیم دا، نه وروپا خاوهنی سیسته می فیودالی بوو، که جوړه پیکستنیکي کومه لگا بوو بوی که مجار له نه وروپای پوژناو ادا دواي له ناوچوونی ئیمراتوریه تی پوما سهریه لدا. نه سیسته مه له سهر بنه مای په یوه ندی پله به ندی ههره می دامه زارابوو له نیوان پاشا و نه و لوردانه ی له خوار نه ووه بوون و په نجه درانیس له بنی ههره مه که دا بوون. پاشا خاوهنی زه وییه کان بوو که به رامبه رخمه تی سهریازی دهییه خشیه لورده کان. لورده کانیش زه وییه کانیاں ده دایه په نجه دران و له به رامبه ردا ده بویه په نجه دران به به بی پاره و به شیوه یه کی به رده وام کاریان بکر دایه و پووبه پووی چهن دین شیوازی باج و سهرانه ده بوونه وه. له بهر پیگه به نده ییه که یان بهم په نجه درانه ده و ترا به نده. نه مانه به زه وییه کانه وه به سترابوونه وه و نه یانده توانی به بی په زامه ندی لورده کانیاں بو هیچ جیگه یه ک بچن. نه لورده کانه ش ته نیا خاوهن زه وی نه بوون، به لکو له هه مانکات دا دادوهر و ده سته ی سویند خوران و هیزی پولیسیش بوون. نه سیسته مه یه کجار چه وسینه ر بوو که تیایدا سامان به ره و سهره وه ده پویش، له ژماره یه کی زوری په نجه دره وه بو ژماره یه کی که می لورده کان.

که مېوونه وه ی گهره ی ژماره ی کریکاران به هو ی تا عونه که وه، بناخه کانی سیسته می فیودالی هه ژاند. نه مه ش هانی په نجه درانی دا تا داواي گوپانکاری بکن. له ئینشام نه بی، بو نمونه، په نجه دران داویان کرد به شیکي زور له سهرانه و کارکردنی خوړایی که مېکرینه وه. نه وه ی ویستیان به ده ستيان هینا و گریبه سته نویکه یان به پوونی تیایدا هاتبوو (له کاتی نه و مردن و تا عونه ی له سالی ۱۳۴۹ دا پوویاندا، ته نیا دوو کریکار له مانوره که دا مابوونه وه و نه وانیش به ته مای پویشتن بوون، نه گهر برا نیکو لاسی نه پتن و که دواتر بوه باوک، و لوردی مانوره که گریبه ستيکی نوییان له گهل دا مور نه کردنایه) نه و گریبه سته که ی له گهل دا موركردن.

نه وه ی له ئینشام پوویدا له هه موو جیگایه ک پوویدا. په نجه دران که وخته خو قوتارکردن له نه نجامدانی کاری زوره ملی و به شیکي زور له و بیگارانیه ی له لایه ن لورده کانیا نه وه خرابوه سهر شانیاں. کری که و ته به رزیوونه وه. حکومت هه ولی دا نه مه بوه ستيی و له سالی ۱۳۵۱ دا یاسای کریکارانی ده رکرد، که بهم شیوه یه ده ستيپن کرد:

(له بهر ئه وهی به شیکێ زۆری دانیشتون به تایبه تی کرێکاران و خزمه تکاران له تاعونه که دا مردن، هه ندیک که س، دادپه روه ری خودانه کافیان و که می خزمه تکارانیان قوزتوتوه و نایانه وی خزمه تبکه ن ئه گه ر کرێی له پاده به ده ر وه رنه گرن ... ئیمه، به له بهر چا و گرتنی ئه و نا هه موارییه گه وره یه ی که په نگه به هۆی که می، به تایبه تی په نجده ران و ئه م کرێکارانه وه په یدایی، وامان به باش زانی بریار بده ین: که هه موو پیا و ئافره تیکی پاشایه تییه که مان له ئینگلتیره پتویسه خزمه تی (خودانه که ی) بکا، ئه گه ر خودانه که ی پتویستی به خزمه تی ئه و بوو، ئه ویش ته نیا ئه و کرێ یان پۆشاک یان پاداشت یان موچه یه وه رده گری که بیست سا ل دوا ی دانیشتمان له سه ر ته ختی ئینگلتیره له و شوێنه ی ئه و خزمه تی تێدا ده کا (ئیدوارد پاشای سییه م له ۲۵ کانونی دوه می ۱۳۲۷ دا هاته سه ر ته خت، که واته سا لی مه به ست لیره دا سا لی ۱۳۴۷ ه) یان پینچ یان شه ش سا ل پێشتر، با و بوه بدری).

ئهم یاسایه هه ولێ دا کرێکان، له ئاستی کرێکانی پێش مردنی په ش جیگیر بکا. ئه وه ی به تایبه تی جیگه ی نیگه رانی نوخبه ی ئینگلیزی بوو، بریتیبوو له "فریودان" که ئه ویش بریتیبوو له هه ولدانی لۆردیک بۆ پاکیشانی په نجده ره که مه کانی لۆردیکی تر. چاره سه ری ئه مه ش بریتیبوو له سه پاندنی سزای به ندکردن به سه ر هه موو ئه وانه ی به بی په زاهه ندی خاوه ن کاره که یان شوینی کارکردنیان به جیده هیشت:

(هه ر په نجده ریک یان چیمه نرێک، یان هه ر کرێکاریکی تر، یان خزمه تکاریک، له هه ر پێگه و بارودۆخیکدا بی، کار بۆ هه ر که سێک بکا، پێش ئه وه ی ماوه ی کارکردنه که ی ته واو بی به و شیوه یه ی له سه ری رێکه وتون، به بی په زامه ندی خاوه ن کاره که یان پاساوێکی گونجاو، ئه و کاره ی به جێبه ئێلی، ئه و ئه و که سه تووشی سزای به ندکردن ده بی و نابێ هیچ که سێک ... بۆخۆ یان بوا ر بداه که سێکی تر کرێی زیاتر یان پۆشاک یان پاداشت بداه هه ر که سێکی تر زیاتر له وه ی با و بوه به و شیوه یه ی باسکرا).

هه وله کانی ده وله تی ئینگلیز بۆ پێگرتن له گۆرپنی ده زگا کان و کرێکان که له ئه نجامی بڵاوبوونه وه ی مردنی په ش سه ریه لدا، شکستیانه یه نا. له سا لی ۱۳۸۱ دا شوێشی په نجده ران ده ستیپێکرد و یاخیبووان به سه رکردایه تی وات تایلەر، ته نانه ت زۆریه ی له نده نیان داگیرکرد. هه رچه نده سه ره نجام ئه وان

تیشکینران و تایله له سیداره درا، به لام هیچ هه ولئیکی تر نه درا تا یاسای کرێکاران پیاده بکری. شتواری کاری فیودالی به ره به ره به ره و نه مان پویش و بازارپکی زیاتر کراوه ی هیزی کار له ئینگلته ره دا سه ریه لدا و کرێکاران زیادیان کرد.

پیده چي تاعونه که زۆربه ی ناوچه کانی دنیای گرتبیته وه و له هه موو شوینیکیشدا هه مانشیوه لیکترازانی دانیشتوانی دروستکردی. کاریگه ری دیموگرافی تاعونه که له ئه وروپای پۆژه لات دا هه مانشیوه ی کاریگه ری بوو له ئینگلته ره و ئه وروپای پۆژئاوا دا. له هه مانکات دا، ئه و هیزه کومه لایه تی و ئابورییه ی بالاده ست بوون له هه ردوو لا وه ک یه ک بوون. هیزی کار که م و خه لک داوی ئازادی زیاتریان ده کرد. به لام له پۆژه لات دا لوجیکیکی ناکوکی به هیز له کاردا بوو. له بازارپ کراوه ی هیزی کاردا، که می ژماره ی خه لک مانای به رزبونه وه ی کرێ ده گه یاند، ئه مه ش هاندانی زیاتری ده دایه لۆرده کان تا بازارپه کانی هیزی کار چه وسینه تر بکه ن و په نجده ره کان زیاتر بچه وسینه وه. له ئینگلته ره ش دا ئه م مۆتیفه له کاردا بوو هه ره که له یاسای کرێکاران دا په نگیده وه. به لام کرێکاران هینده هیزیان هه بوو که توانییان ئه وه ی ویستیان بیه نه سه ر. به لام له ئه وروپای پۆژه لات دا به و شتویه نه بوو. داوی تاعونه که، لۆرده خاوه ن زه وییه کانی ئه وروپای پۆژه لات ده ستیانکرد به ده سترتن به سه ر پووبه ریکی زۆری زه وی و فراوانکردنی مولکه کانیان که هه ر له سه ره تاوه زیاتر بوون له وانه ی که لۆرده کانی ئه وروپای پۆژئاوا هه یانبوو. شاران لاوازتر و دانیشتوانی که مریان تیدا بوو، له بری ئه وه ی سه ره ستییان زیاتر بی، کرێکاران بینیان ئه و سه ره ستییه ی ئه و کاته هه یانبوو، به رته سک ده بیته وه.

کاریگه رییه کان، به تاییه تی له داوی سالی ۱۵۰۰ وه زیاتر ده رکه وتن، کاتیک داخواری ئه وروپای پۆژئاوا بۆ به رووبومی کشتوکالی وه کو گه م و چه وینج (rye) و ئاژه ل که له پۆژه لات دا به ره مده هینران، زیاتر بوو. ۸۰٪ ی ئه و چه وینجه ی هاورده ده کرا بۆ ئه مسته ردام، له دۆلی پووباره کانی ئیلب و فیسچولا و ئۆدیو به ره مده هینران. نیوه ی بازرگانی به ره سه ندووی ئه مسته ردام، له گه ل ئه وروپای پۆژه لات دا بوو. به فراوانبوونی داخواییه کانی پۆژئاوا، لۆرده زه ویداره کانی پۆژه لات ده سه لاتی خویمان به سه ر هیزی کاردا زیاترکرد بۆ ئه وه ی که لوپه لی زیاتر دا بینکه ن. ئه مه پییده و ترا به ندایه تی دوهم که له

شیتوازه کۆنه کهی سهره تای چاخه کانی ناوه پاست جیاواز و قورس تر بوو. لۆرده کان ئه و باجانه یان زیاده کرد که خستبویانه سهر پارچه زهوی په نجه دهره کان و نیوهی به روبومه کانیاں بۆخویان ده بردن. له کۆرتزین له پۆلۆنیا له سالی ۱۵۳۳ دا هه موو ئه و کارانه ی بۆ لۆرد ده کرا به پاره بوو، به لام به هاتنی سالی ۱۶۰۰ نیوهی په نجه دهره کان به زۆر و به یی پاره کاریان پیده کرا. له سالی ۱۵۰۰ دا کریکارانی مه کلینبیرگ له پۆژه لاتی ئه لمانیا ته نیا چهند پۆژیک له سالی کدا به یی پاره کاریان ده کرد، به هاتنی سالی ۱۵۵۰، ئه و پۆژانه ی بپاره کاریان ده کرد بریتیبوو له پۆژیک له حهفته یه ک دا و له سالی ۱۶۰۰ دا سی پۆژ له حهفته یه ک دا. مندا لانی کریکاران ده بوايه بۆ چهندین سال به خۆپایی کاریان بۆ لۆرده کان بکر دایه. له ههنگاریا، لۆرده زه ویداره کان له سالی ۱۵۱۴ دا به ته وای ده ستیان به سهر زه ویهه کان دا گرت و به یاسا ئه ویه یان چه سپاند که پنیوسته ههر کریکاریک حهفته ی یه ک پۆژ به خۆپایی کار بۆ لۆرده که ی بکا. له سالی ۱۵۵۰ دا ئه مه زیاده کرا بۆ دوو پۆژ له حهفته یه ک دا و له کۆتایی سه ده که دا بوه سی پۆژ له حهفته یه ک دا. له و سه ده مه دا ئه و به ندانه ی ئه م یاسایانه ده یان گرتنه وه ۹۰٪ ی دانیش توانی گوند نشینه کانی پیکده هینا.

هه رچه نده له سالی ۱۳۴۶ دا چهند جیاوازییه کی که م له پووی ده زگایانی ئابووری و سیاسی له نیوان پۆژئاواو پۆژه لاتی ئه وروپادا هه بوو، به هاتنی سالی ۱۶۰۰ دنیا یه که له یه کتر دوور بوون. له پۆژئاواو کریکاران له قهرز و سه رانه و پرسی ساکان پزگاریان بوو، بوونه به شی سه ره کی بره وی ئابووری بازار. له پۆژه لاتیشدا کریکاران له م بره و سه ندنه دا به شدار بوون، به لام وه ک به نده ی ناچار کراو بۆ به ره مه میتانی ئه و کالایانه ی له پۆژئاواوه دا واده کران. ئابووری ئه وانیش ئابووری بازار بوو، به لام کراوه نه بوو. ئه م لیکدوور که و تنه وه ده زگاییه ئه نجامی بارودۆخیک بوو که جیاوازی له نیوان ئه م ناوچه نده له سه ره تادا زۆر بچووک بوو: له پۆژه لات لۆرده کان که میک باشتر خۆیان پیکخستبوو، ئه وان که میک زیاتر مافیان هه بوو، خاوه ن زه ویوزاری زۆر بوون. شاران لاواز تر بچووک تر بوون، په نجه ده ران لاواز تر بوون له پیکخستنی خۆیان دا. له نه خشه گه و ره که ی میژوودا، جیاوازی بچووک له نیوانیاں دا هه بوو. له گه ل ئه مه ش دا، ئه م جیاوازییه بچووکانه ی نیوان پۆژئاواو پۆژه لات زۆر چاره نو ساز بوون بۆ ژیا نی دانیش توهانه کانیاں و بۆ پیکه کی دا هاتووی په ره پیدانی ده زگایی کاتیک

سیستەمی فیودالی بە ھۆی مردنی پەشەو ھەژا.

مردنی پەشەو نمونەییەکی زیندوی وەرچەر خانی میژووییە، پووداویکی سەرەکی یان یە کگرتنی ئەو فاکتەرانی دەبنە ھۆی تیکدانی ئەو ھاوسەنگیە سیاسییە لە ناو کۆمەلگایەدا ھەیە. وەرچەر خانی میژوویی شمشیریکی دوو سەرەییە کە دەبێتە ھۆی وەرچەر خانیکی تیز لە پێرەوی نەتەو یە کەدا. لە لایە کەو، دەتوانی پێگا خۆشکاری پچراندنی بازنی دەزگا چەوسینەرەکان بێ و پێگا خۆشکاری سەرھەلانی دەزگایانی زیاتر کراو بێ، ھەرۆک لە ئینگلتەرە دا پوویدا. یان دەتوانی سەرھەلانی دەزگایانی چەوسینەر چپتر بکاتەو، ھەرۆک ئەو حالەتە لە کاتی بەندایەتی پۆزھەلاتی ئەوروپا دا پوویدا. تێگەشتن لەو ھۆی چۆن میژوو و وەرچەر خانە میژووییەکان پێچکە دەزگایانی ئابووری و سیاسی دادەپێژن، توانای ئەو مان دەدات کە تیوریەکی تەواو تر دەربارەیی بنچینەکانی ھەژاری و دەولەمەندی دابەپێژن. جگە لەمە، توانای ئەو مان دەدات کە چۆنیەتی باری زەوی تێگەین و لەو ھەش بگەین بۆچی ھەندیک نەتەو بەرەو دەزگایانی سیاسی و ئابووری کراو گواستەو ئەنجام دەن، لە کاتی کە دا نەتەوانی تر ناتوانن ئەمە بکەن.

دروستبوونی دەزگا کراوەکان

لە ناو نەتەوەکانی ئەو سەردەمەدا، ئینگلتەرە نەتەو یەکی ناوازە بوو چونکە توانی لە سەدەیی ھەڤدەییەم دا گەشەکردنیکی ئابووری بەردەوام ئەنجام بەدا. بەر لە گۆرانکارییە ئابوورییە سەرەکییەکان لەو وولاتەدا، شۆپیشیکی سیاسی بەرپاکراو، کە بوو ھۆی سەرھەلانی کۆمەلای دەزگای ئابووری و سیاسی جیاوازی ئەوتۆ کە زۆر کراو تر بوون لە دەزگایانی کۆمەلگایەکانی پێشوو تر. ئەم دەزگایانە کاریگەری بە کجاری گەورەیان ھەبوو نە کە تەنیا بۆ ھاندانە ئابوورییەکان و خۆشگوزەرانی، بە لکو بۆ ئەوانەش کە سوودەکانی ئەم خۆشگوزەرانییەیان دەچینیو. ئەودە زگایانەش لە سەر بنەمای سازان دانەمەزراوون، بە لکو ئەنجامی مەملانی توندی گروپانی جیاواز بوون کە کەوتبوونە کێپێکی لە پێناوی بەدەستھێنانی ھێز و بەرەنگاریبوونەو ھۆی

دەسلەلاتى ئەوانى ترو ھەولدانىيان بۆ پېكھېتئانى دەزگاكان بە شىئوئەك خزمەتى بەرژەۋەندىيەكانى ئەوان بكا. ئاكامى مەملەتئىكان بۆ پېكھېتئانى دەزگاكان لە سەدەكانى شازدەيەم ۋە قەدەيەم دا، دوو پووداۋى گىرنگ بوون: شەپى ناوخۆى ئىنگىلتەرە لە سالى ۱۶۴۲ و ۱۶۵۱ و بەتايىبەتئىش شۆپشى شىكۆدارى سالى ۱۶۸۸ بوو.

شۆپشى شىكۆدار بوە ھۆى سىنورداركردى دەسلەلاتى پاشا و حكومت و دەسلەلاتى دىيارىكردى دەزگا ئابوورىيەكانى گواستەۋە بۆ پەرلەمان، لە ھەمانكات دا، ئەم شۆپشە سىستەمى سىياسى لەبەردەم بەشىكى زۆرى كۆمەلگادا كىردەۋە و توانىيان كاريگەرى بەرچاۋىيان لەسەر شىۋازى بەرپۆۋەبىردى دەۋلەت دا ھەبى. شۆپشى شىكۆدار بناخەى كۆمەلگايەكى پلورەلىستى دامەزراند و بوە ھۆى دامەزراندن و خىراكردى پىرۇسەى مەركەزىيەتى سىياسى. ئەو شۆپشە يەكەم كۆمەلە دەزگاي سىياسى كراۋەى لە جىھان دا ھىنايەئاراۋە. لە دەرئەنجامدا، دەزگا ئابوورىيەكان بەرەۋ كرانەۋەى زىاتىر پۆيشتن. نە كۆيلەيەتى و نە پىنگىرە ئابوورىيە توندەكانى فېودالئىزمى سەردەمى چاخەكانى ناۋەپاست لە سەرەتاي سەدەى قەدەيەم دا لە ئىنگىلتەرە لە ئارادابوون. ھەرچەندە چەندىن پىنگر لەبەردەم بەشدارى خەلك لە چالاكىيە ئابوورىيەكان دا ھەبوون. ھەردو ئابوورى ناوخۆ و نۆۋەۋلەتى بەھۆى مۆنۆپۆلىيەۋە خىكىنئىزابوون. دەۋلەت بە شىئوئەكى پەمەكى باجى دادەناۋ دەستى ۋەردەدایە سىستەمى ياساى. زۆربەى زەۋىيەكان بە شىۋازى كۆنى مافى مولكدارى پىكخىرابوون، كە فرۆشتىيان مەھال و ئەنجامدانى ۋەبەرھىتان تىياندا مەترسىداربوو. ئەمە لە دۋاى شۆپشى شىكۆدار گۆپانكارى بەسەرداھات. حكومت كۆمەلەك دەزگاي ئابوورى ئەۋتۆى ھىنايەئاراۋە كە بوونە ھۆى دەستەبەركردى ھاندان بۆ ۋەبەرھىتان و بازىرگانى و نوپىكارى. حكومت مافى مولكدارى خستەگەر، لە ۋە مافانەش مافى داھىتان كە برىتېبوو لە پىدانى مافى خاۋەندارىتتى ئايدىياكان، بەمەش پىشتىگىرى گەرەى نوپىكارىكرى. حكومت توانى ياسا و ئاسايش بپارىزى. لە پووى مېژوويىيەۋە لەۋبەر پووينەدابوو كە ياساى ئىنگلىزى بە سەر ھەموو ھاۋلاتىيان دا جىبەجىبىكرى. دانانى باجى پەمەكى ۋەستە، مۆنۆپۆلىيەكان نىزىكەى بە تەۋاۋەتى نەھىلران. دەۋلەتى ئىنگىلتەرە لىپراۋانە كەۋتە بىرەۋدان بە چالاكىيە بازىرگانىيەكان و ھەۋلى دا

برهوبدا به پيشه‌سازى ناوځوځي، نهك ته نيا له پټگه‌ى لابرډنى بارسته‌كانى به‌ردهم فراوانبوونى چالاكيه پيشه‌سازييه‌كان، به‌لكو له هه‌مانكات دا خستنه‌گه‌ړى هټزى ته‌واوى له‌شكرى ده‌ريايى ئينگلته‌را بڼو پاراستنى به‌رژه‌وندويه بازرگانيه‌كان. به پټخستنى مه‌نتيقيانه‌ى مافى مولكدارى، حكومت توانى پټخوشكار بڼو دروستكردنى ژيړخان به‌تايبه‌تى پټگا و كه‌نال و دواتريش پټگاي ئاسنين كه ده‌ركه‌وت كاريگه‌رى گه‌وره‌ى هه‌بوو بڼو گه‌شه‌پيدانى پيشه‌سازى.

ئهم بڼه‌مايانه به‌شپوه‌يه‌كى بڼه‌په‌تى هاندانى خه‌لكيان گورپى و بزوينه‌رى خوشگوزه‌رانيان خسته‌گه‌ړ و پټگاخوشكار بوون بڼو شوپشى پيشه‌سازى. له هه‌مووى گرنكتر، شوپشى پيشه‌سازى پشتى به‌و پيشكه‌وتنه ته‌كنه‌لوجييانه به‌ستبوو كه له‌سهر ئه‌و بڼه‌ما زانياربيانه هه‌لچنرابوون له‌سه‌ده‌كانى رابووردودا له ئه‌وروپادا به‌ده‌سته‌تايبوون. ئه‌مه‌ش داپرانتيكى پيشه‌يى بوو له رابوردوو، كه به‌هوى ليكولتپنه‌وه‌ى زانستى و ليها‌توويى ژماره‌يه‌ك كه‌سانى تايبه‌ته‌وه هاتپوه‌ناراه. هټزى گه‌وره‌ى ئهم شوپشه له بازارپوه سه‌رچاوه‌ى گرتبوو كه له ئه‌نجامى په‌ره‌پيدان و به‌كاره‌يتنانى ته‌كنه‌لوجييكانه‌وه ده‌رفه‌تى به‌ده‌سته‌يتنانى قازانجى په‌خساندبوو. ئه‌وه سروشتى كراوه‌ى بازارپه‌كان بوو كاريكى واى كړدبوو خه‌لك بتوانن ئه‌و جوړه كارانه هه‌لبژيږن كه له‌گه‌ل تواناكانيان دا ده‌گونجږن. له هه‌مانكات دا، ئهم شوپشه پشتى به‌په‌روه‌رده و ليها‌توويى ده‌به‌ست، چونكه ئاستى به‌رزى په‌روه‌رده، به‌لايه‌نى كه‌مه‌وه به‌پټى ستانداردى ئه‌و سه‌رده‌مه، بوه هوى ده‌ركه‌وتنى كه‌سانى كارزان. ئه‌مانه خاوه‌نى ديدى به‌كاره‌يتنانى ته‌كنه‌لوجيى نوى بوون بڼو بزڼسه‌كانيان و هه‌وليان دا كړيكارى شاره‌زاي وا بدوژڼه‌وه كه بتوانن ئهم ته‌كنه‌لوجييانه به‌كاربهيښن.

پټكه‌وت نويه كه شوپشى پيشه‌سازى چه‌ند ده‌يه‌يه‌ك دواى شوپشى شكودار له ئينگلته‌ره‌وه ده‌ستپيښكرد. داهينه‌ره شكوداره‌كانى وهك جه‌يمس وات (داهينه‌رى بزوينه‌رى هه‌لمى) و پيچارد تريفيسيك (دروستكارى يه‌كه‌م شه‌مه‌نه‌فه‌رى هه‌لمى) و پيچارد ئاركرايت (داهينه‌رى ئاميرى جولايى) و ئيزامبارد كينگدهم برونيډل (دروستكارى چه‌ندين پاپوړى هه‌لمى)، توانييان ئه‌وده‌رفه‌ته ئابووريانه بقوژنه‌وه كه بيړوكه‌نيان په‌خساندبوونى و دلتيابوون كه مافى مولكدارييان پاريزراو ده‌بڼو و ده‌ستيان ده‌گاته ئه‌و بازارپه‌نى كه ده‌توانرا تيايان

دا داهيتانه كانيان به قازانچ بفرۆشرين و به كاربهيترين. له ساالى ۱۷۷۵ دا دواى
ئوهدى مافى داهيتانه كهى له سهر بزوينه رى هه لمى نوپكرابه وه كه به (بزوينه رى
ئاگر) ناويده برد، جهيمس وات نامهيه كى بۆ باوكى نووسى :

ئازيزم بابە،

(دواى زنجيره يه ك به ره له ستى توند وجياواز، له كوتايى دا له په رله مانه وه
ياسايه كم بۆ ده رچوو كه من و ئه وانى من ديارىيان ده كه م كرده خاوهنى
بزوينه رى ئاگره نوپيه كه م و له ناو هه موو به ريتانياى مەزن و كۆلۆنپيه كانى بۆ
ماوهى ۲۵ ساالى داهاتوو، كه هيوادارم سوودتيكى زۆرى بۆ من هه بى چونكه هه
تيستا داخوازيه كى زۆر بۆ ئه م بزوينه رانه هه يه).

ئەم نامهيه دوو شت ده رده خا. يه كه م، وات، به هۆى ئه و ده رفه تانه ي
چاوه پييده كرد بازار بۆى بپه خستينى له پيگه ي (داخوازيه كى زۆر) له ناو
به ريتانياى مەزن و كۆلۆنپيه كانى ئينگلته را له ده ره وه، هاندانى خرايه به رده م.
دوهم، ئەم نامهيه ئه وه ده رده خا كه ئه و چۆن توانيوپه تى كاريكاته سهر
په رله مان بۆ به ده سته پينانى ئه وه ي ويستويه تى، چونكه په رله مان ئاماده بوه
گوئى بۆ داواكانى تاكه كان و نوپكاران بگري.

پيشكه وتنه ته كنه لۆجيبه كان و هه ولدانى بزئسه كان بۆ فراوانكردى
چالاكه كانيان و ئه نجامدانى وه به ره پينان و به كارهيئانى به هره و تواناكان به
شيوهيه كى كارامه به هۆى ئه و ده زگا ئابوورپيه كراوانه وه هاتنه دى كه
ئينگلته ره توانى په ره يانپييدا. ئه مانه ش به ده ورى خۆيان له سهر بنه ماكانى
ده زگا سياسيبه كراوه كانى ئەم وولاته دامه زرابوون.

دوو فاكتهر بوونه هۆى ئه وه ي ئينگلته ره بتوانى ئەم ده زگا سياسيبه
كراوانه دابه زرينى. فاكتهرى يه كه م بوونى ده زگا سياسيبه كان بوو، له وانه
ده وله تيكي ناوه ندى كه واىكرد ئينگلته ره بتوانى هه نكاوى پاديكالانه و له
پاستيشدا بپوينه به ره و دامه زراندنى ده زگا كراوه كان بنى له سه ره تاي
سه ره لدانى شوپشى شكۆدار دا. له كاتيک دا ئەم فاكتهر ئينگلته راي له
زۆربه ي وولاتانى جيهان جياكرده وه، به لام به شيوهيه كى به رچاو جياينه كرده وه
له وولاته كانى ئه وروپاي پۆژئاواى وه كو فله پره نساو ئيسپانيا. له مه ش گرنگتر،
فاكتهرى دوهم بوو. ئه و پووداوانه ي به ر له شوپشى شكۆدار پووياندا

هاوپه یمانیه کی به هیز و فراوانی دروستکرد که توانی سنووریکی خوگر بو دهسه لاتی پاشایه تی و حکومت دابنی که ناچارکران گوئی له داواکارییه کانی ئەم هاوپه یمانیه بگرن. ئەمەش بناخە ی دەزگا سیاسیه پلورالسیته کانی دامەزراند که دواتر بوونه هۆی پەرەپێدانی ئەو دەزگا ئابوریانه ی بناخە ی یه که م شوپشی پیشه سازیان داکوتا.

ئەو جیاوازییه بچووکانه ی که گرتگن

نایه کسانیه کانی جیهان به شیوه یه کی به رچاو له ئاکامی شوپشی پیشه سازی به ریتانی یان ئینگلیزی دا زیادیان کرد، چونکه ته نیا هەندیک ناوچه ی جیهان ئەم نوێکاری و ته کنه لۆجیه نوێیانه یان به کارهێنا که پیاوانی وهک ئارکرایت و وات و هه موو ئەوانه ی تر که دوا ی ئەوان هاتن، هینایانه ئاراوه. سوودوه رگرتنی نه ته وه جیاوازه کان له م شه پۆله ته کنه لۆجیه یانه، که ئەوه ی یه کلاییده کرده وه ئایا ئەم نه ته وانە له هه ژاری دا ده تلینه وه یان ده یانه وی گه شه کردنی ئابووری به رده وام ئەنجامبدهن، به شیوه یه کی سه ره کی به ندبوو به رچکه ی جیاوازی میژووی ده زگا کانیان. له ناوه پاستی سه ده ی هه ژده یه م دا جیاوازی به رچاو له ده زگا سیاسی و ئابوریه کان له جیهان دا په یدابوو بوو. به لām ئایا ئەم جیاوازیانه له کوێوه سه رچاوه یان گرتبوو؟

ده زگا سیاسیه کانی ئینگلته ره له سالی ۱۶۸۸ دا به به راوورد له گه ل ده زگا سیاسیه کانی فه ره نسا و ئیسپانیا به ره و پلوره لیزی زیاتر ده چوون، به لām ئەگه ر ۱۰۰ سال بو دواوه و بو سالی ۱۵۸۸ بگه رپینه وه ئەوا جیاوازییه کی ئەوتو له نۆوانیان دا نه بوو. هه موو ئەم وولاتانه به شیوه یه کی ریشه یی له لایه ن پزێمی پاشایه تی ده سه لات په هاوه فه رمانه ر هه واییده کران: ئیلیزابسی یه که م له ئینگلته را و فیلیپی دوه م له ئیسپانیا و هینری دوه م له فه ره نسا. هه مو یان له گه ل ئەنجومه نی ها ولاتی یان دا له ململانێدا بوون - وه کو په رله مان له ئینگلته را و کورتیز له ئیسپانیا و ئیسته یت جه نه پال له فه ره نسا - که داوا ی مافی زیاتر و زیاتر کۆنترۆل کردنی پاشایه تی یان ده کرد. هه موو ئەم ئەنجومه نانه ده سه لات و مه ودای جیاوازیان هه بوو. بو نموونه، په رله مانی ئینگلیزی و

کۆرتیزی ئیسپانی دەسلەتانیان لە دیاریکردنی باج دا ھەبوو لە کاتیەک دا ئیستەیت جەنەرال ١٤٩٢ تاجی ئیسپانی خواھنی ئیمپراتۆریەتییکی گەورە بوو لە ئەمەریکا و سوودیکی یەكجار زۆریان لەو ئالتوون و زیوھ وەرەگرت کە لە ئەمەریکا دا دۆزیبویانەوھ. بارودۆخە کە لە ئینگلتەرە جیاوازی بوو. ئیلیزابەسی یەكەم لە پووی داراییەوھ سەرەخۆیی زۆر کەمتر بوو، بۆیە دەبوایە لە پەرلەمان بپارێیەوھ بۆباجی زیاتر. لە بەرامبەر ئەمە دا پەرلەمان داوی تەنازولی زیاتری دەکرد بەتایبەتی سنوورداریکردنی مافی ئیلیزابەس بۆ دروستکردنی مۆنوپۆلی. ئەمە ململانێیەك بوو کە پەرلەمان بەرەبەرە سەرکەوتنی تیدا بەدەستھێنا. لە ئیسپانیا کۆرتیز ململانێ ھاوچەشنەکی دۆراند. بازرگانی نەك تەنیا پاوانکرا، بەلکو بوھ پاوانی پاشایەتی ئیسپانیا.

ئەم جیاوازییانە کە لەسەرەتادا پێدەچوون بچووکبن، بەلام لە سەدە یەكەم دا گرنگی زیاتریان پەیدا کرد. ھەرچەندە ئەمەریکا لە ساڵی ١٤٩٢ دۆزرا بوو و فاسکۆ دا گاما لە ساڵی ١٤٩٨ دا گەیشتبوھ ھیندستان بە خولانەوھ بە دەوری لوتکە ی هیوای باش لە سوچی خوارەوھ ی ئەفریقا دا، تەنیا لە داوی ساڵی ١٦٠٠ ھوھ بازرگانی فراوانی جیھانی بەتایبەتی لە زەریای ئەتلەسی دەستپێک کرد. لە ساڵی ١٥٨٥ دا، یەكەم کۆلۆنیکردنی باکووری ئەمەریکا لە پۆنۆک کە ئیستا سەرۆکی کارۆلینایە دەستپێک کرد. لە ساڵی ١٦٠٠ کۆمپانیای پۆژەلاتی ھیندستان دامەزرا. لە ساڵی ١٦٠٢ دا ھاوتا ھۆلەندیەكە ی دامەزرا. لە ساڵی ١٦٠٧ دا کۆلۆنی جەیمستاون لە لایەن کۆمپانیای فێرجینیاوھ دامەزرا. لە ساڵانی ١٦٢٠ ھوھ ناوچەکانی کاریبی کرانە کۆلۆنی و باربەیدۆز لە ساڵی ١٦٢٧ دا داگیرکرا. لە ھەمانکات دا فەرەنسا قەلەمپەوی خۆی لە ئەتلەسی دا فراوانکرد و شارێ کیوبیکی دروستکرد وەکو پایتەختی فەرەنسا ی نوێ کە بریتییە لە کەنەدا ی ئیستا. ئەنجامەکانی ئەم فرانبوونە ئابوورییە بۆ دەرگاگان لە ئینگلتەرە و ئیسپانیا و فەرەنسادا زۆر جیاوازیوون، لەبەر ئەو جیاوازییە کەمانە ی لە سەرەتادا لەنیوان ئەو وولاتانە دا ھەبوون.

ئەلیزابەسی یەكەم و جیگرەوھەکانی نەیاننوانی بازرگانی نیوان ئینگلتەرە و وولاتانی ئەمەریکا قۆرخبکەن، بەلام بھەمالە پاشایەتیەکانی تری ئەوروپا توانیان ئەمە بکەن. کەواتە لە کاتی کدا بازرگانی ئەتلەسی و کۆلۆنیکردن بوونە

هۆي دروستکردنى گروپىكى گه ودهى بازىرگاني دهوله مند كه په يوه ندى كه ميان له گهل تاج دا هه بوو، ئه مه له فەرهنسا و ئيسپانيا دا پووينه دا. بازىرگانه ئينگليزه كان نارازىبون به رامبه ر كۆنترۆلى بنه مالهى پاشايه تى و داوايانكرد گۆرپانكارى له ده زگا سياسىيه كان دا بكرى و سنوور بۆ ئيمتيازه كانى خيزانى پاشا دابىرى. ئه م بازىرگانان پۆلىكى گرنگان له جهنگى ناوخوى و ئينگلته ره و شوپشى شكۆدار دا بىنى. ململانى له م چه شنه له هه موو شوپىنك پووياندا. بۆ نمونه، پاشاكانى فەرهنسا پووبه رووى ياخي بوونه كه ي فروند بوونه وه له نىوان سالانى ۱۶۴۸ و ۱۶۵۲ دا. جياوازييه كه له وه دابوو كه له ئينگلته ره دا ئه گه رى سه ركه وتنى به ره له ستكارانى ده سه لاتى په هاى زۆر زياتر بوو چونكه ئه وان دهوله مه ندترو ژماره شيان زياتر بوو له وانه ي به ره له ستى ده سه لاتى په هاىيان ده كرد له فەرهنسا و ئيسپانيا.

پىچكه جياوازه كانى كۆمه لگايانى ئينگلته ره و فەرهنسا و ئيسپانيا له سه ده ي حه قده يه م دا گرنكى كارلىكردنى جياوازييه ده زگاييه بچووكه كان له گهل وه رچه رخانه ميژووييه كان دا پوونده كه نه وه. له كاتى وه رچه رخانه ميژووييه كان دا، پووداويكى سه ره كى، يان كارله يه كردنى فاكته ره كان، بالانسى ئه و هيزه سياسى و ئابورييه ي له ناو نه ته وه يه كدا هه ن تيكده دهن. ئه مه ش ده شى ته نيا كارىگه رى له سه ر وولاتىك هه بى وه كو مردنى ماوتسى تۆنگ له سالى ۱۹۷۶ دا كه له سه ره قادا وه رچه رخانه ي بۆ چىنى كۆميونىست هيتايه ئاراوه. به هه رحال، زۆر جار وه رچه رخانه كان كار له كۆمه لىك كۆمه لگا ده كه ن هه روه كو چۆن به كۆلۆنيكردن و دواتر هه لوه شانده وه ي كۆلۆنييه كان، كارىگه رى له سه ر زۆريه ي وولاتانى دنيا هه بوو.

ئه م جۆره وه رچه رخانه ميژووييه گرنكن، چونكه كۆسپى يه كجار گه وره له به رده م چاكسازى به ره به رده دا هه يه كه له ئه نجامى پىكه وه كاركردنى ده زگا سياسى و ئابورييه چه وسپنه ره كان و ئه و پشتگيرىيه ئه و ده زگايانه له يه كترى ده كه ن دروستده بى. به رده وامى ئه م ئه لقه ي هاوكارىكردنه ي يه كتر بازنه ي نا هه موارى دروستده كا. ئه وانه ي سوود له بارودۆخى هه نوو كه يى وه رده گرن دهوله مه ندىن وخويان باش پىكخستوه وده توانن دژى هه ر گۆرپانكارىيه كى گه وره بوه ستنه وه كه ئيمتيازه ئابورييه كانيان و ده سه لاتى سياسىيان لىده سپىنننه وه.

كاتىك وه رچه رخانه ميژوويى دىته گۆپى، ئه و جياوازييه بچووكانه ي كه

گرنگن بریتین له جیاوازییه سه‌ره‌تاییه‌کانی ده‌زگاکان که به‌پیرچوونه‌وه‌ی جیاواز ده‌خه‌نه‌گه‌ر. هر له‌به‌ر نه‌مه بوو که جیاوازییه پړژه‌ییه بچوکه‌کانی نیوان ټینگلته‌ره و فه‌په‌نسا و ټیسپانیا بوونه هوی جیاوازی بڼه‌په‌تی له پښکه‌ی په‌ره‌پیدانی نه‌م وولاتانه‌دا. پښکه‌کان له نه‌نجامی نه‌و وه‌رچه‌رخانه میژوویییه‌وه هاتنه‌ناراه که ده‌رفه‌ته ټابوورییه‌کانی بازرگانی نه‌تله‌سی له به‌رده‌م نه‌و روپییه‌کان دا کردیه‌وه.

نه‌گه‌ر جیاوازییه ده‌زگاییه بچوکه‌کان له کاتی سه‌ره‌لډانی وه‌رچه‌رخانه میژوویییه‌کان دا ژور گرنگ بڼ، خو هه‌موو جیاوازییه ده‌زگاییه‌کان بچوک نین. بیکومان جیاوازییه ده‌زگاییه گه‌وره‌کان ده‌بڼه هوی سه‌ره‌لډانی پاتیرنی زیاتر لیکدوورکه‌وتو له‌کاتی نه‌م وه‌رچه‌رخانه میژوویانه‌دا. له کاتیک دا جیاوازییه ده‌زگاییه‌کانی نیوان ټینگلته‌ره و فه‌په‌نسا له سالی ۱۵۸۸ دا بچوک بوون، جیاوازییه‌کانی نیوان نه‌وروپای پوژن‌او او نه‌وروپای پوژه‌لات ژور گه‌وره‌تر بوون. له پوژن‌او ادا، ده‌وله‌تی به‌هیزی خاوه‌ن مه‌رکه‌زیه‌تی وه‌ک ټینگلته‌ره و فه‌په‌نسا و ټیسپانیا خاوه‌نی ده‌زگایانی ده‌ستوویی وه‌ک (په‌رله‌مان و ټیسته‌یت جه‌نه‌رال و کورتین) بوون. له هه‌مانکات دا لیکچوونی گرنگ له پووی ده‌زگایانی ټابوورییه‌وه له نیوانیان دا هه‌بوو، وه‌کو نه‌بوونی به‌ندایه‌تی.

نه‌وروپای پوژه‌لات مه‌سه‌له‌یه‌کی تر بوو. بۆ نمونه، پاشایه‌تی پوژنیا – لیسوانیا له لایه‌ن چینیکي نوخبه‌وه فه‌رمان‌په‌واییده‌کران که پیان ده‌وترا شلاختا. نه‌م چینه هیته‌ده به‌هیزیوون ته‌نانه‌ت هه‌لبراردنی پاشایان هی‌نابوه کایه‌وه. نه‌مه فه‌رمان‌په‌وایی په‌ها نه‌بوو به‌شیوه‌ی فه‌په‌نسا له کاتی فه‌رمان‌په‌وایی لویسی چوارده‌یه‌م دا، پاشای پوژ، به‌لام فه‌رمان‌په‌وایی په‌های نوخبه و ده‌زگایانی سیاسی جه‌وسینه‌ر، هه‌مان شتن.

شلاختا زیاتر حوکی ناوچه گوندن‌شیننه‌کانی ده‌کرد که ژوربه‌یان به‌نده‌کان بوون، که نازادی هاتوچو و ده‌رفه‌تی ټابوورییان نه‌بوو. زیاتر به‌ره و پوژه‌لات، ټیمپراتوری پوسیا، پیتهری مه‌زن، حوکی په‌هایی چپر و جه‌وسینه‌ر تری له‌وه‌ی لویسی چوارده‌یه‌م ده‌چه‌سپاند. نه‌خشه‌ی (۸) پښکایه‌کی ساکار پيشانده‌دا بۆ بینینی راده‌ی لیکدوورکه‌وتنه‌وه‌ی نه‌وروپای پوژن‌او و پوژه‌لات له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م دا. نه‌خشه‌که نه‌وه ده‌خاته‌پوو نه‌گه‌ر وولاتیک له سالی ۱۸۰۰ هیشتا سیسته‌می به‌ندایه‌تی هه‌بوه یان نا. نه‌و وولاتانه‌ی به‌په‌نگی

پهش پيشاندراون نهوانن كه له سردهمه دا بهندايه تيبان هه بوه. نهوانه ي به
 پهنگي كال پيشاندراون نهوانن كه بهندايه تيبان نه بوه. نهووپاي پژهه لات
 پهنگي په شه و نهووپاي پژهه لاتا پهنگي كاله.

نەخشەى (٨) : بەندايەتى له نهووپا دا له ساى ١٨٠٠ دا

له گه له مهش دا، دهزگاکانی نهووپاي پژهه لاتا هه ميشه هينده جياواز
 نه بوون لهوانه ي نهووپاي پژهه لات. ههروهك پيشتر بينيمان، دهزگاکانی
 پژهه لات له سهده ي چواره يه م دا دهستان به ليکجيا بوونه وه کرد،
 کاتيک مردنى پهش له ساى ١٢٤٦ دا بلاويوه. بهر له وه، جياوازي كه م له
 نيوان دهزگا سياسى و ئابووريه كانی پژهه لاتا و پژهه لات دا هه بوو. نينگلته ره
 وه نگاريا ته نانهت له لايه ن نه دامانی هه مان خيزانه وه حوكميانده كرا كه

نه نجفين بوو. نه و جياوازييه ده زگاييه گرنگانه ي دواي مردنې په ش هاتنه نارواه، نه و باگراونده يان دروستکرد که به هويه وه ليکجيا بونه وه ي گه وره تر له نيوان پوژناوا و پوژهلان دا له سه ده کاني حه فده يه م و هه ژده يه م و توژده يه م دا سه ريانه لدا.

به لام نه م جياوازييه ده زگاييه بچووکانه که پرؤسه ي ليکجيا بونه وه که ي دروستکرد، له سه ره تادا له کوپوه سه ريانه لدا؟ بؤچي نه وروپاي پوژهلان ده زگاياني سياسي و ئابووري جياواز تريان هه بوو له سه ده ي چوارده يه م دا؟ بؤچي بالانسي هيز له نيوان پاشا و په رله مان دا له ئينگلته ره دا جياواز بوو له وه ي له فه ره نسا و ئيسپانيا دا هه بوو؟ هه روه ک له چاپته ري داهاتوودا ده بينين، ته نانه ت کومه لگاياني زور که متر ئالوز له کومه لگاياني نه م سه رده مه، ده زگاياني سياسي و ئابووري نه و تو دروستده کن که کاريگه ري گه وره يان له سه ر ژيان و گوزهراني نه ندامانيان ده بي. نه مه ته نانه ت بؤ کومه لگا پاوچيه کانيش راسته، هه روه ک له و کومه لگايانه ي تا ئيسنا ماونه ته وه بؤ مان ده رده که وي، وه کو گه لي سان که له بؤ تسواناي نه م پوژدا ده ژين که کشتوکال ناکه ن و ته نانه ت شويني نيسته جيپووني هه ميشه بيان نيه.

هيج دوو کومه لگايه ک هه مان ده زگايان دروستناکه ن: نه ريتي جياواز و سيسته مي جياوازي مافي مولکداری و پيگاي جياوازي دابه شکردني ئاژه ليکي پاوکراو يان نه و که لويه له تالانيانه ي له گروپيکي تری ده دزن. هه نديک پيز له ده سه لاتي پيره کانيان ده گرن و هه نديکي تری نايگرن، هه نديک هه ر زو نه ندازه يه ک له مه رکه زيه تي سياسي به ده سته هينن به لام نه واني تر له مه دا سه رکه وتوو نابن. کومه لگا کان به شيوه ي به رده وام يووبه پووي ململاني ئي ئابووري و سياسي ده بنه وه که به شيوه ي جياواز چاره سه رده کرين له به ر جياوازي ميژوويي ديار يکراو له نيوانيان دا يان پوئي تاکه کان يان ته نيا فاکته ري پيکه وت.

نه م جياوازي يانه زورچار له سه ره تادا بچووکن، به لام له سه ر يه ک که له ده بن و پرؤسه ي ليکترازاني ده زگايي دروستده کن. هه روه ک چؤن دوو کومه لي زينده وه ري هاو شيوه دواي جيا کردنه وه يان به هيوashi ليکده ترازين له پرؤسه ي ليکترازاني جينيتيک دا (Genetic Drift) چونکه بازه جينيتيکه پيکه وته کان که له ده بن. دوو کومه لگاي هاو شيوه هه روه ها به هيوashi له پووي

ده زگاييه وه ليکده ترازين. هرچه نده هه مانشيويه ليکترازاني جينيتيکي، ليکترازاني ده زگايي پيچکي پيشتر دياريکراوي نيه و ته ناته پيويستيش ناکا که له که بوون پووبدا، به تپه پيوني سه ده کان ده بيته هوي سهره لداني جياوازي به رچاو و هه نديجاريش جياوازي گرنگ. نه و جياوازي يانه ي له نه نجامي ليکترازاني ده زگاييه وه دينه ناراه، گرنگي تاييه ت پيداده که ن چونکه کاريگه ريبان له سهر کاردانه وه ي کومه لگا ده بي به رامبه ر گورانکاري له بارودوخه نابووري و سياسييه کان دا له کاتي سهره لداني و هرچه رخانه ميژوييه کان دا.

پاتيترنه کاني ليکدورکه وتنه وه ي په ره پيداني نابووري له جيهان دا پشت به کارليکردني نيوان و هرچه رخانه ميژوييه کان و ليکترازانه ده زگاييه کان ده به ستن. نه و ده زگا سياسي و نابووري يانه ي له کومه لگايه که دا هه ن - هه نديجار به هوي پرؤسه ي دورودريژي ليکترازاني ده زگاييه وه و هه نديجاريش به هوي جياوازي کومه لگا کان له سوود و هرگرتن له و هرچه رخانه ميژوييه کاني پيشووتر - نه و سه کويه دروستده که ن که گورانکاري داهاتوي له سهر داده پيژري. مردني رهش و فراوانبووني بازرگاني جيهاني له دوي ۱۶۰۰، هه ردووکيان و هرچه رخاني ميژويي سهره کي بوون بؤ هيژه نه وروپيه کان و له گه ل ده زگا سهره تاييه جياوازه کان دا کاريان له يه کترکرد بؤ دروستکردني ليکجيابوونه وه ي گه وره. له به رنه وه ي له سالي ۱۲۴۶ دا په نجه ده راني نه وروپاي پوژئاوا ده سلات و ئوتونومي زياتريان هه بوو له وانه ي نه وروپاي پوژه سلات، مردني رهش بوه هوي هه لوه شاننده وه ي فيوداليزم له نه وروپاي پوژئاوا و سهره لداني به ندياه تي دوهم له نه وروپاي پوژه سلات دا. له به ر نه وه ي نه وروپاي پوژه سلات و پوژئاوا له سه ده ي چوارده يه م دا ده ستيان به ليکجيابوونه وه کرد، ده رفته نابووريه نوپکاني سه ده کاني حه قده يه م و هه ژده يه م و نوزده يه م، ئاکامي جياوازي بؤ نه م به شه جياوازان ه ي نه وروپا هه بوو. له به ر نه وه ي له ۱۶۰۰ دا کونترولي پاشا له ئينگلته ره لواز تر بو له وانه ي فه ره نسا و ئيسپانيا، بازرگاني نه تله سي ريگا خوښکار بوو بؤ دامه زراندني ده زگاياني نوي خاوه ن پلوره ليزمي زياتر له ئينگلته ره، له کاتيک دا نه م بازرگانييه بوه هوي به ميژکردني پاشايه تي له فه ره نسا و ئيسپانيا دا.

رېښکې په يوه ستی میژوو (The contingent path of history)

د هره نجامه کانی پوډاوه کان له کاتی وهرچه رخانه میژوویه کان دا به هوی قورسای میژوه وه داده پېژن، کاتیک ده زگا ئابووری و سیاسیه هه نوکه ییه کان بالانسی هیژ داده پېژن و ئه وه دیاریده کن که له پووی سیاسیه وه شیاری نه نجامدانه. د هره نجامه کان له لایه ن میژوه وه پېشتر دیاریناکرین، به لکو په یوه ستن (contingent). رېښکې دروستی په ره پېدانی ده زگا کان له م کاتانه دا پشت به وه ده به ستنی کام له هیژه دژ به یه که کان سر ده که ون و کام له گروهه کان ده توانن هاوپه یمانی کاریگر دروستبکن و کام له سر کرده کان ده توانن پوډاوه کان بۆ به رژه ونندی خویان به کار به یتن.

ده شی پوولی په یوه ستی له رېگې بنچینه ی ده زگا سیاسیه کراوه کانی ئینگلته ره وه پوونبکرېته وه. له کاتی سره ره لدانی شورشی شکوداری سالی ۱۶۸۸د، نه ک ته نیا پووننه بوو، که له نه نجامی سرکه وتنی ئه و گروپانه ی هه ولی سنووردارکردنی ده سلاتی پاشایان ده دا و هه ولی دانانی ده ستووریکي زیاتر پلوره لیستیان ده دا، چی پووده دا، به لکو سره پای ئه و رېښکې یه به ره ئه م شورچه سیاسیه ده پویشته له ژیر په حمه تی پوډاوه په یوه سته کان دا بوو. سرکه وتنی گروهه براوه کان به توندی به سترابووه به وهرچه رخانه میژوویه وه که به هوی سره ره لدانی بازرگانی ئه تله سی هاته ئاراهه، که به هوی ده وله مه ندکردن و هاندانی ئه و بازرگانانه ی دژایه تی پاشایان ده کرد. به لام سه ده یه ک به له وه هیچ پووننه بوو که ئینگلته ره توانایه کی ئه وتوی ده بی ده سلاتی خوی به سر ده ریادا به پېنی و چندین ناوچه ی کاریبی و باکووری ئه مریکا بکاته کولونی خوی یان ده سترگرې به سر ئه و هه موو بازرگانیه چه ورانه دا که له گه ل هه ردو ئه مریکا و پوژمه لات دا نه نجامده دران. ئیلیزابسی یه که م و پاشاکانی تری بنه ماله ی تیودژ که پېش ئه و هاتبوونه سر حوکم، هیژکی ده ریایی به هیژ و یه کگرتوویان پیکه وه نه نابوو. هیژی ده ریایی ئینگلته ره پشتی به هیژه تاییه ت و که شتییه بازرگانیه سر به خوکان به ستبوو و نور بیته یز تر بوو له هیژی ده ریایی ئیسپانیا. قازانجی چالاکیه

بازرگانییه‌کانی زهریای نه‌تله‌سی ئه‌م هیزه ده‌ریایه تاییه‌تانه‌ی هاندا تا ته‌ده‌ای بالاده‌ستی ئیسپانییه‌کان له ده‌ریادا بکه‌ن. له ساڵی ۱۵۸۸ دا ئیسپانییه‌کان بریاریان دا کوتایی به‌م ته‌حه‌دایانه به‌رامبه‌ر مؤنۆپۆلیه‌که‌یان به‌ینن و له‌هه‌مانکات دا کوتایی به‌ده‌ستوه‌ردانی ئینگلیزه‌کان له کاروباری هۆله‌نده‌دا به‌ینن که ئه‌و کاته دژی ئیسپانییه‌کان ده‌جنگی بۆ به‌ده‌سته‌یتانی سه‌ربه‌خۆیی.

فیلیپی دوهم، پاشای ئیسپانیا که‌شتیگه‌لیکی به‌هیزی نارد، که ئارمادا بوو، له لایه‌ن دۆقی مه‌دینه سیدۆنیاوه سه‌رکردایه‌تیده‌کرا. پێده‌چوو زۆر که‌س که‌یشتبوونه ئه‌و نه‌نجامگیریه‌ی که ئیسپانییه‌کان به‌ته‌واوی ئینگلیزه‌کان تێکده‌شکێنن و مؤنۆپۆلیه‌که‌یان له نه‌تله‌سی دا زیاتر ده‌چه‌سپێنن و په‌نگه‌ته‌نانه‌ت ئیلیزابسی یه‌که‌م له‌سه‌ر ته‌خت لایه‌رن و له نه‌نجامیشدا دوورگه‌کانی به‌ریتانیا داگیربکه‌ن. له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌ش دا نه‌نجامی ئه‌م جه‌نگه‌ شتیکی زۆر جیاواز بوو. که‌شوه‌وا‌ی خراپ و هه‌له‌ی ستراتیجی له لایه‌ن سیدۆنیاوه، که له دوا ساته‌کان دا به‌رپرسیاریتی هێرشه‌که‌ی وه‌رگرتبوو له نه‌نجامی مردنی فه‌رمانه‌یه‌کی خاوه‌ن نه‌زموونتر، بوه هۆی ئه‌وه‌ی ئارمادای ئیسپانی لایه‌نی به‌هیزی خۆی له ده‌سه‌دا. سه‌ره‌پای هه‌موو کۆسپه‌کان، ئینگلیزه‌کان زۆربه‌ی که‌شتیگه‌له‌که‌ی دوژمنه به‌هیزتره‌که‌یان تیشکاند. ده‌ریاکانی نه‌تله‌شی بۆ ئینگلیزه‌کان کرایه‌وه له‌سه‌ر بنه‌مای یه‌کسانتر. به‌بێ ئه‌م سه‌رکه‌وتنه‌ چاوه‌پێنه‌کراوه بۆ ئینگلیزه‌کان، ئه‌و پووداوانه‌ی که وه‌رچه‌رخانی گرنگی ئالوگۆرکاریان دروستکردو ده‌زگا سیاسییه پلوره‌لیسته‌یه‌کانی دوا‌ی ساڵی ۱۶۸۸ یان دامه‌زراند، هه‌رگیز پووناکیان نه‌ده‌بینی. نه‌خشه‌ی (۹) پێچکه‌ی که‌شتیه تیشکاوه‌کانی ئیسپانیا پیشانده‌دا کاتیک ئارمادا به‌ده‌وری دوورگه‌کانی به‌ریتانیا دا راوده‌نرا.

نه‌خشی (۹): نارمادی نیسپانی و که‌شتیه تیشکاوکان و نه‌و شوننه
سهره‌کییانه‌ی که خالی وهرچه‌رخانیان دروستکرد.

بېنگومان هيچ كهس له سالى ۱۵۸۸ دا پېشېبېنى نه نجامه كاني نهو
سهركه وتنه ئىنگلته رهيان نه ده كړد. پرهنگه خه لكېكي كه م له و كاته دا
تيگه يشتېن كه نه م سهركه وتنه وهرچه رځانېكي ميژوويي دروسته كا و پيگا بؤ
شؤپشېكي گه وره ي سياسي خوښ ده كا كه سه ده يه ك دواتر نه نجامدرا.

نابيت وادابنېين كه هه موو وهرچه رځانېكي ميژوويي ده بيته هؤي
سهره لداني شوپشي سياسي سهركه وتو، يان گؤرانكارى به ره و بارىكي باشت.
ميژوو پرې له نمونه ي شوپش و بزوتنه وه ي پاديكال كه زؤرداريكيان له
جيگه ي زؤرداريكي تر داناو به شيوه يه ك كه كومه لئاسى نه لمانى، پؤبه رت
ميشيلس ناوي ناوه ياساي ئاسنېنى حوكمي ئوليگاركى (كه مينه)، كه
شيوزيكي نه گريسي بازنه ي ناوه مواريه. كوتاييهاتنى كؤلونياليزم له ده يه كاني
دواي دوهم جهنگي جيهانى دا، وهرچه رځانى ميژوويي دروستكرد بؤ زؤبه ي
نه و وولاتانه ي پېشتىر كؤلوني بوون. له گه ل نه مهش دا، له زؤبه ي هره زؤرى
حاله ته كاني وولاتانى باشوورى بيا باني نه فريقى و چه ندين وولاتى ئاسيا،
حكومته كاني دواي سهر به خوښي له كؤلونياليزم لاپه ريه كيان له كتيبه كى
پؤبه رت ميشيلس وهرگرت و كار ه ناپه واكاني نه وانه ي پېش خوښان خه ست ترو
دووبساره كرده وه. زؤرجار دابه شكر دنى ده سه لاتى سياسىيان به توندى
ته سكر كرده وه و نه و جله وگيريانه ي له سهر فرمانپه وايان هه بوون نه يانه يشتن و
نه و هاندانه كه مانه شى كه ده زگا ئابووريه كان په خساند بوويان بؤ و به رهيان
و پېشكه وتنى ئابوورى، كه مكرده وه. ته نيا له چه ند حاله تيكي كه م دا،
كؤمه لگايانى وهك بؤتسوانا، وهرچه رځانه ميژووييه كان به كارهيتران بؤ
ده سپيكر دنى گؤرانكارى سياسي و ئابوورى كه پيگاي بؤ گه شه كړدى ئابوورى
خؤشكرد.

ده شى وهرچه رځانه ميژووييه كان گؤرانكارى سهره كى دروستبكه ن به ره و،
نهك دووركه وتنه وه له، ده زگايانى چه وسينهر. ده زگايانى كراو ه ش، ههرچه نده
نه وانيش نه لقه ي فيدباكي خوښان هيه كه بازنه ي به خته وهر ييه، ده توانن
ناراسته كيان بگؤپن و به ره به ره به ره و ده زگايانى چه وسينهر بؤن به هؤى نه و
ته حه دا يانه ي له كاتى وهرچه رځانه ميژووييه كان دا پووبه پوويانده بنه وه - ناي
نه مه پووده دا ديسان ه وه په يوه سته. كؤمارى قئنس، هه روهك له چاپته رى
شهش دا ده بينين، له چاخه كاني ناوه پاست دا هه نكاوى گه وره ي نا به ره و

دهزگایانی سیاسی و ئابووری کراوه، به لām له کاتیک دا ئەم جۆره دهزگایانه له ئینگلتهره دواى شۆپشى شکۆدارى ١٦٨٨ به رهو به هیزى دهچوون، له قیتس دا له کۆتایى دا خۆیان به رهو دهزگایانى چهوسینه رگۆپى له ژیر کۆنترۆلى نوخبه یه کى بچوک دا که قۆرخى ههردوو دهرفته ئابوورییه کان و دهسه لاتی سیاسییان کردبوو.

تینگه یشتن له چۆنیه تی بارى زهوى

سه ره له دانی ئابووری بازار له سه ر بنه ماى دهزگایانى کراوه و گه شه کردنى ئابووری به ر ده وام له ئینگلته ره ی سه ده ی هه ژده یه م دا کاریگه رى له سه ر سه راپای جیهان هه بوو، نه ک ته نیا له به ر نه وه ی ئەو بواره ی دایه ئینگلته ره که به هه یه کى گه ره ی ئەو جیهانه بکاته کۆلۆنى خۆی. نه گه ر کاریگه رى گه شه کردنى ئابووری ئینگلته ره به دلناییه وه له جیهان دا بلۆ بۆوه، ئەوا ئەو دهزگا سیاسى و ئابووریانه ی ئەم گه شه کردنه یان دروستکرد به شیوه یه کى ئۆتۆماتیکى و به و شیوه یه بلۆنه بوونه وه. بلۆبوونه وه ی شۆرشى پێشه سازى کاریگه رى جیاوازی له سه ر جیهان هه بوو، به هه مانشیوه ی ئەو کاریگه ریه ی مردنى په ش هه یبوو له سه ر ئەوروپای پۆژئاوا و پۆژه لات و به هه مانشیوه ی ئەو کاریگه ریه ی بازرگانی ئەتله سی هه یبوو له سه ر ئینگلته ره و ئیسپانیا. ئەوه ئەو دهزگایانه بوون که له و کاتانه دا له ناوچه جیاوازه کانی جیهان دا له ئارادا بوون کاریگه رى ئەو وه رچه رخانه میژووییانه یان دیاریکرد و له پاستیشدا ئەم دهزگایانه جیاوازیبوون - جیاوازییه بچووکه کان چه ندین جار گه و ره کرابوون به هۆی وه رچه رخانه میژوویییه کانی پێشووتره وه. ئەم جیاوازییه دهزگایانه و کاریگه ریه کانیان تا ئەمڕۆش به ر ده وامن به هۆی بازنه کانی نا هه مواری و به خته وه ریه وه، هه لبه ت به شیوه یه کى پێرفیکت نا، و ئەوانه کللی تینگه یشتنن ده رباره ی چۆنیه تی سه ره له دانی نایه کسانى له جیهان دا و سروشتى چۆنیه تی بارى زهوى ده وری ئیتمه.

هه ندیک ناوچه ی جیهان دهزگایانى ئەوتویان دامه زراند که زۆر له وانه ی ئینگلته ره نزیک بوون، هه رچه نده له رینگى زۆر جیاوازه وه ئەمه یان ئەنجامدا.

ئەمەش بەتايىبەتى بۆ ھەندىك "كۆلۈنى نىشتەكاران" ى ئەوروپاى ۋەك ئوستراليا ۋەكەندە ۋىلايەتە يەكگرتۈەكان راست بوو، ھەرچەندە كاتىك شۆپشى پىشەسازى دەستىپىكرد دەزگاكانيان تازە دادەمەزان. ھەرۋەك لە چاپتەرى يەكەم دا بىنىمان، ئەم پىرۇسەيە، كە بە دروستكردنى كۆلۈنى جەيمستان لە سالى ۱۶۰۷ دا دەستىپىكرد تا گەيشتە جەنگى سەربەخۇيى ۋە پەسەندكردنى دەستورى ۋىلايەتە يەكگرتۈەكان، لە چەندىن سىماى ۋەك خەباتى دورودرىزى پەرلەمان لە ئىنگلەتەرە دى پاشايەتى ھاويەشن. ديسانەۋە ئەم پىرۇسەيەش بوە ھۆى دامەزاندنى دەۋلەتتىكى مەركەزى خاۋەن دەزگايى سىياسى پلورەلىستى. دواتر شۆپشى پىشەسازى بەختىرايى بۆ ئەم ۋولاتانە بلابوۋە.

ئەوروپاى پۇژئاۋا، كە بە چەندىن پىرۇسەيى مېژوۋى ھاوشىۋەى ئەۋەى ئىنگلەتەرە دا تىپەپبوۋو، لە كاتى سەرھەلدىنى شۆپشى پىشەسازى دا دەزگايانى ھاوشىۋەى ئەۋەى ئىنگلەتەرەيان ھەبوو. جىاۋازى بچوۋك، بەلام خاۋەن كارىگەرىي گەۋرە لە نىۋان ئىنگلەتەرە ۋ ئەۋانى تردا ھەبوو، ھەرلەبەر ئەمەش بوو كە شۆپشى پىشەسازى لە ئىنگلەتەرە بەرپا بوو نەك لە فەرەنسادا. دواتر ئەم شۆپشە بارىۋخىكى تەۋاۋ جىاۋازى دروستكردو كۆمەللىك تەھەداى تەۋاۋ جىاۋازى بۆ پىژمەكانى ئەوروپا ھىنايەئارۋە كە ئەۋانىش بە دەۋرى خۇيان كۆمەللىك مەملەنئى نوپيان دروستكرد كە بوۋنە ھۆى ھەلگىرسانى شۆپشى فەرەنسەى. شۆپشى فەرەنسەى ۋەرچەرخانىكى گىرنگى تر بوو كە بوە ھۆى نىزىكبۈنەۋەى دەزگايانى ئەوروپاى پۇژئاۋا لە دەزگايانى ئىنگلەتەرە، لە كاتىك دا دەزگايانى ئەوروپاى پۇژئەلات زياتر دورەكتەنەۋە.

ۋولاتانى تىرى جىهان پىچكەى دەزگايى جىاۋازيان گىرەبەر. بەكۆلۈنىكردنى ۋولاتانى تر لە لاين ئەوروپىيەكانەۋە پىگاي خۆشكرد بۆ لىكدورەكتەنەۋەى دەزگايى لە ھەردوۋ ئەمەرىكا دا، بە پىچەۋانەى دەزگا كراۋەكانى ۋىلايەتە يەكگرتۈەكان ۋ ئوستراليا ۋكەندە، دەزگايانى چەۋسەنەر لە ئەمەرىكاى لاتىن دامەزان كە شىۋەى پاتىرنەكانى ئەۋانەكسانىيە دەكەن كە لە ھەردوۋ ئەمەرىكا دا دەيىبنىن. دەزگا ئابورى ۋ سىياسىيە چەۋسەنەرەكانى داگىركارانى ئىسپانىا لە ئەمەرىكاى لاتىن دا بەرگەى مانەۋەيان گىرت ۋ بوۋنە ھۆى ھەژارى بەشى زۆرى ناۋچەكە. ھەرچەندە ئەرجەنتىن ۋ چىلى لە ۋولاتەكانى تىرى

ناوچه که با شتر بوون. ئەم دوو وولاته دانیشتونیکى که متری خەلکی خۆمالی و کانى دەوله مەندى که متریان تیدا بوو، هەر بۆیه "پشتگوێخران" له کاتیڤ دا ئیسپانییه کان بایه خیان به و ناوچانه دا که شارستانییه کانى مايا و ئارتیک و ئینکای تیدا نیشته جیبوون. پیکهوت نییه که هەر ژارتیرین به شی ئەرجه نترین بریتیه له باکووری پۆژئاوا که تەنیا به شیکی ئەو وولاته بوو تیکه لاوی ئابووری کۆلۆنیالی ئیسپانی بوو. لەم ناوچه یه دا هەژاری به رده وام و پاشماوه ی ده زگا چه و سینەرەکان هاوشتیوه یی ئەوانەن که له لایەن پۆتۆسی میتا له بۆلیفیا و پیرۆ دروستکران.

ئەفریقا، ئەو به شە ی جیهان بوو که خاوه نی ده زگایانی ئەوتو بوو که که مترین توانایان هەبوو بۆ سوود وەرگرتن له و دەر فە تانه ی شۆپشی پیشه سازی هینانیه ئاراه. به لایه نیکه مەوه، له ماوه ی هەزار سالی پابوردوودا، جگه له هەندیک ناوچه ی بچوک و بۆ ماوه ی که م و سنووردار، ئەفریقا له پووی تەکنە لۆجی و پەرە پیدانی سیاسی و خۆشگوزەرانی له دوا ی ناوچه کانى تری جیهانه وه بوه. ئەفریقا ئەو به شە ی جیهانه که تیايدا ده ولە تانی خاوه ن مەرکە زیە ت زۆر درهنگ و زۆر به لاوازی دامە زران. له و شوێنا نه ش دا که ده ولە تی مەرکە زی تیدا دامە زرا، هینده ی کۆنگۆ ده ولە تی ده سه لات پە ها بوون و زۆرجاریش تە مە نکورت بوون و پووخاوان. ئەفریقا له پێچکه ی نه بوونی مەرکە زیە تی ده ولە ت دا هاوشتیوه ی وولاتانی وه که ئەفغانستان و هایتی و نیپال، که ئەوانیش له سه پاندنی ئاسایش دا به سه ر ناوچه کانیان دا شکستیان هیناوه و نه یانتوانیوه شتی که بۆنی سه قامگیری لیبی دروستبکه ن بۆ ئەوه ی لایه نی که می گه شه کردنی ئابووری به ده سه تبه یتن. هەرچه نده که وتونه ته ناوچه ی زۆر جیاوازی جیهانه وه، ئەفغانستان و هایتی و نیپال له پووی ده زگاییه وه زۆر هاوشتیوه ی زۆری نه ته وه کانى باشووری بیابانی ئەفریقا و به مه ش به شیکن له هەر ژارتیرین وولاتانی ئەمپۆی جیهان.

چۆن ده زگا کانى ئەفریقا به ره و ئەم شیوازه چه و سینەرە ی ئەم پۆژگاره گۆپان، دیسانه وه ئەم گۆپانه پرۆسه ی لیکترازانی ده زگایی بارگای به وه رچه رخانه میژووبیه کان، پوونده کاته وه، به لام ئەمجاره به دەرەنجامی زۆر کاریگه رتره وه، به تاییه تی له کاتی ته شه نه کردنی بازرگانی کۆیله ی ئەتله سی دا. کاتیڤ بازرگانانی ئەوروپا گه یشتنه کۆنگۆ، دەر فە تی ئابووری نوێ بۆ ئەو

پاشایه تییه په خسا،. بازرگانیی شوینه دووره کان که گزپانکاری به سهر
 نه وروپادا هیئا له هه مانکات دا گزپانکاری به سهر کونگوش دا هیئا، به لام
 دیسانه وه جیاوازییه ده زگاییه سهره تاییه کان کاریگه ریبان هه بوو. ده سه لاتی
 په های کونگوش به شیوه یه کی ناله بار گزپا له کومه لگایه کی ته واکونترولکراوی
 خاوه ن ده زگای نابووری چه وسینه ری نه و تووه که نزیکه ی هه موو به روبومه
 کشتوکالیه کانی ها ولاتیانی زه و تده کرد، بۆ به کویله کردنی به کومه لی خه لک و
 فروشتنیان به پورتوگالیه کان به رامبه ر وهرگرتنی تفهنگ و که لوپه لی گران بۆ
 نوخبه که ی کونگوش.

جیاوازییه سهره تاییه کانی نیتوان ئینگلته ره و کونگوش مانای وایو له کاتیک
 دا دهره تی بازرگانیکردن له گه ل شوینه دووره کان دا وهرچه رخانی میژوویی
 به ره و دروستکردنی ده زگایانی سیاسی پلوره لیستی له ئینگلته ره دا په خساند،
 هه موو هیوا یه کی شکسته یتانی ده سه لاتی په های له کونگوش کوژانه وه. له
 زۆریه ی ناوچه کانی نه فریقا دا نه و قازانجه زۆری له بازرگانی کویله وه
 ده سته ده که وت، نه که ته نیا بوه هۆی زیادبوونی کویله یه تی و مافی مولکداری
 ناجیگیرتر، به لکو بوه هۆی هه لگیرساندنی شه پی خه ست و تیکدانی نه و
 ده زگایانه شی که هه بوون. له ماوه ی چه ند سه ده یه کی که م دا هه موو
 پرۆسه یه کی مه رکه زیه تی ده ولته به ته وای پیچه وانه کرایه وه و چه ندین
 ده ولته تی نه فریقی به ته وای پوو خان. هه رچه نده هه ندیک ده ولته تی تازه و
 هه ندیجاریش به هیژ دروستبوون بۆ سوود وهرگرتن له بازرگانی کویله، به لام نه و
 ده ولته تانه له سهر بنه مای شه ر وکوشتن و تالانکردن دامه زابوون. وهرچه رخانی
 میژوویی دۆزینه وه ی هه ردو نه مه ریکا په نگه هاوکاری ئینگلته ره ی کردبی بۆ
 دامه زراندنی ده زگایانی کراوه، به لام نه م دۆزینه وه یه بوه هۆی نه وه ی
 ده زگایانی نه فریقا ته نانه ت ببنه ده زگایانی چه وسینه تر.

هه رچه نده بازرگانی کویله به زۆری له دوا ی ۱۸۰۷ کۆتاییهات، به لام
 به کۆلونیکردنی دواتری نه فریقا له لایه ن نه وروپییه کانه وه، نه که ته نیا نه و
 نوئیکردنه وه نابوورییه ئومیدبه خشه ی هه ندیک ناوچه ی باشوور و خورشاوی
 پیچه وانه کرده وه، به لکو هه موو نه گه ریکی چاکسازی ده زگایی له لایه ن
 دانیشته وانه خۆمالیه که وه، له ناویرد. نه مه ش مانای وایو که ته نانه ت له
 دهره وه ی ناوچه کانی وه ک کونگوش و مه ده غه شقه ر و نامیبیا و ته نزانیا که تالانی

و ئازاۋە و تەنەت كۆشتارى بە كۆمەلىش تىايان دا حوكمىدەكرد، دەرەتتىكى
ئەتقۇنەبوو بۇ ئەفرىقا تا پېچكەي دەزگايى خۇي بگۇي.

تەنەت لەمەش خراپتر، پېكھاتەكانى حوكمى كۆلۇنيالى، كە لە ۱۹۶۰
ەكان دا بەجىمان، ئەفرىقاي تووشى پاشماۋەي دەزگايى ئالۇز ترو نەگريس تر
كرد لەۋەي لەسەرەتاي سەردەمى كۆلۇنيالىدا ھەبوون. پەرەپىداني دەزگايانى
سياسى و ئابوورى لە چەندىن كۆلۇنى ئەفرىقى دا ماناي وابوولە برى ئەۋەي
سەربەخۇيى ۋەرچەرخانى مېژوويى دروستىكا بۇ چاكسازى لە دەزگاكان دا،
دەرەتتى بەخشىيە سەركردە بېۋىژدانەكان تا دەسەلات بگرنە دەست و ئەۋ
چەوساندەۋەيە خەست تر بگەنەۋە كە كۆلۇنىستە ئەۋروپىيەكان دروستيان
كردبوو. ئەۋ ھاندانە سياسىيەنى ئەم دەزگايانە دروستيان كردن بوونە ھۇي
پىيادەكردنى شىۋازىكى ئەۋتۇي سياسەت كە پاتىرنە مېژوويەكانى مافى
مولكدارى ناجىگىر و ناكارامەي بەرھەمەتپانەۋە لەۋ دەۋلەتانەدا كە ئارەزۋى
دەسەلاتى پەھايان زۆر و بەلام ھىچ دەسەلاتىكى مەركەزىيان بەسەر زۆربەي
ناۋچەكانيان دا نەبوو.

شۆپشى پىشەسازى ھىشتا نەگەيشتۇتە ئەفرىقا چونكە ئەۋكىشۋەرە
پوۋبەپوۋى بازنى دىرئى بەردەۋامى ناھەۋامى و بەرھەمەتپانەۋەي دەزگا
سياسى و ئابوورىيە چەۋسىنەرەكان بۆتەۋە. بۆتسوانا لەمە بەدەرە. ھەرەك
دەبىنن لە سەدەي نۆزدەيەم دا، خاما پاشا، باپىرى يەكەم سەرۆك ۋەزىرانى
بۆتسواناي دۋاي سەربەخۇيى، سىرتسى خاما، دەستىكرد بە گۇرپانكارى لە
دەزگاكان دا بۇ نۆيكرەنەۋەي دەزگا سياسى و ئابوورىيەكانى ھۆزەكەي.
شتىكى دەگمەن بوو كە ئەم دەزگايانە لە ماۋەي كۆلۇنيالىدا تىكنەدران.
ھۆكارى ئەمە تا پادەيەك دەگەپتەۋە بۇ تەھدەي زىرەكانەي خاما و سەرۆك
ھۆزەكانى تر بۇ دەسەلاتى كۆلۇنيالى. كارلىكردنى ئەم دەزگايانە لەگەل ئەۋ
ۋەرچەرخانە مېژوويىيە سەربەخۇيى لە حوكمى كۆلۇنيالى دروستىكرد،
بناخەي سەركەۋتنى ئابوورى و سياسى بۆتسواناي دانا. ئەۋەش حالەتتىكى
ترى گرنگى جياۋازىيە مېژوويىە بچۈكەكان پىشانەدا.

ئارەزۋى ئەۋە لە ئارادايە كە پوۋداۋە مېژوويىەكان ۋەك ئەنجامى
مىۋگەرى ھىزە پىشە داکوتراۋەكان بىيىرنىن. لە كاتىك دا ئىمە جەختىكى زۆر
لەسەر ئەۋە دەكەين كە چۆن مېژووى دەزگا ئابوورى و سياسىيەكان بازنى

ناهه مواری و بازنه‌ی به‌خته‌وهری دروستده‌کهن، په‌یوه‌ستی، هه‌روه‌ک له میانه‌ی په‌ره‌سه‌ندنی ده‌زگا‌کانی ئینگلته‌ره دا جه‌ختمان له‌سه‌ر کرد، هه‌میشه ده‌شی فاکته‌ریک بی. سیرتسی خاما، که له ئینگلته‌ره له سالانی ۱۹۴۰ دا خویندنی ته‌واو کردبوو، که‌وته داوی خۆشه‌ویستی پروس ویلیام که ئافره‌تیکی سپییست بوو. له ئه‌نجامی ئه‌مه‌دا پرژیمی په‌گه‌زه‌رستی ئه‌فریقای باشوور حکومه‌تی ئینگلیزی پازیکرد تا نه‌یه‌لی ئه‌و بجیت‌وه ناوچه‌که‌ی که ئه‌وکات پییده‌وترا بی‌جوانالاند که (له لایه‌ن کۆمسیۆنی بالای ئه‌فریقای باشووره‌وه به‌ریوه ده‌برا) و ئه‌ویش ناچار وازیه‌تتا له ته‌ختی پاشایه‌تی. کاتیک گه‌راپه‌وه تا سه‌رکردایه‌تی خه‌باتی دژه کۆلتونیالی بکا، ئه‌و به‌مه‌به‌ستی قایم‌کردنی ده‌زگا ته‌قلیدییه‌کان نه‌گه‌راپه‌وه، به‌لکو ویستی ئه‌و ده‌زگایانه له‌گه‌ل جیهانی مۆدیرن دا بگونجینی. خاما پیاویکی زۆر نا‌ناسایی بوو، ئاره‌زووی ده‌وله‌مه‌ندکردنی خۆی نه‌بوو و لی‌برابوو بۆ ئاوه‌دان‌کردنه‌وه‌ی وولاته‌که‌ی. زۆربه‌ی وولاته ئه‌فریقیه‌کانی تر هینده به‌خته‌وهر نه‌بوون. هه‌ردوو شته‌کان گرنگ بوون: په‌ره‌سه‌ندنی می‌ژوویی ده‌زگا‌کان له بۆتسوانا و فاکته‌ره په‌یوه‌سته‌کان که بوونه هۆی ئه‌وه‌ی ئه‌م ده‌زگایانه په‌ره‌یان‌پیدری له بری ئه‌وه‌ی هه‌لبوه‌شین‌ینه‌وه یان تیکبدرین هه‌روه‌ک له ناوچه‌کانی تری ئه‌فریقا دا پوویدا.

له سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م دا، ده‌سه‌لاتی په‌ها که هینده جیاوازی نه‌بوو له‌وانه‌ی ئه‌فریقا و ئه‌وروپای پۆژه‌لات دا به‌ری به‌رێچکه‌ی به‌پیشه‌سازیبوون له زۆربه‌ی ئاسیا دا گرتبوو. له چین، ده‌وله‌ت به‌پاده‌یه‌کی زۆر، په‌ها بوو، شارانی سه‌ربه‌خۆ و بازرگانان و پیشه‌سازیکاران یان بوونیان نه‌بوو یان له پووی سیاسیه‌وه زۆر لاوازبوون. چین خاوه‌ن هی‌زی ده‌ریایی گه‌وره بوو، چه‌ندین سه‌ده پێش ئه‌وروپییه‌کان به‌قورسی سه‌رقالی بازرگانی بوو له‌گه‌ل ناوچه دووره‌کان دا، به‌لام له ساتیکی هه‌له‌دا وازی له بازرگانی ناو‌زه‌ریاکان هینا، کاتیک ئیمپراتۆریه‌ته‌کانی مینگ له کۆتایی سه‌ده‌ی چوارده‌یه‌م و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی پازده‌یه‌م دا بریاریان دا که زیاده‌بوونی بازرگانی شوینه دووره‌کان په‌نگه ئه‌و تیکدانه بنیاتنه‌ره به‌دوای خۆی دا به‌ینی که له‌وانه بوو هه‌په‌شه له حوکمه‌که‌یان بکا.

له هیندستان دا، لیک‌ترازانی ده‌زگایی به‌شێوه‌یه‌کی جیاوازی کاری خۆی کرد و بوه‌هۆی په‌ره‌پیدانی سیسته‌می په‌قی پله‌به‌ندی هه‌ره‌می چینایه‌تی که بوه

هۆى سنووردارکردنى چالاكى بازارپهكان و دابهشكردنى هيزى كار به سهر پيشهكاندا و نۆز خراپتر له وهى سيستمى فيوداليزم كردى له ئهروپاي چاخهكانى ناوهراست دا. له هه مانكات دا بوه هۆى قايملكردنى شيوازيكى ترى دهسهلاتى پهها له سايهى فهرمانپهواكانى موگال دا. نۆربهى وولاته ئهروپيهكان سيستمى هاوشيوهيان هه بوو له چاخهكانى ناوهراست دا و ناوى خيزانى ئهنگلق ساكسونى ئهه سهردهمهى وهك بهيكهر و كووپهر و سمييس، پاشماوهى پاستهوخۆى ئهه كاتهگورييه پيشهيه ههرهميانى ئهه سهردهمهه. بهيكهرهكان نانيان دروستدهكرد و كووپهرهكان بهرميل و سمييسهكان ئاسنگهرييان دهكرد. بهلام ئهه كاتهگورييان ههرگيز وهك جياكردنهوه چينايهتیهكهى هيندستان پهق نه بوون و بهر بهره ماناكهى خويان وهك دهرخهري پيشهى كهسيك له دهست دا. ههرچهنده بازركانانى هيندستان له سهرتاسهري زهرياي هيند بازركانبيان دهكرد و پيشهسازى سهرهكى قوماش دامهزرا، بهلام سيستمى پلهبهندي چينايهتى و دهسهلاتى پههاى موگال كۆسپى گهرهى بهردهم په رهپيدانى دهزگايانى ئابوورى كراوه بوون له هيندستان دا. بههاتنى سهدهى نۆزدهيهه باربووخهكه تهناهت كه متر ريخوشكار بوو بۆ به پيشهسازيبوون، كاتيک هيندستان بوه كۆلونييهكى چهوساوهى ئينگلتهره. چين، ههرگيز به فهرمى له لايهه هيزيكى ئهروپيهوه نهكراوته كۆلوني، بهلام دواى ئهوهى ئينگليزهكان سهركهوتوانه چينيهكانيان له جهنگهكانى ئۆپيۆم دا له نيوان سالانى ۱۸۲۹ و ۱۸۴۲ دا و دواتريش دووباره له نيوان سالانى ۱۸۵۶ و ۱۸۶۰ دا تيشكاند، چين ناچار بوو كه زنجيرهيهك پيگهوتنامهى ئابرووبه ر ئيمزا بكا و بوارى هاتنه ناوهوهى ههئارده ئهروپيهكان بدا. له بهر ئهوهى چين و هيندستان و وولاتانى تر نه يانتوانى سوود له دهرفهته پيشهسازى و بازركانيهكان وهريگرن، ئاسيا جگه له يابان، له دواوه مانهوه، له كاتيک دا ئهروپاي پۆژئاوا بهرهو پيشهوه دهپويشت.

ئاراستهى په رهپيدانى دهزگايى كه يابان له سهدهى نۆزدهيهه دا گرتيه بهر، ديسانهوه كارليكردنى نيوان وه رهچهرخانه ميژوبيهكان و جياوازيه بچووكهكان كه به هۆى ليكترازانى دهزگاييهوه دروستدهبن، پوونده كاتهوه. يابان وهك چين له ژيهر حوكمى په هادا بوو. بنه مالهى تۆكۆگاوا له سالى ۱۶۰۰ دا دهسهلاتيان گرته دهست و له پيگهى سيستمى فيوداليهوه حوكميان دهكرد كه بازركانى

نیوده ولته قهده خه کرد. یابانیش خوی له بهردهم وهرچه رخانیکي گرنګ دا بینیه وه کاتیک چوار که شتی جهنگی نه مهربکی به فرماندهی ماسیو سی پیتری چونه ناو که نداوی ئیدۆ له ته مووز ۱۸۵۳ دا و داوی ته نازولاتی بازرګانی هاوشیوهی نه وهی ئینگلته رهیان کرد که له چینی وهرگرتبوو له جهنگه کانی ئوپپوم دا. به لام ئهم وهرچه رخانه میژوویی به له یابان زۆر جیاواز کاریکرد. سهره پای نزدیکی یابان و چین له یه که وه و کاریگه رییان له سهریه کتر، به هاتنی سه دهی نوزده یه م چین و یابان له پوی ده زګاییه وه لیکترازا بوون.

له کاتیک دا حوکمی تۆکۆگاوا له یابان حوکمیکی په ها و چه وسینه ربوو، ده سه لاتی که می به سهر سه رکرده کانی ناوچه فیودالیه سهره کییه کانی تردا ده شکاو مه ترسی پووه پووبوونه وهی له سهر بوو. ههرچه نده یاخیبوونی په نجه ران و ناره زایی مه ده نی له ئارادا بوو، ده سه لاتی په ها له چین به هیتر تر بوو، پیکه ستنه کانی ئوپۆزیۆسۆن لاواز ترو خاوه ن ئۆتۆنۆمی که متر بوون. سهر کرده کانی ناوچه کانی تر له چین دا نه یانده توانی ته ده ای حوکمی په های ئیمپراتور بکه ن و پیکه یه کی ده زګایی نه لئیرنه تیف دیار بیکه ن. ئهم جیاوازییه ده زګاییانه ی که له زۆر پووه وه بچوک بوون به به راوورد له گه ل نه و جیاوازییانه ی چین و یابانی له ئه وروپای پۆژئاوا جیا ده کرده وه، ئاکامی چاره نوس سازیان هه بوو له کاتی نه و وهرچه رخانه میژوویی به هوی به خورتی گه یشتنی ئینگلیز و نه مهربکیه کانه وه سهریه لدا. چین به رده وامبوو له سهر پیکه ی په های ده سه لاتی خوی دوی جهنگه کانی ئوپپوم، له کاتیک دا هه په شه ی نه مهربکا بوه هوی به هیتر کردنی ئوپۆزیۆسۆن دژی حوکمی تۆکۆگاوا له یابان و بوه هوی به رپا کردنی شۆرشینکی سیاسی که گه پانه وهی میجی بوو، هه روه که له چاپته ری ده یه م دا ده بینین. ئهم شۆرشه سیاسییه ی یابان بوه هوی په ره سه ندنی ده زګاییانی سیاسی کراوه تر و ده زګاییانی ئابووری زۆر کراوه تر و دانانی بناخه ی نه و گه شه کردنه خیرایه ی له یابان پوویدا، له کاتیک دا چین له ژیر حوکمی په ها دا مایه وه.

چۆنیه تی کاردانه وهی یابان به رامبه ر هه په شه ی که شتییه جهنگییه کانی ویلایه ته یه کگرتوه کان به ده سپیکردنی پرۆسه ی گۆرپانکاری بنه په تی له ده زګاکان دا، یارمه تیمان ده دا تا پویه کی تری چۆنیه تی باری زهوی ده وری خۆمان تی بگه ین: گواسته نه وه له چه قبه ستنی ئابووری به ره و گه شه کردنی خیرا.

باشووری کۆریا و تایوان و دواتریش چین له دوای دوهم جهنگی جیهانییه وه پێژهی بهرچاری گهشهکردنی ئابوورییان به دهستهیهنا له پێگهی گرتنه بهری پێچکهی هاووشیوهی ئهوهی یابان. له ههیهیهکی له م حاله تانه دا گهشه کردن دوای گۆرانکاری میژوویی له دهزگا ئابوورییه کان دا نهجامدرا، ههرحه نده هه میسه ئه و گۆرانکارییه دهزگا سیاسییه کانیشی نهگرتوته وه، ههروهک حاله تی چین پێشانیده دا.

لۆجیکی ئه وهی که چۆن چه ندين قوناخی گهشهکردنی خیرا له ناکاو کۆتایییدی و پێچهوانه ده بیته وه، دیسانه وه هاوپه یوه نندن. به هه مان ئه و شیوه یه ی که ههنگاوی لیبرالانه به ره و دهزگایانی ئابووری کراوه ده بیته وهی کلپه ی گهشهکردنی ئابووری خیرا، دوورکه وتنه وهی خیرا له دهزگا کراوه کان ده بیته وهی چه قه ستنی ئابووری. به لام زۆرجار پمانی گهشهکردنی خیرای وهک ئه وانه ی ئه رجه نتین و یه کیتی سۆفییه ت ئه نجامی گهشهکردن له سایه ی دهزگایانی چه وسینه ردا. ههروهک بینیمان، ده شی ئه مه به وهی ململانیی ناوخۆه له سه ر ئه و ده سکه وتانه ی دهزگا چه وسینه ره کان ده یانه یینه ئاراهه پووبدا و له ئه نجامدا ده بیته وهی پوخانی پزیمه که، یان له به ره وهی نه بوونی نوێکاری و تیکدانی بنیاتنه ر له سایه ی دهزگا چه وسینه ره کان دا، گهشهکردنی به رده وام سنووردار ده کا. چۆن یه کیتی سۆفییه ت ده که ویتته چوارچیه ی ئه م سنوورانه وه، به درێژی زیاتر له چاپته ری داها تودا باسی ئه که یین.

ئه گه ر دهزگا سیاس ی و ئابوورییه کان ی ئه مه ریکای لاتین له ماوه ی پێنج سه د سالی رابووردودا له لایه ن کۆلۆنیالیزمی ئیسپانییه وه دارپێژران، ئه و ئه وانه ی پۆژه لاتی ناوه راست له لایه ن عوسمانییه کانه وه دارپێژران. له سالی ۱۴۵۳ دا، عوسمانیه کان به سه رکردایه تی سولتان محمه دی دوهم قوسته نته نیه یان داگیرکرد و کردیانه پایته ختی خۆیان. له ماوه ی سالانی دواتری ئه و سه ده یه دا به شیکی گه وده ی به لقان و ناوچه کانی تری تورکیایان داگیرکرد. له نیوه ی یه که می سه ده ی شازده یه م دا، حوکمی عوسمانیه کان له سه رتاپای پۆژه لاتی ناوه راست و باکووری ئه فریقا دا بلایوووه. به هاتنی ۱۵۶۶ و تا کاتی مردنی سولتان سوله یمانی یه که م که به سولتان سوله یمانی قانونی ناسرابوو، ئیمپراتۆریه ته که یان له تونس وه له پۆژه لات وه بۆ میسر و تا ده گاته مه که له دوورگی عه ره بی و به ره و ئه وه ی ئه مرق عیراقه، درێژ بووه. ده ولته ی عوسمانی

دەولەتتىكى پەھا بوو، سولتان بەرامبەر ژمارە يەككى كەم بەرپرسىيار و كەسشى
 ھاوبەشى دەسەلاتكەكى نەبوو. ئەو دەزگا ئابورىيانەنى عوسمانىيەكان
 سەپاندىيان زۆر چەوسىنەر بوون. مافى مولكدارى زەوى نەبوو چونكە ھەموو
 زەويىيەكان بە فەرمى ھى دەولەت بوون. باجى زەوى و بەروبومە
 كشتوكاللىيەكان لەگەل تالانىيەكانى جەنگ سەرچاۋەنى سەرەكى داھاتى
 حكومت بوون. لەگەل ئەمەش دا دەولەتى عوسمانى دەسەلاتى بەسەر
 پۆژھەلاتى ناوہپاست دا نەدەشكا بەو شىۋەيەنى دەسەلاتى بەسەر ناوجەرگەنى
 دەولەتكەكى دا كە ئەنازۆل بوو دەشكا و تەنانەت بەو پادەيەنى كە دەولەتى
 ئىسپانى دەسەلاتى بەسەر كۆمەلگەنى ئەمەرىكەنى لاتىن دا دەشكا. دەولەتى
 عوسمانى پووبەپووى تەخەداى بەردەوامى بەدەوى و ھىزى ھۆزەكانى تىرى
 دوورگەنى عەرەبى بۆۋە. نەك تەنیا تواناى ئەوەنى نەبوو كە ئاسايشىكى جىگىر
 بەسەر زۆربەنى ناوچەكانى پۆژھەلاتى ناوہپاست دا بسەپىتى، بەلكو تواناى
 كارگىرپىشى نەبوو باج كۆيكاتەۋە. لەبەر ئەۋە مافى كۆكردەنەۋەنى باجى فروشتە
 كەسانى تر بۆ كۆكردەنەۋەنى باج بە ھەر شىۋەيەك دەيانتوانى. ئەم باج دانەرەنە
 بوونە خاۋەن ئۆتۆنۆمى و دەسەلاتدار. پۆژھەنى باج لە ناوچەكانى پۆژھەلاتى
 ناوہپاست دا زۆر بەرز بوو، دەيكردە نىۋە يان دوولە سەر سىنى دەسكەۋتى
 جوتىياران. زۆربەنى ئەم داھاتە لە لايەن دانەرەنى باجەۋە گل دەدرايەۋە.
 لەبەرئەۋەنى دەولەتى عوسمانى نەيدەتوانى ئاسايشى جىگىر دايىنبىكا لەو
 ناوچانەدا، مافى مولكدارى جىگىر نەبوو، ھەلگەپانەۋە لە ياسا و چەتەنى باو و
 بلابوون، لە كاتىك دا گروپە چەكدارەكان ھەۋلى بەدەستەيتاننى دەسەلاتى
 ناوچەپىيان دەدا. بۆ نمونە، لە فەلەستىن بارودۆخەكە ھىندە خراپبوو كە لە
 كۆتايى سەدەنى شازدەيەمەۋە پەنجەرەكان زەويىيە بەپىتەكانيان بەجىھىشت
 و پوويانكردە ناوچە شاخاويىيەكان كە پارىزگارى زياترى پىدەبەخشىن لەدەست
 چەتەكان. دەزگا ئابورىيە چەوسىنەرەكان لە ناوچە شارنشىنەكانى
 ئىمپراتورىيەنى عوسمانى دا لە بارودۆخىكى باشتىردا نەبوون. بازىرگانى لە ژىر
 كۆنترۆلى دەولەت دا بوو، پىشەكان بە توندى لە لايەن خاۋەن مۆنۇپۆلى و
 سەندىكاكانەۋە پىكخراپوون. ئەنجامى ئەمەش ئەۋەبوو كە لەكاتى سەرھەلدانى
 شۆپشى پىشەسازى دا دەزگا ئابورىيەكانى پۆژھەلاتى ناوہپاست چەوسىنەر
 بوون و ناوچەكە لە پووى ئابورىيەۋە چەقىبەستبوو.

بە ھاتنى سالاڭى ۱۸۴۰ ھەكەن، عوسمانىيەكان ھەوليان دا چاكسازى لە دەزگاكان دا ئەتجامبەدن - بۆ نمونە، بە پېچەوانەكردنەوھى باجى كىلگە و كۆنترۆلكردنى ئەو گروپە ناوچەبىيەنى خاوەن ئۆتۆمۆمى بوون. بەلام دەسلەتلى پەھا تا يەكەم جەنگى جىھانى بەردەوامبوو، ھەولەكانى چاكسازى لەباربران بەھۆى ترسى ئاسايى لە تىكەدانى بىياتنەر و نىگەرانىيەكانى گروپانى نوخبە لەوھى كە لە پەروى ئابوورى يان سىياسىيەو زەرەردەكەن. لە كاتىك دا رېفۆرمخاوە عوسمانىيەكان باسى ھىنانە ئاراي مافى مولكدارى زەوييان دەكرد بۆ برەوپىدانى بەرھەمدارى كشتوكالى، واقىعى حال بەردەوامبوو، لەبەر خواستى نوخبە بۆ ھىشتنەوھى دەسلەتلى سىياسى و ھەرگرتنى باج. دواى كۆلۆنىكردنى ناوچەكە لە لاين عوسمانىيەكان، كۆلۆنىكردنى ئەوروپىيەكان لە دواى سالى ۱۹۱۸ ھەو دەستپىكرد. كاتىك كۆنترۆلى ئەوروپىيەكان نەما، ھەمان ئەو داينەمىكەى لە وولاتانى باشوورى بىياني ئەفرىقا بىنيان كەوتەكار بە كۆنترۆلكردنى دەزگا ئابوورىيە چەوسىنەرەكان لە لاين نوخبە سەربەخۆكانەو. لە ھەندىك حالەتدا، ھەك پاشايەتى لە ئەردەن دا، ئەو نوخبانە دەسنىزى راستەوخۆ ھىزە كۆلۆنىالەكان بوون، بەلام ئەمەش چەندىن جار لە ئەفرىقا پويىدا، ھەروەك دواتر دەبينىن. وولاتانى ئەمپۇ پۆزھەلاتى ناوھەراست كە خاوەنى نەوت نىن، ئاستى داھاتيان ھاوشىوھى نەتەو ھەزارەكانى ئەمەرىكاي لاتىنە. ئەو وولاتانە گىرۇدەى ھىزە شىوئىنەرەكانى ھەك بازىرگىنى كۆيلە نەبوون و بۆ ماوھىەكى زۆرىش سووديان لەو لىشاوھ تەكنەلۇجىيە ھەرگرت كە لە ئەوروپاوە دەھات. لە چاخەكانى ناوھەراست دا، خودى پۆزھەلاتى ناوھەراست لە پەروى ئابوورىيەو بەشىوھىەكى پۆزھى بەشىكى پىشكەتووى جىھان بوو. ھەرچەندە ئەمپۇ ئەوھەندەى ئەفرىقا ھەزار نىيە، بەلام بەشى سەرەكى دانىشتوانەكەى تا ئىستاش لە ھەزارى دا دەژىن.

بىنيان كە تىۆرىيەكانى پىشت بەستو بە جوگرافىا و كەلتور و نەشارەزايى ھاوکار نىن بۆ شروڤەكردنى چۆنىەتى بارى زەوى دەورمان. ئەم تىۆرىانە لىكەنەوھىەكى يەكلاكارمان ناخەنە بەردەم دەربارەى پىچكە ديارەكانى ناھەكسانى لە جىھان دا: راستى ئەوھى پروسەى لىكترازانى ئابوورى لەگەل شۆپشى پىشەسازى لە ئىنگلتەرە دا لە سەدەكانى ھەژدەيەم و

تۆزدەيەم دا دەستپېنکرد و دواتر بۆ ئەوروپاي پۇژئاواو كۆلۆنپيەكانى ئەوروپا
 بۆلۆبۆۋە و لېكترازانى بەردەوامى نىۋان ناۋچە جياۋازەكانى ئەمەرىكاكان و
 ھەژارى ئەفرىقا يان پۇژھەلاتى ناۋەپاست و لېكترازانى نىۋان ئەوروپاي پۇژئاواو
 پۇژھەلات وگواستەنەۋە لەچەقبەستەنەۋە بۆگەشەكردن و ھەندىجار كۆتايى لە
 ناكاۋى ھەنگاۋەكانى گەشەكردن. تىۋرىيە دەزگايىيەكەى ئىمە ھاۋكارە بۆ ئەم
 لىكدانەوانە .

لە چاپتەرەكانى داھاتوۋدا، بە شىۋەيەكى درېژتر باسى ئەۋە دەكەين كە
 چۆن ئەم تىۋرىيە دەزگايىيە كاردەكا و دياردە ھەمەجۆرەكان پوۋندەكەينەۋە
 كە ئەم تىۋرىيە دەيانگرىتەۋە. ھەر لە بنچىنەكانى شۆپشى كشتوكال تا
 ھەرەسەيتاننى چەندىن شارستانى، يان لەبەرئەۋەى ئەو شارستانىانە گەيشتەنە
 سنوۋرى سىروشتى گەشەكردن لە سايەى دەزگايانى چەوسىنەردا يان لەبەر
 ئەۋەى ئەۋە ھەنگاۋە كەمانەى بەرە و كرانەۋە نران، پىچەۋانە بوۋنەۋە .

دەبىنين كە چۆن و بۆچى لە كاتى شۆپشى شىكۆدار دا لە ئىنگلتەرە دا
 ھەنگاۋى يەكلاكار نرا بەرەۋ دەزگايانى سىياسى كراۋە بەتايىبەتى سەيرى
 ئەمانەى خوارەۋە دەكەين.

• چۆن دەزگايانى كراۋە سەريانەلدا لە ئەنجامى كار لەيەككردنى ئەۋ
 ۋەرچەرخانە مېژوۋىيەى بەھۆى بازىرگانى ئەتلەسيەۋە دروستىۋو لەگەل
 سىروشتى ئەۋ دەزگايانى كە پىشتەر لە ئىنگلتەرە دا ھەبوۋن .

• چۆن ئەم دەزگايانە بەردەوامىۋون و بەھىزكران تا بناخەى شۆپشى
 پىشەسازى دابمەزىنن. بەشىك لە ھۆكارى ئەمەش بوۋنى بازنى
 بەختەۋەرى و بەشەكەى تىرىش سۈپانەۋەى بەختەنەرى
 پەيوەستى (contingency) بوۋ .

• چۆن چەندىن پىژىم كە كۆنە ئالى دەزگا پەھا و چەوسىنەركانىان دەكرد بە
 بەردەوامى بەرەنگارى بۆلۆبۆۋنەۋەى ئەۋ تەكنەلۇجىيە نوپيانەيان دەكرد كە
 شۆپشى پىشەسازى ھىنانىەئارۋە .

• چۆن ئەۋرۇپىيەكان بۆخۇيان ھەموو ئەگەرەكانى گەشەكردنى ئابورىيان لە
 چەندىن ناۋچەى جىھان دا كە داگىريان كىردىۋون، سەركوتكرد .

• چۆن بازنى ناھەموارى و ياساى ئاسنىنى ئۆلىگاركى وىستى بەھىزى بۆ
 مانەۋەى دەزگايانى چەوسىنەر دروستكرد و ھەر ئەمەش بوە ھۆى ئەۋەى

که ئو ناوچانەى لە بنچینەوێ شۆرشی پێشەسازییان تیدا بلاونەبۆو، بە
هەژاری بێننەو.

• بۆچی شۆرشی پێشەسازى و تەکنەلۆجیە نوێکانى تر لە ناو ئو ناوچانەى
جیهان دا بلاونەبوونەو و پێشناچى بلۆببەوێ که نەیانتوانیوێ کەمترین
پادەى مەركەزى تى دەوڵەت بچەسپێنن.

گفتوگۆکانى ترمان ئوێ پێشاندەدەن کە هەندێک ناوچەى دیاریکراو توانیان
دەزگاكان بەرەو دەزگای کراوەتر بگۆڕن، وەکو فەرەنسایان، یابان، یان ئو
ناوچانەى نەیانھێشت دەزگای چەوسێنەر دابمەزێن، وەکو ویلایەتە
یەكگرتوێكان یان ئوسترالیا، ئامادەیی زیاتریان تیدا بوو بۆ بلۆکردنەوێ
شۆرشی پێشەسازى و پێش ئەوانى تر کەوتنەو. هەروەك لە ئینگلتەرە دا
پوویدا، ئەمە هەمیشە پرۆسەىەكى بى كێشە نەبوو و لەو پرۆگرامە دا چەندین
تەحەدا بەرامبەر دەزگا کراوەكان کێکراون، هەندێجار بەهۆى دابنەمىكى بازنەى
بەختەوێ و هەندێجار بەهۆى پەيوەستى پێچەكەى مێژووەو.

لە كۆتایى دا، باسى ئوێ دەكەین کە چۆن شكستھێنانى نەتەوانى ئەمڕۆ،
کاریگەرى قورسى مێژووى دەزگایى ئو نەتەوانەى لەسەرە و چەندە پراوێژ
دەربارەى پۆلیسى لە سەر بنەمای گریمانە هەلەكان و، لە ناوێرێدا
چەواشەكار، ئامادەكراون و چۆن نەتەوان ئیستاش دەتوانن وەرچەرخانە
مێژووییەكان بەكاربھێنن و قالبەكە بشکێنن و بەرەو پێفۆرمى دەزگاكانیان
هەنگاوێنن و بکەونە سەر پێچەكەى خۆشگوزەرانى زیاتر.

(داهاتووم بینووه و نهو داهاتووش دیتهدی) گه شه کردن له سایه ی دهزگایانی چهوسینه ر دا

داهاتووم بینووه

جیاوازییه دهزگاییه کان به دريژایی میژوو پۆلی گرنگیان بینووه له شروقه کردنی گه شه کردنی ئابووری دا. نه گهر زۆربه ی کومه لگیان له میژوودا له سر بنه مای دهزگایانی سیاسی و ئابووری چهوسینه ر دامه زرابن، ئایا نه مه مانای نه وه یه که گه شه کردن هه رگیز پوونادا؟. بېگومان نه خیر. دهزگا چهوسینه ره کان، به پتی لوجیکی خویان کارده کهن، نهو دهزگایانه پیوسته سامان دروستبکه ن بۆ نه وه ی نهو سامانه له خه لک بسه ندری. فه رمانپه وایه ک که قورخی دهسه لاتی سیاسی بکا و حوکمی دهوله تیکی خاوه ن مه رکه زیه ت بکا، ده توانی نه ندازه یه ک له یاسا و ئاسایش و سیسته میکی یاساکان بخاته کار و چالاکی ئابووری بخاته گه پ.

به لام گه شه کردن له سایه ی دهزگا چهوسینه ره کان دا جیاوازه لهو گه شه کردنه ی له سایه ی دهزگا کراوه کان دا نه نجامده دری. له هه مووشی گرنگتر، گه شه کردن له سایه ی دهزگا چهوسینه ره کان دا نهو گه شه کردنه به رده وامه نییه که پشت به گۆرانکاری ته کنه لوجی ده به سستی، به لکو نهو جوړه گه شه کردنه یه که پشت به ته کنه لوجی هه نووکه یی ده به سستی. پێچکه ئابوورییه که ی به کیتی سؤفیه ت نمونه یه کی زیندوو پیشانده دا ده رباره ی نه وه ی که چۆن دهسه لات و هاندان که له لایه ن دهوله ته وه ده خرینه گه پ، ده توانن گه شه کردنی ئابووری خیرا له سایه ی دهزگایانی چهوسینه ر دا نه نجامبدن و چۆن نه م جوړه گه شه کردنه له ئاکام دا کوتاییدي و هه ره سده هینی.

یه که م جهنگی جیهانی کوتاییه اتبوو، هیزه سه رکه وتوو و ژێرکه وتوه کان له

کۆشكى مەزنى قىرساي لە دەرەوھى پارس كۆبونەوھ بۆ بېياردان لەسەر چوارچىۋەكانى ئاشتى. ئەوھى لە ئاۋ ئامادەبوان دا ديار بوو برىتېبوو لە وېرۆ وىلسون، سەرۆكى ويلايەتە يەكگرتوھكان و ئەوھى كە لە ئاۋ ئامادەنەبوان دا ديار بوو برىتېبوو لە نوپنەرايەتې روسيا. كۆنە پزىمى قەيسەريەت لە لاين بۆلشەفيكەكانەوھ لە تشرىنى يەكەم ى ۱۹۱۷ دا لە ئاۋ بېرېبوو. دواتر جەنگى ئاۋخۆ لە نېۋان سوورەكان (بەلشەفيكەكان) و سېپەكان دا بەرپا بوو. ئىنگلىز و فەرەنسى و ئەمەرىكەكان ھىزىكى پىادەيان ئارد تا دزى بۆلشەفيكەكان شەربەكن. شاندېك بە سەرکردايەتې دېلۇماتىكى لاۋ كە ئاۋى وىليام بوليت بوو لەگەل پووناكېر و پوژنامەنووسى ئاسراۋ، لىنكۆلن ستېفنس، پەرۋانەى مۇسكۆ كرا تا لىنېن بېينى و ھەلېدا نيازى بۆلشەفيكەكان تېبگات و بگاتە پىكەوتنىك لەگەلئاندا. ستېفنس ۋەك پوژنامەنووسىكى رادىكال و لىكۆلەر ئاسراۋو كە بەردەوام دزايەتې سىروشتى دزىۋى كاپىتالىزىمى دەكرد لە ويلايەتە يەكگرتوھكان دا. ئەو لە كاتى سەرھەلدى شورشەكە دا لە روسيا بووبو. بوونى ئەو لە شاندىكەدا بۆ ئەوھ بوو كە كارى شاندىكە زىاتر جىتى متمانەو كەمتر دزايەتې پىۋە ديارى. شاندىكە گەپايەوھ و لەگەل خۆيدا ھىلە گىشتىەكانى ئۆفەرىكى لە لىنېنەوھ ھىنايەوھ دەربارەى ئەوھى كە پىۋستە بىكرى بۆ چەسپاندنى ئاشتى لەگەل يەككىتى سۆفىيەتې تازە دامەزراۋدا. ستېفنس توۋشى سەرسوپمان بوو بەوھى دەربارەى ئانا شاراۋەكې پزىمى يەككىتى سۆفىيەت بىنى.

ئەو لە ئۆتۇبايۇگرافىيەكەى ۱۹۳۱ دا ئوسىۋىيەتې (روسىاي سۆفىيەت، حكومەتتىكى شورشىگىر و خاۋەن پلانىكى پەرەپىدان بوو. پلانەكەيان برىتېنەبوو لە كۆتايىھىنان بە شتە دزىۋەكانى ۋەك ھەزارى و دەۋلمەندى و گەندەلى و ئىمتىياز و زۆردارى و جەنگ لە پىگەى كارى راستەوخۆو، بەلكو برىتېبوو لە گەپان بە دۋى ھۆكارەكانىان و لە ئاۋ بىردىنى ئەو ھۆكارانە. ئەوان دىكتاتورىيەتتىكىان دامەزراۋدە كە لە لاين كەمىنەيەكى بىچۈكى مەشقىپىكراۋەو پىشتىگىرى دەكرى تا بۆ چەند ئەوھەك رىكخستەنەوھەكى زانستى ھىزە ئابورىيەكان ئەنجامبەدەن و بېيىلنەوھ كە لە سەرەتادا دەبىتە ھۆى ھاتنەدى دىموكراسى ئابورى و لە كۆتايىشدا دىموكراسى سىاسى)

كاتىك ستېفنس لە گەشتە دېلۇماسىيەكەى گەپايەوھ، چو بۆ بىنىنى

هاوړپي ديري، په يکه رتاش جو ده يډيسون و بينی که خه ريکی دروستکردنی پورتره يتی نيوه په يکه ري بيزنارد باروخی ده وله مهنده . باروخ لتي پرسى (که واته تو له روسيا بوو) له وه لام دا ستيفنس ووتی (من له داهاتو بووم و نه و داهاتو ه دته دی) نه و نه م قسه يه ی به شيوه ک دهرپي که به م شيوه به چوه ناو ميژوه وه (داهاتووم بينيوه و نه و داهاتو ه دته دی)

تا سه ره تاي سالانی ۱۹۸۰ کانیش، چه ندین که سانی پوژناوایی داهاتوويان له يه کيتی سؤفيه ت دا ده بينی و له سه ر نه و باوه رپه ش به رده و امبوون که نه و داهاتووه دته دی. تاراده يه کيش هاتيوه دی، يان به لايه نی که مه وه بو ماوه يه ک به و شيوه به بوو. لينين له سالی ۱۹۲۴ دا له دنيا دهرچوو، به هاتنی سالی ۱۹۲۷، جوزيف ستالين ده سه لاتی خو ی به سه ر وولات دا سه پاند. نه و به ره لستکارانی خو ی ته فروتونا کرد و ده ستي به ه ولی به پيشه سازيکردنی خيرا ی وولات کرد. نه م کاره ی له ريگه ی کاراکردنی کوميته ی پلاندانانی ده وله ته وه که گوسپلان بوو نه جامدا که له سالی ۱۹۲۱ دا دامه زابوو. گوسپلان يه که م پلانی پينچ ساله ی ناماده کرد بو سالانی نيوان ۱۹۲۸ تا ۱۹۳۳. که شه کردنی نابووری له سه ر شيوازی ستالين ساده بوو: په ره به پيشه سازی بده له ژير فهرمانده ی حکومت و دهرامه تی پيويست بو نه مه په يدا بکه له ريگه ی باجدانانی زوره وه له سه ر کشتوکال. ده وله تی کوميو نيستی سيستمی کاریگه ري کوکړدنه وه ی باجی نه بوو، له بری نه مه ستالين کشتوکالی کرده "ه ره وه زی". نه م پرؤسه يه ش مانای نه هيشتنی مافی مولکداری تاييه تی زه وی و کوکړدنه وه ی دانيشتونانی گوندنشينه کان له کيلگه ی گه وره ی ه ره وه زی دا که له لايه ن حيزبی کوميو نيسته وه به رپوه ده بران. نه مه ش کارناسانی بو ستالين کرد تا هه موو به روبومه کشتوکالیه کان کوکاته وه و به کاریا نيه يتی بو تيرکردنی هه موو نه و که سانه ی کارگه ی نوپيان دروستده کرد و کاریان تيداده کردن. ناکامی نه مه ش بو دانشيتوانی گونده کان کاره ساتاوی بوو. کيلگه ه ره وه زيبه کان هيچ هاندان يکیان بو خه لک نه بوو تا به جدی کاریان تيدابکه ن و به ره می کشتوکالی به خيرا یی دابه زی. به شی زوری نه وه ی به ره مده هيترا به زور له جووتياران ودرده گيرا و بری پيويست نه ده مایه وه بو خواردن. مردنی خه لک له برساندا ده ستيپيکړد. له کوتايی دا نزیکه ی شه ش مليون که س له نه نجامی گرانی دا مردن، له کاتيک دا سه دان هه زار که سی تر

كوژدان يان په وانه‌ی سايبيريا کران له کاتي به خورتی دروستکردنی کيڼگه هره وه‌زيه‌کان دا.

پيشه‌سازيه تازه دامه‌زراوه‌که و کيڼگه هره وه‌زيه‌کان له پووی نابووريه وه کارامه نه‌بوون، له پوانگه‌يه وه که بتوانن نه وه رامه‌تانه‌ی يه‌کيتی سؤفيه ت هه‌بيوون به باشترین شيوه به‌کاربهيڼن. پېده‌چو که نه‌مه په‌چه‌ت‌يه‌ک بي بؤ کاره‌سات و چه‌قبه‌ستنی نابووری، نه‌گه ر هره‌سه‌پيڼانی ته‌واوه‌تیش نه‌بی. به‌لام يه‌کيتی سؤفيه ت به خيړايی گه‌شه‌يکرد. تيگه‌يشتن له هؤکاری نه‌مه زه‌حمت نييه. بورادان به خه‌لک تا بؤخويان برياری خويان له پيگه‌ی بازاره‌کانه‌وه بدن باشترین پيگايه تا کومه‌لگايه‌ک بتوانی به شيوه‌يه‌کی کارامه ده‌رامه‌ته‌کانی خوی به‌کاربهيڼی. کاتيک ده‌ولت يان نوخبه‌يه‌کی بچوک له بری نه‌وان کؤنرتؤلی نه‌وه رامه‌تانه ده‌کهن، نه ده‌توانی هاندانی دروست، دروستبکړی و نه ده‌توانی شاره‌زايی و به‌هره‌ی خه‌لک به شيوه‌يه‌کی کارامه بخريته‌گه‌ر. به‌لام له هه‌نديک حالت دا په‌نگه به‌ره‌مداری هيڼی کار و سه‌رمایه له سيکتريک يان چالاکیه‌ک دا هيڼده به‌رتر بی له‌وانی تر، وه‌ک سيکتري پيشه‌سازی قورس له يه‌کيتی سؤفيه ت، که تانه ت پرؤسه‌ی له سه‌ره‌وه بؤخواره‌وه که له سایه‌ی ده‌زگايانی چه‌وسينه‌ردا ده‌رامه‌ت بؤ نه‌وه سيکتريه ته‌رخانده‌کا، بتوانی گه‌شه‌کردن نه‌نجامېدا. هه‌روه‌ک له چاپته‌ری سييهم دا بينيمان ده‌زگايانی چه‌وسينه‌ر له دوورگه‌کانی کاريبي وه‌ک باربه‌يدؤز و کوبا و جامايکا توانيان ناستی پيژهي به‌رزی داهات دروستبکهن چونکه نه‌وه ده‌زگايانه ده‌رامه‌ته‌کانيان بؤ به‌ره‌مه‌پيڼانی شه‌کر ته‌رخانکړدبو، که کالايه‌ک بو له هه‌موو جيهان دا په‌واجی هه‌بوو. به‌ره‌مه‌پيڼانی شه‌کر که پشتی به‌کؤيلان ده‌به‌ست بيگومان "کارامه" نه‌بوو و هيچ گؤرپانکاريه‌کی ته‌کنه‌لؤجی يان تيکدانی بنياتنه‌ر له‌م کومه‌لگايانه‌دا پووياننه‌دا، به‌لام نه‌مه پيگه‌ی به‌ده‌سته‌پيڼانی بړيک گه‌شه‌کردنی ليتنه‌گرتن له سایه‌ی ده‌زگايانی چه‌وسينه‌ر دا. بارودوخه‌که له يه‌کيتی سؤفيه ت دا هاوشيوه بوو، نه‌مجاره پيشه‌سازی پؤلی شه‌کری ولاتانی کاريبي ده‌گيړا. گه‌شه‌کردنی نابووری له يه‌کيتی سؤفيه ت نه‌نجامدرا چونکه ته‌کنه‌لؤجيه‌که‌ی به به‌راورد له‌گه‌ل نه‌وه‌ی نه‌وروپا و ويلايه‌ته يه‌کگرتوه‌کان هيڼده دواکه‌وتووتر بوو که توانرا ده‌سکه‌وتی گه‌وره به‌ده‌سه‌پيڼی له پيگه‌ی ته‌رخانکړدنه‌وه‌ی ده‌رامه‌ت بؤ سيکتري پيشه‌سازی،

هه‌رچه‌نده ئه‌مه به شیوه‌یه‌کی ناکارامه و له پێگه‌ی به‌کاره‌یتانی هه‌زه‌وه ئه‌نجامدرا.

به‌ر له‌ سالی ۱۹۲۸، زۆربه‌ی پوسه‌کان له‌ لادیکان دا ده‌ژیان. ئه‌و ته‌کنه‌لۆجیه‌ی له‌ لایه‌ن په‌نجده‌رانه‌وه به‌کارده‌هێنرا سه‌ره‌تایی بوو، هانده‌ری که‌م له‌ ئارادا بوون تا ئه‌م په‌نجده‌رانه به‌ره‌مه‌کانیان زیاتر که‌ن. له‌ راستیدا، دوا پاشماوه‌ی فیودالیزمی روسی ته‌نیا ماوه‌یه‌کی کورت پێش یه‌که‌م جه‌نگی جیهانی له‌ ناوبران. له‌ به‌ر ئه‌وه ده‌توانرا توانایه‌کی به‌کارنه‌هاتووی ئابووری به‌خه‌رت‌ه‌گر به‌ گواستنه‌وه‌ی ئه‌م هه‌یزی کاره له‌ کشتوکاله‌وه بۆ پێشه‌سازی. به‌ پێشه‌سازیکردنی ستالینی، پێگه‌یه‌کی بێ‌به‌زه‌بیانه‌ی خسته‌نه‌گه‌ری ئه‌م توانایه بوو. ستالین به‌زۆر ئه‌م ده‌رامه‌ته زۆر خراپ به‌کارهاتووی کشتوکالی گواسته‌وه بۆ پێشه‌سازی، که‌ توانرا به‌ به‌ره‌مدارییه‌کی زیاتره‌وه به‌خه‌رت‌ه‌گر، هه‌رچه‌نده خودی پێشه‌سازیه‌که بۆخۆی به‌ شیوه‌یه‌کی زۆر ناکارامه پێکخرا‌بوو به‌ه‌راورد له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی که‌ ده‌کرا به‌ره‌مه‌به‌یت‌رایه ئه‌گه‌ر ئه‌م پێشه‌سازیه به‌ باشی پێکب‌خ‌رایه. له‌ نیوان سالانی ۱۹۲۸ و ۱۹۶۰ داها‌تی نه‌ته‌وه‌یی سالانه ۶٪ زیادیکرد، که‌ په‌نگه‌ خه‌راترین پێژه‌ی گه‌شه‌کردنی ئابووری بوبی تا ئه‌و کاته له‌م‌پ‌ژوودا. ئه‌م گه‌شه‌کردنه ئابوورییه خه‌رایه له‌ پێگه‌ی گۆرپانکاری ته‌کنه‌لۆجیه‌وه ئه‌نجامه‌درا، به‌لکو له‌ پێگه‌ی ته‌رخانه‌کردنه‌وه‌ی هه‌یزی کار و که‌له‌که‌کردنی سه‌رمایه له‌ پێگه‌ی دروستکردنی ئامیر و کارگه‌ی ته‌ره‌وه ئه‌نجامدرا.

گه‌شه‌کردن هه‌نده خه‌را بوو که‌ نه‌ك ته‌نیا لینکۆلن ستیڤنس، به‌لکو چه‌ندین نه‌وه‌ی پۆژئاوای سه‌رسام‌کردبوو، ئازانسی هه‌والگری ناوه‌ندی ئه‌مریکای سه‌رسام‌کردبوو. ته‌نانه‌ت سه‌رکرده‌کانی یه‌کێتی سو‌فیه‌تی وێنه‌ی نیکیتا خرو‌شچیه‌ی سه‌رسام‌کردبوو، که‌ به‌ شانازییه‌وه له‌ ووتاریکی دا بۆ دیپلوماتانی پۆژئاوا له‌ ۱۹۵۶ دا پایگه‌یاند (ئێوه "پۆژئاوا" ده‌خه‌ینه ژێر زه‌ویه‌وه) ته‌نانه‌ت له‌ سالی ۱۹۷۷یش دا کتێبێکی ئه‌کادیمی ناسراو که‌ له‌لایه‌ن ئابوورینه‌ناسیکی ئینگلیزییه‌وه نووسرا‌بوو، لای وابوو که‌ ئابووری له‌سه‌ر شیوازی سو‌فیه‌ت له‌ ئابووری کاپیتالیستی سه‌رکه‌وتوو ته‌ره له‌ پووی گه‌شه‌کردنی ئابووری و په‌یداکردنی کار بۆ هه‌موان و جێگیرکردنی نرخ و ته‌نانه‌ت په‌روه‌رده‌کردنی خه‌لک به‌ مۆتیفی دوور له‌ خۆپه‌سته‌یه‌وه. کاپیتالیزمه داماو هه‌کۆنه‌که‌ی پۆژئاوا

تەنیا لە پووی دابینکردنی ئازادی سیاسییەو بە باشتر بوو. لە راستیدا کتێبێکی خۆیەندی زانکۆ دەربارەی ئابووری بە بلۆی بەکار دەهێنرا کە لە لایەن براوەی خەلاتی نۆبل، پۆل سامیۆلسن نووسرابوو، چەندین جار پێشبینی زالبوونی ئابووری یەکیەتی سۆفیەتی کردبوو لە داھاتوودا. لە چاپی ۱۹۶۱ دا سامیۆلسن پێشبینیکرد کە داھاتی نەتەوایی یەکیەتی سۆفیەت تا ساڵی ۱۹۸۴ پەنگە پێش ئەوێ ویلایەتە یەکگرتووەکان بکەوێتەو، بەلام بە دنیاییەکی زیاترەو تا ساڵی ۱۹۹۷ ئەمە پوودەدا. لە چاپی ۱۹۸۰ دا گۆرانکاری کەم لە شیکردنەوێکی دا هەبوو، هەرچەندە دوو پێکەوتە کە گۆرا بوون بۆ ۲۰۰۲ و ۲۰۱۲.

هەرچەندە سیاسەتەکانی ستالین و سەرکردە سۆفیەتیەکانی دواي ئەو توانیان گەشەکردنی ئابووری خێرا ئەنجامبدەن، بەلام ئەوان نەیانتوانی ئەو گەشەکردنە بە شێوەیەکی بەردەوام بھێننەو. بە هاتنی ۱۹۷۰ کان گەشەکردنی ئابووری جگە لە گیرخواردن هیچی تر نەبوو. گرنگترین وانە بریتییە لەوێ کە دەزگایانی چەوسێنەر ناتوانن گۆرانکاری تەکنەلۆجی بەردەوام دروستبکەن لەبەر دوو هۆ: نەبوونی هاندانی ئابووری و بەرھەستیکردنی نوخبەکان. جگە لە مانەش، کاتیکی هەموو ئەو دەرامەتانە بە شێوەیەکی زۆر ناکارامە بەکار دەهێنران، گۆڕانەو بە پێشەسازی، دەسکەوتی ئابووری کەم لە بەکارھێنانی بەزۆر تەرخانکردنی دەرامەتەکان لەم پێکەییەو مایەو. دواي ئەو سیستمی سۆفیەتی گەیشتە بەرپەست و نەبوونی نوێکاری و لاوازی هاندانی ئابووری بوونە پێگەر لەبەردەم پێشکەوتنی زیاتری ئابووری دا. تەنیا مەیدانیکی کە سۆفیەتەکان توانیان بەردەوامی بە هەندیک نوێکاری بدەن لە ئەنجامی تەقەلایەکی زۆر دا بریتیبوو لە بواری تەکنەلۆجی سەربازی و فەزا دا. لە ئەنجامی ئەمەدا توانیان یەکەم سەگ، لایکا و یەکەم پیاو، یۆری گاگارین بنێرن بۆ فەزا. لە هەمانکات دا ئەو کە ۴۷ یان لە پاش خۆیان بۆ جیھان بەجێھێشت.

گۆسپلان بەھێزترین ئازانسی پلاندانانی بەرپرس لە دانانی پلانی ناوەندی یەکیەتی سۆفیەت بوو. یەکیەکی لە سوودەکانی پلانی پێنج ساڵیە یەک لە دوا یەکەکان کە لە لایەن گۆسپلانەو دەنوسران و سەرپەرشتیدەکران بریتیبوو لە مەودای درێژخایەنی پێویست بۆ وەبەرھێنان و نوێکاری مەنتیقی. لە واقعیدا

ئەو ھەي لە پيشە سازى سۆڧيەت دا جېيە جېكرا پەيوەندىيەكى ئەوتۆى بە پلانەكانى پېنج سالىيەو نەبوو كە زووزوو پېداچوونەو ھەيان تېدا دەكراو دەنوسرانەو ھەيان ھەر پىشتگويەدە خزان. پەرەپېدانى ئابوورى لە پېگەي ھەرمانەكانى ستالېن و مەكتەبى سىياسىيەو ئەنجامدەدرا كە زووزوو پاي خۆيان دەگۆپى و زۆرجارېش بە تەواوى پېداچوونەو ھەيان بۆ بېيارەكانى پېشوو ترىان دەكرد. ھەموو پلانەكان ئامازەي "پەشنووس" يان "سەرەتايى" يان لەسەر كرابوو، تەنبا كۆپى پلانېك لەسەرى نووسرابوو "گۆتايى" - كە ئەويش بۆ پيشە سازى سووك بوو لە سالى ۱۹۳۹ دا - پووناكى بېنى. ستالېن بۆخۆى لە سالى ۱۹۳۷ دا ووتى (تەنبا بېرۆكراتەكان وا بېردەكەنەو كە كارى پلاندا نان بە دروستكردنى پلانەكە تەواودەبى، دروستكردنى پلان تەنبا سەرەتايە. ئاراستەي راستەقىنەي پلانەكە تەنبا دواي تەواوكردنى پلانەكە گەلەدەبى) ستالېن دەيوست دەسەلاتى خۆى بەكاربھېتې بۆ پاداشتكردنى ئەو كەسانە يان گروپانەي لە پووى سىياسىيەو دلسۆزى بوون و بۆ سزادانى ئەوانەي بە پېچەوانەو پەفتارىاندەكرد. پۆلى سەرەكى گۆسپلان برىتېبوو لە كۆكردنەو ھەي زانىارى بۆ ستالېن تا بتوانى بە شىوہەيەكى باشتەر چاودېرى دۆست و دوژمنانى بكا. لە راستيدا گۆسپلان خۆى لە بېياردان دوور دەخستەو، چونكە ئەگەر بېيارىكت بدايە و ئەنجامەكەي خراب بوايە، پەنگە بكوژايتايە. باشتەر خۆت لە ھەموو بەرپرسىارىيەك بە دووربگري.

نەمۇنەيەكى ئەو ھەي كە چى پوويەدا ئەگەر كارەكەت بە جدى بكرديە لە برى ئەو ھەي زىرەكانە مەزەندەي ئەو ھەت بكرديە كە حيزبى كۆميۇنىست دەيوست، لە پېگەي سەرژمىرى سالى ۱۹۳۷ ھەو پووندەبېتەو. كاتېك ئەنجامەكان گەرانەو، ديار بوو كە ئەو ئەنجامانە پېشانىيان دەدا كە ژمارەي دانىشتوان ۱۶۲ مليۆن كەس بوو، زۆر كەمتر لەو ھەي كە ستالېن چاوەرپېدەكرد و كەمتر لە ۱۶۸ مليۆن كەس كە ستالېن بۆخۆى لە سالى ۱۹۳۴ دا پايگەياندبوو. سەرژمىرى سالى ۱۹۳۷، يەكەم سەرژمىرى بوو لە دواي سالى ۱۹۲۶ ھەو، يەكەم سەرژمىرى بوو لە دواي برىستې و قەلاچۆكردنەكانى سەرەتاي ۱۹۳۰كان دا. ژمارەي راستەقىنەي دانىشتوان پەنگدانەو ھەي ئەمە بوو. كاردانەو ھەي ستالېن بەرامبەر بەم ئەنجامە برىتېبوو لە گرتن و دوورخستەنەو ھەي ئەوانەي سەرژمىرىيەكەيان ئەنجامدا بوو بۆ سايبىريا يان

كوشتنيان. ئۇ فەرمانى ئەنجامدانى سەرژمىرىيەكى تىرى دا كە لە سالى ۱۹۳۹
 دا ئەنجامدرا. ئەمجارە ئەنجامدەرانى سەرژمىرىيەكە كارەكەيان بە دروستى
 كرد: بۆيان دەرەكەوت كە لە راستىدا ژمارەى دانىشتوان ۱۷۱ مىليۇن كەس بوو.
 ستالين دەيزانى لە ئابوورى سۆڧىەت دا، خەلك ھاندانى ئەوتۆيان نەبوو بۆ
 ئەوۋى بە جدى كارىكەن. كاردانەوۋى سىروشتى بەرامبەر بەمە دەبوایە پىئدانى
 ئەو ھاندانانە بوایە ۋە ھەندىجاریش ئەمەى دەكرد - بۆ نمونە، بە گواستەنەوۋى
 كەلوپەلى خۆراك بۆ ئەو ئاۋچانەى كە بەرھەمدارىى تىايان دا دابەزىبوو- بۆ
 پاداشتكردىنى پىشكەۋتن. جگە لەمە، ھەر لە سالى ۱۹۳۱ ھوۋ ئەو ۋازى لە
 ئايدىيى دروستكردىنى " پىاۋان ۋ ژنانى سۆشپالىست " ھىئا كە بەبى پاداشتى
 دارايى كاريانندەكرد. لە ۋوتارىكى بە ئاۋيانگ دا ستالين پەخنى لە "
 بانگىشەكردىنى يەكسانى " گرت ۋ دۋاى ئەوۋ نەك تەنپا كارە جياۋازەكان كرىى
 جياۋازيان بۆ ديارىكرا، بەلكو سىستەمى پاداشتىش خرايەگەر. جىگەى خۆيەتى
 بزائىن ئەمە چۆن كاريىدەكرد. كۆمپانىيەك بە پىي پلانى ناۋەندى دەبوایە
 بگەشتايەتە ئەو بەرھەمە ديارىكراۋەى لە پلانەكەدا دانرايوو، ھەرچەندە ئەم
 پلانا ۋۆرجار دەسكارىدەكران ۋ گۆرانكارىيان تىدەدەكرا. لە سالانى ۱۹۳۰
 ەكانەۋە كرىكاران پاداشتەدەكران ئەگەر بگەشتايەتە ئەو ئاستەى
 بەرھەمەتتەنە. ئەم پاداشتەنە ھەندىجار ۋۆر بەرز بوون، بۆ نمونە، دەگەشتەنە
 ۳۷% ى كرىكانيان بۆ بەرپۆەبەران ۋ ئەندازيارە پىشكەۋتوۋەكان. بەلام پىئدانى
 ئەم جۆرە پاداشتەنە بوونە ھۆى كەمكرىدەوۋى ھەموو جۆرە ھاندانىك بۆ
 گۆرانكارى تەكنەلۇجى. ھۆكارىكى ئەمەش ئەوۋ بوو، نوپكارى، كە دەبوۋە ھۆى
 دوورخستەنەوۋى دەرامەت لە بەرھەمەتتەنەى ھەنوۋكەبى دا، پىسكى نەگەيشتن
 بە ئاستى بەرھەمەتتەنەى ديارىكراۋى دروستدەكرد ۋ بەمەش پىسكى پىئەدانى
 پاداشتەكان. ھۆكارىكى تر برىتپىيو لەوۋى كە تارگىتەكانى بەرھەمەتتەنە
 لەسەر بىنەماى ئاستى بەرھەمەتتەنەى پىشۋوتتر ديارىدەكران. ئەمەش ھاندانى
 گەۋرەى دروستدەكرد بۆ ئەوۋى ھەرگىز بەرھەم زىاد نەكرى چونكە زىادكردى
 بەرھەم تەنپا ماناى ئەوۋ بوو كە لە داھاتوۋ دا پىۋىستە بەرھەم زىاتر بكرى،
 چونكە تارگىتەكانى داھاتوۋ لەسەر بېرى بەرھەمەتتەنەى ھەنوۋكە ديارىدەكران.
 كاركردىنى كەم ھەمىشە باشتىرېن پىگا بوو بۆ پىكەنى تارگى ۋ ۋەرگرتنى
 پاداشت. لەبەر ئەوۋى پاداشتەكان مانگانە دەدران، ھەموو كەسكى ۋا

لیکړدبوو جهخت له سهر حازر بکا، له کاتیک دا نویکاری بریتیه له قوریانیدان له مړودا بۆ نه وهی سبهینی زیاترت هه بی.

ته نانه له کاتیک دا پاداشت و هاندان له گوپینی په فتار دا کاریگر بوون، زور جار کیسه ی تریان دروسته کرد. پلاندانانی ناوهندی نه و نه ده باش نه بوو تا جیگه ی نه وهی ثابوریناسی مه زنی سده ی هه ژده یه م، ئاده م سمیس پییده ووت " دهستی نادیار" ی بازار، بگریته وه. له کاتیک دا پلانه که باسی له وحه ی ئاسنی ده کرد به تن، له وحه کان وا دروسته کران که قورس بن، له کاتیک دا به پی پی پوهه ری له وحه ی ئاسن پلانه که داده پترزا، له وحه کان زور ته نک دروسته کران. کاتیک پلانی دروستکردنی سووره یا به پی پی ته ن داده پترزا، سووره یا کان هینده قورس دروسته کران که به زحمهت هه لده واسران.

له سالانی ۱۹۴۰ کان دا، سه رکرده کانی به کیتی سؤفیهت، ته نانه ته گهر نه وانه ی له رورژاوادا سه رسامی نه زمونی سؤفیهت بوون ده رکیان به مه نه کردبی، زورباش ئاگاداری نه م هاندانه چه وتانه بوون. سه رکرده کانی سؤفیهت وا په فتاریان ده کرد که نه مانه به هو ی کیسه ی ته کنیکیه وه پووده دهن و ده کری به سه ر نه م کیشانه دا زالبن. بۆ نمونه، وازیان له پیدانی پاداشت هینا که له سه ر بنه مای تارگیته کانی به ره م ده دران و پگیه یان دا به کومپانیان کان تا به شیک له قازانجه کانیان ته رخنیکه ن بۆ پیدانی پاداشت. به لام "مؤتیفی قازانجکردن" نه بوه هو ی هاندانی زیاتر بۆ نه نجامدانی نویکاری له و هاندانه ی له ریگه ی تارگیته کانی به ره م وه خرابوه گهر. سیسته می نرخ که بۆ ژماردنی قازانج به کارده هینرا هیچ په یوه ندیه کی نه بوو به به های نویکاری و ته کنه لوجی نوپوه. به پیچه وانه ی ثابوری بازارپه وه، نرخ له یه کیتی سؤفیهت له لایه ن حکومه ته وه داده نرا، بۆیه په یوه ندیه کی نه وتوی به به هاوه نه بوو. بۆ نه وهی هاندانی تاییهت بۆ نویکاری دروستبکه ن، یه کیتی سؤفیهت له سالی ۱۹۴۶ دا پاداشتی زیاتر دیاریکراوی بۆ نویکاری ته رخن کرد. هر له سالی ۱۹۱۸ وهه پرینسیپی پیدانی هاندان له به رچاوگیرابوو که پیویسته داهینه ر پاداشتی دارایی بۆ داهینانه کی وه ریگری، به لام پاداشته کان که م بوون و په یوه ندی نه بوو به به های ته کنه لوجیه نویکه وه. نه مه تنیا له سالی ۱۹۵۶ دا گورا کاتیک داواکرا که پیویست بوو پاداشت به گویره ی به ره ممداری نویکاری به دیاریبکری، له به ر نه وهی به ره ممداری به پی پی سووده کانی ثابوری ده پیورا به به کارهینانی

سیستەمى نىرخ، ئەمەش دىسانەۋە ھاندانىكى ئەۋتق نەبوۋ بۇ ئەنجامدانى نوپكارى. دەتوانى چەندىن لاپەرە پىكرىتەۋە لەسەر نمونەكانى ھاندانى نابەجى كە ئەم سكىمانە دروستياندەكرد. بۇ نمونە، لەبەر ئەۋەى قەبارەى ئەۋ پارەيەى بۇ پاداشتى نوپكارى تەرخاندەكرا بە پىنى كۆى ئەۋ كرىيانەى كۆمپانىيەك دەيدا ديارىدەكرا، ئەمە ھاندانى بۇ نوپكارى وخستەنگەپى تەكنەلۇجىيەى نوپى كەمكردەۋە كە دەبۈە ھۆى كەمكردنەۋەى ھىزى كار.

گرنگىدان بە پىسەى جىاۋاز و سكىمى جىاۋاز بۇ پاداشتكردن، گرفتى بنچىنەىى سىستەمەكەى پوپۇشەكرد. ھەتا ھىزۈ دەسەلاتى سىياسى لەچنگى حىزبى كۆمىۋنىست دا بىمايەتەۋە، مەھال بوۋ بە شىۋەيەكى بىنەرەتى ئەۋ ھاندانە گرنگانە بگۇپرى كەخەلك پوۋبەپوۋى بوۋوبونەۋە، پاداشت ھەبۋايە يان نا. ھەر لە كاتى دامەزاندنىۋە حىزبى كۆمىۋنىست نەك تەنبا ھەر گىزەر بەلكو گۇچانىشى بەكارھىناۋە، گۇچانى گەۋرە بۇ ئەنجامدانى مەرامەكانى خۆى. بەرھەمدارىى لەئابۋورى دا جىاۋاز نەبوۋ. كۆمەلىكى زۇر ياسا دانران بۇ ئەۋەى خۇدزىنەۋەى كرىكاران لە كاركردن ۋەك تاۋان لەقەلم بدرى. لە حوزەيرانى ۱۹۶۰ دا. بۇنمونە، ياسايەك دانرا و بە پىنى ياساكە، ئامادەنەبوۋن، كە پىناسە كرا بە ھەر بىست خولەكك ئامادەنەبوۋنى بىمۆلەت يان تەنانەت خۇخلەفاندن لە كاتى كاركردن دا، بوە سەرپىچى تاۋانكارى كە سزاكەى برىتبىۋو لە شەش مانگ كارى قورس و برىنى ۲۵% مۇچە. شىۋەى جىاۋازى ھەمان جۇر سزادان خرانەگەر و بە خىراىى سەرسورھىنەر جىبەجىدەكران. لە نىۋان سالانى ۱۹۶۰ و ۱۹۵۵ دا، ۳۶ مىلۇن كەس، كە دەيكردە يەك لەسەر سىنى ژمارەى كەسانى پىگەيشتۋوى دانىشتۋان، بەم تاۋانانە سزادان. لەم ۳۶ مىلۇن كەسە، ۱۵ مىلۇنبايان خرانە بەندىخانە و ۲۵۰،۰۰۰ كەسش گوللە باران كران. لە ھەر سالتىك دا، يەك مىلۇن كەس لە بەندىخانەدا بوۋن بەھۆى سەرپىچىيەكانى كارەۋە. ئەمە ئەۋ ۲،۵ مىلۇن كەسە ناگرىتەۋە كە ستالين پەۋانەى سەربازگەكانى سايبىرياي كرىدبوۋن. ھەموو ئەمانە ھىشتا كارىگەرى نەبوۋ. ھەرچەندە دەتۋانى خەلك بگۈيزىتەۋە بۇ كارگەكان، بەلام ناتۋانى بە زۇر ۋە ھەرەشكردىنى كوشتن خەلك ناچار بەكەيت بىرەكەنەۋە و بىرۆكەى باش پىشكەشېكەن. ناچاركردن بۇ كاركردىنى لەم جۇرە پەنگە بەرھەمى شەكرى لە باربەيدۇز و جامايكا زياد كرىدى، بەلام ئەمە، لە ئابۋورى پىشەسازى مۇدىرن دا، ناتۋانى جىگەى ھاندان

بگريته وه.

راستی نه وهی که نه ده کرا هاندانی راسته قینه و کاریگر له نابوورییه ک دا بخریته گه پ که له ناوه نده وه پلانی بۆ داده نرا، له بهر گرتی ته کنیکی دیزاینی سکیمه کانی پاداشت نه بوو، به لکو له ناو هه ناوی هه موو نه و شتیوازه دا بوو که به هۆیانه وه گه شه کردنی چه وسینه ر نه نجامدرا بوو. نه م جوړه گه شه کردنه به فه رمانی حکومت نه نجامده درا که ده یتوانی هه ندیک گرتی بنه پرتی نابووری چاره سه ربکا، به لام خستنه گه پری گه شه کردنی نابووری به رده وام پتویستی به وه بوو که تاکه کان به هره و نایدیاکانی خویان به کار به یتن و نه مهش هه رگیز له پریگه ی سیسته می نابووری شتیوازه سوڤیه ته وه نه ده کرا نه نجامدري. فه رمانپه وایانی به کیتی سوڤیه ته ده بوايه وازیان له ده زگا نابوورییه چه وسینه ره کان به ینایه، به لام نه م وازه ینانه ده سه لاتی سیاسی نه وانی ده خسته مه ترسییه وه. له راستیدا کاتیک مایکل گورباچوڤ له دوی سالی ۱۹۸۷ وه ده ستیکرد به دورکه و تنه وه له ده زگایانی نابووری چه وسینه ر، ده سه لاتی حیزبی کومیونیست هه ره سه یه ناو له گه لیشیدا هه موو به کیتی سوڤیه ته.

به کیتی سوڤیه ته توانی گه شه کردنی خیرا نه نجامبدا، ته نانه ته له سایه ی ده زگا چه وسینه ره کان دا، چونکه بۆلشه فیکه کان توانیان ده وله تیکی به هیزی خواهن مه که زیه ته دابه زرین و نه مه شیان به کاره ینا بۆ ته رخانکردنی ده رامه ته کان بۆ سیکتیه ری پیشه سازی. به لام هه روه ک هه موو حاله ته کانی گه شه کردن له سایه ی ده زگا چه وسینه ره کان دا، نه م نه زمونه گورانکاری ته کنه لوچی له خو نه گرت و به رده وامنه بوو. گه شه کردن له سه ره تادا هیواش بۆوه و دواتریش به ته وای هه ره سه یه ینا. هه رچه نده له نه نجامدا نامیتی، نه م جوړه گه شه کردنه، نه وه پوونده کاته وه که چون ده زگایانی چه وسینه ر ده توانن چالاکي نابووری بخه نه گه پ.

به دريژایی میژوو نۆربه ی کۆمه لگاگان له لایه ن ده زگایانی چه وسینه ره وه حوکمیانکراوه و نه وانه ی توانیویه نه ندازه یه ک له ناسایش له وولاته کانیان دا بچه سپینن، توانیویه بریک له گه شه کردنی سنووردار نه نجامبده ن - هه تا نه گه ر هیچ کام له م کۆمه لگا چه وسینه رانه نه یان توانییه گه شه کردنی به رده وام نه نجامبده ن. له راستیدا هه ندیک له خاله ره رچه رخیته ره کانی میژوو له پریگه ی نه و نویکارییه ده زگاییه وه هاتنه دی که ده زگا چه وسینه ره کانیان پته وتر کرد

و بوونه هۆی زیادکردنی دسه لاتى يه کيک له گروپه کان تا ياساو ناسايش بسه پيښن و سوود له چهوسانه وه که وهرگرڼ. له به شه کانی تری ئەم چاپته ره دا، يه که م، باسی سروشتی نوځکاری ده زگایي ده که ين که نه دازه يه که له مهرکه زيه تي ده ولت دسه پيښی و ده بپته هۆی که شه کردن له سایه ی ده زگا چهوسينه ره کان دا. دواتر، ئەوه پوونده که ينه وه که چۆن ئەم ئايدياiane هاوکاريمان ده که ن تا له شوږشي کشتوکالي تېښگه ين که گواستنه وه يه کی يه کجار گرنگ بوو به ره و کشتوکال که چه ندين لايه ني شارستاني ئيستماني پشتيبيده به ستی. له کوتايي چاپته ره که دا ئەوه پوونده که ينه وه، به هيئانه وه ی نموونه ی ده ولته ی - شاری مايا، که چۆن که شه کردن له سایه ی ده زگاياني چهوسينه ردا سنوورداره، نه که ته نيا له بهر نه بوونی پيشکه وتني ته که نه لۆجی، به لکو له بهر نه وه ش که ده بپته هۆی هاندانی شه پي ناوخو له نيوان گروپه ناکوکه کان دا که ده يانه وي ده ستبگرڼ به سهر ده ولت و نه و ده سکه وتانه ی ده زگا چهوسينه ره کان ده يانه يننه ئاراهه .

له که ناره کانی پووباری کاسای دا

يه کيک له لقه مه زنه کانی پووباری کۆنگۆ بریتييه له کاسای. کاسای له نه نگولاوه هه لده قولی و به ره و باکوور ده پوات و له باکووری پۆژه لاتى کينشاسا، پايته ختی کۆماری ديموکراسی کۆنگۆی ئەمپۆ، تيکه لی پووباری کۆنگۆ ده بی. هه رچه نده کۆماری ديموکراسی کۆنگۆ به به راورد له گه ل ناوچه کانی تری جيهان هه ژاره، به لام هه ميشه جياوازی گه وره له نيوان ده وله مه ندی گروپه جياوازه کانی ناو کۆنگۆ دا هه بوه. پووباری کاسای سنووری نيوان دوو له م گروپانه يه. هه رزوو دواي ئەوه ی ده چپته ناو کۆنگۆ و به که ناری پۆژئاواي پووباره که دا ده پۆيت، تووشی گه لی لیلی ده بپيت و له که ناری پۆژه لاتيش دا گه لی بوشنگ ده ژين نه خشه ی (٦). نه گه ر پووکه ش سه يريکه ين پيويسته چه نده جياوازييه کی که م له نيوان خوښگوزهرانی ئەم دوو گروپه دا هه بی. نه وان ته نيا به پووباريک له يه کتر جياکراونه ته وه که هه ريه که له م گروپانه ده توانی به به له م ليبيبه پيته وه. ئەم دوو هۆزه جياوازه خاوه ن يه که ره چه له که

و زمانه‌کانیان له یه‌که‌وه نزیکن. جگه له‌مه‌ش به‌شی زۆری ئه‌و شتانه‌ی دروستیان ده‌که‌ن له ستایه‌ل دا هاوشیوه‌ن، له‌وانه خانوو و جلوه‌رگ و کاره ده‌سته‌یه‌کانیان.

له‌گه‌ل ئه‌مه‌ش دا، کاتیک زانای مۆفناسی (Anthropologist)، می‌ری دۆگلاس و میژووناس جان فانسینا، له سالی ۱۹۵۰ دا لی‌کۆلینه‌وه‌یان له‌سه‌ر ئه‌م گروپانه‌کرد، هه‌ندیک جیاوازی سه‌رسوپه‌ینه‌ریان له‌ نیوانیان دا دۆزیه‌وه. هه‌روه‌ک دۆگلاس باسیده‌کا: (لیلی هه‌ژان، له کاتیک دا بوشۆنگ ده‌وله‌مه‌ندن ... هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی لیلی هه‌یانه‌یان ده‌توانن ئه‌نجامیبه‌دن، بوشۆنگ زیاتریان هه‌یه و ده‌توانن باشتر ئه‌نجامیبه‌دن) شو‌قه‌ی ساده‌ی ئه‌م نایه‌کسانیه‌ ئاسانه. جیاوازییه‌ک، که جیاوازی نیوان ئه‌و شو‌ینه‌ی پیرۆمان بیرده‌خاته‌وه که له ژێر کاریگه‌ری پۆتۆسی میتا دا بوون و ئه‌وانه‌ی ئه‌م کاریگه‌رییه‌یان له‌سه‌ر نه‌بوو، ئه‌وه‌یه که لیلی ته‌نیا به‌شی به‌کاربردی خۆیان شتیان به‌ره‌مه‌ده‌هینا، له کاتیک دا بوشۆنگ بۆ فروشتن له بازاره‌کان دا شتیان به‌ره‌مه‌ده‌هینا. له هه‌مانکات دا دۆگلاس و فانسینا تی‌بینیانکرد که لیلی ته‌کنه‌لۆجی دواکه‌وتوو به‌کارده‌هینن. بۆ نمونه، تۆریان بۆ راوکردن به‌کارنه‌ده‌هینا هه‌رچه‌نده ئه‌مه به‌ره‌مه‌داری زۆر زیاد ده‌کردن. دۆگلاس پی‌یوابوو (نه‌بوونی تۆر گونجاوه له‌گه‌ل ویستی گشتی لیلی دا بۆ وه‌به‌ره‌یتان نه‌کردن به‌کات و هیزی کار له که‌لوپه‌لی درێژخایه‌ن دا)

له هه‌مانکات دا جیاوازی گرنگ له ته‌کنه‌لۆجیه‌کانی کشتوکال و پیکه‌ستن دا هه‌بوو. بوشۆنگ شیوازیکی ئالۆزی کشتوکالی تی‌که‌لیان به‌کارده‌هینا که پێنج جۆر پوه‌ک له ده‌وره‌یه‌کی دوو ساله‌دا یه‌ک له دوا‌ی یه‌ک ده‌چێنران. ئه‌وان یام و په‌تاته‌ی شیرین و مانیۆک و فاسۆلیا یان ده‌چاند و سالانه دوو جار و هه‌ندیکاریش سی‌ جار به‌روبومی گه‌نمه‌شامیان ده‌درویه‌وه. لیلی خاوه‌نی سیسته‌می له‌مجۆره نه‌بوون و ده‌یاننوانی ته‌نیا سالی یه‌ک جار گه‌نمه‌شامی پی‌یگه‌یه‌نن.

له هه‌مانکات دا جیاوازی به‌رچاو له پووی پاراستنی یاسا و ئاسایشه‌وه له نیوانیان دا هه‌بوو. لیلی له ناو گونده چوار ده‌ورگیراوه ب‌ل‌اوه‌کان دا ده‌ژیان که به‌رده‌وام له‌گه‌ل یه‌کتردا له م‌ل‌لانی دا بوون. هه‌رکه‌سی‌ک له نیوان دوو له‌وه گوندانه‌دا هاتوچۆی ب‌کر‌دایه یان بی‌و‌یرایه بۆ کۆکۆدنه‌وه‌ی خواردن ب‌چ‌یه‌ ناو

دارستان ئۇوا پەنگە پۈۋىپە پۈۋى ھىرش يان پەندىن بېۋايە تەۋە. لە ناۋچە كەي بوشۇنگ دا ئەمە پۈۋىنە ئەداۋ گەر بېشۋايە ئۇوا زۆر كەم بوو.

ئايلا چى لە پىشت ئەم جىاۋازىيانەي پاتىرنى بەرھەمەيتان و تەكنەلۈجى كىشتوكال و پاراستنى ئاسايشەۋە ھەيە؟ ئاشكرايە جوگرافيا نىيە كە لىلى وا لىكردۈە تەكنەلۈجى پاۋكردن و كىشتوكالى دواكە وتوو بەكاربەيتن. بىگومان ئۇۋە نەشارەزايى نىيە چونكە ئۇۋان ئاگادارى ئۇۋ ئامىرانە بوون لە لايەن بوشۇنگەۋە بەكاردە ھىتران. شىۋە يەككى ئەلتەرنە تىف پەنگە كەلتۈۋر بى. ئايلا دەبى ئۇۋە كەلتۈۋر بى كە ھانى لىلى نە ئەدا تا لە تۈپەكانى پاۋەماسى و خانۋى باشتردا ۋە بەرھىتانىكەن؟ بەلام دىسانەۋە پىنەدە چۈۋ ئەمە راست بى. ھەروەك گەلى كۈنگۈز، لىلى زۆر ھەزىان لە كىرنى تەنگ بوو، دۈگلاس تەنانت ئامازەيداۋە بەۋەي كە (ئارەزۋى زۆريان بۆ كىرنى چەك ... ئۇۋە پىشانەدا كە كەلتۈۋرەكەيان ئاچارىيان ئاكا تەكنەلۈجى دواكە وتوو بەكاربەيتن كاتىك تەكنەلۈجى پىشكە وتوو پىۋىستى بە ھەماھەنگى و ھەۋلدانى درىژخايەن نىيە) كەۋاتە نە رقى كەلتۈۋرى لە تەكنەلۈجى و نە نەشارەزايى و نە جوگرافيا، ھاۋكارىەكى باشمان ئاكن بۆ شىۋە كىرنى خۆشگۈزەرانى زىاتىرى بوشۇنگ بە بەراۋورد لە گەل لىلى دا.

ھۆكارى جىاۋازى نىۋان ئەم دوۋگەلە دەگەپىتەۋە بۆ جىاۋازى لە دەزگايانى سىياسى دا كە لە خاكى بوشۇنگ و لىلى دا دامەززان. پىشتر تىبىنىمانكرد كە لىلى لە گۈندە چۈۋار دەۋرگىراۋەكان دا دەژيان كە بەشەك نە بوون لە سترەكچەرىكى سىياسى يەكگرتوو. لە كەنارەكەي تىرى كاساى دا، ئەمە جىاۋاز بوو.

لە دەۋرى سالى ۱۶۲۰ دا شۆپشەكى سىياسى لە لايەن پىۋاۋىكەۋە كە ناۋى شىام بوو بەرپاكارا كە پاشايەتى كىۋباي دامەززان و لە سەر نەخشەي (۶) بىنىمان، بوشۇنگ بوۋە دلى پاشەيەتەكەي و بۆخۆشى بوۋە پاشا. بەر لەم كاتە، پەنگە جىاۋازى كەم لە نىۋان لىلى و بوشۇنگ دا ھەبوۋى. جىاۋازىيەكان لە ئەنجامى پىكخستەۋەي كۆمەلگەي پۆۋەلاتى پۈۋبارى كاساى لە لايەن شىامەۋە سەريانەلدا. ئۇۋ دەۋلەت و ھەيكەلى دەزگايانى سىياسى دروستكرد. ئەمانە تەنبا خاۋەنى ئەندازەيەكى زۆرتىرى مەركەزىيەت نە بوون لەۋانەي پىش خۇيان، بەلكو پىكھاتەي ئالۋزىريان لە خۆگرت. شىام و ئەۋانەي جىگەيان

گرتەو ەبىرۆكراسىيان دروستكر د بۆ كۆكردنەو ەى باج و سىستەمىكى دادو ەرى و ەىزى پۇلىس يان دامەزاند بۆ جىيە جىكردى ياسا. سەركردەكان لە لاين ئەنجومەنەو ە لىپرسىنەو ەيان لەگەل دا دەكرا و دەبوايە ئەم سەركردانە پىش برىاردان پاويژيان لەگەل دا بكردنايە. تەنانت دادگايىكردن لە پىگەى دەستەى سوئندخۆرانەو ە ئەجامدەدرا، كە دياردەيەكى دەگمەن بوو لە وولاتانى باشوورى بىابان پىش كۆلۇنيا لىزمى ئەو روپى. لەگەل ئەمەش دا، ئەو دەولەتە مەركەزىەى شىام دروستىكر ئامرازى چەوسانەو ە و زۆرىش پەها بوو. ەلېزىراوى خەلگ نەبوو، پۇلىسى دەولەت لەسەرەو ە دادەپىژا، نەك لە پىگەى بەشدارى جەماو ەرىيەو ە.

ئەو شۆرشە سىياسىيەى كە مەركەزىەتى دەولەت و ياسا و ئاسايش لە وولاتى كىوبا ەئنايە ئاراو ە، بە دەورى خۆى شۆرشى پىشەسازىشى بەرپاكرد. كشتوكال پىكخرايەو ە و تەكنەلۇجى نوئ پەپرەوكرا بۆ زىادكردى بەرەمدارىي. ئەو پو ەكانەى پىشتەر بەرەمى سەرەكى بوون گۇپان بە پو ەكى نوئ و بە پرشت تر كە لە ەردو ئەمەرىكاو ە ئىنرابوون (بەتايبەتى گەنمەشامى و كاسافا و بىبەرى ئىز). سووپى كشتوكال چى تىكەلاو لەم كاتانەدا دەستىپىكرا و بىرى ئەو خواردنەى بۆ ەر تاكىك بەرەمدەئىنرا بو ە دو ەئندە. بۆ ئەو ەى بتوانى ئەم جۆرە پو ەكانە بپوئىرنى و سووپى كشتوكال پىكخرىتەو ە، ەىزى كارى زىاتر لە كىلگەكان دا پىوئىست بوو. لەبەر ئەو ە تەمەنى ەاوسەرگىرى كەمكرايەو ە بۆ بىست سال كە بو ە ەوى پاكىشانى پىاوان بۆ ەىزى كارى كشتوكال لە تەمەنىكى كەمتردا. جىاوازيەكان لەگەل لىلى گەورە بوون. پىاو ەكانيان لە تەمەنى سىو پىنج سالى دا ەاوسەرگىريان دەكرد و تەنبا دواى ئەو ە لە كىلگەكان دا كارىاندەكرد. تا ئەو كاتە ژيانى خۆيان بۆ شەپكردن و تالانكردن تەرخاندەكرد.

پەيوەندى ئىوان شۆرشە سىاسى و شۆرشە ئابوورىيەكە ساكار بوو. شىام پاشاو ئەوانەى پشتگىريان دەكرد دەيانوىست باج و سامان لە خەلكى كىوبا وەرگىرن، بۆيە دەبوايە خەلكىش زىاد لەو ەى خۆيان پىوئىستيان پىبىسو بەرەمبەئنايە. لە كاتىك دا شىام و پىاو ەكانى دەزگايانى كراو ەيان لە كەنارى پۇژەلاتى كاساى دانەمەزاند، بەلام برىك خۆشگوزەرانى ئابوورى گرنگە بۆ دەزگايانى چەوسىنەر كە ەندىك مەركەزىەتى دەولەت ئەچەسپىنن و ياسا و

ئاسايش دابىندەكەن. پشتىگىرى چالاكى ئابوورى بېگومان لە قازانجى شىيام و پىاوه كانى بو، چونكە بەبى چالاكى ئابوورى ھىچ سامانىك نەدەبوو لە خەلگى وەرگىرن. بە ھەمانشېۋەى ستالېن، شىيام لە پىنگەى ھەرمانەۋە كۆمەلە دەزگايەكى دروستكرد كە بتوانن سامانى پىۋىست پەيدابكەن بۇ پشتىگىرى سىستەمەكە. بە بەراورد لەگەل نەبوونى ياسا و ئاسايش كە بالى بەسەر كەنارەكەى تىرى پووبارى كاساى دا كىشاپوو، بارودۇخى ئەم كەنارە سامانى گەۋرەى ھىنايە ئاراۋە - تەنانت ئەگەر زۆرىك لەم سامانە لە لايەن شىيام و نوخبە كانىۋە لە خەلك دەسەنرا. بەلام ئەم خۆشگوزەرانىيە سنووردار بو. ھەرۋەك لە يەككىتى سۆقىت دا، تىككەدانى بىناىتەنەر و نوپكارى تەكنەلۇجى لە پاشايەتى كىوبا دا پووياننەدا دواى ئەم گۇرپانكارىيە سەرەتايىيە. ئەم بارودۇخە كەموزۇر ۋەك خۇى مابۇۋە كاتىك بۇ يەكەمجار كاربەدەستە كۆلۇنياالە بەلچىكىيەكان لە كۇتايى سەدەى تۆزدەيەم دا گەيشتنە پاشايەتتەكە.

دەسكەۋتەكانى شىيام پاشا ئەۋە پوۋندەكەنەۋە كە چۇن دەكرى لە ساىەى دەزگايانى چەۋسەننەردا ئەندازەيەكى سنووردار لە سەرکەۋتنى ئابوورى بەدەستەيىتىرى. ئەنجامدانى ئەم جۆرە گەشەكردنە پىۋىستى بە دەۋلەتتىكى خاۋەن مەركەزىتە ھەيە. بۇ ئەۋەى مەركەزىتە بۇ دەۋلەت دروستبكرى زۆرجار شۆپشىكى سىياسى پىۋىستە. كاتىك شىيام ئەم دەۋلەتەى دروستكرد، توانى دەسەلاتى خۇى بەكاربەيتى بۇ پىكخستەنەۋەى ئابوورى و زىيادكردنى بەرھەمدارىيە كشتوكال كە دواتر باجى خستەسەر.

ئايا بۇچى بوشۇنگ نەك لىلى شۆپشى سىياسىيان بەرپاكرد؟ ئايا نەدەكرا لىلى پاشايەكى ۋەك شىيام پاشايان ھەبۋايە؟ ئەۋەى شىيام بەدەستەيىتتا برىتېبوو لە نوپكارى دەزگايى و پەيۋەندى نەبوو بە ھىچ شىۋازىكى پىشتر دىيارىكرارى ۋەك جوگرافيا و كەلتور و نەشارەزايى. لىلى دەيانتوانى ئەم جۆرە شۆپشە بەرپابكەن و دەزگاكانيان بگۇپن، بەلام ئەمەيان نەكرد. پەنگە ئەمە لەبەر كۆمەلە ھۇكارىك بى كە ئىمە نايانن لەبەر كەمى زانىيارىيەكانى ئەمۇمان دەربارەى ئەۋ كۆمەلگايە. زىاترىش پەنگە لەبەر سىروشتى پەيۋەستى مېژوو بى. پەنگە ھەمان پەيۋەستى لە كاردا بوۋى كاتىك دۈزدە ھەزار سال لەمەۋبەر ھەندىك لە كۆمەلگاكان لە پۇژھەلاتى ناۋەراست دا دەستيانكرد بە تەنانت ئەنجامدانى نوپكارى دەزگايى پىشەيى تر كە لە ئاكامدا بوە ھۇى ھاتنە ئاراي

كۆمەلگايانى نىشتەجى و دواترىش مالىكىردنى پوهك و ئاژەل، ھەورەك دواتر باسىدەكەين.

ھاوینە درىژخايەنەكە

نزيكەى ۱۵,۰۰۰ سال پيش زاین، چاخى سەھۆلبەندان كۆتاييهات، كاتيك كەشى زەوى گەرم بوو. بەلگەى دەسكەوتوولە سەھۆلى ئايسلاندەوہ ئەوہ پيشاندەدەن كە پلەى گەرما بە شىۆەيەكى تىكرا تا پازدە پلەى سەدى لە مەودايەكى كاتى كەمدا بەرزىۆوہ. پىدەچى ئەم گەرمبوونە ھاوكاتى زيادبوونى خىراى ژمارەى دانىشتوان بووى كاتيك گەرمبوونى گىتى بوہ ھۆى فراوانبوونى ژمارەى ئاژەلان و زيادبوونى بەرچاوى خۆراك و پوہكانى كيوى. ئەم پرىۆسەيە لە دەورى سالى ۱۴,۰۰۰ پيش زاین دا بە خىراى پىچەوانە بۆوہ بەھۆى ماوہيەك لە كەشى ساردەوہ كە بەستنى گەورە، يان بە دريەسى نويتر، ناسراوہ، بەلام دواى ۹۶۰۰ پيش زاین، پلەى گەرماى گىتى ديسانەوہ بە بىرى ھەوت پلەى سەدى لە ماوہيەكى كەمتر لە دەسال دا، بەرزىۆوہ ولە كاتەوہ بە بەرزى ماوہتەوہ. شويئەوارناس، برايان فاگان، پيىدەلئى ھاوینى درىژخايەن. گەرمبوونى كەش وەرچەرخانىكى گەورەى ميژووى بوو كە بوہ باكگراوندى شۆپشى كشتوكالى، كە تيايدا كۆمەلگايانى مۆرۋ گواستەنەويەيان بەرەو قوناخى نىشتەجىبوون و كشتوكال و بەخىوكردنى ئاژەل ئەنجامدا. ئەم ماوہيە و ماوہكانى دواترى ميژووى مۆفايەتى لەبەر ھەتاوى ئەم ھاوینە درىژخايەنەدا بەرپۆەچوہ.

جياوازيەكى گەورە لە نيوان كشتوكال و بەخىوكردنى ئاژەل لەگەل خۆراك پەيداكردن لە پىگەى پاوہوہ ھەيە. يەكەميان پشت بە مالىكىردنى جۆرەكانى پوہك و ئاژەل دەبەستى لەگەل دەسكارىكردنى چالاک لە سووپى ژيانى ئەو پوہك و ئاژەلەندا دا بۆ گۆرپىنى پىكھاتەى جينەكانيان بۆ ئەوہى ئەو جۆرانە واليىكرين سووديان بۆ مۆۋ زياتر بى. مالىكىردن برىتييە لە گۆپانكارىيەكى تەكنەلۆجى كە وا لە مۆۋ دەكا بتوانى بړىكى زۆر زياتر خۆراك لەو ئاژەل و پوہكانەى لە ئارادان بەرھەمبھيتنى. مالىكىردنى گەنەشامى، بۆ نمونە، لەو

کاته وه دهستیپیکرد که مرۆڤ که وته کۆکۆدنه وهی تیۆسینت که دانه ویلێه یه کی کیویه و باوانی گهنمه شامیه. گوله کانی تیۆسینت زۆر بچووک و ته نیا چهند سانتیمه تریک درێژن. له چاو گهنمه شامی ئەم پۆژگارهدا زۆر بچووک بوون. له گهڵ ئەمەش دا، به ره به ره له ریگهی ههلبژاردنی گولێ گه وره تری تیۆسینت و ئەو پوه کانهی که گوله کانیان نه ده شکان و له سه ر لاسکه که ئەمانه وه تا کاتی لیکردنه وه یان، مرۆڤ توانی گهنمه شامی مۆدیرن دروستبکا، دانه ویلێه یه ک که خۆراکیکی زۆر زیاتر له هه مان پووبه ره وهی به ره مده هیتی.

کۆنترین به لگه ده رباره ی کشتوکال و ئاژەل به خێوکردن و مالیکردنی پوه ک و ئاژەل له پۆژه لاتی ناوه راست دا دۆزراوه ته وه، به تایبه تی له و ناوچه یه ی ناسراوه به دامینه گردییه کان که له ئیسرایلی ئەمپووه درێژده بیتته وه بۆ فه له ستین و که ناری پۆژئاوای پووباری ئەردهن و به ره و سوریا و باشووری پۆژه لاتی تورکیا و باکووری عێراق و پۆژئاوای ئێران. له ده ورپه ری سالی ۹۰۰۰ پیش زاین دا، یه که م پوه کی مالیکراو که جۆره گهنم و جۆره جۆیه کی گولێ دوو پیزه بوه، له ئه ریحا ی که ناری پۆژئاوای پووباری ئەردهن له فه له ستین چێنراوه و گهنم و پۆلکه و نیسک له ته ل ئەسوده، زیاتر به ره و باکوور، له سوریا دا دۆزراوه ته وه. ئەم دوو شوینانه مه لبه ندی ئەوه ی پێیده وتری که لتووری ناتوفی بوون و خاوه نی گوندی گه وره بوون. ژماره ی دانیشتوانی گوندی ئه ریحا له و سه رده مه دا گه یشتبوه پێنج سه د که س.

بۆچی یه که م گوندی خاوه ن کشتوکال لێره دا دروستکرا، نه ک له شوینی تر؟ بۆچی ناتوفییه کان نه ک خه لکی تر، پۆلکه و نیسکیان مالیکرد؟ ئایا ئەوان خاوه نی به خت بوون و وا پێکه وتبوو که له و شوینه دا بزین که جۆری باشی تێدا بوو بۆ مالیکردن؟ له کاتێک دا ئەمه راسته، به لام چه ندین گه لی تر له ناو ئەم جۆره پوه کانه دا ده ژیان و نه یانتوانی ئەمانه مالیکهن. هه ره ک له چاپته ری دوهم دا له نه خشه ی (۴) و (۵) دا بینیمان، لیکۆلینه وه کان له لایه ن زانیانی جین ناسی و شوینه واراناسی بۆ ده ستنیشانکردنی چۆنیه تی بلۆبوونه وه ی بنه چه کتویه کانی ئاژەل و پوه که مالیکراوه کانی ئەم سه رده مه، ئەوه پوونده که نه وه که چه ندین له م بنه چانه له پووبه ری یه کجار گه وره دا بلۆ بوو بوونه وه و په نگه ملیۆنان کیلۆمه تری چوارگۆشه ی گرتبیتته وه. بنه چه کتویه کانی جۆره کانی ئاژەله مالیکراوه کان له سه راپای یۆراسیا دا بلۆ

بووبوونەو. ھەرچەندە دامپنە گردىيەكان خاوەنى ژمارەيەكى نۆرى جۆرەكانى پوھەكى كۆي بوون، بەلام ئەمە بە ئەندازەيەك نەبوو لەم پوھەو پىگەيەكى تايبەتيان ھەبى. ھۆكارەكە ئەو نەبوو كە ناتوفىيەكان لە ناوچەيەك دا دەريان كە لەپووى بوونى جۆرە كۆيەكانى ئازەل و پوھەكەو تايبەت بوو، ئەمەش پىگەيەكى تايبەتى دابوونى، بەلكو ھۆكارەكە ئەو بوو كە ئەوان بەر لەوھى پوھەك و ئازەل مالى بكن نىشتەجىبوون. بەلگەيەك لە دانى ئاسكەو ھەرگىراو كە لە سىمىنتەم پىكھاتوھ كە شانەى ئىسكىن و لە چەندىن چىن پىكھاتوھ. لەكاتى بەھار و ھاوین دا، كە گەشەكردى سىمىنتەم خىراترىنە، چىنەكان پەنگيان جىاوازترە لەو چىنانەى لە زستان دا دروستدەبن. بە ھەرگرتنى قاشىك لە دانەكە دەتوانى پەنگى دوا چىن كە دروستبوھ پىش مردنى ئاسكەكە، ببىنى. بە بەكارھىنانى ئەم تەكنىكە دەتوانى بزانى كە ئاسكەكە لە ھاوین دا يان لە زستان دا كورژاوە. لە ناوچەكانى ناتوفىيەكان دا ئەو بەدەيدەكرى كە ئاسك لە ھەموو ھەرزەكان دا پاوكراوھ ئەمەش ئەو پىشنيازدەكا كە بە درىزايى سال نىشتەجىبوون لەو ناوچانەدا ھەبوھ. گوندى ئەبو ھورىرە لە كەنارى پوبارى فورات، يەككە لەو نشىنگانەى ناتوفىيەكان كە زۆرتىن لىكۆلئىنەوھى لەسەر كراوھ. بۆ ماوھى نزىكەى چل سال شوپنەوارناسەكان لىكۆلئىنەوھيان لەسەر چىنەكانى خاكى گوندەكە ئەنجامداوھ، كە يەككە لە باشترىن نمونەى تۆماركراو ھەربارەى ژيانى نىشتەجى پىش و دواى گواستەوھ بەرھو كشتوكالكردىن پىشانەدەن. نشىنگەى ئەبو ھورىرە پەنگە لە دەوروبەرى سالى ۹۵۰۰ پىش زاین دامەزراي و دانىشتوھكانى بۆ ماوھى پىنج سەد سالى تر لەسەر شىوازی ژيانى پاوچىتى بەردەوامبوون بەر لەوھى دەستبەكەن بە كشتوكالكردىن. شوپنەوارناسان مەزەندە دەكەن كە دانىشتوانى گوندەكە بەر لە دەسپىكردىن كشتوكال لە نيوان ۱۰۰ تا ۳۰۰ كەس دا بووبى.

دەشى بىر لە جۆرەھا ھۆكار بەكەيتەو كە بۆچى پەنگە كۆمەلگايەك لە بەرژەوھەندىدا بى ببىتە كۆمەلگايەكى نىشتەجى. ژيانى كۆچەرى گرانە و پىويستە مندالان و پىران بگويزرىنەوھ و كاتىك لە كۆچى بەردەوامدايت ھەلگرتنى خۆراك بۆ كاتى پىويست زۆر زەحمەت دەبى. جگە لەمانەش ئامىرەكانى ھەكو دەستاپ و داس كە بۆ ئامادەكردى خۆراكى كۆي گرىگ

بوون ھەلگرتنیاں قورس بوو. بەلگە لە ئارادایە کە تەنانەت پاوچییەکانیش
 خۆراکیان لە جینگای دەسنیشانکراوی وەك ئەشکەوتەکان دا کۆگا کردووە. یەکیك
 لە لایەنە سەرئەنجامی گەنەشامی ئەوێە کە دەشی بە باشی کۆگا بکری
 و ئەمەش ھۆکاری سەرەکی چاندنی گەنەشامیە بە شیوێەکی زۆر چڕ لە
 ھەردوو ئەمەریکا دا. توانای کۆگاکردن بە شیوێەکی کاریگەرتر و کۆکردنەوێ
 خۆراک دەبێ ھاندەری سەرەکی پەپرەوکردنی شیوازی ژیاڤی نیشتهجی بووبی.
 لە کاتیك دا پەنکە ئارەزووی بەکۆمەل ھەبێ بۆ نیشتهجیبوون، بەلام ئەمە
 مانای ئەو نییە کە ھەمیشە ئەمە پوودەدا. پێویستە گروپێکی کۆچەری
 پاوچییاڤ لەسەر ئەنجامدانی ئەمە پارزین، یاڤ کەسێک بە زۆر پارزیاڤبکا.
 ھەندیک لە شوینەوارناسان لایاڤ وایە کە زیادبوونی ژمارە ی دانیشستوان و
 دابەزینی ئاستی گوزەران، فاکتەری سەرەکی بوون لە سەرھەلانی ژیاڤی
 نیشتهجیبوون و ناچارکردنی خەلکی گەپۆک کە لە شوینێک دا بمیننەوێ.
 لەگەل ئەوێش دا چری دانیشستوانی مەلئەندەکانی ناتوفیەکان زیاتر نییە لە
 چری گروپەکانی پێشتەر، لەبەر ئەوێ پێناچی بەلگە یەکی ئەوتۆ لە ئارادابی
 دەربارە ی زیادبوونی چری دانیشستوان. بەلگەکانی پەیکەر و دانەکان،
 خراپبوونی بار ی تەندروستی خەلکە کە پیشاننا دەن. بۆ نمونە، کەمی خۆراک
 دەبیتەھۆی دروستبوونی ھێلی باریک لە مینای دان ی خەلک دا، ئەمەش
 حالەتیکە پێدەوتری ھایپۆپلاسیا. لە راستیدا ئەم ھێلانە لە ناو ناتوفیەکان دا
 کەمتر دەرکەوتوون بە بەراورد لەگەل خەلکە کشتوکالیەکانی دواتر دا.

لە مەش گرنگتر ئەوێە، لە کاتیك دا ژیاڤی نیشتهجی لایەنی ئیجابی ھەبوو،
 لە ھەمانکات دا لایەنی سلبیسی ھەبوو. چارەسەرکردنی مەملانیکان پەنگە زۆر
 زەحمەتەر بووبی بۆ گروپە نیشتهجیکان، چونکە ناکۆکیەکان تەنیا بە
 دوورکەوتنەوێ خەلک یاڤ گروپاڤ بە ئاسانی چارەسەرەندەکران. کاتیك خەلک
 خانووی ھەمیشەییان دروستکرد و بوونە خواوێ کەلوپەلی زیاتر لەوێ بتوانن
 لەگەل خۆیاڤ دا بیانگۆژنەوێ، دوورکەوتنەوێ بژاردە یەکی کەمتر خوازاو بوو.
 لە بەر ئەمە گوندەکان پێویستیان بە ڕینگای کاریگەرتری چارەسەرکردنی
 مەملانیکان و دانانی تیگە ی مۆلکداری بوو. دەبوا یە بڕیار بدرا یە دەربارە ی
 ئەوێ کێ دەتوانی کام پارچە زەوی یە بەکاربھێنی کە لە گوندەکەوێ نزیکبوو،
 یاڤ کێ دەتوانی میوێ کام ڕیزە درەختە بجنی و لە کام بەشە ی چەمەکە دا

ماسی بگری. پټويست بوو پټساکان په رهيان پټيدرايه و نه و ده زگايانه ی نه م
پيسايانه يان داده ناو ده يانسه پانندن دابمه زرانايه .

بو نه وه ی ژيانی نيشته جټييون ده سټيټيکا، ده بوايه راوچييه خټراک
کټکه ره وه کان ناچار بکرانايه که نيشته جټين و ده بوايه بهر له مهش نوټکاري
ده زگايی نه نجامدرايه بو چرکړدنه وه ی ده سټلات له ده سټی گروپټک دا که
ده بوه نوڅبه ی سياسي بو جټيه جټيکړدنې مافي مولکداري و پاراستنې ئاسايش
و له هه مانکاتيشدا که لک له پټکه که ی خټيان وه رگرن له پټگه ی سه ندنې
ده رامه ت له باقی کټمه لگا. له راستيدا، شورشيکي سياسي هاوشيوه ی نه وه ی
له لايه ن شيام پاشاوه نه نجامدرا، ته نانه ت نه گه ر له ئاسټيکي بچووکتريش دا
بووي، پټده چي نه و ته کانه بووي که بوه هو ی سه ره لډانې ژيانی
نيشته جټييون.

له راستيدا به لگه کاني شوينه وارناسي نه وه پټشنيان ده که ن که ناتوفيه کان
کټمه لگای ئالټزيان دامه زرانده که خاوه نې پله به ندی کټمه لايه تی و ئاسايش و
نايه کساني بوون - سه ره تاي نه وه ی ئيمه به ده زگاياني چه وسينه ر ناويان
ده به ين - ماوه يه کی زور بهر له وه ی بينه جووتيار. به لگه يه کی حاشاهه لنه گري
نه م پله به ندی و نايه کسانيه له گټري ناتوفيه کانه وه سه رچاوه ده گري. هه ندټک
که س له گه ل برټيکی زور له قاوخی ئوبسيديان و دينتاليوم، که له که ناره کاني
ده ريای ناوه پاست نزيک چيای که رمل هيټراون، نيټراون. جوړه کاني تری
زه خره فه بريټيپوه له ملوانکه وئاسق و بازنه که له دان و ئيسکی قاچی ئاسک
و سه ده ف دروستده کران. خه لکی تر به بي هيچ شټيک له مانه نيټراون. سه ده ف
و ئوبسيديان بازرگانيان پټوه کراوه و زور پټگه ی تټده چي که کټنټروټکړدنې نه م
بازرگانيه سه رچاوه ی که له که کړدنې ده سټلات و نايه کساني بوبي. به لگه ی
زياتر ده رباره ی نايه کساني سياسي و ئابووری له مه لبه ندی ناتوفياي عين
مالاها له باکووری ده رياچه ی ته به ريا دوزراوه ته وه. له ناو نزيکه ی په نجا کوخی
خر و چه ندین چال دا، که بو کټگاگردن به کارهاتون، بينايه کی گه وره ی جوان
سيواخدراو له نزيک شوټينيکی پاکراوه ی ناوه نديپه وه هيه. نه م بينايه بيگومان
خانوي سه روکټک بوه. له ناو گوږه کاني نه و شوينه دا، هه ندټکيان زور
پازاوه ترن و هه روه ها به لگه ی په رستنې که لله سه ر به ديده کري که په ننگه
نيشانه ی په رستنې باوان بي. نه م شيوه په رستنه له مه لبه نده کاني

ناتوفیه‌کان بۆلۆه به‌تایبه‌تی له ئه‌ریحا. به‌شی زۆری به‌لگه‌کان له مه‌لبه‌نده‌کانی ناتوفیه‌کان ئه‌وه پێشنیازده‌که‌ن که ئه‌مانه له و سه‌رده‌مه‌دا کۆمه‌لگای دامه‌زراو بوون و خاوه‌نی ده‌زگایانی ئالۆز بوون که میراتگری پایه‌ی نوخبه‌یان دیاریکردوه. ئه‌وان سه‌رقالی بازرگانی بوون له‌گه‌ڵ شوپینانی دوور و خاوه‌ن شپۆازی ساوای ئایین و پله‌به‌ندی سیاسی بوون.

زۆر پێی تیده‌چی که سه‌ره‌له‌دانی نوخبه‌ سیاسیه‌یه‌کان بووبێته‌ هۆی دروستکردنی گواسته‌وه، یه‌که‌مجار به‌ره‌و ژبانی نیشته‌جیبوون و دواتر به‌ره‌و کشتوکالی. هه‌روه‌ک مه‌لبه‌نده‌کانی ناتوفیا پێشانی ده‌ده‌ن، مه‌رج نییه‌ ژبانی نیشته‌جیبوون مانای کشتوکالکردن و به‌خێوکردنی ئاژه‌ل بووبی. ده‌کرێ خه‌لک نیشته‌جیبووبن به‌لام هێشتا ژبانیان له‌ پێگه‌ی پاو و کۆکردنه‌وه‌ی خۆراکه‌وه‌ دابینکردبێ. هه‌رچۆنێک بێ، هاوینه‌ درێژخایه‌نه‌که‌ بوه‌ هۆی ئه‌وه‌ی پوه‌که‌ کتوبیه‌یه‌کان زۆرۆه‌به‌ند بن و پاو و کۆکردنه‌وه‌ی خۆراک زیاتر سه‌رنجپراکێشبن. په‌نگه‌ زۆربه‌ی خه‌لک به‌ ژبانی کوله‌مه‌رگی پازیبووبن که‌ پشته‌ی به‌ پاو و کۆکردنه‌وه‌ی خۆراک ده‌به‌ست و پێوستیان به‌ هه‌ولدانێکی زۆر نه‌بووبی. ته‌نانه‌ت مه‌رج نییه‌ نوێکاری ته‌کنه‌لۆجی بێته‌ هۆی زیاده‌بوونی به‌ره‌می کشتوکالی. له‌ راستیدا، ده‌رکه‌وتوه‌ که‌ نوێکاری سه‌ره‌کی ته‌کنه‌لۆجی، وه‌ک به‌کارهێنانی گاسنی ئاسن له‌ ناو گروپێکی دانیشتوانی په‌سه‌نی ئوسترالیا‌دا که‌ به‌ ییر یۆرۆنت ناسراون، نه‌بوه‌ هۆی زیاده‌بوونی به‌ره‌مه‌هێنان به‌لکو بوه‌ هۆی نووستنی زیاتر، چونکه‌ ئه‌م ته‌کنه‌لۆجیه‌ بوه‌ هۆی ئه‌وه‌ی که‌ خه‌لکه‌که‌ خۆراکی پێویست بۆ ژبانی خۆیان ئاسانه‌تر په‌یدا‌که‌ن و هاندانیکی ئه‌وتۆیان نه‌بوو که‌ کاربه‌ک‌ن تا به‌ره‌می زیاتریان ده‌ستبه‌که‌وی.

شرۆڤه‌ ته‌قلیده‌یه‌که‌ی پشته‌به‌ستوو به‌ جوگرافیا بۆ شۆڕشی کشتوکالی - جه‌وه‌ری ئارگیومینه‌ته‌که‌ی جارد دایه‌مۆند که‌ له‌ چاپته‌ری دوهم‌ دا باسمانکرد - ئه‌وه‌یه‌ که‌ ئه‌م شۆڕشه‌ به‌هۆی بوونی چه‌ندین جۆری پوه‌ک و ئاژه‌ل که‌ توانرا به‌ ئاسانی مالبیکرێن، سه‌ریه‌لدا. ئه‌مه‌ش کاریکی وایکرد که‌ کشتوکالکردن و به‌خێوکردنی ئاژه‌ل سه‌رنجپراکێش بن و ژبانی نیشته‌جیبوونی هێنایه‌ ئاراوه‌. دوا‌ی ئه‌وه‌ی کۆمه‌لگاکان نیشته‌جیبوون و ده‌ستیان به‌ کشتوکالکردن کرد، ئینجا ده‌ستیان به‌ دامه‌زراندنی هه‌ره‌می سیاسی و ئایین و ده‌زگایانی زۆر ئالۆز تر کرد. هه‌رچه‌نده‌ ئه‌م شرۆڤه‌یه‌ به‌ شیوه‌یه‌کی فراوان په‌سه‌ندکراوه‌، به‌لام

به لگه کانی ناتوفيا نه وه پيشنيز زده کړه ته شرفه ته قليدييه عاره بانه که ده خاته پيش نه سپه که وه. گورپانکاري ده زگايي له کومه لگاکان دا ماو هيه کي زور پيش نه وه ي به ره و کشتوکال کړدن بگويزنه وه پوويده و زوريش پييتيده چي که نه م گورپانکاري به ده زگايانه هکاري گواستنه وه بووېن به ره و نيسته جيبوون، که نه و گورپانکاري به ده زگايانه ي به هيزترکرد و هکاري سه ره لداني شوړشي کشتوکالي دواترېش بن. نه م پاتيرنه پيشنيز زده کړي نه ک ته نيا له ريگه ي به لگه کاني دامينه گردييه کانه وه، که ناوچه يه که چرترين ليکولنه وه ي تيدا کراوه، به لکو له هه مانکات دا له ريگه ي به لگه گرنگه کاني هه ردو نه مه ريکا و باشووري بياباني نه فريکا و پورته لاتي ناسياوه.

به دنيا ييه وه، گواستنه وه به ره و کشتوکال کړدن بوه هوي زياد بووني به ره مداري کشتوکالي و فراوان بووني به رچاوي دانېشتوان. بو نمونه، له مه لېه نداني وه ک نه ريحا و نه بو هوريزه نه وه ده بينري که گوندي سه ره تاي کشتوکال کړدن زور گه وره تر بوه له وه ي به ر له کشتوکال کړدن هه بوه. به گشتي، گونده کان دو تا شش هينده زياديانکړد، کاتيک گواستنه وه به ره و کشتوکال کړدن پوويده. جگه له مه، چه ندين له و نه نجامانه ي خه لک به شيوه يه کي ته قليدي لايان وابوه که له نه نجامي نه م گواستنه وه يه وه هاتوونه ته ناراه، بيگومان پووياندا. تايبه ته نديتي زياتري پيشه يي و پيشکه وتني خيراتري ته کنه لوجي پووياندا و په ره سه ندني ده زگاياني سياسي نالوزتر و په رنکه که متر يه کسان ده ستيپيکړدبي. پووداني نه مانه له شوينيکي دياريکراودا نه به سترابووه به بووني جوړه کاني پوه و ناراه له و شوينه دا. به لکو نه مانه نه نجامي مامه له ي کومه لگا بوون له گه ل نه و جوړه نوپکاري به ده زگايي و کومه لايه تي و سياسي يه که ريگه خو شکار بوو بو سه ره لداني ژياني نيسته جيبوون و دواترېش کشتوکال کړدن.

هه رچه نده هاوېنه دريژخايه نه که و بووني جوړه کاني دانه وپله و ناراه ل، ريگه يان دا نه م گواستنه وه يه پوويده، به لام نه وه يان ديارينه کړد، دواي گه رمبووني که ش، به ته ووي که ي و له کوي پووده دا. گواستنه وه که له نه نجامي کارليکړدني وه رچه رخانه ميژووي، که نه وېش هاوېني دريژخايه ن بوو، له گه ل جياوازي به ده زگاييه بجووک، به لام گرنگه کان دا، پوويده. له گه ل گه رمبووني که ش دا، هه نديک کومه لگاي وه کو ناتوفيه کان ده زگاياني خاوه ن مه رکه زيه ت و

پله به ندييان دامه زړاند، هر چه نده نه مانه به نه نده يه كي كه م بوون به به راورد له گه ل نه وانه ي ده ولته تي نه ته و ه يي نه م سهرده مه . هه روهك بوشونگ له ژير فرمانرپه وايي شيام دا، كومه لگاكان خويان ريځسته وه تا سوودي زياتر له وه رفته تانه وه ريگرن كه زړوزه به ندي ناژهل و پوه كي كيوي په خساند بووني، گوماني تيدانييه كه نه وه نوخه سياسييه كه بوو سوودمه ندي سهره كي نه م دهرفته نوپيانه و پرؤسه ي مه ركه زيه تي سياسي بوون. نه و شوپنانه ي تركه ده زگاي كه ميك جياواز تريان هه بوو، بواري نوخه سياسييه كه يان نه دا كه سوودي هاوشيوه له م وه رچه رخانه ميژووييه وه ريگرن، نه م ش بوه هؤي دواكه وتنيان له پرؤسه ي مه ركه زيه تي سياسي و دروستكردني كومه لگاياني نيشته جي و خاوه ن كشتوكال و ئالوزتر. نه م ش به ده وري خؤي ريگاي بو نه و جوړه ليكترازانه ي خو شكرد كه له مه وپيش باسما نكرد. كاتيك نه م جياوازيانه سهرپانه لدا، بو ه نديك شوپن گويزرانه وه و ه نديك شوپني تر لپيان بپه ش بوون. بو نمونه، كشتوكال كردن له ده وري ٦٥٠٠ سال پيش زايان دا، له پوژه لاتي ناوه رپاسته وه گويزرپه وه بو نه وروپا، زياتر له ريگي كچكردني جووتيارانه وه. ده زگاكان له نه وروپا دا له گه ل ده زگاكاني به شه كاني تري جيهاني وه كه نه فريقا ليكترازان كه ده زگا سهره تاييه كان تيان دا جياواز بوون و نه و نوپكاريپانه ي به هؤي هاويني دريژخايه نه وه له پوژه لاتي ناوه رپاست دا هاتبوونه ئاراهه زور درهنگتر له و شوپنانه دا پوويدا و، كه پووشيان دا، به شيوازيكي جياواز پووينا دا.

نوپكارييه ده زگاييه كاني ناتوفيه كان، هر چه نده زور پييتيده جي كه بناخه ي شوپشي كشتوكالپيان داپشتبي، ميراتيكي ساده ي له ميژووي جيهان دا جينه هپشت و نه بوه هؤي مسوگه ركردني خو شگوزهراني دريژخايه ن له وولاتاني ئيسرائيل و فله ستين و سوريي نه م سهرده مه دا. سوريا و فله ستين له ناوچه هه ژاره كاني جيهاني نه مرون و خو شگوزهراني ئيسرائيل زياتر ده گه رپته وه بو نيشته جي بووني ژماره يه كي زور له خه لكي جوله كه له م ولاته دا له دواي دوه م جهنگي جيهاني و به رزي ئاستي په روه رده يان و ئاسان ده سكه وتني ته كنه لوجيباي نوئ. نه توانرا به رده وامي بدرئ به گه شه كردني سهره تايي ناتوفيه كان له بهر هه مان نه و هؤيه ي كه بوه هؤي رمان يه كي تي سؤفيه ت دواي گه شه كردنيكي زور له سهره تادا. هر چه نده گه شه كردني

ئاتوفىيەكان گەلىك بايەخدار و تەننەت بۇ كاتى خۇي شۇرپىگىرەنەش بوە، بەلام ئەمە گەشەكردن بوو لە ساىيە دەزگا چەوسىنەرەكان دا. لە ھەمانكات دا، پەنگە ئەم جۆرە گەشەكردنە مەملەئىيە سەختى بۇ كۆمەلگاي ئاتوفىيە دروستكردىيە لە سەر ئەوئەي كىي كۆنترۆلى دەزگاكان و ئەو دەسكەوتانەي دەكرد كە ئەم دەزگايانە دروستيانكردبوو. بەرامبەر ھەر نوخبەيەك كە سوود لە چەوسانەو ھەردەگري، كەسكىي نا نوخبە ھەيە كە ھەزدەكا جىگەي نوخبەكە بگريئەو. ھەندىجار شەپى ناوخۇ دەبىتە ھۆي جىگرتنەوئەي نوخبەيەك لە لاىەن نوخبەيەكە ترەو. ھەندىجار ئەم جىگرتنەوئەي سەرپاي كۆمەلگا چەوسىنەرەكە لەناودەبات و جەلەوي پىرۆسەي داپمانى دەولەت و كۆمەلگا بەرەلا دەكا، ھەروەك ئەو شارستانىيە مەزنەي دەولەتى - شارى مايا بەر لە زياتر لە ھەزار سال دروستيكر، دووچارى بوو.

چەوساندنەوئەي ناجىگىر

كشتوكالكرن لەچەندىن شوئىي جىھان دا بە شىوئەيەكە سەرپەخۇ سەرىپەلدا. لەو ناوچەيەكە ئىستامبۇل كەسكىي ئەمىرپە، كۆمەلگايانى ئەوتۇ دروستبوون كە دەولەت و شوئىي نىشتەجىبوونيان دامەزراند و گواستەنەويان بەرەو كشتوكال ئەنجامدا. بە ھەمانشىوئەي ئاتوفىيەكان لە پۆژھەلاتى ناوھەراست دا، ئەوانىش ئەندازەيەك لە گەشەكردنى ئابوورىيان ئەنجامدا. لە راستىدا، دەولەتانى - شارى مايا لە ناوچەي باشوورى مەكسىك و بىليز و گواتىمالا و پۆژئاواي ھىندوئاس، شارستانى گەلىك ئالۆزىان لە ساىيەي مۆدىلى دەزگايانى چەوسىنەرەي تاييەت بە خۇيان دامەزراند. ئەزموونى مايا نەك تەنبا ئەگەري گەشەكردن لە ساىيەي دەزگايانى چەوسىنەر دا پىشانەدا، بەلكو ئاستەنگىكى بىنەپەتى تىرىش لەبەردەم ئەم جۆرە گەشەكردنەدا پوونەكاتەو: ئەو ناجىگىرىيە سىياسىيەي سەرھەلەدا و لە ئەنجامدا دەبىتە ھۆي داپمانى كۆمەلگا و دەولەت، كاتىك گروپان و خەلكانى جياواز شەپدەكەن تا بۆخۇيان بىنە چەوسىنەر.

شارەكانى مايا يەكەمجار لە دەورى سالى ۵۰۰ پىش زايەن دا دەستيان بە

په ره سندنکړد. له نه جامدا، نه م شاره سهره تایانه له ده ورپه یی سده ی یه که می زاین دا شکستیان هیتا. دواتر مؤدی لیکي سیاسی نوی سهریه لدا که بناخه ی سهرده می کلاسیکی نیوان سالانی ۲۵۰ تا ۹۰۰ زاینی دامه زراند. نه م ماوه یه سهرده می گه شانوه ی ته وای که لتور و شارستانی مایا بو. به لام دیسانوه نه م شارستانییه زیاتر ئالوزهش له ماوه ی شهش سده سالی دواتر دا هره سیهیتا. له و کاته دا که ئیسپانییه داگیرکاره کان له سهره تای سده ی شازده یه م دا گه یشتن، په رستگا و کۆشکه مه زنه کانی شوینه کانی مایای وه ک تایکال و پالانکیو و کالاکمول کشابونه وه بو ناو دارستان و تا سده ی تۆزده یه م نه دۆزرانه وه.

شارانی مایا هه رگیز له چوارچیوه ی ئیمپراتوریه تیک دا یه کیانه گرت، هه رچنده هه ندی شار ملکه چی نه وانی تر بوون و پیده چی زورجار هاوکاری یه کترین کردبی به تایبه تی له کاتی جهنگ دا. په یوه ندی سهره کی نیوان ده ولته ی - شارانی ناوچه که، که ده توانین په نجا له و شارانه له ریگه ی پیته وینه یه کانیه وه ده سنیشانبکه یین، بریتیبوو له وه ی گه له کانیه ی به نزیکه ی سی و یه ک زمانی مایای جیاواز، به لام نزیک له یه که وه قسه یانکړدوه. مایاکان سیسته می نووسینیان هیتایه ئارا و به لایه نی که مه وه پازده هه زار نه خش ماوه ته وه که وه سفی چه ندین لایه نی ژبانی نوخه و که لتور و ئایین ده که ن. له هه مانکات دا رۆژمیری پیشکه وتویان هه بوه بو تۆمارکردنی به رواره کان و به ژماردنی دریژ ناسراوه. نه مهش به وه دا که ژماردنی ساله کانی له به رواریکی جیگره وه ده سته پیده کړد، زور له رۆژمیره که ی خۆمان ده چوو و له لایه ن هه موو شاره کانی مایاوه به کارده هیترا. ژماردنی دریژ له سالی ۳۱۱۴ پیش زاین دا ده سته پیکړد، هه رچنده نازانین نه م به رواره چ جور گرنگیه کی بو مایاکان هه بوو. نه م به رواره زور پیش سهره لدانی شتیکی نه وتو دی که له کۆمه لگای مایا بچی.

مایاکان بیناسازی کارامه بوون و به شیوه یه کی سهره خۆ چیمه نتویان داهیتا. بینا و نه خشه کانیه ی زانیاری گرنگ ده رباره ی پرپړه یی شارانی مایا ده خه نه وو که زورجار پووداوه کانیه ی تۆمارکړدوه به گویره ی ژماردنی دریژ. به سه یرکردنی هه موو شاره کانی مایا، شوینه وارناسان ده توانن بزائن چه ند بینا له سالیکی دیاریکراودا ته واو کراوه. له ده وری سالی ۵۰۰ زاین دا، ژماره یه کی که م

شوینەواری به‌روار له‌سه‌ر هه‌یه. بۆ نموونه، به‌رواری ژماردنی درێژ که به‌رامبه‌ر ساڵی ۵۱۴ زاینه‌ته‌نیا ده‌دانه‌ی تۆمارکردوه. دوا‌ی ئه‌وه زیاده‌بوونیکی به‌رده‌وام پوویداوه و ئه‌و ژماره‌یه له‌ ساڵی ۶۷۲ زاین دا‌گه‌یشه بیست و له‌ ناوه‌پاستی سه‌ده‌ی هه‌شتم دا‌گه‌یشه چل دانه. دوا‌ی ئه‌م ماوه‌یه، شوینە‌واره به‌روار له‌سه‌ره‌کان نامینن. به‌هاتنی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م ژماره‌که بۆ ده‌دانه‌به‌زی و له‌ سه‌ده‌ی ده‌یه‌م دا‌ ژماره‌که‌ده‌بیته‌ سفر. ئه‌م نه‌خشه‌ خاوه‌ن به‌روارانه‌ وینه‌یه‌کی پوونمان پێشکه‌شده‌که‌ن ده‌رباره‌ی فراوانبوونی شاره‌کانی مایا و پوکانه‌وه‌ی دواتریان له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی هه‌شتم دا.

ده‌کرێ ئه‌م شیکردنه‌وه‌ی به‌روارانه له‌ پێگه‌ی لیستی پاشاکانه‌وه که مایاکان تۆماریان کردوون ده‌وله‌مه‌ند بکری‌ن. له‌ کۆپان، که شارێکی مایا بوو، نیستا ده‌که‌ویته پۆژئاوا‌ی هیندۆراس، مۆنیومی‌نتی‌کی به‌ناوبانگ هه‌یه که به‌ ئه‌لتار کیو ناسراوه. ئه‌لتار کیو ناوی هه‌موو پاشاکانی تۆمارکردوه، هه‌ر له‌ دامه‌زێنه‌ری بنه‌مائه‌ی فه‌رمانپه‌وا، کینیچ یاکس کۆک مۆ، یان "پۆژ پاشا - سه‌وزیه‌که‌م کوی‌تزال ما‌کاو" که نه‌ک ته‌نیا به‌ ناوی پۆژه‌وه ناو‌نراوه، به‌ل‌کو به‌ ناوی دوو بالنده‌ی جوانی دارستانی ناوه‌پاستی ئه‌مه‌ریکا ناو‌نراوه که په‌ره‌کانی جیگه‌ی بایه‌خی نۆری مایاکان بوو. کینیچ یاکس کۆک مۆ له‌ ساڵی ۴۲۶ زاین دا له‌ کۆپان ده‌سه‌لاتی گرتۆته‌ده‌ست و ئه‌مه‌ش له‌ پێگه‌ی به‌رواری ژماردنی درێژ له‌سه‌ر ئه‌لتار کیو ده‌زانین. ئه‌و بنه‌مائه‌یه‌کی فه‌رمانپه‌وا‌ی دامه‌زرا‌ند که بۆ ماوه‌ی چوار سه‌د سا‌ل به‌رده‌وامبوو. هه‌ندێک له‌ جیگه‌ره‌وه‌کانی کینیچ یاکس ناوی وینه‌ییان هه‌بوه. فه‌رمانپه‌وا‌ی سیازده‌یه‌م که وه‌رگی‌پانی پیته‌ وینه‌ییه‌کان مانای "۱۸ که‌رویشک" ده‌گه‌یه‌نن و دوا‌ی ئه‌ویش "مه‌یمونی دووکه‌ل" و دواتریش "سه‌ده‌فی دوکه‌ل" که له‌ ساڵی ۷۶۳ زاین دا‌ مردوه فه‌رمانپه‌وا‌ییان کردوه. دوا‌ ناو له‌سه‌ر ئه‌لتار بریتییه له‌ یاکس پاساج چان یۆئات پاشا، یان "خودای یه‌که‌م هه‌وره‌بروسکه" که شازده‌یه‌مین فه‌رمانپه‌وا‌ی ئه‌م بنه‌مائه‌یه بوو که دوا‌ی مردنی سه‌ده‌فی دوکه‌ل هاتۆته‌ سه‌رته‌خت. دوا‌ی ئه‌و زانیاریمان ته‌نیا ده‌رباره‌ی پاشایه‌کی تر هه‌یه که یۆکیت تووک "پاریزه‌ری به‌رده‌ئه‌ستی" ه‌و له‌ پارچه‌یه‌کی ئه‌لتاره‌وه ناوه‌که‌ی زانراوه. دوا‌ی یاکس پاساج، بیناوه‌ نه‌خشه‌کان نه‌مان و پێده‌چی که بنه‌مائه‌ فه‌رمانپه‌وا‌که دوا‌ی ماوه‌یه‌کی که‌م له‌ ناو‌برای. یوکیت تووک په‌نگه‌ میراتگری پاسته‌قینه‌ی ته‌خت نه‌بووبی و ته‌نیا داوکاری

تەخت بووبۇ.

دوا شىۋازى لىڭزۆلۈنەۋە لەم بەلگەيەي كۆپان، لە لايەن شۆيئەۋارناسان ئانكۆرىن فرىتەر و نانسى كۆنلن و دەيفىد و ئىستەر پەيرەۋكراۋە. ئەم باسكارانە نەخشەي سەرھەلەدان و كەۋتنى كۆپانىيان كىشاۋە لە پىگەي ووردبۇنەۋە لە بلۆبۇنەۋەي نىشىنگەكان لە دۆلى كۆپان لە ماۋەي ۸۵۰ سال دا، ھەر لە ۴۰۰ تا ۱۲۵۰ زايىنەۋە بە بەكارھىتەننى تەكنىكىك كە پىيىدەۋترى شىكرەنى ئۆبسىدىيان. كە بېرى ئاۋى ناۋ بەردەكە لە پۆزى دەرھىتەننى لە كانەكەدا دەپتۆ. دواي دەرھىتەننى بەردەكە لە كان، بېرى ئاۋى ناۋ بەردەكە بە پىژەيەكى زانراۋ كەمدەپتەۋە، لىرەۋە شۆيئەۋارناسان دەتۈۋان بەروارى دەرھىتەننى پارچە بەردەكە لە كانەكە حساب كەن. دواتر فرىتەر و كۆنلن و ئىستەر تۈۋانىيان كە ئەو شۆيئەۋەي پارچەي ئۆبسىدىيانى تىدا دۆرزاۋەتەۋە لە دۆلى كۆپان لەگەل بەروارى دۆزىنەۋەيان بىخەنە سەر نەخشەۋ ئەۋە دىارىبىكەن كە چۆن شارەكە فراۋانبۇۋە دواتر بچوك بۆتەۋە. لە كاتىك دا دەكرى مەزەندەيەكى گونجاۋ دەربارەي ژمارەي بىنا و خانۋەكان لە ناۋچەيەكى دىارىكرودا بىكرى، دەتۈۋاننى ژمارەي گىشتى دانىشتۈۋانى شارەكە مەزەندە بىكرى. لە ماۋەي ۴۰۰-۴۴۹ زايىن دا، دانىشتۈۋانى شار زۆر كەم و نىزىكەي شەش سەد كەس بۇە. ژمارەكە بە شۆيەيەكى بەردەۋام زىادىكرى تا گەيشتە بىست و ھەشت ھەزار كەس لە ماۋەي نىۋان ۷۵۰-۷۹۹ زايىن دا. ھەرچەندە ئەم ژمارەيە بە پىيى ستانداردى شارنشىنى نۆي پىنچاچى زۆر بى، بەلام بۇ ئەۋ كاتە يەكجار زۆر بۇە: ئەم ژمارانە ئەۋە دەگەيەنن كە لەۋ سەردەمەدا، ژمارەي دانىشتۈۋانى كۆپان لە لەندەن يان پارىس زىاتر بۇە. شارەكانى تىرى مايا، ۋەك تىكەل و كالاكمول بە دلئايىيەۋە زۆر گەۋرەتر بۇۋن. بە پىيى بەلگەي بەروارەكانى ژمارەنى دىرژ، سالى ۸۰۰ زايىن، سالى لوتكەي ژمارەي دانىشتۈۋانى كۆپان بۇە. دواي ئەمە دەستى بە كەمبۇنەۋە كىردۈە و بە ھاتنى سالى ۹۰۰ زايىن ژمارەي دانىشتۈۋان ھاتتە خوار بۇ نىزىكەي پازدە ھەزار كەس و لەۋ كاتە بەدواۋەش كەمبۇنەۋەكە بەردەۋامبۇە و بە ھاتنى سالى ۱۲۰۰ زايىن، ژمارەي دانىشتۈۋان گەپاۋەتەۋە بۇ ژمارەي ھەشت سەد سال پىشتەر.

بىنەماي پەرەپىدانى ئابۋورى سەردەمى كلاسكى مايا، ھەمان بىنەماي پەرەپىدانى ئابۋورى بوشۆنگ و ناتوفىيەكان بۇۋ: دامەزىرەندى دەزگايانى

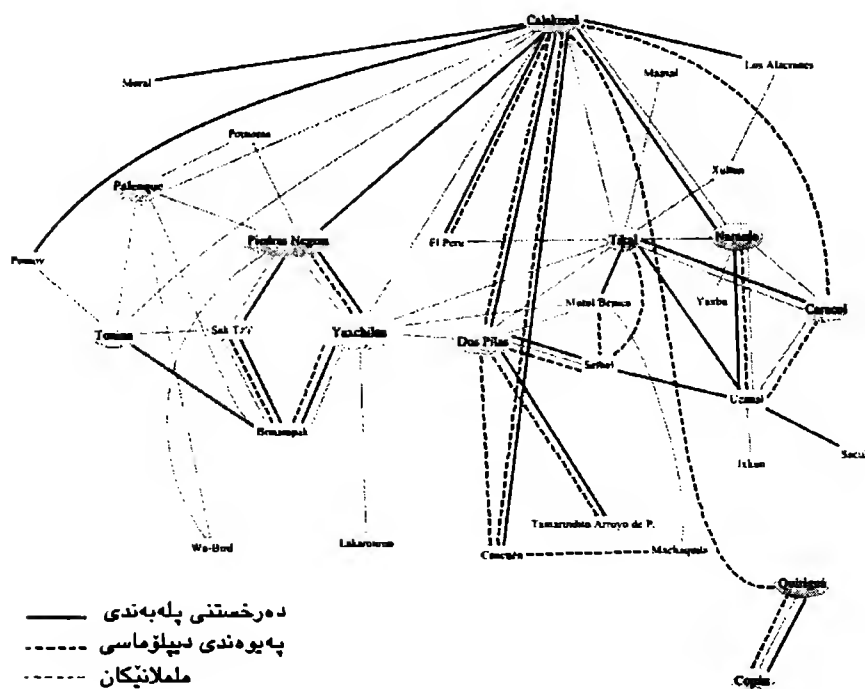
چه‌وسینه‌ر له‌گه‌ل ئەندازەیه‌ك له مەركەزیه‌تی دە‌وڵەت. ئەم دە‌زگایانە چە‌ندین توخمی سەرەکییان هە‌بوو. له دە‌وری سالی ۱۰۰ زاین دا، له شاری تیکال له گواتیمالا، بنە‌مالە‌یه‌کی فەرمانرە‌وای نوێ سەر‌یه‌لدا. چینیکی فەرمانرە‌وا که له‌سەر بنە‌مای ئاجاو (لۆرد یان فەرمانرە‌وا) دامە‌زرابوو، له‌سەر‌ده‌می پاشایە‌ك دا که پێ‌یده‌وترا کوبول ئاجاو (لۆردی خودایی) رە‌گی داکوتا. له‌ خوار پاشاوه‌ هەرە‌میکی ئەر‌یستۆکراتە‌کان هە‌بوو. لۆردی خودایی به‌ هە‌ماه‌نگی ئە‌م نوخبانە‌ کۆمە‌لگای به‌‌پێ‌وه‌ دە‌برد و له‌گه‌ل خودا‌وه‌نده‌کانیش دا په‌یوه‌‌ندیده‌کرد. هە‌تا ئە‌و راده‌یه‌ی ئێ‌مه‌ دە‌یزاین، ئە‌م کۆمە‌له‌ دە‌زگا سیاسییە‌ نوێیانە‌ ب‌واری هیچ جۆره‌ به‌‌شداریه‌کی جە‌ما‌وه‌ری نە‌ده‌دا، به‌‌لام سە‌قامگیری سە‌پاند‌بوو. کوبول ئاجاو با‌جی له‌ جووتیاران وەر‌ده‌گرت و هێ‌زی کاری بۆ دروستکردنی مۆنیومێنتە‌ مە‌زنە‌کان به‌‌کار‌ده‌هێ‌نا و ته‌بایی نێ‌وان ئە‌م دە‌زگایانە‌ بنا‌خە‌ی فراوان‌بوونیکی به‌‌رچاوی ئابووری دروستکرد. ئابووری مایاکان پ‌شتی به‌‌تایبه‌‌تمە‌‌ندیتی چ‌ری پ‌یشه‌یی به‌‌ست‌بوو، به‌‌بوونی گ‌لێ‌نه‌کار و جۆ‌لا و دار‌تاش و دروستکاری ئامرازە‌کانی پازاندنه‌وه‌ی کارامه‌. ئە‌وان هەر‌وه‌ها خ‌ریکی با‌زرگانی ئۆب‌سیدیان و پ‌یستی پ‌لنگ و سە‌ده‌فی ده‌ریایی و کاکاو و خ‌وئ و په‌‌ر‌بوون له‌ ناو خ‌ویان دا و له‌گه‌ل گه‌له‌کانی تر له‌ شوێ‌نه‌ دوورە‌کانی مە‌کسیک. رە‌نگه‌ ئە‌وان پارە‌شیان هە‌بوو و وه‌کو ئازتیکە‌کان دە‌نکی کاکاویان وه‌ك پارە‌ به‌‌کار‌هێ‌نابو. ئە‌و شی‌وازه‌ی که سەر‌ده‌می کلاسیکی مایا له‌ ر‌یگە‌ی دروستکردنی دە‌زگا سیاسییە‌ چه‌‌وسینه‌ره‌کانه‌وه‌ له‌سە‌ری دامە‌زرابوو، زۆر هاوشی‌وه‌ی بارود‌خ‌ه‌که‌ی بوشۆنگ بوو، له‌وه‌دا که یاکس ئی‌هب خ‌وک له‌ تیکال پ‌ۆل‌تیک‌ی هاوشی‌وه‌ی پ‌ۆلی شیام پاشای بی‌نی. دە‌زگا سیاسییە‌ نوێکان بوونه‌ ه‌ۆی زیاده‌‌بوونیکی به‌‌رچاوی خ‌ۆشگوزە‌رانی ئابووری و به‌‌شی زۆر له‌م سامانه‌ش له‌ لایە‌ن نوخبه‌‌ نوێکه‌وه‌ که دە‌وره‌ی کوبول ئاجاویان دا‌بوو، زه‌‌وت‌ده‌کرا. کاتی‌ك ئە‌م سیسته‌مه‌، له‌ دە‌وری سالی ۳۰۰ زاین دا جی‌گە‌ی خ‌ۆی قایم‌کرد، گۆ‌رپانکاری که‌می تری ته‌‌کنه‌‌لۆجی هاته‌‌ئاراوه‌. هەر‌چه‌‌نده‌ هە‌ندێ‌ك به‌‌لگه‌ له‌به‌‌رده‌ستدایه‌ ده‌‌رباره‌ی با‌شتر‌بوونی با‌ری ئاو‌دێ‌ری و ته‌‌کنیکه‌کانی به‌‌‌پێ‌وه‌‌بردنی ئاو، به‌‌لام ته‌‌کنه‌‌لۆجیای ک‌شتوکالی سەر‌ه‌تایی و پ‌ی‌ده‌‌چ‌ی گۆ‌رپانکاری به‌‌سەر‌دا نه‌‌هاتبی. به‌‌ تێ‌په‌‌ربوونی کات بیناکاری و ته‌‌کنیکه‌کانی ه‌ونه‌ری ده‌‌س‌کرد زیاتر پ‌یش‌که‌‌وتن، به‌‌لام به‌‌ شی‌وه‌یه‌کی گ‌شتی نوێکاری که‌م ئە‌نجام‌درا.

تیکدانی بنیاتنه ر پووینه دا. به لام شیوازی تری تیکدان په یدابوو، کاتیک نه و سامانه ی دهزگا چه وسینه ره کان بۆ کبول ئاجاو و نوخه که ی مایا به ره میان هینا بوه هوی شه پوشوپی به رده وام و به تپه ریوونی کاتیش بارودوخه که خراپتر بوو. زنجیره ی ململانیکان له سه ر نه خشه کانی مایا به پیتی وینه یی تایبته تۆمارکراون و پیشانی شدراوه که جهنگ له چ به روازیکی تایبته یی به پیی ژماردنی دریژ پوویداوه. نه ستیره ی فینۆس پاریزه ری خودایی جهنگ بوه و مایاکان لایانوابوه که هه ندیک قۆناخی سورانه وه ی هه ساره فینۆس بۆ به رپاکردنی جهنگ پیروزی تایبته یی هه بوه. نه و پیتته وینه بیانه یی ئاماژه یانکردوه بۆ جهنگ و له لایه ن شوینه وارناسانه وه به "جهنگه کانی نه ستیره" ناوده بری، نه ستیره که پیشانده دن که شله یه ک ده بارینیتته سه ر زه وی که رهنگه ئاو یان خوین بووی. نه خشه کان پاتیرنی هاوپه یمانی و پکابه ری پیشانده دن. ململانیتی گه وره له ناو ده ولته گه وره کانی وه ک تیکال و کالاکمول و کۆپان و پالینکیو دا هه بوه بۆ به ده سته یانی ده سه لات، و نه مانیش ده ولته به چوکه کانیا ن خستۆته ژیر پکیفی خۆیا نه وه و کردوویان به ده ولته یی سه ر به خۆیا ن. به لگه بۆ نه مه له و پیتته وینه بیانه وه دی که ئاماژه ده که ن بۆ هاتنه سه ر ته ختی پاشایه تی. له م ماوه یه دا پیتته وینه بیه کان ده که ونه پیشاندانی نه وه یی که ده ولته تانی بچووکتر له لایه ن فه رمانه وایه کی ده ره کی تره وه ده ستیبه سه ردا گیراوه.

نه خشه ی (۱۰)، شاره جیاوازه کانی مایا و شیوازه کانی په یوه ندیکردن له نۆوانیا ن دا پیشانده دا که له لایه ن هه ردوو شوینه وارناس نیکۆلاس گروب و سایمۆن مارتین دروستکراوه ته وه. نه م شیوازانه نه وه پیشانده دن که هه رچه نده شاره گه وره کانی وه کالاکمول و دۆز پیلان و پیدراس نیرگاس و یاکس چیلان په یوه ندی دیپلۆماسی خه ست له نۆوانیا ن دا هه بوه، به لام هه ندیکیا ن له لایه ن نه وانی تره وه ده ستیا نه سه ردا گیراوه و و له هه مانکاتیشدا دژی به کتر شه ریا نکردوه.

نەخشەى (۱۰) دەولەتانی شاری مایا و پەيوەندى و مەملەتیکانى نیوان شارەکان

پاستى حاشاھەلنگەر دەربارەى ھەرەسەيتاننى مایا ئەوھىيە كە ئەم ھەرەسەيتانە ھاوکات بوە لەگەڵ لەناوچوونى ئەو مۆدیلە سیاسىيەى لەسەر بئەمەى كۆبول ئاجاو دامەزرايوو. لە کاتى باسکردنى کۆپان دا بینیمان كە دواى مردنى ياكس پاساج لە ساڵى ۸۱۰ زاین دا، پاشای تر نهاته سەرتهخت. لە دەورووبەرى ئەم کاتەدا كۆشكە پاشایەتییەکان چۆلکرا. بیست میل لە باکوورى کۆپان، لە شاری كې. پىگوا، دوا پاشا، جەید سکاى لە نیوان سالانى ۷۹۵ تا ۸۰۰ زاین دا ھاتە سەرتهخت. دوا مۆنیومیئنتى بەروار لەسەر بە پێى ژماردنى درێژ ئەگەر پێتەوہ بۆ ساڵى ۸۱۰ زاین، ھەمان ساڵى مردنى ياكس پاساج. شارەكە ماوہیەكى كەم دواى ئەو چۆلکرا. لە سەرپاى ناوچەى مایا دا چیرۆكەكە ھەمان شتە: ئەو دەزگا سیاسىيەنەى زەمینەى فراوانبوونى بازىرگانی و كشتوكاڵ و زیادبوونى دانىشتوانیان پەخساندبوو، لەناوچوون. دادگاكانى پاشایەتى لە كاركەوتن و چیتەر مۆنیومیئنت و پەرستگاكان نەخشیان لەسەر

هەلەكەندرا و كۆشكەكان چۆلكران. كاتىك دەزگا سىياسى و ئابورىيەكان پەمان و مەركەزىيەتى دەولەت لاوازىبو، ئابورى ھاتەو ىەك و ژمارەى دانىشتوان كەمىكر.

لە ھەندىك ھالەت دا، ناوەندە سەرەكىيەكان لە ئەنجامى تەشەنەكردى توندوتىژىدا ھەرەسىانھىنا. ناوچەى پىئىكسباتوون لە گواتىمالا - كە پەرستگا مەزنەكانى ئەم شوپىنە دواتر پووختىنران و بەردەكانيان بەكارھىنران بۆ دروستكردى دىوارى بەرگى بەھىژ. نموونەىەكى زىندوو دەخاتەپوو. ھەرەك لە چاپتەرى داھاتودا دەبينىن، ئەمە زۆر ھاوشىوھى ئەوە بوو كە لە ئىمپراتورىيەتى پۆما دا پوویدا. دواتر، تەنانەت لە جىگىاى وەك كۆپان، كە نىشانەى كەمترى توندوتىژى تىدا بوو لە كاتى ھەرەسھىنانى دا، چەندىن مۆنىومىنت پووختارىان تىكدران يان پووختىنران. لە ھەندىك جىگادا نوخبەكە مانەو تەنانەت دواى لە ناوبردى سەرەتايى كوېول ئاجاو. لە كۆپان بەلگەى ئەوە ھەيە كە نوخبە بەردەوامبوون لە دروستكردى بىناى نوئى بۆ ماوھى لايەنى كەم دوو سەد سالى تر پىش ئەوھى ئەوانىش ديارنەمىن. لە شوپىنەكانى تردا پىدەچى نوخبەكان لە ھەمانكاتى نەمانى لۆردانى خودايى دا ديارنەمان.

بەلگە شوپىنەوار (ئاركىۆلۆجى) ىە بەردەستەكان ھىندە زانىارىمان نادەنى تا بگەينە دەرەنجامىكى ىەكلەكار دەرپارەى ئەوھى كە بۆچى كوېول ئاجاو و نوخبەكەى دەورى دەسەلاتيان لىسەندراپەو و ئەو دەزگايانەى كە سەردەمى كلاسىكى مايايان دروستكر، شكستيان ھىنا. ئىمە دەزانىن كە ئەمە لە سەر زەمىنەى شەپى نىوان شارەكان دا پوویدا و پىشەدەچى كە ئۆپۆزىۆسۆن و ياخبووون لە ناو شارەكان دا، كە پەنگە لە لايەن تاقمى ترى نوخبەكەو سەركرداپەتىكرابن، دەزگاكاني لەناوبردى.

ھەرچەندە ئەو دەزگا چەوسىنەرانەى كە ماياكان دروستيانكردن، سامانى تەواويان دەستەبەركر تا شارەكان ببوژىنەو و نوخبەكان دەولەمەند ببن و ھونەر و بىناى مەزن بەرھەمبھىن، بەلام سىستەمەكە سەقامگىر نەبوو. ئەو دەزگا چەوسىنەرانەى ئەم نوخبەكەمە ھوكمىاندەكردن، ناىەكسانى گەرەى دروستكر و ئەمەش بوەھۆى دەرەكتى پۆتىنشەلى شەپى ناوخۆ لە نىوان ئەوانەى دەيانقوانى سوود لە دەرەكشانى سامان لە خەلك وەرگىرن. بۆىە لە كۆتايى دا ئەم مەملەنىيە بوە ھۆى لەناوبردى شارستانى مايا.

ئایا كېشەكە لە كۆندايە؟

دەزگایانی چەوسینەر لەمیژودا زۆرن چونکە لۆجیکی بەهیزیان ھەیە: ئەو دەزگایانە دەتوانن بڕیکێ سەنۆرداری سامان بەیننەئاراوە و لە ھەمانکاتیشدا ئەو سامانە بەسەر نوخبەییەکی بچووک دا دابەشبکەن. بۆ ئەوەی ئەم گەشەکردنە پووبدا، پێویستە مەركەزیەتی سیاسی لە ئارادا بێ. کاتیك ئەمە ئەنجامدەدرێ، دەولەت - یان ئەو نوخبەیی کۆنترۆلی دەولەت دەکا - ئەو ھاندانەیی دەبێ کە وەبەرھێنانیکە و سامان بەرھەمبھێنێ و ھانی خەلکی تریش بدا تا وەبەرھێنانیکە بۆ ئەوەی دەولەت بتوانی دەرامەت لە خەلک دەربکێشی و تەنانت لاسایی ھەندیک لەو پڕۆسانە بکاتەو کە بە شتێوھەکی ئاسایی لە لایەن دەزگایانی کراوہ و بازارپەکانەوہ ئەنجامدەدرێن. لە ئابووری کشتوکالی کاریبی دا، دەزگا چەوسینەرەکان ئەو شتێوازەیان لەخۆگرتبوو کە نوخبە بێگاریان بەکاردەھێنا تا کۆیلەکان ناچار بکەن شەکر بەرھەمبھێنن. لە یەکییتی سۆفیەت دا ئەو شتێوازەیان لە خۆگرتبوو کە حیزبی کۆمیونیست دەرامەتەکان لە کشتوکالەوہ بگۆیژیتەوہ بۆ پیشەسازی و ھەندیک شتێوازی ھاندان پیشکەشبکا بە بەرپۆتەبەر و کرێکاران. ھەرۆک بینیمان، ئەم جۆرە ھاندانانە بەھۆی سەروشتی سیستەمەکەوہ بنگۆلکران.

توانای ئەنجامدانی گەشەکردنی بەردەوام دەبێتە پالئەر بۆ دروستکردنی مەركەزیەتی سیاسی و ھەر لەبەر ئەم ھۆیە بوو کە شیام پاشا ویستی پاشایەتی کیویا دابەزینی و پەنگە ھەر ئەوہش ھۆکاری ئەوہ بووی کە ناتوفییەکان لە پۆژھەلاتی ناوہ پاسەت دا شتێوازیکی سەرەتایی یاسا و ئاسایش و پلەبەندی و دەزگایانی چەوسینەرەیان دامەزراند کە لە ئەنجامدا بوہ ھۆی سەرھەلانی شۆرشێ کشتوکالی. ھەرۆھە پێدەچێ پڕۆسەیی ھاوشیوہ لە ھەردوو ئەمەریکا دا بووبێتە ھۆی سەرھەلانی کۆمەلگایانی نیشتەجێ و گواستەوہ بەرھە کشتوکال و ئەمەش لەو شارستانییە پیشکەتوہ دا بەدیدیەکرێ کە مایا دروستیکرد لە سەر ئەو بناخانەیی لە لایەن دەزگایانی زۆر چەوسینەرەوہ دانرابوون و زۆریەیی دانیشتوانیان ناچاری

بیگاری ده کرد بۆ قازانجی نوخبه یه کی بچوک.

ئەو گەشە کردنە ی بەهۆی دەزگایانی چەوسێنەرەو دەروستدەبی سروشتی زۆر جیاوازه لەو گەشە کردنە ی لە سایە ی دەزگایانی کراوە دا دروستدەبی. لە هەمووی گرنکتر ئەو یه که ئەو گەشە کردنە ناتوانی بەر دەوامبێ. بە پێی سروشتی خۆیان دەزگایانی چەوسێنەر تێکدانی بنیاتنەر ناهێننە ئاراوه و لە باشترین حالت دا تەنیا بپیککی سنووردار لە پیشکەوتنی تەکنەلۆجی دروستدەکەن. هەر بۆیه ئەو گەشە کردنە ی ئەو دەزگایانە دروستدەکەن هەر بۆ ئەو ماوه یه بەر دەوامدەبی. ئەزموونی سۆفیه تی نمونە یه کی زیندووی ئەم سنوورداریه پوونده کاته وه. پوسیای سۆفیه تی گەشە کردنی خێرای ئەجامدا کاتیکی بە خێرای گەیشته وه بە هەندیک لە پیشکەوتنترین تەکنەلۆجییه کانی جیهان و دەرامە تەکان لە سیکتەری زۆر ناکارامە ی کشتوکالە وه گۆیزرانە وه بۆ پیشە سازی. بەلام لە ئاکام دا ئەو هاندانانە ی لە هەموو سیکتەرەکان دا پیشکە شەدە کران، هەر لە کشتوکالە وه بۆ پیشە سازی، نە یانتوانی پیشکەوتنی تەکنەلۆجی گورجیکەن. ئەم پیشکەوتنی تەکنەلۆجییه تەنیا لە چەند بەشیک بچوک دا پوویدا دوا ی ئەو ی دەرامەت بە شیوه یه کی چر بۆ ئەم بەشانه تەرخانکران و نوێکاری تیایان دا بە خەستی بەداشتکران لەبەر ئەو پۆلە ی که لە پکابەری لە گەل پۆژئاوا دا دەیانگێرا. گەشە کردنی سۆفیه ت، هەرچەندە خێرا بووی، هەر دەبوا یه تەمەن کورت بوا یه و بە هاتنی ۱۹۷۰ کان توانای بەر دەوامی خۆی لە دەستدا بوو.

نەبوونی تێکدانی بنیاتنەر و نەبوونی نوێکاری تەنیا هۆکار نین بۆ بوونی ئاستەنگی گەوره لەبەر دەم گەشە کردن دا لە سایە ی دەزگایانی چەوسێنەر دا. میژووی دەولەتانی - شاری مایا کۆتاییه کی نەگزیس و بەداخیشە وه زۆر بلۆ پوونده کاته وه، که دیسانە وه لە ناو هەناوی لۆجیکی دەزگایانی چەوسێنەر دا خۆی حەشاردا وه. کاتیکی ئەم دەزگایانە قازانجی گەوره بۆ نوخبه که بە دەستدەهێنن، هاندانی بەهێز دروستدەبی بۆ نوخبه ی تر تا جیگه ی نوخبه ی دەسەلاتدار بگرنە وه. شەپی ناوخۆ و ناسە قامگیریی سیمای بۆ ماوه یی دەزگایانی چەوسێنەر و نەک تەنیا ناکارامە یی زیاتر دەهێننە ئاراوه، بەلکو زۆرجار ئەو مەڕکەزیه تە سیاسیه شی که هەیه

پېچه‌وانه ده‌كه نه‌وه و هه‌ندې‌جاريش ده‌بڼه هۆي له‌ناو‌بردني ياسا و ئاسايش و شو‌پړبوونه‌وه بۆ ناو‌ئاڅاوه، هه‌روه‌ك ده‌ول‌ه‌تاني - شاري مايا تووش‌يېوون دواي سه‌ركه‌وتنه پيژه‌ييه‌كه‌يان له‌سه‌رده‌مي كلاسيكيان دا.

هه‌رچه‌نده سنو‌ورداره، به‌لام گه‌شه‌كردن له‌سايه‌ي ده‌زگاياني چه‌وسينه‌ردا كاتي‌ك ده‌ستپيځه‌كا زۆر سه‌رنج‌پراگيش ده‌رده‌كه‌وي. خه‌لكيكي زۆر له‌يه‌كي‌تي سؤ‌فيه‌ت و خه‌لكيكي زيات‌ريش له‌پوژئاوا دا واقيان له‌گه‌شه‌كردني سؤ‌فيه‌ت و پرمابووله سالاني ۱۹۲۰ و ۳۰ و ۴۰ و ۵۰ و ۶۰ ه‌كان دا و ته‌نانه‌ت تا سالاني ۷۰ كانيش، به‌هه‌مان ئه‌وشيوه‌يه‌ي كه هه‌نگاوه خيراكاني گه‌شه‌كردني ئابووري ئه‌م‌پوي چين هۆشي لي‌پريون. به‌لام هه‌روه‌ك به‌شيوه‌يه‌كي دريژتر له‌چاپته‌ري پازده‌يه‌م دا باسي ده‌كه‌ين، چين له‌سايه‌ي حوكمي حيزبي كوميو‌نيس‌ت دا نموونه‌يه‌كي تري كومه‌لگايه‌كه گه‌شه‌كردن له‌سايه‌ي ده‌زگاياني چه‌وسينه‌ردا ئه‌نجام‌ده‌دا و به‌هه‌مانشيوه پيناچي بتواني گه‌شه‌كردني به‌رده‌وام ئه‌نجام‌دا ئه‌گه‌ر ئالوگوريكي سياسي بڼه‌په‌تي به‌ره‌و ده‌زگاياني سياسي كراوه ئه‌نجام‌نه‌دا.

ليكترازان

چۇن فينس بوه مۇزەخانى؟

ئەو كۆمەلە دوررگەيەي كە فينس پىكەدەيىن دەكەونە ئەوپەرى باكورى دەرياي ئەيدىراتىك. لە چاخەكانى ناوہپاست دا پەنگە فينس دەولەمەندترین شويىنى جىهان بووبى و خاوەنى كۆمەلەك پىشكەوتوتترین دەزگای ئابورى كراوہ بوو كە لەسەر بنەماي كرانەوہى سياسى ئومىدبەخش دامەزرايون. فينس سەربەخۇبى خۇي لە سالى ۸۱۰ زاین دا وەرگرت، وەك دەرکەوت كاتىكى لەبار بوو. ئابورى ئەوروپا دواي ئەو پۇچونەي لە ئەنجامى ھەرەسەيتانى ئىمپراتورىيەتى پۇما تووشى بوو، بەرەو بوژانەوہ دەپۇيشت و پاشايانى وەك شارليمان دەسەلاتى سياسى مەركەزى بەھىزيان پىكەوہ دەنايەوہ. ئەمە بوہ ھۇي سەقامگىرىي و ئاسايشى زياتر و فراوانبوونى بازىرگانى كە فينس لە پىنگەيەكى تايبەت دا بوو بۇ سوودوەرگرتن لىتى. ئەو نەتەوہيەكى دەرياوانىان بوو، كەوتبوہ ناوہپاستى دەرياي ناوہپاست. لە پۇژھەلاتەوہ بەھارات و ئەو كەلوپەلانەي لە بىزەنتىيە دروستدەكران و كۆيلانى بۇ دەھات. فينس دەولەمەندبوو. لە سالى ۱۰۵۰ دا، كاتىك فينس لە پووى ئابورىيەوہ سەدەيەك بوو گەشەيدەكرد، ژمارەي دانىشتوانى ۴۵،۰۰۰ كەس بوو. بەھاتنى سالى ۱۲۰۰ ئەم ژمارەيە ۵۰٪ زيادى كردو بوہ ۷۰،۰۰۰ كەس. لە سالى ۱۳۳۰ دا، ديسانەوہ ژمارەي دانىشتوان ۵۰٪ ي تر زيادى كردو بوہ ۱۱۰،۰۰۰. فينس لەو دەمەدا ھىندەي پاریس گەرە و پەنگە سى ھىندەي لەندەن بووبى.

يەكەك لە بنەما سەرەككەيەكانى بوژانەوہى ئابورى فينس برىتيبوو لە زنجىرەيەك نوپكارى لە شىوازي ئەنجامدانى گرىبەست دا كە بوہ ھۇي ئەوہى دەزگا ئابورىيەكان زۆر كراوہتر بن. بەناوبانگترینيان برىتيبوو لە كۆمىندا، جۆرىكى سەرەتايى لە كۆمپانىيەي ھاوبەش، كە تەنبا بۇ ماوہى گەشتىكى

بازرگانی پیکده هینرا. کومیندا له دوو هاوبه‌ش پیکهاتبوو، هاوبه‌شیکی نیشته‌جی که له فینس ده‌مایه‌وه و هاوبه‌شیکی‌ش که سه‌فه‌ریده‌کرد. هاوبه‌شه نیشته‌جیه که سه‌رمایه‌ی ده‌خسته ناو کاره بازرگانیه‌که‌وه، له کاتیک دا نه‌وه هاوبه‌ش‌ه‌ی سه‌فه‌ریده‌کرد سه‌ره‌رشتی کارگۆکه‌ی ده‌کرد. هاوبه‌شه نیشته‌جیه که هه‌میشه‌ پشکی شیری له سه‌رمایه‌که‌دا هه‌بوو. بزسمانه لاوه‌کان که بوخۆیان خاوه‌نی سامان نه‌بوون، ده‌یان‌توانی هاوبه‌شی بزسمه بازرگانیه‌کان بکه‌ن به سه‌ره‌رشتیکردنی که‌لوپه‌له بازرگانیه‌کان. نه‌مه‌ش که‌نالیک سهره‌کی جولاندنی کۆمه‌لایه‌تی به‌ره‌و سه‌ره‌وه‌ بوو. هه‌موو زیانه‌کانی سه‌فه‌ره بازرگانیه‌که له نیوان دوو هاوبه‌شه‌که‌دا به‌ گۆیره‌ی بپی نه‌وه سه‌رمایه‌ی دایانده‌نا به‌شده‌کرا. نه‌گه‌ر سه‌فه‌ره بازرگانیه‌که قازانجی بکرایه نه‌وه قازانجه‌که به پتی دوو جۆره‌ گریبه‌ستی کومیندا دابه‌شده‌کرا. نه‌گه‌ر کومیندا که تاکلایه‌نه‌ بوايه، نه‌وه ده‌بوايه بازرگانه نیشته‌جیه که ۱۰۰٪ سه‌رمایه‌که‌ی دابنايه و ۷۵٪ قازانجه‌که‌ی به‌رده‌که‌وت. نه‌گه‌ر گریبه‌سته‌که دوو لایه‌نه‌ بوايه نه‌وه بازرگانه نیشته‌جیه که ۶۷٪ سه‌رمایه‌که‌ی داده‌ناو ۵۰٪ قازانجه‌که‌ی به‌رده‌که‌وت. به‌ لی‌کۆلینه‌وه له دۆکیومینته‌ فه‌رمیه‌کان، ده‌کرێ بزانی که کومیندا چ پۆلیکی له جولاندنی کۆمه‌لایه‌تی بو سه‌ره‌وه‌ بینیه‌وه: نه‌مه دۆکیومینتانه پرن له ناوی نوێ، که‌سانیک که پیشتر له ناو نوخه‌ی فینسیه‌کان دا نه‌بوون. له دۆکیومینته‌کانی میری سالانی ۹۶۰ و ۹۷۱ و ۹۸۲ زاین دا، ژماره‌ی ناوه‌ نوێکان به‌ پیز، بریتین له ۶۹٪ و ۸۱٪ و ۶۵٪ ناوی نه‌وه که‌سانه‌ی تۆمارکرا‌بوون.

کرانه‌وه‌ی ئابووری و به‌رزبوونه‌وه‌ی خێزانه‌ نوێکان له‌ پێگه‌ی بازرگانیه‌وه، سیسته‌می سیاسی ناچارکرد که له‌وه‌ش زیاتر کراوه‌ بی. دۆج که‌ حوکمی فینسی ده‌کرد له‌ لایه‌ن نه‌نجومه‌نی گشتیه‌وه‌ بو ماوه‌ی ژیان وه‌ک فه‌رمانه‌وه‌ هه‌لده‌بژێرا. هه‌رچه‌نده‌ نه‌مه‌ کۆبوونه‌وه‌یه‌کی گشتی هه‌موو هاو‌لاتیان بوو، به‌لام له‌ پراکتیس دا نه‌نجومه‌نی گشتی له‌ لایه‌ن گروپیکه‌ی سه‌ره‌کی خێزانه‌ ده‌سه‌لاتداره‌کانه‌وه‌ کۆنترۆل کرابوو. هه‌رچه‌نده‌ دۆج زۆر به‌هیز بوو، به‌لام ده‌سه‌لاته‌که‌ی به‌ره‌به‌ره‌ له‌ پێگه‌ی گۆرانکاری له‌ ده‌زگا سیاسیه‌کان دا که‌مکرایه‌وه. له‌ دوا‌ی سالێ ۱۰۳۲، دۆج شانه‌شانی نه‌نجومه‌نی تازه‌دروستکراوی دۆق هه‌لبژێرا که‌ به‌کێک له‌ کاره‌کانی بریتی بوو له‌وه‌ی نه‌یه‌لی

دۆج دەسەلاتى پەھا پەيدا بكا. يەكەم دۆج كە دەسەلاتى سنووردار كرا برىتیبوو لە دۆمىنىكۆ فلایانىكۆ كە بازىرگانىكى دەولەمەندى ئاوریشم بوو، لە خىزانىك بوو كە پىشتىر پىنگەى بالایان نەبوو. ئەم گۆرپانكارىيە دەزگایى، فراوانبىونى دەسەلاتى بازىرگانى و ھىزى دەريایى گەورەى بە دواى خۆیدا ھىنا. لە سالى ۱۰۸۲ دا قىنس لە لاين قوستەنتەنيەو ھىمتىيازى بازىرگانى گەورەى پىدرا و گەپەكك بۆ خەلكى قىنس لەو شارەدا دروستكرا. ماوہىەكى كەم دواى ئەو ھەم گەپەكە بوە جىگای دە ھەزار كەسى خەلكى قىنس. لىرەدا دەبىنين دەزگایانى ئابورى و سىياسى شانەشانى يەكتر كاردەكەن.

فراوانبىونى ئابورى قىنس، كە گوشارى زىاتىرى بۆ گۆرپانكارى سىياسى دروستكرد، لە دواى ئەو گۆرپانكارىيانەى لە دەزگایانى ئابورى و سىياسى دواى كوشتنى دۆج لە سالى ۱۱۷۱ دا ھاتنە ئاراو، زىاتىر پەرەيسەند. يەكەم نوپكارى گەورە برىتیبوو لە دامەزراندنى ئەنجومەنى مەزن، كە لەم كاتە بە دواوہ بوە تاكە سەرچاوى دەسەلاتى سىياسى لە قىنس. ئەنجومەنەكە پىكھاتبوو لە كاربەدەستە بالاكانى دەولەتى قىنس، دادوہران و ئەرىستۆكراتان تىايدا بالادەست بوون. جگە لەم كاربەدەستانە، ھەموو سالىك سەد ئەندامى نوئ لە لاين كۆمىتەيەكى ھەلبژاردنەوہ دەسنىشانەكران. چوار ئەندامى ئەم كۆمىتەيە لە ناو ئەندامانى ئەنجومەنى مەزن دا ھەلدەبژىران. دواتر ئەنجومەنى مەزن ئەندامانى دوو ئەنجومەنى تر كە لە خوار ئەنجومەنى مەزنەوہ بوون ھەلدەبژارد كە برىتیبوون لە سەنات و ئەنجومەنى چل كەسى كە ئەركى ھەمەجۆرى ياسادانان و جىبەجىكردنيان ھەبوو. ئەنجومەنى مەزن ئەنجومەنى دوقىشى ھەلدەبژارد كە لە دوو ئەندامەوہ فراوانكرا بۆ شەش ئەندام. نوپكارى دوہم برىتیبوو لە دامەزراندنى ئەنجومەنىكى ترىش كە لە لاين ئەنجومەنى مەزنەوہ بە تىروپشك ديارىدەكران بۆ دەسنىشانەكردى دۆج. ھەرچەندە ديارىكرىدەكە دەبوايە لە لاين ئەنجومەنى گىشتىوہ برىارى لەسەر بدرايە، چونكە تەنيا يەك كەس كاندىت دەكرا، بەلام ئەم پىرۆسەيە ھەلبژاردنى دۆجى خستە ژىر دەسەلاتى ئەنجومەنەكەوہ. نوپكارى سىيەم برىتیبوو لەوہى كە دەبوايە دۆجى نوئ سوئندى ياساى بخواردايە و ئەمەش دەسەلاتەكانى سنوورداردەكرد. بە تىپەپىبونى كات ئەم جەلەوگىريانە فراوانتركران و دۆجەكانى كە دواتر دەسەلاتيان گرتەدەست دەبوايە پابەندى بپارەكانى دادوہر بوونايە و

هه موو بریاره کانیشیان له لایه ن نهنجوومه نی دۆقه وه په سه ندبکرانایه .
نهنجوومه نی دۆق پۆلی نه وه شی وهرگرت که ده بوايه دۆجی ناچارکردایه
پابه ندی هه موو بریاره کانی نهنجوومه نی مه زن بوايه .

ئهم ریفۆرمه سیاسییانه بوونه هۆی نهجماندنی زنجیره یه کی تر له
نوێکاری: له یاسا و دامه زانندنی دادوه ری سه ره بخۆ و دادگا و دادگای
تییه لچوونه وه و یاسای نوێ بۆ گرێبه ستی تاییه ت و مایه پوچی . ئهم دهزگا
نوێیانه ی فینس بواری دروستکردنی شیوازی یاسایی نوێ بزنس و جۆری نوێ
گرێبه سته کانی ره خساند . نوێکاری خیرا له بواری دارایی دا سه ره به لدا و
سه ره تای سیسته می بانکی نوێ له م کاتانه دا له فینس په یدابوو . پیده چوو
داینه میکی بردنی فینس به ره و دهزگایانی ته واو کراوه نه ده کرا به ستیئرئ .

به لام له ناو هه موو نه مانه دا گرێبه ک به دیده کرا . که شه کردنی ئابووری که له
لایه ن دهزگا کراوه کانی فینسه وه پشتگیریده کرا ، تیکدانی بنیاتنه ری له گه ل
خۆی دا هیتا . هه ر کۆمه لێک له و پیاوه لوه بازرگانانه ی له پێگه ی کۆمیتدا و
دهزگای ئابووری هاو شیوه وه دهوله مه ند ده بوون ، ده بوه هۆی که مکرده وه ی
قازانچ و ده سکه وته ئابوورییه کانی نوخبه ی ده سه لاتدار . ئه وان ته نیا
قازانچه کانی ئه و نوخبه یه یان که منده کرده وه ، به لکو ته حه دای ده سه لاتی
سیاسی نه وانیشیان ده کرد . بۆیه هه میشه نوخبه ی نه ندام له نهنجوومه نی مه زن
دا نیازیان هه بوه ئه گه ر بۆیان بچوايه ته سه ر ئه و سیسته مه که یان به سه ره موو
ئه و خه لکه نوێیه دا داده خست .

له سه ره تای دامه زانندنی نهنجوومه نی مه زن دا ، سالانه نه ندامیته ی
نهنجوومه نه که دیاریده کران . هه روه ک بینیمان ، له کۆتایی سال دا ، چوار نه ندام
به شیوه یه کی په مه کی دیاریده کران بۆ ده سنیشانکردنی سه د نه ندامی سالی
دواتر که به شیوه یه کی ئۆتوماتیکی له لایه ن نهنجوومه نه وه په سه ندده کران . له
۳ تشرینی یه که م ی سالی ۱۲۸۶ ، پێشنیازێک خرایه به رده م نهنجوومه نی مه زن
بۆ ده سکاریکردنی یاساکان بۆ ئه وه ی ده سنیشانکردنی سه د نه ندامی
نهنجوومه که له لایه ن نهنجوومه نی چل که سیه وه به زۆریه ی ده نگ په زامه ندی
له سه ر بدرئ و ئهم نهنجوومه نه چل که سیه ش له لایه ن بنه ماله ی نوخبه کانه وه
کۆنترۆلکرا بوو . ئه مه ش مافی فیتۆی ده دایه نوخبه ده رباره ی ده سنیشانکردنی
نه ندامی نوێ بۆ نهنجوومه نه که ، ئه مه ش شتیێک بوو له وه بهر نوخبه نه ییوو .

پیشنیازە که شکستیهێنا. لە ٥ تشرینی یەکەم ی سالی ١٢٨٦ دا، پیشنیازیکی تر پیشکەشکرا، ئەمجارە سەرکەوتنی بە دەستیهێنا. لە و کاتە بە دواوە دەبواوە بە شیوەیەکی ئۆتۆماتیکی پەزەمانەندی لە سەر دەسنیشانکردنی کەسیک بەدرایە ئەگەر باوکی یان باپیرانی لە ئەنجوومەنی مەزن دا ئەندام بووبن. بە پێچەوانەو پەزەمانەندی ئەنجوومەنی دۆق پێویست بوو. لە ١٧ تشرینی یەکەم دا، گۆرانیکارییەکی تر لە پێساکان دا تێپەڕێندرا کە بۆ هۆی ئەوێ دیاریکردن بۆ ئەنجوومەنی مەزن دەبواوە لە لایەن ئەنجوومەنی چل کەسی و دۆج ئەنجوومەنی دۆقەو پەسەند بکرایە.

گفتوگۆ و هەموارکردنە دەستوورییەکانی سالی ١٢٨٦ سەرەتایەکی شوومی لا سێراتا (داخستن)ی قینس بوو. لە شوپاتی سالی ١٢٩٧ دا، بێراردرا ئەگەر لە ماوەی چوار سالی پێشووتردا ئەندامی ئەنجوومەنی مەزن بووبیت، ئەوا بە شیوەیەکی ئۆتۆماتیکی دەسنیشانکرایت و پەسەندی شەدەکرایت. دەسنیشانکراوانی نوێ، دەبواوە لە لایەن ئەنجوومەنی چلییەو پەسەندبکرانایە بەلام تەنیا دواوە دەنگ بۆ ئەو پەسەندکردنە پێویست بوو. لە دوا ١١ ئەیلولی سالی ١٢٩٨، ئەندامانی هەنووکەیی و خیزانەکانیان پێویستیان بە پەزەمانەندی نەبوو. ئەنجوومەنی مەزن لە و دەمدا بە پووی خەلکانی دەرەوێ ئەنجوومەن دا داخرا و ئەوانە لە سەرەتادا بوونە ئەندام، بۆخۆیان بوونە ئەریستۆکراتی میراتی. ئەم داخستنە لە سالی ١٣١٥ بە هێنانە ئارای "کتیپی ئالتون" کە بریتیبوو لە تۆمارکردنیکی فەرمانی پیاوماقولاتی قینس بە تەوای جێبەجێکرا.

ئەوانە لە دەرەوێ ئەم پیاوماقولاتیە نوێیە بوون نەیانیهشت بۆ بەرەنگاربوونەو دەسلەتەکیان لە کیسبجی. ناکۆکی سیاسی لە قینس لە نیوان سالانی ١٢٩٧ و ١٣١٥ دا بەرەبەرە تاویسەند. بەشیکی لە کاردانەوێ ئەنجوومەنی مەزن بریتیبوو لە زیادکردنی ژمارە ئەندامانی. لە هەولێکی دا بۆ لەخۆگرتنی نەیارە بەرچاوەکانی، ژمارە ئەندامانی لە ٤٥٠ ئەندامەو زیادکرد بۆ ١٥٠٠ ئەندام. ئەم فراوانبوونە هاوکات بوو لەگەڵ بە کارهێنانی سەرکوتکردن دا. هێزێکی پۆلیس بۆ یەکەمجار لە سالی ١٣١٠ خرایە گەڕ و ناچارکردن بێگاری لە زیادبوون دا بوو، بێگومان ئەمانەش وەک پێگەیەکی بۆ قایمکردنی سیستەمی نوێی سیاسی بەکارهێنران.

دوای جیبه جیگردنی داخستنی سیاسی، نهجوومه نی مه زن دهستیگرد به داخستنی نابووری. گۆپان به ره و ده زگایانی سیاسی چهوسینه ره هه ولّی ملنان به ره و ده زگایانی نابووری چهوسینه ری به دوا داهات. له هه مووی گرنگتر، گرّیبه سته کانی کۆمیتندا قه ده خه کران، که یه کیک بوو له و نوێکارییه مه زنانه ی بوه هۆی ده وله مه ندبوونی قینس. نابّی نه مه جیگه ی سه رسوپمان بی: کۆمیتندا له به رژه وه ندی بازرگانانی نوێ بوو که نوخبه ی خاوه ن ده سله ات هه ولّی دوورخستنه وه یانی ده دا. نه مه ش ته نیا هه نگاوێک بوو به ره و ده زگایانی نابووری چهوسینه رتر. هه نگاوێکی تر کاتیک نرا که له سالی ۱۳۱۴ دا ده ولّته ی قینس دهستیگرد به ده سترگتن به سه ر بازرگانی دا و گردنی به بازرگانی که رتی گشتی. ده ولّته پاپۆری گه وریه ی خسته کار بۆ نه نجامدانی چالاکی بازرگانی و له سالی ۱۳۲۴ به دواوه دهستیگرد به دانانی باجی رۆر له سه ره نه و که سانه ی به شداری کاری بازرگاننیهان ده کرد. بازرگانی شوینانی دوور بوه پیاوانی پیاوماقولان. نه مه ش سه ره تاي کۆتایهاتنی خوشگوزه رانی قینس بوو. به قۆرخکردنی جومگه سه ره کیه کانی بزنس له لایه ن نوخبه یه که وه که به رده وام له که مبه وون دا بوون، دارپمان دهستیپیکرد. پێده چوو قینس له لیواری بوونه یه که م کۆمه لگای کراوه دا بووبی، به لام کۆدی تايه ک له ناویرد. ده زگا سیاسی و نابوورییه کان چهوسینه رتر بوون و قینس به ره و دارپمانی نابووری ملینا. به هاتنی سالی ۱۵۰۰، ژماره ی دانیشتوان هاته سه ره سه د هه زار که س. له نیوان سالانی ۱۶۵۰ و ۱۸۰۰، کاتیک ژماره ی دانیشتوانی نه وروپا به خیرایی زیاده کرد، ژماره ی دانیشتوانی قینس له که مبه وونه وه دا بوو.

نه مپۆ ته نیا نابوورییه ک که قینس هه یه تی، جگه له بریکی که م ماسیگرتن، بریتییه له گه شتیاریی. له بری نه وه ی پێشهنگی رینگا بازرگانیه کان و ده زگایانی نابووری بی، قینسیه کان پیتزا و ئایسکریم دروستده که ن و له رینگه ی فووتیکردنه وه شووشه ی په نگاوپه نگ دروستده که ن بۆ گه شتیارانی بیانی. گه شتیاران دین تا کاره سه رسوپهینه ره کانی قینسی پێش داخستن ببینن، وه ک کۆشکه که ی دۆج و شیره کانی کلّیسی قه دیس مارک که له نه نجامی تالانکردنی بیزه نتیه کانه وه ده ستیانکه وتبوو کاتیک قینس حوکمی ده ریای ناوه پاستی ده کرد. قینس له سه نته ری هیژ و ده سه لاتی نابوورییه وه بوه مۆزه خانه .

له م چاپته ره دا ته رکیز ده که یه نه سه ره سه ندنی میژوویی ده زگاگان له

ناوچه جياوازەكانى دنيا و شرۆفەى ئەو دەكەين بۆچى ئەو دەزگايانە بە شىۋازى جياواز پەرەيانسەند. لە چاپتەرى چوارەم دا بىنىمان چۆن دەزگايانى ئەوروپاي پۆژئاوا لە دەزگايانى ئەوروپاي پۆژھەلات دوركەوتنەو و چۆن دواتر ئەوانى ئىنگلەتەرە لەوانەى ناوچەكانى تىرى ئەوروپا دوركەوتنەو. ئەمە ئاكامى جياوازي بچووكى دەزگايى نىوانيان بوو، كە بە زۆرى لە ئەنجامى كارلېكردى لىكترازانى دەزگايى و وەرچەر خانە مېژووييەكان دا دروستبوو. پەرنگە وابىركىتەو كە ئەم جياوازييە دەزگايانە تەنیا نمونەيەكى بچووكى كىشەيەكى قوولئى مېژوويى بن و لە ژىرەو دەزگايانى ئىنگليزى و ئەوروپى لىپراوانە لە دەزگايانى شوئىنەكانى تر ترازان، لەبەر ئەو جياوازييە دەزگايانەى ھەزار سال لەمەوبەر ھەبوون. ئەو ھەشى دەمىنئىتەو، ھەك دەلئىن، مېژو.

ئەمە وانيە. لەبەر دوو ھۆ. يەكەم، ھەنگاوانان بەرەو دەزگايانى كراو، ھەروەك باسەكەمان دەر بارەى فئىنس پيشانيدەدا، دەكرى پىچەوانە بكرىتەو. فئىنس دەولەمەندبوو، بەلام دەزگا سياسى و ئابوورىيەكانى لەناوبران و ئەو خۆشگوزەرانىيە پىچەوانەكرايەو. ئەمۇ فئىنس دولەمەندە تەنیا لەبەر ئەو ھى خەلك كە داھات لە شوئىنى تر پەيدادەكەن، ھەز دەكەن لەو ھى خەرجىبەكەن چونكە سەرسامەن بە شكۆمەندى رابوردووى. پاستى ئەو ھى كە دەشى دەزگايانى كراو بۆ دواو بەگريئەو ئەو پيشاندەدا كە پرۆسەى سادەى لەسەريەك كەلەكەبونی پيشكەوتنى دەزگايى بوونی نىيە.

دوھم، جياوازييە دەزگايىيە بچووكەكان، كە پۆلى كاريگەر لە كاتى سەرھەلدانى وەرچەر خانە مېژووييەكان دا دەبينن، بەپىيى سروشتى خۆيان شياوى پووكانەو. لەبەر ئەو ھى بچووكن دەكرى پىچەوانە ببنەو و دواتر دەرېكەونەو و ديسانەو پىچەوانە ببنەو. لەم چاپتەرەدا دەبينن كە، بە پىچەوانەى ئەو ھى لە تيورىيەكانى جوگرافياو كەلتور چاوەپي دەكەين، ئىنگلەتەرە، كە تيايدا ھەنگاوى يەكلاكار بەرەو دەزگايانى كراو لە سەدەى ھەفدەيەم دا نرا، قەتيسى خواردبوو نەك تەنیا لە ھەزار سالى دواى شوپشى كشتوكالى لە پۆژھەلاتى ناوھەپاست دا، بەلكو لەسەرەتاي چاخەكانى ناوھەپاستيشدا، دواى پوخانى ئىمپراتورىيەتى پۆما. دورگەكانى بەريتانيا زۆر جىگەى بايەخى ئىمپراتورىيەتى پۆما نەبوون، بە دلئايىيەو گرنگى كەمترىان لە وولاتانى تىرى ئەوروپا و باكورى ئەفريقا و بەلقان و قوستەنتىنەيان

پۆژھەلاتی ناوھەراست ھەبوو. کاتیك ئیمپراتۆریەتی پۆماي پۆژئاوا لەسەدەي پازدەھەمی زاین دا ھەرەسەھیتنا، بەریتانیا تووشی پوکانەوہیەکی تەواو بوو. بەلام ئەو شۆرشە سیاسییانەي کە لە کۆتایی دا بوونە ھۆی بەرپاکردنی شۆرشی پەشەسازی، لە ئیتالیا و تورکیا و تەنانەت ئەوروپای پۆژئاواش پوویاننەدا، بەلکو لە دوورگەکانی بەریتانیا دا پوویاندا.

بۆ تیگەشتن لە پتەرەوی بەرەو شۆرشی پەشەسازی ئینگلتەرە و ئەو وولاتانەي شوینپیتی ئینگلتەرەیان ھەلگرت، میراتی پۆما، لەبەر چەندین ھۆکار گرنگە. یەكەم، پۆما، بەھەمانشیوہی قینس لە سەرەتادا نوێکاری سەرەکی دەزگایی ئەنجامدا. ھەرەك لە قینس، سەرکەوتنی سەرەتایی ئابووری پۆما لەسەر بنەمای دەزگایانی کراوہ دامەزراووبو بەلایەنی کەمەوہ بە پیتی ستانداردی ئەو کاتەي خۆیان. ھەرەك لە قینس، ئەم دەزگایانە بە تییەپبوونی کات بوونە دەزگایانی چەوسینەرتر. لە پۆما، ئەمە ئاکامی گۆڕین بوو لە سیستەمی کۆمارییەوہ (۵۱۰ - ۴۹ پيش زاین) بۆ ئیمپراتۆریەت (۴۹ پيش زاین - ۴۷۶ زاین). ھەرچەندە لە سەردەمی کۆماری دا، پۆما ئیمپراتۆریەتییکی مەزنی دروستکرد و باززگانی دوور ماوہ و گواستەنەوہ گەشەیانکرد، بەلام زۆریەي ئابووری پۆما لەسەر بنەمای چەوساندنەوہ دامەزراووبو. گواستەنەوہ لە کۆمارییەوہ بۆ ئیمپراتۆریەت چەوساندنەوہکەي زیاتر کرد و لە کۆتایی دا بوہ ھۆی سەرھەلانی مەملانیتی ناوخب و ناسەقامگیری و ھەرەسەھیتان، ھەرەك لە دەولەتی - شاری مایا بینیمان.

دوہم و گرنگتر، دەبینین کە پەرەسەندنی دەزگایی دواتری ئەوروپای پۆژئاوا، ھەرچەندە میراتی راستەوخۆی پۆما نەبوو، ئەنجامی ئەو وەرچەرخانە میژووییە بوو کە لە ئەنجامی ھەرەسەھیتانی ئیمپراتۆریەتی پۆماي پۆژئاوا، لە ھەموو ناوچەکەدا ھاتبوہئاراوہ. ھاوشیوہی ئەم وەرچەرخانە میژووییانە لە ناوچەکانی تری جیھانی وەك ئەفریقا و ئاسیا و ئەمەریکاگان دا زۆر دەگمەن بوون، ھەرچەندە لە پێگەي میژووی ئەسیوپیاوہ ئەوہ پەشانەدەین کە کاتیك ناوچەکانی تر وەرچەرخانە میژوویی ھاوشیوہیان بۆ پیکەوت، ھەندێجار بە شیوازیکی تارادەھەکی زۆر ھاوشیوہ بە پیربانەوہ چوون. لاوازبوونی پۆما بوہ ھۆی سەرھەلانی فیودالیزم، کە نەمانی کۆیلەییەتی بەرھەمییکی لاوہکی ئەمە بوو. فیودالیزم بوہ ھۆی پەیداوونی شارانی ئەوتو کە لەدەرەوہي بازنەي

دهسه لاتی پاشاکان و ئه ریسستۆکراته کان بوون و له ئه نجامیشدا ئه م شارانه کۆمه له ده زگایه کی ئه وتۆیان دامه زراند که دهسه لاتی سیاسی فه رمان په واکان تیایان دا لاواز بوو. له سه ره ئه م زه مینه فیودالیه بوو که مردنی په ش کاره ساتی نایه وه و شاره سه ره بخۆ و په نجده ره کانی به هیزتر کرد له سه ر حسابی پاشا و ئه ریسستۆکرات و مولکدارانی گه وه. هه ره له م چوارچیوه یه دا بوو که ئه وه ده رفه تانه ی به هۆی بازرگانی ئه تله سه یه وه هاتبوونه ئاراوه، کاریخۆیانکرد. چه ندین ناوچه ی جیهان به م گۆرپانکارییه نه دا تیغه په رین و له ئاکام دا لیکترازان پوی دا.

جوانه روشتی رۆما (Roman Virtues)

له سالی ۱۳۳ پێش زاین دا، سه رۆکی ئه نجوومه نی هاوالاتییان، تایبیریۆس گراکۆس له لایه ن سه ناتۆره کانی پۆماوه کوژرا و لاشه که ی به بی هیچ مه راسیمیک فریدرایه پووباری تایبه ر. بکوژه کانی تایبیریۆس وه ک خۆی ئه ریسستۆکرات بوون و کوشتنه که ش له لایه ن پابلیۆس کۆرنیلیۆسی ئامۆزایه وه پێکخرابوو. تایبیریۆس گراکۆس وه ک نه وه ی هه ندیک له سه رکرده هه ره دیاره کانی کۆماری پۆما، خاوه ن بنه چه یه کی بیخه وشێ ئه ریسستۆکراتی بوو، له وانه لۆشیه س ئه یمیلیه س پۆله س، پالنه وانی جه نگه کانی ئیلیریه کان و دوهم جه نگه هانیبال و سیسپیۆ ئه فریکانه س، ئه وه جه نه پالنه ی به سه ر هانیبال دا سه رکه وت له دوهم جه نگه هانیبال دا. ئایا بۆچی سه ناتۆره به هیزه کانی ئه وه پۆژگاره، ته نانته ئامۆزاکه ی خۆی دژی وه ستان؟

وه لامی ئه م پرسیاره زۆر شتمان ده رباره ی ناکۆکیه کانی ناو کۆماری پۆما و پۆچوونی دواتری پیده لێ. ئه وه ی وای له تایبیریۆس کرد بکه ویتته دزایه تی ئه وه سه ناتۆره به هیزانه بریتیبوو له ویستی ئه وه بۆ به ره نگاریبونه وه یان له مه ر پرسیکی زۆر گرنگی ئه وه پۆژگاره: ته رخانکردنی زه وی و مافه کانی هاوالاتییانی ئاسایی پۆما.

له سه رده می تایبیریۆس گراکۆس دا، پۆما کۆماریکی ته واو دامه زراو بوو. ده زگا سیاسی و فه زیله به رزه کانی سه ربازانی - هاوالاتی - هه ره وه له پێگه ی

تابلۆ به ناوبانگه كه ى جاك لويس ده يقيد، سويندى هورتى، پيشاندراره، تا ئىستان له لايه ن زور له ميژووناسانه وه به بناخه ى سه ركه وتنى پوما داده نرين. ئه م تابلۆيه پيشانديه دا كه چون كوپان له به رده م باوكانيان دا سوينديان ده خوارد كه تا مردن به رگرى له كۆمارى پوما بكه ن. هاوالاتييانى پوما كۆماره كه يان له پيگه ى له سه ر ته خت لابرديى پاشا كه يانه وه، لوشه س تاكيوني ه س سوپه ربه س كه به تاركى ونى سه ربه رز ناسرابوو، له سالى ۵۱۰ پيش زاي ن دا، دامه زراند. كۆماره كه ژيرانه ده زگايانى سياسى دامه زراند كه چه ندين پويى كراوه يان له خو گرتبوو. كۆماره كه له لايه ن چه ندين قازيه وه به پتوه ده برا كه بو ماوه ى يه ك سال ه لده بژيران. له به ر ئه وه ى پيگه ى قازى سالانه ه لده بژيرا و له هه مانكاتيشدا لايه ن چه ندين كه سه وه به پتوه ده برا، بو ه ى كه مكرده وه ى توانا ى هه ر تاكه كه سيك بو خو قايم كردن و خراپ به كارهيئانى ده سه لاته كه ى. ده زگاكانى كۆماره كه سيسته مى لپرسينه وه و پاگرتنى بالانس يان له خو گرتبوو كه بو ه ى دابه شكردنى ده سه لات به شيوه يه كى فراوان. هه رچه نده هه موو هاوالاتييانيش خاوه ن نوينه رايه تى يه كسان نه بوون چونكه ده نگدان ناپاسته وخو بوو. له هه مانكات دا، ژماره يه كى زور كۆيله هه بوون كه بو به ره مه يئان له زۆربه ى ئيتاليا دا گرنگ بوون و په نگه يه ك له سه ر سى دانىشتوانيان پيكه يئابى. بيگومان كويلان نه ك نوينه رايه تى سياسى، به لكو مافيشيان نه بوو.

هه وره ك له قينس، ده زگايانى سياسى پوما توخمى پلوره ليستان له خو گرتبوو. هاوالاتييانى ئاسايى ئه نجومه نى تاييه ت به خويان هه بوو كه ده يتوانى سه روكى ئه نجومه ن هه لبژيرى و ئه ويش ده سه لاتى ئه وه ى هه بوو هيتوى كاره كانى قازيه كان بكا و داوا ى كۆبوونه وه ى ئه نجومه نى هاوالاتييان بكا و پيشنيازى ياسا ى نو ى بكا. ئه وه ئه نجومه نى هاوالاتييان بوو كه تايييريؤس گراكؤسيان له سالى ۱۳۳ پيش زاي ن دا هيتايه سه ر ده سه لات. ده سه لاتى هاوالاتييان پشتى به "جيا بوونه وه" به ستبوو، كه شيواژيك بوو له مانگرتن له لايه ن هاوالاتييان وه به تاييه تى سه ربازان كه به ره و گرديكى ده ره وه ى شار ده كشان وه و هه موو هاوكارييه كيان له گه ل قازيه كان دا په تده كرده وه تا ئه و كاته ى سكا لاكانيان گو ى لیده گيرا. هه ره شه كه بيگومان به تاييه تى له كاتى جه نگ دا كاريگه ر بوو. گوايه له كاتى ئه م جوړه جيا بوونه وه يه دا بوه له

سه دهی پېنجه می پېش زاین دا هاوالاتییان مافی نه وه یان به ده سته پنا که
 بوخویان سه رڼکی خوین هه لېژتین و نه و یاسایانه دابننن که کومه لگا که یانی
 به پړوه ده برد. پاریزگاریه سیاسی و یاساییه کان، هه رچنده به پتی ستانداردی
 نه مړو سنووردار بوون، به لام دهر فته تی ئابووری بو هاوالاتییان په خساند و
 نه اندازه یه که له کرانه وهی له ده زگا ئابوورییه کان دا هیئایه ئاراهه. له نه جامدا،
 بازرگانی له سایه ی کۆماری پۆما دا له سه رتاسه ری دهریای ناوه راست دا
 گه شه یکرد. به لکه ئارکیؤلوجییه کان نه وه دهرده خن که هه رچنده زۆربه ی
 هاوالاتییان و کویلان گوزهرانیان زۆر له سه روو ئاستی کوله مهرگیه وه نه بوو،
 ژماره یه کی زۆری خه لکی پۆما و له وانه هاوالاتییانی ئاسایی، داهاتی به رزیان
 ده سته که وت و سوودیان له خزمه تگوزاری گشتی وه که ئاوه پۆی ناوشار و
 پوونا کردنه وهی شه قامه کان وهرده گرت.

جگه له مهش، به لگهی نه وه هه یه که هه ندیک گه شه کردنی ئابووری له
 سایه ی کۆماری پۆما دا پوویداوه. ده توانین سامانی ئابووری پۆما له پاشماوه ی
 که شتییه کانیا نه وه مه زنده بکه ین. نه و ئیمپراتۆریه ته ی پۆمانه کان دروستیان کرد
 بریتیبوو له ته ونیکی شارانی مینا. له نه سیناوه و نه تاکیا و نه سکه نده ری له
 پۆژه لات و به پۆما و قه رتاج دا به ره و له نده ن له ویه پی پۆژئاوا دا. شانه شانی
 فراوانبوونی ناوچه کانی پۆما، بازرگانی و چالاکی دهریایی ته شه نه یکرد که
 ده کری له پڼگهی پاشماوه ی نه و که شتیانه ی له لایه ن ئارکیؤلوجییه کانه وه له
 دهریای ناوه راست دا دۆزراونه ته وه ده سنیشانبکرین. ده کری نه م پاشماوانه به
 چه ندین شیوه میژووه کانیا ن دیاربیکری. زۆرجار که شتییه کان گوزهریان
 بارده کرد که پرپوون له شه راب یان پۆنی زه یتوون که له ئیتالیاوه بو گۆل
 ده گوێزانه وه، یان پۆنی زه یتوونی ئیسپانیان بو فروشتن یان دابه شکردنی به
 خوړایی ده هیئا بو پۆما. زۆرجار گوزهرکان که داخراو بوون و له قوړ
 دروسته کرا، زانیاریان دهرباره ی نه وه ی کی دروستیکردوون و که ی
 دروستکراون له خۆده گرت. له نزیک پووباری تایبه ر له پۆما گردیکی بچوک
 هه یه که پتیده وتری چای تیستاسیو به چای که لوپه لی قوړپن ناسراوه، له
 نزیکه ی په نجاو سی ملیون گۆزه پیکه اته. کاتیک گۆزه کان له که شتییه کان
 داده گیران، فریده دران و به دريژایی سه ده کان گردیکی گه وره یان دروستکرووه.
 ده کری هه ندیجار میژووی دروستکردنی کالاکانی تری ناو که شتییه کان و

خودی که شتییه که دیاریبکریڼ به هۆی شیوازی به روار دیاریکردنی
 پادیوکاربۆنه وه که تهکنیکیکی به هیژه و له لایه ن شوینه وارسانه وه
 به کارده هیتری بۆ دیاریکردنی ته مهنی پاشماوه ئورگانیه کان. پوه که له پښگه ی
 فۆتۆسینسیس ووزه دروستده کا و ووزه ی خۆر به کارده هیتن بۆ گۆرپنی دوهم
 ئوکسیدی کاربۆن بۆ شه کر. کاتیڤک ئه مه ده که ن، پوه که بریڤک له پادیوئایزۆتۆپ،
 کاربۆن -۱۴ که له سروشت دا هه یه ده گرنه خۆیان. دوا ی مردنیان، کاربۆن -۱۴
 ی ناو پوه که کان به ره به ره له ناوده چی به هۆی شیبوونه وه ی پادیوئه کتیفه وه.
 کاتیڤک شوینه وارسان پاشماوه ی که شتییه که ده دۆزنه وه، ده توانن به روار ی
 دروستبوونی ته خته ی که شتییه که دیاریبکه ن له پښگه ی به راوردکردنی
 پاشماوه ی کاربۆن -۱۴ ی ناو ته خته که له گه ل ئه و بره کاربۆن -۱۴ له
 ئه تمۆسفیردا هه به. له م پښگه یه وه ده توانی بخه ملتری که دره خته که که ی
 براوه. ته نیا پاشماوه ی ۲۰ که شتی، به روار ی دروستکردنی گه پښراوه ته وه بۆ
 پښش سالی ۵۰۰ پښش زاین. له وانه یه ئه مانه که شتی پۆمانه کان نه بووبن و نۆر
 پښتیده چی، بۆ نمونه، که شتی قه رتاجیه کان بووبن. به لام له م به رواره
 به دواوه ژماره ی که شتییه پۆمانیه کان به خیرایی زیادیانکردوه. له ده وره به ری
 سه رده می له دایکبوونی هه زره تی عیسا دا، ژماره یان گه یشته لوتکه که ۱۸۰
 که شتی بوون.

پاشماوه ی که شتیان شیوازیکی به هیژه بۆ دیاریکردنی گۆنتۆری ئابووری
 کۆماری پۆما و هه ندیک به لگه ی گه شه کردنی ئابووری ده خه نه پوو، به لام ده بی
 ئه م به لگانه له و پوانگه یه وه سه یربکریڼ. په نگه دوو له سه ر سی کالای ناو
 که شتییه کان مولکی ده ولته ی پۆما بووبن. باج و سه رانه له ناوچه کانه وه نیراون
 بۆ پۆما یان دانه ویله و زه یتوون له باکووری ئه فریقاوه هیترراوه بۆ پۆما تا به
 خۆپایی به سه ر هاولاتیییانی شاره که دا دابه شبکریڼ. ئه وه به ره مه می ئه و
 چه وساندنه وه یه بوو که به زۆری چیای تیستاسیۆی دروستکرد.

پښگه یه کی تری سه رسوپه یتر بۆ په یدا کردنی به لگه ی گه شه کردنی ئابووری
 بریتییه له پرۆژه ی ستوونی سه هۆلی گرینلاند. کاتیڤک کلوه به فره کان
 دینه خوار، بریڤکی که م خه وش ی ئه تمۆسفیر له گه ل خۆیان دا هه لده گرن،
 به تاییه تی کانزاکانی زیو و قورقوشم و مس. به فره که ده بیه ستی و له سه ر ئه و
 به فره ی سالانی پښتر باریه که له که ده بی. ئه م پرۆسه یه بۆ هه زاران سال

بەردەوامبوو و دەرڤەتیکى بېھاوتا دەبەخشیته زانایان بۆ تیگەشتن لە پادەى پېسبوونى ھەوا ھەزاران سال لەمەوبەر. لە سالانى ۱۹۹۰-۱۹۹۲ دا پرۆژەى ستوونى سەھۆل بە قوولایی ۲،۰۳۰ مەتر سەھۆلیان برى، كە میژووى ۲۵۰،۰۰۰ سالى مرقایەتى لەخۆ گرتبوو. یەكێك لە دۆزینەو سەرەکییەکانى ئەم پرۆژەى و ئەوانى تریش كە پېشوو تر ئەنجامدرا بوون، ئەو بوو كە لە سالى ۵۰۰ ی پېش زاینەو زىادبوونىكى بەرچاوى لەخەوشى ئەتمۆسفېردا بەدیده كړی. برەکانى قورقوشم و زیو و مس لە ئەتمۆسفېردا لەو كاتە بەدواو بەردەوام زیادیان كردو تا گەشتو ته لوتكە لە سەدەى یەكەمى زاین دا، تەنیا لە سەدەى سیازدەىەم دا برى قورقوشم گەشتەو ئەم لوتكەىە. ئەم دۆزینەوانە ئەو پېشاندهەن كە چالاكى كان چەند چر بوو بەراوورد لەگەڵ سەردەمى پېش و پاش پۆمانەكان. ئەم ھەلکشانە لە چالاكى كان دا بە پوونى برەوسەندنى ئابوورى دەرەخا.

بەلام گەشەكردنى ئابوورى پۆمانەكان نەیتوانى بەردەوامبى و لە سایەى دەزگایانىك دا پوویدا كە نیو كراو و نیو چەوسینەر بوون. ھەرچەندە ھاوڵاتیانی پۆما مافى سیاسى و ئابوریان ھەبوو، بەلام كۆیلەىەتى بلۆ و زۆر چەوسینەر بوو، نوخبە كە چینی سەناتۆرەكان بوون دەستیان بەسەر سیاسەت و ئابوورى دا گرتبوو. سەرەپای بوونى ئەنجومەنى ھاوڵاتیان و سەرۆكى ئەنجومەنەكە، بۆ نموونە، دەسەلاتى راستەقینە لای سەنات بوو كە ئەندامانى لە بنەمالە خاوەن زەویيە گەورەكان بوون و چینی سەناتیان پێكدەھیتا. بە پاپ لىڤى، میژووناسى سەردەمى پۆمانەكان، سەنات لە لایەن پۆمۆلۆس، یەكەم پاشای پۆماو دامەزرا و لە سەد پیاو پێكھاتبوو. نەوەكانى ئەمان چینی سەناتۆریان پێكدەھیتا، ھەرچەندە خوینی تازەشى بۆ زیادكرا. دابەشكردنى زەوى زۆر نایەكسان و زۆرىش پێدەچى بە ھاتنى سەدەى دوەمى پېش زاین، ئەم دابەشكردنە نایەكسانتر بوى. ئەمەش پېشەى ئەو كێشەىە بوو كە تاییپیریۆس گراكۆس وەك سەرۆكى ئەنجومەنى ھاوڵاتیان ھێناپېشەو.

لە كاتێك دا فراوانبوون لە سەرتاسەرى دەریای ناوەرپاست دا بەردەوامبوو، پۆما بوو خاوەنى سامانىكى زۆر، بەلام ئەم لېشاو تەنیا لە لایەن چەند خێزانیكى دەولەمەند لە پلەى سەناتۆردا دەستیەبەسەردا دەگىرا و نایەكسانى لە نێوان دەولەمەند و ھەژاردا زیادكرد. سامانى سەناتۆرەكان نەك تەنیا لە

پېنگه ی کۆنترۆلی ناوچه دهوله مهنده کانه وه سه رچاوه ی گرتبوو، به لگو له پېنگه ی مولکی زۆریشه وه له سه راپای ئیتالیا ده ستیانده که وت. ئهم مولکانه له لایه ن تاقمی کۆیلانه وه چاودێریده کران که زۆرجار له و جهنگانه دا به دیلده گیران که پۆما به رپاییده کردن. به لام زهوی ئهم مولکانه له کوپوه دههاتن به هه مانشیوه گرنگ بوو. سوپای پۆما له سه رده می کۆماردا له هاو نیشتمانیانی سه رباز پێکهاتبوو که زه ویداری بچووک بوون له ناو پۆما و دواتریش له ناوچه کانی تری ئیتالیا دا. به شیوه یه کی ته قلیدی ئه وان له کاتی پێویست دا له ناو سوپادا ده جهنگان و دواتر ده گه پانه وه سه ر کێلگه کانیا ن. کاتی که پۆما فراوان و هه لمه ته سه ربازیه کان درێژخایه ن تر بوون، ئهم مۆدیله نه ی توانی به رده وامبێ. سه ربازان له هه موو هه لمه تیک دا به درێژایی چه ندين سال له کێلگه کانیا ن دوورده که وتنه وه و زۆر له زه ویه کان که لگی به کاره ی تانیان نه ده ما. خێزانی سه ربازیه کان زۆرجار ده که وتنه بن چیا یه که له قه رز و ژیا نی کوله مه رگیا ن به سه ر ده برد. زۆری کێلگه کان به ره به ره چو لکران و خرا نه سه ر مولکی سه ناتۆره کان. کاتی که چینی سه ناتۆره کان ده وله مهن د و ده وله مهن د تر بوون، خه لکیکی زۆری بی زهوی له پۆما کۆبوونه وه، زۆرجار دوا ی ئه وه ی خزمه تی سه ربازیان ته واو ده کرد. به نه بوونی زهوی تا بۆی بگه پێنه وه، له پۆما به دوا ی کاردا ده گه پان. له کۆتایی سه ده ی دوهمی پێش زاین دا بارودۆخه که گه یشته خالی ته قینه وه، له بهر ئه وه ی له سه ریکه وه بۆشایی نیوان ده وله مهن د و هه ژار به شیوه یه که فراوان بووبوو که له وه بهر پووینه دا بوو و له سه ریکی تره وه، چونکه کۆمه لانی هاو لاتیانی نا رازی له ناو پۆما دا بوون که ئاماده ی یاخیبوون بوون له دژی ئهم نادا ده په ریه و دژی ئه ریه ستۆکراسی پۆما. به لام ده سه لاتی سیاسی له بنده ست خاوه ن زه ویه گه و ره کانی چینی سه ناتۆره کان دا بوو که سوودمه ندبوون له و گۆرپانکاریه یانه ی له ماوه ی دوو سه ده ی پێشتردا هاتبوونه ئارا وه. زۆریه یان نیاز ی گۆرپینی ئه و سیسته مه یان نه بوو که وا به باشی خزمه تیکردبوون.

پلوتارک، میژووناسی پۆما، لایوایه، کاتی که تایبیریۆس گراکۆس به ناو ئیروریا، که ناوچه یه کی ناوه ندی ئیتالیا ی ئه مپۆیه، گه شتیده کرد، ئاگاداری ئه و نا هه موارییا نه بوو که خێزانه کانی سه ربازانی - هاو لاتی تووشی بووبوون. له بهر ئهم ئه زمونه ی بوی یان له ئه نجامی نا کۆکی له گه ل سه ناتۆره

بەھىزەكانى ئەو سەردەمەدا، ئەو ھەر زوۋ دەستى بە جىبە جىكردنى پلاننىكى بويىرەنە كرد بۆ گۆرپىنى شىۋازى دابەشكردنى زەۋى لە ئىتالىيادا. ئەو لە سالى ۱۲۳ يىش زەين دا خۆى بۆ سەۋكى ئەنجومەنى ھاۋلاتىيان پالاۋوت و دواترىش پىگەكەى خۆى بەكارھىتە بۆ ئەنجامدانى چاكسازى لە دابەشكردنى زەۋىوزاردا: كۆمىسيۇنىك لەۋە دەكۆلىتەۋە كە ئايا زەۋى دەۋلەت بە شىۋەيەكى ناياسايى دەستىبە سەرداگىراۋە و ھەموو ئەو زەۋىيانەى لە سى سەد ئەيكەر زىاترن دابەشكردىن بەسەر ھاۋلاتىيە بىزەۋىيەكانى پۇما دا. دىيارىكردنى بىرى سى سەد ئەيكەر لە راستىدا بەشەك بوو لە ياسايەكى كۆن، ھەرچەندە بۆ چەندىن سەدە پىشتگويىخراۋو و جىبە جىنەكراۋو. پىشنىيازەكانى تاييىريۇس گراكۇس شەپۆلى ناپەزايى لە ناۋچىنى سەناتۆرەكان دا دروستكرد و توانىيان بۆ ماۋەيەك جىبە جىكردنى پىشنىيازەكانى بەرەستبەكەن. كاتىك تاييىريۇس توانى ھىزى ئەو جەماۋەرەى پىشتگىرىدەكرد بەكاربەئىنى بۆ لادانى سەۋكىكى تىركە ھەرپەشەى فىتۆكردنى چاكسازىيەكانى زەۋى دەكرد، ئەو كۆمىسيۇنەى ئەو پىشنىيازىكردبوو لە كۆتايى دا دامەزرا. لەگەل ئەمەش دا، سەنات لە پىگەى پىنەدانى پارە بە كۆمىسيۇنەكە، جىبە جىكردنەكەى وەستاند.

شەكان گەيشتنە ئاستى پوۋبەپوۋبونەۋە كاتىك تاييىريۇس گراكۇس داۋايكرد لەۋ پارەيەى كە لە لايەن پاشاي پىرگامەم كە شارىكى يونانى بوو بۆ خەلكى پۇما بەجىھىتلىراۋو، خەرجى كۆمىسيۇنى چاكسازىيەكانى زەۋى دابىنبكىرى. لە ھەمانكات دا، ھەۋلى دا بۆ جارى دوھم خۆى بۆ سەۋكى ئەنجومەن بىپالىتۆيتەۋە، بەشەك لە ھۆكارى ئەمەش ئەۋەبوو لەۋە دەترسا كە دۋاي وازەيتانى لە لايەن سەناتەۋە تۆلەى لىبىكرىتەۋە. ئەمەش بىيانۋى دابەدەست سەناتۆرەكان تا تاييىريۇس بەۋە تۆمەتباربەكەن كە نيازى وايە خۆى بىكاتە پاشا. ئەو و لايەنگرانى ھىرشىيانكرايە سەر و چەندىن كەسىيان لىكۆژرا. تاييىريۇس گراكۇس يەككە بوو لەۋانەى ھەر زوۋ لەۋاۋىرا، ھەرچەندە كۈشتەكەى كىشەكەى چارەسەرنەكرد و كەسانى تىرىش ھەۋلىيان دا چاكسازى لە دابەشكردنى زەۋى و لايەنەكانى تىرى ئابوۋرى و كۆمەلگاي پۇما دا بىكەن. زۆرىش لەۋانە توۋشى ھەمان چارەنۋوس بوۋنەۋە. بۆ نمونە، گايۇس، بىراى تاييىريۇس گراكۇس دۋاي ئەۋەى وىستى چاۋ لە براكەى بىكا، لە لايەن خاۋەن زەۋىيەكانەۋە كۆژرا.

ئەم ناكۆكىيانە ناۋبەناۋ لە سەدەى دواتردا سەريانەلەدەدەيەۋە - بۆ نمونە،

بونه هۆی به رپابوونی "جەنگی کۆمەڵایەتی" لە نیوان سالانی ۹۱ و ۸۷ پێش زاین دا. داکۆکیکاری سەر سەخت لە بەرژەوه ندییه کانی سەنات، لوشەس کۆرنیلیۆس سولا، نەك تەنیا هەموو داواکارییه کانی بۆ گۆرانیکاری سەرکوتکردن، بە لکو دەسەڵاتە کانی ئەنجومەنی هاوڵاتیانیشتی کە مکرده وه. هەمان ئەم مەسەلە ديسانە وه بوونه فاكتەری سەرەکی پشتگیری خەلکی پۆما بۆ جولیەس سیزەر لە مەملانێکانی دا لە گەڵ سەنات.

ئەو دەزگا سیاسییانە ی برپرە ی پشتی کۆماری پۆما بوون لە سالی ۴۹ پێش زاین دا لە لایەن جولیەس سیزەر وه لە ناوبران کاتی ک سوپاکە ی لە پووباری پۆبیکۆن پەڕاندە وه، ئەو پووبارە ی ناوچە کانی سیزنەلپاین گۆل لە ئیتالیا جیاده کردە وه. پۆما کە و تە بئەستێ سیزەر و جەنگی تری ناوخۆ بە رپابوو. هەرچە نە سیزەر سەرکە وتوو بوو، بە لām لە لایەن سەناتۆرە نارازییە کانه وه بە سەرکردایە تی بروتەس کاسیۆس لە سالی ۴۴ پێش زاین دا کورزا. کۆماری پۆما جاریکیتر دانە مەزرایە وه. جەنگی ناوخۆی نوێ لە نیوان لایەنگرانی سیزەر، بە تاییە تی مارک ئەنتۆنی و ئوکتافیان لە لایە ک و دوژمنە کانی سیزەر لە لایە کی تر وه سەرپه لدا. دوا ی ئە وه ی ئەنتۆنی و ئوکتافیان سەرکە وتنیان بە دەستەینا، لە گەڵ یە کتر دا کە وتنە شەر تا ئوکتافیان لە سالی ۳۱ پێش زاین دا لە شە پی ئاکتیۆن دا سەرکە وت. لە سالی دوا ی ئەو سەرکە وتنە وه و بۆ ما وه ی چلوپینج سال ئوکتافیان کە لە دوا ی سالی ۲۸ پێش زاین وه بە ئوگە ستۆس سیزەر ناسرا، بە تەنیا فەرمانرە وایی پۆما ی کرد. ئوگە ستۆس ئیمپراتۆریە تی پۆما ی دامە زرا ند، هەرچە نە ئەو ناو نیشتانی پرنسیپی پیا شتر بوو کە واتای "یە کە م لە ناو یە کسانان دا" ی دە گە یاند و بە پزیمە کە شی دە وت پرنسیپیە تی. نە خشی (۱۱) ئیمپراتۆریە تی پۆما پیا شاندە دا لە کاتی گە وەرە ترین قە لە مپە و ی دە سە لاتی دا لە سالی ۱۱۷ زاین دا. هەر وه ها نە خشی کە پووباری پۆبیکۆن پیا شاندە دا کە سیزەر پە رپنە وه چارە نوس سازە کە ی لێ نە نجام دا بوو.

نەخشەى (۱۱): ئىمپىراتورىيەتى پۇما لە سالى ۱۱۷ زاین دا

ئەم گواستىنەۋەيە بوولە كۆمارەۋە بۇ پرىنسىپەيت و دواترىش بۇ ئىمپىراتورىيەتى زەق كە تۋى داھىزانى پۇماي چاند. دەزگا سىياسىيە تا پادەيەك كراۋەكان، كە بناخەى سەرگەۋىتى ئابورىيان داپشتىبو، بەرەبەرە لاۋازكران. ھەرچەندە كۆمارى پۇما مەيدانىكى لىژى گەمەى لە بەرژەۋەندى چىنى سەناتۇر و پۇمانە دەۋلەمەندەكان دروستكرىبو، بەلام پۇمىكى پەھا نەبوو. ھەرگىز پىشتىر ئەۋ ھەموو دەسلەتەى لە يەك پىگەدا چىنەكرىدۇۋە. ئەۋ گۇرپانكارىيانەى لە لايەن ئۆگەستۇسەۋە ئەنجامدران، ھەرەك سىراتاى فېنسىيەكان، لە سەرەتادا سىياسى بوون، بەلام دواتر ناكامى ئابورى گەۋرەيان

لېكەوتنه. له نهجامي نه م گورنكارپانه دا، به هاتنی سدهی پېنجه می زاین،
 ئیمپراتوریه تی پوما ی پوژئاوا، که دوی نه وهی له به شی پوژه لات جیاپوه وای
 پیده و ترا، له پوی نابوری و سوپاییه وه لاواز و له سهر لیواری پووخان دا
 بو.

به درهوشتی پوما (Roman Vices)

فلاقیوس نهیتیوس کاریکته ریکی ه لکه وتوی دوا ساته کانی ئیمپراتوریه تی
 پوما بو، له لایه ن دوگلاس گیپون، نووسه ری کتیبی لاوازیون و له ناوچوونی
 ئیمپراتوریه تی پوما، وهك "دواکه سی پوما نه کان" وه سفکراوه له نیوان سالانی
 ۴۳۳ و ۴۵۴ زاین دا. نهیتیوس، تا کوشتنی له لایه ن ئیمپراتور فاله ننتینیانی
 سییه مه وه، وهك جه نه پالیک به ده سه لاترین که سی ئیمپراتوریه تی پوما بوه.
 نه وه ردو سیاستی ناوخوا و دهره وهی داپشته وه و سهر کردایه تی زنجیره یه ك
 جه نگی گرنگی دژی به ربهره کان و پوما نه کانی تر کرد له میانه ی شه پی
 ناوخوا دا. نه وه دا له وه نه پالانه ی به شداری جه نگی ناوخوایه کانیان ده کرد
 جیاواز بو که بوخوای به ته ما نه بوو بیته ئیمپراتور. له دوی کوتایی سده ی
 دوهم دا، جه نگی ناوخوا بوویه راستیه کی ژیان له ئیمپراتوریه تی پوما دا. له
 نیوان سالی مردنی مارکیوس ئورولیوس له سالی ۱۸۰ ی زاین دا و تا
 هره سه هینانی ئیمپراتوریه تی پوما ی پوژئاوا له سالی ۴۷۶ زاین دا، زور که م
 ریکه وتوه که ده یه یه ك به بی جه نگی ناوخوا یان کودی ای کوشك دژی ئیمپراتور
 تیپه پیبی. ژماره یه کی که م له ئیمپراتوره کان به هوکاری سروشتی مردوون، یان
 له شه پدا کوژراون. زوربه یان له لایه ن زه و تکارانی ده سه لات یان سوپا کانی
 خویانه وه کوژراون.

پیشه ی نهیتیوس گورنکارییه کان له کوماری پوما و سهره تای
 ئیمپراتوریه ته که بو قوناخه کانی دواتری ئیمپراتوریه ته که پرونده کاته وه. نهك
 ته نیا به شداری نه وه له جه نگی ناوخوایه به رده وامه کان و ده سه لاتی له هه موو
 بواره کانی کاری ئیمپراتوریه ته که دا جیاواز بو له جه نه پال و سه ناتوره
 ده سه لات سنووردارتره کانی سهرده ماننی پیشووتر، به لکو پیشه که ی نه وه

پوونده كاته وه كه چۆن گوزهرانى پۆمانه كان له پووی تره وه به شیوه یه کی پیشه یی له سه ده كانی دواتردا گۆرانکاری به سه ردا هات.

له قوناخه دوا ییه كانی ئیمپراتۆریه تی پۆما دا، ئه وانه ی پێیان ده لێن به ربه ربیه كان، كه له سه ره تادا كۆنترۆلگرا و له ناو سوپا كانی پۆما دا پێكخرا بون یان وهك كۆیله به كارد هه یتران، زۆریه ی ناوچه كانی ئیمپراتۆریه ته كه یان خسته ژێر دهستی خۆیانه وه. وهك پیاویکی لاو، ئه یتیۆس له لایه ن به ربه ره كانه وه به بارمه گرا، یه كه مجار له لایه ن گۆسیه كان له ژێر سه ركردایه تی ئه لاریك و دواتر له لایه ن هه نه كانه وه. په یوه ندییه كانی پۆما له گه ل ئه م به ربه ربیه ئاماژهن بۆ ئه وه ی كه چۆن شته كان دوا ی سه رده می كۆمار گۆرانکاریان به سه ردا هاتبوو. ئه لاریك له لایه كه وه دوژمنی سه رسه خت و له لایه کی تریشه وه هاو په یمانی پۆمانه كان بوو تا ئه و پاده یه ی له سالی ۴۰۵ دا كرایه یه كێك له جه نه پاله بالا كانی سوپای پۆمانی. به هه رحال، ئه م پێكه وه هه لكرده كاتی بوو. به هاتنی سالی ۴۰۸، ئه لاریك شه پی دژی پۆما ده سپێكرد و ئیتالیا ی داگیركرد و كاربه ده ستانی پۆمای ده ركرد.

هه نه كانیش دوژمنی به هیز و له هه مانكات دا زووزووش ده بوونه هاو په یمانی پۆمانه كان. هه رچه نده ئه وانیش ئه یتیۆسیان به بارمه گرت، دواتر له جه نگیکی ناو خۆیی دا شان به شان ی ئه و شه پیانكرد. به لام هه نه كان بۆ ماوه یه کی زۆر له گه ل لایه ك دا نه ده مانه وه و به سه ركردایه تی ئه تیلاس له سالی ۴۵۱ دا شه پیکی گه و ده یان له و به ری پووباری پاینه وه دژی پۆمانه كان به رپا كرد. ئه مجاره ئه وانه ی به رگرییان له پۆمانه كان كرد بریتیبوون له گۆسه كان به سه ركردایه تی سیۆدۆریك.

هه موو ئه مانه ش نه بوونه پێگر له به رده م نوخبه پۆمانییه كان دا تا هه ول ی پازیكردی فه رمانده به ربه ره كان بده ن، زۆرجاریش له پێتاوی پاراستنی خاکی پۆما دا نه بوو، به لكو بۆ هیشته نه وه ی بالا ده ستیان بوو له و ململانی ناو خۆییانه ی له سه ر ده سه لات له ئارادا بوون. بۆ نمونه، فانداله كان له سه رده می گایسیریك پاشادا، چه ندى ناوچه ی دورگه ی ئابیریایان تالانكرد و دواتریش له دوا ی سالی ۴۲۹ وه وه سه رچاوه ی خۆراكی پۆمانه كانیان له باكووری ئه فریقا داگیركرد. كاردانه وه ی پۆما بۆ ئه مه بریتیبوو له پێشكه شكردنی كچه منداله كه ی ئیمپراتۆر فالانتینیانی سییه م وهك بوك به گایسیریك. گایسیریك له و ده مه دا كچی یه كێك له

سەرکرده کانی گۆسه کان ژنی بوو، به لām نه مه پیناچی نه وی له کاره که ی وه ستانبی. نه و هاوسه ریه که ی به تالکرده وه به و بیانوه ی که ژنه که ی ویستویه تی بیکوژی ناردیه وه بۆ خیزانه که ی دوی نه تککردنی به پرینی هه ردوو گوئی و لووتی. له به ختی بووکی داهاتوو له بهر که می ته مه نی له ئیتالیا هیشتیان وه و شووکرده که ی به گایسریک نه چوه سه ر. دواتر شووی به جه نه پالیککی به هیژکرد که پیژنیۆس ماکزیمه س بوو، هه ر نه ویش پلاندانه ری کوشتنی نه یتییۆس بوو له لایه ن ئیمپراتۆر فالانتینیانی سییه مه وه و دواتریش ئیمپراتۆر له پیلانیکدا که له لایه ن ماکزیمه سه وه دانرا بوو، کوژرا. ماکزیمه س خۆی کرده ئیمپراتۆر، به لām ده سه لاته که ی زۆر کورت و زوو کۆتاییهات و له هیژشیککی گه ورده دا دژی ئیتالیا له لایه ن فانداله کانه وه به سه رکرده تی گایسریک، کوژرا، که بوه هۆی داگیرکردنی پۆما و خاپوورکردنی به شیوه یه کی درپاندانه.

له سه ره تای سه ده ی پینجه م دا به ریه ریه کان گه یشتبوونه ده روزه ی پۆما. هه ندیک له میژوونا سان لایان وایه که نه مه نه نجامی پووبه پووبوونه وه ی پۆمانه کان بوو له گه ل دوژمنه زیاتر سه رسه خته کانیا ن دا. به لām سه رکه وتنی گوس و هه ن و فانداله کان نیشانه بوون نه ک هۆکاری لاوازیوونی پۆما. له سه رده می کۆماردا، پۆما پووبه پووی دوژمنی سه رسه خت تر و پیکخراو تری وه ک قه رتاجه کان بوپۆوه. لاوازیوونی پۆما له نه نجامی هۆکاری هاوشیوه ی هۆکاره کانی لاوازیوونی ده ولته تی - شاری مایا بوو. ده زگا سیاسی وئابوورییه کانی پۆما که تا ده هات چه وسینه رتر ده بوون، بوونه هۆی له ناوچوونی، چونکه نه م ده زگایانه بوونه هۆی سه ره له دانی ململانی له ناو فه ره مانپه وایان و هه لگیرسانی جه نگی ناوخۆ.

بنچینه کانی لاوازیوون به لایه نی که مه وه ده گه رینه وه بۆ ده سترگتن به سه ر ده سه لات دا له لایه ن ئۆگه ستۆسه وه، که په وپه وه ی نه و گۆرپانکاریانه ی خسته جووله که ده زگا سیاسیه کانیا ن چه وسینه رترکردن. هه ندیک له و گۆرپانکاریانه بریتی بوون له گۆرپانکاری له هه یکه لی سوپا دا که بوه هۆی نه وه ی جیابوونه وه نه ستم بی، به مه ش نه و توخمه گرنگی له ناوپرد که نوینه رایه تی سیاسی بۆ پۆمانه ئاساییه کان مسۆگه رکردبوو. ئیمپراتۆر تایبیژیۆس که دوی ئۆگه ستۆس له سالی ۱۴ زاین دا ده سه لاتی گرته ده ست، نه نجوومه نی هاوالاتییانی

هه‌لوه‌شاندوه و ده‌سه‌لاته‌کانی گواسته‌وه بۆ سه‌نات. له‌ بری ده‌نگی ئازاد، هاو‌لاتییانی پۆما به‌ خۆپایی گه‌م و دواتریش پۆنی زه‌یتوون و شه‌راب و گوشتی به‌رازیان به‌سه‌ردا دابه‌شکرا و له‌ پێگه‌ی کێپ‌کێکانی سی‌رکه‌س و زۆران‌بازییه‌وه سه‌رگه‌رمی رابواردن کران. له‌ نه‌نجامی چاک‌سازییه‌کانی ئۆگه‌ستۆس دا، ئیمپراتۆره‌کان له‌ بری پشت‌به‌ستن به‌ سوپای پێکهاتوو له‌ سه‌ربازانی - هاو‌لاتی، که‌وتنه‌ پشت‌به‌ستن به‌ پاسه‌وانانی پریتۆری که‌ گروپی نوخبه‌ی سه‌ربازانی پرۆفیشه‌نه‌ل بوون و له‌ لایه‌ن ئۆگۆسته‌سه‌وه پێکهاتنرا. زۆری نه‌خایاند پاسه‌وانه‌کان بۆخۆیان بوونه‌ هێزی کاریگه‌ری سه‌ربه‌خۆ له‌ دانانی ئیمپراتۆردا و زۆرجاریش له‌ پێگه‌ی شیوازی ناشتیانه‌وه نا به‌لکو له‌ پێگه‌ی جه‌نگی ناوخۆ و پیلانگێڕیه‌وه. له‌ هه‌مانکات دا ئۆگه‌ستۆس ئه‌ریستۆکراسی له‌ دژی هاو‌لاتییانی ئاسایی پۆما به‌هێزکردو ئه‌و نایه‌کسانییه‌ی که‌ پێشه‌ی ململانێکانی نیوان تایبیریۆس گراکوۆس و ئه‌ریستۆکراته‌کانی پێکهاتنابوو، به‌رده‌وامبوو، په‌نگه‌ به‌هێز تریش بوی.

چرپوونه‌وه‌ی ده‌سه‌لات له‌ ناوه‌ندا بوه‌ هۆی ئه‌وه‌ی مافی مولکداری پۆمانه‌ ئاساییه‌کان که‌متر جێگیربێ. زه‌ویوزاری ده‌وله‌ت له‌ پێگه‌ی زه‌وتکردنه‌وه فراوانتر بوو، تا ئه‌و پاده‌یه‌ی له‌ چه‌ندین ناوچه‌ی ئیمپراتۆریه‌ته‌که‌دا زه‌وی ده‌وله‌ت گه‌یشته‌ نیوه‌ی هه‌موو زه‌وییه‌کان. مافی مولکداری له‌ نه‌نجامی چرپکردنه‌وه‌ی ده‌سه‌لات له‌ ناو ده‌ستی ئیمپراتۆر و ده‌ستپێوه‌نده‌کانی دا زۆر ناجێگیر بوو. به‌ شیوازی‌ک که‌ زۆر جیاوازه‌بوو له‌وه‌ی له‌ ده‌وله‌تی - شاری مایا دا پوویدا و ململانێی ناوخۆ بۆ ده‌ستگرتن به‌سه‌ر ئه‌م پێگه‌ به‌هێزه‌ دا زیادیکرد. ته‌نانه‌ت پێش سه‌ده‌ی پێنجه‌می پڕ ئاژاوه‌ که‌ به‌ربه‌ریه‌کان ده‌سه‌لاتی بالاییان په‌یداکرد، جه‌نگه‌کانی ناوخۆ به‌رده‌وام پووینده‌دا. بۆ نمونه‌، سیپتیمیۆس سی‌فیره‌س ده‌سه‌لاتی له‌ دیدیۆس جولیانۆس سه‌نده‌وه و دواتر، دوا‌ی کوشتنی پێریناکس له‌ سالی ۱۹۳ زاین دا، خۆی کرده‌ ئیمپراتۆر. سی‌فیره‌س که‌ سییه‌م ئیمپراتۆری ئه‌وه‌ی پێیده‌وتری سالی پێنج ئیمپراتۆره‌که‌ بوو، دواتر جه‌نگی له‌ دژی ئه‌و نه‌یارانه‌ی به‌رپاکرد که‌ چاویان بریبه‌و جێگه‌که‌ی. ئه‌وانیش بریتی‌بوون له‌ جه‌نه‌پال پی‌سی‌نینۆس نیگه‌ر، له‌ سالی ۱۹۴ زاین دا و جه‌نه‌پال کلو‌دیۆس ئه‌لبینۆس له‌ سالی ۱۹۷ زاین دا تێکشکێنران. سی‌فیره‌س هه‌موو زه‌وییه‌کانی ئه‌و دوژمنانه‌ی له‌ جه‌نگه‌ ناخۆیه‌کان دا به‌شداربوون زه‌وتکرد. هه‌رچه‌نده

فەرمانپەرۋايانى تۈنلەش ۋە تەرەققىي (لە ۹۸ تا ۱۱۷ زايىن) دا و
ھادىيان و ماركۇس ئۆزلىك ۋە سەھى دۈتەردا، تۈنلەش دارمانى
ئىمپىراتورىيە تەككە بۈسۈش، بەلەم نە يانتۈنى يان نە يانويست چارەسەرى كېشە
دەزگايىيە بىنەپەتەكەن بىكەن. ھېچ يەككە لەم پىۋانە پېشنىيازى ۋازىتىن لە
ئىمپىراتورىيە يان دامە زىندانە ۋە دەزگايىيە سىياسى كارىگەرى ھاۋشىۋە
ئەۋانە كۆمەرى پۇمىيان نەكرد. ماركۇس ئۆزلىك ۋە لەگەل ھەموو
سەركەۋىتەكەن دا، لە لاين كۆرەكەيە ۋە كۆمۇدۇس جىگەيگىرەيە ۋە كە زىاتىر
لە كالىگۇلا و نىرۇ دەچۈنەك لە باۋكى.

زىادىبۈنى ناجىگىرىيە لە شىۋازى بىلەن ۋە جىگەي شارانى
ئىمپىراتورىيە تەككە دىار بوو. بە ھاتنى سەھى سىيەمى زايىن، ھەموو شارە
گەرەكەن ئىمپىراتورىيە تەككە دىۋارى بەرگىيان ھەبوو. لە چەندىن ھالەت دا
مۇنىۋىيەتەكەن تالانكەن بۇ پەيدا كەردى بەرد كە لە قايمىكەردى دىۋارەكەن دا
بەكار دەھىنەن. لە گۇل، بەر لە گەيشتنى پۇمانەكەن لە ۱۲۵ پېش زايىن
دا، ئاسايى بوو كە شۈيىنى نىشە جىيۈن لە سەر گەردەكەن دىۋىستىكەن چۈنكە
دەتۈنرا بە ئاسانى بەرگىيان لىكەرى، لە سەرەتاي گەيشتنى پۇمانەكەن دا
ئەم شۈيىنى نىشە جىيۈنەن گۈزەنە ۋە بۇ دەشتەكەن، بەلەم لە سەھى
سىيەم دا ئەم پېچكەيە پېچەۋانە بۇۋە.

شانە شانى تەشەنەكەردى ناسە قامگىرىيە سىياسى گۇرپپەكارى ئەۋتەلەناو
كۆمەلگەدا ھاتەنارۋە كە دەزگا ئابۋورىيەكەن يان بەرە دەزگايىيە چەۋشەنەرت
بىرد. ھەرچەندە ھاۋلا تىبۈن فراۋانتر كرا تا ئەۋ پادەيەي كە بە ھاتنى سالى
۲۱۲ زايىن، نىكەي ھەموو دانىشتۈن ئىمپىراتورىيە تەككە ھاۋلاتى بوون، بەلەم
ھەموو ھەستەكەردىكەن بە بوونى يەكسانى بەرامبەر ياسا بەرە ۋە ھاۋزى پۇشەت. بۇ
نەۋىنە، لە كاتى دەسلەتلى ھادىيان دا (سالى ۱۱۷ بۇ سالى ۱۳۸ زايىن)
جىۋازى ئاشكەرە لە جۇرى ئەۋ ياسايەنە ھەبوو كە بە سەر كاتەكۇرىيە
جىۋازەكەن ھاۋلاتىيانى پۇما دا جىيە جىدەكەن. بە ھەمانشۈۋە گىرگە، پۇلى
ھاۋلاتىيان بە تەۋى جىۋاز بوو لەۋ پۇلەي لە سەردەمى كۆمەرى پۇما دا
ھەيانبوو، كە دەيانتۈنى جۇرەكەن لە دەسلەتلىيان لە ۋەرگىرنى بىرپارە سىياسى و
ئابۋورىيەكەن دا ھەيى لە پىگەي ئەنجۈمەنەكەن ناۋ پۇماۋە.

كۆپلەيتى لە ھەموو پۇما دا بەردەۋامبوو، ھەرچەندە جۇرە ناپۈنىيەكە ھەيە

له باره‌ی ئه‌وه‌ی كه په‌نگه پېژنه‌ی كۆيلان له ناو دانېشتوان دا به درېژايي سهدكان كه‌مى كردېي. به‌هه‌مانشپوه گرنه‌گ، له‌گه‌ل په‌ره‌سه‌ندنې ئيمپراتوريه‌ته‌كه‌دا، تا ده‌هات ژماره‌ی زياترې كړيكارانې كشتوكالي پله‌يان بۆ ئاستي نيمچه به‌نده نزمده‌كرايه‌وه و به زه‌وييه‌كانيانه‌وه ده‌به‌سترانه‌وه. بارودڅخې ئه‌م به‌ندان "كۆلوني" به‌خه‌ستي له دۆكيوميئته ياساييه‌كاني وهك كۆديكس سيؤدۆسيانؤس و كۆديكس جه‌ستينياتؤس دا باسكراوه و له‌وانه‌يه له سهرده‌مى ده‌سه‌لاتي ديؤكليتيان (سالي ۲۸۴ بۆ سالي ۳۰۵ زايڼ) ه‌وه سهرپانه‌لدايې. مافي خاوه‌ن زه‌وييه‌كان به‌سهر كۆلونييه‌كانه‌وه له زيادبووندا بوو. ئيمپراتور كونستانطين له سالي ۳۳۲ دا پڼگه‌ي دا به‌خاوه‌ن زه‌وييه‌كان تا كه‌سيكي كۆلونيكر او پتوه‌ند بكه‌ن كه گومانې هه‌لاتنې ليده‌كرا و له سالي ۳۶۵ ه‌وه كۆلونييه‌كان نه‌يانده‌توانې مولكي خويان به‌يې په‌زامه‌ندي خاوه‌ن زه‌وييه‌كانيان بفرۆشن.

هه‌روهك چۆن ده‌توانين پاشماوه‌ي كه‌شتيه‌كان و ستووني سه‌هۆلي گرڤنلاند به‌كاربه‌يئين بۆ زانيني فراوانبووني ئابووري پوما له سهردمى كۆن دا، ده‌شتوانين به‌كاريانه‌يئين بۆ زانيني لاوازيووني ئه‌و ئابوورييه. به‌هاتنې سالي ۵۰۰ زايڼ، لوتكه‌ي ژماره‌ي كه‌شتيه‌كان له ۱۸۰ وه هاته‌خوار بۆ بيست كه‌شتي. كاتيگ پوما به‌ره‌و لاوازي چوو، بازرگاني له ده‌رياي ناوه‌پاست دا هه‌ره‌سيه‌يئاو ته‌نانه‌ت هه‌نديك له زانايان لايانوايه كه بازرگاني نه‌گه‌پايه‌وه دۆخه به‌رزه‌كه‌ي سهرده‌مى پومانه‌كان تا سهده‌ي نۆزده‌يه‌م. سه‌هۆله‌كه‌ي گرڤنلاند چيرۆكيكي هاوشپوه‌مان پيدهلې. پومانه‌كان زيويان له برى پاره به‌كارده‌هينا و قورقوشميش به‌چه‌ندين شپوه به‌كاره‌يئراوه، له‌وانه بۆ دروستكردنې بۆري و پتويسته‌كاني سهر ميژي نانخواردن. دواي ئه‌وه‌ي له سهده‌ي يه‌كه‌مى زايڼ دا برى ئه‌م كانزايانه گه‌يشته لوتكه، دواتر نيشته‌وه‌كاني قورقوشم و زيو و مس له ستوونه سه‌هۆله‌كان دا كه‌ميكرد.

ئه‌زمووني گه‌شه‌كردنې ئابووري له سهرده‌مى كۆمارى پومادا سهرنجراكيش بوو، هه‌روهك نمونه‌كاني تري گه‌شه‌كردن له سايه‌ي ده‌زگاياني چه‌وسينه‌ردا، يه‌كيئي سؤقيه‌ت يه‌كيكه له نمونه‌كان. به‌لام گه‌شه‌كردنه‌كه سنووردار و نه‌توانرا به‌رده‌وامى پيډري، ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر ئه‌وه‌ش له‌به‌رچاوبگيرى كه ئه‌م گه‌شه‌كردنه له سايه‌ي ده‌زگاياني نيمچه‌كراوه‌دا پوييدا. گه‌شه‌كردن له‌و

سەر دمه دا له ئه نجامى به ره مدارى پێژهى به رزى كشتوكال و وه رگرتنى سهرانهى قورس له هه ريمه كان و بازرگاني شوينه دووره كان، پوویدا، به لام له سهر بنه ماي پيشكه وتنى ته كنه لوجى و تيكدانى بنياتنه ر دانه مه زرابوو. پۆمانه كان هه نديك ته كنه لوجى سهره تايى وه كو ئامراى ئاسنى و چهك و خويندن و كشتوكال به گاسن و تهكنيكه كانى بيناسازيان به ميرات بۆ مابوو. ئه وانيش له قوناخه سهره تاييه كانى كۆمار دا شتى نوڤيان دروستكرد: چيمه نتۆى بيناسازى و په مپ و ناعوور. به لام دواتر پيشكه وتنى ته كنه لوجى له هه مو ماوهى ده سه لاتى ئيمپراتۆريه تى پۆما دا وه ستا. له دروستكردى كه شتى دا، بۆ نمونه، پيشكه وتنى كه م له بوارى ديزاينى كه شتى يان كه ره سته كانى ئازووشتنى كه شتى دا پوویدا و پۆمانيه كان هه رگيز سوكانى ئازووشتيان دانه مينا و ئازووشتنى كه شتى له پيگه سوله وه ئه نجامده درا. ناعوور زۆر به هيواشى بلأوبوو، بۆيه هيڤى ئاو نه يتوانى شوپش له ئابوورى پۆما دا ئه نجامبدا. ته نانه ت ده سكه وته گرنگه كانى وهك كه نالى ئاو و ئاوه پۆى شاران، ته كنه لوجيه باوه كانى تيدا به كارهيتر، هه رچه نده كاتيك پۆمانه كان ئه م ته كنه لوجيه يان به كارده مينا ژيرانه به كاربانده مينا. ده كرا هه نديك گه شه كردنى ئابوورى به بى نوڤكارى ئه نجامبدرى به پشتبه ستن به ته كنه لوجى به رده ست، به لام ئه مه گه شه كردنيك بوو به بى تيكدانى بنياتنه ر و زۆرى نه خاياند. له كاتيك دا مافى مولكدارى ناجيگير تر بوو و مافه ئابووريه كانى هاوالاتيانيش شانبه شانى لاوازبوونى مافه سياسيه كانيان به ره و لاوازى پويشتن و به هه مانشيوه ش گه شه كردنى ئابوورى لاوازبوو.

شتيكي به رچاو ده ربارهى ته كنه لوجى نوڤى له سهر دمه مى پۆما دا بره يتيه له وهى كه په نگه دروستكردن و بلأوكردنه وه يان له لايه ن ده وله ته وه ئه نجامدرايى. ئه مه شتيكى باشه تا ئه و كاتهى حكومه ت برپيارده دا كه چيتر نايه وي گرنكى به په ره پيدانى ته كنه لوجى بدا - ئه مه ش چه ندين جار پوویداوه له ترسى تيكدانى بنياتنه ر. نووسه رى مه زنى پۆمانى، پلينى گه وره، ئه م چيروكه ده گيريه وه: له سهر دمه مى ده سه لاتى ئيمپراتۆر تايبيريۆس، پياويك جوړه شووشه يه كى داهينا كه نه ده شكا و چوو بۆ لاي ئيمپراتۆر و به ته مابوو خه لاتيكي گه وره بكري. ئه و داهينانه كهى نمايشكرد و تايبيريۆس گراكۆس لى پرسی كه ئايا ئه و كه سى ده ربارهى داهينانه كهى ئاگادار كرده. كاتيك پياوه كه

به نه خیر وه لāmیدایه وه، تایبیریۆس فه رمانی دوورخستنه وه و کوشتنی پیاوه که ی دهرکرد، (بۆ ئه وه ی به های ئالتوون که منه بیته وه بۆ به های قوب). ئه م چیرۆکه دوو شتی سه رنچراکیش له خۆده گری. یه که م، پیاوه که یه که مجار چوه لای تایبیریۆس گراکۆس بۆ وه رگرتنی خه لات، له بری ئه وه ی بزنیسیک بۆخۆی دابه زینیی و له رپگه ی فرۆشتنی شووشه وه قازانجی ده سته که وئ. ئه مه ش پۆلی حکومه تی پۆما له کۆنترۆلکردنی ته که نه لۆجی دا پيشانده دا. تایبیریۆس ئاماده بوو داهینه که له ناو به ریی له به ر کاریگه ری خراپی ئابووری که داهینه که ده یه ئینایه ئاراه. ئه مه ش ترسی کاریگه ری ئابووری تیکدانی بنیاتنه ره.

به لگه ی راسته خۆ له به رده سته دایه دهریاره ی ترس له ئاکامه سیاسیه کانی تیکدانی بنیاتنه ره له سه رده می ئیمپراتۆریه ته که دا. سوتۆنیۆس پیمان ده لی که چۆن ئیمپراتۆر فیتسپاسیان، که له ماوه ی سالانی ۶۹ و ۷۹ زاین دا فه رمانه واییکرده، له لایه ن پیاویکه وه په یوه ندی پتیه که راه که ئامیزکی داهینه بوو بۆ گواسته نه وه ی ستوونی به ردی به نرخیکی که م بۆ کۆشکی فه رمانه وایی له قه لای پۆما دا. ستوونه کان گه وره و قورس بوون و گواسته نه وه یان زۆر زه حمه ت بوو. ده بوایه ستوونه کان له شوینی دروستکردنیانه وه که کانه کان بوون بگوێزرایانه وه بۆ پۆما و پتویستی به کاری هه زاران پیاو و له سه ر حکومه تیش زۆر گران ده که وت. فیتسپاسیان پیاوه که ی نه کوشته به لām ئاماده ش نه بوو نوێکارییه که ی به کاربه ئینی و رایگه یاند (ئایا چۆن ده توانم خه لکه که م تیر بکه م؟). دیسانه وه داهینه ریک په نای بۆ حکومه ت هینا. په نگه ئه مه له شووشه نه شکاوه که سروشتی تر بووبی چونکه حکومه تی پۆما به قورسی خه ریکی دروستکردنی ستوون و گواسته نه وه یان بوو. دیسانه وه نوێکارییه که په تکرایه وه له به ر هه په شه کردنی تیکدانی بنیاتنه ره، نه ک له به ر کاریگه ری ئابووری، به لکو له ترسی تیکدانی بنیاتنه ری سیاسی. فیتسپاسیان خه می ئه وه ی بوو ئه گه ر خه لک شاد نه کات و کۆنترۆلیان نه کات، ئه و له پووی سیاسیه وه ناسه قامگیری دروستده بی. ده بوایه هاوالاتییانی پۆما سه رقاق و گوێپایه ل بکرانایه، بۆیه باشتی بوو کار هه بوایه و کاریان پتیبکرایه، کاری وه ک گواسته نه وه ی ستوونه کان. ئه مه ته واکاری نان و سیرکس بوو که به خۆپایی دابینکرا بوو تا خه لک پازین. شایانی باسه که ئه م دوو نمونه یه ماوه یه کی که م

دواي پووخاني كۆماره كه سەريانە ئاداۋە. ئىمپراتۇرە كانى پۇما دەسلەپتىكى
گەلنىڭ زياتىرىن ھەببۇ لەچاۋ فەرمانىدە واپانى سەردەمى كۆمار دا بۇ
بەربەستىكىنى كۆپەتكەن.

ھۆكۈمەت كىرىشى تىرىشچانلىقى بۇ ھەببۇنى ئۆتكۈزۈش بىلەن بىرلىكتە
كۆپەيتىش. بە فراۋانلىقىنى ئۇ ئۇچۇرغا ئەلەي ۋە دەسلەپتىكى پۇما دا بىر،
ئۇمارە يەككى زۆر لە خەلگە كىرگەن كۆپەيتىش ۋە ئۆزگەرتىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىتالىيە
لەسەر مۇلكە گەرەكلىك كىرىش. ئۇمارە يەككى زۆر لە خەلگە پۇما پىئوستىيان
بە ۋە ھەببۇ كىرىش ۋە لەسەر ئۇ كۆمەككە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇمارە
دەپمۇ ئۆتكۈزۈش لە كۆپەيتىش بەھارغا؟ باسسى ئۇمارە مانىدە كە ئۆتكۈزۈش لە لايەن
كە سانى ئۆتۈش خاۋەن ئۆتكۈزۈش ئۆتۈش ۋە چارەسەرى ئۆتۈش بۇ كىشى
كۆنەكەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لە پۇما ئۇ خەلگە خەرىكى بەرەمەتتە بىر
كۆپەيتىش بىر ۋە دۆلەت كە سانى نىمچە بەندە كۆلۈنى بىر كە ھاندانىكى
ئۆتۈش ھەببۇ ئۆتكۈزۈش بىر، چۈنكى خۇدانە كانىيان نەك ئۇمان سوۋىيان لە
بەربەستىكى ئۆتكۈزۈش ۋە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەربىي چەندىن چار لەم كىشىدە دەپمۇ
ئۇ ئۆتۈش بەندە ئۆتكۈزۈش ۋە سانىدە ھەببۇ ئۆتكۈزۈش ۋە سانىدە
ھاۋشىدە كۆپەيتىش ۋە بەندە ئۆتكۈزۈش ۋە سانىدە ئۆتكۈزۈش. ئەمەش بۇ جىھانى
كۆن ۋە سەردەمى ئۆتكۈزۈش. بۇ ئۆتۈش، لە ۋىلايەتە يەككەتە كان دا
ۋىلايەتە كانى باكوور نەك باشوور بەندە ئۆتكۈزۈش لە شۆپشى پىشە سانى دا كىرىد.
بىگومان كۆپەيتىش ۋە بەندە ئۆتكۈزۈش سامانىكى زۆرى بۇ ئۆتۈش پىشە ۋە نا كە
خاۋەنى كۆپەيتىش بىر ۋە كۆنۈش بەندە كانىيان دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بەلام نە يانتوانى
ئۆتكۈزۈش تەككە ئۆتكۈزۈش بۇ كۆمەككە بەندە ئۆتۈش.

ھېچ كەسنىڭ ئە قىندۇلاندۇ ۋە نامە ئۆتكۈزۈش

بە ھاتىنى سالى ۴۳ زايىن، كىلادىيۇس، ئىمپراتۇرى پۇما ئۆتكۈزۈش
داگىر كىرىدۇ، بەلام نەگە ئۆتكۈزۈش سىڭىدۇ. دوا ھەلى بىسۋود لە لايەن
ئۆتكۈزۈش، فەرمانىدە ۋە پۇما لە ئۆتكۈزۈش دا درا ۋە دۆلەت ۋە لايەن سالى
۸۵ زايىن دا زىچىرەك بىر ۋە سەربازى دۆستىدە بۇ پاراستىنى سىڭىدۇ كانى

باکووری ئینگلتەرە. يەككە لە گەرەتيرنى ئەم بىنكانە لە فئىندۆلاند بوو كە سى و پئىنج ميل لە پۆژئاواى نيوكاسلەو دوورە و لە سەر نەخشەى (۱۱) پيشاندارو و ئەو كاتە دەكەوتە باكوورى پۆژئاواى ئىمپراتۆرىيەتەكەو. دواتر، فئىندۆلاند خرايە ناو شوراىەكى بەرگرى هەشتاو پئىنج ميلیەو كە لە لاىەن ئىمپراتۆر هادريان دروستكرا، بەلام لە سالى ۱۰۳ زاین دا كاتىك فرماندەى پۆمانى كانديدۆس لەویدا سوپاكەى دامەزراندبوو، ئەمە بىنكەيەكى دابراو بوو. كانديدۆس پەيوەندىكرد بە ئوكتافىۆسى هاوڕێى بۆ دابىنكردى ئازوقە بۆ حامیەكەى پۆما و ئوكتافىۆس وەلامى نووسراوێكى كانديدۆسى بەم جۆرە داوەتەو:

لە ئوكتافىۆسەو بۆ كانديدۆسى براى، سلاو

چەند جارێك بۆم نووسیویى كە نزیكەى پئىنج هەزار مۆدى گۆلە دانەوێلەم كړیو، بۆیە پئویستم بە پارەى كاش هەيە. ئەگەر هەندىك پارەى كاشم بۆ نەنئیرى، بە لاىەنیکەمەو، پئىنج سەد دینارى، ئەوا ئەنجامەكەى بریتیدەبێ لە كەیسچوونى ئەوێ وەك پئیشەكى دامناو، كە نزیكەى سئیسەد دینارى یەو دەكەومە دۆخىكى نەشیاو وە. بۆیە داوات لێدەكەم كە بە زووترین كات هەندىك كاشم بۆبنئیرى. ئەو پئىستانەى دەربارەیان نووسیوتە وان لە كاتاراكتنۆیۆم – بۆیان بنووسە كە ئەوانە و ئەو عەرەبانەيەى دەربارەى نووسیوتە بدرئینە من. بۆخۆم دەچووم بۆ وەرگرتنیان، بەلام نەمویست ئازارى ئازەلەكان بەدەم چونكە پێگاکان زۆر خراپن. لەگەڵ تئیرتیۆس بەدواداچوون بكە بۆ ئەو ۸,۵ دینارى یە لە فەتالیسەو پئیگەيشتو. ئەو هئیشتا نەيخستونەتە سەر حسابەكەم. هەولبەدە پارەى كاشم بۆ بنئیرى تا بتوانم گۆلە دانەوێلەكان لە سەر خەرمان بكرم. سلاو لە سبێكتاتەس و فئیرمەس. بە خئیربچیت.

نوسراوەكانى نۆوان كانديدۆس و ئوكتافىۆس هەندىك لاىەنى گرنكى خوشگوزەرانى ئابوورى ئینگلتەرەى پۆما پيشاندەدەن: ئابوورىيەكى دراویى پئیشكەوتوو دەخاتە پوو كەخاوەنى خزمەتگوزارى دارایى بوو. ئەو پيشاندەدەن كە پێگای دروستكراو هەبوو هەرچەندە هەندىجار لە بارى خراپدا

بوون. ئەو نووسراوانە بوونی سیستەمی نەختینە پیشاندەدەن کە باجی کۆکردۆتەو بۆ ئەوەی مووچەى کاندیدۆسى پێدەری. لەهەمووشى گرتگرت، ئەو نووسراوانە ئەوە پیشاندەدەن کە هەردوو پیاووە کە خۆیندەوار بوون و جۆرە خزمەتگوزارییەکی پۆست هەبۆ. ئینگلتەرەى پۆما سوودمەند بۆە لە دروستکردنى کەلوپەلى قورپىنەى کوالىتى بەرز بەتایبەتى لەناوچەى ئۆکسفۆردشیر و خاوەن شارى خاوەن گەرماو و تەلارى گشتى و تەکنیکەکانى دروستکردنى خانوو بە بەکارهێنانى مۆرتار و خشت بۆ دروستکردنى بانى بیناکان بۆە.

بە هاتنى سەدەى چوارەم، ئەمانە هەموویان بەرەو لاوازیوون چوون و دواى سالى ٤١١ زاین ئیمپراتۆریەتى پۆما وازی لە ئینگلتەرە هینا. سوپاکان پاشەکشەیان پێکەران و ئەوانەى بەجێمان موچەکانیان بران. لەگەڵ هەرسەهینانى دەولەتى پۆما، بەرپرسە کارگێرییەکان لە لایەن دانیشتوانەو دەزگەکان. بە هاتنى سالى ٤٥٠ زاین، هەموو هیماکانى خۆشگوزەرانی ئابووری نەمان. جۆلەى پارە وەستا و ناوچە شارییەکان چۆلکەران و تەلارەکان بەردەکانیان لێکرایەو. پێگاکان بە گیا داپۆشران. تەنیا جۆریک کەلوپەلى قورپىنە کە دروستدەکرا سادە و دەستکردبوون، نەک لە کارگەدا دروستکەری. خەڵک بەکارهێنانى مۆرتەریان لەبەرچۆو و خۆیندەوارى بە شیوەیەکی بەرچاو کەمیکرد. بانەکان لە لقى درەخت دروستکەران نەک خشت. چیتەر کەس لە قیندۆلاندواو نامەى نەنارد.

دواى سالى ٤١١ زاین، ئینگلتەرە تووشى داپمانى ئابووری هات و بۆە وولاتیىکى دابراوى هەژار. ئەمەش یەكەمجار نەبوو. لە چاپتەرى پێشووئەدا بینیمان کە چۆن شۆرشى کشتوکالى لە دەورى سالى ٩٥٠٠ پێش زاین دا لە پۆژەلاتى ناوەراست دا دەس پێکەرد. لە کاتێک دا دانیشتوانى ئەریحا و ئەبو هورەیرە لە شارانى بچوک دا دەژیان و کشتوکالیان دەکرد، دانیشتوانى ئینگلتەرە هیشتا خەریکی راوکردن بوون و خۆراکیان کۆدەکردەو و بەلایەنیکەمەو تا ٥,٥٠٠ سالى تریش بەم شیوەیە بەردەوامبوون. تەنانت ئەو کاتەش ئینگلیزەکان کشتوکال و بەخێوکردنى ئاژەلیان دانەهینا: کشتوکال و بەخێوکردنى ئاژەل لە لایەن ئەو کۆچبەرەو هینران کە لە پۆژەلاتى ناوەراستەو هاتبوون و لە سەرتاسەرى ئەوروپادا هەزاران سال بوو

بلاوبوبونونه وه. کاتیک دانیشتونانی ئینگلتیره بهم نوئیکارییه سهرهکیانه گه یشتنه وه، دانیشتونانی پۆژه لاتی ناوه راست شار و نووسین و کهلوپه لی قورپینیان داهینابوو. به هاتنی سالی ۳,۵۰۰ پیش زاین، شارانی وهك ئورك و ئور له میژوپۆتامیا که عیراقی ئه مپۆیه، دروستکران، پهنگه ئورك له سالی ۳,۵۰۰ پیش زاین دا، دانیشتونانیکی چوارده ههزار کهسی هه بووبی و ماوه یه کی که میش دوی ئه وه ژماره که گه یشتیته چل ههزار کهس. په وره وه ی قورپین له میژوپۆتامیا داهینرا له هه مانکاتی داهینانی هاتووچۆی په وره وه دار. ماوه یه کی کهم دوی ئه وه میمفیس، پایتهختی میسر، وهك شاریکی گه وره سهریبه لدا. نووسین به جیا له ههردوو ناوچه که دا په یدابوو. له کاتیک دا میسریه کان له دهوری سالی ۲۵۰۰ پیش زاین دا، ئه هرامه مه زنه کانیان له جیزه دروستده کرد، ئینگلیزه کان هه ره به ناوبانگترین مۆنیومینتی خۆیان که بازنه ی بهردین بوو له ستۆنبریج دروستکرد. ئه مهش به پپی ستانداردی ئینگلیز شتیکی کهم نه بوو، به لام هینده گه وره نه بوو که ته نانه ت جیگای یه کیک له و به له مانه ی تیدا ببیته وه که له کاتی بۆنه کان دا به کارده هینرا و له دامینتی هه ره مه که ی خۆفۆ پاشا له ژیر گله وه یه. ئینگلتیره به رده وامبوو له دواکه وتن و فیژیوون له پۆژه لاتی ناوه راست و ناوچه کانی تری ئه وروپاوه، هه تا سهرده می پۆمانه کان و ته نانه ت له و سهرده مهش دا.

سهره پای ئه م میژوو په نه هه مته یه، له ئینگلتیره دا بوو که یه کهم کۆمه لگای کراوه ی راسته قینه سهریبه لدا و تیایدا شۆرشی پیشه سازی به رپا بوو. پیشتتر باسمانکرد که ئه مه له ئه نجامی زنجیره یه ک کارلیکردن له نیوان جیاوازییه بجوکه ده زگاییه کان و وه رچه رخانه میژووییه کان دا هاته ئاراهه - بۆ نمونه، مردنی رهش و دۆزینه وه ی ئه مهریکا کان. جیا بوونه وه ی ئینگلتیره له وولاتانی تر، په گی قوولی هه بوو، به لام هه ره ک دیمه نی فیندۆلاند پيشنیازده کا ئه م په گانه هینده قوول نه بوون و به دانیاییه وه له پوی میژووییه وه پیشه وخت دیارینه کرابوون. ئه م په گانه له شۆرشی کشتوکالی دا و ته نانه ت له سه ده کانی فه رمان په وایی پۆمانه کان دا دانه کوترابوون. به هاتنی سالی ۴۵۰ زاین، له سهره تای ئه وه ی میژووناسان به چاخه تاریکه کان ناوی ده بهن، ئینگلتیره گه پابه وه ناو هه ژاری و ئاژاوه ی سیاسی. ده وله تیکی خاوه ن مه رکه زیه تی کاریگه ر له ئینگلتیره دا بۆ سه دان سال بوونی نه بوو.

رېځکه نېکجيا بوهمکان

سهره لدانی ده زگایانی کراوه و گه شه کردنی پېشه سازی دواتر له نینگلته رهدا، پاشماوه ی راسسته وخوی ده زگایانی سهرده می پوما یان سهرده مانی پېشووتر نه بوون. نه مه مانای نه وه نییه که هیچ شتیکی گرنګ به پمانی نیمپراتوریه تی پوما ی پوژنواو پووینه دا، که پووداویکی گرنګ و کاریګه ری له سهر زوږبه ی نه وروپا هه بوو. له بهر نه وه ی ناوچه جياوازه کانی نه وروپا هاوبه ش بوون له هه مان وهرچه رخانه میژووییه کان دا، ده زگاګانیان به هه مانشیوه لیکترازان و پرنګه نه لیکترازانه شیوه یه کی تاییه تی نه وروپی وهرګرتی. که وتنی نیمپراتوریه تی پوما لایه نی هره گرنګی نه مه وهرچه رخانه میژووییه هاوبه شانه بوو. نه مه پېچکه نه وروپییه جياواز بوو له پېچکه کانی به شه کانی تری جیهان، له وانه وولاتانی باشووری بیابانی نه فریقا و ناسیا و هردوو نه مریکا که به شیوه ی جياواز په ریهانسه ند و به شیک له هوکاره کانیش نه وه بوون که پوویه پووی هه مان وهرچه رخانی میژووی نه بوونه وه.

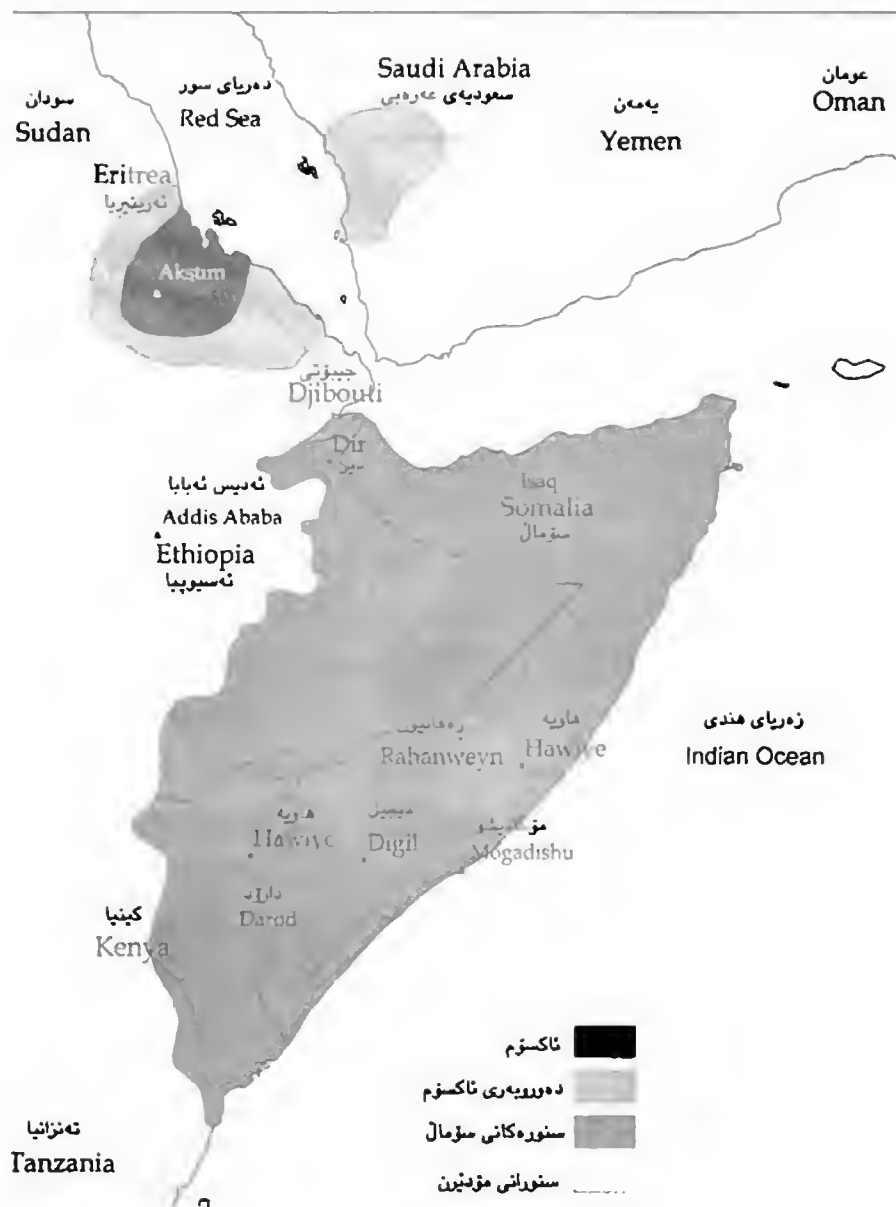
نینگلته رهی پوما به ته قینه وه هه ره سیهینا. پووخانی نیمپراتوریه ته که کاریګه ری که متری هه بوو له سهر نیتالیا یان گول (فه رهنسای نیستا) و ته نانه ت باکووری نه فریقا، که چه ندین ده زگایانی کون، که م یان زور، به رده وامییان پیدرا. له گه ل نه مه ش دا، گومانی تیدا نییه که گورپانکاری له بالاده سستی، په کده وله تی پوماوه بو سهره لدانی چه ندین ده ولت که له لایه ن فرانکه کان و فیزیګوسه کان و ئوسترۆګوسه کان و فانداله کان بیړګونديه کان فرمانپه واییان ده کرا، گرنګ بوو. ده سه لاتی نه مه ده ولتانه زور لوازترو په لاماره کانی ناوچه کانی ده وروپه ریان ته نگی پېته لچنیبوون. له باکووره وه فایکینګه کان و دانه کان به به له مه دریژه کانیانه وه و له پوژه لاتوه هه نه نه سپداره کان که وتنه په لاماردان. له کورتاییشدا، په یدابوونی ئیسلام وه هیزکی ئاینی و سیاسی له دواى مردنی موحه مه د له سالی ۶۳۲ زاین دا، بوه هوى دامه زړاندنی ده ولتانی نوی ئیسلامی له زوږبه ی ناوچه کانی نیمپراتوریه تی بیزه نتی و باکووری نه فریقا و ئیسپانیادا. نه مه پروسه هاوبه شانه نه وروپای هه ژاند و به هویشیانه وه جوړیکی تاییه ت له کومه لگا، که به کومه لگای فیودالی ناوده بری، سهریه لدا. کومه لگای فیودالی خاوه ن مه رکه زیه ت نه بوو، چونکه دامه زړاندنی ده ولتانی مه رکه زی به هیز زحمه ت بوو، هه رچه نده هه ندیک فرمانپه وای وه ک شارلیمان هه ولی

دامه زړاندنه وهی ئه م جوړه دهوله تهيان دا.

دهزگاياني فيودالتي، كه پشتيان به هيزي كاري ژيړده سته يي و بېگاري ده به ست (به نده كان) به پووني چه وسينه ربوون و بناخه ي چه وساندنه وهی دورودريژ و گه شه كړدنې هتواشيان له ئه وروپادا له چاخه كانې ناوه پاست دا دامه زړاند. ئه و دهزگايانه كاريگه ريبان له سره پره پيداني دواتريش هه بوو. بۆ نمونه، له كاتي كه مكر دنه وهی پيگه ي هه موو دانيشتواني لاديكان بۆ پايه ي به ندياه تي، كويله يه تي له ئه وروپادا نه ما. له كاتي ك دا ده كرا نوخبه كان هه موو دانيشتواني لاديكان بكه نه به نده ي خويان، چيتر پتويستي نه ده كړد چينيكي جياوازي كويله يان هه بي هه روه ك چو ن له هه موو كومه لگاكاني پيشووتر دا هه يانبوو. فيوداليزم بوشايي ده سه لاتيشي دروستكرد كه تياي دا ئه و شارانه ي سه ربه خو بوون و له بواي به ره مه يتان و بازرگاني دا شاره زا بوون، توانيان گه شه بكه ن. به لام كاتي ك ته رازووي هيز له دواي مردني پره ش، گورپانكاري به سه رداها ت و به ندياه تي له ئه وروپاي پوژتاوا دا به ره و هه لوه شان دنه وه چوو، زه مينه ي ها تنه ئاراي كومه لگايه كي پلوره ليست تري بي كويله خوشبوو.

ئو وهر چه رخانه ميژووييانه ي بوونه هوي سه ره لداني فيوداليزم جياواز بوون، به لام به ته ووي تاييه ت نه بوون به ئه وروپا. به راورد يكي گونجاو، به راورد كړدنې ئه وروپايه له گه ل وولاتيكي موديرني ئه فريقي وه ك ئه سيوپيا كه له شان شيني ناكسوم وه پره يسه ند كه له باكووري وولاته كه دا له ده وري سالي ۴۰۰ پيش زابن دا دامه زرابوو. ناكسوم شان شينيكي تا پاده يه ك پره سه ندوو بوو بۆ كاتي خوي و خه ريكي بازرگاني نيوده ولته تي بوو له گه ل هيندستان و عه ربستان و يونان و ئيمپراتوريه تي پوما. شان شينه كه له زور پوه وه له ئيمپراتوريه تي پوماي پوژه لاتي ئه و كاته ده چوو. خاوه ني پاره بوو، ته لاري گشتي و پيگاي دروستكرد و خاوه ني ته كنه لوچي زور هاوشيوه ي ئيمپراتوريه تي پوماي پوژه لات بوو، بۆ نمونه، له كشتوكال و دروستكردني كه شتي دا. له هه مانكات دا، ليكچووني نايدولوچي سه رنجراكيش له نيوان ناكسوم و پوما دا هه بوو. له سالي ۳۱۲ زابن دا، ئيمپراتوري پوما، كوستانتين، بوه مه سيحي هه روه ك پاشاي ناكسوم، ئيزانا، له ده وري هه مانكات دا، وهرگه پايه سه ر ئايني مه سيحي. نه خشه ي (۱۲) شويني ده ولته تي ميژوويي ناكسوم له ئه سيوپيا و ئه ريترياي ئه مپودا پيشانده دا كه كولوني له كه ناري ئه و به ري ده رياي سوور له سعودي عه ربه ي و يه من دا هه بوو.

نەخشە (۱۲): نیمپراتۆریەتی ئاگسۆم و بنەمالە تیرەییەکانی سۆمال

له كاتيك دا پؤما به رهو لاوازی پۆيشت، بهه مانشيۆهش ئاكسۆم لاواز بوو، لاوازيه كه شى شتوازيكى نزيك شتۆه لى لاوازی ئيمپراتۆريه تى پؤماى پۆژئاواى لهخۆگرت. ئه و پۆلهى هه ن و فانداله كان گيترايان بۆ لاوازی پؤما، عه ره به كان هه مان پۆليان بۆ لاوازی ئاكسۆم گيترا و له سه دهى حه و ته م دا ده سه لاتی خۆيان به ره و ده ریاى سوور و به شى باشوورى دوورگه ی عه ره بى فراوانكرد. ئاكسۆم، كۆلۆنييه كانى له عه ره بستان و پيگا بازركاننیه كانى له ده سه تچوو. ئه مه ش بوه هۆى لاوازی ئابوورى: دروستكردنى پاره وه ستا و دانيشتوانى شارنشين كه ميكرد و ده ولت تا ده هات به ره و ناوه وه ی وولات ده كشايه وه تا گه يشته به رزاييه كانى ئه سيوپياى ئه مپۆ.

له ئه وروپا، ده زگايانى فيودالى دواى هه ره سه يتنانى ده سه لاتی ده ولته تى مه ركه زى سه ريانه ئادا. هه مان شتيش له ئه سيوپيا پوويدا. ئه وه ی ئه سيوپيا له سه ر بنه ماى سيسته ميك دامه زرابوو پييان ده وت گولت، كه بريتيبوو له به خشيى زه وى له لايه ن ئيمپراتۆره وه. ئه م ده زگايه له ده سه خته كانى سه ده ی سيازده يه م دا ناوى هاتوه و په نگه زۆر زووتر سه ريه ئدایى. زاراوه ی گولت له ووشه يه كى ئه مهاريك وه رگيراوه و اتا "مافى پيىدانى زه وى". به رامبه ر پيىدانى زه وييه كه ده بوايه خاوه نى گولته كه خزمه تگوزارى پيشكه شبكردايه به ئيمپراتۆر به تايبه تى خزمه تى سه ربازى و له برى ئه مه ش خاوه ن گولت ده يتوانى سه رانه له و كه سانه وه ريگرى كه زه وييه كانيان ده كرده كشتوكال. سه رچاوه ی جياوازی ميژووى ئاماژه به وه ده كه ن كه خاوه ن گولت نيوه تا سى له سه ر چواری به ره مه كشتوكاليه كانى په نجده رانى بۆ خۆى بردوه. ئه م سيسته مه سه ربه خۆ دامه زرا و ليكچوونى به رچاوى له گه ل فيوداليزمى ئه وروپيدا هه بوو، په نگه ته نانه ت له فيوداليزمى ئه وروپيش چه وسينه ر تر بووبى. له لوتكه ی فيوداليزمى ئينگلته رده دا به نده كانى زه وى تووشى چه وسانه وه ی كه متر ده بوون و نزيكه ی نيوه ی به ره مه كانيان له لايه ن لۆرده كانيانه وه ليوه رده گيرا.

هه موو ناوچه كانى ترى ئه فریقا وه ك ئه سيوپيا نه بوون و به ندايه تى تيايان دا جيگه ی كۆيله تى نه گرتوه. كۆيله يه تى له ئه فریقا دا و ئه و ده زگايانه ی پشتگيرى كۆيله يه تيان ده كرد بۆ چه ندين سه ده ی تر به رده وامبوون. ته نانه ت ئه و پيچكه يه ی دواچار ئه سيوپيا گرتيه به ر زۆر جياواز بوو. له دواى سه ده ی

حه و ته مه وه ئه سيوپيا له چياكانى پۆژه لاتى ئه فريقا دا قه تيسى خوارد و له و پرۆسانه دابرا كه له ئاكام دا كارىكرده سهر پيچكه ي دهزگايى ئه وروپا، پرۆسهكانى وهكو سهره لدانى شاره سهر به خۆكان و سنووردار كردنى دهسه لاتى پاشاكان و فراوانبوونى بازرگاني ئه تلّه سى دواى دۆزينه وه ي ههردوو ئه مريكا. له ئه نجامدا، شيوازي دهزگا په هاكانى ئه سيوپيا بى به ره نكاربوونه وه به رده وامبوون. دواتر كيشوهرى ئه فريقا به فۆرميكي زۆر جياواز له گه ل ئه وروپا و ئاسيا دا مامه له يان له گه ل به كتر كرد. ئه فريقا ي پۆژه لات بوه دابينكارى سهره كى كۆيلان بۆ جيهانى عه رهب و پۆژئاوا و ناوه ندى ئه فريقا. له كاتى فراوانبوونى دهسه لاتى ئه وروپييه كان دا به هۆى بازرگاني ئه تلّه سيه وه، ئه فريقا وهك دابينكارى كۆيلان تيكه لاوى ئابوورى جيهان بوو. چون بازرگاني ئه تلّه سى بوه هۆى ليكدووركه وتنه ي گه وده ي پيچكه كان له نتيوان ئه وروپا ي پۆژئاوا و ئه فريقا دا، نمونه يه كى ترى ليكدووركه وتنه وه ي دهزگاييه كه له ئه نجامى كار له يهك كردنى نتيوان وه رچه رخانه ميژووييه كان و جياوازييه هه نوكه ييه دهزگاييه كان دا سهره لده دا. له كاتيك دا له ئينگلته ره دا قازانجى بازرگاني كۆيلان يارمه تيدهر بوو بۆ دهوله مه ندى كردنى ئه وانه ي به ره لستى دهسه لاتى په ها بوون، له ئه فريقا دا ئه م بازرگانييه يارمه تى دروست كردن و به هيز كردنى دهسه لاتى په هاى دا.

دوورتر له ئه وروپا، پرۆسه ي ليكترازانى دهزگايى سهر به ست تر بوو له گرته به رى پيگاي خۆى دا. له ئه مريكاكان دا، بۆ نمونه، كه به هۆى توانه وه ي ئه و سه هۆله ي ئه لاسكا و پوسياى پيكه وه ده به سته وه، له سالى ۱۵,۰۰۰ پيش زاین دا له ئه وروپا دابرا بوو، نوپكارى هاوشيوه ي نوپكاريه كانى ناتوفيه كان ئه نجامدران كه بوونه هۆى سهره لدانى ژيانى نيشته جيپوون و پله به ندى و نايه كسانى - به كورتى دهزگايانى چه وسينه ر. ئه مانه ش يه كه مجار له مه كسيك و پيروى ئه ندى و بۆليفياسه رياننه لدا و بوونه هۆى سهره لدانى شوپشى كشتوكالى كه به مالى كردنى گه نمه شامى ده ستيپيكرد. ئا له م شوپنه دا بوو كه شيوازه سهره تاييه كانى گه شه كردنى چه وسينه رانه هاتنه ئاراهه، ههروهك له دهوله تى - شارى مايا دا بينيمان. به لام به هه مان ئه و شيويه ي كه سهره كه وتنى گه وده به ره و دهزگايانى كراوه و گه شه كردنى ئابوورى له ئه وروپا دا، له وشوينا نه وه سهرچاوه يان نه گرت كه مه لبه ندى

دروستکردبوو.

له گڼل سهرنجپراکښی نه زموونی پوما دا، میراتی پوما نه بوو که پاسته وخو
بوه هوی سهره لډانی ده زگایانی کراوه له ټینگلته ره و شوړشی پيشه سازی
به ریتانی. فاکته ره میژوویییه کان یارمته په ره سهندنی ده زگاگان ددهن، به لام
نهمه پرؤسه یه کی ساکار و پيشتر بریار له سهر دراو و له سهر یه که له که بوو
نییه. پوما و ټینس نه وه پوونده که نه وه که چوڼ هه نگاهه سهره تاییه کان به ره و
کرانه وه پيچه وانه کرانه وه. نه و لاندسکه یه نابووری و ده زگاییه ی که پوما له
سهرانسهری نه وروپا و پوژمه لاتی ناوه پاست دا دایمه زړاند نه بوو هوی
سه هه لډانی ده زگایانی کراوه ی پيشه قایمتر له سه ده کانی دواتر دا. له راستیدا
نهم ده زگایانه یه که مجار و به هیزی زیاتره وه له ټینگلته ره دا ده رکه وتن، نه و
شویننه ی که ده سه لاتی پوما تیای دا لاوازترین بوو، به ته واویش نه و ده سه لاته له
سه ده ی پینجه می زاین دا و به بی جیه پشتنی هیچ کاریگه ریبیه که له ناوچوو.
له بری نهمه، هه روه که چاپته ری پینجه م دا باسما نکرده، میژوو پوولی گه وره
ده گپړی له پڼگه ی لیکترازانی ده زگاییه که جیاوازی ده زگاییه دروسته ده کن،
هه لبت هه ندیچار نه و جیاوازیانه بچووکن، به لام دواتر کاتیک له گڼل
وه رچه رخانه میژوویییه کان دا کار له یه کترده ده کن، گه وره تر ده بن. له بهر نه وه ی
نهم جیاوازیانه زورچار بچووکن ده شین به ئاسانی پيچه وانه بکړینه وه و مه رج
نییه ئاکامی پرؤسه یه کی ساده ی له سهر یه که له که بوون بن.

بیگومان، پوما کاریگه ری دریژخایه نی له سهر نه وروپا هه بوو. یاسا و
ده زگاگان پوما کاریگه ریبیان له سهر نه و یاسا و ده زگایانه هه بوو که
شانشیننه کانی به ربهره کان له دوی له ناوچوونی ئیمپراتوریه تی پوما ی پوژناوا
دایانمه زړاندن. هه ر له ناوچوونی پوما بوو که پڼگه ی بؤ سیسته می لا مه رکه زی
سیاسی خو شکرد و دواتر په ره یسه ند بؤ سیسته می فیودالی. هه لوه شانندنه وه ی
کویله یه تی و سهره لډانی شاره سهر به خوکان به ره می (بیگومان له پووی
میژوویییه وه په یوه ست (contingent)، دریژخایه نی نهم پرؤسه یه بوو.
نهمانه ش به تاییه تی ئاکامی کاریگه ریان هه بوو کاتیک مردنی په ش به توندی
بناخه ی کومه لگای فیودالی هه ژاند. له ناو خو له میشی مردنی په ش دا
شارو شاروچکه ی به هیز تر سهر یانه لډا و چیتر په نجه ده ران گیروده ی زهوی و
ملکه چی فرمانه فیودالیه کان نه بوون. هه ر نهم وهرچه خانه میژووییانه بوون

كه له ئه نجامى پووخانى ئيمپراتوريه تى پۆماوه سهرىانه ئا كه بوونه هۆى
 ليكترازانى ده زگايى به هتيز و كاريان له سهره موونه وروپا كرد به شيويه ك
 له وولاتانى باشوورى بياپانى ئه فرىقا وئاسيا و ههردوو ئه مريكا دا وئنهى نه بوو.
 به هاتنى سه دهى شازده يه م، ئه وروپا له پووى ده زگاييه وه زۆر جياواز بوو
 له باشوورى بياپانى ئه فرىقا و ههردوو ئه مريكا. هه چهنده ئه وروپا زۆر
 ده و له مه ند تر نه بوو له زۆريهى شارستانيه دياره كانى هيندستان و چين، به لام
 له هه نديك رڭگى گرنگه وه له م قه واره سياسىيانه جياواز بوو. بۆ نموونه،
 ئه وروپا جۆرڭ له ده زگايانى خاوه ن نوينه رايه تى په ره پيدا كه له و شوئانهى
 تر دا نه بوون. ئه م ده زگايانه پۆلى گرنگيان له دامه زراندى ده زگايانى كراوه دا
 بينى. هه روه ك له دوو چاپته رى داها تودا ده بينين، جياوازييه بچووكه
 ده زگاييه كان ئه و جياوازيانه بوون كه بۆ ئه وروپا گرنگ بوون و ئه مانه ش زياتر
 له به رژه وه ندى ئينگلته ره بوون، چونكه ئه وه له ئينگلته ره دا بوو كه سيسته مى
 فيودالى به شيويه يه كى زۆر فراوان رڭگى چۆلكرد بۆ جووتيارانى خاوه ن
 بېرۆكهى بازرگاني و سه نته ره پيشكه وتوه سه ربه خۆكان كه تيايان دا بازرگانان
 و خاوه ن پيشه سازيان بتوانن به ره وبسيئن. ئه م گروپانه كه وتبوونه داوا كردنى
 مافى مولكدارى جيگيرتر و ده زگايانى ئابوورى جياواز و ده نكى سياسى له
 پاشاكانيان. هه موو پرۆسه كه ش له سه دهى هه قده يه م دا خۆى ده رخست.

خالی وەرچه رخان

کیشه‌ی گۆرمویه کان

له سالی ۱۵۸۲ دا ولیام لی، له خویندن له کهیمبریج گه‌راپه‌وه و بوه قه‌شه له کالفیرتۆنی ئینگلتیره. ئیلیزابسی یه‌که‌م (۱۵۵۸-۱۶۰۲)، تازه‌فرمانی کردبوو که پتیویست بوو هه‌میشه گه‌له‌که‌ی شهبه‌ی چنراویان له‌سه‌ر بکردایه. لی ده‌گپێتیه‌وه که (چنه‌ران ته‌نیا که‌سانێک بوون ده‌یان‌توانی ئه‌م شهبه‌قانه بچن، به‌لام ماوه‌یه‌کی زۆری پێده‌چوو تا دانه‌یه‌کیان ته‌واوده‌کرد. ده‌ستم به‌ بیرکردنه‌وه‌کرد. سه‌یری دایکم و خوشکه‌کانم ده‌کرد که له‌به‌ر زه‌رده‌ی ئیواران دا داده‌نیشتن و ده‌رزیه‌کانیان به‌کارده‌هێنا. ئه‌گه‌ر شهبه‌قانه‌کان به‌ دوو ده‌رزیه‌ی داویک ده‌زوو دروستبکێن، بۆچی ناکرێ چهند ده‌رزیه‌ک ده‌زوه‌که بگرن)

ئه‌م بیره‌ گرنکه‌ سه‌ره‌تای به‌ ئامێرکردنی به‌ره‌مه‌هێنانی قوماش بوو. لی، به‌ته‌واوی سه‌رگه‌رمی دروستکردنی ئامێرێک بوو که بیتوانایه‌ خه‌لک له‌ کاری چینی ده‌ستی بیکۆتایی پزگاریکا. ئه‌و ده‌گپێتیه‌وه: (که‌وتمه‌ ئه‌وه‌ی ئه‌رکه‌کانم به‌رامبه‌ر کلێسا و خێزانه‌که‌م پشتگوێبخه‌م. به‌رۆکه‌ی ئامێره‌که‌م و دروستکردنی دێ و می‌شکمیان داگیرکرد)

له‌ کۆتایی دا، له‌ سالی ۱۵۸۹ دا ئامێری چینه‌که‌ی "ئامێری گۆره‌وی چنن" ناماده‌بوو. لی، به‌ شادییه‌وه‌ به‌ره‌و له‌نده‌ن که‌وته‌پێ بۆ ئه‌وه‌ی هه‌ولێ چاوپێکه‌وتنی ئیلیزابسی یه‌که‌م بدا تا بۆی باسبکا که‌ ئامێره‌که‌ی چهند به‌سوود ده‌بێ و داوای لێبکا مافی پاراستنی داهێنانی پێیدا تا خه‌لکی تر کۆپی دیزاینه‌که‌ی نه‌که‌ن. ئه‌و بینایه‌کی به‌کرێگرت تا ئامێره‌که‌ی تێدا دابه‌زێنێ و به‌ یارمه‌تی ئه‌ندام په‌رله‌مانی ناوچه‌که‌، پێچارد پارکینس، توانی هێنری کێری، لۆرد هه‌ندسۆن، که‌ ئه‌ندامی ئه‌نجومه‌نی راویژکاریی شاهانه‌ بوو، ببینی. لۆرد هه‌ندسۆن سه‌ردانی شارنی بۆ بینینی ئامێره‌که‌ پێکخست، به‌لام کاردانه‌وه‌ی شارن له‌ کاتی بینینی ئامێره‌که‌دا بۆ لی پووختنه‌ربوو. شارن ناماده‌نه‌بوو مافی

پاراستنی داهیتان بداته لی و له وه لām دا ووتی (هرچه نده نامانجت به رزه، به پړزی، بیرکه ره وه که داهیتانه که ت چی به سر هاو لاتییه هه ژاره کانم دا ده هیتی. بیکومان نه وان تووشی مالویرانی ده کا به وهی که بیکاریان ده کا و وایان لیده کا بینه سوالکار) لی تیکشکا و به ره وه په نسا که و ته پړی تا به ختی خوی له وی تاقیبکا وه. کاتیک له ویش سرکه توو نه بوو، که پاپه وه بۆ ئینگلته ره و داوای له جهیمس پاشای یه که م (۱۶۰۳-۱۶۲۵) کرد که جیگره وهی ئیلیزابسی یه که م بوو تا مافی پاراستنی داهیتانی بداتی، جهیمسی یه که میش له بهر هه مان هۆکاره کانی ئیلیزابسی یه که م، داواکه ی په تکرده وه. هه ردوکیان له وه ترسان که به نامیزکردنی به ره مهیتانی گۆره وی بیتی هوی ناسه قامگیری سیاسی. خه لکی بیکارده کرد و بیکاری و ناسه قامگیری سیاسی دروستده کرد و هه په شهی له دهسه لاتی پاشایه تی ده کرد. نامیری چینی گۆره وی نویکارییه ک بوو که به لینی زیادکردنی به رچاوی به ره مداریی ده دا، به لām له هه مانکات دا ده بوو هوی دروستکردنی تیکدانی بنیاتنه ر.

کاردانه وه به رامبه ر داهیتانه بلیمه تانه که ی لی بیروکه ی سره کی نه م کتیبه پوونده کاته وه. ترس له تیکدانی بنیاتنه ر هۆکاری سره کی نه وه یه که بۆچی له نیوان شوپشی کشتوکالی و شوپشی پیشه سازی دا به رزبونه وهی به رده وام له ستانداردی ژیان دا پوینه دا. نویکاری ته کنه لۆجی ده بیتی هوی خوشگوزهرانی کۆمه لگایانی مرویی، به لām له هه مانکات دا ده بیتی هوی جیگرته وهی کۆن به نوئ و نه هیشتنی ئیمتیازه نابووری و دهسه لاته سیاسیه کانی خه لکیکی دیاریکراو. بۆ نه وهی که شه کردنی نابووری به رده وام پویدا، پیوستان به ته کنه لۆجی و شیوازی نوئی نه نجامدانی کاره کان هیه و زۆرجاریش نه مانه له لایه ن که سانی نوئی وه ک لی یه وه پیشکه شه کرین. په نگه نه مه خوشگوزهرانی زیاتر بۆ کۆمه لگا بهیئنی، به لām پرۆسه ی تیکدانی بنیاتنه ر که به هویه وه دیته ناراه، هه په شه له گوزهرانی نه وانه ده کا که ته کنه لۆجی کۆن به کارده هیتن، وه ک چنه رانی دهستی که به هوی ته کنه لۆجیه که ی لی یه وه بیکار ده بوون. له وه ش گرنگتر نویکاری گه وهی وه ک نامیری چینی گۆره وی لی هه په شه ی داپشتنه وهی دهسه لاتی سیاسی ده کا. له کۆتایی دا، نه وه خه می ناینده ی نه وانه نه بوو که له وانه بوو به هوی نامیره که ی لی یه وه بیکار بوونایه، وای له ئیلیزابسی یه که م و جهیمسی یه که م کرد که داواکه ی لی بۆ مافی

پاراستنی داهیتان پرتبکه نه وه، به لکو نه وه ترسی دۆپاندنیان بوو له پووی سیاسیه وه، ترسیان له وهی که نه وانه ی به وهی داهیتانه که وه بیکار ده بوون ناسه قامگیری سیاسی دروستبکه ن وه په شه له ده سه لاتی خۆیان بکه ن. هه روه که له حاله تی لوودی هکان دا بینیمان، زۆرجار ده کری، دژایه تی کریکارانی چنه رانی ده ستیی وه لابنری، به لام نوخبه، به تایبه تی کاتی که ده سه لاتی سیاسیان ده که ویتته بهر هه په شه، به ربه ستیکی سه خت تر به رامبه ر نویکاری دروستده که ن. له بهر نه و راستیه ی که نه و نوخبانه له نه نجامی تیکدانی بنیاتنه ره وه تووشی زیانی که وده ده بن، نه وه ده که یه نی که نه وان نه که ته نیا هیچ نویکاری به کی نوئ نه نجامدانه، به لکو زۆرجاریش به ره نگاری نه م نویکاری به ده بنه وه وه ولده ده ن بیانوه ستین. که مه لگا پتویستی به که سانی نوئ هه یه بۆ نه وه ی پادیکالترین نویکاری پیشکه شبکه ن، و نه م که سه نوئیانه و نه و بنیاتنه تیکدانه ی نه مانه دروستیده که ن پتویسته به سه ر چه ندین سه رچه وه ی به ره نگاری بوونه وه دا زالبن، له وان هه ش نه و به ره نگاری بوونه وه ی له فه رمان په وایان و نوخبه خاوه ن ده سه لاته کانه وه سه رچه وه ده گرن.

به ره له ئینگلته ره ی سه ده ی هه قده یه م، ده زگایانی چه وسینه ره له سه رتاسه ری میژوودا شیوازی باو بوون. نه م ده زگایانه له هه ندیک سه رده م دا توانیویه گه شه کردنی ئابووری نه نجامده ن، هه روه که له دوو چاپته ری دوایدا خستمانه پوو، به تایبه تی کاتی که نه م ده زگایانه توخمی که راهیان له خو گرتبوو هه روه که له فینس و پۆما دا پوویدا. به لام نه م ده زگایانه نه یانه یشت تیکدانی بنیاتنه ر پوویدا. نه و گه شه کردنه ی نه و ده زگایانه هیتانی هه ئاراهه نه توانرا به رده وامی پتیدری و له نه نجامدا کۆتاییان هات چونکه نه یان توانی نویکاری نوئ نه نجامده ن له بهر نه و مملانی ناوخییه سیاسیه ی هه ولدان بۆ سوود وه رگرتن له چه وساندنه وه هیتانی هه ئاراهه یان له بهر نه وه ی توخمه ساوا که راهه کان به ته وای پتچه وانه که رانه وه، هه روه که له فینس دا پوویدا.

ته مه ن دریزی دانیشتویه کی گوندی ناتوفی نه بو هوریره په نگه زۆر جیاوازی نه بوی له ته مه ن دریزی هاو لاتییه کی پۆمای کۆن. ته مه ن دریزی هاو لاتییه کی ئاسایی پۆمانی تا پاده یه کی زۆر هاو شیویه ته مه ن دریزی دانیشتویه کی مامناوه ندی ئینگلته ره بوه له سه ده ی هه قده یه م دا. له پووی داهاته وه، له

سالی ۲۰۱ زاین دا، ئيمپراتور ديوکلييان بپاريکي دهرپاره ی به رزترین نرخ دهرکرد که خشته یه کی جوړه جياوازه کانی نه و کرپانه ی له خوگرتبوو که دهردا به کرپکاران. ئيمه نازانين تا چ راده يه ک نه و نرخ و کرپانه ی له لايه ن ديوکلييانه وه دانران جيبه جیکران، به لام کاتيک ميژووناس، پږهرت نه لن برپاره که ی به کارهينا بو حسابکردنی ناستی گوزهرانی کرپکاریکي ناسايی بېبه هره، بوی دهرکهوت که ناستی گوزهرانی نه م کرپکارانه نزیکه ی به ته وایي وه کو ناستی گوزهرانی کرپکاریکي بېبه هره ی ئيتاليای سده ی حه فده يه م بوه. زیاتر به ره و باکوور له ئینگلته ره دا، کرپکان به رزتر و زیاتریش دهبوون و بارودوخه که له گوران دا بوو. نایا نه مه چوون پوويدا، بابته ی نه م چاپته ره یه.

ململانی سیاسی هه میشه ناماده

ململانی له سه ر ده زگاگان و دابه شکردنی دهرامه ته کان به دريژایی ميژوو له ئارادا بوه. بو نموونه، بينيمان چوون ململانیی سیاسی شتيازی په ره سه نندی پږمای کوون و فتنسی داپشت، که له ئاکام دا نه م ململانییانه له به رژه وهندی نوخبه کان کو تاييهات و توانيان ده سه لاتی خويان زیاتریکه ن.

ميژووی ئینگلته ره به هه مانشيوه پږه له ململانی له نيوان پاشايه تی و هاوالاتیانی و له نيوان تاقمه جياوازه کان دا که له پيناوی ده سه لات دا شه پيان ده کرد و له نيوان نوخبه و هاوالاتيان دا، هه رچه نده نه نجامی نه م ململانییانه هه میشه بریتينه بوه له به هیزکردنی نه وانه ی ده سه لاتيان به ده سه ته وه بوه. له سالی ۱۲۱۵ دا بارونه کان، چینی نوخبه ی خوار پاشاوه، به رامبه ر جوون پاشا وه ستان و ناچاریان کرد ماگنا کارتا (ده ستوری شکودار) ئيمزا بکا له په نيمید نه خشه ی (۹). نه م دوکیومینته هه ندیک پرينسیپی بنه پږه تی له خوگرتبوو که ته حه دای گه وړه بوون بو پاشا. له هه موویان گرنگتر، ماگنا کارتا نه وه ی جیگیر کرد که پاشا له کاتی زیادکردنی باج دا پتويست بو راپويز له گه ل بارونه کان دا بکا. ماده يه ک که زوړترین مشتومړی له سه ر بوو بریتیبوو له ماده ی ۶۱، که جه ختيکردوه (بارونه کان ده توانن به ئاره زووی خويان بیست و پینج بارونی پاشايه تیبه که ده سنيشانېکه ن، نه وان به هه موو توانای خوiane وه هه لده ستن به

چاودیریکردن و بهرقه رارکردن و دانانی پۆشویڻ بۆ چاودیریکردنی ناشتی و ئهوه سهربهستیانهی ئیتمه بهخشیومانن وئهم دهستوره جهختیان لهسهر دهکا) به واتایهکی تر، بارۆنهکان ئهنجومهنیکیان دروستکرد تا جهخت لهسهر ئهوه بکا که پاشا دهستورهکه جیبهجیدهکا و ئهگهر نهیکرد ئهوا ئهوه بیست و پینچ بارۆنه مافی ئهوهیان ههبوو که دهستبگرن بهسهر قهلا و زهوی و مولک و مال دا (... ههتا، ئهوان دهگه نه ئهوه بپوایه که پینشیلکارییهکان لابران) جۆن پاشا به ماگنا کارتا پازینهبوو، ههر زوو دواي بڵاوهلیکردنی بارۆنهکان، پاپای پازیکرد تا دهستورهکه بهتالباکاتهوه. بهلام دهسهلاتی سیاسی بارۆنهکان و کاریگهری ماگنا کارتا بهردهوامبوو. ئینگلتهره ههنگاوی یهکهمی به دوودلیهوه نا بهرهو پلورهلیزم.

مملانی لهسهر دهزگایانی سیاسی بهردهوامبوو، و دهسهلاتی پاشایهتی له پینگهی یهکهم پهڕلهمانی ههلبژێراوهوه له سالی ۱۲۶۵ دا سنوورداتر کرا. به پینچهوانهی ئهنجومهنی هاوڵاتیان له پۆما و ئهنجومهنهکانی نوینهرائی ئهم سهردهمه، ئهندامانی پهڕلهمان پیاوماقولاڤی فیدال بوون و دواتریش سوارچاکان و ئهریستۆکراته ههره دهولهمندهکانی نهتهوه بوون. ههرچهنده، له نوخبهکان پیکهاتبوو، پهڕلهمانی ئینگلتهره دوو شهقلی دیاری هینایهئاراهه. یهکهم، پهڕلهمانهکه تهنیا نوینهرایهتی ئهوه نوخبانهی نهدهکرد که هاوپهیمانی نزیکي پاشا بوون، بهلکو نوینهرایهتی کۆمهلیک بهرژهوهندی فراوانی دهکرد، لهوانه بهرژهوهندی ئهریستۆکراته بچوکهکه ن له لایه نه جیاوازهکانی ژیان دا پۆلیان ههبوو، وهکو بازرگانی و پیشهسازی و دواتریش نوینهرایهتی ئهوه جووتیارانهی دهکرد که بوونه چینیکی بازرگان و پۆلیان له زیادبوون دا بوو. بهم شیوهیه پهڕلهمان هیزی بهخشیه بهشیکی زۆر فراوانی کۆمهلگا - بهتاییهتی بهپیتی ستانداردی ئهوه سهردهمه. دوهم و زیاتر وهك ئهنجامی شهقلی یهکهم، چهندنین ئهندامی پهڕلهمان بهردهوام بهرهههستی ههولهکانی پاشایهتی یان دهکرد بۆ زیادکردنی دهسهلاتهکانی و بوونه پیشهنگی ئهوانهی له شهپی ناوخوی ئینگلتهره دا و دواتریش له شوپشی شکۆدار دا دژی پاشایهتی شهپیانکرد.

سهرهپای بوونی ماگنا کارتا و یهکهم پهڕلهمانی ههلبژێراو، مملانی سیاسی لهسهر دهسهلاتی پاشایهتی و کۆ بپوایه به پاشا، بهردهوامبوو.

مەملەتتى ئىتو ئوخشەكان بە جەنگى گولەباخەكان (War of the Roses) كۆتايىھات كە شەپكى درىژخايەن بوو لە نىوان دوو بنەمالەى لانكاستەر و يۆرك كە دوو خىزان بوون و ھەريەك لە دوو خىزانەكە بانگەشەى پاشايەتتايان دەکرد. براوەكان بنەمالەى لانكاستەر بوون و كاندىيان بۆ بوون بە پاشا ھىنرى تىودۆر بوو كە لە سالى ۱۴۸۵ دا بوە ھىنرى پاشاي ھوتەم.

دوو پرۆسەى ھاوپەيوەندى تر پوياندا. يەكەميان برىتتېو لە زىادبوونى مەركەزىيەتى سىياسى كە لە لايەن تىودۆرەكانەو ە خرايەگەپ. لە دواى سالى ۱۴۸۵ ەو ھىنرى ھوتەم چەكى لە ئەرستۆكراتەكان سەندەو ە و بەمەش لە چالاكى سەربازى دورىخستەو ە و لەم پىگەيەشەو ە دەسەلاتى دەولەتى مەركەزى لەپادە بەدەر زىادكرد. كۆپەكەى، ھىنرى ھەشتەم لە پىگەى سەركۆ و ەزىرانەو ە كە تۆماس كۆمۆيل بۆ، شۆپشېكى لە ناو ھۆمەت دا بەرپاكرد. لە سالى ۱۵۳۰ دا كۆمۆيل دەولەتېكى بىرۆكراتى ساواى دامەزراند. لە برى ئەو ەى ھۆمەت تەنيا مالىكى تايەتى پاشا بى، بوە كۆمەلە دەزگايەكى جىاوازى چەسپا. ئەمەش بە جىابوونەو ەى ھىنرى ھەشتەم لە كلىساي كاسۆلىكى پۆما و "ھەلوەشانەو ەى تەكپەكانى خوداپەرستى" قايمەركرا و لەم پىگەيەشەو ەى ھىنرى ھەموو زەوييەكانى كلىساي زەوتكرد. نەھىشتنى دەسەلاتى كلىسا بەشېك بوو لە ھەولەكان بۆ زىادكردنى مەركەزىيەتى دەولەت. ئەم زىادكردنەى مەركەزىيەتى دەزگايانى دەولەت ماناي ئەو ە بوو كە بۆ يەكەمجار، ئەگەرى سەھەلدانى دەزگايانى كراو ەى سىياسى ھاتەو ەئارو ە. ئەم پرۆسەيە كە لە لايەن ھىنرى ھوتەم و ھىنرى ھەشتەم ە دەستپېكرا نەك تەنيا مەركەزىيەتى بۆ دەزگايانى دەولەت دروستكرد، بەلكو داخووزى بۆ نوینەرايەتى سىياسى بنكە فراوان زىاتركرد. لە راستىدا پرۆسەى مەركەزىيەتى سىياسى دەشى بەرەو جۆرىك لە سىستەمى سىياسى پەھا ھەنگاوبنى كاتىك پاشا و لايەنگرانى دەتوانن گروپە بەھىزەكانى ترى ناو كۆمەلگا لەناوبەرن. ھەر ئەمەش يەككە لە ھۆكارانەيە كە بۆچى مەركەزىيەتى دەولەت بەرھەلستىدەكرى ھەروەك لە چاپتەرى سىيەم دا بىنيمان. ھەرچۆنكى، لە بەرھەلستكردنى ئەم ھىزە دا، دروستكردنى مەركەزىيەتى دەزگايانى دەولەت دەتوانى داخووزى دروستبكا بۆ شىوازىكى ساواى پلورەليزم، ھەروەك لە ئىنگلەتەر ەى تىودۆر دا پويىدا. كاتىك بارۆنەكان و ئوخشە لۆكالەكان ھەستدەكەن كە دەسەلاتى

سیاسی زیاتر مەرکەزی دەبێ و وەستاندنێ ئەمەش کارێکی زەحمەتە، ئەوان دەکەونە داواکردنی ئەوەی کە پۆلیان لە چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەم دەسەلاتە مەرکەزیەدا هەبێ. لە ئینگلتەرەدا لە کۆتایی سەدەکانی پازدەهەم و شانزەهەم دا، ئەمە مانای وابوو کە ئەم گروپانە هەولێکی زیاتر بدەن تا پەرلەمان وای لێبکەن ببێتە پارسەنگی پاشایەتی و نیمچە کۆنترۆڵێکیان لەسەر بەرپۆڵەکردنی دەولەت دا هەبێ. بەم شێوەیە پرۆژەکە یۆدۆر نەك تەنیا مەرکەزیەتی سیاسی دەسپێکرد، کە پایەیهکی دەزگایانی کراوەیە، بەلکو بە شێوەیهکی ناپراستەوخۆش یارمەتی سەرھەڵدانی پلورەلیزمی دا، کە پایەکە ی تری دەزگایانی کراوەیە.

ئەم پەرەسەندنانە لە دەزگایانی سیاسی دا لە سیاقی گۆرانکارییە گەورەکانی تردا لە سروشتی کۆمەلگا دا پڕویاندا. ئەوەی کە لەم پووەوە گرنگی تایبەتی هەبوو بریتیبوو لە فراوانبوونی ململانێی سیاسی و ئەمەش ئەو جۆرە گروپانەی فراوانکرد کە توانایان هەبوو داخواری بخەنە بەردەم پاشا و نوخبە سیاسییەکە. شۆرشی پەنجەران لە ساڵی ۱۳۸۱ دا، گرنگ بوو کە دواي ئەوە نوخبە ی ئینگلیز بەهۆی زنجیرەیهکی درێژ لە راپەرینی جەماوەرییەو خرایە لەرزین. دەسەلاتی سیاسی دابەشکرایەو نەك تەنیا لە پاشاوە بۆ لۆردەکان، بەلکو لە نوخبەکانەو بۆ خەلکیش. ئەم گۆرانکارییانە، هاوتا لەگەڵ زیادبوونی سنووردارکردنی دەسەلاتی پاشا، سەرھەڵدانی هاوپیەمانییەکی دژی پەرھایی دروستکرد و ئەمەش بناخە ی دەزگایانی سیاسی پلورەلیستی دانا.

ھەرچەندە جیگە ی مشتومڕ، ئەو دەزگا سیاسی و ئابورییانە ی تیۆدۆرەکان بە میرات بۆیان مایەو و بەردەوامیان پێدان بە پوونی چەوسێنەر بوون. لە ساڵی ۱۶۰۳ دا ئیلیزابەسی یەكەم، کچی ھێنری ھەشتەم کە لە ساڵی ۱۵۵۳ دا ھاتبووە سەر تەخت، بەبێ منداڵ لە دنیا دەرچوو، تیۆدۆرەکان لە لایەن بنەماڵە ی فەرمانرەوایی ستوارتەکان جیگەیان گیرایەو. یەكەم پاشای ستوارتەکان کە جەیمسی یەكەم بوو، نەك تەنیا میراتگری دەزگاکانی سەردەمی پێشوو بوو، بەلکو میراتگری ململانێکانی ناو ئەو دەزگایانەش بوو. ئەو ئارەزووی ئەوەی دەکرد ببێتە فەرمانرەوایەکی پەرھا. ھەرچەندە دەولەت بووبوو دەولەتێکی خاوەن مەرکەزیەتی زیاتر و گۆرانکارییە کۆمەلایەتیەکان بووبوونە ھۆی دابەشکردنەو ی دەسەلات لە ناو کۆمەلگادا، بەلام دەزگا

سیاسییه‌کان هیشتا نه‌بوو بونه ده‌زگای پلوره‌لیستی. له‌ بوارى ئابوورى دا، ده‌زگایانى چه‌وسینه‌ر نه‌ك ته‌نیا خۆیان له‌ دژایه‌تیکردنى داهێنانه‌کەى لی دا به‌رچه‌سته‌کرد، به‌لکو له‌ بوارى قۆرخکردن و قۆرخکردنى زیاتریش دا خۆیان به‌رچه‌سته‌کرد. له‌ سالى ۱۶۰۱ دا لیستیكى ئەم قۆرخکردنانه له‌ په‌رله‌مان دا خوینرایه‌وه و یه‌كێك له‌ ئەندامانى په‌رله‌مان به‌ گالته‌جارییه‌وه پرسیاریکرد (ئایا نان له‌ ناو لیسته‌که‌دا نییه‌؟). به‌ هاتنى سالى ۱۶۲۱ هه‌وت سه‌د جۆرى قۆرخکردن هه‌بوو. هه‌روه‌ك میژووناسى ئینگلیزى، کریستوفه‌ر هیل باسى ده‌کا، پیاو:

(له‌ خانویه‌ك دا ده‌ژیا كه‌ له‌ خشتى قۆرخكراو دروستكرابوو، په‌نجه‌ره‌كانى له‌ شووشه‌ى قۆرخكراو دروستكرابوون، به‌ خه‌لۆزى به‌ردىنى قۆرخكراو گه‌رمده‌كرا (له‌ ئیله‌ندا به‌ دارى قۆرخكراو)، ئاگردانىكى به‌كارده‌هێنا كه‌ له‌ ئاسنى قۆرخكراو دروستكرابوو ... ئەو پیاوه به‌ سابوونىكى قۆرخكراو خۆى ده‌شت، جله‌كانى به‌ بۆنخۆشكاره قۆرخكراوه‌كان ده‌شت. ئەو بۆیه‌نباخى قۆرخكراوى ده‌به‌ست و جله‌كانى له‌ كه‌تان و چه‌رمى قۆرخكراو دروستكرابوو ... جله‌كانى به‌ قایش و دووگمه و قۆچپه‌ى قۆرخكراو ده‌به‌ست كه‌ به‌ په‌نگى قۆرخكراو په‌نگكرابوون. ئەو پۆنه‌كه‌ره‌ى قۆرخكراو و كشمیش و ماسى چاوشینگه و سالمۆن و لۆبسته‌رى قۆرخكراوى ده‌خوارد. خواردنه‌كه‌ى خۆی قۆرخكراوى تیده‌كراو ببه‌رى قۆرخكرا و سرکه‌ى قۆرخكراوى به‌كارده‌هێنا. ئەو به‌ پاندانى قۆرخكراو و له‌ سه‌ر كاغه‌زى قۆرخكراو ده‌ینووسى، ئەو پیاوه (به‌ هۆى چاویلکه قۆرخكراوه‌كان و له‌ به‌رمۆمه قۆرخكراوه‌كان دا) كۆتیه‌ خۆرخكراوه‌كانى ده‌خوینده‌وه).

ئەم قۆرخکردنانه، و زۆر زیاتریش له‌مانه، مافى په‌های دایه تاك یان گروپه‌كان كه‌ كۆنترۆلى به‌ره‌مه‌هێنانى چه‌ندین كالا بکه‌ن. ئەوانه بونه پێگه‌ر له‌ به‌رده‌م به‌كارهێنانى به‌ره‌كان دا كه‌ بۆ خۆشگوزهرانى ئابوورى گرنه‌.

جه‌یمسى یه‌كه‌م و كوڤ و جیگره‌وه‌كه‌ى كه‌ چارلسى یه‌كه‌م بوو، هه‌ولیان دا پاشایه‌تى به‌هێزبکه‌ن و کاریگه‌رى په‌رله‌مان كه‌مبکه‌نه‌وه و ده‌زگایانى په‌های هاوشیوه‌ى ئەوانه‌ى له‌ ئیسپانیا و فه‌ره‌نسا داده‌مه‌زران، دروستبکه‌ن بۆ زیادکردنى كۆنترۆلى خۆیان و كۆنترۆلى نوخبه‌كان به‌ سه‌ر ئابوورى و كردنى ده‌زگاكان به‌ ده‌زگایانى زیاتر چه‌وسینه‌ر. ململانیى نیوان جه‌یمسى یه‌كه‌م و

پەرلەمان لە سالی ١٦٢٠ گەشتە ئوپی. خالی ناوەندی ئەم مەملەتیە بریتیبوو لە دەستگرتن بە سەر بازگانی دا، بازگانی دەرەو و ناو دوورگەکانی بەریتانیا. دەسلاتی پاشایەتی بۆ بەخشینی مۆنۆپۆلی سەرچاوەی سەرەکی داھاتی دەوڵەت بوو، زۆرجار ئەمە بە کاردەھێنرا بۆ بەخشینی مافی مۆنۆپۆلی تەواو بە لایەنگرانی پاشا. جیگە سەر سوپمان نییە ئەم دەزگا چەوسێنەرە کە دەرەفی بەشداری خەلکی نەهێشتبوو و چالاکێ بازارێ پەخشستبوو، لە هەمانکات دا کاریگەری خراپی هەبوو بۆ چالاکێ ئابووری و زیانی لە بەرزەوھەندی چەندین ئەندامانی پەرلەمان دەدا. لە سالی ١٦٢٣ دا پەرلەمان سەرکەوتنێکی بەرچاوی بە دەستھێنا لە پێگە دەرکردنی یاسای مۆنۆپۆلییەکانەو کە بەخشینی مۆنۆپۆلی ناوخوازی نوێی لە لایەن جەیمسی یەکەمەو قەدەخەکرد. پاشا ھەر دەیتوانی مۆنۆپۆلی بۆ بازگانی نیو دەوڵەتی ببەخشی، چونکە پەرلەمان لە کاروبارەکانی دەرەو و داخوازی دەسلەت نەبوو. ئەو مۆنۆپۆلییانە تا ئێوە کاتە پەزنامەندیان لە سەرداربوو، ناوخوازی و نیو دەوڵەتی، وەکو خۆیان مانەو. پەرلەمان بە شێوەیەکی بەردەوام کۆنەدەبوو و دەبویە پاشا داوی کۆبوونەوێ پەرلەمانی بکرایە. ئەو پێکەوتنە داوی ماگنا کارتا ھاتە ئاراو ئەو بوو کە پاشا دەبویە پەرلەمانی کۆبکرایەتەو بۆ وەرگرتنی پەزنامەندیان دەربارە زیادکردنی باج. چارلسی یەکەم لە سالی ١٦٢٥ دا ھاتە سەر تەخت و لە داوی سالی ١٦٢٩ ھو ئەمادە نەبوو داوی کۆبوونەوێ پەرلەمان بکا و ھەوڵەکانی جەیمسی یەکەمی زیاتر چڕکردەو بۆ دامەزراندنی پزیمیکێ پەھا تر. ئەو قەرزێ ناچارێ ھێنا کایەو کە مانای ئەو بوو دەبویە خەلک پارەیان بە قەرز بەدایەتی و تاکلایەنەش مەرجەکانی قەرزەکە دەرگۆڕی و ئەمادە نەبوو ئەو قەرزە بەدایە. لەو بوارە دا کە یاساکە پێپێدایو کە ئەویش بازگانی دەرەو بوو، مۆنۆپۆلییەکانی دەبەخشی و دەرگۆشت. سیستەمی دادووری لاوازکرد و ھەوڵیدا کار بکاتە سەر ئەنجامی سکالا یاساییەکان. چەندین غەرامە و رسوماتی سەپاند و لە ھەموو شیان زیاتر جیگە مشتومر بریتیبوو لە "پارە کەشتی". لە سالی ١٦٢٤ باجی خستە سەر ئەو ناوچانە لە کەناری دەریا بوون بۆ یارمەتیدانی ھێزی دەریایی پاشایەتی و لە سالی ١٦٣٥ دا ئەم باجە درێژکرایەو بۆ ناوچەکانی تریش. باجی کەشتی سالانە وەرەگیرا و تا سالی

۱۶۴۰ بەردەوامبوو.

ھەلسۆكەوتى پەھا و سیاسەتى چەوسىنەرانەى چارلس ناپەرەزىي و بەرەنگارىبونەوھى لە سەرتاسەرى وولات دا دروستکرد. لە سالى ۱۶۴۰ دا لەگەل سكوئەلەندە دا تووشى ناكۆكى بوو، بەبىئەوھى پارەى تەواى ھەبى تا سوپايەكى بەھىز بخاتە مەيدانەوھ، ناچارکرا تا داواى كۆبونەوھى پەرلەمان بکا بۆ كۆکردنەوھى باجى زياتر. ئەوھى پىيى ووترا كۆبونەوھى كورتى پەرلەمان، تەنيا بۆ سى حەفتە كۆبونەوھەكان بەردەوامبوون. ئەو ئەندام پەرلەمانانەى ھاتبوونە لەندەن ئامادەنەبوون لە كۆبونەوھەكانى پەرلەمان دا باسى باج بکەن، بەلام چەندىن سكاالاىان پىشكەشکرد تا چارلس ناچار بوو بيانکاتە دەرەوھ. سكوئەلەندىيەكان زانىان كە چارلس پشتگىرى نەتەوھەكى نىيە، بۆيە پەلامارى ئىنگلەتەرەيان داو شارى نيوکاسل يان داگیرکرد. چارلس داواى گفتوگۆکردنى کرد و سكوئەلەندىيەكان داوايانکرد پەرلەمان بەشداری گفتوگۆكان بى. ئەمەش وای لە چارلس کرد داواى، ئەوھى دواتر پىيووترا، دانىشتنى درىزى پەرلەمان بکا چونكە كۆبونەوھەكان تا سالى ۱۶۴۸ بەردەوامبوون و ئامادەى ھەلۆەشانەندەوھ نەبوو، تەنانەت كاتىكىش چارلس داواى ئەوھى لىکردن.

لە سالى ۱۶۴۲ دا جەنگى ناوخۆ لە نىوان چارلس و پەرلەمان دا دەستپىيکرد، ھەرچەندە لە ناو پەرلەمان دا چەندىن ئەندام ھەبوون كە پشتگىرى چارلسيان دەکرد. شىواى مەملەتەكان پەرلەمانەوھى ھەولەكانى كۆنترۆلکردنى دەزگا سىياسى و ئابورىيەكان بوون. پەرلەمان وىستى كۆتايى بە دەزگا سىياسىيە پەرلەمان بەئىنى، بەلام پاشا دەويست ئەم دەزگايانە بەھىزىكا. ئەم مەملەتەيانە لەناو ئابورى دا پىشەيان داكوتابوو. چەندىن كەس لەمانە پشتگىرى پاشايان دەکرد چونكە مۆنوپۆلى چەورىان پىدراوو. بۆ نموونە، مۆنوپۆليە ناوخۆيەكان لە لاىەن بازىرگانە دەولەمەند و خواوھ دەسەلاتەكانى شرىسبىرى و ئوسۆستىرى كۆنترۆلكرابوون لە لاىەن پاشاوە پارىزگارىيان لىدەكرا بەرامبەر بازىرگانەكانى لەندەن. ئەم بازىرگانە پشتگىرى چارلسى يەكەمیان دەکرد. لە لاىەكى ترەوھ، پىشەسازى كانزا لەدەورى بىرمەنگام پەرەيسەندبوو چونكە مۆنوپۆليەكان لە ناوچەيەدا لاواز و ئەوانەى تازە دەستيانەدەکرد بە پىشەسازى پىويست نەبوو حەوت سال مەشقى

پیشه‌سازیان بکردایه هه‌روه‌ك له ناوچه‌كانی تری وولات دا ده‌یانکرد. له كاتی جه‌نگی ناوخۆدا، ئه‌مانه شمشیریان دروستده‌کرد و خه‌لكی خۆبه‌خشیان بۆ لایه‌نی په‌رله‌مان دا‌بینه‌کرد. به‌هه‌مانشپۆه، نه‌بوونی پێسای سه‌ندیکاكان له ناوچه‌ی لانكه‌شیر بواری په‌ره‌سه‌ندنی "په‌رده‌ی نوێ"ی په‌خساند به‌ر له‌ سالی ١٦٤٠، كه‌ جۆریکی نوێی قوماشی سووكتر بوو. ئه‌و ناوچه‌یه‌ی كه‌ به‌ره‌مه‌ینی ئه‌م جۆره قوماشانه‌ی تیدا چڕبۆوه، ته‌نیا به‌شی لانكه‌شیر بوو كه‌ پشتگیری په‌رله‌مانی كرد.

به‌سه‌ركردایه‌تی ئۆلیفه‌ر كرۆمویل، لایه‌نگرانی په‌رله‌مان كه‌ پێیان ده‌وترا سه‌رخپه‌كان، له‌به‌ر شتیوازی قژ برینیان، لایه‌نگرانی پاشایان تێكشكاند كه‌ به‌ سواره‌كان ناسرابوون. چارلس دادگاییكراو له‌ سالی ١٦٤٩ دا له‌ سیداره‌دا. له‌ناوچه‌ی چارلس و هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی پاشایه‌تی نه‌بوونه‌وه‌ی دروستبوونی ده‌زگایانی كراوه. له‌ بری ئه‌مه‌ پاشایه‌تی به‌ دیکتاتۆریه‌تی ئۆلیفه‌ر كرۆمویل جێگه‌یگه‌رایه‌وه. له‌ دوا‌ی مردنی كرۆمویل، پاشایه‌تی له‌ سالی ١٦٦٠ دا دانرایه‌وه و به‌شێکی زۆری ئه‌و ئیمتیازانه‌ی به‌ده‌سته‌ینایه‌وه‌ كه‌ پێشتر له‌ سالی ١٦٤٩ دا لێیان سه‌ندرابۆوه. كوپی چارلس، چارلسی دوهم كه‌وته‌وه‌ په‌په‌رکردنی هه‌مان پرۆگرامی دامه‌زراندنی په‌هایی له‌ ئینگلته‌ره‌دا. ئه‌م هه‌ولانه له‌ لایه‌ن جهمیسی دوهمی براهیه‌وه‌ كه‌ دوا‌ی مردنی چارلس له‌ سالی ١٦٨٥ دا هاته‌سه‌رته‌خت، چپتركرانه‌وه.

له‌ سالی ١٦٨٨ هه‌وله‌كانی جهمیس بۆ سه‌رله‌نوێ دامه‌زراندنه‌وه‌ی په‌هایی قه‌یرانیکی ترو جه‌نگیکی تری ناوخۆی به‌رپا‌کرد. ئه‌مجاره‌یان په‌رله‌مان یه‌كگرتوو ترو پێكخراو تر بوو. ئه‌وان داوایان‌کرد له‌ حاكمی هۆله‌ندا، ولیامی ئۆره‌نج و می‌ری ژنی كه‌ كچه‌ پڕۆتستانی جهمیس بوو تا جێگه‌ی جهمیس بگه‌ڕێته‌وه. ولیام به‌ خۆی و سوپایه‌كه‌وه‌ هات و ته‌ختی پاشایه‌تی داگیر‌کرد بۆ ئه‌وه‌ی بۆخۆی ببێته‌ پاشا، به‌لام نه‌ك وه‌ك پاشایه‌کی ده‌سه‌لات په‌ها، به‌لكو وه‌ك پاشایه‌کی ده‌ستووری كه‌ له‌ لایه‌ن په‌رله‌مانه‌وه‌ پێكخرا‌بوو. دوو مانگ دوا‌ی ئه‌وه‌ی ولیام گه‌یشه‌ دوورگه‌كانی به‌ریتانیا و له‌ بریکسه‌هام له‌ دێفن دابه‌زی نه‌خشه‌ی (٩)، سوپا‌كه‌ی جهمیس ب‌لاوه‌یان‌لی‌کرد و بۆخۆشی پ‌ای‌کرد بۆ فه‌په‌نسا.

شۆرشى شىكۆدار

دوای سەرکەوتنى شۆرشى شىكۆدار، پەرلەمان و ولىام دەستورپىكى نوپيان داپشت. گۆرپانكارىيەكانى ناو دەستورەكە لە جاپنامەكەى ولىام دا كە ماوہىەكى كەم پيش لە داگیرکردنەكەى بلأویكردبوو، ئاماژەيانپێدرابوو. ئەم گۆرپانكارىيانە زیاتر لە جاپى مافەكان دا كە لە لایەن پەرلەمانەو لە سالى ١٦٨٩ ئامادەكرا، چەسپێنرا. جاپەكە لە هەمان ئەو كۆبوونەوہى پەرلەمان دا كە تايادا تاجى پاشايەتى پيشكەشكرا بە ولىام، خوێندراوہ. جاپەكە دوای ئەوہ بوہ ياسا و بە ناوى ياساى مافەكان ناوبرا، لە زۆر پووہوہ ناپۆشن بوو. لەگەڵ ئەوہش دا، هەندىك پرىنسىپى بنەرەتى دەستورپى دامەزراند. دەستورەكە چۆنەتى ھاتنە سەرتهختى پاشايەتى ديارىكرد و بە شىوہىەكى زۆر جياواز لە پرىنسىپە مىراتگرىەكانى ئەوكاتە ئەمەى ديارىكرد. ئەگەر پەرلەمان توانىبىتى جاريك پاشايەك لەسەر تەخت لاببا و يەكێكى تر كە جىگەى پەرلەماندى ئەوان بى بەئىتنتە جىگەى، بۆچى ناتوانى جاريكىترىش ئەمە بكات؟ جاپنامەى مافەكان جەختى لەسەر ئەوہ كوردبوو كە پاشا ناتوانى ياساكان ھەلپەسىرىيان لایان ببا و دووپاتى نایاساى دانانى باجى بەبى پەرلەماندى پەرلەمان كردوہ. جگە لەمەش لە جاپنامەكەدا ھاتبوو كە نەدەكرا بەبى پەرلەماندى پەرلەمان سوپاى ھەميشەى لە ئىنگلتەرە دا پىكېھىنرى. ناپۆشنى لە هەندىك مادەى وەك مادەى ٨ دا دياربوو كە (پۆيۆستە ھەلپەردنى ئەندامانى پەرلەمان، ئازاد بى) بەلام ئەوہى پوونەكردبوو كە "ئازادى" چۆن ديارىدەكرا. تەنانت لەو مادەىش ناپۆشنتر مادەى ١٣ بوو كە مەبەستى سەرەكى برىتیبوو لەوہى كە پۆيۆست بوو پەرلەمان نۆزو كۆببوايەتوہ. لەبەر ئەوہى مەسەلەى كەى و لە چ بارودۆخىك دا پۆيۆست بوو پەرلەمان كۆببوايەتوہ جىگەى مشتومرىكى زۆربوو بە درىژاى سەدەكە، چاوہرپێدەكرا كە ئەم مادەىە زیاتر پۆشن بى. لەگەڵ ئەمەش دا، ھۆكارى ئەم ناپۆشنە ئاشكرايە. مادە ياساىيەكان دەبى جىبەجىبكړين. لە سەردەمى فەرمانرەواى چارلسى دوہم دا، ياساى تراىنەل كارى پێدەكرا كە جەختى لەسەر ئەوہ دەكرد كە پۆيۆست بوو پەرلەمان، بەلایەنى كەمەوہ، ھەر سى سال جاريك كۆببوايەتوہ، بەلام چارلس ئەم ياساىە پشەتگوى خست و ھىچيش

پووينه دا، چونكه هېچ ميكانيزميك نه بوو تا جيټه جيكر دنى ياساكه مسؤگه رېكا. له دواى سالى ۱۶۸۸ هـ په رله مان دهيتوانى هـ ولى دانانى پښتوگايه ك بؤ جيټه جيكر دنى نـ م ماده يه بدا، هر وهك چؤن بارؤنه كان نـ مه يان له پښتوگايى نـ نجوومه نه كه يانه وه كرد دواى نـ وهى چؤن پاشا ماگنا كارتاى نـ مزا كـ رد. نـ دنامانى په رله مان نـ مه يان نه كرد چونكه پښويستيان پښى نه بوو. نـ مه ش له بهر نـ وه بوو كه ده سـ لـ ات و هـ يـ زى برپاردان له دواى سالى ۱۶۸۸ هـ وه گويزرانه وه بؤ په رله مان. ته نـ انـ ت به بـ بـ بوونى پښا يان ياساى ده ستوورى تـ ايـ بهت، وليام چـ نـ دين له پراكتيسه كانى پاشاكانى پښشورتى واز لـ يـ هـ يـ نا. نـ وه وازى له ده سـ ته وه ردان له برپاره ياساييه كان هـ يـ نا و "مافه كان" ي پښشورتى وهكو وه رگرتنى هـ تـ اهـ تـ ايـ بـ گومرگى، واز لـ يـ هـ يـ نا. نـ م كـ وـ پـ اـ نـ كـ اـ رـ يـ يـ اـ نـ هـ هـ مـ وـ يـ اـ ن پښكه وه له ده زگايانى سياسى دا سـ هـ رـ كـ وـ تـ نـ ي گـ وـ رـ هـ ي په رله مان بوو به سـ هـ ر پاشادا و بهـ و هـ وـ يـ هـ شـ وـ هـ كـ وـ تـ ايـ بـ سـ يـ سـ تـ مـ ي پـ هـ يـ بـ بوو له نـ يـ نـ گـ لـ تـ هـ ر و دواتریش له بهريتانيـ اى مـ هـ زـ نـ دا ـ كـ اـ تـ يـ ك نـ يـ نـ گـ لـ تـ هـ ر و سـ كـ وـ تـ لـ هـ نـ دـ ه له نـ هـ نـ جـ اـ مـ ي ياساى يـ هـ كـ يـ تـ ي سالى ۱۷۰۷ دا يـ هـ كـ يـ اـ نـ گـ رـ ت. له و كـ اـ تـ ه به دواوه په رله مان به توندى كـ وـ نـ تـ رـ وـ لـ ي سياسهـ تى دهـ وـ لـ هـ تى كرد. نـ مه ش جـ يـ اـ وـ اـ زى گـ وـ رـ هـ ي دروستكرد چونكه به رـ ژـ هـ وهـ نـ دـ يـ يـ هـ كانى په رله مان زؤر جـ يـ اـ وـ اـ ز بوون له به رـ ژـ هـ وهـ نـ دـ يـ يـ هـ كانى پاشاى بنـ هـ مـ اـ لـ هـ ي سـ تـ وـ اـ رـ ت. له بهر نـ وهى بـ هـ شـ يـ كـ ي زؤر له وانهـ ي له په رله مان بوون خـ اـ وـ هـ نـ ي به رـ هـ مـ هـ يـ تـ اـ ن بوون له بازرگانى و پيشه سـ اـ زى دا، به رـ ژـ هـ وهـ نـ دى گـ وـ رـ هـ يـ اـ ن له جيټه جيكر دنى مافى مولكدارى دا هـ بـ وـ و. سـ تـ وـ اـ رـ تـ هـ كان كه زؤر جـ اـ ر دـ هـ سـ دـ رـ يـ ژـ يـ يـ اـ ن دـ هـ كـ رـ دـ ه سـ هـ ر مافى مولكدارى، چـ يـ تـ ر پښتوگايان پښنه درا نـ وه بـ كـ ن. جـ گـ ه له مـ هـ ش، كـ اـ تـ يـ ك سـ تـ وـ اـ رـ تـ هـ كان كـ وـ نـ تـ رـ وـ لـ ي چؤنيهـ تى خـ هـ رـ جـ كـ رـ دنى پـ اـ رـ هـ يـ اـ ن كـ رـ دـ بـ وـ و له لـ اـ يـ هـ ن دهـ وـ لـ هـ تـ هـ وـ ه، په رله مان دژى زيادكردنى باج و له گـ لـ بـ هـ يـ زـ كـ رـ دنى ده سـ لـ اـ تى دهـ وـ لـ هـ ت دا نه بوو. كـ اـ تـ يـ ك په رله مان بؤخوى كـ وـ نـ تـ رـ وـ لـ ي خـ هـ رـ جـ Kـ رـ دنى ده كرد، خؤشحال بوو به زيادكردنى باج و خـ هـ رـ جـ Kـ رـ دنى نـ وه پـ اـ رـ هـ ي بؤ نـ وه چـ اـ لـ اـ كـ يـ اـ نـ هـ ي بؤخوى پښى باش بوو. له هـ مـ وـ وـ شـ يـ اـ ن گـ رـ نـ گـ ر، خـ هـ رـ جـ Kـ رـ دنى پـ اـ رـ هـ بـ و بؤ بـ هـ يـ زـ Kـ رـ دنى هـ يـ زى دـ هـ رـ يـ اـ يـ ي كه به رـ ژـ هـ وهـ نـ دـ يـ يـ ه بازرگانـ يـ يـ هـ كانى زؤر يـ ك له نـ دـ نـ اـ مـ اـ نـ ي په رله مانى ده پاراست.

ته نـ انـ هـ ت گـ رـ نـ گـ رـ تـ رـ يـ ش له به رـ ژـ هـ وهـ نـ دى نـ دـ نـ اـ مـ اـ نـ ي په رله مان، سـ هـ رـ هـ لـ دـ اـ نـ ي سـ رـ وـ شـ تى پـ لـ وـ رـ هـ لـ يـ سـ تى ده زگايانى سياسى بوو. خـ لـ كـ ي نـ يـ نـ گـ لـ تـ هـ ر به شـ يـ وـ هـ يـ ك

له پەرله مان و ئه و سیاسه ته ئابووری و ده زگایانه ی له ناو پەرله مان دا دروستده کړان نژیک بوونه وه که هه رگیز له و سهرده مه ی سیاسه ته کان له لایه ن پاشاوه داده نران پوینه دابوو. ئه مه ش تاراده یه ک له بهر نه وه بوو که ئه ندامانی پەرله مان هه لده بژیران. به لām له بهر نه وه ی ئینگلته ره ی نه و سهرده مه دووربوو له وه ی بپیته دیموکراسی، نه م نژیکبوونه وه یه ته نیا بریکی که می نوینه رایه تی هیڼایه ئاراوه. یه کک له و نایه کسانیه زۆرانه بریتیبوو له وه ی که که متر له ۲٪ی دانیشتون ده یانتوانی له سه ده ی هه ژده یه م دا ده نگ بده ن و نه وانه شی ده نگیان ده دا پیاو بوون. نه و شارانه ی که شوړشی پیشه سازی تیایان دا پویدا، بیزمنگه هام و لیدس و مانچسته ر و شیفیلد، نوینه رایه تی سه ربه خویان له پەرله مان دا نه بوو. له جیاتی نه مه، ناوچه گوندشینه کان زیاد له پتویست خاوه نی نوینه رایه تی بوون. له مه ش خراپتر، مافی ده نگدان له لادیکان دا "قه زاکان" له سه ر بنه مای خاوه ندریتی زه وی دارپژرابوو، و چه ندین ناوچه ی شارنشین "شاره وانیه کان" له لایه ن نوخبه یه کی بچوکه وه کونترۆلکړابوون که نه یانده هیشت نه وانه ی تازه ده ستیان به کاری پیشه سازی کردبوو ده نگبده ن یان خویان بۆ هیچ پیگه یه ک بپالٹون. بۆ نمونه، له شاره وانی به کینگهام، سیازده نوینه ر مافی ته وای ده نگدانیان هه بوو. له سه روو نه مانه شه وه "شاره وانیه پزیوه کان" هه بوو، که له پووی میژوویه وه مافی ده نگدانیان هه بوو به لām "توشی پزین بوون" یان له بهر نه وه ی دانیشتونیان به دریژی کات باریان کردبوو، یان وه که له حاله تی ده نویچ دا له که ناری پوژه لاتی ئینگلته ره دا، پوچوبوه ناو زه ریا له نه نجامی دامالینی که ناره کان دا. له هه ریه که له م شاره وانیه پزیوانه دا ژماره یه کی که م له ده نگده ران دوو نه ندامی پەرله مانیان هه لده بژارد. سارومی کون حوت ده نگده ری هه بوو، ده نویچ سیو دوو، هه ریه که له مانه ش دوو نه ندامی پەرله مانیان هه لده بژارد.

به لām پښتای تر هه بوون بۆ کارکردنه سه ر پەرله مان و له ویشه وه کارکردنه سه ر ده زگا ئابوورییه کان. گرنگترینی نه و پښتایانه بریتیبوون له تکا کردن و نه مه ش زۆر گرنگتر بوو له و دیموکراسیه سنوورداره ی که هه بوو بۆ سه ره لدانی پلوره لیزم له دوا ی شوړشی شکۆدار. هه مووکه سیک ده یوانی تکانامه بخاته به رده م پەرله مان و له وه ش گرنگتر، کاتیک نه م تکانامه یه پیشکه شه کرا پەرله مان گوئی ده گرت. نه مه زیاد له هه موو شتیکی تر

نیشانه‌ی شکسته‌نیشانی په‌هایی و هیزدارکردنی که‌رتیکی فراوانی کۆمه‌لگا و سه‌ره‌لانی پلوره‌لیمزه له ئینگلته‌ره‌دا له دوا‌ی سا‌لی ۱۶۸۸. چالاکی گه‌رمی تکا‌کردن نه‌وه ده‌رده‌خا که گروپی فراوانی له‌م چه‌شنه‌ی ناو کۆمه‌لگا بوو، فراوانتر له‌وانه‌ی له‌ناو په‌رله‌مان دا بوون و ته‌نانه‌ت فراوانتر له‌و که‌سانه‌ی له‌ناو په‌رله‌مان دا نوینه‌رایه‌تیا‌ن ده‌کرا، خاوه‌ن ده‌سه‌لاتی نه‌وتو بوون که بتوانن کاریگه‌رییا‌ن له سه‌ر شیوه‌ی به‌ریوه‌بردنی ده‌وله‌ت هه‌بی. ئه‌م گروپه‌ فراوانه‌ دسه‌لاته‌که‌ی خۆیا‌ن به‌کاره‌یتا.

مۆتۆپۆلییه‌کان به‌ باشترین شیوه ئه‌مه پوونده‌که‌نه‌وه. له‌سه‌ره‌وه بینیمان که چۆن مۆتۆپۆلییه‌کان له‌سه‌ده‌ی حه‌فده‌یه‌م دا پ‌یشه‌ی ده‌زگا چه‌وسینه‌ره‌کانیا‌ن پ‌یکه‌یتا‌بوو. ئه‌م مۆتۆپۆلییا‌نه له‌ سا‌لی ۱۶۲۳ دا، به‌ ده‌رجوونی یاسای مۆتۆپۆلییه‌کان، که‌وتنه‌ به‌ر ه‌یش و له‌کاتی جه‌نگی ناوخۆی ئینگلته‌ره‌دا جیگای مشتوم‌ری گه‌رم بوون. په‌رله‌مانه ته‌مه‌ن در‌یژه‌که هه‌موو نه‌و مۆتۆپۆلیه ناوخۆیا‌نه‌ی هه‌له‌وه‌شانه‌وه که ژیا‌نی خه‌لکیا‌ن تال‌ کر‌دبوو. هه‌رچه‌نده چار‌ل‌سی دوه‌م و جه‌یم‌سی دوه‌م نه‌یا‌نتوانی ئه‌م مۆتۆپۆلییا‌نه بگ‌یرنه‌وه، به‌لام ده‌سه‌لاتی به‌خشینی مۆتۆپۆلی ده‌ره‌وه‌یا‌ن لای خۆیا‌ن ه‌یشه‌وه. یه‌ک‌ک له‌و مۆتۆپۆلییا‌نه بریتیبوو له‌ کۆمپا‌نیا‌ی پاشایه‌تی ئه‌فریقا، که یاسای مۆتۆپۆلییه‌که‌ی له‌ لایه‌ن چار‌ل‌سی دوه‌م له‌ سا‌لی ۱۶۶۰ ه‌وه ده‌رکرا‌بوو. کۆمپا‌نیا‌که مۆتۆپۆلی له‌سه‌ر بازرگانی چه‌وری کۆیله‌ی ئه‌فریقی هه‌بوو، سه‌رۆک و خاوه‌ن پ‌شکی سه‌ره‌کی له‌ کۆمپا‌نیا‌که‌دا جه‌یم‌سی ب‌رای چار‌ل‌س بوو، که دواتر بوه جه‌یم‌سی دوه‌م. له‌ دوا‌ی سا‌لی ۱۶۸۸ ه‌وه، کۆمپا‌نیا‌که نه‌ک ته‌نیا سه‌رۆکه‌که‌ی، به‌لکو لایه‌نگری سه‌ره‌کیشی له‌ ده‌ستدا. جه‌یم‌س پ‌یشه‌تر ل‌ی‌پ‌را‌وانه پار‌یزگاری له‌ مۆتۆپۆلی کۆمپا‌نیا‌که ده‌کرد له‌ دژی "بازرگانه‌ بچو‌که‌کان" که بازرگانی سه‌ربه‌خۆ بوون وه‌ه‌ولیا‌ن ده‌دا کۆیلا‌ن له‌ پۆژئا‌وا‌ی ئه‌فریقا بک‌پ‌ن و له‌ هه‌ردوو ئه‌مه‌ریکا‌دا بیا‌نفرو‌شن. ئه‌مه بازرگانییه‌کی زۆر قازانجه‌یتنه‌ر بوو، کۆمپا‌نیا‌ی پاشایه‌تی ئه‌فریقا پ‌و‌وبه‌پ‌ووی ته‌حه‌دا‌ی زۆر بۆه چونکه هه‌موو کاره‌ بازرگانییه‌کانی تری ئینگلته‌ره له‌ زه‌ریای ئه‌تله‌سی دا ئازادبوون. له‌ سا‌لی ۱۶۸۹ دا کۆمپا‌نیا‌که ده‌ستی به‌سه‌ر کارگۆی بازرگانیکی سه‌ربه‌خۆدا گ‌رت که نایتینگه‌یل بوو. نایتینگه‌یل له‌ دادگا سکا‌لا‌ی دژی کۆمپا‌نیا‌که تۆمارکرد له‌سه‌ر بنه‌مای زه‌وتکردنی نایاسایی که‌لوپه‌ل له‌ لایه‌ن

کۆمپانیای پاشایەتی ئەفریقاو و دادوەر ھۆلت بپاریدەرکرد کە زەوتکردنە کە نایاسایی بوە چونکە کۆمپانیاکە مافی مۆنۆپۆلی بەکارھێنابوو کە بە بپاریکی پاشایەتی درابوو. ھۆلت ھۆکاری بپاریەکی گێتپایەو بە ئۆھەکی کە پێویست بوو ئیمتیازی لەو چەشنە تەنیا بە یاسا بدری و ئەمە دەبوابە لە لایەن پەرلەمانەو دەربکاریە. بەم شێوەیە، ھۆلت نە ک تەنیا مۆنۆپۆلی کۆمپانیای پاشایەتی ئەفریقا، بە لکو ھەموو مۆنۆپۆلییەکانی داماتووی خستە ژێر پکێفی پەرلەمانەو. بەر لە سالی ۱۶۸۸ جەیمسی دوہم ھەر زوو ئۆ دادوەرەکی دەردەکرد کە بپاری لەم چەشنەکی بدایە. لە دواي سالی ۱۶۸۸ شتەکان جیاواز بوون.

پەرلەمان دەبوابە بپاری بدایە کەچی لە مۆنۆپۆلیەکان بکا و لیشاوی تکانامەکان دەستپیکرد. سەدو سیو پینج تکانامە لە بازرگانی بچووکەکانەو پینشە کەشکران کە داوی بەشداری ئازادیان دەکرد لە بازرگانی ئەتلەسی دا. ھەرچەندە کۆمپانیای پاشایەتی ئەفریقا بە ھەمان شێوە تکانامەکی پینشە کەشکرد، بە لام نەیتوانی لە ژمارەو ئەندازەدا ھاوتای ئەو تکانامە بێ کە داوی ھەلوەشانندەو کۆمپانیایان دەکرد. بازرگانی بچووکەکان سەرکەوتوو بوون لە دارشتنی بەرھەڵستنیەکانیان دا بەرامبەر کۆمپانیاکە نە ک تەنیا لە پوانگەکی بەرژەوہندی خودیی تەسکەو، بە لکو لە پوانگەکی بەرژەوہندی نەتەوہییەو و لە راستیشدا ھەر وایوو. لە ئەنجامدا، تەنیا پینج لەو سەدو سیو پینج تکانامە لە لایەن خودی بازرگانی بچووکەکانەو ئیمزا کرابوون و ھەفتاوی سێ لە تکانامەکی بازرگانی بچووکەکان لە ناوچەکانی دەرەوہی لەندەن ھاوتبوون بەرامبەر ھەشت دانەکی کۆمپانیاکە. لە کۆلۆنییەکانەو کە بواری پینشە کەشکردنی تکانامەیان پیدرابوو، بازرگانی بچووکەکان بیست و ھەوت تکانامەیان کۆکردووە بەرامبەر بە یازدە دانەکی کۆمپانیاکە. بازرگانیەکان ژمارەیکە یە کجار زیاتر ئیمزایان بۆ پینشە کەشکردنی تکانامەکانیان کۆکردووە و کۆی گەشتە ۸,۰۰۰ لە کانتیک دا کۆمپانیاکە ۲,۵۰۰ ئیمزای کۆکردووە. ئەم مەملەتیە تا سالی ۱۶۹۸ بەردەوامبوو کە مۆنۆپۆلی کۆمپانیای پاشایەتی ئەفریقا ھەلوەشێنرایەو.

شانە شانی ئەم مەلەبەندە نوێیە بۆ دیاریکردنی ئاراستەکی دەزگا ئابورییەکان و بەھاناچوونی نوێ لە دواي سالی ۱۶۸۸، پەرلەمانتارەکان

دەستيانكرد به ئەنجامدانى زنجىره يەك گۆرپانكارى له دەزگا سەرەككەكانى ئابوورى و سىياسەتەكانى حكومت دا كه دواتر بوونه پېخۆشكار بۆ سەرەككەكانى شۆرپشى پېشەسازى. مافى مولكدارى كه له سايهى ستوارتهكان دا تەك كرابوو بەهيزكرا. پەرلەمان دەستىكرد بە پرۆسە يەكى چاكسازى له دەزگا ئابوورىيەكان دا بۆ برەو پېدانى دامەزراندنى كارگە له برى دانانى باج و پېگرتن لەو چالاككەيانە. "باجى ئاگردان" كه باجىكى سالانە بوو لەسەر ئاگردان و زۆپا و خراپترين كاريگەرى هەبوو لەسەر دروستكارانى ئەم كالا يانە و ئەوانيش بە توندى دژى بوون، له سالى ۱۶۸۹ دا و ماوه يەكى كەم دواى هاتنە سەرتهختى وىليام و مېرى، هەلۆه شىنرايه وه. له برى باجى ئاگردان، پەرلەمان دەستىكرد بە باج دانان لەسەر زهوى.

دابەشكردنە وهى قورسايى باج تەنيا سىياسەتى هاوكارى پېشەكاران نەبوو كه پەرلەمان پېشگىرى كرد. زنجىره يەك ياسا كه بوونه هۆى فراوانكردنى بازار و زيادكردنى قازانجى قوماشى خورى، دەركران. ئەمەش له پووى سىياسىيە وه پېى گونجاو بوو چونكه زۆربەى لايەنگرانى پەرلەمان كه دژى جەيمس بوون، بە خەستى لەم بزنسە نوپيانەى دروستكردن وه بەرهينانان كردبوو. ديسانە وه پەرلەمان ياسايانى ئەوتۆى دەكرد كه دەرتهتى پەخساند بۆ پېكخستنه وهى تەواوى مافى مولكداى له زهوى دا و بوارى جېگيركردن و لابردنى چەندىن شىوانى كۆنى مولكدارى و مافەكانى بەكارهينەرى زهوى پەخساند.

ئەولەويه تېكى ترى پەرلەمان برىتېبوو له چاكسازى له سىستەمى دارايى دا. هەرچەندە فراوانبوون له بانك و دارايى دا له ماوهى پېش شۆرپشى شكۆدار دا پوويدابوو، بەلام ئەم پرۆسە يەك پېگەى دامەزراندنى بانكى ئىنگلته رە وه له سالى ۱۶۹۴ دا وەك سەرچاوهى پارە بۆ كەرتى پېشەسازى، قايمتر كرا. ئەوهش ئاكامىكى پاستەوخۆى شۆرپشى شكۆدار بوو. دامەزراندنى بانكى ئىنگلته رە، پېگى خۆشكرد بۆ "شۆرپشىكى دارايى" زۆر چوپوپ تر كه بوە هۆى فراوانبوونى بەرچاوى بازارپەكان و بانكەكان. بە هاتنى سەدهى هەژده يەم، هەر كەسيك بىتوانيايه بارمە دابنى دەيتوانى قەرز وەربگرى. تۆمارەكانى بانكىكى تا پادەيهك بچووك، (سى. هۆرپەيس ئاند كۆ) له لەندەن، كه له ماوهى نۆپوان سالانى ۱۷۰۲ - ۱۷۲۴ وەك خۆيان ماونه تە وه، ئەم خالە پوونەكە نه وه.

هه‌رچه‌نده بانکه‌کان قه‌رزبان ده‌دایه ئه‌ریستۆکرات و لۆرده‌کانیش، دوو له‌سه‌ر سێی قه‌رز وه‌رگره‌ گه‌وره‌کانی بانکی هۆره‌یس له‌م ماوه‌یه‌دا له‌ چینه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌ خاوه‌ن ئیمتیازه‌کان نه‌بوو. به‌ پێچه‌وانه‌وه‌، قه‌رز وه‌رگره‌کان بازگاکان و بزנסمانان بوون که‌ یه‌کێک له‌وانه‌ جۆن سمیس بوو، پیاویک که‌ ناوی پیاویکی ئاسایی ئینگلیزی هه‌بوو. ئه‌م پیاوه‌ له‌ ماوه‌ی نێوان ساڵانی ۱۷۱۵-۱۷۱۹ له‌ لایه‌ن بانکه‌وه‌ ۲,۶۰۰ پاوه‌ندی به‌ قه‌رز دراوه‌تی.

تا ئیستا ئیمه‌ جه‌ختمان له‌سه‌ر ئه‌وه‌ کردوه‌ که‌ چۆن شوپشی شکۆدار ئالۆگۆپی له‌ ده‌زگا سیاسیه‌کانی ئینگلیزی دا کردو ئه‌وانی کرده‌ ده‌زگایانی زیاتر پلوره‌لیستی و له‌ هه‌مانکات دا ده‌ستیانکرد به‌ دانانی بناخه‌ی ده‌زگایانی ئابووری کراوه‌. گۆرانکارییه‌کی تری گرنگ له‌ ده‌زگاکان دا له‌ ئه‌نجامی شوپشی شکۆدار دا پوویدا: په‌رله‌مان به‌رده‌وامی دا به‌ پرۆسه‌ی مه‌رکه‌زیه‌تی سیاسی که‌ له‌ لایه‌ن تیۆدۆره‌کانه‌وه‌ ده‌ستیپێکرا. ته‌نیا ئه‌وه‌ نه‌بوو که‌ جله‌وگیرییه‌کان زیاتر کران، یان ده‌ولت به‌ شیوازیکی جیاواز سه‌ربه‌رشتی ئابووری ده‌کرد، یان ده‌ولته‌تی ئینگلیزی پاره‌ی بۆ شتی جیاواز خه‌رجده‌کرد، به‌لکو توانا و ده‌سه‌لاتی ده‌ولت له‌ هه‌موو پویه‌که‌وه‌ زیادی کرد. ئه‌مه‌ش دیسانه‌وه‌ په‌یوه‌ندی نێوان مه‌رکه‌زیه‌ت و پلوره‌لیزم پیشانده‌دا: په‌رله‌مان، به‌ر له‌ ساڵی ۱۶۸۸، نا‌پازیبوو به‌ کاراترکردنی ده‌ولت و زیادکردنی ده‌رامه‌ته‌کانی چونکه‌ نه‌یده‌توانی کۆنترۆلی ده‌ولت بکا. له‌ دوا‌ی ساڵی ۱۶۸۸ چیرۆکه‌که‌ جیاواز بوو. ده‌ولت ده‌ستیکرد به‌ فراوانبوون، خه‌رجیه‌کانی گه‌یشته ۱۰٪ ی داها‌تی نه‌ته‌وه‌یی. ئه‌م خه‌رجیه‌یه‌ له‌ پێگه‌ی فراوانکردنی بنه‌مای باجه‌وه‌ پشتگیری کران به‌تایبه‌تی باجی گومرگی که‌ لیستیکی درێژی ئه‌و کالایانه‌ی له‌خۆگرتبوو له‌ ناوخۆدا دروستده‌کران. ئه‌مه‌ش، بۆ ئه‌و کاته‌، بودجه‌یه‌کی گه‌وره‌ی ده‌ولت بوو، له‌ پاس‌تی دا گه‌وره‌تر بوو له‌و بودجه‌یه‌ی ئه‌م‌پۆ له‌ چه‌ندین ناوچه‌ی جیهان دا ده‌یبینین. بۆ نمونه‌، بودجه‌ی ده‌ولت له‌ کۆلۆمبیا ته‌نیا له‌ ساڵی ۱۹۸۰دا گه‌یشته ئه‌م ئاسته‌ پێژه‌یه‌یه‌. له‌ چه‌ندین ناوچه‌ی باشووری بیابانی ئه‌فریقادا، بۆ نمونه‌، له‌ سیارا لیۆن، بودجه‌ی ده‌ولت ته‌نانه‌ت ئه‌م‌پۆش به‌ راوورد له‌ گه‌ل قه‌باره‌ی ئابووری دا زۆر بچووک‌تره‌ ئه‌گه‌ر هاوکارییه‌ نێوده‌وله‌تیه‌کانی لێده‌رکری.

به‌لام فراوانبوونی قه‌باره‌ی ده‌ولت ته‌نیا به‌شیکی پرۆسه‌ی مه‌رکه‌زیه‌تی

سیاسییه. زۆر گرنگتر له مه بریتیبوو له کوالیتی شیوهی به پێوه بردنی دهولەت و شیوازی هه‌لسوکه‌وتی ئه‌وانه‌ی کۆنترۆلی ده‌وله‌تیان کردبوو و ئه‌وانه‌ی له‌ناو ده‌وله‌ت دا کاریانده‌کرد. دامه‌زراندنی ده‌زگایانی ده‌وله‌ت له‌ ئینگلته‌ره ده‌گه‌رێته‌وه بۆ چاخه‌کانی ناوه‌راست، به‌لام هه‌روه‌ک بینیمان، هه‌نگاو به‌ره‌و مه‌رکه‌زیه‌تی سیاسی و په‌ره‌پێدانی کارگێریی مۆدێرن به‌ته‌واوی له‌ لایه‌ن هینری حه‌وته‌م و هینری هه‌شته‌مه‌وه نرا. له‌گه‌ڵ ئه‌مه‌ش دا، ده‌وله‌ت زۆر دووربوو له‌و شیوازه‌ مۆدێرنه‌ی که له‌ دوا‌ی سا‌لی ١٦٨٨ سه‌ریه‌لدا. بۆ نمونه، گه‌لێک له‌وانه‌ی داده‌مه‌زران له‌سه‌ر بنه‌مای سیاسی داده‌مه‌زران نه‌ک له‌ سه‌ر بنه‌مای توانا و لێهاتووبیان و توانای ده‌وله‌ت بۆ کۆکردنه‌وه‌ی باج سنووردار بوو.

له‌ دوا‌ی سا‌لی ١٦٨٨ هه‌و په‌رله‌مان که‌وته باشکردنی توانای کۆکردنه‌وه‌ی داهات له‌ پێگه‌ی باجه‌وه، ئه‌مه‌ش په‌ره‌سه‌ندنێک بوو که‌ بێرۆکراسی کۆکردنه‌وه‌ی باج به‌ باشی پوونی ده‌کاته‌وه و ژماره‌یان به‌ خێرای له‌ ١٢١١ که‌سه‌وه له‌ سا‌لی ١٦٩٠ دا زیادیکرد بۆ ٤,٨٠٠ که‌س له‌ سا‌لی ١٧٨٠ دا. سه‌ره‌رشته‌یارانی باج له‌ هه‌موو شوێنێکی وولات دا بنکه‌یان هه‌بوو که له‌ لایه‌ن کۆکاره‌کانه‌وه چاودێری ده‌کران. کۆکاره‌کان هه‌لده‌ستان به‌ سه‌ردانی پشکنین بۆ پێوان و ووردبینیکردنی بێی نان و بیر و کالاکانی تر که باج ده‌یگرته‌وه. ده‌شی ئه‌ندازه‌ی ئه‌م چالاکانه‌ پوونبکێته‌وه له‌ پێگه‌ی ژماردنی گه‌شته‌کانی کۆکردنه‌وه‌ی باج له‌ لایه‌ن سه‌ره‌رشته‌یار کاوپێرسوه‌یت ئه‌نجامدراوه له‌ نێوان ١٢ حوزه‌یران و ١٥ ته‌مووزی سا‌لی ١٧١٠ و له‌ لایه‌ن مێژووناس جۆن بروهر تۆمارکراوه. سه‌ره‌رشته‌یار کاوپێرسوه‌یت ٢٩٠ میل له‌ ناوچه‌ی پێچمۆندی سه‌ر به‌ یۆرکشێر گه‌شتیکردوه. له‌م ماوه‌یه‌دا ئه‌و سه‌ردانی ٢٦٢ شوینی نازووقه و ٧١ کارگه‌ی نه‌شاسته‌ی بیر و ٢٠ شوینی فرۆشتنی مۆم و یه‌ک شوینی دروستکردنی بیره‌ی کردوه. هه‌موو پێکه‌وه ٨١ کاری پێوانی به‌ره‌می جیاوازی ئه‌نجامداوه و ووردبینی بۆ کاری ٩ که‌سی جیاواز کردوه که‌ کاریان بۆ ئه‌و کردوه و هه‌لسا‌ون به‌ کۆکردنه‌وه‌ی باج. هه‌شت سا‌ل دواتر، ده‌بینین به‌هه‌مانشیوه کارده‌کا، به‌لام له‌ ناوچه‌ی وه‌یکفیلد له‌ به‌شیکی تری یۆرکشێر. له‌ وه‌یکفیلد تیکرا پۆژنه ١٩ میل گه‌شتیکردوه و حه‌فته‌ی شه‌ش پۆژ کاری کردوه و چوار یان پێنج شوینی پشکنیوه. له‌ پۆژی پشوویدا که‌ یه‌کشه‌مه‌ بوه، تۆماره‌کانی پێکخستوه، بۆیه تۆمارێکی ته‌واوی هه‌موو چالاکیه‌کانیمان

ههيه. له راستيدا، سيستمى كۆكردنه وهى باج تۆماركردنىكى پىكوپىكى زانيارىيه كانى هه بوه. كاربه دهستان سى جۆرى جياواز تۆماره كانيان هه لگرتوه كه ده بوايه هه رسيكيان هاوشىوهى يه كتر بوونايه و هه ر ده سكارىيه كى ئەم تۆمارانه تاوانىكى قورس بوو. ئاستى سه رپه رشتى كۆمه لگا له لايه ن ده ولته وه زياتر بوو له وهى كه حكومه ته كانى زۆربهى ده ولته تانى هه ژارى ئەمپۆ ئەنجامى ده دن و ئەمه ش له سالى ۱۷۱۰ دا وابوه. به هه مانشپوه گرنگ، ده ولته له دواى سالى ۱۶۸۸ هوه كه وته ئەوهى زياتر پشت به تواناكان و كه متر پشت به دامه زراندنه سياسىيه كان ببه ستى و ژيړخاننىكى پته وى بۆ به رپوه بردنى وولات دامه زراند.

شۆرشى پيشه سازى

شۆرشى پيشه سازى له هه موو بواريكى ئابوورى ئينگلته ره دا په نگيدايه وه. گۆرپانكارى گه وره له بوارى گواستنه وه و ميتالۆرگى و هپزى هه لم دا هاته ئاراهه. به لام گرنگترين بوارى نوپكارى برىتيبوو له ئاميركردنى به ره مه پنهانى قوماش و دامه زراندنى كارگه كان بۆ به ره مه پنهانى ئەم قوماشانه. ئەم پرۆسه داينه ميكيه له پىگه ي ئەو گۆرپانكارىيه ده زگايانه وه سه ريانه لدا كه له شۆرشى شكۆداره وه سه رچاوه يان گرتبوو. ئەمه ش ته نيا برىتينه بوو له هه لوه شانده وهى مۆتۆپۆلييه ناوخۆييه كان كه به هاتنى سالى ۱۶۴۰ ئەنجامدرايوو، يان دانانى باجه جياوازه كان يان ئەو گۆرپانكارىيه ي له بوارى به ده سته پنهانى پاره دا ئەنجامدرايوو، به لكو برىتيبوو له پىكخستنه وهى بنه په تى ده زگايانى ئابوورى له قازانجى نوپكاران و بزنىسمانان، كه له سه ر بنه ماي سه ره لدانى مافى مولكدارى چىگير تر و كارامه تر دامه زرايوو.

باشكردنى چىگيرى و كارامه يى مافى مولكدارى، بۆ نمونه، پۆلى سه ره كى بينى له بوارى "شۆرشى گواستنه وه" دا و ئەويش پىگاخۆشكار بوو بۆ شۆرشى پيشه سازى. وه به ره پنهان له دروستكردنى كه نال و پىگايان ئەوهى پييده و ترى تىرنپايك (پىگايانى دروستكراو له لايه ن كه رتى تايبه ته وه) له دواى سالى ۱۶۸۸ هوه زياديكرد. ئەم وه به ره پنهانانه، له پىگه ي كه مكرده وهى تىچوى

بۋارى گواستىنە ۋە ۋە، يارمە تىدەر بۋون بۇ خۆشكىردى زەمىنە بۇ شۆپشى
 پىشە سازى. بەرلە سالى ۱۶۸۸، ۋە بەرھىتان لەم چەشەنە ژىرخانانە دا لە
 پىگە ئە ۋە ياساينە ئە لە لايەن پاشاكانى ستۋارتە ۋە دەردەكران، كۆسپيان بۇ
 درۋستەدە كرا. گۆرۈنى بارۋدۇخەكە لە دۋاى سالى ۱۶۸۸ ۋە لە پىگە ئە نمۋونە
 پووبارى سالۋىرپ لە پىستەرشىرى ئىنگلتەرە بە جوانى پوونكرۋەتە ۋە. لە
 سالى ۱۶۶۲ دا پەرلەمان ياسايەكى دەركرد بۇ ھاندانى ۋە بەرھىتان لە پووبارى
 سالۋىرپ بۇ ئە ۋە بە كاربھىنرى بۇ گواستىنە ۋە. بىنەمالە بۇلدۋىن بىرى ۱۶،۰۰۰
 پاۋەندىيان ۋە بەرھىنانكر د بۇ ئەنجامدانى كارەكە. بەرامبەر بەم ۋە بەرھىنانە
 مافى ۋەرگرتنى پارەيان ۋەرگرت بۇ گواستىنە ۋە خەلگ لە ناۋ پووبارەكە دا.
 لە سالى ۱۶۹۳ دا پىرۆژە ياسايەك درايە پەرلەمان بۇ گواستىنە ۋە مافى
 ۋەرگرتنى كرىى گواستىنە ۋە بۇ ئىرلى شىرۆبەرى ۋە لۆرد كۆڭىنترى. سىر تىمۋسى
 بۇلدۋىن دى پىرۆژە ياساكا ۋەستا ۋە ھەرزوۋ تكانامە يەكى پىشەكەشكر بە
 پەرلەمان ۋە پايگە ياند كە ئەم پىرۆژە ياسايە دەبىتە ھۆى زەوتكردىنى مولكى
 باۋكى كە ۋە بەرھىنانى نۆرى لە پووبارەكە دا كىرەبو بە نىازى ۋەرگرتنى كرىى
 گواستىنە ۋە. بۇلدۋىن داكۆكى لە ۋە كىرد كە (ئەم ياسا نۆيە ياسا كۆنەكە بەتال
 دەكاتە ۋە ۋە ھەمو ئە ۋە كەلۋەل ۋە كەرسەنە زەوتدەكا كە بۇ جىبە جىكردىنى
 كارەكە بەكارھىنران) سەندە ۋە لەم جۆرە ماف ۋە پىدانى بە كەسىكى تر
 ئە ۋە جۆرە شتانە بۋون كە پاشاكانى ستۋارت دەيانكر. بۇلدۋىن تىبىنكر (
 لىسەندىنى مافى كەسىك بەبى پەزامەندى خۆى كە بە پىى ياسايەكى پەرلەمان
 پىى درابى ئاكامىكى مەترسىدارى دەبى) لەم دۇخە دا پىرۆژە ياساكا
 سەركە ۋەتوۋ نەبوۋ ۋە مافەكانى بۇلدۋىن پارىزان. مافەكانى مولكدارى لە دۋاى
 سالى ۱۶۸۸ ۋە زۆر جىگىر تر بۋون، بەشەك لە ھۆكارى ئەمەش دەگەپايە ۋە
 بۇ ئە ۋە كە جىگىر كىردىنى ئەم مافانە لەگەل بەرژە ۋەندىيەكانى پەرلەمان دا
 يەكيان دەگرتە ۋە ۋە بەشەكەى ترى ھۆكارەكە ئە ۋە بوۋ كە دەكر لە پىگە
 تكانامەكانە ۋە كاربكرىتە سەر دەزگايانى پلورەلىستى. لىرە دا دەبىنەن كە لە
 دۋاى سالى ۱۶۸۸ ۋە سىستەمى سىياسى بە شىۋە يەكى بەرچاۋ بوە
 سىستەمىكى زىاتر پلورەلىستى ۋە گۆرەپانى تەختى گەمەى بە شىۋە يەكى
 پىژەبى لە ناۋ ئىنگلتەرە دا درۋستكر.

ئە ۋە كە بوە ھۆى بەرپاۋونى شۆپشى گواستىنە ۋە ۋە ۋەش گىرنگىر

پښخستن هوى زهوى له سده دى هژده يه م دا بریتیبوو له و یاسایانه ی په رله مان که سروشتی خاوه ندرایتی زهویان گۆری. تا سالی ۱۶۸۸ یش ئه و یاسا خه یالیه باو بوو که وای داده نا پاشایه تی خاوه نی هه موو زهوییه کانی ئینگلته ره بوو، که پاشماوه ی راسته وخوی پښخستن زهوى سهرده می فیودالی بوو. به کارهینانی چه ندین پارچه زهوى کیشی تیکه وتبوو به هوى چه ندین شیوازی کۆنی مافی مولکداری و بانگیشهی خاوه ندرایتی جیباوازه وه. زۆربه ی زهوییه کان له شیوازی ئه وه ی پییده وتری زهویوزاری هاوبه ش که مانای وابوو خاوه ن زهوییه که نهیده توانی زهوییه که بدا به کرئ یان پارهی له سهر وه ریگری یان بیفرۆشی. زهوى گشتی ته نیا بو به کارهینانه گشتیه کان سوودیان لیوه رده گیرا. چه ندین ته گهره له به رده م به کارهینانی ئابووریانه ی زهوى دا هه بوو. په رله مان ده ستیکرد به نهجامدانی گۆرانکاری له م پوه وه و دهره تی دایه کۆمه لانی خه لک تا تکانامه پیشکه شبکه ن بو ئاسانکردن و سهر له نوی پښخستن هوى مافی مولکداری. له ئاکام دا ئه م گۆرانکاریانه له ناو سه دان یاسای په رله مان دا په نگیاندايه وه.

ئه م پښخستن هوى ده زگایانی ئابووری له دهرکه وتنی نه جیندایه کیش دا په نگیدایه وه بو پاراستنی به ره می قوماشی ناوخوی به رامبه ر هاورده ی دهره کی. جیگه ی سه رسوپمان نییه که په رله مانتاران و ده نگده رانیان دژی هه موو جوړه به ربه ستیکی به شدارانی نوی و مؤتۆپۆلییه که نه بوون. نه وانه ی که بازار و قازانجه کانیانی زیاده کرد پیشوازیان لیده کرا. به هه رحال، ده زگا سیاسیه پلوره لیسته کان - نه و راستیه ی که په رله مان نویه رایه تی که رتیکی فراوانی کۆمه لگای ده کرد و گوئیلیده گرتن و هیژداریده کردن - مانای نه وه بوو که به ربه سته کانی به رده م به شدارابوون نه ده بوونه هوى خنکاندنی خاوه ن پیشه سازیه کانی تر یان دهرگایان له سهر به شدارانی نوی دانه ده خست به و شیوه یی سیراتا له قینس نه جامی دا. خاوه ن کارگه به هیژه کانی خوری هه ر زوو نه مه یان بو دهرکه وت.

له سالی ۱۶۸۸ دا هه ندیک له گرنگترین هاورده کان بو ئینگلته ره بریتیبوون له قوماش که خام و مؤزلین بوون و له هیندستانه وه هاورده ده کران که یه که له سهر چواری هه موو قوماشی هاورده ی پیکده هینا. له هه مانکات دا قوماشی هاورده ی گرنگی تر بریتیبوو له ئاوریشم که له چینه وه هاورده ده کرا. خام و

ئاوريشم له لايەن كۆمپانىيائى پۆژھەلاتى ھىندستانەو ھاوردەدەكران كە بەر لە سالى ۱۶۸۸ لە لايەن حكومەتەو ھەمەنۆپۆلى بازىرگانىكردى لەگەل ئاسيادا پيترابوو. دەسەلات و ھەمەنۆپۆلى كۆمپانىيائى پۆژھەلاتى ھىندستان لە پيگەى بەرتيلى قورس بۆ جەيمسى دوھ بەردەوامى پيترابوو. لە دواى سالى ۱۶۸۸ ھو ھەمەنۆپۆلى كەوتە پيگەيەكى لاواز و، ھەر زووش پووبەپووى ھيترش بۆو. ئەم ھيترشەش شىتوازي جەنگيكي قورسى پيشكەشكردى تكانامەى لەخوگرت لە لايەن ئەو بازىرگانەو كە دەيانويست بازىرگانى لەگەل پۆژھەلاتى دوور و ھىندستان دا بكن و داواياندەكرد لە پەرلەمان تا رپوشوين بۆ پكاپەري لە لايەن كۆمپانىيائى پۆژھەلاتى ھىندستانەو دابنى، لە كاتيك دا كۆمپانىيەكە تكانامەى پيچەوانەيان پيشكەشكر و ئامادەيى خويان پيشاندا بۆ پيدانى قەرز بە پەرلەمان. كۆمپانىيەكە دۆراندى و كۆمپانىيائى پۆژھەلاتى ھىندستانى نوئ دامەزرا تا لەگەل كۆمپانىيا كۆنەكە دا پكاپەرييەك. بەلام بەرھەمەينەرانى قوماش تەنيا پكاپەريى زياتريان لە بازىرگانى دا لەگەل ھىندستان دا نەدەويست، ئەوان دەيانويست ھاوردەى قوماشى ھەرزان لە ھىندستانەو باجى لەسەر دابنريىيان بە تەواوى قەدەخەبكرى. ئەم بەرھەمەينەرە پووبەپووى پكاپەريى توند بووبوونەو لەگەل ئەم ھاوردە ھەرزانە لە ھىندستانەو. لەم كاتەدا گرنگترين بەرھەمەينەرانى ناوخۆ قوماشى خوربيان بەرھەمدەھينا، بەلام تا دەھات بەرھەمەينەرانى قوماشى لۆكە لە پووى ئابوورپەو ھەمەنۆپۆلى زياتر دەبوو، لە كاتيك دا لە پووى سياسىيەو بەھيتر تر دەبوو.

پيشەسازى خورى ھەر لە سالى ۱۶۶۰ ھو كەوتە ھەولدان بۆ پاريزگاركردن لە خوى و كەوتە ھيتانەپيشەو ھى "ياساكانى شىكپۆشى". يەككە لەو شتانەى ياساكە قەدەخەيكر، لەبەركردنى جلى سووك بوو. ئەم پيشەسازىيە ديسانەو لە سالانى ۱۶۶۶ و ۱۶۷۸ دا لۆبى پەرلەمانيان كرد بۆ دەركردى جۆرە ياسايەك بۆ ناياساييكردى ھەموو جۆرە قوماشيك بۆ پيچانەو ھى مردوو لە كاتى ناشتنى دا جگە لە كفىنى خورى. ھەردوو ھەولەكان پاريزگارى لە بازارى كالائى خورى دەكرد و ئەو پكاپەرييەى كەمدەكردەو كە بەرھەمەينەرانى ئينگليز لە ئاسياو پووبەپووى دەبوونەو. بەھەرھال، لەم ماوہيەدا كۆمپانىيائى پۆژھەلاتى ھىندستان ھيئەدە بەھيتر بوو كە توانى ھاوردەكردى قوماشى ئاسيا كەمنەكاتەو. بارودۆخەكە لە دواى سالى ۱۶۶۸

هوه گۆيا. له نيتوان سالانى ۱۶۹۶ و ۱۶۹۸ بهرهمهينهرانى قوماشى خورى له پۆژهلاتى ئهنگليا و پۆژئاواى وولات لهگهڵ چنه رانى ئاوريشم له لهندهن و كانتهربيرى و كۆمپانيياى لافينت، هاوپهيمانىيهكيان دروستكرى بۆ كه مكرندهوى هاوردهكان. هاورده رانى ئاوريشم له كۆمپانيياى لافينت، ههچهنده تازە مۆنۆپۆلى هاوردهى ئاوريشمىيان له دهستدابوو، ههزيانكرى ئاوريشمى ئاسيا قهدهخه بكري تا بتوانن بازارىكى تاييهت به ئاوريشمى هاوردهكراو له ئيمپراتۆريهتى عوسمانىيهوه دابمهززين. ئهم هاوپهيمانىيه دهستىكرى به پيشكهشكرى پۆژهياسا بۆ پههلهمان بۆ دانانى سنوور لهسهر له بهركردنى جلى لۆكه و ئاوريشمى ئاسياى و دانانى سنوور لهسهر پهنگکردن و چاپكرى قوماشى ئاسيا له ئينگلتهره. پههلهمان له بهرامبهردا له سالى ۱۷۰۱ ياساىكهى دهركرد (ياساىكه بۆ باشتر خستنهكارى ههژاران له ريگهى هاندانى كارگهكانى ئهم پاشايهتبييهوه). ياساكه فهرمى دا كه له ئهيلولى سالى ۱۷۰۱ هوه (هه موو ئاوريشمىكى خوشكراو و بينگال و خورى كه تيكه لاوكرابى لهگهڵ ئاوريشمى هيربا و له ئيران و چين يان پۆژهلاتى هيندستان دروستكرابن و هه موو خامى كه له وولاتانه دا بۆيه كرابن يان خومكرابن يان چاپكرابن يان پهنگكرابن كه بۆ ئهم پاشايهتبييه هاوردهكراون يان هاورده دهكرين، نابى له بهركرين).

ئيتىر له بهركردنى ئاوريشم و خامى ئاسيا له ئينگلتهره دا ناياساى بوو. بهلام دهكرائو كالايانه هاورده بكرين و هه ناردە بكرين بۆ ئهروپا و جيگاي تر، بهتاييهتى بۆ كۆلۆنييهكانى ئهمهريكا. جگه لهمه، دهكرا خامى ساده هاورده بكرى و له ئينگلتهره دا دهسكارى بكرى، قهدهخه كردنهكه مۆزۆلىنى نهگرتوه. دواى تهقه لايهكى زۆر ئهم درزانه له ياساكه دا، ههروهك دروستكارانى ناوخوى قوماشى خورى پتيان دهوت، له ريگهى ياساى خامى سالى ۱۷۲۱ هوه داخران (له دواى ۲۵ كانونى يهكه مى سالى ۱۷۲۲ هوه ناياساى دهبى بۆ هه كه ستيك يان كه سانيك له بهريتانيياى مەزن دا هه ر جۆره پۆشاكىكى خامى چاپكرائو يان بۆيه كراو يان پهنگكراو يان خومكراو له بهركه ن يان بهكار بهنين) ههچهنده ئهم ياساىه ئه و پكابه رييهى نه هيشته كه بهرهمهينهرانى خورى ئينگليزى له ئاسياوه پووبه پووى بوو بوونهوه، بهلام پيشه سازىيهكى چالاكى ناوخوى لۆكه و كه تانى هيشتهوه كه پكابه رى لهگهڵ بهرهمهكانى خورى دا

ده كړد. لوكه و كه تان تيكه لده كړان بؤ دروست كړدني جوړه جليكي په واجدار پييده و ترا فوستان. دواي شه وه پيشه سازي خوري پكابهري له ناسياوه نه هيشته، ئينجا كه و ته ته نگه لچنين به كه تان. به شيوه يه كي سهره كي كه تان له سكزته لنده و ئيرلنده دا دروسته كړان كه بواي په خساند بؤ هاوپه يمانيه كي ئينگليزي بؤ شه وه داواي دوورخستنه وه شه دوو وولاته بكن له بازاري ئينگليزي. به هرحال، ده سه لاتي به ره مهينه راني خوري سنووردار بوو. هه وله نو يكانيان پووه پووي به ره لستيه كي توند بؤوه له لايه ن به ره مهينه راني فوستانه وه له ناوه لنده پيشه سازيه گه شه كړدوه كاني وه كو مانچيستر و لانكاستر و ليفره پول. ده زگا سياسيي پلوره ليستيه كان شه و يان ده گه ياند كه هه مو شه م گروپه جياوازانه ده رفته تي به شداري كړدنيان بؤ په خسابو له پروسه ي گه لاله كړدني سياست له ناو په رله مان دا له ريگه ي ده ننگدان و له هه مووشې گرنكتر پيشكه شكردني تكانامه. هه رچه نده تكانامه كان له هه ردو لاه هاتن و ژماره يه كي زور ئيمزا له گه ل و دژ كوكړانه وه، به لام ده رته نجامي شه ملمانتيه سهركه و تن بوو بؤ به رژه وه ندييه نو يكان له دژي پيشه سازي خوري. ياساي مانچيستره ي سالي ۱۷۲۶ كوك بوو له سهر شه وه كي (بري زوري شه و كالايانه ي له به ني كه تان و لوكه دروسته كړين، له ماوه ي چندين سالاني رابوردوا له ناو شه پاشايه تييه ي به ريتانياي مه زن دا چاپكراون و بويه كراون) ياساكه دواتر جه ختي له سهر شه وه كړدوه كه (نابي هيچ شتيك له ياساي ناوبراو دا "ياساي سالي ۱۷۲۱" له ناو پاشايه تي به ريتانياي مه زن دا ببته هو ي قه ده خه كړدني له به ركردن يان به كار هيتاني له جلو به گ و كه لوپه لي ناو مال دا يان شتي تري شه و شتانه ي له كه تان و لوكه دروسته كړين و چاپده كړين يان بويه ده كړين به هه ر پهنك يان په ننگه كان).

ياساي مانچيستر سهركه و تنيكي گه وړه بوو بؤ به ره مهينه راني ساواي لوكه، به لام له راستيدا بايه خي ميژووي و ئابووري زور له وه زياتر بوو. يه كه م، ياساكه سنوورداري تي به ربه سته كاني به رده م به شداربووني پيشاندا كه ده زگاياني سياسي پلوره ليستي ئينگلته ره ي په رله مانبي بوايده دا. دوه م، له ماوه ي نيو سه ده ي دواتر دا، نو يكار ييه ته كنه لوجييه كان له دروست كړدني جلو بورگي لوكه دا پولي ناوه ندييان له شوړشي پيشه سازي دا بيني و له ريگه ي هيتانه ناراي سيسته مي كارگه وه، كومه لگايان به شيوه يه كي بنه په تي گوري.

هەرچهنده له دواى سالى ۱۶۸۸ هـ، له ناوخودا، مهيدانى تهختى گهـمه سهـريهـلدا، بهـلام له ناستى نيودهـولتهـى دا پهـرلهـمان هـهـولئى دا مهـيدانهـكه به قازانجى ئينگلتهـره ليژ بكا. ئهـمهـش نهـك تهـنيا له ياساى خام دا به پوونى ديار بوو، بهـلكو له ياساكانى گواستنهـوهـى دهـرياييشدا پوون بوو، كه يهـكهـم ياسايان له سالى ۱۶۵۱ دا دهـركرا و به ههـنديك دهـسكارييهـوه بۆ دوو سهـد سالى دواتر بهـردهـوامبوون. ئامانجى ئهـم ياسايانه بريتيبوو له مؤنۆپۆليكردى بازركانى نيودهـولتهـى له لايهـن ئينگلتهـرهـوه - هەرچهنده ئهـمه مؤنۆپۆليكردى نهـبوو له لايهـن دهـولهـتهـوه، بهـلكو مؤنۆپۆليكردى بوو له لايهـن كهـرتى تايبهـتهـوه. پرينسيپى بنهـپهـتى بريتيبوو لهـوهـى كه دهـبوايه بازركانى ئينگليزى له ناو كهشتيانى ئينگليزى دا نهـجامبدرابه. ياساكان گواستنهـوهـى كالاكانيان له دهـرهـوهـى ئهـوروپا بۆ ئينگلتهـره يان كۆلۆنييهـكانى ئينگلتهـره له لايهـن كهشتيانى بيانويهـوه كرده كاري ناياسايى و به ههـمانشيوهـش كاري ناياسايى بوو كهشتيانى وولاتيكي تر ههـلبستن بهـگواستنهـوهـى كالاكان له ههـر وولاتيكي ئهـوروپاوه بۆ ئينگلتهـره. ئهـم بالادهـستيه بۆ بازركانان و پيشهـكارانى ئينگليز بوو هوى زيادكردى قازانج و پهـنگه بوشيهـته هوى هاندانى زياتر بۆ نوپيكارى لهـم چالاكيه نوئى و قازانجهـينهـرانهـدا.

به هاتنى سالى ۱۷۶۰، پيـكهـوهـكاركردى ههـموو ئهـم فاكتهـرانه - مافى مولكدارى نوئى و باشتر و ژيـرخانى توكمهـتر و گۆرپانكارى له سيستهـمى نهختينه و دهـرفهـتى بهـدهـستهـهينانى پاره و پاريزگارى توند له بازركانان و پيشهـكاران - دهـستيان به نواندىن كاريگهـريكرد. له دواى ئهـم پيـكهـوتهـوه، بازدانى گهـوره له ژمارهـى بهـخشيني مافى داهيـنان پوويدا و سهـرهـتاي گۆرپانكارى تهـكهـنلۆجى شكۆدار كه بوو ناوكى شوپشى پيشهـسازى، به پوونى دهـركهـوت. نوپيكارى له چهـندىن پوهـوه ئهـنجامدرا كه پهـنگدهـرهـوهـى ژينگه دهـزگاييه پيشكهـوتوهـكه بوون. يهـكئـك له بواره گرنگهـكان بواى هـيز بوو، له ههـمووشيان بهـناوبانگتر، گۆرپانكارى له بهـكارهـهينانى بزوينهـرى ههـلمى دا بوو كه ئهـنجامى ئايداكانى جهـيمس وات بوون له سالى ۱۷۶۰ هـكان دا.

سهـركهـوتنى سهـرهـتايى وات بريتيبوو له دروستكردى چامبهـريكى جياواز بۆ خهـستكردهـوهـى ههـلم بۆ ئهـوهـى ئهـو سليندهـرهـى كه پيسـتونهـكهـى تـيداـبوو به بهـردهـوامى بهـگهـرمى بهـمينـيتهـوه، له برى ئهـوهـى گهـرمبكرـيتهـوه و

ساردبکریته وه. ئه و دواتر چه ندين ئايداي تری په ره پيدا، له وانه په ره پيدانی شيوازيکی زور کارا تر بؤ گورپینی جووله ی بزوينه ی هه لمی بؤ هیزی به که لک وديارترتینيان سيستمی "خۆر و هه ساره کان" بوو. له هه موو نه م بوارانه دا نوپکاریه ته کهنه لوجیه کان له سهر کاری پیشووتری که سانی تر بینا کرابوون. هینده ی په یوه ندي به بزوينه ی هه لمیه وه هیه، داهینانی نه م بزوينه ره سوودی وه رگرتوه له کاری پیشووتری داهینه ی ئینگلیزی تۆماس نیوکۆم و هه روه ها کاری دایۆنیسۆس پاپین که فیزیاکار و داهینه ریکی فهره نسی بوو.

چیرۆکی داهینانه که ی پاپین نمونه یه کی تری نه وه یه که چۆن له سایه ی ده زگایانی چه وسینه ردا، هه ره شه ی تیکدانی بنیاتنه ر کۆسپی بؤ گورپانکاری ته کهنه لوجی دروستکرد. پاپین له سالی ۱۶۷۹ دا دیزاینیکی په ره پيدا بؤ "ده فری به هه لکردن" و له سالی ۱۶۹۰ دا په ره ی زیاتر به م دیزاینه دا بؤ بزوينه ی پیستۆن. له سالی ۱۷۰۵ دا نه و نه م دیزاینه سهره تاییه ی به کارهینا بؤ دروستکردنی یه که م به له می هه لمی له جیهان دا. پاپین له و کاته دا پرۆفیسۆری ماتماتیک بوو له زانکۆی مئیربۆرگ له ویلایه تی کاسیلێ نه لمانی، بریاری دا که به له مه هه لمیه که ی له پووباری فولداوه به ری بؤ پووباری ویزه ر. هه ر به له میک نه م گه شته ی بکر دایه، ده بویه له شاری موندن بوه ستایه. له و سهرده مه دا هاتوچۆی ناو پووباری فولدا و ویزه ر مۆنۆپۆلی سه ندیکایه کی خاوه ن به له مه کان بوو. ده بی پاپین هه سته هاتنه پیشه وه ی کیشه ی کردبی، بۆیه هاوپی و ئامۆزگاریکاری، فیزیاکاری به تاوبانگی نه لمانی، گۆتفرید لایبنیز. نووسراویکی بؤ سه رۆکی ویلایه تی کاسیلێ نووسی و تیايدا داوايکردبوو که پاپین ریگای پیندیری له کاسیلێ "... به بی گنچه ل تیپه ری ..." له گه ل نه وه ش دا، داواکارییه که ی لایبنیز په تکرایه وه و وه لاميکی کورت و په قی پیگه یشت که "پاویکارانی هه لبژاردن کیشه ی گه وریان هه یه بؤ په سه ندکردنی داواکارییه که ی سه ره وه و بیئ هه ی هۆکاره کانیا ن پوونبکه نه وه، منیا ن پاسپاردوه تا بریاره که ی ئه و انت پیبگه یه نم، بۆیه ناتوانی داواکاریه که ت له لایه ن پایه به رز سه رۆکی پاویژکارانه وه جیبه جیبکری" به هه ر حال پاپین گوئی نه دایه وه لاهه که و بریاری دا گه شته که بکا. کاتیک به له مه هه لمیه که ی گه یشته مۆندن، سه ندیکای خاوه ن به له مه کان له سه ره تادا هه ولی دا دادوه ریکی ناوچه که بریاری گلدانه وه ی به له مه که ی ده ربکا، به لام سه رکه وتوو نه بوون. دواتر خاوه ن

بەلەمەكان چۈنە ناو بەلەمەكەي پاپىن و بەلەمەكەي و بزوینەرە ھەلەمىيەكەيان پارچە پارچە كرد. پاپىن بە ھەژارى مرد و لە قەبرىكى بى ناونیشان دا نىژرا. لە ئىنگلەتەرەي ستوارت و تىودۆرەكان دا، پەنگە پاپىن تووشى ھەمان مامەلەي دوزمىنكارانە بىبوايەتەو، بەلام ئەمە ھەمووى لە دواي سالى ۱۶۸۸ ھە گۆپا. لە راستىدا، پاپىن نىيازى وابوو كە، بەر لە تىشكاندن، بەلەمەكەي بەرەو لەندەن بەاژوى.

لە مېتالورجى (كانزاناسى) دا، ھاوبەشى سەرەكى لە سالى ۱۷۸۰ دا لە لاينە ھىنرى كۆرت پىشكەشكرا، كاتىك تەكنىكى نوڤى ھىنايەئاراو ھە بۆ چارەسەركردنى خەوشەكانى ناو ئاسن و بو ھۆي بەرھەمھىنانى ئاسنى كوالىتى زۆر باشتەر. ئەمەش گرنگ بوو بۆ دروستكردنى پارچەي ئامىرەكان و بزمار و كەرەسەكان. نوڤكارىيەكانى ئەبرەھام داربى و كوپەكانى لە سالى ۱۷۰۹ دا بۆ بەكارھىنانى خەلۆزى بەردىن بۆ تەوانەو ھى ئاسن، پىڭاي خۆشكرد بۆ بەرھەمھىنانى ئاسن بە بېرى زۆر و بەھۆي بەكارھىنانى تەكنىكەكانى كۆرت. ئەم پىرۆسەيە لە سالى ۱۷۶۲ دا بەھىزتر كرا لە پىڭەي بەكارھىنانى ھىزى ئاوەو ھە لە لاينە جۆن سمىتۆن بۆ كارپىكردنى سلىنەدەرى فولىكار بۆ دروستكردنى خەلۆزى كۆك. دواي ئەمە خەلۆز بۆ بەرھەمھىنانى ئاسن كارى پىتەكرا و لە لاينە خەلۆزى بەردىنەو ھە جىگەيگىرايەو ھە كە زۆر ھەرزانتەر و باشتريش دەسەدەكەوت.

ھەرچەندە نوڤكارى، بىگومان، پىرۆسەيەكى لەسەر يەك كەلەكەبو، بەلام لە ناوەراستى سەدەي ھەژدەيەم دا تىنوگورپى ديارىكراوى بەخۆو ھىنى. ئەمەش لە ھىچ بوارىك دا ھىندەي بەرھەمھىنانى قوماش ديارنەبوو. كارى ھەرە بنەپەتى بەرھەمھىنانى قوماش پستەنە. كە برىتيە لە بەكارھىنانى فايەرى ئاژەلى يان پوھكى وەك خورى و لۆكە و پىكەو ھە بادنەيان بۆ دروستكردنى بەن يان دەزوو. ئەوانىش دەچنرىن و قوماشيان لىدروستەدەكرى. يەكەك لە نوڤكارىيە تەكنەلۆجىيە شكوڤارەكانى چاخەكانى ناوەراست برىتيەو لە چەرخى پستن كە جىگەي پستنى دەستى گرتەو. ئەم داھىنانە لە دەورى سالى ۱۲۸۰ لە ئەوروپادا دەرکەوت، كە پەنگە لە پۆژھەلاتى ناوەراستەو ھە بلۆبويىتەو. شىوازەكانى پستن تا سەدەي ھەژدەيەم گۆپانكارىيان بەسەردا نەھات. نوڤكارى گرنگ لە سالى ۱۷۳۸ دا ئەنجامدرا كاتىك لويس پۆل مافى

داهيتاننى شىۋازىكى نوپى پستنى پىدرا بە بەكارهيتاننى بەكرە بۇ جېگرتنەۋەى دەستەكانى مۇۋ بۇ پاكىشانى ئەۋ تالائەى دەپسەران. ئامىرەكە بە باشى كارىنەكرد و نوپكارىيەكەى رىچارد ئاركرائىت و جەيمس ھارگرېفس بوو كە بەپاستى شۆپشى لە بوارى پستن دا بەرپاكرد.

لە سالى ۱۷۶۹ دا ئاركرائىت، كە كەسايەتتەكى ديارى شۆپشى پىشەسازى بوو، مافى داهيتاننى، بۇ "ئامىرى ئاۋ" ۋەرگرت كە بەرەۋپىشېردىكى گەۋرەى بوارى پستن بوو لەچاۋ ئامىرەكەى پۆل دا. ئەۋ ھاۋبەشىەكى لەگەل جىدېدىا ستروت و ساموئل نىد پىكھىتا كە دروستكارى گۆرەۋى بوون. لە سالى ۱۷۷۱ دا پىكەۋە يەككە لە يەكەم كارگەكانى جىهانىان لە كرۇمفۆرد دامەززان. ئامىرە نوپكەيان بە ئاۋ كارىان دەكرد، بەلام دواتر ئاركرائىت گۆرپانكارى گرنگى ئەنجامداۋ ھىزى ئاۋى گۆپى بۇ ھىزى ھەلم. بە ھاتنى سالى ۱۷۷۴، كۆمپانپاكەى شەش سەد كەسى خستە كار و بە خىرايىش فراۋان بوو، كارگەى لە مانچىستەر و ماتلوك و باس و نىولانراك لە سكۆتلەندە دامەززان. نوپكارىيەكانى ئاركرائىت لە رېگەى داهيتاننى "سپىنىنگ جىنى" ھارگرەيفس لە سالى ۱۷۶۴ دا بەھىزكران كە لە لايەن ساموئل كرۇمپتۆن لە سالى ۱۷۷۹ پەرەى زياتريان پىدرا بۇ "مول" و دواترىش لە لايەن رىچارد پۆبەرتس بۇ "مولى خۆبزوۋىن". كارىگەرى ئەم نوپكارىيانە بەپاستى شۆپشگىرپانە بوو: لە سەرەتاي سەدەكە دا، پستنى سەد پاۋەند لۆكە پىۋىستى بە ۵۰،۰۰۰ كاترۇمىر كارى چنەرانى دەستى ھەبوو. ئامىرە ئاۋەكەى ئاركرائىت دەيتوانى ئەم كارە لە ۳۰۰ كاترۇمىردا ئەنجامبىدا و مولى خۆبزوۋىن دەيتوانى لە ۱۳۵ كاترۇمىردا ئەنجامبىدا.

شانبەشانى بەئامىركردنى پستن، بەئامىركردنى جۇلايى ھاتەئاراۋە. يەكەم ھەنگاۋى گرنگ برىتېبوو لە داهيتاننى "فلاىنگ شەتل" لە لايەن جۇن كەى لە سالى ۱۷۳۳. ھەرچەندە لەسەرەتادا تەنپا بەرھەمدارىي جۇلايى دەستى زىاد كرد، بەلام كارىگەرى درىزخايەنى برىتېبوو لە رېگاخۆشكرن بۇ بە ئامىركردنى جۇلايى. بە پشتبەستن بە فلاىنگ شەتل، ئىدمۇند كارتراىت لە سالى ۱۷۸۵ پاۋەر لوومى دروستكرد، كە ھەنگاۋى يەكەمى زنجىرەيەك نوپكارى بوو كە بوونە ھۆى ئەۋەى ئامىرەكان جىگەى كارى دەستى بگرنەۋە لە جۇلايىكرن دا ھەرۋەك لە بوارى پستن دا ئەنجامدراۋو.

پيشه‌سازى قوماشى ئىنگلىزى نەك تەنيا ھىزى پالئەرى شۆپشى
 پيشه‌سازى بوو، بەلكو شۆپشى لە ئابوورى جېهان دا بەرپاكرد. كالای
 ھەناردەى ئىنگلىزى، لە پيش ھەمووشيانەو قوماشى لۆكە لە نىوان سالانى
 ۱۷۸۰ و ۱۸۰۰ بوە دوو ھىندە. گەشەكردن لەم كەرتە دا بوو ھەموو ئابوورى بە
 دواى خۆيدا پاكىشا. پىكەو ھەكاركردى نوپكارى تەكنەلۆجى و پىكخراوہى،
 مۆدىلى پيشكەوتنى ئابوورى دەستەبەركرد و ئالوگۆپى لە ئابوورى جېهان دا
 ھىنايە ئاراوہ كە دواتر دەولە مەندبوو.

خەلكى نوئ بە ئايدىاي نوپوہ گرنگ بوون بۆ ئەم ئالوگۆپە لە ئابوورى دا.
 بىر لە نوپكارى لە بوارى گواستەوہ دا بکەرەوہ. چەندىن شەپۆل لەم جۆرە
 نوپكارىيانە لە ئىنگلتەرە دا سەريانەلدا: يەكەم لە كەنال دا و دوہم لە
 پىگابان دا و لە كۆتايىشدا لە بوارى پىگای ئاسنىن دا. لە ھەريەك لەم شەپۆلە
 نوپكارىيانە دا، نوپكارەكان كەسانى نوئ بوون. كەنال لە دواى سالى ۱۷۷۰ ھوہ
 دەستى بە پەرەسەندىكرد و بە ھاتنى سالى ۱۸۱۰ ئەم كەنالانە زۆرەى ناوچە
 گرنگە خواوہن پيشەسازىيەكانيان بە يەكەوہ بەستەوہ. كاتىك شۆپشى
 پيشەسازى سەريەلدا، كەنالەكان پۆلى گەرەيان بينى لە كەمكردەوہى
 تىچووى گواستەوہى كالا پيشەسازىيە نوپە دروستكاروہكانى ھەكو قوماشى
 لۆكە و ئەو كەرەسانەى كە بۆ دروستكردى ئەو كالايانە پىويست بوون
 بەتايبەتى لۆكەى خاو و خەلۆزى بەردىن بۆ كارپىكردى بزوئەرە
 ھەلمىيەكان. نوپكارانى سەرەتا لە دروستكردى كەنال دا پياوانى ھەك جەيمس
 برىندلى بوون، كە كارى بۆ دۆق بريجۆتەر دەكرد، كەنالى بريجۆتەريان
 دروستكرد كە بوہ ھۆى پىكەوہ بەستەوہى شارى پيشەسازى مانچېستەر بە
 ميناى ليفەرپول. برىندلى كە لە ناوچە گوندنشينەكانى داربەشېر دا لە
 داىكبوو بوو بە پيشە ھەستاي دروستكردى كەلوپەلى ئاش بوو. نىوانگى ئەو بۆ
 دۆزىنەوہى چارەسەرى خولقينەر بۆ گرفتە ئەندازيارىيەكان سەرنجى دۆقى
 پاكىشا. ئەو ئەزموونى پيشترى لە گرفتەكانى گواستەوہ دا نەبوو،
 بەھەمانشيوہى ئەندازيارە شكۆدارەكانى بوارى دىزايىنى كەنالى ھەك تۆماس
 تىلفۆرد كە ھەك بەردتاش يان جۆن سميتۆن ھەك دروستكارى ئامير و ئەندازيار
 ژيانى دەسپىكرد

ھەروەك چۆن ئەندازيارە مەزنەكانى كەنال پەيوەندى پيشترىيان بە

گواستنه ووه نه بوه، به هه مانشتیو هه نه ندازیاره مه زنه کانی پښگایان و پښگای
 ئاسنین په یوه نډییا به م بوارانه ووه نه بوه. چوڼ ما کدام که له سالی ۱۸۱۶ دا
 تارماکی داهینا، کوپی دوه می ئریستو کراتیکې بچوک بسو. یه که م
 شه مه نه فیری هه لمی له سالی ۱۸۰۴ دا له لایه ن پچارد تر یقیسیک دروستکرا.
 باوکی تر یقیسیک خه ریکی کاری کان بوو له کورنوئل و پچارد له سه ره تای
 ته مه نی دا دهستی به هه مان کار کرد و سه رسام بوو به و بزوینه ره هه لمیانه ی
 بو دهره یتانی ناوی کانه کان به کار ده یتنران. له وانه ش گرنکتر، داهینانه کانی
 جوړج ستیفنس نه بوو که کوپی دایک و باوکیکی نه خوینده وار و داهینه ری
 شه مه نه فیری به ناوبانگ "زه پوکې بو" که وهک ئیشپیکه ری بزوینه ری هه لمی
 له کانیک دا کاریده کرد.

دیسانه ووه پیاوانی نوی بوون که پیشه سازی قوماشی لۆکه یان
 به ره وپیشبرد. هه ندیک له پیشه ننگه کانی نه م پیشه سازی به نوییه که سانیک بوون
 که پیشتر به قورسی به شدار بوون له به ره مه یتان و بازرگانی پو شاکي خوری
 دا. بو نمونه، چوڼ قوستر له و ده مه دا که پیشه سازی خوری گوپی بو
 پیشه سازی لۆکه کاری به حوت سه د چنه ره کرد و له سالی ۱۸۲۵ ناشی
 (بلاک دایک) ی کرده ووه. به لام پیاوانی وهک قوستر که مینه بوون. ته نیا یه ک
 له سه ر پیتجی نه وانه ی له م سه ر ده مه دا خاوه ن پیشه سازی به دیاره کان بوون
 پیشتر به شدار ی چالاکیه کی پیشه کاریان کرد بسو. نه مه ش جیگه ی
 سه رسورمان نییه. پیشه سازی لۆکه له شاره تازه کانی باکووری ئینگلته ره دا
 په ره یسه ند. کارگه کان شیوازیکی نوی ته و او جیاوازی پیکختنی به ره مه یتان
 بوون. پیشه سازی خوری به شیوازیکی ته و او جیاوازی پیکخرابو له پښگه ی
 پیدانی که ره سه به خه لک له ماله کانیا ن دا که بوخویان خوری که یان ده رست و
 ته وند کرد. بویه زو به ی نه وانه ی له پیشه سازی خوری دا کاریان ده کرد هیتده
 شاره زا نه بوون که بتوانن پیشه کانیا ن بگوپن بو پیشه سازی لۆکه به و
 شیوه یه ی قوستر کردی. که سانی نوی پتویست بوون بو په ره پیدان و
 به کاره یتانی ته کنه لوجییه نویکان. فراوانبوونی خیرای پیشه سازی لۆکه
 جیگه ی به پیشه سازی خوری لیژکرد - تیکدانی بنیاتنه ره له گه رمه ی کاردا.

تیکدانی بنیاتنه ره ته نیا داهات و سامان دابه شناکاته ووه، به لکو ده سه لاتی
 سیاسیش دابه شده کاته ووه هه روهک ولیام لی بویه ره که ووت کاتیک بین ی
 ده سه لاتداران به و نه ندازه یه ناماده نه بوون پیشوازی له داهینانه که ی بکه ن

چونکه ئهوان له ئاکامی سیاسی داهیتانه که ی دهرسان. کاتیک ئابووری پیشه سازی له مانچستر و بیرمه نگهام فراوان بوو، خاوهنی کارگه نوپکان و گروپانی چینی ناوه راست که له دهوری ئه و کارگانه په یدابوون که و تنه ناره زایی دهربرین بهرامبه زه و تکردنی مافه کانیان و ئه و پۆلیسیانیه حکومت که دژی بهرژه و هندیه کانی ئهوان بوون. ئامانجی سه ره کی ناره زاییه کان بریتیبوو له یاسا کانی گهنمه شامی که ها ورده کردنی گهنمه شامی - هه موو جوړه خه له و دانه ویله یه ک، به تایبه تی گهنمی، قه ده خه کردبوو ئه گهر نرخه ئه مانه زوړ نزم بووه، به مهش هیشته وهی قازانجی خاوهن زه وییه گهره کانی به بهرزی مسوگه رکردبوو. پۆلیسییه که بۆ خاوهن زه وییه گهره کان زوړ باش بوو که گهنمیان به ره مده هیتا به لام بۆ سه نعه تکاران خراپبوو چونکه ده بوايه کرپی زیاتریان بدایه تا قهره بووی نرخه بهرزی نانی بکردایه ته وه.

به چرپوونه وهی کرپکاران له کارگه نوپکان و ناوه نده پیشه سازییه کان دا، کاری پیکهستن و نانه وهی ئاژاوه ئاسانتر بوو. به هاتنی سالی ۱۸۲۰ هکان، پشتگوینخستنی پیشه کارانی نوئ و ناوه نده پیشه ییه کان له پووی سیاسیه وه، ئیتر ته حه مولنه ده کرا. له ۱۶ ئابی سالی ۱۸۱۹ دا، پلاندانرا بۆ ئه نجامدانی گردبوونه وهیه که له سه ینت پیتهرهس فیلد له مانچستر بۆ ناره زایی دهربرین بهرامبه سیستهمی سیاسی و پۆلیسیه کانی حکومت. پیکه خه ری گردبوونه وه که جوژیف جونسون بوو که پیشه کاریکی لۆکالی فلچه و یه کیک بوو له دامه زینه رانی پوژنامه ی رادیکالی مانچستر ئوبزیرقهر. شهست هه زار که سی نارازی کوپوونه وه، لافیتیه ی جیاواز له لایه ن به شداریوانه وه بهرزه کرانه وه، لافیتیه ی وه کو " نه خیر بۆ یاسای گهنمه شامی " و " مافی دهنگدانی گشتی " و " دهنگدان له پیکای دهنگدانی نهینیه وه " (واتا پیویسته دهنگدان به نهینیه بی نهک به ئاشکرا وه که له سالی ۱۸۱۹ دا ئه نجامدرا). ده سه لاتداران زوړ نیگه رانبوون بهرامبه به گردبوونه وه که و هیزیککی سواره ی شهش سه د که سی له هیزی سواره ی پازده یه م هینرایه شوینی گردبوونه وه که. کاتیک ووتاره کان دهستیان پیکرد، دادوه ریکی ناوخویی فه رمانی ده سگهر کردنی ووتار بیژه کانی دهرکرد. کاتیک پۆلیس هه ولئ دا فه رمانه که جیبه جیبا، تووشی به ره لهستی ئاماده بوان بوونه وه و شه پ ده ستیپیکرد. له م کاته دا پۆلیس هیرشیانکرده سه ر ئاماده بوان و له ماوه ی چه ند خوله کیککی پر هه رادا یازده کهس مردن و نزیکه ی شهش سه د که سیش بریندار بوون. پوژنامه ی مانچستر ئوبزیرقهر به

كوشتارى پيټه رولو ناو بېرد.

به له بهرچا وگرتنى نه و گورپانكار پيپانه ي كه له دهزگا نابوورى و سياسييه كان دا هاتبوونه نارواه، سهركوټكردنى دريژخايه ن چاره سه ر نه بوو له نينگلته ره دا. كوشتارى پيټه رولو وهك پووداوټكي داپراو مايه وه. دواى نه و ناروا وه، دهزگا سياسييه كانى نينگلته ره مليان بټو گوشار و هره شه ي ناسه قامگيرى و ناټارامى فراوانترى كومه لگا، دا، به تايپه تى له دواى شوپشى سالى ١٨٣٠ له فهره نسا دژى چارلسى ده يه م كه هه ولى گيړانه وه ي پڙيمى په هاى ده دا كه له لايه ن شوپشى فهره نساى سالى ١٧٨٩ له ناوبرابوو. له سالى ١٨٣٢ دا حكومت يه كه م ياساى چاكسازى ده ركرد. مافى ده نكدانى دا به بېرته نگاهم و ليدز و مانچېسته ر و شيفيلډ و بنكه ي ده نكدانى فراوانكرد بټو نه وه ي پيشه كاران بتوانن نوښه ريان له ناو په رله مان دا هه بټو. ټاكامى نه م شيفته له ده سه لآتى سياسي دا پولىسى به و ناراسته يه دا برد كه نه و به رژه وه ندييه نوښانه ي له په رله مان دا نوښه رايه تيبان ده كرامه به ستيان بوو. له سالى ١٨٤٦ دا توانيان ياسا قيزه ونه كانى گه نمه شامى هه لېوه شيننه وه، نه م ش ديسان وه نيشانده رى نه وه بوو كه تيكدانى بنياتنه ر نه ك ته نيا ماناى دابه شكردنه وه ي داهات بوو، به لكو ماناى دابه شكردنه وه ي ده سه لآتى سياسيش بوو. به شيوه يه كى سروشتى گورپانكارى له دابه شكردنه وه ي ده سه لآتى سياسي دا به تيپه رېوونى كات ده بېته هوى دابه شكردنه وه ي زياترى داهات. نه وه سروشتى كراوه ي دهزگايانى نينگلېزى بوو كه بواى بټو نه نجامدانى نه م پرؤسه يه په خساند. نه وانى له نه نجامى پرؤسه ي تيكدانى بنياتنه ردا تووشى زيان بوون، چيتر نه يانتوانى نه و پرؤسه يه بوه ستينن.

بټوچى له نينگلته ره دا؟

شوپشى پيشه سازى له نينگلته ره دا ده ستيپيټكرد و گه وړه ترين هه نگاهه كانى له و وولاته دا نا له بهر بوونى دهزگايانى نابوورى كراوه ي بټوښه. نه م دهزگا نابووريه كراوانه ش له سه ر بناخه ي دهزگايانى سياسي كراوه دامه زان كه شوپشى شكودار هينانيه نارواه. نه وه شوپشى شكودار بوو كه مافى مولكدارى به هيزكرد و خسته قاليټيكي گونجاو و بازپه كانى دارايى

پنځه‌خست و مۆنۆپۆلی باززگانی دهره‌وه‌ی له لایه‌ن ده‌وله‌ته‌وه لاوازکرد و کۆسپه‌کانی به‌رده‌م فراوانبوونی پیشه‌سازی لابرد. ئه‌وه شۆپشی شکۆدار بوو که بوه هۆی ئه‌وه‌ی سیسته‌می سیاسی کراوه و وه‌لامده‌ره‌وه‌ی داخوازی و پیویسته‌ی ئابورییه‌کانی کۆمه‌لگا بی. ئه‌م ده‌زگا ئابورییه‌ کراوانه‌ دهره‌ت و هاندانی دایه‌ که‌سانی خاوه‌ن به‌هره و خاوه‌ن دیدی وه‌ک جهیمس وات تا به‌هره و ئایدیاکانیان په‌ره‌پێده‌ن و کاریکه‌نه‌ سه‌ر سیسته‌مه‌که‌ به‌شیوه‌یه‌ک بۆخۆیان و بۆ نه‌ته‌وه‌که‌یان به‌که‌لگ بن. سروشتی یه‌ که‌ کاتێک ئه‌م پیاوانه‌ سه‌رکه‌وتن، هه‌مان ئاره‌زووی که‌سانی تریان هه‌بی. ویستیان پێگه‌ی خه‌لکی تر بگرن بێنه‌ ناو بزنده‌کانیان وه‌ و پکا به‌ریان له‌گه‌ڵ دا بکه‌ن و له‌ پرۆسه‌ی تێکدانی بنیاتنه‌ر ده‌ترسان که‌ له‌ وانه‌بوو بزنده‌کانیان له‌ چنگ ده‌ربێنی هه‌روه‌ک چۆن ئه‌وانیش خه‌لکی تریان بێکار و مایه‌پوچ کردبوو. به‌لام ئه‌م پێگه‌گرتنه‌ له‌ دوا‌ی سا‌لی ۱۶۸۸ هه‌ زه‌حمه‌ت تر بوو. پێچارد ئارکرایت مافی پاراستنی داهیتانی وه‌رگرت به‌و هیوایه‌ی ئه‌مه‌ مافی مۆنۆپۆلیکردنی پیشه‌سازی پستنی لۆکه‌، که‌ به‌ خێرای فراوان ده‌بوو، له‌ داهاتودا به‌و ده‌به‌خشی. ئه‌و نه‌یتوانی بریاری دادگا بۆ جێبه‌جێکردنی ئه‌م خواسته‌ی به‌ده‌سته‌بێنی.

بۆچی ئه‌م پرۆسه‌ ناوازه‌یه‌ له‌ ئینگلته‌ره‌ دا ده‌سته‌پێکرد و له‌ سه‌ده‌ی چه‌فده‌یه‌م دا سه‌ریه‌ڵدا؟ بۆچی ئینگلته‌ره‌ په‌ره‌ی به‌ ده‌زگایانی سیاسی پلوره‌لیستی دا و له‌ ده‌زگایانی چه‌وسینه‌ر دوورکه‌وته‌وه‌؟ هه‌روه‌ک بینیمان، په‌ره‌سه‌ندنه‌ سیاسیه‌کانی به‌ر له‌ شۆپشی شکۆدار له‌ پێگه‌ی چه‌ندین پرۆسه‌ی هاوپه‌یوه‌نده‌وه‌ دا‌پێژان. له‌ هه‌موویان گرنه‌گر مملانیی نیوان سیسته‌می په‌های و نه‌یاره‌کانی بوو. دهره‌نجامی ئه‌م مملانییه‌، نه‌ک ته‌نیا کۆتایی به‌ هه‌وله‌کانی دامه‌زراندنی سیسته‌می نوێ و به‌هێزتری په‌های له‌ ئینگلته‌ره‌ داهیتا، به‌لکو بوه‌ هۆی هێزدارکردنی ئه‌وانه‌ی چه‌زبانده‌کرد ده‌زگا‌کانی کۆمه‌لگا به‌ شیوه‌یه‌کی بنه‌رته‌ی بگۆرن. نه‌یارانی په‌های هه‌ولێ ئه‌وه‌یان نه‌دا جو‌ریکی جیاوازی په‌های دابه‌زین. ئه‌مه‌ بریتینه‌بوو له‌ سه‌رکه‌وتنی بنه‌ماله‌ی لانکاسته‌ر به‌سه‌ر بنه‌ماله‌ی یۆرک دا له‌ جه‌نگی گو‌له‌باخه‌کان دا. له‌ بری ئه‌مه‌ شۆپشی شکۆدار بوه‌ هۆی سه‌ره‌ڵدانی پزیمیک‌ی نوێ که‌ له‌سه‌ر بنه‌مای ده‌ستور و پلوره‌لیزم دامه‌زرا‌بوو.

ئه‌م دهره‌نجامه‌ ئاکامی لیک‌تزازان بوو له‌ ده‌زگایانی ئینگلیزی و ئه‌و

شيوازهى ئەم دەزگايانە لەگەڵ وەرچەرخانە مېژووبە گرنگەکان دا کاريان لەسەر يەکتەکرد. لە چاپتەرى پېشووئەدا بينيمان كە چۆن دەزگايانى فيودالى لە ئەوروپاي پۆژئاوا دا دامەزران لە دواى پمانى ئىمپراتورىيەتى پۆماي پۆژئاوا. فيوداليزم لە زۆربەى ناوچەکانى ئەوروپادا بڵاوبۆو، لە پۆژئاواو پۆژەلات دا، بەلام ھەرەك چاپتەرى چوارەم پېشانى دا، پۆژئاوا و پۆژەلاتى ئەوروپا لە دواى مردنى پەشەو دەستيانکرد بە لىكدووركەوتنەو بە شيوەيەكى پادىكالى. جياوازيبە بچووكەكان لە دەزگا سياسى و ئابووريەكان دا ماناي ئەوەبوو كە لە پۆژئاوا دا تەرازووى ھىز بوو ھۆي پېشكەوتنى دەزگايى و لە پۆژەلات بوو ھۆي دواكەوتنى دەزگايى. بەلام ئەمە پېچكەيەك نەبوو كە ھەر دەبوايە بەرەو دەزگايانى كراو بروت. دەبوايە لەو پېگايەدا چەندىن ھەورازى گرنكى تەربىيە. ھەرچەندە ماگنا كارتا ھەولى دا ھەندىك بناخەي گرنكى دەزگايى بۆ حوكمى دەستوورى دايمەزىتتى، بەلام چەندىن ناوچەي تەرى ئەوروپا تەنانت ئەوروپاي پۆژەلاتىش تىكۆشانى ھاوشيوەي لەگەڵ دۆكيومېنتى ھاوشيوەدا بەخۆو بينى. لەگەڵ ئەوەش دا لە دواى مردنى پەش ئەوروپاي پۆژئاوا بە شيوەيەكى بەرچاو لە ئەوروپاي پۆژەلات تەرازو. لە كاتىك دا دۆكيومېنتەكانى ھاوشيوەي ماگنا كارتا دەستيانکرد بە نواندنى كاريگەرى زياتر لە پۆژئاوا دا، لە پۆژەلات دا مانايەكى ئەوتويان نەبوو. لە ئىنگلتەرە دا، تەنانت بەر لە مەملەتتىكانى سەدەي ھەقدەيەم، نەريتيك لە ئارادا بوو كە پاشا نەيدەتوانى بەبى پەزەمەندى پەرلەمان باجى نوێ دابنى. تەرازانى ھىواش و بەرەبەرەي دەسەلات لە نوخەكانەو بۆ ھاوالايتيان بە شيوەيەكى گشتى، گرنكى لەوانى تەركەمەتر نەبوو، ھەرەك لە خرۆشانى سياسى كۆمەلگا گوندەنشپەنەكان دا دەرکەوت و لە ئىنگلتەرە دا بە جۆشوخروشىكى ھەك پاپەپىنى پەنجەرەئە سالى ۱۳۸۱ خۆينواند.

لىكتەرازانى دەزگاكان لەگەڵ وەرچەرخانەي مېژووبى تەردا كاريان لە يەكتەکرد كە بەھۆي فراوانبوونی گەورەي بازەگانی ناو زەريای ئەتلەسى ھاتەئاراو. ھەرەك لە چاپتەرى چوارەم دا بينيمان، پېگايەكى گرنگ كە بەھۆيە ئەم بازەگانيە كاری لەسەر داينەمىكى دەزگايى دواتر كە پەيوەست بوو بەھۆي كە ئايا پاشا دەيتوانى ئەم بازەگانيە قۆرخ بكا يان نا. لە ئىنگلتەرە دا، دەسەلاتى تە پادەيەك زياترى پەرلەمان ماناي ئەوەبوو كە

پاشاکانی تیۆدۆر و ستوارته‌کان نه‌یانده‌توانی ئەمه بکه‌ن. ئەمه‌ش چینیکی نوێی بازرگانان و بزێسمانانی دروستکرد که شیلگیرانه دژی دامه‌زراندنی په‌هایی بوون له‌ ئینگلته‌ره‌ دا. بۆ نمونه، به‌ هاتنی سالی ۱۶۸۶، له‌ لهنده‌ن دا ۷۰۲ بازرگان هه‌بوون که کالایان بۆ کاریبی هه‌نارده‌ده‌کرد و ۱,۲۸۳ بازرگان خه‌ریکی بازرگانی هه‌ورده‌کردن بوون. باکووری ئەمه‌ریکا ۶۹۱ بازرگانی هه‌نارده‌کردن و ۶۲۶ بازرگانی هه‌ورده‌کرنی هه‌بوو. ئەوانه‌ کرێکاری کۆگا و ده‌ریاوان و کاپتن و کرێکارانی میناکان و کاتب یان هه‌بوو که به‌رژه‌وه‌ندی هه‌موویان به‌ شێوه‌یه‌کی گشتی هاوبه‌ش بوون له‌ گه‌ڵ به‌رژه‌وه‌ندی بازرگانه‌کان دا. مینا زیندوه‌کانی تری وه‌ک بریستۆڵ و لیقه‌رپۆڵ و پۆرتسمیس به‌هه‌مانشێوه‌ پرپوون له‌م بازرگانانه‌. ئەم پیاوه‌ تازانه‌ داوای ده‌زگایانی ئابووری جیاوازییان ده‌کرد و ده‌ویست و کاتیکیش له‌ پێگه‌ی بازرگانییه‌وه‌ ده‌وله‌مه‌ند تر بوون، ده‌سه‌لاتی زیاتریان په‌یداکرد. هه‌مان ئەو هیزانه‌ له‌ فه‌ره‌نسا و ئیسپانیا و پورتوگالیش دا له‌کاردا بوون، به‌لام له‌و وولاتانه‌دا پاشاکانیان توانایان زیاتر بوو بۆ کۆنترۆڵکردنی بازرگانی و قازانجی ئەو بازرگانیانه‌. هه‌مان ئەو گروپانه‌ی له‌ ئینگلته‌ره‌ دا په‌یدا بوون، له‌و وولاتانه‌ش دا سه‌ریانها‌دا، به‌لام زۆر بچووکتر و لاواز تر بوون.

کاتیکی له‌ سالی ۱۶۴۲ دا په‌رله‌مانی ماوه‌دریژ کۆبۆوه‌ و جه‌نگی ناوڤۆ ده‌ستیپێکرد، ئەم بازرگانانه‌ بوونه‌ لایه‌نگری داخوازییه‌کانی په‌رله‌مان. له‌ سالی ۱۶۷۰ دا ئەوان به‌شداری کاریگه‌رانه‌ی دامه‌زراندنی حیزبی ویگ یان کرد بۆ به‌رهه‌تستیکردنی په‌هایی ستوارته‌کان و له‌ سالی ۱۶۸۸ دا هه‌ر ئەوان پۆلی سه‌ره‌کیان له‌ لابردنی جه‌یمسی دوهم دا بینی. که‌واته‌ فراوانبوونی ده‌رفه‌ته‌ بازرگانییه‌کان که بازرگانی له‌ گه‌ڵ هه‌ردوو ئەمه‌ریکا هێنایه‌ ئاراوه‌ و به‌شداربوونی به‌ کۆمه‌لی بازرگانانی ئینگلیز له‌م بازرگانییه‌دا و په‌ره‌سه‌ندنی ئابووری کۆلۆنییه‌کان و ئەو سامانه‌ی له‌م پرۆسه‌نه‌دا ده‌ستیانه‌کوتن، ته‌رازووی هێزی له‌ ملانیی نێوان پاشایه‌تی و ئەوانه‌ی دژی په‌هایی بوون گۆپی له‌ به‌رژه‌وه‌ندی ئەوانه‌ی دژی په‌هایی بوون.

له‌ هه‌مووشی گرنه‌گتر، ده‌رکه‌وتن و هێژدارکردنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌ جیاوازه‌کان - هه‌ر له‌ زه‌ویداره‌ گه‌وره‌کان، که‌ چینیکی جووتیاری بازرگان بوون و له‌سه‌رده‌می تیۆدۆره‌کان دا په‌یدا بوو بوون تا ده‌گاته‌ جۆره‌ جیاوازه‌کانی

سه‌نعه‌تکاران و بازرگانانی ته‌تله‌سی - ته‌وه‌ی ده‌گه‌یاند که هاوپه‌یمانی دژی
 سیسته‌می په‌هایی ستوارته‌کان نه‌ک ته‌نیا به‌هیز بوو، به‌لکو فراوانیش بوو. ته‌م
 هاوپه‌یمانییه به پیکه‌یتنایی حیزبی ویگ له سالی ۱۶۷۰ دا هیزی زیاتری
 په‌یداکرد که بوو هوی په‌خساندنی پیکه‌راویک بوو پاراستنی
 به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان. هیزدارکردنی ته‌م به‌رژه‌وه‌ندیانه بوو که پیشه‌ی
 پلوره‌لیزمی له دوی شوپشی شکودار داکوتا. ته‌گه‌ر هه‌موو ته‌م تیکوشانانه
 دژی ستوارته‌کان خاوه‌ن هه‌مان به‌رژه‌وه‌ندی و هه‌مان باکگراوند بوونایه، ته‌وا
 له ناوبردنی پاشایه‌تی ستوارته‌کان له‌وانه بوو که دوباره‌کردنه‌وه‌ی
 ململانیتکائی نیوان بنه‌ماله‌کانی لانکاستر و یورک بویه و شه‌پی به‌رژه‌وه‌ندی
 ته‌سکی گروپیک بویه دژی به‌رژه‌وه‌ندی گروپیک تر و له ته‌نجامیشدا هه‌مان
 بان ده‌زگایانی جیاوازی چه‌وسینه‌ر دابه‌زنانایه و جیگه‌ی ته‌وانه‌ی کونی
 بگرتایه‌وه. هاوپه‌یمانی فراوان مانای ته‌وه بوو که داخوایی زیاتر له ئارادا بوو
 بو پیکه‌وه‌نانی دزگایانی سیاسی پلوره‌لیستی. به‌بی جوریک له پلوره‌لیزم، ته‌و
 مه‌ترسییه هه‌بوو که یه‌کیک له به‌رژه‌وه‌ندییه جیاوازه‌کان له سه‌ر حسابی
 ته‌وانی تر ده‌سه‌لات زه‌وتبکا. ته‌و راستیه‌ی که په‌رله‌مان له دوی سالی ۱۶۸۸
 هوه نوینه‌رایه‌تی ته‌م جوره هاوپه‌یمانییه‌ی ده‌کرد فاکته‌ری گرنگ بوون بوو
 ته‌وه‌ی ته‌ندامانی په‌رله‌مان گوی بو داخواییه‌کانی خه‌ک بگرن ته‌نانه‌ت ته‌گه‌ر
 ته‌و داخواییانه له خه‌لکانی ده‌ره‌وه‌ی په‌رله‌مان و ته‌نانه‌ت ته‌وانه‌ی که مافی
 ده‌نگدانیان نه‌بوو سه‌رچاوه‌یان بگرتایه. ته‌مه‌ش فاکته‌ریکی گرنگی پیکرتن بوو
 له هه‌وله‌کانی گروپیک بو دامه‌زاندنی موټوپولی له‌سه‌ر حسابی ته‌وانی تر،
 هه‌روه‌ک پیشه‌سازی خوری ویستی بیکات به‌ر له ده‌رچوونی یاسای مانچسته‌ر.
 شوپشی شکودار پووداویکی چاره‌نوس ساز بوو له‌به‌ر ته‌وه‌ی له لایه‌ن
 هاوپه‌یمانییه‌کی فراوانی متما، به‌خووه سه‌رکردایه‌تیکرا و ته‌م هاوپه‌یمانییه‌شی
 هیزدارتر کرد و توانی پزیمیکسی ده‌ستووری دابه‌زیننی که سنووری بوو
 ده‌سه‌لاتی جیبه‌جیکردن و به‌هه‌مانشپوه‌ش گرنگ ده‌سه‌لاتی هه‌ریه‌ک له
 ته‌ندامه‌کانی دانا. بو نمونه، ته‌و سنووردارییه بوو که پیکر بوو له‌به‌رده‌م
 سه‌نعه‌تکارانی خوری دا تا بتوانن پکابه‌ریی له لایه‌ن سه‌نعه‌تکارانی لوکه و
 فوستیان تیشکینن. بویه ته‌م هاوپه‌یمانییه فراوانه گرنگ بوو بو دامه‌زاندنی
 په‌رله‌مانیکسی به‌هیز له دوی سالی ۱۶۸۸ هوه و له هه‌مانکات دا ته‌م

هاوپه یمانییه فراوانه مانای ئه وه بوو که له ناو خودی په رله مان دا چاودیری به سه ره ریه که له گروپه کانه وه هه بوو تا زۆر به هیز نه بێ و دهسه لاتی خۆی به شیوه یه کی خراپ به کار نه هینی. ئه مه ش فاکته ری گرنگی سه ره له دانی ده زگایانی سیاسی پلوره لیستی بوو. هیزدارکردنی هاوپه یمانییه کی وا فراوان دیسانه وه پۆلی گرنگی بینی له به رده وامی و به هیزکردنی ئه م ده زگا سیاسی و ئابورییه کراوانه دا، هه روه که له چاپته ری یازده یه م دا ده بینین.

هه موو ئامانه ش نه بوونه هۆی مسۆگه رکردنی سه ره له دانی پژی میکی ته واو پلوره لیستی و سه ره له دانی ئه م پژی مه تا پاده یه که ئاکامی پێچکه ی په یوه سستی میژوو بوو. هاوپه یمانییه که زۆر نامۆ نه بوو به پژی می پلوره لیستی له دوی جه نگی ناوخوا ئینگلته ره دا دژی ستواره ته کان سه رکه وتنی به ده سه تهیتنا، به لام ئه مه ته نیا بوه هۆی سه ره له دانی دیکتاتۆریه تی ئۆلیقه ر کرۆمویل. به هیزی ئه م هاوپه یمانییه ش گه ره نتی نه بوو بۆ ئه وه ی سیسته می په هایێ شکسته بهینی. ده کرا جه یمی دوه م به سه ر ولیامی ئۆره نه ج دا سه ریکه وی. پێچکه ی گۆرانکاری گه وه، هه روه که هه میشه، که مه تر په یوه ست نه بوو له ده ره نه جانی ململانی سیاسیه کانی تر. ئه مه به و شیوه یه بوو ئه گه ر چی پێچکه ی تایبه تی لیکترازی ده زگایی که بوه هۆی دروستکردنی هاوپه یمانی فراوان دژی په هایێ و ئه و وه رچه رخانه میژووییه ی به هۆی ده رفه تی بازرگانی ئه تله سیه وه هاته ئاره وه کارته کانی دژی ستواره ته کان پێکخست. بۆیه له م حاله ته دا، په یوه سستی و هاوپه یمانی فراوان فاکته ری بپیارده ری پته وکردنی سه ره له دانی پلوره لیزم و ده زگایانی کراوه بوون.

له بهرده می ماله که ی من دا نا

کو سپه کانی بهردم په ره پندان رنگه به چاپ کردن نادری

له سالی ۱۴۴۵ دا له شاری مەینزی ئەلمانیا دا، جۆهانس گۆتەنبیرگ نوێکارییه کی خسته پوو که ئاکامی گرنگی بۆ میثووی دواتری ئابووری هه بوو: چاپخانه که له سه ر بنه مای جۆری جۆلاو دامه زرابوو. تا ئە و کاته، کتیب ده بویه یان له لایه ن ده سنووسه کانه وه به ده ست کۆپی بکرایه که پرۆسه یه کی هیواش و ماندووکار بوو، یان به شیوه ی بلۆک چاپبکرایه له رینگه ی به کاره ی تانی پارچه ی تایبه تی ته خته بۆ چاپکردنی هه ر لاپه ره یه ک. کتیب که م و دره نگ دره نگ بلۆده کرانه وه و زۆریش گران بوون. له دوا ی داهیتانه که ی گۆتەنبیرگ، شته کان ده ستیانکرد به گۆران. کتیبان چاپکران و زیاتر که وتنه به رده ست. به ی ئە م نوێکارییه، خوینده واری و په روه رده ی گشتی مه حال بوو.

له ئە وروپای پۆژناو دا، گرنگی چاپخانه هه ر زوو ده رکپیترکرا. له سالی ۱۴۶۰ دا، چاپخانه له و دیو سنووری ئەلمانیا وه، له ستراسبورگی فه ره نسادا سه ریه لدا. له کۆتایی ۱۴۶۰ هکان دا، ته کنه لۆجیه که له هه موو ئیتالیا دا بلاوبۆوه و چاپخانه له پۆم و فینس و ماوه یه کی که میش دوا ی ئە وه له فلسوره نس و میلان و تورین دامه زران. به هاتنی ۱۴۷۶ ویلیام کاکستون چاپخانه یه کی له له نده ن دامه زراند و دوو سالی ش دواتر یه کی تر له ئوکسفۆرد دامه زرا. له هه مان ماوه دا، چاپکردن له وولاتانی نزمه وه به ره و ئیسپانیا وته نانه ت به ره و ئە وروپای پۆژه لاتیش بلاوبۆوه و چاپخانه یه ک له بوداپیست له سالی ۱۴۷۳ و سالیکی ش دواتر له کراکۆ دامه زران.

هه موو که سیك وه ک نوێکارییه کی خوازاو پیشوازی له چاپکردن نه کرد. هه

له سالی ۱۴۸۵ هوه سولتانی عوسمانی، بایه زیدی دوه م فرمانیکی ده رکرد بۆ قه ده خه کردنی چاپکردن به زمانی عه ره بی له لایه ن موسلمانانه وه. فرمانه که له لایه ن سولتان سه لیمی یه که مه وه له سالی ۱۵۱۵ دا زیاتر جه ختی له سه ر کرایه وه. تا سالی ۱۷۲۷ پێگه نه درا یه که م چاپخانه له خاکی عوسمانیه کان دا سه ره له بدا. له و سالا دا سولتان نه حمه دی سییه م فرمانیکی ده رکرد بۆ مۆله تدان به ئیبراهیم موله فریکه بۆ دامه زراندنی چاپخانه یه ک. ته نانه ت نه م هه نگاوه دره نگه ش سنوردار کرابوو. هه رچه نده فرمانه که تیایدا هاتبوو (ئو پۆژه پرشنگداره ی پهرده له سه ر نه م ته کنیکه رۆژئاوا ییه وه ک بوکیک مه لده دریته وه و جارێکتر ناشارریته وه)، به لام چاپخانه که ی مۆله فریکه ده بوایه له نزیکه وه چاودیریبکرایه. له مه رسومه که دا هاتوه:

(بۆ نه وه ی کتیبه چاپکراوه کان هیچ هه له یه کی چاپیان تیدا نه بی، زانایانی ئایینی دانا و ریزدار و شاره ز و پسرپور له بواری شه ریه تی ئیسلامیدا، جه نابی قازی نه سه نه بول مه ولانا ئیسحاق و قازی سیلانیک مه ولانا ساحیب و قازی گه له ته مه ولانا نه سه د، چاکه یان زیاد بی، له مه قامه ئاینیه دره وشاوه کانه وه، پایه ی دروستی زانایانی ئایینی، شیخی مه وله ویخانه ی قاسم پاشا، مه ولانا موسا، دانایی و زانیاری زیاد بی، سه ره رشتی هه له چنی کتیبه کان ده کن).

مۆله فریکه مۆله تی دامه زراندنی چاپخانه یه کی پیدرا، به لام هه رچییه کی چاپده کرد ده بوایه له لایه ن لیژنه یه کی پیکهاتوو له سی زانای بواری ئاین و یاسا که قازی بوون پشکنینی بۆ بکرایه. په نگه دانایی و زانیاری قازییه کان، وه ک هه موو که سیکی تر، زۆر خیراتر زیادی بکردایه نه گه ر چاپخانه خیراتر دابه زرایه. به لام نه مه به و شیوه یه نه بوو، ته نانه ت دوا ی نه وه شی که مۆله فریکه مۆله تی دامه زراندنی چاپخانه یه کی پیدرا.

جیگه ی سه رسورمان نییه که مۆله فریکه له کوتایی دا ته نیا چهند کتیبیکی که می چاپکرد، که بریتیبوو له هه قده کتیب، هه ر له سالی ۱۷۲۹ هوه که چاپخانه که که وه کار تا سالی ۱۷۴۳ که له کارکردن وه ستا. بنه ماله که ی هه ولیان دا له سه ر نه وه نه ریه به رده وامبن، به لام توانیان ته نیا هه وت کتیبی تر چاپبکه ن تا له سالی ۱۷۹۷ دا به ته واوی ده سه برداری چاپخانه که بوون. له ده ره وه ی ناوچه رگه ی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی دا که تورکیا بوو، چاپکردن ته نانه ت دواکه وتوو تریش بوو. بۆ نمونه، له میسر، یه که م چاپخانه له سالی

۱۷۹۸ دا له لايهن نه و په پرنسسيپانه وه دامه زرا که به شيك بوون له هه و له شکستخوار دوه که ی ناپليون بونا پارت بؤ دا گيرکردنی وولاته که . هه تا نزیکه ی نیوه ی دوه می سده ی نوزده یه م به ره مه پنهانی کتیب له ئیمپراتوریه تی عوسمانی دا به شیوه یه کی سهره کی له لايهن ده سنو سه کانه وه و له پښه ی کڅپیکردنه وه ی نه و کتیبانه ی له نارادابوون نه جامه دره . مه زنده ده کړی که له سهره تاي سده ی هه ژده یه م دا هه شتا هه زار له م جوړه نوو سهره ده ستيپانه له نه سته نبول دا کاريانکړدې .

نه م به ره له ستيکردنه ی چاپخانه ئاکامی ئاشکرای بؤ خوینده واری و په روه رده و سهرکه وتنی ئابووری هه بوو . له سالی ۱۸۰۰ دا ته نیا ۲ تا ۳٪ ی هاوالاتیپانی ئیمپراتوریه تی عوسمانی خوینده وار بوون ، به به راوورد له گه ل ۶۰٪ ی پیاوونی لاو و ۴۰٪ نافرته تانی لاو له ئینگلته ره دا . له هه و له ندا و نه لمانیا دا پښه ی خوینده واری ته نانه ت له وهش به رز تر بوو . وولاتانی عوسمانی زور له دوی نه و وولاته نه وروپیا نه وه بوون که خاوه نی نرمترین ئاستی په روه رده بوون له و سهرده مه دا ، وولاتانی وه کو پورتوگال که ته نیا نزیکه ی ۲۰٪ لاوان ده یان توانی بنووسن و بخویننه وه .

به له به رچا وگرتنی ده زگایانی یه کجار په هاو چه وسپنه ری عوسمانیپه کان ، دژایه تیکردنی سولتانه کان بؤ چاپخانه تیگه یشتنی ئاسانه . کتیب ئایدیاکان بلاوده کاته وه و ده بیته هو ی نه وه ی کونترولکردنی دانیشتون زور زه حمه ت تر بی . هه ندیک له م ئایدیایانه په نگه شیوازی پرپایه خی زیاده کردنی گه شه کردنی ئابووری بن ، به لام په نگه ئایدیای تر تیکدر بن و ته حه دای بارودوخی سیاسی و کومه لایه تی هه نووکه یی بکه ن . له هه مانکات دا کتیب ده سه لاتی نه وانه ی کونترولی زانیاری زاره کی ده که ن له قده کا چونکه هه موو نه وانه ی ده توانن بپنه خوینده وار ده توانن نه و زانیاریپانه به ده سته پنه ن . نه مه ش هه په شه ی له قکردنی بارودوخی هه نووکه یی ده کرد که تیای دا نوخبه کان کونترولی زانیاریپان کردبوو . سولتانه کانی عوسمانی و دامه زراوه ئاینیپه که له تیکدانی بنیاتنه ر ده ترسان که ده هاته ئاراهه . چاره سه ری نه وان بؤ پښگرتن له م دوخه قه ده خه کردنی چاپکردن بوو .

شورپشی پیشه سازی وهرچه رخانی میژوویی هینایه ئاراهه که کاریگه ری له سه ر نزیکه ی هه موو وولاتیک هه بوو . هه ندیک نه ته وه ی وه ک ئینگلته ره ، نه ک

تەنیا بواری دا بە لکو چالاکانە کەوتە هاندانی بازرگانی و پیشەسازی و کارزانی (entrepreneurship) و بە خێرای گەشەیکرد. چەندین نەتەوێ تری وەک ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و چین و پڕژیمە پەهاکانی تر، بە دواکەوتوویی مانەوێ کاتیکی تەگەرەیان دروستکرد لەبەر دەم، یان بەلایەنیکەمەوێ، شتیکی ئەوتۆیان نەکرد بۆ هاندانی بلابوونەوێ پیشەسازی. دەزگایانی سیاسی و ئابووری شیوازی بەپێرەوێ چوونیان بۆ نوێکاری تەکنەلۆجی داپشت و جاریکیتر پێچکەیی ئاشنای کارلەیککردنی نێوان دەزگا هەنووکەییەکان و وەرچەرخانە مێژووییەکانیان دروستکرد کە بوو هۆی لیکدوورکەوتنەوێ دەزگاگان و دەرەنجامە ئابوورییەکان.

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بە پەهایی مایەوێ تا لە کۆتایی یەکەم جەنگی جیهانی دا هەرەسیهێنا و توانی سەرکەوتوانە بەرهەلستی یان تەگەرە بخاتە بەردەم نوێکاری لە چەشنی دانانی چاپخانە و تیکدانی بنیاتنەر کە ئەم نوێکارییانە ئەیانەینایە ئاراوێ. هۆکاری ئەوێ کە ئەو گۆرپانکارییە ئابوورییانە لێ ئینگلەتەر دا پوویندا و لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دا پووینانە دا بریتییه لە پەيوەندی سروشتی نێوان دەزگایانی سیاسی پەها و چەوسێنەر و دەزگایانی ئابووری چەوسێنەر. پەهایی جۆرە فرمانەرەواییە کە یاسا و ویستی کەسانی تر ناتوانن سنووری بۆ دابنێن، هەرچەندە لە واقیعدا فرمانەرەوایی پەهاکان بە هاوکاری هەندیک گروپی بچووک فرمانەرەواییدە کەن. بۆ نموونە، لە پوسیای سەدەیی نۆزدەهەم دا قەیسەرەکان فرمانەرەوایی پەها بوون و لە لایەن تۆبڵەکانەوێ کە تەنیا ۱٪ ی دانیشتوانیان پێکدەهێنا، پشتگیریدەکران. گروپە بچووکە کە دەزگا سیاسییەکانیان وا پێکخستبوو کە درێژەبدەن بە دەسلاتیان. پەرلەمان و نوێنەراییەتی سیاسی گروپەکانی تر لە کۆمەلگای پووسی دا تا ساڵی ۱۹۰۵، کە قەیسەر دۆمای دامەزراند، بوونیان نەبوو، هەر چەندە هەر زوو ئەو چەند دەسلاتە کەمەشی کەمکردەوێ کە بە دۆمای دابوو. جێگەیی سەر سوپمان نییه کە دەزگا ئابوورییەکان چەوسێنەر بوون و وا دیزاین کرابوون تا دەرکرا قەیسەر و تۆبڵەکانی دەوری دەوڵەمەند بکەن. بنەمای ئەمەش، هەر وێک چەندین سیستەمی ئابووری چەوسێنەری تر، بریتیبوو لە سیستەمیکی فراوانی کۆنترۆلکردن و ناچارکردنی هێزی کار لە شیوازی بەنداییەتی تایبەت بە روسیا.

پەهایی تەنیا جۆری دەزگایانی سیاسی نەبوو کە پێگر بوون لەبەردەم

بەپيشەسازىکردن دا، ھەرچەندە پڑىمە رەھاكان پلورەلىستى نەبوون و لە تىكدانى بنیاتنەر دەترسان، بەلام زۆرىيان خاوەنى دەولەتى مەركەزى بوون، يان بەلايەنيكەمەو خاوەن دەولەتى ئەوتۆ بوون كە ھىند مەركەزى بوون بتوانن نوێكارى لە چەشتى دامەزراندنى چاپخانە قەدەخە بكەن. تەنانەت ئەمپۇش، وولاتانى ەك ئەفغانستان و ھايتى و نىپال دەولەتى نەتەوھىي يان ھەيە كە مەركەزىيەتى سياسىيان نىيە. لە وولاتانى باشوورى بىابانى ئەفريقا بارودۆخەكە تەنانەت خراپترىشە. ھەرەك پيشتر باسمانكرد، بەبى بوونى دەولەتى خاوەن مەركەزىيەت كە ئاسايش بپارىزى و ياساكان بسەپىنى و مافى مولكدارى بپارىزى، ناكړى دەزگايانى كراوہ سەرھەلبدەن. لەم چاپتەرەدا دەبينين كە لە زۆرىي ناوچەكانى باشوورى بىابانى ئەفريقا دا (بۆ نموونە، سۆمال و باشوورى سودان) كۆسپى سەرەكى بەردەم بەپيشەسازىکردن برىتیبوہ لە نەبوونى ھىچ شىوازىكى مەركەزىيەتى سياسى. بەبى بوونى ئەم مەرجە سروشتيانە، بەپيشەسازىکردن ھىچ دەرڤەتياكى پيگرتنى نابى.

رەھايى و نەبوون يان لاوازی مەركەزىيەتى سياسى دوو كۆسپى جياوازی بەردەم بلأوبوونەوہى پيشەسازين. بەلام لە ھەمانكات دا پەيوەنديان پيکەوہ ھەيە: ھەردووکیان ترس لە تىكدانى بنیاتنەر دەيانھيئتەوہ و لەبەر ئەوہى پرۆسەى مەركەزىيەتى سياسى زۆرجار ئارەزوو بەرە و رەھايى دروستدەکا. مۆتيفى بەرھەلستىکردنى مەركەزىيەتى سياسى ھاوشىوہى مۆتيفى بەرھەلستىکردنى دەزگايانى سياسى كراوہن: ترس لە لەدەستدانى دەسەلاتى سياسى، ئەمجارەيان بۆ دەولەتە نوێيە خاوەن مەركەزىيەتەكە و ئەوانەى كونترۆلى ئەم دەولەتە دەكەن. لە چاپتەرى پيشووتردا بينيمان كە چۆن پرۆسەى مەركەزىيەتى سياسى لە سەردەمى پاشا تىودۆرەكانى ئینگلتەرە دا داخوازی نوخبە ناوخۆيیە جياوازەكانى بۆ بىستنى دەنگيان و نوێنەرە تىکردنيان لە دەزگا سياسیيە نەتەوہیيەكان دا زياترکرد ەك پيگەيەك بۆ قەرەبووکردنەوہى لەدەستدانى دەسەلاتى سياسىيان. پەرلەمانىكى بەھيژتر دامەزىنرا و لە كۆتايى دا بوہ ھۆى سەرھەلدانى دەزگايانى سياسى كراوہ.

بەلام لە چەندین بارى تردا، بە تەواوى پيچەوانەى ئەمە پوودەدا و پرۆسەى مەركەزىيەتى سياسى لە سەردەمى رەھايى دا دەسپيڤدەکا. ئەمەش لە پيگەى سىستەمى رەھايى پوسياوہ پووندەكریئەوہ كە لە لاين پيتەرى مەزنەوہ لە

نیوان سالانی ۱۶۸۲ و مردنی دا له سالی ۱۷۲۵ دا داپژرا. پیتەر پایتهختیکی نویی له سەینت پیتەرسبورگ دروستکرد و دەسلاتی له ئەرستۆکراسی کۆن که بۆیارەکان بوون سەندەوه بۆ ئەوەی دەولەتییکی بیرۆکراتی مۆدێرن و سوپایەکی مۆدێرن دابەزرێنێ. ئەو تەنانەت دومای بۆیاری ھەلۆشاندەوه که ئەویان کردبوه قەیسەر. پیتەر خشتەیی پلەکانی ھێنایە ئاراوه که پلەبەندیەکی تەواو نووی کۆمەڵایەتی بوو که جەوھەرەکی بریتیبوو له خزمەتکردنی قەیسەر. ئەو ھەروەھا دەستیگرت بەسەر کڵێسا دا ھەروەک ھێنری ھەشتەم کردی کاتیک دەولەتی کردە دەولەتییکی مەرکەزی له ئینگلتەرەدا. له پێگەی پڕۆسەیی مەرکەزیەتی سیاسییەوه، پیتەر دەسلاتی له خەڵک سەندەوه و بەرو خۆی ئاراستەیکرد. ریفۆرمە سوپاییەکانی بونە ھۆی ئەوەی گاردی پاشایەتی تەقلیدی، سترێلتسی، یاخەن لێی. یاخیبوونەکیان یاخیبوونی تری وەکو یاخیبوونی باشکیرەکان له ناوھەراستی ئاسیا و یاخیبوونی بۆلاقینی بە دوا داھاتن، بەلام ھیچیان سسەرکەوتوو نەبوون.

ھەرچەندە پڕۆژەکی پیتەری مەزن بۆ ھێنانە ئارای مەرکەزیەتی سیاسی سەرکەوتنی بەدەستھێنا و توانی بەسەر بەرھەڵستکاریی دا زال بێ، بەلام ئەو جۆرە ھێزانە دژی مەرکەزیەتی دەولەت بوون وەکو سترێلتسی، که لایانوا بوو تەحەدای دەسلاتیان کراوه، له چەندین ناوچەیی جیھان دا سەرکەوتن و لاوازیبوونی مەرکەزیەتی دەولەت که له ئەنجامی ئەمەدا ھاتە ئاراوه، مانای بەردەوامیی جۆری جیاوازی دەزگایانی سیاسی چەوسێنەر بوو.

له م چاپتەرەدا دەبینین که چۆن له کاتی ئەو وەرچەرخانە میژووییەیی بەھۆی شۆڕشی پیشەسازییەوه دروستبوو، چەندین نەتەو نەیان توانی سواری بەلەمەکه ببن و نەیان توانی سوود له بلایوونەوهی پیشەسازی وەرگیرن. یان لەبەر ئەوەی دەزگایانی سیاسی پەھا و ئابووری چەوسێنەریان ھەبوو، ھەروەک له ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دا، یان له بەر ئەوەی مەرکەزیەتی سیاسییان نەبوو، ھەروەک سۆمال.

نەو جياوازييه بچووكەي كە گرنگ بوو

له سه ده‌ی چه‌ده‌یه‌م دا په‌هایی له ئینگلتەره دا هه‌ره‌سیه‌یتنا به‌لام له ئیسپانیا دا به‌هێزتر بوو. هاوشتیه‌ی په‌رله‌مانی ئینگلیزی له ئیسپانیا دا بریتیبوو له کۆرتیز که ته‌نیا به‌ناو بوونی هه‌بوو. ئیسپانیا له سالی ۱۴۹۲ دامه‌زرا له ئه‌نجامی یه‌کگرته‌ی هه‌ردوو پاشایه‌تی کاستیل و ئاراگۆن له پێگه‌ی هاوسه‌رگیری ئیزابیلا شازن و فیردیناند پاشا. ئه‌م پێکه‌وته هاوکات بوو له‌گه‌ڵ کۆتایهاتنی داگیرکردنه‌وه، که پرۆسه‌یه‌کی دووردریژی ده‌رکردنی عه‌ره‌به‌کان بوو که هه‌ر له‌سه‌ده‌ی هه‌شته‌مه‌وه باشووری ئیسپانیایان داگیرکردبوو و شاره مه‌زنه‌کانی وه‌ک گرانا‌دا کۆردۆفا و سی‌قیلیان دروستکردبوو. دوا ده‌وله‌تی عه‌ره‌ب له دوورگه‌ی ئابیبیریا که گرانا‌دا بوو، که‌وته ده‌ست ئیسپانیا له هه‌مان ئه‌و کاته‌ی کریستۆفه‌ر کۆله‌مبه‌س گه‌یشته ئه‌مه‌ریکا‌کان و به‌ناوی ئیزابیلا شازن و فیردیناند پاشاوه ده‌ستیگرت به‌سه‌ر زه‌وییه‌کان دا چونکه ئه‌وان خه‌رجی گه‌شته‌که‌یان دا‌بین‌کردبوو.

یه‌کگرته‌ی هه‌ردوو پاشایه‌تی کاستیل و ئاراگۆن و هاوسه‌رگیری نیوان بنه‌ماله‌ی فه‌رمانپه‌وا و میراته‌کان ده‌وله‌تیکی زلی ئه‌وروپییان دروستکرد. ئیزابیلا له سالی ۱۵۰۴ دا مرد و جوانای کچی کرایه شازنی کاستیل. جوانا شوویکرد به‌ فیلیپ له بنه‌ماله‌ی هابسبیرگ و کۆپی ماکسیمیلانی یه‌که‌م، که ئیمپراتۆری ئیمپراتۆریه‌تی پیروزی پۆما بوو. له سالی ۱۵۱۶ دا چارلس که کۆپی جوانا و فیلیپ بوو بوه چارلسی یه‌که‌م و پاشای کاستیل و ئاراگۆن. کاتیک باوکی مرد، چارلس هۆله‌ندا و فرانک کۆمتۆی به‌ میرات بۆ مایه‌وه و خستنیه سه‌ر ناوچه‌کانی تری ژێرده‌سه‌لاتی له ئابیبیریا و ئه‌مه‌ریکا‌کان. له سالی ۱۵۱۹ دا کاتیک ماکسیمیلانی یه‌که‌م مرد، چارلس ناوچه‌کانی هابسبیرگی له ئه‌لمانیا به‌ میرات بۆ مایه‌وه و بوه ئیمپراتۆر چارلس پێنجه‌می ئیمپراتۆریه‌تی پیروزی پۆما. ئه‌وه‌ی که له سالی ۱۴۹۲ ته‌نیا یه‌کگرته‌ی دوو پاشایه‌تی ئیسپانیا بوو، بوه ئیمپراتۆریه‌تیکی ناوچه‌ن‌دین کیشوهر و چارلس به‌رده‌وامبوو له به‌هێزکردنی ئه‌و ده‌وله‌ته په‌هایه‌ی که ئیزابیلا و فیردیناند دا‌یانمه‌زاندبوو. دۆزینه‌وه‌ی کسانزا به‌نرخه‌کان له ئه‌مه‌ریکا‌کان دا یارمه‌تیه‌کی زۆری

ههولەکانی دامەزراندن و قایمکردنی پەهایی لە ئیسپانیادا دا، لە سالانی ١٥٢٠ کان دا، زیو بە برێکی زۆر لە گواناجۆتۆ و ماوێهەکی کەمیش دواى ئەوێ لە زاکاتیکاس لە مەکسیک دۆزرا بۆوێ. داگیرکردنی پێرۆ لە دواى سالى ١٥٣٢ سامانیکی زۆرتى بۆ پاشایەتی بەدەستھێنا. ئەمەش لە شیوەی پشک "یەك لەسەر پێنجی پاشایەتی" دەدرایە پاشا لە و تالانیانەى لە داگیرکردنەکان و کانه کانهوێ دەستدەکەوتن. هەرۆک لە چاپتەری یەکەم دا بینیمان، شاخیکی زیو لە پۆتۆسى لە سالانى ١٥٤٠ هەکان دا دۆزرایەوێ و سامانیکی زیاتری پزانه خەزێنەى پاشای ئیسپانیاوێ.

لە هەمان ئەو کاتەدا کە کاستیل و ئاراگۆنا یەکیانگرت، ئیسپانیا یەکیك بوو لە ناوچە هەرە سەرکەوتوێهەکانی ئەوروپا لە پووی ئابوورییەوێ. دواى ئەوێ سێستەمە سیاسییە پەهاکەى خۆى داگوتا، ئەو دەولەتە بەرەو لاوازیەکی پێژەیی و دواتریش لە دواى سالى ١٦٠٠ هەوێ بەرەو لاوازیی ئابووری تەواو ملی نا. هەنگاوە یەکەمەکانی ئیزابیلا و فیتردیناند دواى سەندنەوێ ناوچە داگیرکراوێهەکان لە عەرەبەکان، بریتیبوو لە زەوتکردنی مۆلک و مالى جولەکەکان. نزیکەى دوو سەد هەزار جولەکەکەى ئیسپانیا چوار مانگ مۆلەتیان درایە بۆ جێهێشتنی ئیسپانیا. دەبوا یە هەموو مۆلک و کەلوپەلەکانیان بە نرخیکی هەرزان بفروشتایە و نەدەبوا یە ئالتوون یان زیو بێنە دەرەوێ وولات. تراجیدیایەکی مۆیى هاوشتیوێ سەد سال دواتر دووبارە بۆوێ. لە نیوان سالانى ١٦٠٩ و ١٦١٤ دا فیلیپی سێیەم مۆریسکۆکانی دەرکرد کە پاشماوێ هاوالاتییانی دەولەتانی پێشووێ عەرەب بوون لە باشووری ئیسپانیادا. بە هەمانشیوێ جولەکەکان، مۆریسکۆکان دەبوا یە وولاتیان جێهێشتایە تەنیا بەو شتانەوێ کە دەیانتوانی هەلیانگرن و بواری ئەوێیان پێنەدرا کە هیچ ئالتوون و زیو یان کەنزاى بەنرخى تر لەگەڵ خۆیان دا بەرن.

مافی مۆلکدارى لە سایەى فەرمانرەوایەتی هابسبێرگ لە ئیسپانیا دا ناجیگیر بوو. فیلیپی دوهم کە لە سالى ١٥٥٦ دا جیگەى چارلسی پێنجەمی باوکی گرتەوێ، لە سالى ١٥٥٧ و دواتریش لە سالى ١٥٦٠ دا قەرزەکانی سەری نەدایەوێ و لە ئەنجامیشدا هەردوو بنەمالەى خاوەن بانکى فیوگەر و ویلسیری مایەپوچکرد. دواتر، بنەمالەى بانکى جینویز جیگەى بنەمالە ئەلمانیه خاوەن بانکەکانی گرتەوێ و ئەوانیش بەهۆى سەرپێچیکردنی ئیسپانیاوێ لە گیرپاڤەوێ

قەرزەكانى سەرى لە كاتى فەرمانرەوايى ھابىسىزگەكان دا لە سالانى ١٥٧٥ و ١٥٩٦ و ١٦٠٧ و ١٦٢٧ و ١٦٤٧ و ١٦٥٢ و ١٦٦٠ و ١٦٦٢ دا ماھەپوچبوون.

ناجىگىرى مافى مۆلكدارى لە ئىسپانىيائى پەھادا چەند كارىگەرى ھەبوو، پەھايى ھەمان كارىگەرى لەسەر دەزگا ئابوورىيەكانى بازىرگانى و پەرسەندنى ئىمپراتورىيەتى كۆلۇنيالى ئىسپانيا ھەبوو. ھەروەك لە چاپتەرى پىشووئردا بىنيىمان، سەركەوتنى ئابوورى ئىنگلتەرە لە سەر بناخەى فراوانبوونى خىترائى بازىرگانى دامەزرا. ھەرچەندە بە بەراوورد لەگەڵ ئىسپانيا و پورتوگال دا، ئىنگلتەرە درەنگ بەشدارىكرد لە بازىرگانى ئەتلەسى دا، بەلام ئەو پىنگاى بەشدارىيەكى بنكەفراوانى پىژەيى كردهووە لە بازىرگانى و ئەو دەرەفەتەنى كۆلۇنيالىزمى ئىنگلىزى پەخساندبوونى. ئەو ھەي بوو ھۆي پىكرەنى خەزىنەى پاشايەتى لە ئىسپانيا دا، چىنە بازىرگانە تازە دەرەكتووەكى ئىنگلتەرەى دەولەمەندكرد. ئەو ئەم چىنە بازىرگانە بوو كە بناخەى داينەمىزمى ئابوورى سەرەتايى لە ئىنگلتەرە دا داپشت و بوو قەلاى ھاوپەيمانى سىياسى دژى سىستەمى پەھايى.

ئەو پىروسانەى بوونە ھۆي پىشكەوتنى ئابوورى و گۆرانكارى دەزگايى لە ئىنگلتەرە دا، لە ئىسپانيا پىوياننە دا. دواى ئەو ھەردوو ئەمەريكا دۆزرا بوونەو، ئىزابللا و فىردىناند بازىرگانى نىوان كۆلۇنييە نوپكان و ئىسپانىيان لە پىنگە سەندىكايەكى بازىرگانەو لە سىتفيل پىكخست. ئەم بازىرگانە كۆنترۆلى ھەموو بازىرگانىيان كرد و پىگەوشوونى پىويستىيان گرتەبەر تا پاشايەتى پىشكى خويان لە سامانى ھەردوو ئەمەريكا چىنگەكەو. بازىرگانى ئازاد لەگەڵ ھىچ يەككە لە كۆلۇنيەكان دا لە ئارادانەبوو. ھەموو سالتىك گەلە كەشتىيەكى گەورە لە ئەمەريكاكانەو دەگەرانەو و كانزاي دەگمەن و كەلوپەلى بەنرخيان لەگەڵ خويان دەھىنايەو بۆ سىتفيل. بنكە تەسك و مۆتۆپۆلكراوەكى ئەم بازىرگانىيە مانائى وابوو كە نەشى چىنىيىكى فراوانى بازىرگانان لە پىنگە بازىرگانىكردن لەگەڵ كۆلۇنيەكان دا سەرھەلدا. تەنانەت بازىرگانى لە نىوان كۆلۇنيەكان دا بە قورسى كۆنترۆلكراوو. بۆ نموونە، بازىرگانىك لە كۆلۇنيەكى وەك ئىسپانىيائى نوپ، كە دەكاتە مەكسىكى ئەمۆ، نەيدەتوانى بە شىوہەكى پاستەوخۆ لەگەڵ بازىرگانىكى گراناداى نوپ كە كۆلۇمبىيائى ئەمۆيە بازىرگانىيەكا. ئەم سىنورداركردنەى بازىرگانى لە ناو

ئىمپراتورىيەنى ئىسپانیا دا خوشگوزەرانى ئابورىيە كە مكرده وه، به شيوه يەكى ناراسته وخوش، بوه هوى كە مكرده وهى ئەو سوودانهى كە دهشیا ئىسپانیا به دهستیا نبهتنى له پىگهى بازىرگانى كرده وه له گەل ئىمپراتورىيە تىكى ترى پىشكه وتوو تردا. له گەل ئەمەش دا، ئەم سنووردارى كردنى بازىرگانى به جىگهى بايه خبوو چونكه بوه هوى مسوگه ركردنى هاتنى ئالتوون و زىو بو ئىسپانیا.

دهزگا چه وسىنه ره ئابورىيە كانى ئىسپانیا ئە نجامى راسته وخوى دامه زاندىنى سىستەمى په هاى و ئەو پىچكه جياوازه بوو، به به راورد له گەل ئىنگلته ره، كه دهزگايانى سىاسى ئىسپانیا گرتیا نه بهر. ههردوو پاشايەتى كاستىل و پاشايەتى ئاراگون كۆرتىزى خويان هه بوو كه په رله مان بوون و نوينه راىەتى گروپه جياواز "ئىستەيت" هكانى پاشايەتییە كانيان ده كرد. به هه مان شيوه ي په رله مانى ئىنگلىزى، ده بوايه كۆرتىزى كاستىل كۆبوايه ته وه بو ئە وهى په زامه ندى له سه ر دانانى باجى نوئى بديا. به هه رحال، كۆرتىزه كانى كاستىل و ئاراگون به زۆرى نوينه راىەتى شارە گه وره كانيان ده كرد له برى نوينه راىە تى كردنى ناوچه گوندنشین و شارنشینە كان، به و شيوه يەى په رله مانى ئىنگلىزى كردى. له سه ده ي پازده يەم دا كۆرتىز ته نیا نوينه راىەتى هه ژده شارى ده كرد كه هه ريه كه يان دوو نوينه رى له كۆرتىزدا هه بوو. له ئە نجامدا كۆرتىز نوينه راىەتى گروپانى هينده فراوانى وهك په رله مانى ئىنگلىزى نه كرد وهه رگىز په يوه ندى نىوان به رژه وه ندييه جياوازه كانى دروستنه كرد كه هه ولبدەن سنوور بو ده سه لاتى په هاى دابنن. كۆرتىز نه يده توانى ياسا دابنن و ته نانه ت ئە ندازه ي ده سه لاتىشى ده رباره ي دانانى باج سنووردار بوو. ئە مانه هه مويان بوونه هوى ئە وهى كه پاشايەتى ئىسپانیا به ئاسانى بتوانن كۆرتىز پشتگوپىخا له پرۆسە ي قايم كردنى ده سه لاتى په هاى خوى دا. ته نانه ت له گەل هاتنى زىوش دا له ئە مه رىكا كانه وه، چارلسى پىنجه م و فېلېپى دوهم پىويستيان به باجى زياتر هه بوو بو دابىن كردنى خه رجى زنجيره يەك جهنگى گران. له سالى ۱۵۲۰ دا چارلسى پىنجه م برپارى دا داوايهك بو زىاد كردنى باج بخاته به رده م كۆرتىز. نوخه كانى شار ئەم ده رفه ته يان قۆزته وه بو داوا كردنى گۆرانكارى گه وره له كۆرتىز و ده سه لاتە كانى دا. ئەم به ره له ستى كرده گۆرا بو توندوتىزى و خىراش به ياخىبوونى كۆمىونىرۆ ناسرا. چارلس توانى له پىگای

سوپای دلسۆز بۆخۆی یاخیبوونه که تیشکینتی. به دريژايی سدهی شازدهیه م مللانیکان بهرده وامبوون و تهختی پاشایهتی ههولای دا هه موو شه و مافانهی کورتیز هه یبوون بۆ دانانی باجی نوێ و زیادکردنی باجه کۆنهکان بسه نیته وه. هه رچهنده ئه م مللانییه نه له داکشان و هه لکشان دا بوون، به لام له کۆتایی دا به سه رکه وتنی پاشایهتی کۆتاییان هات. له دواي سالی ۱۶۶۴ وه جاریکیتر کورتیز کۆنه بۆوه تا کاتی داگیرکردنه کانی ناپلیون، نزیکه ی سه دو په نجا سال دواتر، کورتیز سه ره له نوێ دامه زرایه وه.

له ئینگلته ره دا، هه ره سه یه تانی په هایی له سالی ۱۶۸۸ دا نه ک ته نیا بوه هۆی سه ره له دانی ده زگایانی سیاسی پلوره لیستی، به لکو بوه هۆی په ره سه ندنی زیاتری ده وه له تیکی کاریگه رتر و خاوه ن مه رکه زیه تی زیاتر. له ئیسپانیادا له ئاکامی سه رکه وتنی په هایی دا، پێچه وانه پوویدا. هه رچهنده پاشایهتی کورتیزی لغا و کرد و هه موو سنوردارکردنیکی سیاسی له سه ر ده سه لاته که ی خۆی وه لانا، به لام کۆکردنه وه ی باج زه حمهت تر بوو ته نانه ت له پێگه ی گفتوگۆکردنی راسته وخۆشه وه له گه ل په که په که ی شاره کان دا. له کاتی که دا ده وه تی ئینگلیز بیروکراسیه کی مۆدیرن و چوستی کۆکردنه وه ی باجی داده مه زراند، دیسانه وه ده وه تی ئیسپانیا به ئاراسته ی پێچه وانه هه نگاوی نا. پاشایهتی ئیسپانیا نه ک ته نیا له دا بینکردنی مافی مولکداری جیگیردا بۆ بز نسما ن و بازرگانیی قۆرخکراو دا سه رکه وتوو نه بوو، به لکو که وته فروشتنی پله و پایه و کردنیان به میراتی و فیلکردن له باج و ته نانه ت فروشتنی خۆپاراستن له دادوه ری.

ئاکامی ئه م ده زگا چه وسینه ره سیاسی و ئابووریانه له ئیسپانیا دا پێشبینیکراو بوو. له ماوه ی سده ی هه فده یه م دا، له کاتی که دا ئینگلته ره به ره و گه شه کردنی بازرگانی و دواتریش به پیشه سازیبوونی خێرا هه نگاویده نا، ئیسپانیا به ره و لاوازیبوونی به ریلای ئابووری شو پرده بۆوه. له سه ره تای سده که دا، په که له سه ر پێنجی دانیشتوانی ئیسپانیا له ناوچه شارنشینه کان دا ده ژیان، له کۆتایی سده که دا ئه م ژماره یه بوه نیوه و په که له سه ر ده له پرۆسه په که دا که هاوکات بوو له گه ل خراپیوونی باری گوزهرانی دانیشتوانی ئیسپانیا دا. داها ته کانی ئیسپانیا که مبوونه وه له کاتی که دا ئینگلته ره ده وه له مه ندبوو.

بەردەوامى و بەھىزىيونى پەھايى لە ئىسپانىادا، لە كاتىك دا لە ئىنگلتەرە دا پىشەكەشەدەكرا، نمونەيەكى ترى ئەو جىاوازييە بچووكەن كە لە كاتى وەرچەخانە مېژووييەكان دا پۆلى گىرنگ دەبينن. جىاوازييە بچووكەكان لە بەھىزى و سىروشتى ئەو دەزگايانەدا خۆيان دەنواند كە نوپنەرايەتى خەلگيان دەکرد و وەرچەرخانە مېژووييەكەش برىتیبوو لە دۆزىنەوہى ئەمەريكاكان. كارلەيەكکردنى ئەمانە ئىسپانىاي بە پىچكەيەكى دەزگايى زۆر جىاوازتر لەوہى ئىنگلتەرەدا برد. ئەو دەزگا ئابووريە كراوہ پىژەبيانەى لە ئىنگلتەرە دا ھاتنەئاراوہ دايەنەمىزمىكى ئابوورى بۆينەيان دروستکرد كە خۆيان لە شۆپشى پىشەسازى دا بەرجەستەکرد، لە كاتىك دا بەپىشەسازىيون لە ئىسپانىادا ھىچ دەرەفەتتىكى سەرکەوتنى بۆ نەمايۆوہ. لەو كاتەى تەكنەلۆجى پىشەسازى لە زۆربەى ناوچەكانى جىهان دا بلأو دەيۆوہ، ئابوورى ئىسپانيا ھىندە لاواز بووبوو كە تەنانت پىويستى نەدەکرد پاشايەتى يان نوخبە زەويدارەكانى ئىسپانيا بەپىشەسازىيون بوەستينن.

ترس لە پىشەسازى

بەبى ئەنجامدانى گۆرانكارى لە دەزگايانى سىياسى و دەسەلاتى سىياسى ھاوشىۆەى ئەوانەى لە ئىنگلتەرەدا لە دواى سالى ۱۶۸۸ ھوہ سەريانەلدا، دەرەفەتتىكى ئەوتۆ لەبەردەم وولاتە سىستەم پەھاكان دا نەبوو تا سوود لە نوپكارى و تەكنەلۆجىيە نوپكانى شۆپشى پىشەسازى وەرگرن. بۆ نمونە، لە ئىسپانىادا، نەبوونى مافى مۆلكدارى جىگىر و لاوازي ئابوورى ماناى ئەوہ بوو كە خەلگ ھاندانيان نەبوو تا وەبەرھىنانى پىويست بكن و خۆيان ماندووكەن. لە روسيا و نەمسا - ھەنگاريا تەنيا نەشارەزايى و خراپ بەپىشەسازى نوخبەكان و پۆچوونى نالەبارى ئابوورى نەبوو لە ساىەى دەزگا چەوسينەرەكان دا كە پىگىرەو لە بەردەم بەپىشەسازىيون دا، بەلكو دەسەلداران بۆخۆيان چالاكانە كەوتنە راگرتنى ھەموو ھەولتيك بۆ ھىنانى ئەم تەكنەلۆجىيانە و ئەنجامدانى وەبەرھىنانى بنەپەتى لە زۆرخانى وەكو پىگاي ئاسنين كە دەكرا ببىتە نامرازى گواستەنەوہى ئەو تەكنەلۆجى و وەبەرھىنانانە.

له كاتى شۆپشى پيشه سازى دا له سەدهى ههژدهيه م و سەره تاي سەدهى نۆزدهيه م دا نه خشهى سياسى ئه وروپا نۆر جياواز بوو له وهى ئه مړۆ. ئيمپراتوريه تى پيرۆزى پوما، وهك لىقه يه كى پينه كراو له زياتر له چوارسه د قهواره، كه له دوايدا نۆريه يان له ئه لمانيدا خرپوونه وه، نۆريه ي ناوه پاستى ئه وروپاي داگر كردبوو. بنه مالهى هابسبىرگ تا ئه و ساته ش هيزىكى سياسى سهره كى بوون، ئيمپراتوريه ته كه شيان كه به ئيمپراتوريه تى هابسبىرگ يان نه مسا — ههنگاريا ناسرابوو، ناوچه يه كى فراوانى نزيكهى ۲۵۰,۰۰۰ ميل چوارگوشه ي گرتبووه، هه رچه نده چيتر ئيسپانياى تيدا نه بوو دواى ئه وهى كه بۆربونه كان ته ختى پاشايه تى ئيسپانيايان له سالى ۱۷۰۰ دا گرتبووه ده ست. له پووى دانىشتوانه وه، سىيه م ده ولته تى گه ودهى ئه وروپا بوو كه يهك له سهر حه وتى دانىشتوانى ئه وروپاي پيكد هينا. له كوتايى سەدهى ههژدهيه م دا، له پۆژئاواه، ئه وهى ئه مړۆ به لچيكايه و ئه و كاته به هۆله نداى نه مسا ناسرابوو، كه وتبووه ناو ناوچه كانى هابسبىرگ. ناوچه گه وده كانى هابسبىرگ بريتيبيوون له و ناوچه نهى كه وتبوونه ده وروبه رى نه مسا و ههنگاريا، له وانه كۆمارى چيك و سلؤفاكيا له باكووره وه و سلؤفانيا و كرؤواتيا و به شيكى نۆرى ئيتاليا و سىربيا له باشووره وه. له پۆژه لاتسه وه نۆريه ي ناوچه كانى ئه وهى ئه مړۆ پۆمانيا و پۆلونيا پيده هينن، گرتبووه خۆى.

بازرگانانى ناوچه كانى بنده ستى هابسبىرگ گرنگيان نۆر كه متر بوو له وانهى ئينگلته ره و به ندايه تى له ناوچه كانى ئه وروپاي پۆژه لات دا مايه وه. ههروهك له چاپته رى چواره م دا بينيمان، ههنگاريا و پۆلونيا ناوچه رگه ي به ندايه تى دوهم بوون له ئه وروپاي پۆژه لات دا. هابسبىرگه كان، به پيچه وانهى ستوارته كانه وه، له هيشتنه وهى ده سه لاتى په هاى به هيزدا سهر كه توو بوون. فرانسيسى يه كه م كه وهك دوا ئيمپراتورى ئيمپراتوريه تى پيرۆزى پۆما له نيوان سالانى ۱۷۹۲ و ۱۸۰۶ دا و دواتريش وهك ئيمپراتورى نه مسا — ههنگاريا تا مردنى له سالى ۱۸۳۵ دا، فه رمان په واييكرد، ئيمپراتورىكى ده سه لات په هاى بيوينه بوو. ئه و باوه رى به هيچ سنووريك نه بوو بۆ ده سه لاته كهى و زياد له هه موو شتيكىش ده ويوست بارودۆخى سياسى وهك خۆى به ئيلىته وه. ستراتيزى بنه په تى ئه و بريتيبيو له دژايه تيكردى گۆرپانكارى، هه ر گۆرپانكارى به بوايه. له سالى ۱۸۲۱ دا ئه و ئه مهى له ووتاريكدا، كه نموونهى بۆچوونه كانى فه رمان په واکانى هابسبىرگ بوو، بۆ مامؤستايانى قوتابخانه يهك له لايباخ پوونكرده وه. له

ووتاره که بیدا جه ختی له سهر نه وه کرد که (من شاره زایانم ناوئ، به لکو کالام دهوئ، هاو لاتیبانی راستگوم دهوئ. ئه رکی سهرشانتان نه وه به گه نجان به م شتیه به په روه رده بکه ن. نه وه ی خزمه تی من ده کا ده بی نه وانه به بلتیه وه که من فه رمانتان پنده که م. نه گه ره ره که سیک نه مه نه کات یان ئایدیای نوئ بهینتیه ئاراه، ده توانئ بروات یان بوخوم لایده به م)

ئیمپراتۆر ماریا تیریزا که له نیوان سالانی ۱۷۴۰ و ۱۷۸۰ دا فه رمانه وایبکروه، زۆر جار وه لای پیشنیازه کانی بو چاکسازی و گۆرپانکاری به وه نه دایه وه که (با هه موو شتیک وه ک خوی بهینتیه وه) له گه ل نه مه ش دا، نه و و جۆزئی ده می کوپی که له نیوان سالانی ۱۷۸۰ و ۱۷۹۰ دا ئیمپراتۆر بوون، خاوه نی هه ولئ دامه زرانندی ده وله تیکی مه رکه زی به هیزتر و سیسته میکی کاریگه رتری کارگیزی بوون. نه وان نه م هه وله یان له چوارچیه ی سیسته میکی سیاسی دا خسته گه پ که سنووری پاسته قینه ی دانه نابوو بو په فتاره کانیان و چه ند توخمیکی که می پلوره لیزی له خوگرنبوو. په رله مانی نه ته وه یی نه وتو نه بوو که که مترین کۆنترۆل بخاته سهر ده سه لاتی پاشا و ته نیا سیسته میکی ده سه لاتدار و نه نجوومه نی ناوچه یی هه بوو که له پوی میژووبیه وه هه ندیک ده سه لاتی له سهر باج دانان و خزمه تی سه ربازی دا هه بوو. ته نانته کۆنترۆلی که متر له سهر په فتاره کانی هابسبیرگه کانی نه مسا - هه نگاریا هه بوو له وه ی له سهر پاشاکانی ئیسپانیا هه یبوو، ده سه لاتی سیاسی به خهستی له چنگی هابسبیرگه کان دا چرکراپوه.

له کاتی که دا په های هابسبیرگ له سه ده ی هه ژده یه م دا به هیز بوو، ده سه لاتی هه موو ده زگایانی ده ره وه ی بازنه ی پاشایه تی زیاتر لاواز بوو. کاتی که شانیدی نوینه رانی پاریزگای تایرۆلی نه مسا داخوازییه کیان خسته به رده م فرانسیس بو دانانی ده ستور، نه و پیتی راگه یاندن (که واته، ئیه ده ستورتن دهوئ ... سه برکه ن، من هه یچ بایه ختیکی پینا ده م، من ده ستورتن ده ده می، به لام ده بی بزانن که سه ربازه کان فه رمانه کانی من جیه جیده که ن و نه گه ر پتویستم به پاره بوو داوا که م دووباره نا که مه وه، به هه رحال، ئامۆژگاریتان ده که م که ووریا بن له وه ی ده یلین" به رامبه ر به م هه لویسته، سه رکرده کانی تایرۆل وه لامیاندایه وه) نه گه رتو و برده که یته وه، نه و باشته ره ده ستورمان نه بی) و فرانسیسیش پیپراگه یاندن که (منیش هه ره وایه م هه یه)

فرانسیس نه و نه نجوومه نه ی ده وله تی هه لوه شانده وه که ماریا تیریزا وه ک

پلاتفۆرمىكى پايۇژكارىيى لەگەل ۋەزىرەكانى دا بەكارىدەھىتتا. لەو كاتە بەدواۋە ئىتىر ھىچ پايۇژكردن و گەتوگۆيەكى جەماۋەرى دەربارەى بېيارەكانى پاشا لە ئارادا نەما. فرانسىس دەۋلەتتىكى داپلۇسىنەرى دروستكرد و بېرەھمانە ھەموو ئەۋ شتانەى كە كەمىكىش پادىكال بون خستە ژىر چاۋدىرىيەۋە. فەلسەفەى ئەۋ بۆ ھوكمكردن لە لاين كاۋنت ھارتىگ كە يارىدەدەرىكى لە مېژىنەى بوو، خرابوۋەپوۋ كە برىتېيوۋ لە " پاراستنى شىلگىرانەى دەسەلاتى خاۋەن سەرۋەرىي و نكۆلىكردن لە ھەموو بانگەشەيەكى خەلك بۆ بەشدارىكردن لە دەسەلاتەدا" ئەۋ لە ھەموو ئەمانەدا لە لاين شازادە مېتېرنىش، كە لە سالى ۱۸۸۹ دا كرايە ۋەزىرى دەرۋە، ھاۋكارىدەكرا. دەسەلات و كارىگنەرى مېتېرنىش لە دەسەلات و كارىگەرى فرانسىس درىزخايەن تىرېوۋ. ئەۋ ۋەك ۋەزىرى دەرۋە بۆ ماۋەى نىزىكەى چل سال مایەۋە.

سىستەمى فېودالى و بەندايەتى چەقى دەزگا ئابۋورىيەكانى ھابسىزگ يان پىكھېتانبوۋ. ئەگەر لە ناۋ ئىمپىراتۆرىيەتەكە دا بەرەۋ پۆژەلات بېرۇشتىتايە، فېودالىزم بەھىز تىر دەبوۋ كە پەنگدانەۋەى بارودۇخى دەزگا ئابۋورىيەكان بون ۋەك لە چاپتەرى چوارەم دا بىنىمان، كاتىك لە ئەۋروپاي پۆژئاۋە بەرەۋ ئەۋروپاي پۆژەلات بېرۇشتىتايە، جوۋلەى ھىزى كار سنووردار و كۆچكردن ناياسايى بوو. كاتىك مۇقپارىزى ئىنگلىزى پۆبەرت ئەۋىن ھەۋلى دا ھوكومەتى نەمساۋى پارىيكا بۆ ئەنجامدانى ھەندىك چاكسازى كۆمەلەيەتى بۆ باشكردنى بارى گوزەرانى ھەزاران، يەككە لە يارىدەدەرانى مېتېرنىش، فرىدرىش فون گېنتز ۋە لامىدايەۋە (ئىمە بە ھىچ شتوۋەيكە ھەزناكەين كە بارى گوزەرانى جەماۋەر باشبى و سەرەخوبىن ... ئايا چۆن دەتوانىن ھوكمىيان بىكەين ئەگەر بارى گوزەرانىيان باشبى؟)

جگە لە بەندايەتى كە بە تەۋاۋەتى بوە ھۆى رېگرتن لەبەردەم پەيداۋونى بازاپى كار و جەماۋەرى لادىكانى لە داھىنان و دەسپىشخەرى دوورخستەۋە، پەھايى ھابسىزگ لەسەر مۆنۋېۋلى و سنوورداركردنى تىرى بازىرگانى نەشونماي كىرد. ئابۋورى شارەكان لە لاين سەندىكاكانەۋە كۆنترۆلكرابوۋ كە بەشدارىكردنى خەلكى لە پىشەكان دا سنووردار كىردبوۋ. تا سالى ۱۷۷۵ گومرگى ناۋخۆيى لە ناۋخودى نەمسا و لە ھەنگارىياش تا سالى ۱۷۸۴ ۋەردەگىرا. گومرگى يەكجار زۆر لەسەر كالا ھاۋردەكان و چەندىن قەدەخەكردنى ئاشكرا لەسەر ھاۋردەكردن و ھەناردەكردنى كالاكان دانرابوۋ.

سهرکوتکردنی بازارپهکان و دامه‌زراندنی ده‌زگایانی ئابووری چه‌وسینه‌ر بېگومان به‌شیتک له سروشتی په‌هایی، به‌لام فرانسيس له‌وه‌شی تېپه‌راند. ته‌نیا نه‌وه‌نده نه‌بوو که ده‌زگایانی ئابووری چه‌وسینه‌ر هاندانیان له‌به‌رده‌م تاکه‌کان دا بۆ نه‌نجامدانی نوښکاری یان به‌کاره‌یتنای ته‌کنه‌لوجی نوښ دا نه‌هېشت. له چاپته‌ری دوهم دا بیننیمان که چوڼ له پاشایه‌تی کونگو دا هه‌وله‌کان بۆ به‌کاره‌یتنای گاسن سه‌رنه‌که‌وتن چونکه خه‌لک هېچ هاندانیکیان نه‌بوو له سایه‌ی سروشتی چه‌وسینه‌رانه‌ی ده‌زگا ئابوورییه‌کان دا. پاشای کونگو ده‌یزانی نه‌گه‌ر خه‌لک ناچارکات تا گاسن به‌کاره‌یتن، به‌ره‌مداریی کشتوکال به‌ررتز ده‌بی و سامانیکی زیاتر به‌ره‌مده‌هیتن که نه‌و ده‌یتوانی سوودی لیوه‌رگرځ. نه‌مه‌ش هاندانیکی شاراوه‌ی به‌هیزه بۆ هه‌موو حکومه‌تیک ته‌نانه‌ت حکومه‌ته ده‌سه‌لات په‌هاکانیش. گرفته‌که‌ی کونگو نه‌وه‌بوو که خه‌لک ده‌یزانی هه‌رچیه‌ک به‌ره‌مه‌یتن له لایه‌ن پاشا په‌هاکه‌وه زه‌وته‌دکه‌ری، هه‌ر بۆیه هېچ هاندانیکیان نه‌بوو تا ته‌کنه‌لوجی نوښ به‌کاره‌یتن یان وه‌به‌ره‌یتنای تېداکه‌ن. له خاکی هابسبیرگ دا، فرانسيس هانی هاوالاتیه‌کانی نه‌دا تا ته‌کنه‌لوجی نوښ به‌کاره‌یتن و به‌پېچه‌وانه‌وه نه‌و به‌ره‌له‌ستی نه‌مه‌ی کرد و پېگه‌ی له بلابوونه‌وه‌ی نه‌و ته‌کنه‌لوجییه‌نه‌گرت که خه‌لک ده‌یانویست له سایه‌ی ده‌زگا ئابوورییه هه‌نوکه‌یه‌کان دا به‌کاریانه‌یتن.

به‌ره‌له‌ستیکردنی نوښکاری له دوو پېگاوه به‌رجه‌سته‌کرا. یه‌که‌م، فرانسيسی یه‌که‌م دژی په‌ره‌پېدانی ئابووری بوو. پېشه‌سازی ده‌بوه هوښ کردنه‌وه‌ی کارگه‌کان و کارگه‌کانیش کریکارانی هه‌ژاری له شاره‌کان دا کۆده‌کرده‌وه، به‌تایبه‌تی له فیه‌نای پایته‌خت دا. نه‌و کریکارانه له‌وانه‌بوو دواتر بېوونایه‌ته لایه‌نگرانی نه‌وانه‌ی دژی په‌هایی بوون. ئامانجی سیاسه‌ته‌کانی فرانسيس بریتیبوو له به‌رده‌وامی پېشتگیری نوخه‌ ته‌قلیدیه‌که بۆی و هېشتنه‌وه‌ی باری سیاسي و ئابووری هه‌نوکه‌یه‌ی. نه‌و ویستی کۆمه‌لگا به‌ کۆمه‌لگایه‌کی کشتوکالی به‌تایته‌وه. فرانسيس له‌و بېروایه‌دا بوو که باشترین پېگا بۆ هینانه‌دی نه‌م ئامانجه بریتیبوو له، هه‌ر له سه‌ره‌تاوه، پېگرتن له دامه‌زراندنی کارگه‌کان. نه‌و نه‌مه‌ی به‌ شپوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ نه‌نجامدا، بۆ نمونه، له سالی ۱۸۰۲ دا دامه‌زراندنی کارگه‌ی نوښ له فیه‌نا دا قه‌ده‌خه‌کرد. له بری هاندانی هاورده‌کردن و به‌کاره‌یتنای ئامیری نوښ که بنه‌مای به‌پېشه‌سازیبوون بوون، نه‌و تا سالی ۱۸۱۱ هه‌موو نه‌مانه‌ی قه‌ده‌خه‌کرد.

دوهم، فرانسيس دژى دوستکردنى پښتگای ناسنين بوو، که يه کيک بوو له و ته کنه لوجييه سهره کييانه ی له گه ل شؤرشی پيشه سازى دا هات. کاتيک پلانى دوستکردنى پښتگای ناسنينى باکور خرايه بهردهم فرانسيسى يه کهم، وه لاهه که ی نه و نه بوو (نا نا من هيچ بايه ختيک بهمه نادهم، نه وه شؤرشی پوويکاته وولات)

له بهر نه وه ی حکومت موله تی دوستکردنى پښتگای ناسنينى نه دا که به هلم کار بکا، يه کهم پښتگای ناسنين که له ئيمپراتوريه ته که دا دوستکرا ده بوايه فارغونه کانی به نه سپ رابکيشرانايه. نه وه يته ی له شارى لينز له سهر پوويارى دانيوب ده چوه شارى به دوايزى بؤهيمى له سهر پوويارى مۇلداو، ليژى و سوچى تيدابوو. نه مهش مانای نه وه بوو نه ده توانرا نه م هيله دواتر بگورې بؤ پښتگای ناسنين. بؤيه تا سالى ۱۸۶۰ نه م هيله له پښتگای به کارهينانى هينى نه سپه وه بهرده واميوو. سوودى ئابوورى په ره پيدانى پښتگای ناسنين له ئيمپراتوريه ته که دا ههر زو له لايه ن سالومون پوزچايه لد هه ستيپتکرا. پوزچايه لد نوينه رى قيه نای بنه ماله ی ناسراوى خاوه ن بانكى پوزچايه لد بوو. ناسان، براى سالمون که له ئينگلته ره داده نيشت، بزوينه ره که ی جورج ستيفنسون "زه پوکيت" و گواسته وه ی له پښتگای هه لمه وه زور به دل بوو. نه وه په يوه ندى به براکيه وه کرد تا له دهره تی په ره پيدانى پښتگای ناسنين له نه مسا بکولتته وه چونکه نه و لای و ابوو که خيزانه که يان ده توانی له پښتگای دابينکردنى سه رمایه بؤ پرؤژه کانی پښتگای ناسنين قازانچيکى زور بکن. ناسان رازييوو، به لام پرؤژه که هيچ ناکاميکى نه بوو چونکه ديسان وه ئيمپراتور فرانسيس رازينه بوو.

دژايه تيکردنى پيشه سازى و پښتگای ناسنينى هه لمى له و ترسه ی فرانسيسه وه سه رچاوه ی گرتبوو له تيکدانى بنياتنه ر هه يبوو که په ره پيدانى ئابوورى مؤديتن له گه ل خوى دا ده يهيننا. نه وله ويه ته سه ره کييه کانی نه و بريتيبيوون له دلتيابوون له سه قامگيرى ده زگا چه وسينه ره کان که نه و حوکميده کردن و پاراستنى به رژه وه ندى نوخبه ته قلديديه کان که پشتگيرى نه ويانده کرد. نه ک ههر شتيکى نه وتوى له به پيشه سازيبيون ده ستنه ده که وت که بناخه ی سيستمى فيودالى له رزوک ده کرد له پښتگای پاكيثشانى هينى کاره وه له لاديکانه وه به ره وشاره کان، به لکو فرانسيس ده رکی به وه کردبوو که نه نجامدانى گورانکاری گه وره ی ئابوورى ده بوه هه ره شه ی گه وره بؤ سهر

دهسه لاتی سیاسی خۆی. له ئه نجامدا ئه و پێگه ی له پيشه سازى و پيشه که و تنى ئابوورى گرت و له دواکه و تنى ئابوورى دا قه تيسىخوارد که له چه ندين پێگه وه خۆى به رجه سته کرد. بۆ نمونه، تا کاتێكى درهنگى وهک سالى ۱۸۸۳ که ۹۰٪ ی ئاسنى دنيا له پێگه ی به کارهێنانى خه لۆزى به ردينه وه به ره مده هینرا، زیاتر به نيوه ی به ره مه کهانى ئاسن له ناوچه کهانى هابسبیرگ دا تا ئه و کاته ش به هۆى خه لۆزى چوستى که مته وه به ره مده هینرا. به هه مانشتیه، تا به که م جهنگى جیهانى ش، کاتێک ئیمپراتۆریه ته که هه ره سیهینا، ته و نکر دنى قوماش به ته وایى له پێگه ی ئامیره وه به ره مه منه ده هینرا و هه ر به ده سته ده کرا.

ئیمپراتۆریه تی نه مسا هه نگاریا له ترسان له پيشه سازى، ته نیا نه بوون. له پۆژه له لاته وه، پوسیا کۆمه له ده زگایه کى هه مانشتیه ره های هه بوو که له لایه ن پیتهرى مه زنه وه داپێژابوون، هه ره که پيشتر له م چاپته ره دا بینیمان. به هه مانشتیه ی نه مسا – هه نگاریا، ده زگا ئابوورییه کهانى پوسیا به کجار چه وسیتهر بوون و له سه ر بنه مای به ندایه تی دامه زرابوون و به لایه نیکه مه وه نیوه ی دانیشنوانیان به زه ویه که نه وه به سته ووه. ده بویه به نده کهان حه فته ی سى پۆژ به خۆپایى کاریان له سه ر زه وى لۆرده کهانیان بکرايه. ئه وان نه یانده توانی بچه شوینی تر و ئازادی هه لپژاردنى پيشه کهانیان نه بوو، لۆرده کهانیان ده یانتوانی به ئاره زوى خۆیان بیانفرۆشن به لۆردىکى تر. فه یله سوفى پادیکال، پیتهر کرۆپۆتکین که به کیکه له دامه زریته رانى ئه نارشیزمى مۆدێرن، وینه یه کى زیندووى به جیه شتوه ده رباره ی شتواری به ندایه تی سه رده مى قه یسه ر نیکۆلاسى به که م که له سالى ۱۸۲۵ وه تا سالى ۱۸۵۵ حوکمى پوسیای کردوه. ئه و یادگاره کهانى سه رده مى مندالى خۆى هه گیریته وه:

(چیرۆکى ئه و پیاو و ئافره تانه ی له خه یزان و گونده کهانیان ده رده هینران و ده فروشران و له قوما ر دا ده دۆزینران یان به جوتیک سه گى پاو ده گۆرانه وه و بۆ هه ندیک ناوچه ی دووره ده سته روسیا ده گۆیزانه وه .... چیرۆکى ئه و مندالانه ی له باوک و دایکهانیان ده فرێندران و ده فروشرانه خودانه بێبه زه یی و ره وشت نزمه کان، چیرۆکى ئه و تیه لدانانه ی "له ته و یله کان دا" هه موو پۆژیک به دلره قیه کى بێوتنه وه ئه نجامه دران، چیرۆکى ئه و کهچى که خۆخه نکاندنى له ئاودا ته نیا پێگه ی پزگارى بوو، چیرۆکى ئه و پیاو ه پیره ی که له خزمه تکر دنى خودانه که ی دا سه رى سه پى کردبوو و له کۆتایى دا له ژیر په نجه ره ی

خودانه که ی دا خوئی مه لواسی، چیرۆکی راپه‌پینه‌کانی به‌ندان که له لایه‌ن
 جه‌نه‌راله‌کانی نیکۆلوسی یه‌که‌مه‌وه سه‌رکوئکران له‌ ڕێگه‌ی به‌ شەق کوشتنی
 هه‌ریه‌ک له‌ ده‌ یان یه‌ک له‌ پێنجی ئه‌و پیاوانه‌ی له‌ پیزه‌کان دا ده‌رده‌هێنران و
 سه‌رکوئده‌کران له‌ ڕێگه‌ی وێرانکردنی گونده‌کانیا نه‌وه ... به‌لام ده‌رباره‌ی ئه‌و
 هه‌ژارییه‌ی له‌ ماوه‌ی گه‌شته‌که‌م دا له‌ هه‌ندێک له‌ گونده‌کان دا بینیم، به‌تایبه‌تی
 له‌و گونده‌انه‌ی که‌ ه‌ی بته‌ماله‌ی فه‌رمانه‌ره‌وا بوون، ووشه‌کان ناتوانن وه‌سفی
 ناهه‌موارییه‌کان بۆ خوێنه‌ران بکه‌ن که‌ ئه‌و ناهه‌موارییا نه‌دیوه‌).

هه‌روه‌ک له‌ نه‌مسا - هه‌نگاریا، په‌هایه‌ی له‌ پوسیا دا ته‌نیا کۆمه‌له‌ ده‌زگایه‌کی
 ئابووری دروستنه‌کرد که‌ کۆسپی به‌رده‌م خۆشگوزه‌رانی کۆمه‌لگا بوون.
 به‌هه‌مانشیوه‌ی نه‌مسا - هه‌نگاریا، له‌ پوسیا دا ترس له‌ تیکدانی بنیاتنه‌رو
 نرس له‌ پیشه‌سازی و پێگای ئاسنێن له‌ ئارادا بوون. له‌ ناوچه‌رگه‌ی ئه‌مانه‌دا له
 کاتی فه‌رمانه‌ره‌وایی نیکۆلوسی یه‌که‌م دا کۆنت ئیگۆن کانکرین بوو که‌ له‌ نیوان
 سالانی ١٨٢٣ و ١٨٤٤ دا وه‌زیری دارایی بوو. ئه‌و پۆلی سه‌ره‌کی له
 دژایه‌تیکردنی ئه‌و گۆرانکارییا نه‌دی که‌ بۆ ده‌سته‌به‌رکردنی خۆشگوزه‌رانی
 ئابووری پێویست بوون.

پۆلیسیه‌کانی کانکرین ئامانجیان به‌هێزکردنی کۆله‌که‌ سیاسیه‌ ته‌قلدیه‌کانی
 پڕۆیه‌که‌ بوو، به‌تایبه‌تی ئه‌ریستۆکراته‌ زه‌ویداره‌کان و هێشتنه‌وه‌ی کۆمه‌لگا
 وه‌ک کۆمه‌لگایه‌کی گوندنشێن و کشتوکالی. هه‌ر له‌ کاتی ده‌سته‌به‌رکردنی وه‌ک
 وه‌زیری دارایی، کانکرین دژی ئه‌و پێشینه‌زانه‌ وه‌ستا و پێچه‌وانه‌شی کرده‌وه‌ که
 گۆریف وه‌زیری دارایی پێش خۆی خه‌ستبویه‌ پوو بۆ دامه‌زراندنی بانکێکی
 بازرگانی حکومی بۆ پێدانی قه‌رز به‌ که‌رتی پیشه‌سازی. له‌ بری ئه‌مه‌، کانکرین
 جاریکیتر بانکی پێدانی قه‌رز حکومی کرده‌وه‌ که‌ له‌ کاتی جه‌نگه‌کانی ناپلیۆن
 دا داخرا بوون. ئه‌م بانکه‌ له‌ بته‌په‌ت دا بۆ ئه‌وه‌ دامه‌زرا بوو تا به‌ سوودێکی که‌م
 قه‌رز بداته‌ خواوه‌ن زه‌وییه‌ گه‌وره‌کان، ئه‌مه‌ش پۆلیسیه‌ک بوو که‌ به‌ دلی
 کانکرین بوو. به‌رامبه‌ر وه‌رگرتنی قه‌رز به‌کان، ده‌بویه‌ داواکارانی قه‌رز به‌کان
 به‌نده‌یان وه‌ک زه‌مانه‌ت یان بارمه‌ته‌ دا بنایه‌ بۆ ئه‌وه‌ی ته‌نیا فیوداله‌ خواوه‌ن
 زه‌وییه‌کان بتوانن ئه‌م قه‌رزانه‌ وه‌ربگیرن. بۆ ته‌مویلکردنی بانکێ قه‌رزپێدانی
 حکومی، کانکرین پاره‌ی له‌ بانکه‌ بازرگانییه‌کانه‌وه‌ گواسته‌وه‌، به‌مه‌ش دوو
 بالنده‌ی به‌ به‌ردێک کوشت: به‌م شیوه‌یه‌ پاره‌یه‌کی که‌م مایه‌وه‌ تا به‌ قه‌رز
 بدرێته‌ که‌رتی پیشه‌سازی.

هه لۆیسته کانی کانکرین له و ترسه وه سه رچاوه یان گرتبوو که گۆرپانکاری له ئابووری دا گۆرپانکاری سیاسی له گه ل خۆی دا ده هیئتی و نه مه ش هه مان هه لۆیستی قه یسه ر نیکۆلاس بوو. گرتنه دهستی ده سه لات له لایه ن نیکۆلاسه وه له دیسیمبه ری ۱۸۲۵ دا، هیئده ی نه مابوو له پێگه ی کۆدیقایه که وه له لایه ن نه فسه رانی سوپا وه کۆتایی پێیهێنری، نه و نه فسه رانه ی به دیسیمبریهیسته کان ناسرابوون و پرۆگرامیککی رادیکالییان بۆ گۆرپانکاریی کۆمه لایه تی هه بوو. نیکۆلاس له نووسراویک دا بۆ دۆقی مه زن میخایل نووسی (شۆرش له بهر بهرگای روسیاده یه، به لام سوینده خۆم تا هه ناسه یه که له گیانم دا مایی له وولات دا ته شه نه نه کا)

نیکۆلاس له و گۆرپانکارییه کۆمه لایه تیانه ده ترسا که دروستکردنی ئابوورییه کی مۆدیرن ده یهێتانه ئاراوه. ههروهک له ووتاریکدا بۆ خاوه ن پێشه سازییه کان له پێشانگایه کی پێشه سازی دا له مۆسکۆ پوونیکرده وه :

(پێسته ده ولت و خاوه ن پێشه سازییه کان بایه خ به بابه تیک بده ن، به بی ئه مه کارگه کان ده بنه شه یان له بری ئه وه ی خێروخۆشی به یان: ئه ویش پاراستنی کرتیکارانه که سالانه ژماره یان زیاده کا. ئه وانه پێویستیان به سه ره رشتی به رده وام و باوکانه ی مۆراله کانیا نه: به بی ئه م سه ره رشتیکردنه، ئه م خه لکه زۆره به ره به ره گنده ل ده بن و ده بنه چینیکی داماو و جێگه ی مه ترسی بۆ سه ر خودانه کانیا ن).

به هه مانشیوه ی فرانسیزی یه که م، نیکۆلاس له وه ده ترسا تیکدانی بنیاتنه ر، که ئابووری پێشه سازی مۆدیرن ده یهێتایه ئاراوه، باری هه نووکه یی له روسیادا له قبا. له سه ر داوای نیکۆلاس، کانکرین هه نگای تایبه تی گرتبه ر بۆ خاوه کردنه وه ی توانای به پێشه سازیبوون. نه و چه ندين پێشانگای پێشه سازی قه ده خه کرد که پێشته ناوبه ناو ریکده خران بۆ خسته نه پووی ته کنه لۆجی نوێ و پێخۆشکردن بۆ به به کاره یانانی ته کنه لۆجی.

له سالی ۱۸۴۸ دا ئه وروپا به وه ی زنجیره یه که له رابوونی شۆرشگێڕیه وه تووشی هه ژان بوو. به رامبه ر به مه، ئه ی ئه ی زاکریفسکی که فه رمانه وای سه ربازیی مۆسکۆ و بهرپرسی پاراستنی ئاسایشی گشتی بوو، بۆ نیکۆلاسی نووسی: (بۆ دابینکردنی هه یمنی و خوشگوزهرانی، که له م کاته ی ئیستا دا ته نیا له روسیا دا به رقه راره، پێویسته حکومه ت بواری کۆبوونه وه ی بێمالان و به وشتن زمان نه دات که به ئاسانی به شداری له هه موو بزوتنه وه یه که دا ده که ن

و ناشتی کومه لایه تی و تاییه ت تیکده رهن). ناموژگاریه که ی خرایه به رده م وه زیرانی نیکو لاس و له سالی ۱۸۴۹ دا یاسایه کی نوی دهرکرا که کردنه وه ی کارگه کانی له هه موو ناوچه یه کی موسکودا به شیوه یه کی به رچاو سنووردارکرد. یاساکه به دیاریکراوی کردنه وه ی هه موو کارگه ی پستنی لۆکه و خوری و داپشتنی ئاسنی قه ده خه کرد. پیشه سازیه کانی تری وه ک ته ونکردن و په نگکردن، نه گه ر بیانویستایه کارگه ی نوی بکه نه وه، ده بوايه تکانامه یان پیشکه شبکهدایه به فرمانره واه سهربازیه که. له ئاکام دا پستنی لۆکه به ته واهه تی قه ده خه کرا. مه به ستی یاساکه بریتیبوو له ریگرتن له چرپوونه وه ی کریکاران، که گومانی راپه رینیان لیده کرا، له ناو شاردا.

له روسیا دا دزایه تیکردنی ریگای ئاسنین دوابه دوا ی دزایه تیکردنی پیشه سازی هات به هه مان نه و شیوه یه ی له نه مساه هه نگاریا دا پرویدابوو. به ر له سالی ۱۸۴۲ ته نیا یه ک ریگای ئاسنین له روسیادا هه بوو. نه مه ش ریگای ئاسنینی تزارسکو سیلق بوو که ریگایه کی حه قده میلی بوو له سه ینت پیته رسبورگ وه بۆ جیگای حه وانه وه ی قه یسه ر له تزارسکو سیلق و پافلوفسک. هه وره ک چۆن دزایه تی پیشه سازی کرد، کانکرین هیچ هوکاریکی به دینه کرد بۆ نه وه ی بره ویدا به ریگای ئاسنین، که لای وابوو جموجولیکی مه ترسیدار له پووی کومه لایه تییه وه له گه ل خۆی دا ده هیئی و له و بپوایه دا بوو که (مه رج نییه ریگای ئاسنین له نه نجامی پیویستی سروشتیه وه بی، به لکو زیاتر پیویستیه کی ده سکرد یان که مالیاته . ریگای ئاسنین ده بیته هو ی هاندانی گه شتی زیاتر له شوینیکه وه بۆ شوینیکی تر که له م رۆزگارده دا باوه)

کانکرین چه ندین داوای بۆ دروستکردنی ریگای ئاسنین په تکرده وه و ته نیا له سالی ۱۸۵۱ دا بوو که هیلیک دروستکرا بۆ به ستنه وه ی موسکو و سه ینت پیته رسبورگ. سیاسه ته کانی کانکرین له لایه ن کۆنت کلینمیشیل، که بوه به ریوه به ری سه ره کی گواستنه وه و خانوبه ره ی گشتی، به رده وامیپندرا. نه م ده زگایه بوه بریاده ری سه ره کی له بواری دروستکردنی ریگای ئاسنین دا و نه ویش بۆ هیواشکردنه وه ی دروستکردنیان به کاریه پنا. له دوا ی سالی ۱۸۴۹ نه و ته نانه ت ده سه لاته که ی خۆی به کاره پنا بۆ سینسه رکردنی هه موو گفتوگۆیه ک ده رباره ی په ره پیدانی ریگای ئاسنین.

نه خشه ی (۱۲) نه نجامی په یره وکردنی نه م لۆجیکه پوونده کاته وه. له کاتی ک دا به ریتانیا و زۆریه ی ناوچه کانی سه رووی پۆژئاوای نه وروپا له سالی ۱۸۷۰ ه دا

به تورې پټگای ناسنن ته نرا بوون، ژماره یه کی که م له پټگای ناسنن ناوچه فراوانه کانی پوسیای گرتبښووه. سیاسه تی دژه پټگای ناسنن ته نیا دواى به زانندنی ته وای پوسیا له لایه ن هیزه کانی به ریتانیا و فه پهنسا و عوسمانییه کان له جهنگی کرایمین له نیوان سالانی ۱۸۵۳ و ۱۸۵۶ دا، پیچه وانه کرایه وه، کاتیک پوسیا گه یشته نه و بږوایه ی که دواکه و تنی تورېه کانی گواستنې وه مه ترسییه کی گه وره یه بږ سهر ناسایشی وولاته که. به هه مانشیږه پهره پیدانی که م له پټگای ناسنن دا هه بوو له نیمپراتوریه تی نه مسا. هه نگاریا له دهره وه ی نه مسا و ناوچه کانی پوژنواوی نیمپراتوریه ته که دا، هه رچه نده شوپشی ۱۸۴۸ گورپانکاری له م ناوچانه دا نه نجامد ابو، به تایبه تی هه لوه شانده وه ی به ندایه تی.

نه خشه ی (۱۳): پټگای ناسنن له نه وروپا دا له سالی ۱۸۷۰ دا

پټگای ناسنن سالی ۱۸۷۰
 — سنوران سالی ۱۸۷۰

رېگه به به کارهينانی که شتی نادری

په‌هایی نه‌ک ته‌نیا له‌ زۆریی ئه‌وروپا دا، به‌لکو له‌ ئاسیاش دا بالاده‌ست و به‌هه‌مانشیوه‌ش رېگه‌ی له‌ به‌پیشه‌سازیبوون گرت له‌ کاتی ئه‌و وه‌رچه‌رخانه‌ میژوویییه‌ی شوپشی پېشه‌سازی هینایه‌ئاراهه‌. بڼه‌ماله‌ فه‌رمانپره‌واکانی مینگ و کینگ له‌ چین و په‌هایی ئیمپراتوریه‌تی عوسمانی ئه‌م رېچکه‌یه‌ پوونده‌که‌نه‌وه‌. له‌ سایه‌ی فه‌رمانپره‌وایی بڼه‌ماله‌ی سۆنگ دا له‌ نیوان سالانی ۹۶۰ و ۱۲۷۹ دا، چین له‌ زۆریی بواره‌کانی نوێکاری ته‌کنه‌لوجی دا پېشه‌نگی جیهان بوو. چینیه‌کان کاتریمیر و باروتی تفه‌نگ و کاغه‌ز و پارهی کاغه‌ز و پۆرسلین و کوره‌خانه‌ی دروستکردنی ئاسنی دارپژراویان پېش ئه‌وروپا داهینا. ئه‌وان به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ چه‌رخه‌ی خه‌ره‌ک و هیزی ئاویان داهینا، که‌موزۆر له‌ هه‌مان ئه‌و کاته‌ی ئه‌مانه‌ له‌ به‌ره‌که‌ی تری یۆراسیادا سه‌ریانپه‌لدا. له‌ ئه‌نجامی ئه‌مانه‌دا، له‌ سالی ۱۵۰۰ دا ئاستی گوزهرانی خه‌لک به‌لایه‌نیکه‌مه‌وه‌ هینده‌ی ئه‌وروپا به‌رز بوو. بۆ چه‌ندین سه‌ده‌ چین ده‌وله‌تی خاوه‌ن مه‌رکه‌زیه‌ت و ده‌وله‌تی خاوه‌ن فه‌رمانپه‌رانی که‌رتی گشتی بوو که‌ له‌سه‌ر بڼه‌مای توانا داده‌مه‌زران.

له‌گه‌ل ئه‌مه‌ش دا، چین ده‌وله‌تیکی په‌ها و گه‌شه‌کردن له‌ سایه‌ی بڼه‌ماله‌ی فه‌رمانپره‌وای سۆنگ دا له‌ سایه‌ی ده‌زگایانی چه‌وسینه‌ردا بوو. هیچ نوینه‌رایه‌تییه‌ک بۆ گروپه‌ جیاوازه‌کانی ناو کۆمه‌لگا جگه‌ له‌ پاشایه‌تی، له‌ ئارادا نه‌بوو. هیچ شتی‌ک نه‌بوو که‌ له‌ په‌رله‌مان یان کۆرتیز بچي. هه‌میشه‌ بازرگانان پېگه‌یه‌کی ناشایسته‌یان له‌ چین دا هه‌بوو، داهینانه‌ مه‌زنه‌کانی سۆنگ به‌هۆی هاندانی بازاپه‌وه‌ سه‌رچاوه‌یان نه‌گرتبوو، به‌لکو له‌ ژیر چاودیری و ته‌نانه‌ت به‌ فه‌رمانی حکومه‌ت ئه‌نجامدراوون. زۆر که‌م له‌مانه‌ خرابوونه‌ چوارچێوه‌ی بازرگانیه‌وه‌. کۆنترۆلی ده‌وله‌ت له‌ سه‌رده‌می فه‌رمانپره‌وایی بڼه‌ماله‌کانی مینگ و کینگ که‌ دوا‌ی سۆنگ هاتن توندتر بوو. هۆکاری سه‌ره‌کی هه‌موو ئه‌مانه‌ لۆجیکی ئاسایی ده‌زگایانی چه‌وسینه‌ر بوو. به‌هه‌مانشیوه‌ی زۆریی ئه‌و فه‌رمانپه‌روایانه‌ی حوکمی ده‌زگایانی چه‌وسینه‌ر ده‌که‌ن، ئیمپراتۆره‌کانی چینیش دژایه‌تی گۆرانیان کرد و هه‌ولی سه‌قامگیرییان داو له‌ تیکدانی بنیاتنه‌ر

دەترسان.

ئەمەش لە پىڭگەي مېژووى بازىرگانى نىۋدەولەتتەيەو بەباشى پوۋندەكرىتەو. ھەروەك بىنيمان، دۆزىنەوھى ھەردو ئەمەريكا و شىۋازى پىڭخستنى بازىرگانى نىۋدەولەتى، پۆلى سەرەككيا بىنى لە مەملانى سىياسىيەكان و گۇرپانكارى دەرگانى لەقۇناخە سەرەتايەكانى ئەوروپاى مۇدىر دا. لە چىن، لە كاتىكدا بازىرگانانى كەرتى تايبەت دەيانتوانى لە ناوھەو چىن دا بازىرگانىبەكەن، بازىرگانى نىۋدەولەتى لە لاين دەولەتەو قۇرخرابوو. كاتىك بىنەمالەي مىنگ لە سالى ۱۳۶۸ دا دەسلەتايان گرتەدەست، ئىمپراتۇر ھۇنگو يەكەمجار ھاتەسەرتەخت و بۆ ماوھى سى سال فەرمانپەر وايىكرد. ھۇنگو نىگەرانبوو لەوھى كە بازىرگانى دەرەو لە پووى سىياسى و كۆمەلەتتەيەو ناسەقامگىرىي دروستدەكرد، بۆيە ھىشتى بازىرگانى نىۋدەولەتى ئەنجامبەردى بە مەرجىك تەنبا لە لاين ھۆكۈمەتەو پىڭخىرايە و بازىرگانان سەرەنەيان بەدايەتە ھۆكۈمەت و چالاكى بازىرگانىيان ئەنجامنەدايە. ھۇنگو سەدان كەسى لە سىدارە دا بە تاوانى ئەوھى ھەوليان دابوو گەشتەكانى كۆكردنەوھى سەرەنە بگۆپن بۆ چالاكى بازىرگانى. لە نىۋان ۱۳۷۷ و ۱۳۹۷ دا تەنەت ھىچ گەشتىكى ناو زەريا بۆ كۆكردنەوھى سەرەنەش پىڭگەي پىنەدرا. ئەو بازىرگانىكردنى ھاۋلاتىيانى لەگەل بىيانى يان دا قەدەخە كرد و نەيھىشت چىننىيەكان گەشتى دەرەيىي بەرەو دەرەو بەكەن.

لە سالى ۱۴۰۲ دا ئىمپراتۇر يەنگلى ھاتەسەرتەخت و بەناۋابانگىرتىن سەردەمى مېژووى چىنى دەسپىكرد لە پىڭگەي دەسپىكردنەوھى بازىرگانى دەرەو بە ئەندازەيەكى گەرە و پىشتىگىركراۋ لە لاين ھۆكۈمەتەو. يەنگلى خەرجىيەكانى گەشتكردنى ئەدمىرال ژانگ ھوى گرتەئەستۆ بۆ ئەنجامدانى شەش گەشتى گەرە بۆ باشورى پۇژھەلات و باشورى ئاسيا و ۋولاتى عەرەب و ئەفرىقا. چىننىيەكان زانىارىيان دەرەبارەي ئەم شوپىنەنە ھەبو لە پىڭگەي مېژوويەكى دىرژى پەيوەندى بازىرگانىيەو، بەلام لەو بەر شىتىكى بەم ئەندازەيە گەرە پوۋىنەدابوو. يەكەم كەشتىگەل پىڭكەتنبوو لە ۲۷،۸۰۰ پياو و ۶۲ كەشتى گەرەي خەزەنە ھەلگرتن كە ۱۹۰ كەشتى بچوكتريان لەگەل دا بوو، ھەندىك لەو كەشتىيە تەنبا ئاۋى سازگار و ھەندىكى تريان ئازووقە و ئەۋانى تىرىش سەربازيان ھەلگرتنبوو. لەگەل ئەمەش دا ئىمپراتۇر يەنگلى بۆ ماوھەيەكى

کاتی گهشته که ی له سالی ۱۴۲۲ دا پاگرت و دواتریش گهشته که له لایه ن جیگره وه که یه وه که ئیمپراتۆر هۆنگسی بوو له سالی ۱۴۲۴ تا ۱۴۲۵ فه رمانپه واییکرد، به ته وای پاگیرا. مردنی ناوه ختی هۆنگسی، ئیمپراتۆر خواندی هینایه سه رته خت که به که مجار هیشتی له سالی ۱۴۳۳ دا ژانگ هو دوا گه شتبا. دوی ئه م گه شته هه موو بازرگانیه که له گه ل دهره وه دا قه ده خه کرا. به هاتنی سالی ۱۴۳۶ دروستکردنی که شتی کرایه نایاسایی. قه ده خه کردنی بازرگانی دهره وه تا سالی ۱۵۶۷ به رده وامبوو.

ئه م پووداوانه، هه رچه نده ته نیا مشتیکێ ناو خه رواری ئه و چه وساندنه وانه بوون که پێگر بوون له به رده م چه ندین چالاکێ ئابووری دا و ناسه قامگیریان هینایه ئاراوه، کاریگه ری بنه په تیایان له سه ر په ره پێدانی ئابووری چین هه بوو. هه ر له و کاته ی که بازرگانی نیوده و له تی و دۆزینه وه ی هه ردوو ئه مه ریکا ئالوگۆری بنه په تی له ده زگا کانی ئینگلته ره دا ده هینایه ئاراوه، چین خۆی له م وه رچه رخانه میژوویانه داده بیری و پووی به ره و ناوه وه وه رده گیپرا. ئه م گه رانه وه یه بۆ ناوه وه له سالی ۱۵۶۷ دا کۆتایینه هات. بنه ماله ی فه رمانپه وای مینگ له سالی ۱۶۴۴ دا له لایه ن گه لی جورچن له ناوبران که مه نچوه کانی ناوه وه ی ئاسیا بوون و بنه ماله ی فه رمانپه وای کینگیان دامه زراند. دوی ئه وه سه رده میکی ناسه قامگیری سیاسی به رده وام ده سته پێکرد. کینگه کان ده ستیان به زه وتکردنی به رفراوانی موک و مالی خه لک کرد. له سالی ۱۶۹۰ دا، تانگ چین که زانایه کی خانه نشینکراو و بازرگانیکێ تیشکاو بوو، نووسی:

(زیاتر له په نجا سال به سه ر دامه زراندنی بنه ماله ی فه رمانپه وای چینگ (کینگ) دا تپه رپوه و ئیمپراتۆریه ته که پۆژ له دوی پۆژ هه ژارتر ده بی. جووتیاران داماو و کار به ده ستانیش داماون. دانه وێله هه رزانه، به لام زه حمه ته سکی په کێک تیر بکا. پۆشاک هه رزانه، به لام زه حمه ته پێستی په کێک دابپوشی. پیر به به له مه کان که لوپه ل له بازاریکه وه بۆ بازارپیکێ تر ده گوێزێنه وه، به لام ده بی ئه و که لوپه لانه به زه ره ر بفرۆشرین. کار به ده ستان کاتیک کاره کانیا ن به جیده هێلن بۆیان ده رده که وێ که پاشه که وتیکیان نییه خێزانه کانیا ن پێ به خێوبکه ن. له راستیدا هه ر چوار پیشه که هه موویان بیده رامه تن).

له سالی ۱۶۶۱ دا ئیمپراتۆر کانگسی فه رمانیکرد که هه موو دانیشتوانی که ناری ده ریا هه ر له فیتنامه وه تا چیکیانگ - که هه موو که ناری باشووری ده گرته وه و سه رده میک ئه و ناوچانه له پووی بازرگانیه وه چالاکترین ناوچه ی

چین بوون - حه قده میل به ره و ناوه وه بگویریتنه وه. که ناره کان له لایه ن سوپاوه چاودتیریکان بۆ جیبه جیکردنی فرمانه که و تا سالی ۱۶۹۲ که شتیوانی به دریاوی که ناره که قه ده خه کرا. ئه م قه ده خه کردنه ناویه ناو له سه ده ی هه ژده یه م دا پیاده ده کرا و سه ره لانی بازرگانی ده ره وه ی له لایه ن چین وه له گرێژنه برد. هه رچه نده هه ندیک بازرگانی سه ریه لدا، به لام که م که س ئاره زوی ئه وه ی هه بوو وه به ره یئانیکا له کاتیک دا ئیمپراتور ده یوانی پای خوی بگوپۆ و بازرگانی قه ده خه بکا و وه به ره یئان له دروستکردنی که شتی و که لوپه ل و په یوه ندیه بازرگانییه کان دا بیسود و ته نانه ت خراپتیش بوو.

پاساوه کانی ده ولته کانی مینگ و کینگ بۆ دژایه تیکردنی بازرگانی نیوده ولته ی ده بی ئیستا لمان پوونبی: ترس له تیکدانی بنیاتنه. ئامانجی سه ره کی سه رکرده کان بریتیبوو له سه قامگیری سیاسی. بازرگانی نیوده ولته ی له جه وه ردا فاکته ری ناسه قامگیری بوو چونکه بازرگانه کان ده ولته مه ند ده بوون و پشتنه ستور ده بوون، به هه مان ئه و شیوه یه ی له ئینگلته ره دا له سه رده می فراوانبوونی بازرگانی ئه تله سی دا پوویدا. ئه مه ته نیا بیرو پای فرمانه وایانی مینگ و کینگ نه بوو، به لکو هه مان هه لویستی فرمانه وایانی بنه ماله ی فرمانه وایی سۆنگیش بوو هه رچه نده ئه وان ئاماده بوون خه رجی نوێکاری ته کنه لوچی دا بینکه ن و بواری ئازادی زیاتری بازرگانی بره خسینن به مه رجیک ئه مه له ژیر کۆنترۆلی خویان دا بوایه. بارودۆخه که له سایه ی فرمانه وایی مینگ و کینگ دا خراپتر بوون کاتیک کۆنترۆلی ده ولته له سه ر چالاکیه ئابورییه کان توندتر و بازرگانی ده ره وه قه ده خه کرا. به دلناییه وه له چینی سه رده می مینگ و کینگ دا بازار و بازرگانی هه بوون و حکومه ت باجی سووکی له سه ر ئابوری ناوخۆ داناوو، به لام حکومه ت شتیکی ئه وتۆی نه کرد بۆ یارمه تیدانی نوێکاری و په ره سه ندنی بازرگانی یان خوشگوزه رانی پیشه سازی گۆرییه وه به سه قامگیری سیاسی. ئاکامی هه موو ئه م کۆنترۆلکردنه په هایه ی ئابوری پیشینیکراو بوو: ئابوری چین له سه رتاسه ری سه ده ی نۆزده یه م و سه ره تای سه ده ی بیستم دا چه قیبه ست له کاتیک دا ئابورییه کانی تر خه ریکی به پیشه سازیبوون بوون. هه ر له و کاته دا که ماو رژی مه کۆمیونیسته که ی دامه زراند، چین بوویه یه کیک له هه ژارترین وولاتانی جیهان.

پره‌هایی پرستەر جون

پره‌هایی وهك كۆمه‌لێك ده‌زگای سیاسی و نه‌و ئاكامه ئابورییه‌ی نه‌م ده‌زگا سیاسییانه دروستیانکردن ته‌نیا تایبته نه‌بوون به ئه‌وروپا و ئاسیا، به‌لكو له ئه‌فریقاش دا هه‌بوو. بۆ نمونه، له پاشایه‌تی كۆنگۆ دا، هه‌روهك له چاپته‌ری دوهم دا بینیمان. ته‌نانه‌ت نمونه‌یه‌کی درێژخایه‌نتری پره‌هایی ئه‌فریقی بریتیه له ئه‌سیوپیا یان ئه‌بیسینیا که له چاپته‌ری شه‌شهم دا باسی پریشه‌کانی نه‌م پره‌هاییه کرا کاتێک باسی فیودالیزمان کرد له دوا‌ی له‌ناوچوونی ئاکسۆم. پره‌هایی ئه‌بیسینیا له‌وانه‌ی ئه‌وروپا درێژخایه‌نتر بوو چونکه تووشی ته‌حه‌دا و وه‌رچه‌رخانی میژوویی جیاواز بۆوه.

دوا‌ی نه‌وه‌ی ئیزانای پاشای ئاکسۆم بوه مه‌سیحی، ئه‌سیوپیه‌کان له‌سه‌ر ئایینی مه‌سیحی مانه‌وه و به هاتنی سه‌ده‌ی چوارده‌یه‌م بوونه مه‌لبه‌ندی ئه‌فسانه‌ی پرستەر جون پاشا. پرستەر جون پاشایه‌کی مه‌سیحی بوو که به‌هۆی زیاده‌بونی ده‌سه‌لاتی ئیسلامه‌وه له ناوچه‌ی پۆژه‌لاتی ناوه‌راست دا له ئه‌وروپا دا‌برابوو. له‌سه‌ره‌تا‌دا وا بیرده‌کرایه‌وه که پاشایه‌تییه‌کی که‌وتبێته هیندستانه‌وه، به‌لام به زیاده‌بونی زانیاری ئه‌وروپیه‌کان ده‌رباره‌ی هیندستان، ده‌رکه‌وت که ئه‌مه راست نه‌بوو. پاشای ئه‌سیوپیا له‌به‌ر نه‌وه‌ی مه‌سیحی بوو، بوه ئامانجی سروشتی ئه‌فسانه‌که. له راستیدا پاشاکانی ئه‌سیوپیا هه‌ولێ زۆریان دا تا هاو‌په‌یمانی له‌گه‌ڵ پاشاکانی ئه‌وروپا دا درژی په‌لاماره‌کانی عه‌ره‌به‌کان پێکبه‌ین. به‌لایه‌نیکه‌مه‌وه له دوا‌ی سا‌لی ۱۳۰۰ هه‌وه ده‌ستیان کرد به ناردنی شان‌دی دیپلۆماسی و ته‌نانه‌ت پاشای پورتوگالیان رازیکرد که سه‌ربازیان بۆ بنێری.

نه‌م سه‌ربازانه شان‌به‌شانی دیپلۆماته‌کان و یه‌سوعیه‌کان و گه‌شتیاران که هه‌زیانده‌کرد پرستەر جون بیینن، چه‌ندین زانیارییان ده‌رباره‌ی ئه‌سیوپیا به‌جێهێشتوه. هه‌ندیک له‌و زانیارییه‌نه که له پووی ئابورییه‌وه بایه‌خیان هه‌یه له لایه‌ن فرانسێس ئه‌لفارس که قه‌شه‌یه‌کی هاو‌پای شان‌دی دیپلۆماسی پورتوگالیه‌کان و له سا‌لی ۱۵۲۰ تا ۱۵۲۷ له ئه‌سیوپیا بوو، تۆمارکراوه. جگه له‌مه‌ش، زانیاری تر له لایه‌ن یه‌سوعی مانویل دی ئه‌له‌ماید که له سا‌لانی ۱۶۲۴

هوه له ئهسيوپيا ژباوه و جۆن بروس که گهشتيارنک بوو له نيوان سالاني ۱۷۶۸ و ۱۷۷۳ دا له وولاته دا ژباوه، خراوه ته پوو. نووسينه کاني ئه م که سانه زانياري دهوله مند دهرباره ي ده زگاياني سياسي و ئابووري ئه و کاته ي ئهسيوپيا ده خه نه پوو و هيچ گوماننک ناهيئلنه وه که ئهسيوپيا نمونه يه کي پووني په هايي بوه و هيچ جۆره ده زگايه کي پلوره ليستی و هيچ جۆره چاوديري و جلّه و گيريه ک بۆ ده سه لاتي ئيمپراتور نه بوه که وای دانابوو گرايه وه چه ي سوله يمان پاشا و شازني شيباي ئه فسانه ييه.

ناکامي په هايي، ناجينگيري به رچاي مافي مۆلکداري بوو، که ستراتيژي سياسي ئيمپراتور هيتابويه ئاراهه. بۆ نمونه، بروس ده گيژيته وه:

(هه موو زه وييه کان هي پاشان: ئه و له کاتي رابوردن دا ده يانبه خشي به ئه و که سانه ي ده يه وي کاتيکيش هه زبکا وه ريانده گريته وه. کاتيکيش ده مري هه موو زه وييه کاني پاشايه تيبه که ده که ونه بنده ستي تاجه وه و به وه نده شه وه ناوه ستن، به لکو کاتيک خاوه ني هه نو که يي زه وييه ک ده مري، هه موو ئه و مۆلک و مالانه ي هه يه تي ده بنه هي پاشا و نادرينه کورپه گه وره که ي).

ئه لقارس پيئوابوو که (به رويوميکي زياتر ده سته ده که وت ئه گه ر پياوه مه زنه کان به خراپي مامه له يان له گه ل خه لکه که دا نه کردايه) زانياريه کاني ئه له مايدا دهرباره ي ئه وه ي که کۆمه لگا که چۆن به پيروه چوه، زۆر هاوشيوه يه. ئه و سه رنجي دا:

(هينده ئاسيا ييه بۆ ئيمپراتور که هه ر دوو يا سي سال جاريک و ته نانه ت چه ندين جاريش له سالنک دا زه وي پياويک بگورپيته وه و گورپانکاري تيدا بکا و لتي بسه نتيه وه که هيچ سه رسورماننک دروستناکا. زۆر جار پياويک زه وييه که ده کيئي و يه کيئي تر تووي پيروه ده کا و يه کيئي تر به ره مه که ي ده خوا. ئه مه ش ده بي به هوي ئه وه ي که س نه بي بايه خ به و زه وييه بدا به ده ستيه وه يه تي، ته نانه ت هيچ که ستيک نيبه دره ختيک برويني چونکه ده يزاني هه رچه نده ئه و دره خته که ي پواندوه به لام زۆر که م پنده که وي که هه ر خوي به ره که ي کوبکاته وه. هه رچوننک بي سوودي پاشاي تيدا يه که ئه وان به و ئه ندازه يه پشتببه ستن به ئه و).

ئهم وه سفکردنانه پيشنيازي ليکچووني گه وره ده که ن له نيوان پيکهاته ي سياسي و ئابووري په هاي ئهسيوپيا و ئه وانه ي ئه وروپا دا، هه رچه نده پوونيان

کردۆتەووە کە پەههیی له ئەسیوپیدا توندتر و دەزگا ئابوورییەکانیش تەنانتە چەوسینەر تر بوون. جگە لەمە، هەرۆک لە چاپتەری شەشەم دا جەختمان لەسەر کرد، ئەسیوپیا پووبەپووی هەمان ئەو وەرچەر خانە میژووییانە نەبۆوە کە هاوکاری لاوازکردنی پزیمە پەهاکە ی ئینگلتەرە ی کرد. ئەسیوپیا لە چەندین لەو پڕۆسانە ی جیهانی ئەمڕۆیان داپشت، دابرا. خۆ ئەگەر بارودۆخە کە بەم شیوەیەش نەبوا، ئەوا توندی پەهایە کە ی پەنگە ببوا، یە زیاتر بەهێزکردنی پەهایە ی. بۆ نمونە، هەرۆک ئیسپانیا، بازەگانی نیۆدەوڵەتی لە ئەسیوپیا، لەوانە بازەگانی چەوری کۆیلان لە لایەن پاشاوە کۆنترۆڵکرا بوو. ئەسیوپیا بەتەواوەتی دانەبڕابوو: ئەوروپییەکان لە گەپان دا بوون بۆ پڕیستەر جۆن و ناچار بوو لەگەڵ قەوارە موسلمانەکانی دراوسێی دا شەپکا. لەگەڵ ئەمەش دا میژووناس ئیدوارد گیبۆن سەرنجیدا (لە هەموو لایە کەووە بە دوژمنانی ئابنە کە یان دەورە درابوون، ئەسیوپییەکان بۆ نزیکە ی هەزار ساڵ خەویان لێکەوت و جیهانیان لە بیرچۆوە و جیهانیشت ئەوانی لە بیرچۆوە)

کاتیەک لە سەدە ی نۆزدە یەم دا بە کۆلۆنیکردنی ئەفریقا دەستپێکرد، ئەسیوپیا پاشایەتیەکی سەر بە خۆ بوو لە ژێر فەرمانرەوایی پاس (دوق) کاسا کە لە ساڵی ۱۸۵۵ دا وەک ئیمپراتۆر تیۆدۆرسی دوهم تاجی لەسەر نا. تیۆدۆرس دەستیکرد بە نوێکردنەوێ دەوڵەت و دروستکردنی بیرۆکراسی و دادوەرییەکی زۆر مەزکەزی تر و پێکەوێ نانی سوپایە کە توانای کۆنترۆڵکردنی وولات و بەرەنگاربوونەوێ ئەوروپییەکانی هەبوو. ئەو کار بە دەستە سەربازیانە ی کە بەرپرسیار بوون لە کۆکردنەوێ باج و ناردنی بۆ ئەو، کردە بەرپرسی هەموو پارێزگاکان. دانوستانەکانی لەگەڵ هێزە ئەوروپییەکان دا زەحمەت بوو، لە کاتی هەلچوونی دا کونسۆلی ئینگلیزی بەندکرد. لە ساڵی ۱۸۶۸ دا ئینگلیزەکان هێزێکی تەمبێکردنیا پەوانە ی ئەسیوپیا کرد کە پایتەختە کە یان داگیرکرد و تیۆدۆرسیش خۆی کوشت.

بەهەمانشیوە، ئەو حکومەتە ی لە دوا ی تیۆدۆرس دروستکرا بۆوە توانی بەکێک لە سەرکەوتنە گەورەکانی دژە کۆلۆنیالی سەدە ی نۆزدە یەم دژی ئیتالیەکان تۆماربکا. لە ساڵی ۱۸۸۹ دا مینیلیکی دوهم بوە پاشا و هەر زوو پووبەپووی داخوارییەکی ئیتالیا بۆوە بۆ دامەزراندنی کۆلۆنیە ک لە وولاتە کە ی دا. لە ساڵی ۱۸۸۵ دا بیسمارکی چانسڵەری ئەلمانیا کۆنفرانسیسیکی ئە بەرلین

پېكخستبوو كه تيايدا نه وروپييه كان پلانى "به ده سته تاني نه فرقا" يان خستبوو پوو كه بریتیبوو له بریاردان دهر باره ی چۆنیه تی دابه شکردنی نه فرقا به سر چه ندین ناوچه ی پاراستنی به رژه وه ندی نه وروپييه كان دا. له كؤنفرانسه كه دا ئیتالیا مافی دامه زانندنی كؤلونی له نه ریتیریا له سر كه ناره كانی نه سیوپیا و له سؤمال مسؤگه ركرد. هر چه نده نه سیوپیا له كؤنفرانسه كه دا نه بوو، به لام به بی ده سته و ردان له ولاته كه ی دا پزگاری بوو. به لام ئیتالیه كان هر چاویان بریبه نه سیوپیا و له سالی ۱۸۹۶ دا به سوپا كه یانه وه به ره و باشووری نه ریتیریا كه وتنه پری. وه لامی مینلیك هاوشیوه ی وه لامی پاشایه کی چه رخه كانی ناوه راستی نه وروپا بوو. نه سوپا یه کی پیکه وه نا له پیکه ی ناچار کردنی پیاوماقوله كانه وه بؤ كؤکردنه وه ی پیاوه كانیان. نه پیکه یه نه یوانی سوپا یه ك بؤ ماوه یه کی دریژ له مهیدانی شه پدا پیکه وه بنی به لام توانی نه مه بؤ ماوه یه کی كورت نه نجامبدا. نه ماوه كورتهش بهس بوو بؤ تیشكاندنی ئیتالیه كان، كه سوپا پازده هزار كه سییه كه یان له لایه سوپا سه د هزار كه سییه كه ی مینلیكه وه له شه پری نه دؤوا له سالی ۱۸۹۶ دا به ژینرا. نه مهش گرنگترین دؤراندن بوو كه ولاتیکی نه فریقی پیش كؤلونیالی بتوانی به سر هیژیکی نه وروپا دا به سپینی و سه ره خویی نه سیوپای بؤ ماوه ی چل سالی دواتر مسؤگه ركرد.

دوا ئیمپراتوری نه سیوپیا، پاس تافاری بریتیبوو له هیلا سیلاسی له سالی ۱۹۳۰ دا. هیلا سیلاسی فه رمانپه واییکرد تا به هوی دوهم په لاماری ئیتالیا وه كه له سالی ۱۹۳۵ دا ده سته پیکرد له سه رته خت لایرا، به لام له سالی ۱۹۴۱ به یارمه تی ئینگلیزه كان گه پایه وه و فه رمانپه واییکرد تا له سالی ۱۹۷۴ دا له لایه دریگ "كؤمیه كه" كه گروپیکه ی نه فسه رانی سوپای مارکسی بوون له پیکه ی كؤدیتاوه له سه رته خت لایرا، نه وانیش بوونه هوی زیاتر ه ژارکردن و ویرانکردنی ولات. ده زگا ئابورییه بنه په تییه كانی ئیمپراتورییه تی په های نه سیوپا وه كو گولت و نه و فیودالیزمه ی دوا ی له ناوچوونی ئاكسؤم دامه زرا، تا ه لوه شاننده وه یان له نه نجامی شؤر شه كه ی ۱۹۷۴ دا مانه وه.

نه مپؤ نه سیوپا یه كیکه له ه ژارترین ولاتانی جیهان. داهاتی تاكیکی مامناوه ندی نه سیوپا یه كیه ی یه كه له سر چواردی داهاتی هاوالاتیه کی مامناوه ندی ئینگلته ره یه. ژۆربه ی دانیشنه كه ی له لادیکان دا ده ژین و ته نیا به شی تیرکردنی سکی خویان كشتوكال ده كه ن. ئاوی پاك و كارها و

قوتابخانه‌ی پیکوپیک و خزمه‌ت‌گوزاری ته‌ندروستیان نییه. تی‌کپرای ته‌من نزیکه‌ی په‌نجاو پینچ ساله‌و ته‌نیا یه‌ک له‌سه‌ر سی‌ی که‌سانی سه‌روو ته‌من هه‌ژده سال‌خوینده‌وارن. به‌راوردکردن له‌نیوان ئینگلته‌ره و ئه‌سیوپیا نایه‌کسانی له‌جیهان دا‌ده‌رده‌خا. هۆکاری ئه‌وه‌ی که‌ ئه‌سیوپیا له‌و پینگه‌یه‌ی ئه‌م‌پویدایه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ به‌ پیچه‌وانه‌ی ئینگلته‌ره‌وه‌ په‌هایی له‌ ئه‌سیوپیا دا‌ه‌تا‌پابوردویه‌کی نزیکیش به‌رده‌وامبوو. له‌گه‌ل په‌هایی دا، ده‌زگایانی ئابووری چه‌وسینهر و هه‌ژاری به‌رۆکی جه‌ماوه‌ری ئه‌سیوپیا یان گرت، هه‌رچه‌نده‌ ئیمپراتور و پیاوماقوله‌کان قازانجی زۆریان کرد. ئاکامی کاریگه‌رت‌ری په‌هایی ئه‌وه‌ بوو که‌ کۆمه‌لگای ئه‌سیوپیی نه‌یتوانی که‌لک له‌ ده‌رفه‌ته‌کانی به‌پیشه‌سازیبوون له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیستم دا‌ره‌یگری و ئه‌مه‌ش بوه‌ هۆکاری سه‌ره‌کی هه‌ژاری هاو‌لاتیبانی ئه‌م‌پو‌ی ئه‌سیوپیا.

نه‌وه‌کانی سامالی (Children of Samaale)

ده‌زگایانی سیاسی په‌ها له‌ سه‌رتاسه‌ری جیهان دا‌کۆسپبوون له‌به‌رده‌م به‌پیشه‌سازیبوون دا، یان به‌ شیوه‌یه‌کی ناراسته‌وخۆ له‌ پینگه‌ی شیوازی پیک‌خستی ئابوورییه‌وه، یان به‌ شیوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ هه‌روه‌ک له‌ نه‌مسا-هه‌نگاریا و روسیا دا‌بینیمان. به‌لام په‌هایی ته‌نیا کۆسپی به‌رده‌م سه‌ره‌ل‌دانی ده‌زگایانی ئابووری کراوه‌ نه‌بوو. له‌ کارژیه‌ی سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م دا، چه‌ندین ناوچه‌ی جیهان، به‌تایبه‌تی له‌ ئه‌فریقا دا، ده‌وله‌تی ئه‌وتۆیان نه‌بوو که‌ بتوانن که‌م‌ترین ئاستی پاراستنی یاسا و ئاسایش دا‌بینبکه‌ن که‌ پشیمه‌رجه‌ بۆ بوونی ئابوورییه‌کی مۆدیرن. هاوشیوه‌ی پیت‌ه‌ری مه‌زنی روسیا که‌ ده‌ستی به‌ پرۆسه‌ی مه‌رکه‌زیه‌تی سیاسی کرد و دواتریش سیسته‌می په‌های دامه‌زراند، له‌ ئارا‌دا نه‌بوو، باسی تیودۆره‌کانی ئینگلته‌ره‌ هه‌ر مه‌که‌ که‌ مه‌رکه‌زیه‌تی ده‌وله‌ت‌یان دامه‌زراند. بیته‌وه‌ی به‌ ته‌واوی په‌رله‌مان و ئه‌و سنوورداریانه‌ی تر که‌ له‌ سه‌ر ده‌سه‌لاتیان هه‌بوو له‌ ناوبه‌رن - یان پاستر بیته‌وه‌ی بتوانن له‌ ناویانه‌رن - به‌بی‌بوونی ئه‌ندازه‌یه‌ک له‌ مه‌رکه‌زیه‌تی سیاسی، ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر نوخبه‌کانی ئه‌م قه‌واره‌ ئه‌فریقیانه‌ چه‌زیشیان بک‌ردایه‌ باوه‌ش بۆ به‌پیشه‌سازیبوون بکه‌نه‌وه،

شتتیکى ئەوتۇيان پېنە دەكرا.

سۆمال كە دەكە ویتە قۇچى (Hom) ى ئەفریقاۋە، کاریگەرى تىكده رانهى
نەبوونی مەركەزىەتى سیاسى پوونده كاته وه. له پووی میژووییه وه، سۆمال له
لایەن گەلیكە وه كه له شهش خیل پىكهاته به پێوه چوه. گەردەترین چوار لەم
خیلانە بریتین له دیر و دارۆد و ئیسحاق و هاویە و هەموویان بنەچەى خۆیان بۆ
بنەچەیهكى ئەفسانەیی دەگێرنە وه كه سامالێ یە. ئەم بنەمالە خیلەکییانە له
باکووری سۆمال سەریانهه لداوه و بەرەبەرە بەرەو باشوور و پۆژەلات
بلاو بوونە وه و تەنانت ئەمپۆش بە شیۆهیهكى سەرەكى كۆچەرن و لەگەڵ پانە
مەپ و بزن و حوشترەكانیان دا ژيانى كۆچەرى بەسەردەبن. له باشوور دا،
دیگیل و پەحانویین كه نیشته جێن و خەریكى كشتوكاڵن، دوو بنەمالە
خیلەکییه كەى تر پێكده هیتن. ناوچه كانی نیشته جیپوونی ئەم خیلانە لەسەر
نەخشەى (۱۲) پیشاندراوه.

ئینتیمای سۆمالییه كان یەكەم بۆ خیلەكانیانە، بەلام ئەم خیلانە زۆر
گەورەن و چەندین گروپی بچوكتریان له خۆگرتوه. له ریزی پێشه وهى ئەمانە
ئەو خیلانەن كه بنەچەى خۆیان دەگێرنە وه بۆ یەكێك له خیلە گەورەكان.
لەهەمووشی گرنگتر، ئەو گروپانەى ناو خیلەكانن كه پێیان دەوتری گروپانی
پارەدەرى دیا كه له كەسانى خزمى نزىكى یەكتر پىكهاتوون و دیا، یان
"پارەى خوین" دەدەن یان كۆدەكەنە وه وەك قەرەبوو كرنە وه بەرامبەر
كوشتنى یەكێك له ئەندامانیان. خیلە سۆمالییه كان و گروپانێك كه دیا دەدەن
بە درێژایی میژوو له شه پۆشۆپى بەردەوام دا بوون لەسەر ئەو دەرامەتە
كەمانەى لەبەردەستیان دا بوە بەتایبەتى سەرچاوەكانى ئاو و لەوه پگای باش
بۆ ئاژەلەكانیان. ئەو خیلانە بەردەوام پەلامارى ئاژەلەكانى خیل و گروپانى دیا
دەرى دراوستیان داوه. هەرچەندە خیلەكان سەركرده یان هەبوو كه پێیان
دەوترا سولتان و هەروەها ریشسپیان هەبوو، بەلام ئەمانە هیچ دەسەلاتێكى
پاستەقینەیان نەبوو. دەسەلاتى سیاسى بە شیۆهیهكى زۆر فراوان
دابەشكرابوو، هەموو پیاویكى سۆمالی دەیتوانى قسەى هەبى لەسەر ئەو
بریارانەى كه لەوانەبوو کاریگەرییان بۆ سەر خیل یان گروپەكه هەبوايه.
ئەمەش له رینگەى ئەو ئەنجومەنە نافەرمىیه وه ئەنجامدەدرا كه له پیاوان
پىكهاتبوو یاسای نووسراو و پۆلیس و سیستەمى یاسایى نەبوون جگە له
یاسای شەریعە و لەو چوارچۆیه دا یاسا نافەرمىیه كان داریژابوون. ئەم یاسا

نافەرمىيانە بۇ گروپانى دىا دەر لەو ەى پىئىدەوترا بىر داپژىدابوون كە برىتیبوون لە كۆمەلتىك ئەرك و بەرپرسىارىتى و ماف كە گروپە كە داواياندە كەرد لەوانى تر لە كاتى مامەلە كەردنەيان دا لە گەل گروپە كەيان دا پەپرە وىيانىكەن. بە تەشەنە كەردنى فەرمانپەرە وایى كۆلۇنىالى، دەستكرا بە نووسىنە وەى ئەم بىرانە. بۇ نمونە، نە وەى حەسەن ئاغا گروپىكى دىا دەرى پىنج سەد پىاوىيان پىتكە دەپنا و تىرە يەك بوون لە خىلى دىر لە سۆمالىلاندى بەرىتانى دا. لە مانگى ئازارى ۱۹۵۰ بىرە كەيان لە لاىەن كۆمسىارى بەرىتانى لە ناوچە كە دا تۆماركرا، كە سى بەند لە بىرە كە بەم شىو ەى بوون:

۱. كاتىك پىاوىكى گروپى حەسەن ئاغا لە لاىەن گروپىكى ترە وە دەكوژى، بىست حوشتر لە حەقى خۆنە كەى كە ۱۰۰ حوشترە لە لاىەن مىراتكەرە كە يە وە وەردە گىرى و ئە وەشتا حوشترەى دەمىننە وە بەسەر ەموو ئەندامانى گروپى حەسەن ئاغا دا دابەشە كەرتىن.

۲. ئەگەر پىاوىكى گروپى حەسەن ئاغا لە لاىەن كە سىكى دەرە كىيە وە برىندازكرا و حەقى برىنە كەى برىتیبوون سىوسى و يەك لەسەر سى حوشتر، ئە و پىوئىستە دە حوشتر بدرىتە خۆى و ئە وەى دەمىننە وە بدرىتە گروپى جىفو (كە بەشنىك بوو لە گروپى دىا دەر)

۳. تاوانى كوشتن لە ناو ئەندامانى گروپى حەسەن ئاغا دا دەبى بە پىژەى سىوسى و يەك لەسەر سى حوشترىك قەرە بوو بگىرتە وە و تەنبا دەدرى بە كەسى مىراتكەرى كوژا وە كە. ئەگەر تاوانبارە كە نەيتوانى ەموو يان بەشنىكى قەرە بوو كەردنە وە كە بدا ئە و لە لاىەن بىنەمالە كە يە وە ەو كەرى دەكەرى.

جەختى سەرەكى بىر لەسەر كوشتن و برىندازكەردن، بارودۆخى بەردە وامى شەپ لە نىوان گروپانى دىا و خىلە كان دا پىشانە دا. لە ەمووشى گىرنگەر برىتیبوون لە سامانى خۆن و دوزمنايەتى. تاوانىك دژى ئەندامىكى گروپى دىا دەر تاوان بوو دژى ەمووگروپە كە و پىوئىستى بە قەرە بوو كەردنە وە ەبوو كە پارەى خۆن بوو. ئەگەر ئەم پارەى خۆنە نەدرايە ئە و گروپى دىا دەرى ئە و كەسەى تاوانە كەى كەردو ە پووبە پووى تۆلە كەردنە وەى گروپى قورىانىيە كە دەبۆو ە. كاتىك گواستەنە وەى مۆدېرن گەيشتە سوما، سامانى خۆن درىژكرايە وە بۇ ئە و كەسانەى كە لە پووداوى ەاتوچۇدا دەكوژان يان برىنداز

ده بېون. دیری حه سەن ئاغا تەنیا ئاماژە ی بە کوشتن نە دابوو، بە لکو بەندی
 شە شەم بریتیبوو لەو هی (ئەگەر پیاویکی گروپی حە سەن ئاغا لە کۆبوونەو هی
 ئەنجوومەن دا سوکایەتی بە کە سێکی تر کرد ئەوا پێویستە ۱۵۰ شیلینگ بداتە
 ئەو لایەنە ی سوکایەتی پێکراوە)

لە سەرەتای سالی ۱۹۵۵ دا ئاژەلی دوو خێل، حە بەر تۆل جە علو و حە بەر
 یونس لە ناوچە ی دۆمبیرلی لە نزیک یە کەووە دە لەو پان. پیاویک لە تیرە ی
 یونس، دوا ی دە مە قالییک لە سەر لەو پاندنی حوشتەر لە گەل یە کیک ی حە بەر
 تۆل جە علو، بریندار بوو. خێلی یونس هەر زوو وە لامیان دانەو وە هێرشیان کردە
 سەر خێلی تۆل جە علو و پیاویکیان لیکوشتن. خێلی یونس، بە پێی بە ندە کانی
 سامانی خوین پێشنیازی قەرە بوو کردنە وە یان کرد و خێلی تۆل جە علو
 پارزببون. دە بوا یە سامانی خوینە کە بە شە خسی و هەر وە ک باو بوو بە پێدانی
 حوشتەر ئە نجام بدرایە. لە بۆنە ی تە سلیم کردنە کە دا ئە ندامیک ی تۆل جە علو
 ئە ندامیک ی خێلی یونس کوشت کە وایزانیبوو ئە ندامی گروپی دیا دەری
 بکوژە کە یە. ئە مە ش بوە هۆ ی بە رپا بوونی جە نگی سە رتاسەری و لە ماوە ی چلو
 هە شت کاتژمێری دواتر دا سیازدە کە س لە خێلی یونس و بیست و شە ش کە س
 لە خێلی تۆل جە علو کوژان. جە نگی لە نیوانیان دا بۆ سالیکی تریش
 بە ر دە وامبوو تا ریشسپە کانی هە ردوو خێلە کە لە لایە ن ئیدارە ی کۆلۆنیالی
 بە ریتانییە وە بە یە ک گە یە نزان و توانیان پێکیان بخە نە وە لە پێگە ی پێدانی
 پارە ی خوینە وە کە هە ردوو لا لە سەری پێکە وتن و لە ماوە ی سی سالی دواتر دا
 درا.

پارە ی خوین لە بەر سیبەری هە رە شە ی بە کار هێنانی هێزو
 دۆژمنا یە تیپە وە دە درا و تە نانە ت کاتیکیش دە درا مە رج نە بوو کۆتایی بە
 ناکۆکیە کان بە یە نی. ناکۆکیە کان هێواش دە بوونە وە و دیسانە وە
 سە ریانە هە ل دە دایە وە.

دە سە لات ی سیاسی بە فراوانی دابە شکرابوو لە ناو کۆمە لگای سۆمالی دا،
 تا رادە یە کی زۆر دابە شکر دنیکی پلورە لیستی بوو. بە لام بە بیبونی دە سە لات ی
 دە وڵە تیکی خاوە ن مە ر کە زیە ت بۆ چە سپاندنی ئاسایش، باسی مافی مۆلکداری
 هە ر مە کە، ئە مە نە بوە هۆ ی سە ر هە ل دانی دە زگایانی کراوە. کە س پێزی
 دە سە لات ی کە سێکی تری نە دە گرت و کە سیش، تە نانە ت دە وڵە تی کۆلۆنیالی

بهریتانی کاتیک گەیشته ئەو وولاتە، نەیتوانی ئاسایش بسەپێتی. نەبوونی مەركەزىەتى سیاسى کارىكى وایکرد كە ئەستەم بوو سۆمال سوود لە شۆپشى پىشەسازى وەریگرى. لەم چەشنە كەشەدا نەدەكرا بىر لە وەبەرھێنان یان بەكارھێنانى تەكنەلۆجى نوى بكریتەو كە لە بەریتانیاو دەھاتن یان بىر لە دامەزراندنى رێكخراوانى وابكریتەو كە پێویست بوون بۆ ئەنجامدانى ئەو كارانە.

سیاسەتى ئالۆزى سۆمال ئاكامى تەنانەت خراپترى بۆ پىشكەوتنى ئابوورى ھەبوو. پىشتر باسى ھەندىك لە لەغزە تەكنەلۆجىيە گەورەكانى مێژووى ئەفریقامان كرد. بەر لە تەشەنەکردنى دەسلاتی كۆلۆنیاى لە كۆتایى سەدەى نۆزدەھەم دا كۆمەلگایانى ئەفریقى خواھنى ئامرازەكانى گواستنەوێ چەرخدار یان كشتوكاڵکردن لە رینگى بەكارھێنانى گاسن نەبوون و كەم لەو كۆمەلگایانە خواھنى نووسین بوون. ئەسیوپیا ھەروەك بىنیمان خواھنى نووسین بوو. سۆماليیەكانیش پیتەكانى نووسینیان ھەبوو بەلام بە پىچەوانەى ئەسیوپىيەكانەو ئەوان بەكاریان نەھێنان. پىشتر ھالەتى لەم چەشنەمان لە مێژووى ئەفریقادا بینى. رەنگە كۆمەلگایانى ئەفریقى چەرخ و گاسنیان بەكارنەھێنا بۆ بەلام بە دلتیایىو زانیارییان دەریارەیان ھەبوو. لە ھالەتى پاشایەتى كۆنگو، ھەروەك بىنیمان، ئەمە لە بنەپەت دا بەھۆى ئەو پاستىيەو ھەروەك دەزگا ئابوورىيەكان ھىچ ھاندانێکیان نەخستبوو بەردەم خەلك بۆ بەكارھێنانى ئەم تەكنەلۆجىيە. ئایا بە بەكارھێنانى نووسین ھەمان ئەو كىشانە قوتدەبوونەو؟

دەتوانین لە میانەى ووردبوونەو لە پاشایەتى تاكالى كەوتبوو باكوورى پۆژئاواى سۆمال لە ناو گەردەكانى نوبای باشوورى سودان دا ھەندىك زانیاریمان دەستبەكەوێ. پاشایەتى تاكالى لە كۆتایى سەدەى ھەژدەھەم دا لە لایەن كۆمەلەك جەنگاوەرەو كە لە لایەن پیاویكەو سەركردایەتیاں دەكرا بە ناوى ئىسماعیل دامەزرا و بە سەربەخۆمايەو تا لە سالى ۱۸۸۴ خرایە ناو ئىمپراتۆرىيەتى بەریتانییەو. گەل و پاشاكانى تاكالى دەرفەتى نووسینیان بە ھەربى ھەبوو بەلام بەكاریان نەھێنا - تەنیا لە لایەن پاشاكانەو نەبى بۆ پەيوەندىکردنى دەرەكى لەگەڵ قەوارە سیاسىيەكانى ترو پەيوەندى دیپلۆماسى. پێدەچى ئەم بارودۆخە لەسەرەتادا زۆر جیگەى سەرسوپمان بى.

بۆچۈنى تەقلىدى دەربارەى بىنچىنەى نووسىن لە مىسۆپۇتاميا ئەوئەيە كە نووسىن لە لايەن دەولەتانهوئە پەرەيپىدرا بۆ تۆمارکردنى زانىبارى و كۆنترۆلكردىن خەلك و وەرگرتنى باج. ئايا دەولەتى تاكالى حەزى لەمانە نەدەكرى؟

ئەم پرسیارانە لە كۆتايى ۱۹۷۰ كان دا لايەن مېژوئاس جانى ئىوالد لېكۆلېنەوئەيان لەسەر كرا كاتېك ھەولتى نووسىنەوئەى مېژوئى تاكالى دەدا. بەشېك لە چىرۆكەكە ئەوئەيە كە ھاۋلاتىيان نەيانوئىست نووسىن بەكاربېئىن چۈنكە لەوئە دەرسان كە نووسىنەكە بەكاربېئىرى بۆ كۆنترۆلكردىن دەرمانەتەكانى وەك زەوى بەنرخ لە پىگەى بوار پەخساندن بۆ دەولەت تا بانگەشەى خاۋەندارىتى ئەو زەويانە بكا. لە ھەمانكات دا لەوئە دەرسان كە نووسىن دەبوئە ھۆى وەرگرتنى سىستەماتىكى زىاترى باج. ئەو فەرمانرەوايەتېيە بىنەمالەيىيە ئىسماعىل دايەزراند نەبوئە دەولەتتىكى بەھىز. تەنانت ئەگەر حەزىشيان بكردايە ئەوا دەولەتەكە ھىندە بەھىز نەبوئە تا ئىرادەى خۆى بەسەر ناپرەزايىيەكانى ھاۋلاتىيان دا بسەپىنى. بەلام فاكترى تى، ناديارتر لە كاردا بوون. نوخبە جياۋازەكانىش دژى مەرکەزىيەتى سىياسى بوون، بۆ نموونە، پەيوەندى زارەكى يان لا باشتىر بوو لە نووسىن لە پەيوەندىيەكانىيان دا لەگەل ھاۋلاتىيان دا چۈنكە ئەمە زۆرتىن دەستكراۋەيى بۆ دەرپەخساندن. ناتوانى ئاسا يان فەرمانە نووسراۋەكان بىكشىرنەوئە يان پەتبكرتەوئە و گۆپىنيان زەحمەت تىر بوو. نووسىنەكان سىتاندارد دەسنىشانەكەن كە نوخبەكان پەنگە بىيانوئىستايە بىيانگۆپىن. كەواتە فەرمانرەوايان و ئەوانەى لە سايەى فەرمانرەوايان دا لە تاكالى دەرژيان لايانۋابوۋ بەكارھىتەنى نووسىن لە بەرژەۋەندى ئەوان دا نىيە. خەلك لە چۆنىەتى بەكارھىتەنى نووسىن لە لايەن فەرمانرەوايانەوئە دەرسان و فەرمانرەوايانىش لايانۋابوۋ كە نەبوونى نووسىن ھاۋكارى چىكرىنەوئەى دەسلەتايان دەكا. ئەوئە سىياسەتەكانى تاكالى بوو كە نەيھىشت نووسىن بەكاربېئىرى. ھەرچەندە سۆماليەكان بە بەراۋرد لەگەل پاشايەتى تاكالى دا تەنانت خاۋەنى نوخبەيەكى كەمتر دىيارىكراۋ بوون، بەلام زۆر پىتى تىدەچى كە ھەمان ئەو ھىزانە پىگر بووبىن لەبەردەميان دا بۆ بەكارھىتەنى نووسىن و پەپرەۋكردىن تەكئەلۇجىيە بىنەپرەتەكانى تىر.

نمونه‌ی سۆمال کارىگه‌رى نه‌بوونى مه‌ركه‌زىه‌تى سىياسى له‌سه‌ر گه‌شه‌کردنى ئابوورى پوونده‌كانه‌وه. دۆكيوميئته ميژووييه‌كان هىچ حاله‌تيكى هه‌ولدايان بۆ دامه‌زراندنى ئه‌م شيوه مه‌ركه‌زىه‌ته له سۆمال دا تۆمارنه‌كردوه. به‌مه‌رحال، ئاشكرايه بۆچى هه‌ولدانى له‌و شيوه‌يه زۆر زه‌حمه‌ت بوو. هه‌يئانه‌دى مه‌ركه‌زىه‌تى سىياسى نه‌وه‌ى ده‌گه‌يانده كه هه‌ندىك له خه‌ڵه‌كان ده‌بوايه بچوونايه‌ته ژيژر كۆنترۆلى ئه‌وانى تره‌وه. به‌لام خه‌ڵه‌كان بالاده‌ستى له‌م جۆره و كه‌مكردنه‌وه‌ى ده‌سه‌لاتيان په‌تكردوه كه مه‌ركه‌زىه‌تى سىياسى ده‌به‌يئنايه‌ئاراوه. هاوسه‌نگى هه‌يزى سه‌ربازيش له ناو كۆمه‌لگاي سۆمالى دا دامه‌زراندنى ئه‌م جۆره ده‌زگا مه‌ركه‌زىيانه‌ى زه‌حمه‌ت كردبوو. له راستيدا زۆر پێى تيده‌چوو كه هه‌ر خه‌لىك هه‌ولێ چركردنه‌وه‌ى ده‌سه‌لاتى خۆى بديا به‌ نه‌ك ته‌نيا پووبه‌پووى به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ى توند ده‌بۆوه به‌لكو له‌وانه بوو ئيمتياز و ده‌سه‌لاته‌كانى كه هه‌يبوو له كىسه‌چوايه. له ئه‌نجامى نه‌بوونى ئه‌م مه‌ركه‌زىه‌تى سىياسى و بزبوونى ساده‌ترين جىگيرى مافى مۆلكدارى، كۆمه‌لگاي سۆمالى هه‌رگيز هاندانى نه‌خسته‌گه‌ر بۆ وه‌به‌ره‌يئان له‌ ته‌كنه‌لۆجىيانه‌ى به‌ره‌مه‌داريان زياده‌كرد. كاتيك پرۆسه‌ى به‌پيشه‌سازىبوون له ناوچه‌كانى ترى جيهان دا له سه‌ده‌ى نۆزده‌يه‌م و سه‌ره‌تاى سه‌ده‌ى بيستم دا به‌ره‌وپيشه‌وه ده‌چوو، سۆمالييه‌كان خه‌رىكى دوژمنايه‌تى و گيرۆده‌ى پاراستنى ژيانى خويان بوون و دواكه‌وتنى ئابوورىيان قوولتربۆوه.

دواكه‌وتنى به‌رده‌وام

شۆپشى پيشه‌سازى له سه‌ده‌ى نۆزده‌يه‌م و دواتر دا، وه‌رچه‌رخانىكى ميژوويى ئالوگۆركارى هه‌يئنايه‌ئاراوه: ئه‌و كۆمه‌لگايانه‌ى هانى هاولاتىيه‌كانيان دا و بوارياندا تا وه‌به‌ره‌يئان له ته‌كنه‌لۆجىيه نوێكان دا بکه‌ن، توانيان به‌ خه‌يراى گه‌شه‌بکه‌ن. به‌لام چه‌ندىن كۆمه‌لگا له سه‌رتاسه‌رى جيهان دا له‌مه‌دا سه‌ركه‌وتوو نه‌بوون، يان به‌ ئاشكرا پێگاي ئه‌نجامه‌دانى ئه‌م‌يان گرته‌به‌ر. نه‌ته‌وانى ژيژر چه‌پۆكى ده‌زگا ئابوورى و سىياسىيه چه‌وسينه‌ره‌كان ئه‌م جۆره هاندانانه‌يان ده‌سته‌به‌رنه‌كرد. ئيسپانيا و ئه‌سيوپيا نمونه‌ى ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ن

که تیايان دا کونترولی په های دهزگا سیاسیه کان و نهو دهزگا ئابووریانه ی
 نه م دهزگا سیاسیه به ره میان هیتان ماوهیه کی زور بهر له کارتویه سده ی
 نوزدهیه م هاندانه ئابووریه کانیاں خنکاندبوو. ئاکامه که هاوشیوه بوو له پژیته
 په هاکانی تردا - بو نمونه، له نه مسا - هه نگاریا و پوسیا و ئیمپراتوریه تی
 عوسمانی و چین، هه رچه نده له م دؤخانه دا فه رمانزه وایان، له ترسی تیکدانی
 بیاتنه ر، نه ک ته نیا پشتگیری پیشکه وتنی ئابووریان پشتگوځست به لکو
 هه نگاوی ئاشکرایان گرت بهر بو ریگرتن له بلاوبوونه وهی ته کنه لوجی نوی که
 ده بوه هوی هیتانی به پیشه سازیبوون.

په های ته نیا شیره ی دهزگایانی سیاسی چه وسینه ر نییه و ته نیا فاکته ر
 نه بوو که ریگر بوو له به رده م به پیشه سازیبوون دا. دهزگایانی سیاسی و
 ئابووری کراوه پتویستییاں به نه دازه یه ک مهرکه زیه تی سیاسی هیه بو نه وهی
 ده ولت بتوانی یاسا و ئاسایش بیه پینی و مافی مولکداری بپاریزی و له کاتی
 پتویست دا پشتگیری چالاکی ئابووری بکا له ریگای وه به ر هیتان له
 خزمه تگوزاریه گشتیه کان دا. له گه ل نه مه ش دا، ته نانه ت نه مړوش چه ندین
 نه ته وهی وه ک نه فغانستان و هایتی و نیپال و سؤمال ده ولته تی نه و توپان هیه
 که ناتوان که مترین ئاسایش دایینبکه ن و هاندانی ئابووری تیايان دا له ناوبراوه.
 حاله تی سؤمال نه وه پوونده کاته وه که چون پرؤسه ی به پیشه سازیبوون
 به سه ر نه م کؤمه لگایانه دا تیپه ری. به ره له سستی مهرکه زیه تی سیاسی له بهر
 هه مان نه و هویانه بوو که پژیته په هاکان به ره له سستی گؤرپانکاریان کرد: ترس،
 که زورجار نه مه ترسیکی شیاو بوو، له وهی که گؤرپانکاری ده سه لاتی سیاسی
 ده گوږیته وه له وانه وه که نه مړو بالاده ستن بو که سان و گروپانی نوی. که واته
 له کاتیک دا په های ریگری له جولاندن به ره و پلوره لیزم و گؤرپانکاری ئابووری
 ده کا، به هه مانشیوه ش نه و نوخبه ته قلیدی و خیلانه ی کونترولی مه یدانه که یان
 کردوه له و کؤمه لگایانه دا که مهرکه زیه تی سیاسی نییه، هه مان ریگریده که ن.
 له ئاکام دا، نه و کؤمه لگایانه ی که له سه ده کانی هه ژده یه م و نوزده یه م دا
 خاوه نی نه م جوړه مه که زیه ته نه بوون به تاییه تی له سه رده می پیشه سازی دا،
 زه ره ریان کرد.

له کاتیک دا دهزگا چه وسینه ره هه مه جوړه کان هه ر له په هاییه وه تا
 ده ولته تانی خاوه ن مهرکه زیه تی که م، نه یان توانی سوود له بلاوبوونه وهی

پیشەسازی وەرگرن، وەرچەرخانی میژوویی که شۆرشی پیشەسازی دروستیکرد، کاریگەری زۆر جیاوازی له ناوچهکانی تری جیهان دا ههبوو. ههروهک له چاپتهری دهیم دا دهبینین، ئه و کۆمه لگایانهی که پیشتر ههنگاوین به رهو دامهزاندنی دهزگایانی سیاسی و ئابووری کراوه نابوو، کۆمه لگایانی وهکو ویلایه ته یه کگرتوهکان و ئوسترالیا و ئهوانه ی که په هایی تیا یان دا زۆر جدی تر تووشی به رهنگاربوونه وه بوو، وهکو یابان و فه پهنسا، سوودیان له و دهره فه ته ئابوورییه نوێیانه وهرگرت و دهستیانکرد به پرۆسه ی گه شه کردنی ئابووری خیرا. به م شیوه یه پاتیرنی ئاسایی کارلیکردنی نیوان وهرچەرخانیکی میژوویی و جیاوازییه دهزگاییه هه نووکه ییه کان و هیتانه ئارای لیكجیابوونه وه ی زیاتری دهزگایی و ئابووری له سه ده ی نۆزده ییم دا پۆلی خۆی بینی، ئه مجاره ته نانه ت به ته قینه وه یه کی گه وهره تر و کاریگه ری بنه پهرتی زیاتر له سه ر خۆشگوزهرانی و هه ژاری نه ته وان.

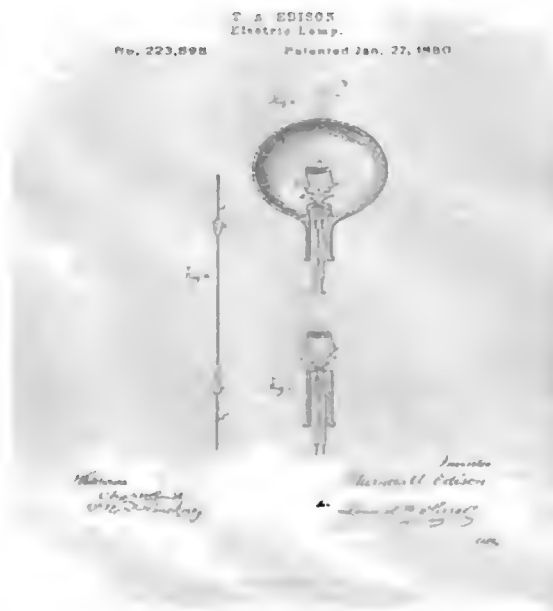
باکووری شووراکه : نۆگالس، نه ریزونا

باشووری شووراکه : نۇگالس، سۇنۇرا

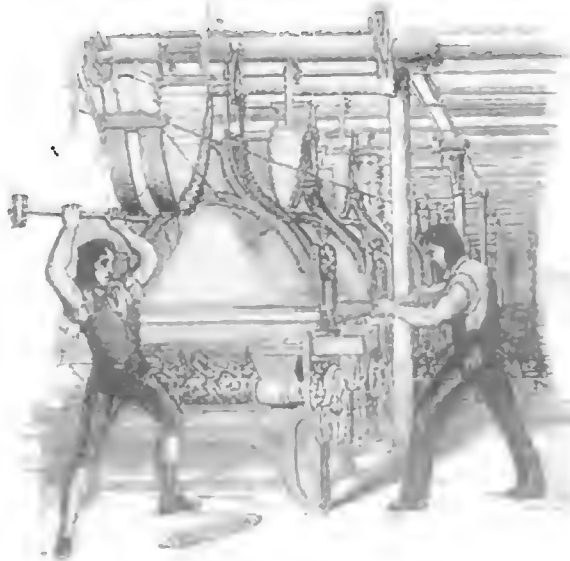

ئاكامهكانى مهيدانى تهختى گهمه : مافى داهينانى سالى ۱۸۸۰ ى توماس نهديسون بۇ داهينانى گلوب

دۇراۋانى بواری ئابوورى تىكدانى بىياتنەر: لودىيە نامىر شكىنەكان ئە
سەرەتاي سەدەي نۆزدەيەمى بەرىتانيا دا.

ناكامەكانى نەبوونى مەركەزىيەتى سىياسى ئە سۇمال دا

سوۋمەندە يەك لەدوای يەكەكانى دەزگايانى چەوسىنەر لە كۆنگۆ: پاشاى
كۆنگۆ

ليۇپۆلد پاشاى دووهم

جوزيف مۇيوتۇ

نۇرەنت كاييلا

**شۆرشى شىكۈدار: ويلىيامى سىنيەمى ئۆرەنج ياساى مافەكانى بۇدەخوئىندىرتەوۋە
يىنىش ئەۋەى تاجى ئىنگىلتەردى بىدرىتى ئە لايەن يەرلەمانەۋە**

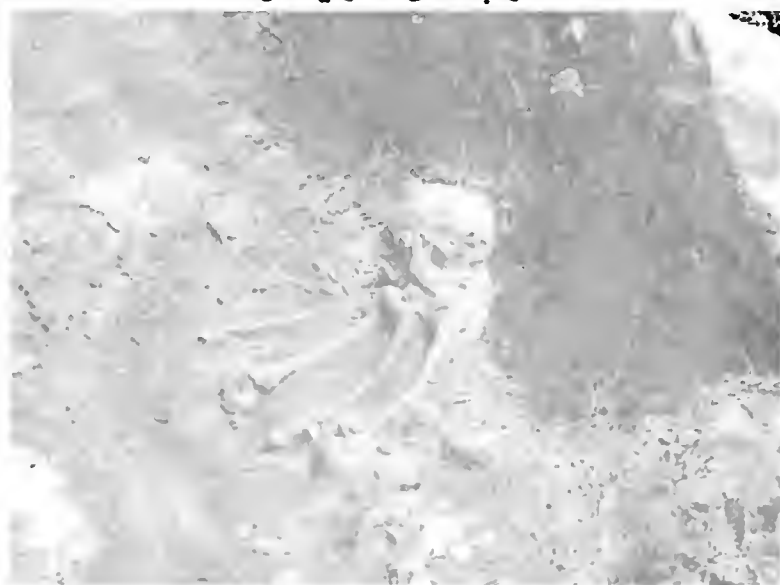
**تاعونى سەدەى چۈاردەيەم ۋەرچەرخانىكى مىژۋويى دروستدەكا (تابلۋى
سەرکەۋىتىنى مردن دەربارەى مردنى رەش ئە لايەن بروگھىل زە ئىللدەر**

سوودمه ندى نوپكاري دهرگايى : پاشاي كيوبا

**دهرگه وتنى پله به ندى و نايه كسانى بهر له كشتوكال كردن : گوري يه كيڼك له
نوخبه كانى ناتوقيه كان**

گەشە كەردنى چەوسىنەرانە : كرىكارىكى گولاگى سۇقىيە تى كار لە دوستەردى
كە نالى (سۇفۇتۇ) ى سەر دەرياي سىيى دەكا

بەرىتانيا زۇر دۈادەكەۋى: كەلاۋەكانى ئىمپىراتۇرىيە تى رۇما لە شىندۇلاند

نوٲكاری: جه وهه ری گه شه سه ندنی نابووری كراوه: بزوینه ره هه لمیه كهی
جه یمس وات

گورانكاریی رٲكخراوهیی، ناكامی دهزگایانی كراوه: كارگه كهی رٲچاره
ناركرایت له كرؤمفؤرد
یه كهه كارگه یی مووی ناركرایت له كرؤمفؤرد

ARKWRIGHT'S FIRST COTTON FACTORY AT CROMFORD.

به‌ری گه‌شه‌ندنی ناپایه‌داری چه‌وسینه‌رانه : که‌شتیه‌که‌ی جینگ‌هی به
ته‌نیشته‌که‌شتیه‌که‌ی کوله‌میوس

دیمه‌نیکی گشتی نابووری دوو فاق له باشووری نه‌فریقا دا : هه‌ژاری له
ترانسکای و خوشگوزهرانی له ناتان

ناکامه‌کانی شورش پیشه‌سازی: هیرشکردنه سهر باستیل

ته‌جهدا‌کانی به‌رده‌م ده‌زگایانی کراوه: کۆمیان‌یای په‌تروولی ستاندارد

تيكدانى نابىياتنەر: ويىستگەي چولكراي رېگاي ناسىنى ھەيستىنگس
لەرېگاي بۆلە سيارا ليون

دەرگايانى چەوسىنەرى نەمرۆ: مندالان لە كىلگەي پەمووى نۆزبەك دا

شكاندن قالبهكه : سى سەرۆك ھۆزى تسوانا ئه گه شته كه يان دا بۆلەندەن

شكاندن قالبىكى تر : پۇزا پاركس ته جه داي دەرگا چه وسينه رهكانى باشورى
ويلايه ته يه گگرتوهكان دهكا

دەزگایانی چەوسینەر : شۆرشى كەلتوورى چىن

بېچەوانە بوونەو دەي پەرە پېندان

بە ھارات و جېنۇسايد

كۆمەلە دورگەكانى مۆلۆكاس لە ئىندونىزىيائى مۆدېرن دا لە سى گروپ دورگە پېكدېن. لە سەرەتائى سەدەي حەقدەيەم دا باكوورى مۆلۆكاس جىگەي پاشايەتییە سەرەخۆكانى تایدۆر و تېرنات و باكان بوو. ناوەرەستى مۆلۆكاس جىگەي پاشايەتییە ئەمبۆن بوو. لە باشوور دا دورگەكانى باندە ھەبوون كە كۆمەلە دورگەيەكی بچوك بوون و لە پووى سياسىيەو ەيەكگرتوونەبوون. ھەرچەندە پېندەچى ئەو دورگانە ئەمپۆ بۆ ئىمە دورگەدەست بن، بەلام مۆلۆكاسى ئەو سەردەمە مەلەندىكى گرنگى بازىرگانى جىھانى و تەنیا بەرھەمئەرى مېخەك و مەيس و گويزى بۆنخۆش (نەتمىگ) بوو. بىگومان مەيس و نەتمىگ، تەنیا لە دورگەكانى باندە دەپوان. دانىشتوانى ئەم دورگانە ئەم بەھاراتە دەگمەنانەيان بەرھەمدەھىناو ھەناردەيان دەکردن بەرامبەر ھىنانى خواردن و كەلوپەلى دروستكراو لە دورگەي جاقا و میناى ئازادى مەلەكا لە نىمچە دورگەي مالىزىيا و ھىندستان و چىن و نىمچە دورگەي ەرەبىيەو.

يەكەم پەيوەندى دانىشتوانى ئەم دورگانە لەگەل ئەوروپىيەكان دا لە سەدەي شانزەدەيەم دا بوو لەگەل دەرياوانە پورتوگالىيەكان دا كە ھاتن بۆ كرىنى بەھارات. بەر لەو دەبوايە بەھارات لە پىگەي دەرياو لە پۆژھەلاتى ناوەرەستەو لەو پىگايانەو ەبھىنرايە كە لە لاين ئىمپراتورىيەتى عوسمانىيەو كۆنترۆلكراوون. ئەوروپىيەكان كەوتنە گەپان بە دواي پىگايەك دا بە دەورى ئەفرىقا دا يان لە پىگەي زەرياي ئەتلەسىيەو بۆ ئەو ەي بە شىو ەيەكى پاستەوخۆ بگەنە دورگەكانى بەھارات و بازىرگانى بەھارات. دەرياوانى پورتوگالى، بارتۆلومىو دياس لە سالى ۱۴۸۸ دا بە دەورى لوتكەي ھىواي باش دا سووپايەو و لە سالى ۱۴۹۸ دا فاسكۆ دا گاما لە ھەمان پىگەو ەگەيشتە

هيندستان. بۇ يەكەمجار ئەوروپىيەكان بوونە خاوەنى پىنگاى سەرەخۆى
خۆيان بۇ گەيشتنە دوورگەكانى بەھارات.

ھەر زوو پورتوگالىيەكان كەوتنە ھەولەدان بۇ كۆنترۆلكردىن بازىرگانى
بەھارات. ئەوان لە سالى ۱۵۱۱ دا مەلەكايان داگىركرد كە بە شىۋەيەكى
ستراتىژى كەوتبە بەشى پۇژئاۋاى نىمچە دوورگەى ماليزياۋە و بازىرگانان لە
ھەموو لاىەكى باشوورى پۇژھەلاتى ئاسياۋە دەھاتنە ئەوئ بۇ فرۆشتنى
بەھاراتەكانيان بە بازىرگانە هيندى و چىنى و ەرەبەكانى تر كە ئەوانىش بە
پىنگاى دەريادا بەرەو پۇژئاۋا بارىاندەكردن. ھەرەك گەشتىارى پورتوگالى
تۆمى پايرىس لە سالى ۱۵۱۵ دا ئاماژەپىداۋە (بازىرگانى و ئالوگورپكردىن لە
نىۋان نەتەۋە جياۋازەكان دا لە دوورى ھەزار فرسەخ ولە لاىەن ھەموو
كەسىكەۋە دەبىي بىنە مەلەكا ... ئەۋەى لۆردى مەلەكا بى دەستى لە قورگى
فەينس داىە)

بە دەستگرتن بەسەر مەلەكا دا، پورتوگالىيەكان بە شىۋەيەكى
سىستەماتىكى ھەوليان دا تا مۆنۆپۆلى بازىرگانى بەنرخى بەھارات بخەندەست
خۆيان، بەلام سەرەكتوو نەبوون.

ئەو دۆژمانەى ئەوان پەۋبەپەۋيانبەۋنەۋە، نەدەكرا پىشتگويىخريئ. لە نىۋان
سەدەى چۆاردەيەم و شارزەيەم دا ئەندازەيەكى باش لە پەرەپىدانى ئابورى
لە باشوورى پۇژھەلاتى ئاسيادا لە ئارادا بوو، كە پىشتى بە بازىرگانى بەھارات
بەستىبوو. دەۋلەتاتى شارى ۋەك ئاچى و بانتيئ و مەلاكا و ماكاسەر و پىگۆ و
برونىئەل كە بەھاراتيان بەرھەمدەھيتنا و ھەناردەيان دەكردن شانبەشانى
بەرھەمانى تىرى ۋەكو تەختە، بە شىۋەيەكى خىرا فراۋان بوون.

ئەم دەۋلەتەنە، ھاوشىۋەى ئەو دەۋلەتەنەى لە ئەۋروپا دا لە ھەمان
سەردەم دا ھەبوون، حكومەتى سىروشت پەھايان ھەبوو. پەرەپىدانى
دەزگايانى سىاسى لە پىنگەى پروسەى ھاوشىۋەى ئەۋانەى ئەۋروپاۋە بەرپۆۋە
دەچوو، لەۋانە گۆرپانكارىي تەكنەلۆجى لە شىۋازەكانى جەنگ و بازىرگانى
نىۋەدەۋلەتى دا. دەزگايانى دەۋلەت خاۋەن مەركەزىەتى زياتر و پاشا كە لە
چەقى دەسەلات دا بوو، لاقى دەسەلاتى پەھاي لىدەدا. بە ھەمانشىۋەى
فەرمانپەرۋا پەھاكانى ئەۋروپا، پاشاكانى باشوورى پۇژھەلات بە قورسى پىشتيان
بەو داھاتە بەستىبوو كە لە بازىرگانىيەۋە دەستياندەكەوت، چ ئەو بازىرگانىيانەى

كە خۇيان تيايدا بەشداربوون يان ئەوانەى لە پڭگەى ئەو مۆتۆپۆلييانەى دەيانبەخشىنە نوخبە ناوخۆيى و بيانىيەكان. بە ھەمانشۆھەى ئەوروپاي پەھا، ئەم دەزگايانە ھەندىك گەشەكردنى ئابورىيان ھىنايەئاراو، بەلام زۆر دووربوون لە كۆمەلە دەزگايى نمونەيى پتويست بۆ خۆشگوزەرانى ئابورى لەگەل بوونى كۆسپى بەرچاوى بەشدارىكردن و مافى مولكدارى ناجىگىر بۆ زۆربەى دانىشتوان. بەلام پىرۆسەى برەوپىدانى بازىرگانى تەنانەت ئەو كاتەش لە ئارادا بوو كە پورتوگالىيەكان ھەولياندا بالادەستى خۇيان لە زەرياي ھىندى دا بسەپىنن.

وجودى ئەوروپىيەكان زىادىكرد و بە گەيشتنى ھۆلەندىيەكانىش كاريگەرى ئەم وجودە ئەوروپىيە زۆرتىر بوو. ھۆلەندىيەكان ھەر زوو گەيشتنە ئەو برۋايەى كە مۆتۆپۆليكردى دابەشكردنى بەھاراتى بەنرخى مۆلوكاس قازانجى زياتر دەبى لە پكابەرىكردن لەگەل بازىرگانە نىوخۆيى و ئەوروپىيەكانى تردا. لە سالى ۱۶۰۰ دا فەرمانپەرەى ئەمبۆنيان پازىكرد بۆ ئىمزاكردنى پڭكەوتنامەيەكى تايبەت كە مافى مۆتۆپۆليكردى بازىرگانى مېخەكى پېبەخشىن. بە دامەزراندنى كۆمپانىيەى پۆژەلەتى ھىندستانى ھۆلەندى، ھەولەكانى ھۆلەندىيەكان بۆدەستگرتن بەسەر ھەموو بازىرگانىيەكى بەھارات دا و دوورخستىنەوھى پكابەرەكانيان بە خۆشى يان ناخۆشى بە قازانجى ھۆلەندىيەكان و زىيانى باشورى پۆژەلەتى ئاسيا كۆتايىھات. كۆمپانىيەى پۆژەلەتى ھىندستانى ھۆلەندى، دواى كۆمپانىيەى پۆژەلەتى ھىندستانى ئىنگىلىزى، دوھم كۆمپانىيەى ئەوروپى بوو كە خاوەن پشكى ھاوبەش بوو، ئەمەش پوداوى سەرەكى بوون لە پڭپەرەى پەرەسەندى شىۋازى پڭكەپنىانى كۆمپانىيەى مۆدىرن دا كە دواتر پۆلى سەرەكى لە گەشەكردنى پىشەسازى ئەوروپى دا بىنى. لە ھەمانكات دا، ئەم كۆمپانىيەى دوھم كۆمپانىيەى بوو كە خاوەنى سوپاي خۆى و خاوەن دەسەلەتى بەرپاكردنى جەنگ و بەكۆلۆنيكردى خاكى بىيانى بوو. بە خستىنەگەپى ھىزى سەربازىيى خودى كۆمپانىيەى، ھۆلەندىيەكان كەوتنە لەناوبردى ھەموو بازىرگانە بچووكەكان بۆ جېبەجېكردى پەيمانەكەيان لەگەل فەرمانپەرەى ئەمبۆن. ھۆلەندىيەكان لە سالى ۱۶۰۵ ميناپەكى سەرەكيان داگىركرد كە لە لايەن پورتوگالىيەكانەو كۆنترۆلكرابوو، ھەموو بازىرگانەكانى تريان بە زۆر وەدەرخست. دواتر دەسەلەتى خۇيان بۆ باكورى مۆلوكاس

دریژکرده وهو فه رمانپه وایانی تیدۆر و تیرنات و باکانیان ناچارکرد که پازیبی به نه پواندنی میخهک و بازرگانی پیوه نه کهن له ناوچه کانیان دا. ئه و په یمانه ی ئه وان به سهر تیرنات دا سه پاندیان ته نانهت ریگه ی به هۆله ندییه کان دا تا بێن و هه موو ئه و دره خته میخه کانه ی له ویدا بوون له ناویه رن. نه خشه ی (۱۴) دوورگه کانی به هارات له باشووری پۆژه لاتی ئاسیا پیشانده د.

ئه مپۆن به شیوه یه ک فه رمانپه واییکرا که هاوشیوه ی فه رمانپه واییکردنی زۆربه ی ئه وروپا و ئه مه ریکا کان بوو له و سه رده مه دا. هاوڵاتیانی ئه مپۆن سه رانه یان ده دا به فه رمانپه وای و به شیوه ی بیگار کاریان پیده کرا. هۆله ندییه کان ئه م سیسته مانه یان خسته کار و تووندتریانکردن بو به ده سته یانی هیزی کار و میخه کی زیاتر له دوورگه که دا. به ر له گه یشتنی هۆله ندییه کان، خیزانه گه وره کان سه رانه یان له شیوه ی میخه ک دا ده دایه نوخه کانی ئه مپۆن. هۆله ندییه کان کردیانه مه رج که ده بویه خیزانه کان له زه وییه کانیان دوور نه که و تنایه وه و هه ریه ک له وان ژماره یه کی دیاریکراوی دار میخه کی بپواندایه و به خێوبکر دایه و له هه مانکات دا، خیزانه کان ناچار کرابوون به شیوه ی بیگار کار بو هۆله ندییه کان بکه ن.

هۆله ندییه کان ده ستیان به سهر دوورگه کانی بانداز دا گرت، ئه مجاره یان به نیازی مۆنۆپۆلیکردنی مه یس و نه تمیگ. به لام دوورگه کانی بانداز به شیوه یه کی جیاواز تر له ئه مپۆن پیکه رابوون. ئه و دوورگانه له چه نندین ده وڵه تی - شاری بچوکی خاوه ن ئۆتۆنۆمی پیکهاتبوون و پیکهاته ی سیاسی و کۆمه لایه تی پله به ندییان نه بوو. ئه م ده وڵه ته بچووکانه که له راستی دا له شارۆچکه ی بچوک زیاتر نه بوون، له لایه ن ئه نجوومه نی گونده کانه وه به رپوه ده بران و ده سه لاتیکی ناوه ندی نه بوو که هۆله ندییه کان ناچار بیکه ن په یمانی مۆنۆپۆلیکردنی له گه ل دا مۆریکه ن و سیسته میکی وه رگرتنی سه رانه ش نه بوو که هۆله ندییه کان ده ستی به سه ردا بگرن تا له و ریگه یه وه دابه شکردنی مه یس و نه تمیگ بخه نه ژێر رکێفی خۆیا نه وه. له سه ر هتادا ئه مه مانای ئه وه بوو که ده بویه هۆله ندییه کان پکابه رییان له گه ل بازرگانانی ئینگلیزی و پورتوگالی هیندی و چینی دا بکر دایه و کاتیک نرخی به رزیان نه دایه ئه و پکابه ره کانیان ده بوونه خاوه نی به هاراته که. پلانه سه ره تاییه کانیان بو مۆنۆپۆلیکردنی مه یس و نه تمیگ شکسته یینا، بۆیه پاریزگاری هۆله ندی ناوچه ی باتافیا که جان

پیتەرسزۆن كۆين بوو پلانىكى تىرى خستەكار. كۆين باتاڧايى لە دوورگەى جاڧا وەك پايتەختى نوڧى كۆمپانىيائى پۆڧه لاتى ھىندستانى ھۆلەندى لە سالى ۱۶۱۸ دا دامەززاندىبوو. لە سالى ۱۶۲۱ بەرەو باندا بە خۆى و كەشتىگەلىكەو كەوتەپى و نزيكەى سەراپاي دانىشتوانى دوورگەكەى قەلاچۆكر كە نزيكەى پازدە ھەزار كەس دەبوون. ھەموو سەركردەكانىيانى لەگەل خەلكەكەى تردا ھەلواسى و تەنيا ژمارەيەكى كەمى بە زىندوويى ھىشتەو كە بەس بوون بۆ ھىشتەوھى شارەزايى پىويست بۆ بەرھەمھىنانى مەيس و نەتمىگ. دواى تەواوكردىنى ئەم جىنۆسايدە، كۆين دەستىكر بە پىكەوھەنانى پىكھاتەى سياسى و ئابوورى پىويست بۆ سەرخستنى پلانەكەى: كۆمەلگايەكى چىنەر. دوورگەكان بەسەر شەست و ھەشت پارچەدا دەبەشكران و درانە شەست و ھەشت پياوى ھۆلەندى كە زۆربەيان كارمەندى ئەو كاتە و پىشترى كۆمپانىيائى پۆڧه لاتى ھىندستانى ھۆلەندى بوون. ئەم خاوەن چاندنگە نوڧيانە لە لايەن ئەو كەسە باندابيانەو كە بە زىندوويى مابوونەو ھەركران كە چۆن بەھارات بەرھەمھىنن و دەيانتوانى كۆيلە لە كۆمپانىيائى پۆڧه لاتى ھىندستان بكرن و دوورگە چۆلەكانيان پى ئاوەدانكەنەو و بەھاراتيان پى بەرھەمھىنن كە دەبوايە ئەو بەھاراتە بە نرخىكى ديارىكراو بفرۆشنەو بە كۆمپانىيەكە.

ئەو دەزگا چەوسىنەرانەى ھۆلەندىەكان لە دوورگەكانى بەھارات دا داينمەززاندىن كارىگەربى خاوازاويان ھەبوو، ھەرچەندە لە باندا ئەمە لەسەر حسابى ژيانى پازدە ھەزار كەسى بىتوان و دامەززاندىنى كۆمەلەك دەزگاي سياسى و ئابوورى ئەوتۆ بوو كە ئەو دوورگانەيان بە دواكەوتوويى ھىشتەو. بە كۆتايىياتنى سەدەى حەقدەيەم، ھۆلەندىيەكان بىرى دابەشكردىنى ئەم بەھاراتانەيان بە پىژەى ۶۰% كەمكردەو و نرخى نەتمىگ دوو ھىندە بەرز بۆو.

ھۆلەندىيەكان كەوتنە پىادەكردىنى ئەو ستراتىژىيەى لە مۆلۆكاس دا تيايدا سەركەوتوو بوون لە ھەموو ناوچەكەدا و ئەمەش ئاكامى يەكجار گەرەى بۆ دەزگا سياسى و ئابوورىيەكانى ھەموو ناوچەكانى تىرى پۆڧه لاتى ئاسيا ھەبوو. فراوانبوونى بازىرگانى چەندىن دەولەتى ناوچەكە كە لە سەدەى چواردەيەمەو دەستپىكرىدبوو، پىچەوانە بۆو. تەنانەت ئەو قەوارانەشى كە بەشىوھى راستەوخۆ نەكرانە كۆلۆنى بەلام لە لايەن كۆمپانىيائى پۆڧه لاتى ھىندستانى

هۆلەندییه وه تیشکیتنران پوویاندرده ناوه وه و بازرگانیان وازلیهینا. گورپانکاری
 ئابووری و سیاسی ساوای باشووری پۆژه لاتی ئاسیا له جیگه ی خۆی دا
 وه ستینرا.

نه خشه ی (۱۴) : باشووری پۆژه لاتی ئاسیا، دوورگه کانی به هارات، نه مپون و
 باندا له سالی ۱۶۰۰ دا

بۆ دوورگه وتنه وه له هه ره شه کانی کۆمپانیای پۆژه لاتی هیندستانی
 هۆلەندی، چه ندين ده وله تی ناوچه که وازیان له به ره مه یتانی پوه ک هینا بۆ
 هه نارد ه کردن و چالاکیه بازرگانییه کانیان وه ستاند. به ره مه یتان ته نیا به شی
 پیو یستی خۆیان با شتر بوو له وه ی پوویه پووی هۆلەندییه کان بینه وه. له سالی
 ۱۶۲۰ دا ده وله تی بان تین له دوورگی جا فا هه موو دره خه کانی ئاله تیان بری

بەو ھىوايەى كە بەم كارە وا لە ھۆلەندىيەكان دەكا كىشە بۆ دەولەتەكەيان دروستەنەكەن. كاتىك بازىرگانىكى ھۆلەندى لە سالى ۱۶۸۶ دا سەردانى ماگيوندانۆى لە باشوورى فيليپين كرد، ئەو پىتى ووترا (دەكرى) نەتمىگ و مېخەك لىرەش پرويترىن بە ھەمانشيوەى مەلاكۆ، بەلام ئىستا ئەوانە بوونيان نىيە چونكە فەرمانرەواكەى پىشوو تر بەر لە مردنى ھەمووى لەناوبردبوون چونكە ئەو لەو ترسا بوو كە كۆمپانيا ھۆلەندىيەكە بەھاتايە و لەسەر ئەوانە لەگەڵيان بکەوتايەتە شەپەو (ئەو ھى بازىرگانىكى تر دەربارەى فەرمانرەواى ماگيوندانۆ لە سالى ۱۶۹۹ دا گوئى لىبە ھەمان شت بوو (فەرمانرەواكە پواندى ئالەتى قەدەخەكردبوو بۆ ئەو ھى تووشى جەنگ نەبى لەگەڵ كۆمپانيای ھۆلەندى يان دەولەتەكانى تر). ژيانى شارنشىنى كەمىكرد و تەنانەت ژمارەى دانىشتوان دابەزى. لە سالى ۱۶۳۵ دا بۆرمایيەكان پايتەختەكەيان لە پىگۆ كە لەسەر كەنار بوو گواستەو بۆ ئاقا كە زۆر لە ناو ھەو بوو لەسەر پووبارى ئىراوادی.

ئىمە نازانين كە پىپرەوى پەرەسەندى ئابوورى و سياسى دەولەتانى باشوورى پۆژەلاتى ئاسيا بى دەسدرىژىيەكانى ھۆلەندىيەكان چۆن دەبوو. لەوانەبوو شىوازى پەھايى تايبەت بە خۆيان دابەزاندایە، لەوانەبوو لە ھەمان ئەو بارودۆخەى كۆتايى سەدەى شانزەھەم دا بمانايەتەو، يان لەوانەبوو بەردەوامبوونايە لە پەرەپىدانى بازىرگانى لە پىگەى بەرەبەرە پەپرەوکردنى دەزگايانى زياتر كراو ھەو. بەلام بە ھەمانشيوەى مۆلوكاس، كۆلۇنيالىزمى ھۆلەندى بە شىوہەكى بنەپەتى پەرەپىدانى ئابوورى و سياسى ئەوانىشى گۆپى. دانىشتوانى باشوورى پۆژەلاتى ئاسيا وازيان لە بازىرگانىكردن ھىنا و پوويانوەرگىرا بەرەو ناو ھەو و بوونە زياتر پەھا. لە ماوہى دوو سەدەى دواتر دا، ئەوان نەياندەتوانى لە پىگەيەكى ئەوتودا بن كە بتوانن سوود لەو نوپكاريانە وەرگرن كە لە ئەنجامى شورشى پيشەسازى دا سەريانەدا بوو. لە كۆتايىشدا كەشانەوہيان لە بازىرگانىكردن نەبوو ھۆى پزگار بوونيان لە ئەوروپىيەكان: لە كۆتايى سەدەى ھەژدەھەم دا، ھەموو ئەو ناوچانە بەشىك بوون لە ئىمپراتورىيەتە كۆلۇنيالىيە ئەوروپىيەكان.

لە چاپتەرى ھەوتەم دا بىنيمان كە چۆن فراوانبوونى دەسەلاتى ئەوروپىيەكان بەرەو زەريای ئەتلەسى بوو ھاندەرى دامەزراندنى دەزگايانى

كراوه له بەرىتانيا دا، بەلام ھەرەكەتە پىگەى ئەزموونى مۆلۆكاس لە ساىەى
 ھەرمانپەرەواىى ھۆلەندىيەكانەو ھونكرایەو. ئەم فرانبوونە تۆوى دواكەوتنى لە
 چەندىن قوربىنى جىاوازى دنيا دارپشت لە پىگەى سەپاندنى يان بەھىزکردنى ئەو
 دەرگا چەوسىنەرەنەى لە ئارادا بوون. ئەمەش بە شىوہەيەكى پاستەوخۆ يان
 ناپاستەوخۆ چالاكى بازىرگانی و پىشەسازى ساواى لە سەرتاسەرى جىھان دا
 لەناوبرد، يان بۆخۆيان دەرگایانى ئەوتۆيان خستەگەر كە بەپىشەسازىبوونيان
 وەستاند. لە ئەنجامدا، لە كاتىك دا بەپىشەسازىبوون لە ھەندىك ناوچەى جىھان
 دا بۆلۆدەبۆو، ئەو شوپىنەنەى بەشىك بوون لە ئىمپىراتورىيەتە كۆلۇنالىيە
 ئەوروپىيەكان ھىچ دەرەفەتىكى سوود وەرگرتنىان لەو تەكنەلۇجىيە نوپىانە بۆ
 نەماپۆو.

دەرگاى زۆر ئاساىى

بۆلۆبوونەوہى ھىزى دەريایى و بازىرگانی ئەوروپىيەكان لە سەرەتای
 سەردەمى مۆدىرن دا ماوہىەكى ئومىدبەخشى برەوسەندنى ئابوورى و
 گۆرپانكارى دەرگاىى لە باشوورى پۆژھەلاتى ئاسىادا كوركتەردەو. لە ھەمان ئەو
 ماوہىەدا كە كۆمپانىيای پۆژھەلاتى ھىندستانى ھۆلەندى لە برەوسەندى دا بوو،
 جۆرىكى جىاواز لە بازىرگانی لە ئەفرىقا دا لە برەوسەندى دا بوو: بازىرگانی
 كۆيلان.

لە وىلايەتە يەكگرتوہەكان دا، كۆيلەيەتى لە باشوور دا زۆرچار بە "دەرگاى
 ئاساىى" ناودەبرا، بەلام لە پووى مۆزووييەو ھەرەكەتە زانای مەزنى كلاسكى
 مۆزس فىنلەى ئامارەپىدداو، كۆيلەيەتى ئاساىى نەبوو و لە نزىكەى ھەموو
 كۆمەلگايەك دا بوونى ھەبوو. كۆيلەيەتى، ھەرەكەتە پىشتەر بىنىمان، باو و بۆلۆ
 بوو لە پۆماى كۆن و لە ئەفرىقاش دا كە بۆ ماوہىەكى زۆر سەرچاوەى ھىنانى
 كۆيلان بوو بۆ ئەوروپا، ھەرچەندە تەنیا سەرچاوە نەبوو.

لە سەردەمى پۆمادا كۆيلان لە ناوگەلانى سلافى دەورى دەريای پەش و لە
 پۆژھەلاتى ناوہەراست و لە باكوورى ئەوروپاوە دەھىنران. بە ھاتنى سالى ۱۴۰۰
 ئەوروپىيەكان وازيان لە بەكۆيلەکردنى يەكتر ھىنا، بەلام ئەفرىقا، ھەرەكەتە

چاپته‌ری شه‌شم دا بینیمان به قوناخی گواستنه‌وه له کۆیله‌یه‌تیه‌وه بۆ به‌ندایه‌تی تینه‌په‌پی به‌و شێوه‌یه‌ی له‌ ئه‌وروپای چاخه‌کانی ناوه‌راست دا پوویدا. به‌ر له‌ سه‌ره‌تای سه‌رده‌می مۆدێرن بازرگانیه‌کی به‌گورپی کۆیلان له‌ پۆژه‌لاتی ئه‌فریقا دا هه‌بوو، ژماره‌یه‌کی زۆری کۆیلان له‌ ناو بیابانه‌وه ده‌گوازرانه‌وه بۆ نیمچه‌ دوورگه‌ی عه‌ره‌بی. جگه‌ له‌مه‌، ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کانی چاخه‌کانی ناوه‌راست له‌ پۆژئاوای ئه‌فریقا، وه‌ك مالی و غانا و سۆنگهای به‌ خه‌ستی کۆیلانیان له‌ حکومه‌ت و سوپا و کشتوکال دا به‌کارهێناوه‌ و په‌یره‌وی مۆدیلی ریکخراوه‌یی ده‌وله‌ته‌ موسلمانه‌کانی باکووری ئه‌فریقایان ده‌کرد که بازرگانیان له‌گه‌ل دا ده‌کردن.

ئه‌وه‌ په‌ره‌سه‌ندنی کۆلۆنیه‌کانی چاندنگه‌کانی شه‌کر بوو له‌ ناوچه‌ی کاریبی دا له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی حه‌فده‌یه‌م دا که بوه‌هۆی زیاده‌بونی به‌رچاوی بازرگانی نیوده‌وله‌تی کۆیلان و زیاده‌بونی بیتۆنه‌ی گرنگی کۆیله‌یه‌تی له‌ ناو خودی ئه‌فریقا دا. له‌ سه‌ده‌ی شانزده‌یه‌م دا په‌نگه‌ نزیکه‌ی ۳۰۰,۰۰۰ کۆیله‌ له‌ زه‌ریای ئه‌تله‌سی دا بازرگانیان پێوه‌کرا. ئه‌وانه‌ زۆربه‌یان له‌ ناوه‌راستی ئه‌فریقاوه هینرابوون به‌ به‌شداریکردنی خه‌ستی کۆنگۆ و پورتوگالییه‌کان که له‌ لواندای پایته‌ختی ئه‌مپۆی ئه‌نگولا له‌ باشووری ئه‌فریقا دا نیشته‌جێبوون. له‌م ماوه‌یه‌دا بازرگانی کۆیلان له‌ پێگه‌ی بیابانه‌وه‌ ته‌نانه‌ت گه‌وره‌تر بوو، نزیکه‌ی ۵۵۰,۰۰۰ ئه‌فریقی به‌ره‌و باکوور وه‌ك کۆیله‌ گوازرانه‌وه. له‌ سه‌ده‌ی حه‌فده‌یه‌م دا بارودۆخه‌که پێچه‌وانه‌بۆوه‌ و نزیکه‌ی ۱,۳۵۰,۰۰۰ ئه‌فریقی وه‌ك کۆیله‌ له‌ بازرگانی ئه‌تله‌سی دا فروشان و زۆربه‌یان گوێزرانه‌وه‌ بۆ ئه‌مه‌ریکاکان. ژماره‌ی ئه‌وانه‌ی له‌ بازرگانی بیابان دا مامه‌له‌یان پێوه‌ده‌کرا تارا‌ده‌یه‌ك وه‌ك خۆی مایه‌وه. سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌م زیاده‌بونیکی به‌رچاوی تری به‌خۆوه‌ بینی و نزیکه‌ی ۶,۰۰۰,۰۰۰ کۆیله‌ له‌ پێگه‌ی زه‌ریای ئه‌تله‌سییه‌وه‌ و نزیکه‌ی ۷۰۰,۰۰۰ له‌ پێگه‌ی بیابانه‌وه‌ گوێزرانه‌وه. به‌ کۆکردنه‌وه‌ی ژماره‌کان له‌ ماوه‌ و شۆینه‌ جیاوازه‌کانی ئه‌فریقا دا، زیاتر له‌ ۱۰,۰۰۰,۰۰۰ ئه‌فریقی له‌و کیشوه‌ره‌وه‌ وه‌ك کۆیله‌ برانه‌ده‌ره‌وه.

نه‌خشه‌ی (۱۵) هه‌ندیک زانیاری ده‌رباره‌ی ئه‌ندازه‌ی بازرگانی کۆیلان ده‌خاته‌پوو. به‌ به‌کارهێنانی سنووری ئیستای وولاتان، نه‌خشه‌که مه‌زه‌نده‌ی ئاستی کۆیله‌یه‌تی له‌ نیوان سالانی ۱۴۰۰ و ۱۹۰۰ وه‌ك پێژه‌ی سه‌دی له‌ چاو

دانیشتوانی سالی ۱۴۰۰ پوونده کاته وه. په ننگه تیره کان کویله به تی زیاتر پیشاندهن. بۆ نموونه، له نه ننگولا و بینین و غانا و توگۆ، کۆی کۆکراوه ی هه ناردنه کردنی کویلان زیاتر بوه له ژماره ی دانیشتوانی وولاته که له سالی ۱۴۰۰ دا.

له ناکاو ده رکه وتنی نه وروپیه کان به دريژایي که ناره کان ی پوژناو و ناوه راستی نه فریقا که په روشی کپینی کویلان بوون کاریگه ری ئالوگۆپکاری له سه ر کۆمه لگایانی نه فریقی هه بوو. زۆربه ی نه و کویلانه ی ده نیران بۆ هه ردو نه مه ریکا کان، دیلی جه نگ بوون و دوا ی به دیلگرتنیان په وانه ی که نار ده کران.

نه خشی (۱۵): هه ناردنه کردنی کویلان له نه فریقاوه

نۆربوونى شەپوشۇر بەھۇى ھاوردەكردنى بړىكى نۆر چەك و تەقەمەنى، كه
 ئەوروپىيەكان به كۆيلان دەيانگۆرپىنەو، زيادبوونى گەورەى بهخووه بىنى. به
 ھاتنى سالى ۱۷۳۰ سالانە ۱۸۰,۰۰۰ تەنگ تەنيا به دريژايى كەنارى پۆژئاواى
 ئەفريقا ھاوردەدەكرا و لە نيوان سالى ۱۷۵۰ و سەرەتاي سەدەى بىستەم دا،
 بەريتانييەكان به تەنيا سالانە لە نيوان ۲۸۳,۰۰۰ و ۳۹۴,۰۰۰ تەنگيان
 فروشتو. لە نيوان سالانى ۱۷۵۰ و ۱۸۰۷ دا بەريتانييەكان ۲۲,۰۰۰ تەن
 باروتيان فروشت كه تىكراى سالانە برىتيبوو لە ۲۸۴,۰۰۰ كىلوگرام لەگەل
 ۹۱,۰۰۰ كىلوگرام قورقوشم. زياتر بەرەو باشوور بازىگانييەكه به ھەمانشيو
 بەھىزبوو. لەسەر كەنارى لوانگۆ، لە باكورى پاشايەتى كۆنگۆ، ئەوروپىيەكان
 سالانە ۵۰,۰۰۰ تەنگيان دەفروشت.

ھەموو ئەم شەپوشۇر و ململانييانە بەتەنيا نەبوونە ھۆى لە دەستدانى
 ژيانى خەلک و مەينەتى بۆ مروڤ بەلکو رېچكەيەكى تايبەتى پەرەسەندنى
 دەزگاييشيان لە ئەفريقا دا خستەگەپ. بەر لە سەرەتاي سەردەمى مۆدېرن،
 كۆمەلگايانى ئەفريقاى لە پووى سياسىيەو ھاوون مەركەزىيەتى كەمتر بوون بە
 بەراورد لەگەل ئەوانەى يوراسيا. نۆربەى قەوارە سياسىيەكان بچوك بوون و
 زەوى و دەرامەتەكانى تر لە ژيتر كۆنترۆلى سەروك ھۆزەكان يان پاشا دا بوون.
 نۆربەيان، ھەرەك لە حالەتى سۆمال دا پيشانمان دا، ھىچ جۆرە پېكھاتەيەكى
 دەسەلاتى سياسى پلەبەنديان نەبوو. بازىگاني كۆيلان دوو پرۆسەى دژ
 بەيەكى خستەگەپ. يەكەم، نۆربەى قەوارەكان لەسەرەتادا بوونە قەوارەى
 دەسەلات زياتر پەھا و لەدەورى يەك ئامانج خويان پېكخست كە ئەويش
 برىتيبوو لە كردنى خەلكى تر بە كۆيلە و فروشتنيان بە ئەوروپىيە
 كۆيلەدارەكان. دوەم، وەك ئەنجامى، بەلام بە شيوەيەكى سەير، دژى پرۆسەى
 يەكەم، بەرپاكردنى جەنگ و بە كۆيلەكردن لە كۆتايى دا بوونە ھۆى لەناوبردنى
 ھەرچى ئاسايش و دەسەلاتى پەوا كە دەولەت ھەيبوو لە باشوورى بياپانى
 ئەفريقا دا. جگە لە پەيداكردنى كۆيلان لە پېگەى جەنگەو، كۆيلە لە پېگەى
 پەلامارى بچوكيشەو دەرفيندەران و دەگيران. ياساش بوە ئامپازى
 بەكۆيلەكردن. بە بېگويەدانە جۆرى ئەوانەى ئەنجامدەدرا، سزاكە برىتيبوو لە
 بەكۆيلەكردن. بازىگاني ئىنگليزى، فرانسىس مۆر لە سالى ۱۷۳۰ دا كارىگەريى
 ئاكامەكانى ئەمەى لە سەر كەنارى سىنېگامبياي پۆژئاواى ئەفريقا تۆماركردو:

(له و کاته وه ئه م بازرگانی کۆيله يه هاتوته ئاراهه، هه موو سزاگان گۆراون بۆ کۆيله يه تی. ئه م جۆره سزادانه ش سوودنکی هه يه، تاوانه کان به ووردی ده پالتیون بۆ ئه وه ی سوود له فرۆشتنی تاوانباره که وه ریگر. نه ک ته نیا کوشتن و دزی و داوینپرسی له رێگه ی فرۆشتنی تاوانباره که وه وه ک کۆيله سزاده درێ، به لکو هه موو حاله تیکي بجووکیش به هه مانشتیه سزاده درێ).

ده زگاگان ته نانه ت ده زگا ئاینیه کانیش به هۆی ئاره زووی گرتن و فرۆشتنی کۆیلانه وه خوویان خرابوو. نمونه يه ک له م باره يه وه بریتیه له دانای به ناویانگ له ئارۆچۆکوا له پۆژه لاتی نایجیریا. وا بیرده کرایه وه که ئه م دانایه نوینه ری خوداوه ندیکي مه زن بی و له ناوچه که دا له لایه ن گروپه ئیتنیه سه ره کییه کانی ئه و ناوچه يه وه که ئایجۆ و ئایبییۆ و ئایگبۆ بوون ریزی لیده گیرا. داناکه په یوه ندی پێوه ده کرا بۆ چاره سه رکردنی کیشه کان و په کلاردنه وه ی ناۆکیه کان. سکا لاکاران که ده چوونه ئارۆچۆکوا بۆ بینینی داناکه ده بوايه له شاره که وه به ناو دۆلی پووباری کرۆس دا برۆشتنايه ته خواره وه بۆ ئه و شوینه که جیگای نیشته جیبوونی داناکه بوو له ئه شکه وتیکي به رزدا که پیشه که ی به که له سه ری مرۆ هه لچنرابوو. قه شه کانی داناکه پیکه وه له گه ل کۆيله داران و بازرگانانی ئارۆ بپیاره کانی ئه ویان جیبه جیده کرد. زۆرجار ئه و که سانه ش که له لایه ن داناکه وه "قوتده دران" به شدارییان ده کرد، ئه م قوتدانه مانای ئه وه بوو کاتیک ئه وانه ی قوتده دران ده چوونه ناو ئه شکه وته که وه، به ناو پووباره که دا ده برانه خواره وه و به ره و ئه و که شتییه ئه وروپییانه ی چاوه رپیان ده کردن، کیشه کران. ئه م پرۆسه يه که تیايدا هه موو یاسا و نه ریتیک پيشیلده کراو ده شکیترا بۆ گرتنی کۆیلان، کاریگه ری تیکدهرانه ی له سه ر مه رکه زیه تی سیاسي هه بوو، هه رچه نده له هه ندیک جیگادا بوه هۆی سه ره له دانی ده وله تی به هیز که هۆکاری سه ره کی مانه وه یان بریتیبوو له په لاماردان و به کۆيله کردن. خودی پاشایه تی کۆنگۆ په که م ده وله تی ئه فریقی بوو که گۆرانکاری به ره و ده وله وتی به کۆيله کردن به سه رداها ت تا ئه و کاته ی به هۆی جه نگی ناوخۆ وه وێرانکرا. ده وله تانی تری کۆيله کردنی دیارتر له پۆئاوا ی ئه قریقا دا ده رکه وتن و له وانه ش ده وله تی ئویۆ له نایجیریا و دا هۆمی له بینین و دواتریش ده وله تی ئاسانت له غانا.

بۆ نمونه. فراوانبوونی ده وله تی ئویۆ له ناوه راستی سه ده ی حه قده يه م دا به شیوه يه کی راسته وخۆ په یوه ندی به هه نارده کردنی کۆیلانه وه هه بوو له سه ر

که نار. دهسه لاتی دهولت له نهجامی شوړشیکې سهربازی دا پهره یسه ند که بریتیبوو له هاورده کردنی نه سږ له باکورده وه و پیکهینانی هیژیکې سواره ی به هیژ که توانی سوپا نه یاره کان له ناو به ری. له کاتیک دا ئویق لای باشوورده وه سنوورده کانی خوی به ره و که نار فراوانکرد، نه و قه وارانهای له ناو بر د که ریگربوون و به شیکې زوری دانیشتونای نه و شوینانه ی وه ک کویله فروشت. له ماوه ی نیوان سالی ۱۶۹۰ و سالی ۱۷۴۰ دا، ئویق مؤتوپولی خوی به سهر به شی ناوه وه ی نه و ناوچه یه دا سه پاند که به که ناری کویله ناسرا. وا مه زنده ده کری که ۸۰٪ بۆ ۹۰٪ نه و کویلانه ی له سهر که ناره که فروشران له نهجامی نه م داگیرکردنانه وه هاتېن، په یوه نندیه کی هاوشیوه ی تری سهرسوپهیننه ر له نیوان جهنگ و کویله دا له سده ی هه ژده یه م دا له سهر که ناری ئالتوون، له و ناوچه یه ی غانای نه مړویه له پوژئاوا دا، ده رکوت. له دوا ی سالی ۱۷۰۰ ده ولته ی ئاسانت له ناوخودا فراوانبوو به هه مان نه و شیوه یه ی ئویق پیشترا فراوان بوو بوو. له ماوه ی نیوه ی یه که می سده ی هه ژده یه م دا نه م فراوانبوونه بوه هوی به رپابوونی نه وه ی پییده وتری جهنگه کانی ئاکان، کاتیک ئاسانت ده ولته سه ربه خوکانی یه ک له دوا ی یه ک تیشکاندن. دوا ده ولته که گیامان بوو له سالی ۱۷۴۷ دا داگیرکرا. زوربه ی هره زوری نه و ۳۷۵،۰۰۰ کویله یه ی هه ناردده کران دیل بوون و له م جهنگانه دا گیرابوون.

دیارتیرین کاریگه ری نه م چهوساندنه وه گوره یه ی مرؤف کاریگه ری دیموگرافی بوو. زهحه ته به دلنیا ییه وه بزانی که ژماره ی دانیشتونای نه فریقا به ر له سهرده می نوی چنده بوه، به لام زانایان مه زنده ی جیاوازیان ده رباره ی کاریگه ری بازرگانی کویله له سهر دانیشتونان کردوه. میژووناس پاتریک مانینگ مه زنده ی کردوه که ژماره ی دانیشتونای نه و ناوچانه ی پوژئاوا و پوژئاوا ی ناوه پاستی نه فریقا که سهرچاوه ی کویلان بوون بۆ هه ناردده کردن له سهره تای سده ی هه ژده یه م دا نزیکه ی بیست و دوو تا بیست و پینچ ملیون که س بوه. به پیی گریمانه یه کی زبر له ماوه ی سده ی هه ژده یه م و سهره تای سده ی نژده یه م دا گه شه ی دانیشتونای نه م ناوچانه سالانه به ریژه ی نیو له سه دا بووبی به بی بازرگانی کویلان، مانینگ مه زنده ی کرد که ژماره ی دانیشتونای نه م ناوچانه له سالی ۱۸۵۰ دا ده بوايه به لایه نیکه مه وه چلوشه ش بۆ په نجاو سی ملیون که س بوايه. له راستیدا ژماره ی دانیشتونان له سالی ۱۸۵۰ دا یه ک له سهر پینجی نه و ژماره یه بوو.

جياوازييه گه وه ركه ته نيا به هؤى نزيكهى ئه وه شت مليون كه سه وه نه بوو كه له نيوان سالانى ۱۷۰۰ و ۱۸۵۰ وه كۆيله له م ناوچه يه وه هه نارد هكران، به لكو به هؤى ئه و مليونان كه سه وه بوو كه له و جه نكه ناوخوييه به رده وامانه دا كوژدان كه ئامانجيان به دي لگرتنى كۆيلان بوو. كۆيله يه تى و بازرگاني كۆيله له ئه فرىقا دا پي كها تهى خي زانى و هاوسه رگيرى زياتر تي كدا و په نكه تواناي مندا ل خستنه وه شى كه مكر د بي ته وه.

هه ر له كۆتايى سه دهى هه ژده يه مه وه بزوتنه وه يه كى به هيز بۆ نه هيشتنى بازرگاني كۆيلان له به ريتانيا دا تينى په يد اكر د كه له لايه ن ويلي ام ويلي ير فؤرس، سه ركر دهى كاريزمى، پيشه وايه تى كرا. دواى شكستى يه ك له دواى يه ك ئه وانهى لايه نگرى نه هيشتنى بازرگاني كۆيله بوون توانيان په رله مانى به ريتاني پازي بكه ن بۆ به رياردان له سه ر ياسايه ك بۆ به ناياسايي كردنى بازرگاني كۆيلان. ويلايه ته يه ككروته كان سالي ك دواى ئه وه هه مان هه نكاوى نا. حكومه تى به ريتاني له وه ش زياترى كرد: چالاكانه هه ولى جي به جى كردنى ياسا كى دا به ته رخان كردنى هيز كى ده ريايى له زه رياى ئه تل ه سى بۆ پيشه كيش كردنى بازرگاني كۆيلان. هه رچه نده ماوه يه كى زۆرى پي چوو تا ئه م هه نكاوانه كار يه رى ته وايان هه بى و تا سالى ۱۸۳۴ يش كۆيله يه تى له ئيمپراتوريه تى به ريتاني دا قه ده خه نه كرا، به لام پۆژه كاني بازرگاني كۆيلان له ئه تل ه سى دا، كه گه و ره ترين به شى ئه و بازرگانييه بوو، به ره و كه مبوونه وه پويشتن.

هه رچه نده كۆتاييه يتان به بازرگاني كۆيلان له دواى سالى ۱۸۰۷ بوه هؤى كه مكر دنه وهى داخوازى بۆ كۆيلان له ئه فرىقا وه، به لام ئه مه ماناي ئه وه نه بوو كه كار يه ريه كاني كۆيله يه تى له سه ر كۆمه لگا و ده زگا ئه فرىقييه كان به شي وه يه كى سيحراوى توانه وه. چه ندين ده ول ته تى ئه فريقى له ري كى كۆيلايه تيه وه دامه زرابوون و كۆتاييه يتان به م بازرگانييه له لايه ن به ريتانييه كانه وه ئه م واقيعه ي نه گۆپى. له مه ش زياتر، كۆيله يه تى له ناو خودى ئه فرىقا دا زۆر زياتر ته شه نه يكر دبوو. ئه م فاكته رانه له كۆتايى دا بوونه هؤى دا پشتنى پي چكه ي په ره پي دان له ئه فرىقا دا نه ك ته نيا پيش سالى ۱۸۰۷ به لكو پاش ئه و سالا ه.

له برى كۆيله يه تى "بازرگاني ره و" ده ستي پي كرد، ئه مه ش ده سته واژه يه ك بوو بۆ هه نارد ه كردنى ئه و كه لوپه لانهى كه په يوه ست نه بوون به بازرگاني كۆيلا نه وه. ئه م كالا يه نه ش بري تيبوون له پۆنى خورما و دانه و تله و پينه ت و

دانى فيل و لاستىك و بنىشتى عه ره بى. كاتىك له نه نجامى بلأوبونه وهى شۆپشى پيشه سازى دا داهاتى نه وروپييه كان و باكوورى نه مهريكا زياديكر، داخوازي بۆ زۆربهى نه م به ره مانهى ناوچه گهرمه كان به شىوه يه كى به رچاو به رزبوه. هه روهك چۆن كۆمه لگايانى نه فريقى سوودى دپندانه يان له وه دهرفته ئابوورىيانه وه رگرت كه بازرگانى كۆيلان په خساندبوونى، به هه مانشيوه ش له گه ل بازرگانى په وا مامه له يانكر. به لام نه وان نه مه يان له كه شىكى ناله باردا نه نجامدا، كه شىك كه تياى دا كۆيله يه تى پىگاي ژيان بوو، به لام داخوازي دهره كى بۆ كۆيلان ووشكى كرديبوو. ئايا ده بوايه هه موو نه و كۆيلانه چيان بكرديه له كاتىك دا نه ده توانرا به نه وروپييه كان بفروشتين؟ وه لامه كه ئاسان بوو: ده كرا سووديان لىوه ريگيرى له پىگه به زۆر كارپىكردينه وه له ناو نه فريقادا بۆ نه وهى كه لوپه له تازه كانى بازرگانى په وايان به ره مبهيتايه.

يه كىك له نمونه هه ره باش دۆكيوميتنكر او ه كان له ئاسانت، غاناي نه مپۆدا بوو. به ر له سالى ۱۸۰۷، ئيمپراتۆريه تى ئاسانت به خه ستى به شدار بوو له گرتن و هه نارده كردنى كۆيلان، به هيتانيان بۆ كه نار و فروشتنيان له قه لا گه وره كانى فروشتنى كۆيلان له كه يپ كۆست و نه لمينا. له دواى سالى ۱۸۰۷ هه وه له گه ل نه مانى نه م پىگايه، نوخه سياسييه كهى ئاسانت ئابوورى خويان پىكخسته وه. به هه ر حال، به كۆيله كردن و كۆيله يه تى كۆتايينه ات، به لكو كۆيلان له چاندنگه گه وره كان دا نيشته جىكران، له سه ره تا دا له ده ورى كومه يسى پايته خت و دواتر له سه رانسهرى ئيمپراتۆريه ته كه دا بلأوكرانه وه (كه ده كاته زۆربهى ناوچه كانى ناوه وهى غانا). نه وان بۆ دهره يتانى ئالتوون و به ره ميتاننى گويزى كۆلا بۆ هه نارده كردن خرا نه كار و له هه مانكات دا بپى گه وره خۆراكيشيان به ره مده هيتا. نه وان به زۆرى بۆ گواستنه وهى كه لوپه ل وهك باربه ر به كارد هيتران چونكه ئاسانت ئامرازى چه رخداریان بۆ گواستنه وه به كار نه ده هيتا. زياتر به ره و پۆژه لات خۆگونجاندنى هاوشيوه نه نجامدرا. بۆ نمونه، له داهۆمى، پاشا چاندنگه ي گه وره ي پۆنى خورماى هه بوو له نزىك ميناكانى ويدا و پۆرتۆ نۆفۆ كه هه موويان پشتيان به هيتى كارى كۆيلان به ستيوو.

كه واته هه لوه شانده وهى بازرگانى كۆيلان، له برى نه وهى ببپته هۆى نه مانى كۆيله يه تى، بوه هۆى به كار هيتانى كۆيلان به شىوه يه كى تر، نه مجاره له ناو نه فريقادا به كار هيتران له برى نه وهى له نه مه ريكاكان دا به كار بهيترين. جگه

لەمە، چەندین لەو دەزگا سیاسییانەى بازىرگانی كۆیلان لە ماوهى دە سەدهى پێشتردا دروستىكردبوون نەگۆران و شىوازی هەلسوكەوت بەردهوامبوو. بۆ نموونه، لە نايجیریا لە سالانى ۱۸۲۰ هەكان و ۱۸۳۰ كان دا پاشایەتى ئۆیۆ كە لەسەردهمانىك دا پاشایەتییەكى مەزن بوو، هەرەسیهێنا. هۆكارى هەرەسیهێنانى ئەم پاشایەتییە بریتیبوو لە جەنگى ناوخۆ و پەیدابوونى دەولەتانی - شارى یۆروپای وەك ئیلۆرىن و ئىبادان كە بە شىوێهەكى راستەوخۆ خەرىكى بازىرگانی كۆیلان بوون لەگەڵ باشووردا. لە سالانى ۱۸۳۰ كان دا پایتەختى ئۆیۆ تالانكرا و دواى ئەوهى شارەكانى یۆروپا كەوتنە ململانى لەگەڵ داھۆمى دا بۆ بالادەستى ناوچەى. ئەوان لە بەشى یەكەمى سەدەكەدا زنجیرەىەك جەنگى بەردهوامیان لەگەڵ یەكترا بەرپاكرد كە ژمارەىەكى گەورەى كۆیلانیان دروستكرد.

شانەبەشانی ئەم جەنگانەش ڕفاندن و سزادان لە لایەن داناکانەوه و پەلامارى بچووكتر بەردهوامبوون. ڕفاندن كێشەىەكى هێندە گەورە بوو لە هەندىك ناوچەى نايجیریا دا كە دایكوباوكان نەیاندههشت منداڵانیان لەدەرەوه یاریبەكەن لە ترسى ئەوهى نەوهك ڕفەندەری و وەك كۆیلە ڕفەندەری.

لە ئەنجامدا پێدەچى كۆیلەىەتى نەك گریبەستكردن لە ئەفریقا دا لە سەراپای سەدهى نۆزدەهەم دا فراوان بووى. هەرچەندە دەسكەوتنى ژمارەى دروست زەحمەتە، ژمارەىەك لەو ئاماژانەى ئیستا لەبەردەستدان و لەو سەردەمەدا لە لایەن گەشتیاران و بازىرگانەوه نوسراون، ئەوه دەخەنەپوو كە لە پاشایەتییەكانى پۆژئاواى ئەفریقای ئاسانت و داھۆمى و لە دەولەتانی - شارى یۆروپا، زۆر زیاتر لە نیوهى دانیشتونانیان كۆیلە بوون. زانیارى دروست تر لە تۆمارەكانى فەرەنسای كۆلۆنیالى لە باشوورى سوودان دەستدەكەوى. ئەم ناوچەىەش بەشىكى گەروەى ئەفریقای پۆژئاواىە و لە سینىگالەوه درىژ دەبیتەوه بۆ مالى و بوركىنانا فاسۆ تا دەگاتە نايجەر و چاد. لەم ناوچەىەدا ۳۰٪ دانیشتونان لە سالى ۱۹۰۰ دا كۆیلە بوون.

هەرەك سەرەلدى بازىرگانی ڕەوا، پەیدابوونى كۆلۆنیالىزمى فەرمى دواى هەلەدان بۆ گەشتە ئەفریقا نەیتوانى كۆیلەىەتى لە ئەفریقادا لە ناوبەرى. هەرچەندە پاساوى زۆربەى دەسبەسەرداگرتنەكان لە لایەن ئەوروپییەكانەوه بریتیبوو لە بەرەنگارىبونهوه و نەهشتنى كۆیلەىەتى، بەلام واقیعهكە جیاباز بوو. لە زۆربەى ناوچەكانى ئەفریقای كۆلۆنیالى دا كۆیلەىەتى تا ماوهىەكى

سەدەى بېستەمىش بەردەوامبوو. بۇ نمونە، لە سيارا ليۆن تەنيا لە سالى ۱۹۲۸ دا كۆيلەيەتى ھەلۆەشاھە، ھەرچەندە فريتاونى پايتەخت لە كۆتايى سەدەى ھەژدەيەم دا دامەزرا ۋەك پەناگايەك بۆ ئەو كۆيلانەى لە ھەردوو ئەمەريكاو ھەنترانەو. دواتريش بوو بىكەيەكى گىرنگ بۆ ھىزىكى دژە كۆيلەيەتى بەريتانى و مالىكى نوي بۆ ئەو كۆيلە ئازادكرانەى لە ناو كەشتى كۆيلان دا پزگاردەكران كە لە لايەن ھىزى دەريايى بەريتانيەو دەگىران. تەنانت لەگەل ئەمەش دا كۆيلەيەتى لە سيارا ليۆن بۆ ماوھى ۱۳۰ سال بەردەوامبوو. لايبىريا كە دەكەوتتە باشوورى سيارا ليۆن، بە ھەمانشيوە لە سالى ۱۸۴۰ دا بۆ كۆيلە ئازادكرانەى ئەمەريكا دروستكرابوو. لەگەل ئەمەش دا، كۆيلەيەتى لەوئىشدا تا ماوھەيەكيش لە سەدەى بېستەم دا بەردەوامبوو. تا كاتىكى درەنگى ۋەك سالانى ۱۹۶۰ ھەكانيش، وا مەزەندە كرا كە يەك لە سەر چواری ھىزى كار بە زۆر كارى پىكرارو و لە بارودۆخىكدا ژيان و كارىانكردو كە نزيك بوو لە كۆيلەيەتى. بە لەبەرچاوگرتنى ئەو دەزگا سياسى و ئابوورىيە چەوسىنەرانەى لەسەر بنەماى بازىرگانی كۆيلان دامەزرايون، بەپيشەسازىيون نەگەيشتە وولاتانى باشوورى بىابانى ئەفرىقى و لە شوپنى خويان چەقيانبەست يان تەنانت تووشى خاويوونەوھى ئابوورىيون لە كاتىك دا ناوچەكانى تری جيهان گۆرانكارى گەورەيان لە ئابوورىيەكانى خويان دا كرد.

دامەزراندنى ئابوورىيەكى دوو فاق

پارادىمى "ئابوورى دوو فاق" لە بنچىنەدا لە لايەن سيۆر ئارسەر لويس لە سالى ۱۹۵۵ دا پيشنياز كراو تا ئىستاش شىوھى بىركردنەوھى زۆربەى زانا كۆمەلەيەتتەكان دەريارەى كيشە ئابوورىيەكانى وولاتانى كەم پەرەسەندوو دادەپژىڤى، بە پىي بۆچونى لويس، چەندىن ئابوورى كەم پەرەسەندوو يان ناپەرەسەندوو پىكھاتەى دوو فاقيان ھەيە و دابەشكران بەسەر سىكتەرى مۆدىرن و سىكتەرى تەقلىدى دا. سىكتەرە مۆدىرنەكە بەشە زياتر پەرەسەندوھەكى ئابوورى دەگرتەو و پەيوەندى بە ژيانى شارنشىنى و پيشەسازى مۆدىرن و بەكارھىنانى تەكنەلۆجى پيشكەوتوھە ھەيە. سىكتەرە

تەقلىدییەكەش پەيوەندى بە ژيانى لادى و كشتوكال و دەرگايان و تەكنەلۇجى "دواكتەو" دەوۋە ھەيە. دەرگايانى كشتوكالى دواكتەوتوۋى ۋەك خاۋەندارىتى گىشتى زەۋى كە ماناى نەبوۋنى مافى مولكدارى تايىتە زەۋى دەگەيەنى. بە پاى لويس، ھىزى كار لە سىكتەرى تەقلىدى دا ھىندە ناچوست بەكاردەھىنرا كە دەتوانرا بگويزدیتەوۋ بۆ سىكتەرى مۇدېرن بەبى كەمكردنەوۋى ئەو بېرەي كە سىكتەرى تەقلىدى دەيتوانى بەرھەمىيەيتى. بۆ چەندىن نەوۋى ئابوريناسانى پەرەپىدان، بە پشتبەستن بە بۆچوۋنەكانى لويس، "كىشەي پەرەپىدان" برىتیبوۋ لە گواستەنەوۋى خەلگ و دەرھامەتەكان لە سىكتەرى تەقلىدییەوۋ بۆ سىكتەرى مۇدېرن و پىشەسازى و شارەكان. لە سالى ۱۹۷۹ دا لويس خەلاتى نۆبلى ۋەرگرت بۆ كارەكانى لەسەر پەرەپىدانى ئابورى.

بە دۇنيايىيەوۋ لويس و ئابوريناسانى پەرەپىدان، بە پشتبەستن بە كارەكانى ئەو، لە دەسنىشانكردنى ئابورى دوو فاق دا پاست بوون. ئەفرىقاي باشوور يەكك بوو لە نمونە زەقەكان. ئابورى ئەفرىقاي باشوور دابەشبوۋبوۋ بەسەر سىكتەرى تەقلىدى كە ھەژار و دواكتەوتوۋ بوو لەگەل سىكتەرى مۇدېرن كە چالاک و خوشگوزەران بوو. تەنانەت ئەمپۇش ئەو ئابورىيە دوو فاقەي لويس ئاماژەبىپىداۋە لە ھەموو شوپىنكى ئەفرىقاي باشووردا بەدەدەكرى. يەكك لە و پىگا سەرنچراكىشانە بۆ ووردبوۋنەوۋ لەم بارودۇخە برىتیبە لە گەشتىك بە درىژايى سنورى نىوان وىلايەتى كوازلو ناتال كە پىشتەر ناتال بوو وىلايەتى ترانسكاي. سنورەكە شانەشانى پووبارى كاي درىژدەبىتەوۋ. لە پۇژھەلاتى پووبارەكەوۋ لە ناتال، خانوۋى گرانبەھا لەسەر پووبەرى گەورەي كەنارە لماۋىيە دۇرپىتەكان دەبىنى. ناۋچەكانى ناۋەوۋى وىلايەتەكە بە كىلگەي سەوز و تەپوپى قامىشى شەكر داپۇشراون. پىگاكان جوان و سەراپاي ناۋچەكە نىشانەي خوشگوزەرانى پىۋەدىارە. لە بەرەكەي ترى پووبارەكەوۋ، لەوۋ دەچى كە سەردەمىكى تر و وولاتىكى تر بى. بەشى زۆرى ناۋچەكە كاۋل و ويران بوە. خاكەكەي سەوز نىيە، بەلكو قاۋەيى و بەزۆرى بىدارو درەختە. لە برى خانوۋى ناياب و مۇدېرن كە ئاۋى پاك و تەوالىت و ھەموو پىۋىستىيە مۇدېرنەكانى تىدەبى، خەلگ لە كوخی كاتى دا دەژىن و لەسەر ئاگرى كراۋە خواردن لىدەنن. بە دۇنيايىيەوۋ ژيان تەقلىدییە و دوۋرە لە ژيانى مۇدېرنى پۇژھەلاتى پووبارەكە. ئىستا نابى توۋشى

سەرسوپمان بىت كە ئەم جىاوازىيانە پەيۋەندىيان بە جىاوازييە گەرەكانى
نىۋان دەزگا ئابوورىيەكانى ھەردو بەرى پووبارەكەۋە ھەيە .

لە ناتال لە پۆژھەلات دا، مافى مولكدارى تاييەت و سىستەمىكى دادوۋى
كارامە و بازار پ و كشتوكالى بازىرگانى و پىشەسازىمان ھەيە . ترانسكاي لە
پۆژئاۋادا، تا ئەم دوايىنەش خاۋەنى مولكدارى بەكۆمەلى زەۋى و سەۋك خىلە
تەقلىدىيە دەسەلاتدارەكان بوو . ئەگەر لە دورىيىنى تىۋرى ئابوورى دوو فاقى
لويس تەماشىا بىكرى ئەۋا جىاوازي نىۋان ناتال و ترانسكاي كىشەكانى
پەرەپىدانى ئەفرىقا پۈندەكەتەۋە . لە راستىدا دەرۋازىن لەۋەش زىاتىر بىرۋىن
تېيىنىپكەين كە لە پوۋى مېژوۋىيەۋە ھەموو ئەفرىقا ۋەك ترانسكاي وابوۋە ،
ھەزار وخاۋەن دەزگايانى ئابوورى پىش سەردەمى مۇدىرن و تەكنەلۋجى
دواكەوتوۋ بوون و سەۋك ھۆزەكان فەرمانىرەۋايان كىردوۋە . بەگۈيرەى ئەم
تېۋوانىنە، دەبى پەرەپىدانى ئابوورى بىرىتىيى لە جەختكرىن لەسەر ئەۋەى كە
لە كۆتايى دا ترانسكاي گۆرانكارى بەسەردا بى و بىي بە ناتال .

ئەم تېۋوانىنە پاستى زۆرى تىدايە، بەلام سەراپاي لۋجىكى چۆنىەتى
سەرھەلدىنى ئابوورى دوو فاق و پەيۋەندى ئەۋا ئابوورىيە بە ئابوورى مۇدىرنەۋە
لەبەرچاۋناگرى . دواكەوتوۋى ترانسكاي تەنبا پاشماۋەى دواكەوتوۋى
سروشتى ئەفرىقا نىيە . ئابوورى دوو فاقى نىۋان ترانسكاي و ناتال لە راستىدا
زۆر نويىە ۋەر شتىكى تىرى ئەۋا سروشتى نىيە . ئەۋا دواكەوتوۋىيە لە لايەن
نوخبە سىپىپىستەكەى باشوورى ئەفرىقاۋە دروستكرا بۆ دروستكرىنى
دەرياچەك لە ھىزى كارى ھەرزان بۆ بىزىسەكانيان و كەمكرىنەۋەى پىكابەرى
لە لايەن رەشپىستە ئەفرىقىيەكانەۋە . ئابوورى دوو فاق نىۋەنەيەكى تىرى كەم
پەرەسەندىنى دروستكراۋە، نەك كەم پەرەسەندىك كە بە شىۋەيەكى سروشتى
ھاتىيەتەئاراۋە و بە دىرژايى سەدەكان مابىتەۋە .

باشوورى ئەفرىقا و بۆتسۋانا، ھەرەك دواتر دەبىنن لە زۆربەى كارىگەرىيە
خراپەكانى بازىرگانى كۆيلان و ئەۋەنگانەى ئەم بازىرگانىيە بەرپاكرىن
دورەكەۋەتەۋە . يەكەم پەيۋەندى سەرەكى خەلكى باشوورى ئەفرىقا لەگەل
ئەۋروپىيەكان دا لەۋكەتەدا بوو كە كۆمپانىي پۆژھەلاتى ھىندستانى ھۆلەندى
لە سالى ۱۶۵۲ دا بىكەيەكى لە تەيىل بەى كە ئىستا مىنای كەيپ تاۋنە
دامەزراند . لەم كەتەدا ژمارەى دانىشتۋانى بەشى پۆژئاۋاي باشوورى ئەفرىقا

كەم بون و زۆربەيان لە ڕىگەى پاو و كۆكردنەوەى خۆراكەو دەژيان و پىيان دەوترا گەلى خۆى خۆى. زياتر بەرەو پۆژمەلات، لەو شوێنەى كە ئىستا پىيدەوتى سىسكەى و ترانسكەى، كۆمەلگەيانى ئەفرىقى كە بە شىوئەى كى چر نىشتەجىبون و كشتوكاڵيان دەكرد، دەژيان. ئەوان لەسەرەتادا پەيوەندى پتەويان لەگەل كۆلۆنىيە نوێكەى ھۆلەندىيەكان دا دانەمەزراند و بەشداری بە كۆپلەكردنيان نەكرد. كەنارەكانى باشوورى ئەفرىقا زۆر دووربوو لە بازارەكانى كۆپلە و دانىشتوانى سىسكەى و ترانسكەى كە بە خۆسا ناسرابون ھىندە لە ناوھە دەژيان كە سەرنجى كەسيان پانەدەكيشا. لە ئەنجامى ئەمەدا، ئەم كۆمەلگەيانە بەر ئەوتەوژمە خراپانە نەكەوتن كە لە پۆژئاوا و ناوھەپاستى ئەفرىقايان دا.

دابىرانى ئەم ناوچانە لە سەدەى نۆزدەيەم دا گۆرانكارى بەسەردا ھات. كەش و ژىنگەى نەخۆشى ئەفرىقاي باشوور بەلای ئەوروپىيەكانەو زۆر سەرنجراكيش بوو. بۆ نموونە، بە پىچەوانەى پۆژئاواى ئەفرىقاو، باشوورى ئەفرىقا كەشكەى فىنكى ھەبوو كە جۆرە نەخۆشىەكانى ھەك مەلاريا و زەردەتاي تىدا نەبوو كە زۆربەى ناوچەكانى ئەفرىقايان كوردبوو "قەبرىستانى سپىيەستان" و نەيانھىشت ئەوروپىيەكان تىيان دا نىشتەجىيەن و تەنانەت بنگەى ھەمىشەىي دروستبەن. باشوورى ئەفرىقا زۆر ئومىدبەخشر بوو بۆ نىشتەجىبونى ئەوروپىيەكان. بۆلەبوونەوەى ئەوروپىيەكان بەرەو ناوھەو باشوورى ئەفرىقا دەستپىكرد ماوئەى كەم دواى ئەوئەى بەرىتانىيەكان كە پىپ تاوئيان لە چنگى ھۆلەندىيەكان دەرھىنا لە كاتى جەنگەكانى ناپليۆن دا. ئەمەش بوە ھۆى بەرپابونى زنجىرەى كى درىژ لە جەنگ لەگەل خۆسا دا كاتىك سنوورەكانى نىشتەجىبون زياتر بەرەو ناوھە درىژكرانەو. كۆچكردن بەرەو ناوچەكانى ناوھەى باشوورى ئەفرىقا لە سالى ۱۸۳۵ دا تىن و تاوى زياترى سەند، كاتىك پاشماوئە ئەوروپىيەكانى بەرەچەلەك ھۆلەندى كە دواتر بە ئەفرىكانەريان بۆر ناسران، دەستيانكرد بە كۆچە جەماوئەرىيە بەناوئانگەكەيان كە بە كۆچى مەزن ناسراوئە لە كەنار و كەپ تاوئى ژىردەسەلاتى بەرىتانىيەكانەو. ئەفرىكانەرەكان دواتر دوو دەولەتى سەربەخۆيان دامەزرند لە ناوچەكانى ناوھەى ئەفرىقا دا كە دەولەتى ئۆرنەج فرى و ترانسقال بون.

قوناخى دواترى پەرەپىدانى باشوورى ئەفرىقا لەگەل دۆزىنەوئەى يەدەكى

زۆرى ئەلماس لە كىمبىرلى لە سالى ۱۸۶۷ دا و كانە دەولەمەندەكانى ئالتون
 لە جۆھانسبېرگ لە سالى ۱۸۸۶ دا دەستپېكرد. ئەم سامانە زۆرە كانزايىيە
 ھەر زوو بەرىتانىيەكانى والىكرد كە دەسلەتلى خۇيان بۆ ھەموو باشوورى
 ئەفرىقا درېژبەنەو. بەرەنگاربوونەو ھى دەولەتلى ئۆرەنج فرى و ترانسفال بوە
 ھۆى بەرپابوونى جەنگە بەناوبانگەكانى بۆر لە سالانى ۱۸۸۰ بۆ ۱۸۸۱ و ۱۸۹۹
 بۆ ۱۹۰۲. دواى شكستەپىنانى چاوەپوان نەكرارى ئەفرىكانەرەكان،
 بەرىتانىيەكان توانيان ھەردوو دەولەتلى ئەفرىكانەرەكان لەگەل ناوچەى كەپ و
 ناتال يەكبەخەن و يەكيتى باشوورى ئەفرىقا لە سالى ۱۹۱۰ دا دابمەزىتن. جگە
 لە شەپى نۆوان ئەفرىكانەرەكان و بەرىتانىيەكان، پەرەپىدانى ئابوورى كانزايى
 و فراوانبوونى نىشتەجىبوونى ئەوروپىيەكان ئاكامى ترى بۆ پەرەپىدانى
 ناوچەكە لىكەوتەو. لە ھەموويان ديارتر، بوونە ھۆى بەرزبوونەو ھى داخووزى
 بۆ خۆراك و بەروبومە كشتوكالىەكانى تر و دەرەتلى ئابوورى نوپيان بۆ
 دانىشتو خۆمالىيە ئەفرىقيەكان لە كشتوكال و بازىرگاني دا پەخساند.

خۆساكان، لە سىسكاي و ترانسكاي خىرا بەپىر ئەم دەرەتە ئابوورىيانەو
 چوون، ھەرەك مېژووناس كۆلېن بەندى، تۆمارى كردو. ھەر لە سالى ۱۸۳۲
 ھو و تەناتەت بەر لە برەوسەندنى كانزايى، دىنگارى مۆراقى لە ترانسكاي
 ھەستى بە داينەمىكى ئابوورىيە نوپىيەكەى ئەم ناوچانە و داخووزى
 ئەفرىقيەكان بۆ كالا بەكاربەرە نوپكان كرد كە لە پىگەى بۆلۆبوونەو ھى
 ئەوروپىيەكانەو لەگەلېان دا ئاشنا بوويون. ئەو نوسىويەتلى (بۆ
 بەدەستەپىنانى ئەم كالايانە، ئەوان ھەوليان دا ... بە پەنجى شانى خۇيان پارە
 پەيداىكەن و جلو بەگ و خاكەناس و گاسن و عارەبانە و كەلوپەلى ترى بەسوود
 بكرن)

و ھەسەكەى كۆمسىياري مەدەنى، جۆن ھەمىنگ بۆ سەردانەكەى بۆ
 فېنگۆلاندا لە سىسكاي لە سالى ۱۸۷۶ دا بەھەمانشپو ھەرنجراكىشە. ئەو
 نووسىويەتلى كە:

(تووشى سەرسورمان بووم بە ھەموو پىشكەوتنانەى لە لاىەن
 فېنگۆيەكانەو لە ماو ھى چەند سالتىكى كەم دا ئەنجامدرايو ... دەچومە
 ھەر شوپىنك كوخ و شوپىنى نىشتەجىبوونى خشت يان بەردم دەبىنى. لە
 چەندىن جىگادا خانووى گەرەى خشت بەرزكاربوونەو ... و درەختى ميوە

نېئىرلار بون، لى ھەرشونىڭ چەمكى ئاۋ دەسبىكە وتايە، جۆگەي لىيەلەب سترابو، زەۋىيەكەي تا ئۇ شونىنەي ئاۋى بگەشتايە كىلارابو، لاپالى گىردەكان و تەنانەت لوتكەي چىپاكانىش تا ئۇ شونىنەي گاسن كارى بىكرىايە كىلارابوون. بىرى ئۇ زەۋىيانەي كىلارابوون سەرسامىكىردىم. ئۇ ۋە چەندىن سالە پوۋبەرى ھىندە گەۋرەي زەۋى كىلاروم نەبىنىۋە).

ھەروەك لى ناۋچەكانى تى باشوۋى بىبابانى ئۇفرىقا دا بەكارھىتەننى گاسن لى كىشتوكال دا نوۋى بو، بەلام كاتىك ئۇ دەرفەتەيان بۆ پەخسا جوۋىتارىنى ئۇفرىقا بەتەۋاۋى ئامادەي بەكارھىتەننى ئۇ تەكنەلۇجىيە بوون. ئۇ وان لى ھەمانكات دا ئامادەبوون پارە لى كىپىنى عارەبانە و پىرۋەكانى ئاۋدىرى دا خەرجىكەن.

كاتىك ئابوۋى كىشتوكالى پەرىسەند دەزگا خىلەكىيە چەسپىۋەكان بەرەۋ لاۋازى پۇششتىن. بەلگەي زۆر لى بەردەستەن كە گۇپانكارى لى مافى مولكىدارى دا ھاتەئاراۋە. لى سالى ۱۸۷۹ دا، دادوۋى ئۆمىزىمكۆلۋى گىرىكوالاندى پۇژھەلات لى ترانسىكاي، سەرنجىدايە (ئارەزوۋى پوۋ لى زىيادى دانىشتوانە خۇمالىيەكە تا بىنە خاۋەنى زەۋى - ئۇ وان ۲۸,۰۰۰ ئەيكە زەۋىيان كىپوۋە) سى سال دواتر، ئۇ نوسىۋىيەتى كە ھەشت ھەزار جوۋىتارى ئۇفرىقى لى ناۋچەكە دا نەۋەد ھەزار ئەيكە زەۋىيان كىپوۋە و دەستىانكردوۋە بە كاركرىدن تىيەن دا.

بىگومان ئۇفرىقا نەگەيشتىۋە لىۋارى شۇپشى پىشەسازى، بەلام گۇپانكارى راستەقىنە بەپىۋەبوو. مافى مولكىدارى زەۋى سەۋك ھۆزەكانى لاۋازكرى و تواناى بەخشىيە پىۋانى نوۋى تا زەۋى بىكىن و دەۋلەمەند بىن، شتىك كە تەنبا چەند دەيەيەك لى ۋەبەر بىرى لىنەكراپوۋە. ئۇمەش دىسانەۋە ئۇۋە پوۋندەكانەۋە كە چۆن لاۋازبوۋنى دەزگا چەسپىنەرەكان و سىستەمە پەھاكانى كۆنترۆلكرىدن دەتۋانن دىنەمىزى ئابوۋى تازەدامەزراۋ بېيىنەئاراۋە. يەككە لى چىرۆكە سەركەۋتوۋەكان بىرىتىبوۋ لى ستىفن سۇنجىكا لى سىسكاي، كە جوۋىتارىكى خۇپىگەنەر و خاۋەن باكگراۋندىكى ھەزارانە بو. لى ۋوتارىكدا لى سالى ۱۹۱۱ دا سۇنجىكا ئامارەيدا بەۋەي كە چۆن كاتىك بۆ يەكەمجار ئارەزى خۇي بۆ كىپىنى پارچە زەۋىيەك لى باۋكى دەپرىۋە، باۋكى ۋەلامى دابوۋە (زەۋى بىكىرى؟ چۆن دەتۋانى زەۋى بىكىرى؟ ئايا نازانى ھەموو زەۋىيەكان ھى

خودان و ئەوېش تەنیا دەیاندا تە سەرۆك خێلەكان). كاردانەو كەى باوكى سۆنجىكا مايەى تىگەيشتن بوو. بەلام سۆنجىكا وازى نەهێنا. ئەو لە شارۆچكەى كىنگ وىليام كاريكى پەيداكرى و بەم جۆرە باسى ئەزموونى خۆى دەكا:

(حسابىكى تايبەتم لە بانك كردهو و بەشتىك لە و پارەبەى كۆمەكردەو دەمخستە ناو ئەو حسابەو... ئەمەش بەردەوامبوو تا توانيم هەشتا پاوەند كۆبكەمەو... جووتىك گا و نىر و هەوجار و گاسن و كەرەسە كشتوكاالىيەكانى ترم كړى... كنىلگەيەكى بچووكيشم كړى... ناتوانم وەك پتويست راسپاردهى كشتوكالكرى بكم بۆ هاوړيكانم... پتويستە ئەوان شتياوى نوێ بۆ قازانجكرى پەيرەو بكن).

پارچە زانباريەكى يەكجار گرىنگ كە پشتگيرى دايەنەمىزى نابوورى و خوشگوزەرانى جووتيارانى ئەفريقا دەكا لە و سەردەمەدا لە نامەيەك دا خراوەتە پوو كە لە لاين دەستەيەكى بلۆكرى دەوى مەسيحيەتى ميسۆديەو، دەبليو. جەى دەيفيس لە سالى ۱۸۶۹ دا نىراو. لە نووسينەكەى دا بۆ ئينگاتەرە ئەو بە شاديەو نووسيويتى كە چلوشەش پاوەندى كاشى كۆكردبۆو بۆ "سندوقى هاوكارى لۆكە لە لانكاشير". لەم سەردەمەدا جووتيارە خوشگوزەرانەكانى ئەفريقا پارەيان بەخشيوە بۆ هاوكارى كرىكارانى هەزارى ئينگلىزى قوماش دروستكرى.

جىگەى سەرسوپمان نىيە كە ئەم دايەنەمىزە نابوورىيە نوێيە سەرۆك خێلە تەقلىدییەكانى دلخۆشەكرى، ئەوان، بە پتێ پاتيرنىك كە ئىستا لاى ئىمە نامۆ نىيە، ئەمەيان وەك لە دەستدانى سامان و دەسەلاتى خۆيان بىنى. لە سالى ۱۸۷۹ ماسىق پليس، كاربەدەستى بالاي ترانسكاي تىبينىكرى كە پووچۆكرى زەوييەكان بۆ ئەوێ بكرىتە مولكى تايبەت بەرهەستىكر. ئەو نووسيويتى (هەندىك لە سەرۆك خێلەكان... نارازىبوون، بەلام زۆربەى خەلك بەو خوشحال بوون... سەرۆكەكان لايناوبوو كە تاپۆكرى زەوييەكان لەسەر جووتياران، دەسەلاتى ئەوان لەناو سەركارەكان دا لەناو دەبا)

سەرۆكەكان بەرهەستى ئەجامدانى چاكسازيان كرى لە زەوييەكان دا، چاكسازى وەك هەلكەندى جۆگەى ئاودىرىيان دروستكرى پەرژين. ئەوان دەركيان بەو كرىبوو كە ئەم چاكسازيانە تەنیا پيشەكى بوون بۆ مافى

مولکداری تاییه تی زه وییه کان و سه ره تای کوتاییه اتنی نه وان. چاودیرانی نه وروپی ته نانه تییینی نه وه یان کرد که سه رۆک خیل و ده سه لاتداره ته قلیدییه کانی تری وه ک دوکتۆرانی جادوکار هه ولیان دا هه موو "شیوازیککی نه وروپی" قه ده خه بکه ن، له وانه دانه ویله ی نوێ و ئامرازی وه ک گاسن و که لوپه له کانی بازرگانی. به لام تیه لکیشکردنی سیسکای و ترانسکای له گه ل ده ولسته تی کۆلۆنیالی به ریتانی دا، ده سه لاتی سه رۆک و ده سه لاتداره ته قلیدییه کانی لاوازکرد و به ره نگار بوونه وه کانیا ن له و ئاسته دا نه بوو که بتوانن داینه میزمی نوێی ئابووری له باشووری نه فریقا دا بوه ستین. له سالی ۱۸۸۴ دا له فینگۆلاند، چاودیریککی نه وروپی سه رنجیدا که خه لک:

(دلسۆزی خویان به ره و ئیمه گۆرپوه. سه رۆکه کانیا ن بوونه ته جۆریک له زه ویداری خاوه ن تاپۆی ... بیده سه لاتی سیاسی. چیت له هه سوودی سه رۆکه کان یان چه کی کوشنده ی ... دوکتۆری جادوکار ناترسن که هئیرشده که نه سه ر خاوه ن گایه لی ده وله مند و پراویژکاری به تواناو هینانه ناوه وه ی نه ریتی نوێ و کشتوکالکاری به هره دار و بۆ نه وه ی هه موویان به نیتیه ئاستی هاوشنوه ی ئاستی توانای نه و – نه ندایمی هۆزی فینگۆ که چیت له مانه ناترسی ... پیاویکی پشکه وتنخوازه. هیشتا هه ر جووتیاریککی ره نجده ره ... نه و خاوه نی عه ره بانه و گاسنه و دیراوه کانی ده کاته وه بۆ ئاو دیری و خاوه نی پانه مه ره).

ته نانه ت که مێک ده زگایانی کراوه و که مکدرنه وه ی ده سه لاتی سه رۆک خیله کان و سنووردارکردنی ده سه لاتیا ن به س بوون بۆ ده سپێکردنی بره وه سندنیه به هیزی ئابووری نه فریقا. به داخه وه، نه و بره وه سندنه ته مه ن کورت بوو، له نیوان سالی ۱۸۹۰ و ۱۹۱۳ له نا کاو کوتاییه ات و پێچه وانه بۆوه. له م ماوه یه دا دوو هیز کاریان له سه ر تیکدانی نه و خوشگوزهرانی داینه میزمی لادیکان کرد که نه فریقییه کان له ماوه ی په نجا سالی پشتردا دروستیان کردبوو. به که میان بریتیوو له قینه به رایه تی جووتیاره نه وروپییه کان که پکا به ری جووتیاره نه فریقییه کانیا ن ده کرد. جووتیاره سه رکه وته کانی نه فریقا نرخ ی نه و دانه ویلانه یان هینایه خوا ره وه که نه وروپییه کانیش به ره مه یان ده هینان. کار دانه وه ی نه وروپییه کان بریتیوو له بیه شکر نی نه فریقییه کان له بزسه کانیا ن. هیزی دوهم ته نانه ت له هی به که م نا په سه ند تر

بو. ئەوروپىيەكان ھىزى كارى ھەرزانيان دەويست تا لە ئابوورى كانزايى
برەوسەندوودا كاريان پېئىكەن و تەنيا لە پىگەى ھەزارکردنى ئەفرىقىيەكانەو
دەيانتوانى ئەمە دابىنبەكەن. ئەمەشيان بەپىئى شىوازيكى تايبەتى لە ماوھى
چەندىن دەيەدا ئەنجامدا.

لە سالى ۱۸۹۷ دا شايتەكەى جۆرج ئەلبو، سەوۆكى پىكخراوى كانزاكان
لەبەردەم كۆمىسيۆنىكى لىكۆلىنەو دە بەكورتى باسى لۆجىكى ھەزارکردنى
ئەفرىقىيەكان دەكا بۆ دەستخستنى ھىزى كارى ھەرزان. ئەو باسدەكا كە چۆن
پىشنيازى كردو ھىزى كار ھەرزان بكەى " تەنيا بە كۆپەكان بووتەى كە
كرىكانيان كەمكراو تەو " شايتەكەى بەم شىوھى بەردەوامدەيى:

(كۆمىسيۆن: گريمان كافرەكان (ئەفرىقىيە رەشپىستەكان) دەگەرپنەو بۆ
شوتىنى بەختوكردىنى ئاژەلەكانيان، ئايا تو لەگەل ئەو دەيت داوا لە حكومت
بكەى بە زۆر كاريان پىئىكا؟

ئەلبو: بە دۇنيايەو... مەن كار كردن دەكەمە ئىلزامى... بۆچى دەيى
رەشپىستەك رىگەى پىئىدەى ھىچ كارتەك نەكات؟ بىروام واى كە كافر ناچار بكەى
كار بكا بۆ ئەوھى گوزەرانى خۆى دابىنبەكا.

كۆمىسيۆن: ئەگەر پىئاوئەك بتوانى بى كار كردن بى، چۆن دەتوانى ناچارى
بەكەى كار بكا؟

ئەلبو: كەواتە باجى لىوھەرگەر....

كۆمىسيۆن: كەواتە تۆ ناىەلى كافر بىتە خاوەن زەوى لە وولاتەكەدا، بەلام
پىئوستە كار بۆ دەوڵەمەنكردىنى پىاوى سىپىست بكا.

ئەلبو: پىئوستە ئەو بەشى خۆى كار بكا بۆ ئەوھى يارمەتى دراوستىكانى
(بدا).

ھەردوو ئامانجى نەھىشتنى پكا بەرى لەگەل جووتيارانى سىپىست و
دروستكردىنى ھىزىكى كارى گەورە بە پۆژانەيەكى كەم، پىئەوھ لە پىگەى
دەركردنى ياساى زەوى دانىشتوانى خۆمالى لە سالى ۱۹۱۳ دا جىبەجىكران.
ياساكە، بە لەبەرچاوگرىنى لىكدانەوھەكەى لوىس دەربارەى ئابوورى دوو فاق،
باشوورى ئەفرىقاي كردە دوو بەش، بەشىكى مۆدىرنى خۆشگوزەران و بەشىكى
تەقلىدى ھەزار، بەلام خۆشگوزەرانى و ھەزارى لە لاىەن خودى ياساكەو
دروستكران. ياساكە جەختى لە سەر ئەوھەكە ۸۷٪ زەويەكان بەرپنە

ئەوروپىيەكان كە تەنیا %۲۰ى دانىشتوانىيان پىكدەھینا. %۱۳ ەكەى كە دەمايەو ەدريتە ئەفرىقىيەكان. بىگومان ياساى زەوى چەندىن پىشینهى ەبوو، چونكە پىشتەر ئەوروپىيەكان ئەفرىقىيەكانىيان بەرەبەرە خزاندبو ەناو ئەو شۆینانەى كە بۆ ئەوان تەرخانكرابوون و تا دەھاتىش پووبەرى ئەم شۆینانە بچووكتر دەبوونەو. بەلام ئەو ياساى سالى ۱۹۱۳ بوو كە بەتەواوى بارودۆخەكەى خستە چوارچىۆەيەكى دەزگايیەو ە زەمىنەى خۆشكرد بۆ پىكھینانى پژیىمى پەگەزپەرستى باشوورى ئەفرىقا بەشۆەيەك كەمىنە سېپىستەكە مافى سىاسى و ئابوورى ەبۆ و زۆرىنە پەشپىستەكەش لە ەردو مافەكە بېشەش بن. ياساكە دەسنیشانىكرد كە چەندىن جىگای تايبەت بە پەشپىستەكان، لەوانە سىسكای و ترانسكای بكرىنە نىشتمان "homeland" ى ئەفرىقىيەكان و دواترىش ئەم شۆینانە بە بانتۆستانس ناسران. ئەمەش بەشۆكى تری ناتۆرەكانى پژیىمى پەگەزپەرست بوو لە باشوورى ئەفرىقا چونكە پژیىمەكە بانگەشەى ئەو ەى دەكرد كە دانىشتوانى ئەفرىقى لە ئەفرىقای باشوور دانىشتوانى خۆمالى ناوچەكە نىن، بەلكو ەچەى دانىشتوانى بانتون و نزىكەى ەزار سال لەو ەبەر لە پۆژمەلاتى نایجىرياو ەكۆچيانكردبوو. لەبەر ئەو ئەوان مافى خاوەندارىتى زياتريان - بىگومان لە پراكتىس دا كەمتر- لە دانىشتو ەوروپىيەكان نىيە.

نەخشەى (۱۶) ئەو پە زەويیە جىگەى گالتەيە پىشاندهدا كە لە پىگەى ياساى زەوى سالى ۱۹۱۳ و ياسا جىگرەو ەكەى سالى ۱۹۳۶ بۆ ئەفرىقىيەكان تەرخانكرا. لە ەمانكات دا نەخشەكە زانىارى سالى ۱۹۷۰ ى تۆماركردو ە بارەى پادەى تەرخانكردى زەوى ھاوشۆو ەكە لە كاتى دامەزاندنى ئابوورىيەكى تری دوو فاق دا لە زىمبابۆى ئەنجامدراو لە چاپتەرى ۱۳ باسى دەكەين.

**نەخشە (۱۶) : بری ئەو زەوییەنە ی بۆ ئەفریقیە کان تەرخانکران لە
لایەن پزێمە سپییستە کە مینەکانی باشووری ئەفریقا و زیمبابووی**

ئەو یاسانە ی لە سالی ۱۹۱۳ دانران بەندی ئەوتۆشیان لە خۆگرتبوو بۆ
پزێگرتن لەو جووتیارە پەشپێستانە ی، کە بە شێوە ی هاوبەش کشتوکالیان
لە گەل سپییستە کان دا دەکرد یان زەوییە چۆلەکانیان بە کار دەهێنا، لە
کشتوکالکردن لە سەر زەوی سپییستە کان بە شێوە ی کرێکاری کشتوکالی نەبی.
هەورە ک وەزیری کاروباری دانیشتوانی خۆمالی باسیکرد (کاریگەری یاساکە
بریتییبوو لە راگرتنی هەموو جۆرە ئالوویژیک لە داماتوو دا کە پە یوەندی بە
هەموو شتیکە وە هەبە کە سەرشتی هاوبەشتیتی لە نیوان ئەوروپیە کان و
خۆمالیە کان دەربارە ی زەوی یان بەرە مەکانی زەوی هەبی. پێویستە هەموو
گرێبە ستە نوێکان لە گەل خۆمالیە کان دا گرێبە ستی خزمە تگوزاری بن. ئەگەر
گرێبە ستیکی دروست لە م بارە بە وە ئیمزا کرا، ئەوا هیچ شتیک نییە
خاوە نکارە کە بوە ستینی لە پێدانی هەر شتیک جگە لە پارە بە جووتیارە

خۆمالىيەكە يان بە پېدانی پارچە يەك زەوى بۆكىلەن ... بەلام خۆمالىيەكە ناتوانى ھېچ شتىك بداتە خودانەك بەرامبەر مافى بەكارھىنانى زەوىيەكەي).

بەلای ئابوورىناسانى پەرەپېدان كە لە سالانى ۱۹۵۰ كان و ۶۰ ەكان دا سەردانى باشوورى ئەفرىقايان كەردو، ئەو ماوہىيەكە بابەتى ئەكادىمى پەرەپېدان خەرىكى پېگرتن و ئايدىكانى ئارسەر لويس لە بلابوونەوہدا بوون، پېدەچو كە جياوازی نيوان شوینی پەشپېستەكان لەگەل ئابوورى مۆدېرن و خۆشگوزەرانى ئەوروپىيە سېپېستەكان، كوتومت ھاوشىوہى ئەوہ بى كە ئابوورى دوفاق باسىدەكرد. بەشى ئەوروپای ئابوورىيەكە شارنشین و خاوہن پەرورەدە بوون و تەكنەلۇجى مۆدېرن يان بەكاردەھىنا. ھۆملاندەكان ھەزار و گوندنیشن و دواكەوتو بوون و ھىزى كار تىايان دا ھېچ بەرھەمدارىي نەبوو، خەلك خاوہنى پەرورەدە نەبوون. پېدەچو ئەمە جەوہرى ئەفرىقاي بېكات و دواكەوتو بى.

ئەو ئابوورى دوفاق نە سروشتى و نە دروستبوونىشى حەتمى بوو. ئەوہ لە لاين كۆلۇنيالىزمى ئەوروپىيەوہ دروستكرايوو. بەلى نىشتمانەكان ھەزار و لە پووى تەكنەلۇجىيەوہ دواكەوتو بوون و خاوہن پەرورەدە نەبوون، بەلام ھەمو ئەمانە ئاكامى سياسەتى حكومت بوون كە بە زۆر گەشەكردنى ئابوورى ئەفرىقاي ھەلئەكاند و دەرياچەيەكى ھىزى كارى ئەفرىقى ھەرزان و بېپەرورەدەى دروستكرد تا لەو كان و زەوىيانەدا كارىكەن كە لە لاين ئەوروپىيەكانەوہ كۆنترۆلكرايوون. لە دواى سالى ۱۹۱۳ ھە ژمارەيەكى زۆرى ئەفرىقىيەكان لە سەر زەوىيەكانيان دەركران و لە لاين سېپېستەكانەوہ دەستيان بەسەردا گىرا و خزىنرانە ناو ھۆملاندەكانەوہ كە زۆر بچووكتر بوون لەوہى بتوانن ھېچ شىوہ گوزەرانىكى سەربەخوى تېدا بەدەستبھېتن. لەبەر ئەوہ ھەرەك مەبەست بوو، ئەوان ناچارەكران تا لە ئابوورى سېپېستەكان دا ھەلئەدەن بژىويان پەيدابكەن و ھىزى كارى خويان بەھەرزان بفرۆشن. كاتىك ھاندانى ئابوورىيان نەما، ئەو پېشكەوتنانەى لە ماوہى پەنجا سالى پېشتەردا بەدەستيان ھىنابوون، ھەمويان پېچەوانە بوونەوہ. خەلك وازيان لە جووتكردن بە گاسن ھىناو كەوتنەوہ كشتوكالكردن بە پاچەكۆلە. ئەوہ ئەگەر كشتوكالايان ھەر بكردايە. لە زۆربەى كاتەكان دا ئەوان وەك ھىزى كارى ھەرزان لەبەردەست دا بوون، كە ھۆملاندەكان وا دروستكرايوون تا ئەو ھىزى كارە ھەرزانە

دابینبگەن.

تەنیا ھاندانە ئابووریەکان نەبوون کە لەناویران، بەلکو ئەو گۆرپانکارییە سیاسییانەی دەستیان بە سەرھەڵدان کردبوو، ئەوانیش پێچەوانەبوونەو. دەسەلاتی سەرۆک خێلەکان و فرمانرەوا تەقلیدیەکان کە پێشتر لاواز بووبوو، بەھێزکراوە، چونکە بەشێک لە پڕۆژەی دروستکردنی ھێزی کاری ھەرزان بریتیبوو لە نەھێشتنی مولکداری تایبەتی زەوی. بۆیە کۆنترۆڵکردنی زەوی لە لایەن سەرۆکەکانەو جەختی لەسەر کرایەو. ئەم ھەنگاوانە لە ساڵی ۱۹۵۱ دا گەیشتنە لوتکە، کاتی کە حکومەت یاسای دەسەلاتدارانی بانئۆی دەرکرد. ھەر لە ساڵی ۱۹۴۰ھ، جی. فینلەی بەدروستی پەنجەیی خستە سەر کێشەکە:

(خاوەندارێتی خێلەکی بۆ زەوی ئەو مسۆگەردەکا کە ھەرگیز زەویەکی بەباشی بەکارنەھێنێ و ھەرگیزیش نەبێتە ھێ دانیشتوانی خۆمالی. پێویستە ھێزی کاری ھەرزان شوێنی نەشونماکردنی ھەرزانی ھەبێ، ھەر بۆیە ئەو شوێنە بۆ ئەفریقیەکان دابینکرا لەسەر حسابی خۆیان).

بێبەشکردنی جووتیارانی ئەفریقی لە زەویەکانیان بوو ھۆی ئەوێ بە کۆمەڵ تووشی ھەژاری ببن. ئەو بێبەشکردنە تەنیا بناخەیی دەزگایی ئابووریەکی دواکەوتوی دانەمەزراند، بەلکو خەلکی ھەژاریشی دروستکرد تا ببەن سەرمایەیی ئەو ئابووریە.

بەلگە بەردەستەکان پێچەوانەبوونەو ھێ ناستی گوزەرەن پیشاندەدەن لە ھۆملاندەکان دا لە دواي دەرجوونی یاسای زەوی دانیشتوانی خۆمالی لە ساڵی ۱۹۱۳ دا. ترانسکای و سیسکای تووشی لاوازییەکی درێژخایەنی ئابووری بوون. تۆمارەکانی کارکردن لە لایەن کۆمپانیاکانی دەرھێنانی ئالتوون کە لە لایەن مێژووناس فرانسێس ویلسۆن کۆکراوەتەو، ئەو پیشاندەدەن کە ئەم لاوازییە سەرپای ئابووری باشووری ئەفریقای گرتەبۆو. دواي دەرکردنی یاسای زەوی دانیشتوانی خۆمالی و یاساکانی تر، پۆژانەی کرێکارانی کان لە نیوان ساڵانی ۱۹۱۱ و ۱۹۲۱ ٪۳۰ کەمیکرد. لە ساڵی ۱۹۶۱ دا، سەرەرای گەشەکردنێکی جێگیر لە ئابووری باشووری ئەفریقا دا، ئەم پۆژانە ٪۱۲ کەمتر بوون لەوانە لە ساڵی ۱۹۱۱ دا دەدران. جێگەی سەرسوڕمان نییە کە باشووری ئەفریقا لەم ماوەیەدا بوو نایەکسانترین وولات لە جیھان دا.

تەنانتە لەم بارودۆخەش دا، ئایا ئەفریقیە پەشپێستەکان نەیان دەتوانی

پووبكه نه ئابوورى مۆدىرنى ئوروپىيەكان و لهویدا بزىنسيان دابمه زراندايه يان بياخۆڤندايه و پيشهيه كيان دهستپيڤكردايه ؟ حكومت هه موو هه ولتيكى دا كه نه مه پوونه دات. هيج ئه فرقييه ك بوارى نه درايه ببيته خاوهن زهوى يان بزىنسك دابمه زرينى له به شه ئوروپىيەكهى ئابوورى دا - ۸۷٪ ى زهوييه كان. پڙيمى په گه زپه رست دهيزانى كه ئه فرقييه خوينده واره كان پكا به ريبى له گه ل سبيپيسته كان دا ده كه ن له برى دابينكردى هيزى كارى هه رزان بو كانه كان و كشتوكالى سبيپيسته كان. هه ر له سالى ۱۹۰۴ هه سيسته ميكي قورخكردى كار بو ئوروپىيەكان له ئابوورى كانزايى دا خرايه گه پ. هيج ئه فرقييه ك پڙيگى پينه درا ببيته دارپژهر و شيكارى كانزا و فره مان به رى بانك و ئاسنگه رو دروستكارى گيزهر و سافكار و دارپژهرى مس و خشت دانهر و ليسته كه تا ده هات دريژتر ده بووه تا ده گه يشته به كار هينهرى ئاميرى ته خته برين. له پڙيكا، ئه فرقييه كان گرتنه ده ستى هه موو كار يكي به هره داريان له كه رتى كانزايى دا لى قه ده خه كرا. نه مه ش به كه م نمونه ى زيندوى "جيا كرده وى په نگ" ى به ناويانگ بوو كه به كيڤ بوو له چه ندين داهينانى په گه زپه رستانه ى پڙيمى باشوورى ئه فريقا. جيا كرده وى په نگ له سالى ۱۹۲۶ دا دريژكرابه وه بو هه موو ئابوورى و تا سالى ۱۹۸۰ به رده وامبوو. جيگه ى سه رسوپمان نيبه كه ئه فرقييه په شپيسته كان خاوهنى په روه رده نه بوون، ده ولته ى باشوورى ئه فريقا نه ك ته نيا ئه و ده رفه ته ى نه هيشته كه ئه فرقييه كان بتوانن له پوى ئابووريبه وه سوود له په روه رده وه ريگرن، به لكو وه به رهيتانيشى له قوتابخانه كانى په شپيستان دا په تكرده وه و گرنگى به په روه رده ى په شپيسته كان نه دا. ئه م پولييسييه له سالى ۱۹۵۰ گه يشته لوتكه، كاتيڤ له ژير سه ركردايه تى هينريك فيرورد، كه به كيڤ بوو له ئه نداديارانى پڙيمى په گه زپه رستى كه تا سالى ۱۹۹۴ به رده وامبوو، حكومت ياسا ى په روه رده ى بانئوى ده ركرد. فه لسه فه ى پشته وه ى ئه م ياسا به پوونى له لايه ن خودى فيرورده وه له ووتاريڤ دا له سالى ۱۹۵۴ خرايه پوو:

(پيويسته بانئو ريڤا ى پيشان بديرى تا بتوانى له هه موو بواره كان دا خزمه تى كومه لگا كه ى بكا. نه و جگه له ئه نجامدانى هه نديڤ جئورى كزيكارى، له ناو كومه لگا ى ئه وروپى دا جيڤا ى نابيته وه.... له به ر ئه وه بانئو هيج سوودتيڤ له مه شقكردن وه رناگرى كه ئامانجى ئه وه به تيڤكه لاوى كومه لگا ى ئه وروپى بى، له

کاتیک دا ئه و ناتوانی و ڕێگهی پێناردی تیکه لاوی.

بێگومان جۆری ئه و ئابوورییه دوو فاقه ی له ووتاره که ی ئیژۆردا باسیکراوه جیاوازه له تیژری ئابووری دوو فاقی لویس. له باشووری ئه فریقا دا ئابووری دوو فاق ئاکامیکی حه تمی پرۆسه ی په ره پێدان نه بوو. ئه و ئابوورییه له لایه ن ده وڵه ته وه دروستکرا. له باشووری ئه فریقا دا پۆشتنی خه لکی هه ژار له سیکتاره دواکه وتوه که وه بۆ سیکتاره مۆدیرنه که، له کاتیک دا ئابووری په ره یده سه ند، ڕێگهی پێنه ده درا. به پێچه وانه وه، سه رکه وتنی سیکتاره مۆدیرنه که پشتی به بوونی سیکتاره دواکه وتوه که به ستبوو که توانایدا یه خاوه نکاره سپیپێسته کان قازانجیکی زۆر بکه ن له ڕێگهی پێدانی پۆژانه یه کی زۆر که مه وه به کریکاره بیبه هره په شیپێسته کان. له باشووری ئه فریقا دا پرۆسه یه که له ئارادا نه بوو که به هۆیه وه کریکارانی بیبه هره له سیکتاره ته قلیدییه که دا به ره به ره بینه خاوه ن په روه رده و به هره دار بێن به و شیوه یه ی بۆچوونه که ی لویس چاوه پێده کرد. له راستیدا کریکاره په شیپێسته کان به شیوه یه کی ئه نه قسه ت به بیبه هره یی هیژارانه وه و له و کارانه دوورخانه وه که پتویستیان به به هره ی به رز هه بوو بۆ ئه وه ی کریکاره به هره داره سپیپێسته کان تووشی پکا به ریی نه بێن و په شیپێسته کان پۆژانه ی به رز وه رنه گرن. له باشووری ئه فریقا دا له راستیدا ئه فریقییه په شیپێسته کان له ناو ئابوورییه ته قلیدییه که ی هۆملاندنه کان دا گیریان خواردبوو. به لām ئه مه کیشه ی په ره پێدان نه بوو که له ئه نجامی گه شه کردن دا چاک بێی. هۆمه لاندنه کان ئه و شوێنانه بوون که بوونه هۆی په ره پێدانی ئابووری سپیپێستان.

ناشیی جیگای سه رسورمان بێی که ئه و جۆره په ره پێدانه ئابوورییه ی باشووری ئه فریقای سپیپێست ده یه ئنایه ئاراوه له کۆتایی دا سنووردار و پشتی به ده زگایانی چه وسینه ر به ستبوو که سپیپێسته کان دروستیان کردبوون بۆ چه وساندنه وه ی په شیپێسته کان. سپیپێستانی باشووری ئه فریقا خاوه نی مافی مولکداری بوون و وه به ره ئتانیان له په روه رده دا ده کرد و ده یانتوانی ئالتون و ئه لماس ده ره بێتن و له بازاری جیهانی دا به قازانج بیانفرۆشن. به لām زیاتر له ۸۰٪ی دانیشتوانی باشووری ئه فریقا پشتگوێ خرابوون و له زۆریه ی هه ره زۆری چالاکیه ئابوورییه خاوازه کان بیبه شکرابوون. په شیپێسته کان نه یانده توانی به هره ی خۆیان به کاربێتن و نه یانده توانی بینه کریکاری شاره زا و بزنسمان و

ئەندازىيار و كارزان يان زانا. دەزگا ئابوورىيەكان چەوسىنەر بوون، سىپىيىستان لە پىگەي چەوساندەوہى پەشپىستان دەولەمەندبوون. لە پاستى دا سىپىيىستانى باشوورى ئەفرىقا ھەمان ئەو ئاستى گوزەرانەيان ھەبوو كە دانىشتوانى وولاتانى ئەوروپاي پۇژئاوا ھەيانبوو، لە كاتىك دا پەشپىستانى باشوورى ئەفرىقا تۆزىك لەوانەي وولاتانى تىرى باشوورى بىابانى ئەفرىقا دەولەمەند تر بوون. ئەم گەشەكردنە ئابوورىيە بەبى تىكدانى بنىاتنەر كە تەنيا سىپىيىستەكان سووديان لىوەرگرت، بە درىژاي ئەو ماوہيەي داماتى ئالتون و ئەلماس زيادىدەكرد بەردەوامبوو. بە ھەرحال، بە ھاتنى ۱۹۷۰ كان، ئابوورى لە گەشەكردن ۋەستابوو.

دىسانەوہ جىگەي سەرسوپمان نابىت كە ئەو كۆمەلە دەزگا ئابوورىيە چەوسىنەرانە لەسەر ئەو بناخانە دروستكران كە لە لاىەن كۆمەلە دەزگايەكى سىياسى زۆر چەوسىنەرەوہ دامەزران. بەر لە پووخانى لەسالى ۱۹۹۴ دا، سىستەمى سىياسى باشوورى ئەفرىقا ھەموو دەسەلاتىكى خستبوہ چنگى سىپىيىستەكانەوہ و تەنيا ئەوان دەيانتوانى دەنگبەدەن و خويان بۆ پلەو پايەكان بپالئون. سىپىيىستان كۆنترۆلى ھىزى پۆليس و سوپا و ھەموو دەزگا سىياسىيەكانيان كردبوو. ئەم دەزگايانە لە ساىەي بالادەستى سوپايى دانىشتوہ سىپىيىستەكان دامەزرايوون. لە كاتى دامەزراندنى يەكيتى باشوورى ئەفرىقا لەسالى ۱۹۱۰ دا، قەوارە سىياسىيەكانى ئەفرىكانەرەكانى ئۆرەنج فرى و ترانسفال دەنگدانى ئاشكرائى پەگەزپەرستانەيان ھەبوو، بە تەواوى پەشپىستانيان لە بەشدارى سىياسى بىبەش كردبوو. ناتال و كەپ كۆلۆنى دەيانھىشت پەشپىستان دەنگ بەدەن ئەگەر بپى پىويست مولكيان ھەبوايە كە نەيان بوو. بارى ناتال و كەپ كۆلۆنى لەسالى ۱۹۱۰ دا ۋەك خويان مانەوہ، بەلام بە ھاتنى ۱۹۳۰ كان پەشپىستان بە ئاشكرا مافى دەنگدانيان لە باشوورى ئەفرىقا لىوەرگىرا.

ئابوورى دوو فاقى باشوورى ئەفرىقا لەسالى ۱۹۹۴ دا كۆتايىھات، بەلام لەبەر ئەو ھۆكارانە نا كە سىر ئارسەر لويس دەربارەيان تىورىيەكى دانابوو. ئەوہ پىرەوى سروشتىي پەرەپىدائى ئابوورى نەبوو كە كۆتايى بە جياكارىي پەنگ و ھۆملاندەكان ھىنا. پەشپىستانى باشوورى ئەفرىقا كەوتنە ناپەرەزايى دەرپىن و دژى ئەو پزىمە پاپەرىن كە دانى بە مافە سەرەتاييەكانيان دا نەنا و

دەسكەوتەكانى گەشەكردنى ئابوورى لەگەڵيان دا بەشەنەكرد. دواى پاپەپنەكەى سووتۆ لە سالى ۱۹۷۶ دا، ناپەزايەكان پىكخراو ترو بەهيزتر بوون تا لە كوتايى دا دەولەتە پەگەزپەستەكەيان پووڤخاند. ئەو هيزداركردنى پەشپىستان بوو كە واپلىكردن خويان پىكبخەن و پاپەپن تا لە ئەنجامدا كوتايان بە ئابوورى دوو فاقى باشوورى ئەفريقا هينا بەهەمان ئەو شىوہەى كە هيزى سياسى سپىپىستانى باشوورى ئەفريقا لە سەرەتادا دروستىكردبوو.

پەرەپىدان پىچەوانەكرايەوہ

نايەكسانى لە جىهان دا ئەمۆ بوونى هەيە چونكە لە ماوہى سەدەكانى ئۆزدەيەم و بىستەم دا هەندىك نەتەوان توانيان سوود لە شۆرشى پيشەسازى و ئەو تەكنەلۆجى و شىوازى پىكخستنانە وەرېگرن كە ئەم شۆرشە هينانپەئاراوہ، لە كاتىك دا نەتەوانى تر نەيانتوانى ئەمە بكەن. گۆرانكارى تەكنەلۆجى تەنبا يەكپكە لە بزوينەرەكانى خۆشگوزەرانى، بەلام پەنگە گرنگترينيان بى. ئەو وولاتانەى سووديان لە تەكنەلۆجىيە نوێكان وەرئەگرت، سووديان لە بزوينەرەكانى ترى خۆشگوزەرانىش وەرئەگرت. هەرەك لەم چاپتەرە و چاپتەرى پيشووتردا پيشانمان دا، ئەم سوودوہرەنەگرتنە لەبەر بوونى دەزگا چەوسپنەرەكانيان بوو، ئەمەش يان لە ئاكامى بەردەوامى پۆيمە پەهاكانيان بوو يان لەبەر ئەوہى دەولەتانى خاوەن مەركەزىەتيان نەبوو. بەلام لە هەمانكات دا ئەم چاپتەرە ئەوہشى پيشاندوہ كە لە چەندىن حالت دا دەزگا چەوسپنەرەكان كە بناخەى هەژارى ئەم نەتەوانەيان دارپشت، سەپىنران، يان بەلايەنيكەمەوہ بەهۆى هەمان ئەو پروسەيەى تىنى بەخشىيە گەشەپىدانى ئەوروپا، بەهيزتر كران كە ئەويش فراوانبوونى دەسەلاتى بازىرگانى و كۆلۆنيالى ئەوروپى بوو. لە پاستى دا ئاستى قازانجكردنى ئىمپراتۆريەتە كۆلۆنيالىيە ئەوروپىيەكان زۆر جار لەسەر بنەماى تىكدانى قەوارە سەربەخۆكان و ئابوورىيە خۆمالييەكان لە جىهان دا دامەزراو، يان هەر لە پيشەوہ پششىبەستبوو بە دروستكردنى دەزگايانى چەوسپنەر، هەرەك لە دوورگەكانى كارىبى دا پوویدا كە دواى لەناوچوونى تەواوى دانىشتوہ خۆمالييەكان، ئەوروپىيەكان كۆيلانى

ئەفرىقىيان ھاوردەكرد و سىستەمى چاندگەيان دامەزراند.

ئىمە ھەرگىز نازانن ئاراستەى دەولەتانى - شارى سەربەخۇى وەك ئەوانەى دوورگەكانى باندە و ئاچى يان بۆرما (مىانمار) چۆن دەبوو بەبى دەستىۋەردانە ئەوروپىيەكان. پەنگە شۆرشى شىكۆدارى خۆمالى تاييەتى خۇيان بەرپابكردايە يان بەھىۋاشى بەرەو دەزگايانى سىياسى و ئابوورى كراۋەتر پىۋشتنايە بە پىشتەستىن بە بازارگانى گەشەسەندووى بەھارات و شتوومەكە بەنرخەكانى تر. بەلام ئەم دەرغەتە بەھۆى فراۋانبوونى دەسەلاتى كۆمپانىيەى پۆژەھەلاتى ھىندستانى ھۆلەندىيەۋە لە بەينىرا. كۆمپانىيەكە ھەموو ھىۋايەكى پەرەپىدانى خۆمالى لە دوورگەكانى باندە دا نەھىشت لە پىگەى ئەنجامدانى قەلاچۆكردنەكەيەۋە. ھەرەشەكانى كۆمپانىيەكە بوونەھۆى ئەۋەى دەولەتانى شار لە چەندىن ناۋچەى ترى پۆژەھەلاتى ئاسىيادا وازبەيتن لە بازارگانى.

چىرۆكى يەككە لە كۆنترىن شارستانى لەئاسىيادا كە ھىندستانە ھاۋشىۋەيە، ھەرچەندە پىچەۋانەكردنەۋەى پەرەپىدان نەك لە لايەن ھۆلەندىيەكانەۋە بەلكو لە لايەن بەرىتانىيەكانەۋە ئەنجامدرا. ھىندستان لە سەدەى ھەژدەيەم دا گەۋدەترىن بەرھەمەتتەر و ھەناردەكارى قوماش بوو لە جىھان دا. خام و مۆزلىنى ھىندى بازارەكانى ئەۋروپاى داپۆشى و لە ھەموو ئاسىيا رتەنانت ئەفەرىقاي پۆژەھەلات دا دەفرۆشرا. بىركارى سەرەكى كە ئەم قوماشانەى دەھىنا بۆ دوورگەكانى بەرىتانىا برىتېبوو لە كۆمپانىيەى پۆژەھەلاتى ھىندستانى ئىنگلىزى. ئەم كۆمپانىيە لە سالى ۱۶۰۰، دوو سال بەر لە دامەزراندنى ھاۋشىۋە ھۆلەندىيەكەى دامەزرا. كۆمپانىيەى پۆژەھەلاتى ھىندستانى ئىنگلىزى بە درىژايى سەدەى ھەقدەيەم خەرىكى سەپاندنى مۆنۆپۆلى خۆى بوو بەسەر ئەم ھەناردە بەنرخەۋە لە ھىندستانەۋە. دەبۋايە كۆمپانىيەكە پىكەبەرى لەگەل پورتوگالىيەكان و فەرنسىيەكان دا بىكردايە. پورتوگالىيەكان بىكەيان لە گۇۋا و چىتاگۇنگ و بۆمبەى و فەرنسىيەكانىش بىكەيان لە پۆندىچىرى و چاندېرناگور و يانام و كارەيكال دا ھەبوو. لەمەش خراپتر بۆ كۆمپانىيەى پۆژەھەلاتى ھىندستان برىتېبوو لە شۆرشى شىكۆدار ھەرەكە لە چاپتەرى ھەۋتەم دا بىنىمان. مۆنۆپۆلى كۆمپانىيەى پۆژەھەلاتى ھىندستان لە لايەن پاشا ستوارتەكانەۋە بەخىشرا بوو، ھەر زوۋ لە دۋاى سالى ۱۶۸۸ ھەۋە ئەم مۆنۆپۆلىيە پۈۋەپۈۋى تەھەدا بۆۋە و تەنانت بۆ ماۋەى زىاتر لە دە سالىش ھەلۋەشىنرايەۋە. لە دەسدانى دەسەلات گىرنگ بوو ھەرەك پىشتىر بىنىمان،

چونکه بهر مهینه رانی قوماشی ئینگلیزی توانیان په رله مان پازیبکه ن بؤ قه ده خه کردنی ها ورده کردنی خام که پرقازانجترین برگی بازرگانییه که یان بوو. له سه دهی هه ژده یه م دا، به سه رکردایه تی پۆبه رت کلایف، کۆمپانیاکه ستراتیژی خوی گۆپی و ده ستیکرد به په ره پیدانی ئیمپراتوریه تیکی سه رتاسه ری. له و سه رده مه دا، هیندستان به سه ر چه ندین قه واره ی پکابه ری یه کتر دا دابه شبوو بوو، هه رچه نده چه ندین له و قه واران هه شتا به ناو له ژیر کۆنترۆلی ئیمپراتوری موگهال دا بوون له ده له ی. کۆمپانیای پۆژه لاتی هیندستان یه که مجار په لی کیشا بؤ به نگال له پۆژه لات دا و له جه نکه کانی پلاسی له سالی ۱۷۵۷ دا و بوخار له سالی ۱۷۶۴ دا ده سه لات ه ناو خوییه کانی له ناو برد. کۆمپانیاکه سامانی ئه و ناوچانه ی تالانکرد و ده زگا چه وسینه ره کانی کۆکردنه وه ی باجی فه رمان په وایانی موگهالی له هیندستان خسته ژیر پکیفی خوی و ته نانه ت به هیزتریشی کردن. ئه م فرانسیونه ی ده سه لاتی کۆمپانیاکه هاوکات بوو له گه ل پوکانه وه ی پیشه ساری قوماشی هیندی، کاتیک بازار پ بؤ ئه م کالایانه له ئینگلته ره دا نه ما. پوکانه وه که شان به شانی که مبون ه وه ی شارنشین و زیاده بونی هه ژاری ده ستی پیکرد و ماوه یه کی دریشی په ره پیدانی پیچه وانه ی له هیندستان دا ده سپیکرد. ماوه یه کی که م دوا ی ئه وه، له بری به ره مه تانی قوماش، هیندییه کان ئه م قوماشانه یان له به ریتانیا ده کپی و ده ستیانکرد به چاندنی ئۆپیۆم بؤ کۆمپانیای پۆژه لاتی هیندستان تا بیانفرۆشن به چین.

بازرگانی کۆیلان له زه ریای ئه تله سی دا هه مان پاتیرنی له ئه فریقادا دووباره کرده وه، ئه گه ر چی ئه فریقا له بارودۆخیکی که متر په ره سه ندوودا بوو له چا و باشووری پۆژه لاتی ئاسیا و هیندستان دا. چه ندین ده ولته تانی ئه فریقا بوونه ئامیری جه نگ بؤ گرتن و فرۆشتنی کۆیلان به ئه وروپییه کان. ناکۆکی نیوان ده ولته تان و قه واره سیاسیه جیا وازه کان په ره یان سه ند بؤ جه نگی به رده وام و ده زگایانی ده ولت که له زۆریه ی حاله ته کان دا هه شتا مه رکه زیه تی سیاسی ته وایان به ده سه تنه هینابوو، له زۆریه ی ناوچه کانی ئه فریقادا هه ره سیانه تینا و پښتایان خو شکرد بؤ ده زگایانی چه وسینه ری به رده وام و ده ولته تانی شکسته خواردوی ئه مپۆ که دواتر باسیان ده که ی. له چه ند ناوچه یه کی که می ئه فریقا دا که دووربوون له بازرگانی کۆیلان، وه ک باشووری ئه فریقا، ئه وروپییه کان کۆمه له ده زگایه گی جیا وازیان به سه ردا سه پاندن، ئه مجاره یان

ئەو دەزگايانە ۋا ديزاين كرابوون تا دەرياچەيەكى ھىزى كارى ھەرزان دروستبەكەن بۆ كان و كىلگەكانيان. دەولەتى باشوورى ئەفريقا ئابوورىيەكى دوو فاقى دروستكرد و پىگەي نەدا بە ۸۰٪ى دانىشتوان بەشدارىبەكەن لە كارى بەھرەخواز و كشتوكالى بازىرگاني و كارزاني دا. ھەموو ئەمانە تەنيا شىرۆفەي ئەو ناكەن كە بۆچى بەپىشەسازىبوون بەسەر ناوچەيەكى فراوانى دنيادا تىپەپى، بەلكو پوختەي ئەو ش دەخەنە پوو كە چۆن لەوانەيە ھەندىجار پەرەپىداني ئابوورى لەسەر كەمپەرەسەندنى ئابوورى يان تەنانەت لە سەر دروستكردنى كەمپەرەسەندىن لە ھەندىك بەشى ترى ئابوورى ناوخۆ يان جىھانى دا بۆي.

بلاووونه وهی خوشگوزهرانی

سهر به رزی له ناو دزان دا

ئینگلته رهی سه دهی هه ژدهیه م - یان گونجاو تر، به ریتانیای مهن له دوی یه کگرتنی ئینگلته ره و سکرتله نده و ویلس له سالی ۱۷۰۷ دا - ته نیا چاره سهریکی بۆ مامه له کردن له گه ل تاوانباران دا هه بوو: له بهرچاو نه مین، له بیریش ده چنه وه یان به لایه نیکه مه وه له بهرچاو نه مین، کیشه شیان نامینی. ئینگلیزه کان چه ندین که سیان بۆ کۆلۆنییه کانی سزادان گواسته وه. بهر له جهنگی سهر به خویی، تاوانبارانی سزادرا و سزادراوان به زۆری ده نیران بۆ کۆلۆنییه کانی نه مه ریکا. له دوی سالی ۱۸۷۳ هه وه، ویلایه ته یه کگرتوه کانی نه مه ریکای سهر به خۆ چیتر ئاماده نه بوو پیشوازی له سزادراوانی به ریتانی بکا و ده بوايه کار به ده ستانی به ریتانی شوینیکی تریان بۆ بدۆزنه وه. له سهره تادا بیریان له پۆژئاوای ئه فریقا کرده وه، به لام که شی ئه وی له گه ل نه خوشیه بلاوه کانی وه که مه لاریا و زهرده تا که ئه وروپییه کان بهرگرییان له دژیان نه بوو، هینده کوشنده بوون که کار به ده ستان بریاریان دا ته نانه ت ناردنی سزادراوانیش بۆ "گۆرستانی سپییستان" شیاوی په سهند کردن نه بوو. پێگای دوه میان بریتیبوو له ئوسترالیا. به شی پۆژه لاتی که ناره کانی ئوسترالیا له ۲۹ نیسانی سالی ۱۷۷۰ دا لایه ن ده ریاوانی مهن کاپتن جهیمس کوک دۆزرا بۆوه. کوک له شوینیکی قه شهنگ دا دابه زی و ناوینا بۆتانی بهی وه که پیزانین بۆ ئه وه هه موو جۆره پوه که جیاوازانیهی له لایه ن ئه و سروشتناسانه وه که له گه لی دا بوون، دۆزرانه وه. ئه م شوینه به لای کار به ده ستانی حکومه تی به ریتانییه وه شوینیکی نمونه یی بوو. که ش مامناوه ندی و شوینه که ش هه تا بلتی له بهر چاو و میشک دووربوو.

گه له که شتییه کی پیکهاتوو له یازده که شتی پر له سزادراوان له سالی

۱۷۸۸ دا به فرماندهی کاپتن ئارسر فیلیپ به‌رهو بۆتانی بهی که‌وتنه‌پئی. له ۲۶ کانونی دوهم دا، که نه‌مپۆ وهک پۆژی سه‌ربه‌خۆیی ئوسترالیا یادی ده‌کړیته‌وه، له سیدنی کۆف بنکه‌یان دامه‌زاند که ناوچه‌رگه‌ی شاری سیدنی نه‌مپۆیه. نه‌و کۆلۆنییه‌یان ناونا نیو ساوس ویلس. له ناو یه‌کێک له که‌شتیه‌کان دا که نه‌لیگزاندهر بوو، کاپتنه‌که‌ی ده‌نکن سینکلیر بوو، ژن و می‌ردی‌کی سزادراو هه‌بوون که هی‌نری و سوزانا که‌ییل بوون. سوزانا له‌به‌ر دزی‌کردن سزا درابوو، له‌سه‌ره‌تادا سزای مه‌رگی به‌سه‌ردا درابوو، به‌لام دواتر نه‌م حوکمه‌ گۆرا بۆ چل سال به‌ندکردن و گواسته‌وه‌ی بۆ کۆلۆنییه‌کانی نه‌مه‌ریکا. نه‌م پلانه به سه‌ربه‌خۆبوونی ویلایه‌ته یه‌کگرتوه‌کان شکسته‌پێنا. له‌وکاته‌دا که سوزانا له به‌ندیخانه‌ی قه‌لای نۆریچ دا بوو، که‌وته داوی خۆشه‌ویستی هی‌نری که سزادراوی‌کی تری ناو به‌ندیخانه‌که بوو. له سالی ۱۷۸۷ دا سوزانا یه‌کێک بوو له‌وانه‌ی بریاری گواسته‌وه‌ی درا بۆ کۆلۆنی نوئی سزادراوان له ئوسترالیا له‌گه‌ل یه‌که‌م که‌له‌که‌شتی که بۆ نه‌وی ده‌چوو، به‌لام بریاری گواسته‌وه‌ی هی‌نری ده‌رنه‌چوو. هی‌نری و سوزانا کوپ‌ی‌کی گه‌نجیان هه‌بوو که نه‌ویش ناوی هی‌نری بوو. نه‌م بریاره مانای نه‌وه بوو که نه‌م خه‌یزانه ده‌بوايه له یه‌کتر جیا‌بوونايه‌ته‌وه. سوزانا گو‌ی‌زایه‌وه بۆ به‌ندیخانه‌یه‌کی به‌له‌م که له‌سه‌ر که‌ناری پووباری تیمس له‌نگه‌ری گرتبوو، به‌لام زانیاری ده‌رباره‌ی نه‌م پووداوه د‌لته‌زینه بلا‌وبۆوه و به‌رگوئی مرۆف‌ناس (Anthropologist)، له‌یدی کادۆگان که‌وت. له‌یدی کادۆگان هه‌لمه‌تیی‌کی سه‌رکه‌وتووی بۆ یه‌ک‌خسته‌وه‌ی خه‌یزانی که‌ییل ده‌سه‌پکرد. بریاردا که هه‌ردووکیان له‌گه‌ل هی‌نری گه‌نج دا بگو‌ی‌زینه‌وه بۆ ئوسترالیا. له‌یدی کادۆگان بیست پاوه‌ندی‌شی کو‌کرده‌وه بۆ کرپنی که‌لوپه‌لی پتۆست بۆ خه‌یزانه‌که و ده‌بوايه به گه‌یشتن‌یان بۆ ئوسترالیا پاره‌که‌یان وه‌ربگر‌تایه. نه‌وان له ناو که‌شتی نه‌لیگزاندهردا که‌وتنه‌پئی، به‌لام کاتیک گه‌یشتنه بۆتانی بهی، کیسه‌ی که‌لوپه‌له‌کانیان دیارنه‌مابوو، یان هه‌ر هه‌چ نه‌بی کاپتن سینکلیر نه‌و لافه‌ی لیده‌دا.

ئایا ده‌بوايه خه‌یزانی که‌ییل چیان بک‌ردایه؟ به پئی یاسای ئینگلیزی یان به‌ریتانی نه‌وان نه‌یاند‌ه‌توانی شتی‌کی نه‌وتۆ بکه‌ن. هه‌رچه‌نده له سالی ۱۷۸۷ دا به‌ریتانیا خاوه‌نی ده‌زگایانی سیاسی و ئابووری کراوه بوو، به‌لام نه‌م کراوه‌یه‌یه سزادراوانی نه‌ده‌گرته‌وه که له پووی پراکتیکه‌وه هه‌چ مافی‌کیان

نه بوو. نه يانده توانی بینه خاوهن مولگ و به دلنیاييپوه نه يانده توانی له دادگادا سکالا له سر که س تومارېکه. له راستیدا ته نانه ت نه يانده توانی له دادگادا هيچ به لگه يه کيش بخه نه پوو. سينکلير نه مهی ده زانی و په ننگه هر خوی کيسه که ی دزيبوبی. هر چه نده نه و هر گيز دانپيدانه نا، به لام نه و لايوابوو که خيزانی که بيل ناتوانن له دادگادا سکالای له سر تومارېکه. نه و به پتي ياسای به ريتانی راستيده کرد و له به ريتانيدا هه موو مه سه له که هر له ويدا کو تاييده هات. به لام له نوستراليا دا نا. سکالانامه يه ک درايه ده يفيد کو لينس، که دادوهری نه وی بوو، سکالانامه که به م شيوه يه نوو سرا بوو:

(له کاتیک دا هينری که بيل و ژنه که ی، که دانیش توانی نوئی نه م شوينه، پيش نه و هی ټينگلته ره به جټېه لن کيسه يه کی تاييه تيان له ناو که شتی گواستنه و هی نه لنگزنده ری کاپتن ده نکن سنکلير له گه ل خويان دا هينا بوو. کيسه که بریتيېو له جلو به رگ و چند پارچه که لوپه لټکی تر که بو بارودوخی ټيستيان به که لک بوو که له لايه ن چندین که سانی خیرخوازه وه کوکرا بونه وه و کرا بون بو به کاره ټينانيان له لايه ن هينری که بيلی ناوبراو و ژنه که ی و منداله که ی. چندین داواکاری پيشکه شکراوه به مه به سستی وه رگرتنه و هی نه و کيسه يه له خاوهنی نه لټکسانده ر که ټيستا له م مينايه دا له نگرېگرتوه و هيچ نه نجاميکی نه بوه. جگه له وه رگرتنه و هی به شټيکی بچوکی نه و کيسه يه که بریتييه له چند کټيټيک، باقيه که ی تری که به های زور زیاتريان مه يه تا ټيستا له ناو که شتی ناوبرای نه لنگزنده ردان، پټده چی خودانی که شتييه که زور که مته رخه م بی له گيرانه و هی نه و که لوپه لانه دا بو نه و خاوه نانه ی پيشتر ناماژه يانپيدرا).

له بهر نه و هی هينری و سوزانا هه ردووکيان نه خوینده وار بوون نه يانتوانی سکالانامه که ټيمزا بکن و ته نيا نيشانه ی زه ربیان له خواره وه دانا. ووشه کانی "دانیش توانی نوئی نه م شوينه" دواتر سرپانه وه، به لام سکالانامه که زور پرپايه خبوو. که سيک لای و ابو نه گه ر هينری و ژنه که ی له سکالانامه که دا وه ک سزادراو وه سفبرکړين نه و او ټومیدی به رده و امبوونی سکالانامه که نه بوه. بویه پيشنيازکراوه له بری سزادراو پټيان بووتری دانیش توانی نوئی. په ننگه نه مه بو دادوهر کو لينس زور بووبی و زور پټی تیده چی که نه و نه و که سه بووبی نه و ووشانه ی سرپيټته وه. که يزه که کاری خوی کرد و کو لينس داواکه ی

په‌تنه‌كرده‌وه و دادگايي‌كردنه‌كه‌ى ده‌سپي‌كرد به ئاماده‌بوونى ده‌سته‌ى سوپندخۆران كه هه‌ره‌موويان سه‌رباز بوون. سينكلير داوايليكرا تا له دادگا ئاماده‌بى. هه‌رچه‌نده كۆلينس زۆر سه‌رگه‌رم نه‌بوو بۆ داواكه و ده‌سته‌ى سوپندخۆران له سه‌ربازانه پي‌كهاتبوون كه ني‌رابوون بۆ ئوستراليا تا پاسه‌وانى سزادراوانى وهك خي‌زاني كه‌يب‌ل بكه‌ن، به‌لام خي‌زاني كه‌يب‌ل برديانه‌وه. سينكلير نا‌په‌زايى ده‌رب‌پى له‌سه‌ر ئه‌و بنه‌مايه‌ى كه خي‌زاني كه‌يب‌ل سزادراو بوون، به‌لام ب‌پياري دادگا جيبه‌جيكراو ده‌بوايه سينكلير پازده پاهه‌ند بدا.

بۆ گه‌يشتن به‌م ب‌پياريه دادوه‌ر كۆلين ياساى به‌ريتانىاي به‌كارنه‌هيتا و پشتگو‌يخست. ئه‌مه‌يه‌كه‌م كه‌يزى مه‌ده‌نى بوو له ئوستراليا دادگايي‌ك‌رى. يه‌كه‌م كه‌يزى سزايى به‌هه‌مانشي‌وه له‌چاو ئه‌وانه‌ى ناو به‌ريتانىا سه‌يرو سه‌مه‌ره ده‌رده‌كه‌وت. سزادراويك تاواني دزىنى نانى سزادراويكى ت‌رى به‌سه‌ردا سه‌پا كه‌ نرخه‌كه‌ى دوو پي‌نى بوو. له‌و سه‌رده‌مه‌دا كه‌يزى له‌م جو‌ره نه‌ده‌هاته دادگا چونكه سزادراوان مافيان نه‌بوو خاوه‌نى هه‌يچ شتيك بن. ئوستراليا به‌ريتانىا نه‌بوو، ياساكانيشى كوتومت ياساى به‌ريتانى نه‌بوون و زۆرى پي‌نه‌چوو ئوستراليا له‌ پووى ياساى مه‌ده‌نى و ياساى جه‌زائى و كۆمه‌ليك ده‌زگاي ئابوورى و سياسييه‌وه خۆى له به‌ريتانىا جيا‌ك‌رده‌وه.

كۆلۆنى سزادانى نيوو ساوس ويلس له سه‌ره‌تا دا له سزادراوان و پاسه‌وانه‌كانيان كه زۆربه‌يان سه‌رباز بوون پي‌كهاتبوو. تا سالى ١٨٢٠ ه‌كانيش ژماره‌يه‌كى كه‌م له نيشته‌جيبوانى ئازاد له ئوستراليا دا هه‌بون و گواستنه‌وه‌ى سزادراوان هه‌رچه‌نده له نيوو ساوس ويلس له سالى ١٨٤٠ دا وه‌ستا، تا سالى ١٨٦٨ له پۆژئاواى ئوستراليا به‌رده‌وامبوو. ده‌بوايه سزادراوان "كارى ئيلزامى" ئه‌نجامبه‌دن، كه له بنه‌په‌ت دا ناويكى تر بوو بۆ كارى بيجارى و پاساوانه‌كان له‌م پي‌گه‌يه‌وه پاره‌يان په‌يدا‌ده‌كرد. له سه‌ره‌تا دا سزادراوان پاره‌يان نه‌ده‌درايه. ته‌نيا خۆراكيان وه‌رده‌گرت به‌رامبه‌ر ئه‌و كارانه‌ى ئه‌نجاميان ده‌دان و ئه‌وانه‌شى به‌ره‌ميان ده‌هيتان لاي پاسه‌وانه‌كان گله‌د‌رانه‌وه. به‌لام ئه‌م سي‌سته‌مه به‌هه‌مانشي‌وه‌ى ئه‌وانه‌ى له لايه‌ن كۆمپاني‌اي فيرجينيا كاريان پي‌كرا له جه‌يمستاون به‌باشى كارينه‌كرد چونكه سزادراوان هاندانيان نه‌بوو به‌جدى كار بكه‌ن يان كارى باش ئه‌نجامبه‌دن. ئه‌وان يان به‌رقامچى ده‌دران يان دوورده‌خرانه‌وه بۆ دوورگه‌ى تۆرفۆلك كه پووبه‌ره‌كه‌ى ته‌نيا سيازده ميل و له

دووری زیاترله هه زار میل له پۆژهلایتی ئوسترالیاوه له ناو زهریای هیمن دا بوو. له بهر ئه وهی نه قامچی لیدان و نه دوورخستنه وه سوودیان نه بوو، ئه لئێترنه تیف بریتیبوو له پیدانی هاندان. ئه مهش بۆ سه رباز و پاسه وانه کان ئایدیایه کی سروشتی نه بوو. سزادراوان سزادراوان بوون و نه ده بوايه هیزی کاری خۆیان یان به ره مه کانیا ن بفرۆشتایه، به لām له ئوسترالیا که سی تر نه بوو کاربکا. بێگومان خه لکه په سه نه که هه بوو که له کاتی دامه زانندنی نیوو ساوس ویلّس دا ژماره یان نزیکه ی یه ک ملیۆن که س ده بوو، به لām ئه وان له ناو کیشوه ریکی گه وره دا بلآو بوو بوونه وه و چرپیان له نیوو ساوس ویلّس به س نه بوو بۆ دامه زانندنی ئابوورییه ک که له سه ر چه وساندنه وه ی ئه وان دامه زرای. ئۆپیشنی ئه مه ریکای لاتین له ئوسترالیا دا نه بوو. بۆیه پاسا وانه کان پێچکه یه کیان گرت به ر که له کۆتایی دا بوه هۆی دامه زانندنی ده زگایانی ئه وتۆ که له وانه ی به ریتانیا کراوه تر بوون. سزادراوان کۆمه لێک ئه رکیان پێسپێرا که ئه نجامیبدن و ئه گه ر کاتی زیادیشیان هه بوايه ده یانتوانی کار بۆخۆیان بکه ن و ئه وه شی به ره مه یان ده هیتا ده یانتوانی بیفرۆشن.

پاسه وانه کانیش سوودیان له ئازادی ئابووری سزادراوان وه رگرت. به ره مه زیادیکرد و پاسه وانه کان مۆتۆپۆلییان دامه زراند تا که لوپه ل به سزادراوان بفرۆشن. له هه مووشیان به که لکتر بریتیبوو له پام. له م سه رده مه دا نیوو ساوس ویلّس وه ک کۆلۆنییه کانی تری به ریتانیا له لایه ن پارێزگاریکه وه به رپۆه ده برا که له لایه ن حکومه تی به ریتانیا وه دیاریده کرا. له سالی ۱۸۰۶ به ریتانیا، ویلیام بلای دیاریکرد که حه قده سال له وه به ر له سالی ۱۷۸۹ کاپتینی ئیچ ئیس باونتی بوه له کاتی سه ره له دانی "یاخیبوون له ناو باونتی" به ناوبانگ دا. بلای که سیکی خاوه ن دیسپلینی توندبوو، ئه مهش ئاکاریک بوو که په نگه به زۆری هۆکاری سه ره له دانی یاخیبونه که بووی. شیوه ی مامه له کردنی نه گۆرپابوو، هه ر زوو پووبه پووی مۆتۆپۆلیکردنی پام وه ستایه وه. ئه مه بوه هۆی سه ره له دانی یاخیبوونیکی تر، ئه مجاره له لایه ن ئه وانه ی خاوه ن مۆتۆپۆلییه که بوون و کۆنه سه ربازێک به ناوی جۆن مه کارسه ر سه رکردایه تیکردن. ئه و پوودا وانه ی که دواتر به یاخیبوونی پام ناسرا جاریکیتر بوونه هۆی ئه وه ی یاخیبوه کان به سه ر بلای دا زال بن، ئه مجاره یان له ناو باونتی نا به لکو له سه ر زه وی. ماکارسه ر بلای به ند کرد. دواتر حکومه تی به ریتانیا سه ربازی زیاتری په وانه کرد تا پووبه پووی

ياخيپوونه كه بېنه وه. ماكارسهر گيرا و پړهوانه ي بهریتانیا کرایه وه، به لām ماوه یه کی که م دواي نه وه نازاد کړاو گه پایه وه بۆ ئوسترالیا تا پۆلنکی سهره کی له سیاست و نابووری کۆلونییه که دا بگپړی.

پیشه ی یاخيپوونی پام نابووری بوو. ستراتیژی پیدانی هاندان به سزادراوان پاره یه کی زوری بۆ پیاوani وه ک مه کارسهر په ی داده کرد که له گهل گروپی دوه می که شتیان له سالی ۱۷۹۰ دا وه ک سهریاز گه یشتیونه ئوسترالیا. له سالی ۱۷۹۶ دا وازی له سوپا هیئا بۆ نه وه ی خه ریکی بزنس بی. له و کاته دا نه و بووبه خاوه نی یه که م مه پری خوی و ده رکی به وه کردبوو که ده کرا پاره یه کی زور له به خپوکردنی مه پ و هه نارد ه کردنی خوری په ی دابکړی. له سیدنی به ره و ناوه وه چیا یانی شین هه بوون که دواچار له سالی ۱۸۱۳ دا توانرا بپرین و له به ره که ی تری چیاکان دا ناوچه یه کی گه وره ی کراوه ی خاکی پر گیا دوزرایه وه. نه و شوینه به هه شتی مه پان بوو. هه ر زوو مه کارسهر بوه ده وله مه ندرتین پیاو له ئوسترالیا دا. نه و و هاوپړی مه پداره گه وره کانی وه ک سکواتر ناسران چونکه نه و زه وییه ی نه وان مه پره کانیان له سهر ده له وه پاند هی خویان نه بوو. زه وییه که هی حکومتی بهریتانی بوو، به لām له سهره تا دا نه مه کیشه یه کی بچوک بوو. سکواتره کان نوخبه ی ئوسترالیا بوون، یان گونجاوتر، سکواتوکراسی بوون.

ته نانه ت به بوونی سکواتوکراسیش، نیوو ساوس ویلس هیچ شتیکی له پړنمه په هاکانی پورته لاتی نه وروپا یان کۆلونییه کانی باشووری نه مریکا نه ده چوو. له وی به شپوه ی ئیمپراتوریه تی نه مسا - هه نگاریا و پوسیا به ندان نه بوون و ژماره یه کی زوری خه لکی خۆمالي نه بوون تا بچه وسیتیرینه وه به شپوه ی مه کسک و پیرۆ. له بری نه مه نیوو ساوس ویلس له زور پوه وه وه ک جهیمستان و فیرجینیا و ابوو: نوخبه که بویان ده رکه وت له به رزه وه ندی خویان دا بوو که ده زگایانی نابووری نه وتق دابمه زرتین زور زیاتر کراوه بن له وانه ی نه مسا - هه نگاریا و پوسیا و مه کسک و پیرۆ. سزادراوان ته نیا هیزی کار بوون و ته نیا پنگا بۆ هاندانیان بریتیبوو له پیدانی پاره ی پورژانه بۆ نه و کارانه ی ده یانکرد.

هه ر زوو سزادراوان بواریان درایه تا بېنه کارزان و سزادراوانی تر به کریبگرن. له مه ش سهرنجراکیشتر نه وه بوو که نه وان دواي ته واکردنی ماوه ی حوکمه که یان زه ویشیان درایه و هه موو مافه کانیان بۆ گه پایه وه. هه ندیک

له و سزادراوانه ده‌ستيان به خۆده‌وله‌مه‌ندکردن کرد، ته‌نانه‌ت که‌سیکی نه‌خوینده‌واری وه‌ک هینری که‌ییلش. به‌هاتنی سالی ۱۷۹۸ ئه‌و به‌خواه‌نی ئوتیلێک که‌ پتیده‌وترا زه‌ پامپینگ هورس و دوکانیکیشی هه‌بوو. ئه‌و که‌شتیه‌کی کړی و ده‌ستیکرد به‌ بازرگانی پیستی شیري ده‌ریا (Sealskins). له‌ سالی ۱۸۰۹ دا به‌لایه‌نیکه‌مه‌وه‌ نو کێلگه‌ی ۴۷۰ ئه‌یکه‌ری و ژماره‌یه‌ک دوکان و خانووی له‌ سیدنی هه‌بووه‌.

ململانیی داهاتوو له‌ نیوو ساوس ویلس له‌ نیوان نوخبه‌ و باقی کۆمه‌لگادا پوویدا که‌ له‌ سزادراوان و سزادراوانی پیشتر و خیزانه‌کانیان پیکه‌اتبوون. نوخبه‌که‌ که‌ له‌ لایه‌ن پاسه‌وانان و سه‌ریازانی پیشتری وه‌ک مه‌کارسه‌ر سه‌رکردایه‌تیاں کرا و هه‌ندێک نیشه‌جیبوانی نازادی تیدا بوو که‌ تروقی ئابووری خوری پایکشابوون بۆ کۆلۆنییه‌که‌. زۆربه‌ی مولکه‌کان له‌ چنگی نوخبه‌دا بوون و سزادراوانی پیشتر و نه‌وه‌کانیان ویستیان کۆتایی به‌ گواستنه‌وه‌ی سزادراوان به‌پێن و له‌ لایه‌ن ده‌سته‌ی سویندخۆرانی هاوشیوه‌ی خویان دادگایی بکری و به‌خۆپایی زه‌وییان ده‌ستبکه‌وی. نوخبه‌که‌ هیچ یه‌کێک له‌مانه‌ی نه‌ده‌ویست. خه‌می سه‌ره‌کیان بریتیبوو له‌ چه‌سپاندنی مافی تاپۆکردنی ئه‌و زه‌وییه‌ی به‌ شیوه‌یه‌کی کاتی داگیریان کردبوون. بارودۆخه‌که‌ دیسانه‌وه‌ی هاوشیوه‌ی ئه‌و بارودۆخه‌ بوو که‌ زیاتر له‌ دوو سه‌ده‌ له‌وه‌به‌ر له‌ سه‌رووی ئه‌مه‌ریکا سه‌ریه‌له‌دابوو. هه‌روه‌ک له‌ چاپته‌ری یه‌که‌م دا بینیمان، سه‌ره‌که‌وتنه‌کانی خزمه‌تکارانی خاوه‌ن گرێبه‌ست دژی کۆمپانیای فیرجینیا، خه‌باته‌کانی مه‌ریلاند و کارۆلینای به‌ دوا‌دا هات. له‌ نیوو ساوس ویلس، پۆلی لۆرد بالتیمۆر و سی‌ر ئه‌نتۆنی ناشلی کوپه‌ر له‌ لایه‌ن ماکارسه‌ر و سکواته‌ره‌که‌نه‌وه‌ پیاده‌کران. جاریکیتر حکومه‌تی به‌ریتانیا لایه‌نگری نوخبه‌کان بوو، هه‌رچه‌نده‌ ده‌شترسان که‌ په‌نگه‌پۆژێک ماکارسه‌ر و سکواته‌ره‌کان سه‌ریه‌خۆیی رابگه‌یه‌ن.

حکومه‌تی به‌ریتانی له‌ سالی ۱۸۱۹ دا، جۆن بیگی نارد بۆ کۆلۆنییه‌که‌ بۆ ئه‌وه‌ی سه‌رۆکایه‌تی کۆمسیۆنێکی لیکۆلینه‌وه‌ بکا ده‌رباره‌ی پووداوه‌کانی ئه‌وی. بیگ ده‌رباره‌ی ئه‌و مافانه‌ی سزادراوان هه‌یان بوو تووشی شۆک بوو، سه‌ریسوپما له‌ سروشتی کراوه‌ی ده‌زگا ئابوورییه‌کانی ئه‌م کۆلۆنییه‌ که‌ کۆلۆنییه‌کی سزادان بوو. ئه‌و پاسپارده‌ی گۆرپانکاری کرد: سزادراوان چیت نه‌ده‌بوايه‌ بینه‌ خاوه‌ن زه‌وی، ده‌بوايه‌ هیچ که‌سیک کرێی پۆژانه‌ی سزادراوانی

نەدایە، لیبوردن سنووردار بکرایە و سزادراوانی پێشتر نەدەبوايە زەوپیان
بدریتی و سزادانیشت زۆر توندتر بکرایە. بیگ لای واپوو کە سکواتەرەکان
ئەریستۆکراسی سروشتی ئوسترالیا بوون و پێشبینی کۆمەلگایەکی ئۆتۆکراتی
کرد کە لە لایەن ئەم نوخبەییەوه کۆنترۆل بکرایە. شتەکان بەو شیوەیە
نەپۆشیشتن کە بیگ دەیویستن.

لە کاتی ک دا بیگ دەیویست کاتژمێرە کە بۆ دواوە بگێڕیشتەوه، سزادراوانی
پێشتر و کوپان و کچانیان داوای مافی زیاتریان دەکرد. لە هەمووشی گرنگتر،
ئەوان دەیانزانی، هەرۆک لە ویلايەتە یەكگرتووەکان دا، بۆ قایمکردنی مافە
ئابووری و سیاسییەکانیان پێویستیان بە دەزگایانی سیاسی هەبوو کە
تیکەلای پێشوەستی بپارێدنیان بکا. ئەوان داوای هەلبژاردنیان کرد کە بتوانن
تیایان دا بە شیوەیەکی یەكسان بەشدارین و داوای دەزگایانی نوێنەرایەتی و
ئەنجومەنی ئەوتۆیان دەکرد کە بتوانن تیایان دا پلەو پایە بەدەستبھێنن.

سزادراوانی پێشتر و کوپان و کچانیان لە لایەن نووسەر و گەشتیار و
پۆژنامەنووس و لیام وینتۆرس سەرکردایەتیان کرا. وینتۆرس یەكێک بوو لە
سەرکردەکانی گەشتی یەكەم بەرەو چیاوانی شین کە ناوچەییەکی پرگیای
گەورەیی لەبەردەم سکواتەرەکان دا کردەوه. شارۆچکەییەك لەسەر ئەم چیاوانە
تا ئێستاش بە ناوی ئەووە ناوێراوه. ئەو لایەنگری سزادراوان بوو، پەنگە
لەبەر باوکی بویی کە تۆمەتی جەردەیی لە سەر جادەیی خێرای خرابووە پال و
دەبوايە بە گواستەنەوه بۆ ئوسترالیا پارێزبوايە بۆ قوتاربوونی لە دادگاییکردن و
ئەگەری سزادانی. لەم کاتەدا وینتۆرس داوکی کارێکی بەهێز بوو بۆ
دەستەبەرکردنی دەزگایانی سیاسی کراوەتر و ئەنجومەنیکی هەلبژێراو و
دادگاییکردن لە پێگەیی دەستەیی سویندخۆران بۆ سزادراوانی پێشتر و
خێزانەکانیان و کۆتاییهێنان بە گواستەنەوه بۆ نیوو ساوس ویلێس. ئەو
پۆژنامەییەکی دەرکرد بە ناوی ئوسترالی، کە لەو بە دواوە سەرکردایەتی
هێرشەکانی کرد بۆ سەر دەزگایانی سیاسی ئەو کاتە. مەکارسەر چارەیی
وینتۆرسی نەدەویست و بە دانیاییەوه حەزی لەو شتەکانە نەبوو کە ئەو داوای
دەکردن. ئەو لیستی ناوی لایەنگرانی وینتۆرسی پشکنی و بەم شیوەیە
وەسفیکردن:

- هر له وکاته وه هاتوته ئیره، سزادراوه به هه لواسین
- چه ندین جار له دواى عاره بانه وه قامچی لئیدراوه
- جوله که یه کی له نده نی
- جوله که یه کی خاوه ن باړی خواردنه وه که دواتر مۆله ته کی
- لئیه رگیراوه ته وه
- مه زاتچیه که له بهر ئه وه ی بازرگانی به کویلان وه کردوه
- گوئیزراوه ته وه
- نۆر جار لئیه قامچیکاری کراوه
- کورپی دوو سزادراو
- ساخته چیه که قه رزداریکی قورس بوه
- سه رکشیکی ئه مه ریکی
- پارێزه رێک که خاوه ن که سایه تیه کی نزمه
- غه ربیتک که له م دوایه دا له دوکانیکی موسیقادا شکسته یه ئاوه
- کچی دوو سزادراوی خواستوه
- کچیکی سزادراوی هه ئاوه که پیشتر ده ف لئیده ر بوه

به ره له سستی توندی مه کارسه ر و سکواته ره کان نه یه توانی شه پۆلی ناپه زاییه کان بوه سستینی له ئوسترالیا دا. داخوای بۆ ده زگایانی نوینه رایه تی به هیز نه ده توانا کپیکری. هه تا سالی ۱۸۲۳ پارێزگار که موزۆر به ته نیا فه رمانه وایی نیوو ساوس ویلسی کردبوو. له و سالا دا ده سه لاته کانی سنووردار کران له رێگه ی دامه زرانندی نه نجوومه نیکه وه که له لایه ن حکومه تی به ریتانییه وه ده سنیشانکرا بوون. له سه ره تا دا ده سنیشانکراوان له ناو نوخبه ی سکواته ر و سزانه دراوانه وه دیاریکرا بوون که مه کارسه ر یه کێک بوو له وانه، به لام ئه مه نه یه توانی تا سه ر به رده وامبی. له سالی ۱۸۳۱ دا پارێزگار پێچارد بۆرک له به رده م گوشاردا چه مایه وه و بۆ یه که مجار رێگه ی دا تا سزادراوانی پیشتر بینه نه ندای ده سته ی سویندخۆران. سزادراوانی پیشتر و له راستیدا چه ندین نیشه جیبوانی نوێ ئازاد ده یانویست گواسته وه ی سزادراوان له به ریتانیاه بۆ ئوسترالیا بوه سستینری چونکه له ناو بازای کاردا بووبوه هۆی پکابه ری و کرێی پۆژانه ی که مکردبووه. سکواته ره کان لایه نگری کرێی که م بوون، به لام

ئەوان دۆپاندیان. لە ساڵی ۱۸۴۰ دا گواستنەوه بۆ نیوو ساوس ویلس پاگیرا و لە ساڵی ۱۸۴۲ دا ئەنجومەنتیکی یاسادانان دامەزرا کە دوو لەسەر سیتی ئەنجومەنە کە هەڵدەبژێران و ئەوانی تر دادەنران. سزادراوانی پیشووش دەیاننوانی خۆیان بپالێون و دەنگبدەن ئەگەر مولکی تەواویان هەبواوە کە زۆربەیان هەیانبوو.

لە سالانی ۱۸۵۰ کان دا، ئوسترالیا مافی دەنگدانی بۆ پیاوانی سپیپێست دەستەبەرکرد. داخوازییەکانی هاوڵاتیان و سزادراوانی پیشتر و خیزانەکانیان زۆر لەو تێپەڕین کە ویلیام وینتۆرس یەکەمجار بیریلێکردبوو. لە راستیدا لەم کاتەدا ئەو کەوتبوو بەری پارێزگاره‌کان و سوور بوو لەسەر بوونی ئەنجومەنتیکی یاسادانانی هەڵدەبژێراو. بەلام بەهەمانشیوەی هەولەکانی مەکارسەر لەو بەر، وینتۆرس نەیتوانی شەپۆلی بەره‌و دەزگایانی سیاسی زیاتر کراوە بوەستێتی. لە ساڵی ۱۸۵۶ دا، ویلیامی فیکتۆریا کە لە ساڵی ۱۸۵۱ دا لە نیوو ساوس ویلس داتاشرابوو لەگەڵ ویلیامی تازمانیا بوونە یەکەم جێگا لە جیهان دا بۆ هێنانە ئارای دەنگدانی نەیتی کاریگەر لە هەلبژاردنەکان دا کە کپینی دەنگ و بەزۆر دەنگدانی وەستاند. ئەمڕۆش بە شیوازی ستانداردی پاراستنی نەیتی لە هەلبژاردنەکان دا دەلێن دەنگدانی ئوسترالی.

بارودۆخی سەرەتایی لە سیدنی و نیوو ساوس ویلس زۆر هاوشیوەی بارودۆخی جەیمستاون و فیرجینیا بوون ۱۸۱ سال لەو بەر، هەرچەندە نیشته‌جێیان لە جەیمستاون زۆربەیان کرێکاری خاوەن گرتێست بوون نە ک سزادراوان. لە هەردوو بارە کە دا بارودۆخی سەرەتایی بوازی دامەزراندنی دەزگایانی کۆلۆنیالی چه‌وسێنەری نەدا. هیچ کام لە کۆلۆنییەکان خاوەنی دانیشتوانی چڕ نەبوون تا بچەوسێنێنەوه و بە ئاسانی دەستیان نەدەگەیشته کاندزای بەنرخێ وەک ئالتون و زیو یان زەوی و بەروبومی ئەوتویان نەبوو کە ببواوە تەهۆی ئەوهی دامەزراندنی کێلگەیی کشتوکالی کۆیلان لە پووی ئابورییەوه شیابوین. بازرگانی کۆیلان هیشتا لە سالانی ۱۷۸۰ کان دا چالاک بوو، ئەگەر ئەو بازرگانییە مایەیی قازانج بواوە ئەوا نیوو ساوس ویلس پڕ دەبوو لە کۆیلان. بازرگانییە کە مایەیی قازانج نەبوو. هەردوو کۆمپانیای فیرجینیا و سەریازەکان و نیشته‌جێیانی نوێ کە نیوو ساوس ویلسیان بەرپۆه دەبرد لە بەرده‌م گوشاردا چه‌مینەوه و بەرەبەرە دەزگایانی ئابوری کراوەیان

دامه زړاند که شانبه شانی ده زگایانی سیاسی کراوه پهره یانسه ند. نه مه له نیو ساوس ویلس دا له نه نجامی خه باتیکي که متردا هاته دی به به راورد له گه ل نه و خه باتی له فیرجینیا کرابوو. هه موو نه و هه ولانه ی دواتر دران بو پیچه وانه کړدنه وه ی نه م ناراسته یه شکستیانه یئا.

ئوسترالیا، به هه مانشینو هی ویلایه ته یه کگرتوه کان، پیچکه یه کی جیاوازی به ره و ده زگایانی کراوه گرته به ر له چاو نه و پیچکه یه ی ئینگلته ره گرته به ر. هه مان نه و شوپشانه ی که ئینگلته ره ی هه ژاند له کاتی جه نگی ناوڅو دا و دواتریش شوپشی شکژدار دا له ویلایه ته یه کگرتوه کان یان ئوسترالیادا پیویست نه بوون له به ر نه و بارودوڅه جیاوازانه ی نه م ولاتانه تیا یان دا دامه زړان. هه رچه نده نه مه نه و نه ناگه یه نی که ده زگایانی کراوه به بی هیچ ململانییه ک دامه زړان و له میانه ی نه م پرۆسه یه دا پیویست بوو ویلایه ته یه کگرتوه کان کولونیا لیزمی به ریتانی وه ده رنی. له ئینگلته ره دا میژوویه کی دریژی فهرانپه ویلی په ها له نارادا بوو که ریشه ی قولی داکوتابوو، پیویستی به شوپشیک هه بوو تا ریشه کیچی بکا. له ویلایه ته یه کگرتوه کان و ئوسترالیا دا شتی وا له نارادا نه بوو. هه رچه نده له وانه یه لورد بالتیمور له میریلاند و جون مه کارسه ر له نیو ساوس ویلس هه ولیان دابی پوولی له وچه شنه ببینن، به لام نه یاننتوانی ده سه لاتی خویان به هیژیکي وا به سه ر کومه لگادا به سپینن که بییته هوی نه وه ی پلانه کانیا ن به ر بگرن. نه و ده زگا کراوانه ی له ویلایه ته یه کگرتوه کان و ئوسترالیا دامه زړان بونه هوی نه وه ی که شوپشی پیشه سازی به خیرایی له م خاکانه دا بلاوبیته وه و ده ست به ده وله مه ندبوون بکه ن. نه و پیچکه یه ی نه م ولاتانه له سه ری پویشتن له لایه ن کولونییه کانی وه ک که نه دا و نیوزیلاند گیرایه به ر.

پیچکه ی تریش به ره و ده زگایانی کراوه له نارادا بوون. ناوچه ی گه وره ی نه وروپای پوژئاوا پیچکه ی سییه میان به ره و ده زگایانی کراوه گرته به ر له ژیر کاریگه ری شوپشی فهرانسی دا که په هایي له فهرانسادا له ناوبرد و دواتریش زنجیره یه ک ململانیی له نیو دوله تان دا دروستکرد که چاکسازی ده زگایی له نه وروپای پوژئاوا دا بلاوکرده وه. ناکامه نابورییه کانی نه م چاکسازیبانه بریتییبوون له سه ره لدانی ده زگایانی کراوه له زوړبه ی ولاتانی نه وروپای پوژئاوا و شوپشی پیشه سازی و گه شه کړدنی نابوری.

شکاندنې بهرېهسته کان

شورشي فېره نسي

بؤ ماوه ی سى سده دى بهر له سالى ۱۷۸۹، فېره نسا له لايه ن پاشايه تيبه کي ره هاوه حوکمه د کړا. کومه لگای فېره نسي به سر سى به ش دا دابه شېبوو، که پتيان ده و ترا چين (نيسته يت) که بري تيبوون له نه رسته وکړاته کان (توبله کان) که چيني به که م و پياوani ئايني چيني دوهم و هه موو خه لکي تر چيني سييه ميان پتکده هيتا. هه ربه که له چينه جياوازه کان ياساي جياوازيان به سر دا جيبه جتده کړا و دوو چيني به که م مافي نه و توپان هه بوو که باقي دانيش توان نه يان بوو. توبل و پياوه ئايني به کان باجيان نه ده دا، له کاتيک دا ده بوايه هاوالاتيان چه ندين جوړي جياوازي باجيان بديا، نه مه ش شتيکي چاوه پتکړاو بوو له پرتميکي ره هاي وه که فېره نسا دا. له راستي دا کلنيسه ته نيا چاوپوشي ليتنه کړا بوو له داني باج، به لکو خاوهني زه ويوزاريکي زور و ده يتواني باجي خو ي به سر په نجه ده ران دا بسه پيتي. بنه مالهي پاشا و توبله کان و پياوani ئايني ژيانتيکي تيروته سول ده ژيان له کاتيک دا زور به ي چيني سييه م له هه ژاري ته واودا ده ژيان. ياسا جياوازه کان ته نيا پتيگي به که لکي نه دابوه توبل و پياوani ئايني، به لکو ده سالاتي سياسي پييه خشيبوون.

ژيان له شاراني فېره نسا ي سده دى هه ژده يه م دا زه حمه ت و ناته ندروستبوو. پيشه کاران له لايه ن سه نديکاياني به هيزه وه پتکړا بوون که داهاتي باشيان بؤ نه دماهي سه نديکا کان ده سته به رده کړد و پتيگيان له واني تر ده گرت تا به شداري له م کارانه دا بکه ن يان بزني سى نو ي دابه زرينن. نه وه ي پتيده و ترا پرتمي کون، شانازي به به رده وامي و سه قامگيري خو يه وه ده کړد. به شداري کړدن کارزانان و تاکاني به هره دار له کاره نوپکان دا ناسه قامگيري دروستده کړد و پتيگي پينه ده درا. نه گهر ژيان له شاره کان دا زه حمه ت بووي، نه وا ژيان له گونده کان دا خراپتر بوو. هه روه بينيمان، له م سه رده مه دا جوړه نيکس تريمه کاني به ندايه تي، که خه لکي به زه وييه وه گر يدابوو، ناچار يده کړدن کار بؤ لوړده فيوداله کان بکه ن و سه رانه يان بده ني، ده ميک بوو له پوکانه وه دا

بوو له فەرهنسادا. له گهل نه مهش دا، شوین گوړین له لایه ن په نجه رانه وه
سنووردار و کومه لیک سهرانه ی فیودالی هه بوون که ده بویه په نجه رانی
فه پهنسی بیاندایه به پاشا و توبله کان و کلنسا.

به له بهرچا وگرتنی هم پاشخانه، شوړشی فه پهنسی پووداویکی رادیکالی
بوو. له ۴۱ ثابی سالی ۱۷۸۹ دا نه نجوومه نی دامه زړینه ری نه ته وه یی، له
پنځه ی پشنیاز کردنی ده ستووریکی نویه وه، سه راپای یاسا کانی فه پهنسای
گوړی. یه که م بهندی ده ستووره که تیدا هاتوه:

(نه نجوومه نی نه ته وه یی سه راپای سیسته می فیودالی هه لده وه شینینه وه.
نه نجوومه ن بریارده دا له ناو ماف و سه رانه کانی نیستادا، چ فیودالی بن یان
جوړی تر، هه موو نه وانه ی هه لقولوی یان نوینه رایه تی به ندایه تی راسته قینه یان
مه عنه وی ده که ن به بی قه ره بوکرده وه هه لده وه شینینه وه).

بهندی نویه می ده ستووره که به رده وامبوو:

(نیمتیازه تابوریه کان، مه عنه وی بن یان راسته قینه له دانی باج دا بو
همیشه هه لده و شینینه وه. باج له هه موو هاو لاتیان و له هه موو مولکیک
وهرده گیرئ به هه مانشیوه و به هه مان پنځه. پلان ده گیرته بهر که به نویه وه
باج به شتیوه یه کی ریژه یی له لایه ن هه موانه وه ده دری ته نانه ت بو شه ش مانگی
دوه می نه مسالیش).

که واته له پرک دا شوړشی فه پهنسا سیسته می فیودالی هه لوه شانده وه
له گهل هه موو نه و نه رک و سه رانانه ی هم سیسته مه له خوی گرتیوون و به
ته وای به خشی نی توبل و پیاوani ثابینی له دانی باج په تکرده وه. به لام له
هه موویان رادیکالتر و ته نانه ت له و سه رده مه دا بیرشی لینه ده کرایه وه بریتیبوو
له بهندی یازده یه م که تیدا هاتوه:

(هه موو هاو لاتیان به بی جیاوازی له دایکوبونیان، مافیان هه یه بو هه موو
فرمانکه و پله و پایه یه کی بهرز، ثابینی یان مه دنی یان سه ربازی بی و هیچ
پیشه یه ن نرمی ناگه یه نی).

که واته یه کسان ی به رامبه ر یاسا بو هه موان هاته ئاراهه، نه که ته نیا له ژیان و
بزنی پوژانه یان دا، به لکو له سیاسه تیشدا. چاکسازیه کانی شوړش له دوی
۴۱ ثاب به رده وامبوون. له نه نجامدا هم چاکسازییانه ده سه لاتی کلنسا ی
هه لوه شانده وه بو دانانی باجی تاییه ت و پیاوani ثابینی کرده فرمانبه رانی

دهولت. له گڼ لابرډنی پوټه سیاسي و کومه لایه تیبه په قه کان دا، کوسپه سره کییه کانی به رده م چالاکیه ټابوریه کانیش هه لگیران. سه ندیکاو هه موو سنووردارکردنه پیشه ییه کان لابران و مهیدانیکي تهخت تری گه مه یان له ناو شاره کان دا دامه زړاند.

نهم چاکسازییانه هه نځاوی یه که م بوون به ره و کۆتیه یینان به ده سه لاتی پاشا په ها کانی فه پرنسا. چه ندین ده یه له نا ئارامی و جهنگ دوابه دای راگه یاندنه که ی ای ئاب سهریانه ئدا، به لام هه نځاویکی دوورکه وتنه وه له ده زگایانی په هاو چه وسینه ر نرا به ره و ده زگایانی سیاسی و ټابووری کراوه. نهم گۆرانکارییانه چاکسازي تری له ټابووری و سیاست دا به دواي خویدا هیئا و له کۆتایی دا بوونه هو ی دامه زړاندنی کۆماری سییه م له سالی ۱۸۷۰ دا، ئه ویش ئه و جوړه سیسته می په رله مانیه ی هیئا بۆ فه پرنسا که شوپشی شکۆدار له ئینگلته ره دا دهستی به دامه زړاندنی کردبوو. شوپشی فه پرنسا توندوتیژی و نازار و ناسه قامگیری و جهنگی زوری هیئایه ئاراهه، به لام سوپاس بۆ ئه و شوپشه، فه پرنسا له ناو ده زگا چه وسینه ره کان دا قه تیسې نه خوارد تا گه شه کردنی ټابووری و خوشگوزهرانی بوه ستینن، هه روه ک پژی مه په ها کانی ئه وروپای پۆژه لاتی وه که نه مسا - هه نگاریا و پوسیا کردیان.

ئایا چۆن پاشایه تی په های فه پرنسا گه یشته لیواری شوپشی ۱۷۸۹؟ له کاتیگ دا بینیمان که چه ندین پژی می په ها توانیان بۆ ماوه یه کی دریز بمیننه وه، ته نانه ت له ناوچه رگه ی چه قبه ستنی ټابووری و گیزاوی کومه لایه تی دا. هه روه ک زۆربه ی حاله ته کانی شوپش و گۆرانکاری پادیکالی، کۆبوونه وه ی چه ند فاکته ریگ پیگایان بۆ شوپشی فه پرنسا کرده وه، هه موو ئه مانه ش په یوه نندیان به و راستیی هه هه بوو که به ریتانیا به خیرایی ده بوه وولاتیکي پیشه سازی. بیگومان، ریچکه که، وه که هه می شه، په یوه ست (contingent) بوو، چونکه چه ندین ته قه لا له لایه ن پاشایه تیبه وه بۆ جیگیرکردنی پژی مه که شکسته یینا و ده رکه وت شوپشه که له گۆپینی ده زگایان له فه رهنسا و شوینه کانی تری ئه وروپا سه رکه توو تری بۆ له وه ی زۆرکه س له سالی ۱۷۸۹ دا بیرلیک ردبوو.

چه ندین یاساو ئیمتياز له فه پرنسادا پاشماوه ی چاخه کانی ناوه راست بوون. ئه وانه نه که ته نیا له به رژه وهندی چینی یه که م و دوه م بوون به به راورد له گڼ زۆربه ی دانیشتون دا، به لکو ئیمتياز ی هاوتای ئه وانه ی پاشایه تی شې بۆ

دابىنكردىبۇون. لويىسى چواردەيەم، پاشاي پۇژ، لە نىۋان سالانى ۱۶۶۱ بۇ ۱۷۱۵ دا، بۇ ماۋەي پەنجاۋ چوار سال فەرمانپەرۋايى فەرەنساي كىرد، ھەرچەندە ئەو لە سالى ۱۶۴۳ دا ھاتەسەرتەخت كاتىك تەمەنى پىنج سالان بوو. ئەو دەسلەتلى پاشايەتى پتەو كىرد و پىرۋسەي بەرەو پەھايى بەرەو پىشتىر برد كە چەندىن سەدە بەر لەو دەستىپىكىردىبوو. چەندىن پاشا راۋىژيان بەو ئەنجومەنە دەكرد كە پىئىدەوترا ئەنجومەنى پىاوماقۇلان كە لە ئەرىستۇكراتە سەرەككىيەكان پىكھاتبوو، لە لايەن تاجەو دەسنىشانەكران. ھەرچەندە بەزۇرى ئەنجومەننىكى راۋىژكارىي بوو، بەلام جەلەوگىرىيەكى شلى دەسلەتلى پاشاشى كىردىبوو. ھەر لەبەر ئەم ھۆيە لويىسى چواردەيەم بەبى كۆبۇنەو ھى ئەنجومەنەكە فەرمانپەرۋايىكىرد. لە ساىەي دەسلەتلى ئەم پاشايەدا فەرەنسا ھەندىك گەشەكردى ئابوورى ئەنجامدا - بۇ نمونە، لە رىگەي بەشدارىكردى لە بازىرگانى ئەتلەسى و كۆلۇنيالى دا. ۋەزىرە دارايىيە كارامەكەي لويىس، ژان باپتىس كۆلۇبىرت، لە ھەمانكات دا سەرپەرشتى پىشەسازى پىشتىگرىكراو و كۆنترۆلكرىاۋى حكومەتى دەكرد، كە جۆرىك بوو لە گەشەكردى چەوسىنەرەنە. ئەم گەشەكردى سىنوردارە بەشپەۋەي سەرەكى سوۋدى بە چىنى يەكەم و دوەم گەياند. لويىسى چواردەيەم دەيويست كە سىستەمى ۋەرگىرنى باج لە فەرەنسادا رىكبىخا چونكە زۆرجار دەۋلەت كىشەي دابىنكردى پارەي ھەبوو بۇ جەنگە يەك لە دۋاي يەكەكان و سوپا گەرەكەي و خەرجىيە زۆرەكانى خۇي و دەستۇپپەۋەندەكانى و كۆشكەكانى. بىتۋانايى حكومەت بۇ ۋەرگىرنى باج تەنانت لە بچوكتىن نۆبل، داھاتى حكومەتى بە تەۋايى سىنوردارىكردىبوو.

ھەرچەندە لەۋكاتەدا كە لويىسى شازدەيەم لە سالى ۱۷۷۴ ھاتەسەرتەخت گەشەكردى ئابوورى كەم ھەبوو، بەلام گۆرپانكارى گەرە لە كۆمەلگادا پوۋىدابوو. جگە لەمە، كىشە دارايىيەكانى پىشتىر گۆرپابوون بۇ قەيرانى دارايىيە جەنگى ھەت سالە لەگەل بەرىتانىادا لە نىۋان سالانى ۱۷۵۶ و ۱۷۶۳، كە تىايان دا فەرەنسا كەنەدەي لە دەست دا، زۆر گران لەسەر فەرەنسا كەۋتن. ژمارەيەك كەساىەتى ديار ھەۋلىيان دا بودجەي پاشايەتى فەرەنسا ھاۋسەنگ بىكەن لە رىگەي رىكخستەنەۋەي قەرەزەكان و زىادكردى باج. ھەندىك لەو كەساىەتتە ديارانە برىتىبۇون لە ئان پۆبەرت - جاك تۆرگۆت كە يەككە بوو لە بەناۋبانگىرتىن ئابورىنسانى ئەو سەردەمە و جاك نىكەر كە لە دۋاي شۆرپىش

پۆلى گەورەى گىپرا و چارلس ئەلگىزاندەر دى كالۆن. بەلام ھىچ يەككە لەمانە سەرکەتوونەبون. كالۆن وەك بەشكەك لە ستراتيژىيەكەى لويىسى شازدەيەمى پازىكرد كە كۆبوونەو بە ئەنجوومەنى پياوماقولاڻ بكا. پاشا و پراويزكاران چاوهرپى ئەوەيان دەكرد كە ئەنجوومەن بە چاكسازىيەكانى ئەو پازىبن، بە ھەمان ئەو شىوہەيەى كە چارلسى يەكەم چاوهرپىدەكرد پەرلەمانى ئىنگلىزى پازىبى خەرجىيەكانى سوپا بۆ شەركردن لەگەڵ سەكۆتەندەدا دابىنبكا كاتىك ئەو لە سالى ١٦٤٠ دا داواى كۆبوونەوہى پەرلەمانى كرد. ئەنجوومەنەكە ھەنگاويكى چاوهرپنەكراوى نا و برىارى دا كە تەنیا دەزگايەكى نوێنەر، كە ئەنجوومەنى گشتى بوو، دەتوانى ئەم چاكسازىيانە پەسەندبكا.

ئەنجوومەنى گشتى دەزگايەكى زۆر جياواز بوو لە ئەنجوومەنى پياوماقولاڻ. لە كاتىك دا ئەمەى داوى لە نۆبلەكان پىكھاتبوو، بەزۆرىش لەلايەن تاجەوہ لەناو ئەرىستۆكراتە سەرەككەكان دا ديارىدەكرا، ئەوہى يەكەمیان نوێنەرانى ھەرسى چىنەكەى لەخۆ گرتبوو. ئەنجوومەنى گشتى دواجار لە سالى ١٦١٤ دا كۆبوو. كاتىك ئەنجوومەنى گشتى لە سالى ١٧٨٩ دا لە فئىرساى كۆبوو، ھەر زوو دەرەكەوت كە ناگەنە ھىچ رېكەوتنىك. جياوازی قوول لە نۆوانيان دا ھەبوو، كاتىك چىنى سىيەم ئەمەى بە ھەيك زانى بۆ زىادكردنى دەسەلاتى سىياسى خۆى و ويستى دەنگى زياترى لە ناو ئەنجوومەنى گشتى دا ھەبى و نۆبلەكان و پياوانى ئاينى بىچەندووچون دژى وەستانەوہ. كۆبوونەوہكە لە ٥ مايسى سالى ١٧٨٩ دا كۆتايىھات بەبى ھىچ رېكەوتنىك جگە لە برىاردان لەسەر كۆبوونەوہى دەزگايەكى دەسەلاتدارتر، كە ئەنجوومەنى نەتەوہى بوو، بەمەش قەيرانى سىياسى قۆلبوو. چىنى سىيەم بەتايبەتى بازركان و بزنىسمان و پروفىشەنەل و پيشەكاران كە ھەمويان داواى دەسەلاتى زياتريان دەكرد، ئەم پەرەسەندنەيان وەك بەلگەيەكى زىادبوونى ھەيەتى خويان سەيردەكرد. لە ئەنجوومەنى نەتەوہى دا، ئەوان داواى پۆلى زياتريان لە بەرپۆرەبردنى كۆبوونەوہكان كرد و بەگشتيش داواى مافى زۆرتريان كرد. پالېشتى شەقام لە سەراپاى وولات دا بۆ ئەوان لەلايەن ئەو ھاوالاتىيانەى بەم پەرەسەندنە پشتنەستور بوون بوہ ھۆى دامەزراندنەوہى ئەنجوومەنەكە لە ٩ى تەموز دا وەك ئەنجوومەنى نەتەوہى ھاوالاتىيان.

لەم سەروەندەدا، ھەست و ھۆشى خەك لە وولات دا، بەتايبەتى لە پارىس

دا، بەرەو پادىكالى زياتر دەچوو. وەك كاردانە وەيەك، ئەو كۆنرەرقە تىقانى ئە دەورى لويىسى شازدەيەم بوون، لويىسيان پازىكرد كە وەزىرى دارايى پىفورمخووان، نىكەر، دەرېكا. ئەمەش بوە ھۆى پادىكالتىر كىردنى شەقام. ئەنجامەكەى برىتېبوو لە پەلاماردانە بەناوبانگەكەى باستىل لە ۱۴ تەمووزى سالى ۱۷۸۹ دا. لەم كاتە بەدواو، شۆرش بە گوپ دەستېپىكرد. نىكەر خرايەو سەر كارەكەى خۆى و شۆرشگىر ماركۆس لافاي كرايە بەرپىسى پاسەوانى نەتەوھى پارىس.

تەنانت لە پەلاماردانەكەى باستىل گرنگتر، دايەمىكى ناو ئەنجوومەنى نەتەوھى ھاۋلاتيان بوو كە لە ۴ ئابى سالى ۱۷۸۹ دا، پشت ئەستور بە متمانى تازە بەدەستېنراوى، دەستورى نوئى پەسەندكرد و بەھۆيەوە فېودالېزم و ئىمتىيازەكانى چىنى يەكەم و دوەمى ھەلۋەشانەوە. بەلام ئەم رادىكالىيە بوە ھۆى دابەشبوونى ئەنجوومەن چونكە چەندىن بۆچوونى جىاواز دەرپارەى شىۋەى داپشتەوھى كۆمەلگا لە ئارادا بوون. ھەنگاوى يەكەم برىتېبوو لە پىكھىتەننى يانەى ناوخۆى و لە ھەمووشيان گرنگتر يانەى رادىكالىيە جاكوبى بوو كە دواتر كۆنترۆلى شۆرشىكرد. لە ھەمانكات دا تۆبەكان بە ژمارەى زۆر ۋولاتيان بەجىدەھىشت كە پىيان دەوترا كۆچكاران. چەندىن كەس لەوانە ھانى پاشايان دەدا تا لە ئەنجوومەن جىابىتەوە و بۆخۆى يان بە ھاۋكارى ھىزە بىيانىيەكانى وەك نەمسا كە ۋولاتى پەسەنى شازن مارى ئەنتۆينى و ئەو شۆينەى زۆربەى كۆچكاران پىويانتىكردبوو، ھەلوئىست بنوئى. لەكاتىك دا خەلگىكى زۆرى سەر شەقامەكان ھەستيان بە ھەپەشە دەكرد دژى ئەو دەسكەوتانەى لە ماوھى دوو سالى پىشتەدا بەدەستېنرابوون، رادىكالىيەون تىنوتاۋى زياترسەند. ئەنجوومەنى نەتەوھى ھاۋلاتيان لە ۲۹ ئەيلولى سالى ۱۷۹۱ دا برپارى لەسەر دوا شىۋازى دەستور دەرکرد و فەپەنساي كىردە پاشايەتتەكى دەستورى لەگەل مافى يەكسان بۆ ھەموو پىياوان و نەھىشتەنى ئەرك و سەرەنەى فېودالى و كۆتايىيەتەننى ھەموو سىنوردار كىردىكى بازىرگانى كە لە لاين سەندىكانەوە سەپىنرابوون. فەپەنسا ھىشتا ھەر پاشايەتى بوو، بەلام پاشا پۆلى كەمى ھەبوو، لە راستىشدا تەنانت ئازادى خۆشى نەبوو.

بەلام دواتر دايەمىكى شۆرش بە شىۋەيەك گۆرپانكارى بەسەرداھات كە

شياوى گەپانەوہ بۇ دواوہ نەبوو بەھۇى ئەو جەنگەى لە سالى ۱۷۹۲ دا بەرپا بوو لە نىوان فەرەنساو "ھاوپەيمانىيەكەم" بە سەرۆكايەتى نەمسا. جەنگ ئىرادە و پادىكالىزمى شۆپشگىتپانى زيادکرد و لەگەل ئەویش دا ئىرادەو پادىكالىزمى جەماوەر (ئەوانەى پىيان دەوترا سانز كولوتس كە ماناى "پانتۆلى كورت" بوو چونكە پارەيان نەبوو ئەو پانتۆلانە لەپىيكەن كە ئەو كاتە مۆدىل بوو). ئاكامى ئەم پرۆسەيە برىتییوو لە سەرھەلدانى ماوہيەك كە بە تىرۆر ناسراوہ، بەسەرکردايەتى تاقمىكى جاكوبىيەكان كە پۆبزپىرى و سەينت جەست سەرکردايەتيان دەکرد و ترس و تىرۆر بلایووہ، دواى ئەوہى لويىسى شازدەيەم و ماری ئەنتۆنى ئەلۆاسران. ئەمەش ئەك تەنيا بوہ ھۇى ھەلۆاسىنى ژمارەيەك لە ئەريستۆكراتەكان و كەسانى دژەشۆرش، بەلكو چەندىن كەسايەتى سەرەكى خودى شۆرشىش لەوانەش سەرکردە ناسراوہكانى وەك برىسۆت و داننۆن و دىزمۆلىنس ھەلۆاسران.

ھەر زوو تىرۆر لە كۆنترۆل دەرچوو، تا لە تەموز ۱۷۹۴ دا بە ھەلۆاسىنى سەرکردەكانى خودى تىرۆر لەوانە پۆبزپىرى و سەينت جەست كۆتايىيات. دواى ئەوہ قۇناخىكى سەقامگىرىي پىژەيى دەسپىيەكرد، يەكەمجار لە ساىەى ئىدارەيەكى تا پادەيەك ناشايستەدا لە نىوان سالانى ۱۷۹۵ و ۱۷۹۹ دا و دواترىش بە چركردنەوہى زياترى دەسەلات لە دەستى ئەنجومەنىكى سى كەسى دا كە لە دوكتۆس و سايس و ناپليۆن بۇناپارت پىكەتابوو. ھەر لەماوہى ئەو ئىدارەيەدا بوو جەنەرالى لاو ناپليۆن بۇناپارت لە پىگەى سەرکەوتنە سەربازىيەكانىوہ ناويانگى پەيداكردبوو، كاريگەريشى لە دواى سالى ۱۷۹۹ ھوہ زياديكرد. ھەر زوو ئەنجومەنەكە بوہ جىگەى فەرمانرەوايى ناپليۆن بە تەنيا.

سالانى نىوان ۱۷۹۹ و كۆتايى دەسەلاتى ناپليۆن لە سالى ۱۸۱۵ دا، زنجىرەيەك سەرکەوتنى سەربازى مەزنيان بەخۆوہ بىنى بۇ فەرەنسا، لەوانە سەرکەوتنەكان لە ئۆستەرلىتز و جىنا ئۆرستاد و اگرام كە زۆربەى ئەوروپاي ھىنايەسەرچۆك. ئەم سەرکەوتنە پىگاخۆشكاربوون بۇ ئەوہى ناپليۆن ئىرادەى خۆى و چاكسازىيەكانى و كۆدى ياسايى خۆى بەسەر ناوچەيەكى فراوان دا بسەپىنى. كەوتنى ناپليۆن لە دواى دوا شكستھىنانى لە سالى ۱۸۱۵ دا، ماوہيەكى سىگوشىن و سنوورداركردى مافى سياسى و گەپانەوہى

پاشایه تی فەرهەنسی بە سەرۆکایەتی لویسی ھەژدەھەم لە گەڵ خۆی دا ھێنا. بەلام ھەموو ئەمانە تەنیا سەرھەڵدانی دەزگایانی سیاسی کراوەیان ھێواش کردەوہ.

ئەو ھێزانە بە ھۆی شۆڕشی ١٧٨٩ ھوہ ھاتنە ئاراوہ، کۆتاییان بە پرەھایی فەرهەنسی ھێنا و بە شیۆھەکی ھەتمی، ھەرچەندە بە ھێواشی، بوونە ھۆی سەرھەڵدانی دەزگایانی کراوہ. فەرهەنساو ئەو ناوچانە تی تری ئەوروپا کە چاکسازییە شۆڕشگێڕانەکانیان بۆ گوێزرایەوہ، بەشدارییان لە پرۆسەی بەپیشە سازیبوون دا کرد کە لە سەدە تی تۆزدەھەم دا لە بلایوونەوہ دا بوو.

ھەناردەکردنی شۆرش

لە ساتەکانی بەر لە شۆڕشی فەرهەنسی سالی ١٧٨٩ دا، لە ھەموو ئەوروپا دا گوشاری زۆر خرابوہ سەر جولەکان. بۆ نمونە، لە شارێ فەرانکفۆرتی ئەلمانێ دا، ژیان و گۆزەرانیان بە پێی ئەو فەرمانانە تی لە یاساکان دا دیاریکراوون و لە چاخەکانی ناوہ پاستەوہ مابوونەوہ، پێکخراوون. جولەکەکانی فەرانکفۆرت لە پێنج سەد خێزان زیاتر نەبوون و پتووست بوو ھەموویان لە بەشیکی بچوکی دیوارکراوی شارەکە دا بژیا نایە کە پێیدەوترا یودنگاسی، گەرەکی جولەکان، ئەوان نەیان دەتوانی لە شەوان داو پۆژانی یەکشەمەو بۆنەکانی مەسیحیەکان دا گەرەکەکانیان بە جێبھێڵن.

ھەتا بلتی یودنگاسی قەرەباڵغوو. چارەکە میلێک درێژ و پانیەکە تی لە دوازە پێ زیاتر نەبوو، لە ھەندێک جێگا دا کە مەتر بوو لە دە پێ. جولەکەکان لە ژێر چەوساندنەوہ و چاودێری بەردەوام دا دەژیا. ھەموو سالیک لە دوو خێزان زیاتر مۆلەتی چوونە ناو گەرەکەکانیان نەبوو، زیاتر لە دوازدە کەپل بۆیان نەبوو ژیا نی ھاوسەرێتی پێکبھێنن و دەبوا یە تەمەنی ھەردوکیان لە سەر و بیست و پێنج سالەوہ بوا یە. جولەکان نەیان دەتوانی کاری کشتوکال بەکەن و نەیان دەتوانی بازەرگانی بە چەک و بەھارات و شەراب و دانەوێڵەوہ بەکەن. تا سالی ١٧٢٦ دەبوا یە پۆشاکی جیاکاری تایبەت لە بەریکەن، کە بریتی بوو لە دوو ئەلقە ھاوچەقی زەرد بۆ پیاوان و پەچە یەکی خەت خەت بۆ ژنان. ھەموو جولەکان دەبوا یە جۆریکی تایبەت باجی خانوویان بدایە.

کاتیک شۆرشى فەرهەنسى تەقىيەو، بزنسمانىكى سەرکەوتوى گەنج، مایەر ئامسچیل پۆزچایەلدە یودنگاسى فرانکفۆرت دا دەژیا. لە سەرەتای ۱۷۸۰ دا، پۆزچایەلدە وەک سەوداکاریکی شارەزای بواری پارەى کانسزایی و کانسزای توحەفیات جیگای خۆی لە فرانکفۆرت دا کردبوو، بەلام بە هەمانشیوەى جولەکەکانى تر ئەو نەیتوانى بزنس لە دەرەوێ گەرەکی جولەکان بکاتەوێ یان تەنانت لە دەرەوێ ئەو گەرەکش دا بژى.

ئەمە هەمووی بەرەو گۆپان پۆشت. لە سالی ۱۷۹۱ دا ئەنجومەنى نەتەوێ فەرهەنسا جولەکانى فەرهەنساى ئازادکرد. سوپاکانى فەرهەنسا کە ئەو کاتە راینلاندیان داگیرکردبوو، جولەکەکانى ئەلمانیاى پۆژئاواشیان ئازادکرد. کاریگەرى ئەمە لە فرانکفۆرت دا زۆر لەناکاو و تا پادەیهکی زۆریش نائەنقەست بوو. لە سالی ۱۷۹۶ دا فەرهەنسا فرانکفۆرتى بۆردومانکرد و لەم پڕۆسەیدا نیوێ یودنگاسى وێرانکرد. نزیکەى دوو هەزار جولەکە بێمال بوون و دەبوايە بۆ دەرەوێ گەرەکە بگوێزێنەوێ. خێزانی پۆزچایەلدە ناو ئەو کەسانەدا بوون. کاتیک لە دەرەوێ گەرەکە بوون، لەو پڕسا جۆراوجۆرانی کە کارزانی لى قەدەخەکردبوون، پزگاریان بوو. ئەوان توانیان ئەو هەلە نوێیە بۆ دامەزراندنى بزنس بقۆزنەوێ، لەوانە ئیمزاکردنى گریبەستیک بوو بۆ دابینکردنى دانەوێڵە بۆ سوپای نەمسا، ئەمەش شتیک بوو لەو بەر پزگایان پێنەدەرا بیکەن.

لە کۆتایی دەیه کەدا، پۆزچایەلدە یەکیک بوو لە جولەکە دەوڵەمەندەکانى فرانکفۆرت و بوێ بزنسمانىکی باش دامەزراو. دەبوايە پزگاربوونى تەواو تا سالی ۱۸۱۱ چاوەرپێبکرایە کە دواجار لە لایەن کارل فۆن دالبیرگ خرایەگەر، کە لە کاتی پزکخستەوێ ئەلمانیا لە لایەن ناپلیۆنەوێ لە سالی ۱۸۰۶ دا کرایە دۆقێ مەزنى فرانکفۆرت. مایەر ئامسچیل بە کۆپەکەى ووت "تۆ ئیستا هاوڵاتییت"

ئەم پێشەواتانە کۆتاییەنەمێنا بە خەبات بۆ ئازادی جولەکان، چونکە دواى ئەوێش پێچەوانەبوونەوێ لەو پڕۆسەیدا پووی دا بەتایبەتى لە کۆنگرەى فیهەنای سالی ۱۸۱۵ دا، کە بۆ یەکلاییکردنەوێ بارودۆخى سیاسى دواى ناپلیۆن سازکرا. بەلام بۆ خێزانی پۆزچایەلدە گەرەنەوێ بۆ گەرەکی جولەکان نەمابوو. مایەر ئامسچیل و کۆپەکانى ماوێیهکی کەم دواى ئەوێ بوونە خواوێ

گه‌وره‌ترین بانک له ئه‌وروپای سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م دا و لقیان له فرانکفۆرت و له‌نده‌ن و پاریس و ناپۆلی و فیه‌نادا کرده‌وه.

ئه‌مه‌ش پووداویکی دابراو نه‌بوو. یه‌که‌مجار سوپا شوپشگیتیه‌کانی فه‌ره‌نسا و دواتریش ناپلیۆن چه‌ندین ناوچه‌ی فراوانی ئه‌وروپای داگیرکرد. ئه‌و ده‌زگایانه‌ی له ئارادا بوون له هه‌موو ئه‌و ناوچه‌یه‌ی داگیرباندیه‌کردن به زۆری پاشماوه‌ی چاخه‌کانی ناوه‌پاست بوون و ده‌سه‌لاتی پاشایان و میران و نۆبلائیان به‌هێزکردبوو. بازرگانی ناو شاران و ده‌ره‌وه‌ی شارانیان سنووردارکردبوو. به‌ندایه‌تی و فیودالیزم له زۆربه‌ی ئه‌م ناوچه‌یه‌دا جێگه‌ی بایه‌خی زیاتر بوون له چاو فه‌ره‌نسادا. له ئه‌وروپای پۆژه‌لات دا، له‌وانه‌ پروسیا و به‌شی هه‌نگاریای ئیمپراتۆریه‌تی نه‌مسا - هه‌نگاریا، به‌ندان به زه‌وییه‌کانه‌وه به‌سترا‌بوونه‌وه. له پۆژئاوا دا ئه‌م جۆره به‌ندایه‌تییه‌ تونده له ئارادا نه‌ما‌بوو، به‌لام په‌نجده‌ران خرابوونه ژێر باری چه‌ندین جۆره باج و کرێ و کارکردنی بێگارییه‌وه له لایه‌ن لۆرده فیوداله‌کانه‌وه. بۆ نمونه، له قه‌واره‌ی ناساو- یوسینجن دا په‌نجده‌ران خرابوونه ژێرباری ۲۳۰ شیوه‌ی جیاوازی پاره‌دان و کرێ و خزمه‌تگوزارییه‌وه. یه‌کێک له‌و باجانه بریتیبوو له‌و پاره‌یه‌ی که ده‌بوا‌یه دوا‌ی کوشتنه‌وه‌ی ئازهل بدرایه و پێیده‌وترا باجی یه‌ک له‌سه‌ر ده‌ی خوێن و له هه‌مانکات باجی یه‌ک له‌سه‌ر ده‌ی هه‌نگ و میویش هه‌بوون. ئه‌گه‌ر مولکێک بفروشرایه یان بکرایه، ئه‌وا ده‌بوا‌یه پاره بدرایه‌ته لۆرده‌که. ئه‌وسه‌ندیکیانه‌ی هه‌موو جۆره چالاکییه‌کی ئابووریان له ناو شاره‌کان دا ڕێکخستبوو، له‌م ناوچه‌یه‌دا به‌هێزتر بوون له‌چاو فه‌ره‌نسادا. له شاره‌کانی پۆژئاوا‌ی کۆلۆن و ئاخ‌ن به‌کارهێنانی ئامیره‌کانی چنێن و پستنی لۆکه له لایه‌ن سه‌ندیکا‌کانه‌وه ڕێگریان لێکرا. چه‌ندین شار، هه‌ر له بێرن له سویسرا، تا فلۆره‌نس له ئیتالیا، له لایه‌ن چه‌ند خێزانی‌که‌وه کۆنترۆل‌کرا‌بوون.

سه‌رکرده‌کانی شوپشی فه‌ره‌نسا و دواتریش ناپلیۆن شوپشیان بۆ ئه‌م ناوچه‌ گواسته‌وه و په‌هاییان له‌ناو‌برد و په‌یوه‌ندییه‌کانی فیودالی زه‌وییان کۆتایی‌پێهێنا و سه‌ندیکا‌کانیان هه‌لوه‌شاند‌وه و یه‌کسانییان له‌به‌رده‌م یاسادا سه‌پاند. که گرن‌گترین لایه‌نی سه‌روه‌ری یاسایه و له چاپته‌ری داها‌تو‌دا به درێژی باسیده‌که‌ین. له‌به‌ر ئه‌وه شوپشی فه‌ره‌نسا نه‌ک ته‌نیا فه‌ره‌نسا، به‌ل‌کو زۆربه‌ی ناوچه‌کانی تری ئه‌وروپای ئاماده‌کرد بۆ ده‌زگایانی کراوه و ئه‌و گه‌شه

ئابدورېيەى ئەم دەزگایانە ھېتایانە ئاراوہ .

ھەرەكەت بېنینمان، چەندىن ھېزى ئەوروپى، كە ئەم پەرەسەندەنەى
فەرەنسە تۆقاندەبۇنى، لە دەورى نەمسا كۆبۇنەوہ و لە سالى ۱۷۹۲ دا
پەلامارى فەرەنسايان دا، بە بېانوى ئازادكردنى لويس پاشاي شازدەيەم،
بەلام لە راستیدا بۆ لەناوېردنى شۆپشى فەرەنسە بوو. چاوەپوانىيەكان بە
جۆرىك بۇون كە ئەو سوپا كاتىيانەى لە لاىەن شۆپشگېرپانەوہ خرابۇنە
بەرەكانى جەنگەوہ ھەر زوو تىكەدەشكېنرېن، بەلام دواى ھەندىك شكستى
سەرەتايى، سوپاكانى كۆمارى نوپى فەرەنسە سەرگەوتوو بۇون لە جەنگىك دا
كە لەسەرەتادا تەنیا جەنگىكى بەرگرى بوو. چەندىن كېشەى پىكخراوہىي لە
فەرەنسەدا ھەبۇون كە دەبوايە چارەسەرېكرانايە، بەلام فەرەنسىيەكان لە
بوارى چەندىن نوپكارى سەرەكى دا لەپېش وولاتانى ترەوہ بۇون. خزمەتى
سەربازى ناچارىي كە لە سالى ۱۷۹۲ دا ھېتزاىە ئاراوہ، دەرەفەتى داىە
فەرەنسىيەكان تا سوپاي گەرە ئامادەبكەن و پېشكەوتنە سەربازىيەكان
پەرەپېدەن كە لە بالادەستى تەواو نزيكيان بكاكەوہ، تەنانت پېش ئەوہى
بەرە بەناوبانگە سەربازىيەكانى ناپليۆن بېتە مەيدانەوہ .

سەرگەوتنە سەربازىيە سەرەتاييەكان ھانى سەرگەردەكانى كۆمارى دا تا
سنوورەكانى فەرەنسە فراوانبەكەن و چاويشيان خستە سەر دامەزراندنى
ناوچەيەكى بەرەست لە نپوان كۆمارە نوپىكەو پاشايەتییە دژەكانى پروسيا و
نەمسا. ھەر زوو فەرەنسىيەكان ھۆلەنداي نەمسا و پارىژگا يەكگرتوہكانيان
داگىركرد بەتايبەتى بەلچىكا و ھۆلەنداي ئەمپۇر. فەرەنسە زۆربەى ناوچەكانى
سويسراى ئەمپۇريان داگىركرد. لەم سى شوپنەدا فەرەنسە لەماوہى ۱۷۹۰ كان
دا دەسەلاتى بەھېزى ھەبوو.

لە سەرەتادا مەملەتتى توند لەسەر ئەلمانیا ھەبوو، بەلام لە سالى ۱۷۹۵ دا،
فەرەنسە بە تەواوى كۆنترۆلى راپنلاندى كردبوو، كە بەشى پۆژئاواى ئەلمانىيە
و دەكەوتتە كەنارى پۆژئاواى پووبارى راپن. پروسىيەكان بە پىي پەيمانى باسيل
ناچاركران مە بۆ ئەم راستىيە بدەن. لە نپوان سالانى ۱۷۹۵ و ۱۸۰۲، راپنلاند لە
بندەستى فەرەنسە دا بوو، بەلام ناوچەكانى تىرى ئەلمانىا لە دەرەوہى
دەسەلاتى فەرەنسىيەكان دا مانەوہ. لە سالى ۱۸۰۲ دا راپنلاند بە فەرمى
تېھەلكېشى فەرەنسە كرا.

نەخشەى (۱۷): ئىمپىراتۆرىيەتى ناپلىيون

ئىتالىيا لە ماۋەى نىۋەى دۈمى سالانى ۱۷۹۰ ەكان دا ۋەك مەيدانى سەرەكى جەنگ ماىۋە و نەمساش ۋەك بەرھەستكار. ساقۇى لە سالى ۱۷۹۲ دا لايەن فەرەنسساۋە داگىركراۋ خرايە سەر فەرەنسسا و بارودۇخەكە بە چەقبەستۋىيى ماىۋە تا داگىركردنەكەى ناپلىيون لە نىسانى سالى ۱۷۹۶ دا. لە سەرەتاي سالى ۱۷۹۷ دا لە ميانەى يەكەم ھەلەمتى سەرەكى لە ئەۋروپادا، ناپلىيون نىزىكەى ھەموو باكۋورى ئىتالىيەى داگىركرد جگە لە فېنس كە لە لايەن نەمسايىيەكانەۋە داگىركرا. پەيمانى كامپۇ فۆرمىۋ كە لە سالى ۱۷۹۷ لەگەل نەمسا مۆركرا، جەنگى ھاۋپەيمانىيى يەكەمى كۋتاييپېتېنا و دانى بە ژمارەيەك كۆمەرى باكۋورى ئىتالىيادا نا كە لە لايەن فەرەنسساۋە كۋنرۇلكرابسون. بەھەرچال، فەرەنسىيەكان تەنەت دۋاى ئەم پەيمانەش بەردەوامبۈن لە فراۋانكردى دەسلەتتى خۇيان بەسەر ئىتالىيادا و دەۋلەتەكانى پاپايى داگىركرد و لە نازارى سالى ۱۷۹۸ دا كۆمەرى پۇمايان دامەزراند. لە كانۇنى دۈمى ۱۷۹۹

دا ناپۆلی داگیرکرا و کۆماری پارسنۆپیا دامه‌زێنرا. جگه له قینس، که له بندهستی نه‌مسادا مایه‌وه، فه‌ره‌نسییه‌کان کۆنترۆلی هه‌موو نیمچه دورگه‌ی ئیتالیا یان کرد چ به‌ شێوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ هه‌روه‌ک له‌ حاله‌تی ساقۆی دا یان له‌ پێگه‌ی ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ی دایانمه‌زاندن، وه‌ک کۆماره‌کانی سیزئه‌لپاین و لیگوریا و پۆما و پارسنۆپیا.

له‌ جه‌نگی هاوپه‌یمانیی دوهم دا له‌ نیوان سالانی ۱۷۹۸ و ۱۸۰۱ دا سه‌رکه‌وتن و شکستی زیاتر پوویاندا، به‌لام له‌ کۆتایی دا فه‌ره‌نسییه‌کان به‌ شێوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی بالاده‌ستی خۆیان پاراست. سوپا شوپشگێره‌کانی فه‌ره‌نسا هه‌ر زوو ده‌ستیان به‌ ئه‌نجامدانی پرۆسه‌یه‌کی چاکسازی رادیکالی کرد له‌ ناوچه‌یه‌ی داگیریان کردبوون و پاشماوه‌کانی به‌ندایه‌تی و په‌وه‌ندییه‌ فیودالییه‌کانی زه‌وی یان هه‌له‌وه‌شاندوه و یه‌کسانییان به‌رامبه‌ر یاسا سه‌پاند. پێگه‌ و ده‌سه‌لاتی تایبته‌ له‌ پیاوانی ئاینی سه‌ندرایه‌وه و سه‌ندیکی ناوچه‌ شاریه‌یه‌کان وه‌لاخران یان به‌لایه‌نیکه‌مه‌وه زۆر لاواز بوون. ئه‌مه‌ هه‌ر زوو له‌ هۆله‌ندای نه‌مسادا دواگیرکردنی له‌ لایه‌ن فه‌ره‌نساوه‌ له‌ سالێ ۱۷۹۵ دا جێبه‌جێکرا و به‌هه‌مانشێوه‌ش له‌ پارێزگا یه‌کگرتوه‌کان دا که‌ فه‌ره‌نسییه‌کان کۆماری باتاڤیا یان تیا دا دامه‌زاند و ده‌زگایانی سیاسی زۆر هاوشێوه‌ی ئه‌وانه‌ی فه‌ره‌نسیان تیدا دروستکرد. له‌ سوپسراش باره‌وه‌که‌ هاوشێوه‌بوو، سه‌ندیکاكان، سه‌ره‌پای لۆرده‌ فیوداله‌کان و کلیسا، تیکشکێنران و ئیمتیازه‌ فیودالییه‌کان لا‌بران و سه‌ندیکاكان هه‌له‌وه‌شێنانه‌وه و ده‌ستیان به‌سه‌ردا گیرا. ئه‌وه‌ی له‌ لایه‌ن سوپا شوپشگێره‌کانی فه‌ره‌نساوه‌ ده‌ستیپێکرا، به‌ شێوه‌یه‌ک له‌ شێوه‌کان له‌ لایه‌ن ناپلیۆنه‌وه به‌رده‌وامی پێدرا. ناپلیۆن زۆر ئاره‌زوویه‌کرد که‌ کۆنترۆلی توندی ئه‌و ناوچه‌ بکا که‌ داگیرده‌کردن. ئه‌مه‌ش هه‌ندێجار له‌ پێگه‌ی ئه‌نجامدانی پێکه‌وتن بوو له‌گه‌ڵ نوخبه‌ ناوخۆیه‌یه‌کان یان دانانی ئه‌ندامانی خێزانه‌که‌ی خۆی یان که‌سانی نزیکه‌ی وه‌ک به‌رپرسی ئه‌و شوێنانه‌، هه‌روه‌ک له‌ کاتی ده‌سه‌لاته‌ کورته‌خایه‌نه‌که‌ی دا پووی دا له‌ ئیسپانیا و پۆلۆنیا. به‌لام ناپلیۆن ویستی راسته‌قینه‌شی بۆ به‌رده‌وامی و قولکردنه‌وه‌ی چاکسازییه‌کانی شوپش هه‌بوو. له‌ هه‌مووی گه‌رنکتر، ئه‌و یاسای پۆما و ئایدیاکانی یه‌کسانی به‌رامبه‌ر یاسا له‌ سیسته‌میکی یاسایی دا پێکخست و دواتر به‌ سیسته‌می ناپلیۆن ناسرا. ناپلیۆن وه‌ک مه‌زنترین میراتی خۆی ده‌پروانیه‌ ئه‌م سیسته‌مه‌ و ویستی له‌ هه‌موو ئه‌و ناوچه‌دا بیسه‌پێتی که‌ داگیرکردن.

بېنگومان ئەو چاكسازىيانەى لە لاىەن شۆرپىشى فەپەنسا و ناپليۆنەو
سەپتەنران، وەنەبى شياوى گېرپانەو بۆ دواو نەبووین. لە ھەندى جىگادا، وەك
ھاتقەر لە ئەلمانیا، ماوہیەكى كەم دواى نەمانى ناپليۆن نوخبە كۆنەكان
دانرانەو و زۆربەى ئەو دەسكەوتانەى فەپەنسىيەكان بەدەستیان ھێنابوون
لەناوچوون. بەلام لە چەندین جىگای تر دا، فیدوالىزم و سەندىكاكان و
تۆبلەكان بە شىوہیەكى ھەمیشەى لەناوبران یان لاوازكران. بۆ نموونە، تەنانت
دواى ئەوہى فەپەنسىيەكانىش پۆششتن، لە چەندین حالەت دا كارىگەرى
سىستەمە ياسايیەكەى ناپليۆن ھەر ماہەوہ.

بە شىوہیەكى گشتى سوپاكانى فەپەنسا مەینەتییەكى زۆریان لە ئەوروپادا
دروستكرد، بەلام ئەوان بارودۆخەكەیان بە شىوہیەكى پادىكالى گۆپى. لە
زۆربەى ئەوروپادا ئەوہى لەناوچوون بریتیبوون لە پەيوەندییە فیدوالییەكان و
دەسەلاتى سەندىكاكان و كۆنترۆلى پەھای پاشایان ومیران و دەستگرتنى
پیاوانى ئاینى بەسەر دەسەلاتى ئابوورى و كۆمەلایەتى و سیاسى دا و
ھەلتەكاندى بناخەى پڑىمى كۆن كە بەشىوہى ناہەكسان و لەسەر بنەماى
پىگەى لە دایكبوون مامەلەى لەگەڵ خەلك دا دەكرد. ئەم گۆرانكارىیانە ئەو
جۆرە دەزگا ئابوورىیە كراوانەیان دروستكرد كە دواتر بواری پەخساند تا
بەپیشەسازىبوون لەو شویتانەدا پەگ داکوتى. بە ھاتنى ناوہراستى سەدەى
تۆزدەھەم بەپیشەسازىبوون لە نزىكەى ھەموو ئەو جىگایانەى لە ژێر كۆنترۆلى
فەپەنسادا بوون بەخىرابى لە بلایونەوہدا بوو، لە كاتىك دا جىگایانى وەك
نەمسال ھەنگاریا و روسیا كە فەپەنسا داگیرى نەكردن و پۆلۇنیا و ئیسپانىا كە
داگیركردنیا لەلاىەن فەپەنساوہ كاتى و سنووردار بوو، بە زۆرى لە شویتى
خۆیان چەقیانبەست.

گەران بە دواى مۆدىرنىتى دا

لە پاىزى سالى ۱۸۶۷ دا، ئۆكۆبۆ تۆشىمىچى، كە كاربەدەستىكى بالای
ناوچەى دەسەلاتى ساتسوماى فیدوالى یابانى بوو، لە ئىدۆى پايتەختەوہ كە
تۆكیۆى ئەمروہ گەشتىكرد بۆ شارى یاماگۇچى. لە ۱۴ تشرىنى بەكەم دا
لەگەڵ سەركردەكانى ناوچەى دەسەلاتى چۆشۆ كۆبۆوہ. ئەو پىشنىازىكى
ساكارى ھەبوو: ئەوان ھێزەكانیان بەكەخن و سوپاكانیان بەرەو ئىدۆ بخەنەپى

و بنه ماله‌ی شوگەن، فەرمانرەوای یابان لە ناو بەرن. ئۆکۆیۆ تۆشیمیچی بەر لەو
سەرکردەکانی ناوچە‌ی دەسەڵاتی تۆسا و ئاکای پارێزکەربوو. کاتێک
سەرکردەکانی چۆشۆ‌ی بەهێزیش پارێزبوون، ھاوپەیمانی نەینیی ساتچۆ
پێکھێنرا.

لە ساڵی ۱۸۶۸ دا یابان لە پووی ئابوورییەو وولاتێکی دواکەوتوو بوو. لە
ساڵی ۱۶۰۰ ەو لە لایەن بنه‌ماله‌ی تۆکۆگاوا کۆنترۆلکرا بوو کە
فەرمانرەواکانیان لە ساڵی ۱۶۰۲ دا ناوێشانى شوگەن (فەرماندە)یان لە خۆیان
نابوو. ئیمپراتۆری یابان کە نارخرا بوو، تەنیا پۆلی تەشریفاتى بۆ ما بۆو.
شوگەنەکانى تۆکۆگاوا ئەندامانى بالادەستى چینیکی لۆردى فیودالى بوون کە
فەرمانرەوایەتى ناوچەکانى ژێردەسەڵاتی خۆیان دەکرد و باجیان
لێوهرده‌گرتن، یەکیک لە ناوچانەش ناوچە‌ی دەسەڵاتی ساتسوما بوو کە لە
لایەن بنه‌ماله‌ی شیمازو فەرمانرەوایی دەکرا. ئەم لۆردانە بە ھاوکاری ساموورایی
بەناوبانگ کە سەربازانى بەکرێگراو بوون، کۆمەلگایەکیان بەپێوەدەبرد کە
ھاوشیوە‌ی کۆمەلگایانى ئەوروپای چاخەکانى ناوەرپاست و خاوەن کاتەگۆری
پیشەیی توند و سنووردارکردنى بارزگانی و باجیکی زۆر لە سەر جووتیاران
بوو. شوگەن لە ئیدۆ و فەرمانرەوایی دەکرد و لەویدا مۆنۆپۆلی و کۆنترۆلی
بازرگانی دەرەکی کردبوو، ھاتنى بیانى بۆ ناو وولات قەدەخە کردبوو.
دەزگایانى سیاسى و ئابووری چەوسێنەر بوون و یابان وولاتێکی ھەژار بوو.

لەگەڵ ئەمەش دا بالادەستى شوگەن سەرتاسەری نەبوو. ھەرچەندە
بنه‌ماله‌ی تۆکۆگاوا لە ساڵی ۱۶۰۰ دا لە وولات دا دەسەڵاتیان گرتەدەست،
نەیان توانی کۆنترۆلی ھەموو لایەک بکەن. لە باشووری وولاتە کەدا، ناوچە‌ی
ساتسوما بە شیوە‌یەکی نیمچە سەربەخۆ مایەو و تەنانەت پێگایان پێدرا بە
شیوە‌یەکی سەربەخۆ لەگەڵ جیھانى دەرەو دا لە پێگە‌ی دوورگەکانى پێۆکیۆ
بازرگانیکەن. لە کۆگۆشیمای پایتەختى ساتسوما دا بوو کە ئۆکۆبۆ
تۆشیمیچی لە ساڵی ۱۸۲۰ دا لە دایک بوو بوو. وەک کۆری سامووراییەک، ئەویش
بۆ ساموورای. ھەر زوو بەھرەکانى لە لایەن شیمازو ناریاکیرای لۆردى ساتسوما
دەركیپێکرا و لە کارى دەوڵەت دا بایەخی پێدا. لەو دەمەدا، شیمازو ناریاکیرا
پلانیکی پێکەو وەنا بوو بۆ بەکارھێنانى سوپای ساتسوما بۆ لەناوبردنى شوگەن.
ئەو دەیویست پەرە بە بازرگانی بدا لەگەڵ ئاسیا و ئەوروپادا و دەزگا ئابوورییە

فیودالئییه کۆنه کان هه لئوه شینرینه وه و دهولته تیکی مۆدیرن له یابان دا دابمه زرتینی. پلانه کهی، به هۆی مردنیه وه له سالی ۱۸۵۸ دا، سه رینه گرت. جیگره وه کهی، شیمازو هیسامیتسۆ، به لایه نیکه مه وه له سه ره تادا، دوودل بوو.

ئۆکوبۆ تۆشیمیچی تا ده هات زیاتر ده که یشته ئه و بپوایه ی که یابان پیویستی به له ناوبردنی شۆگه نی فیودالی بوو، له کۆتایی دا شیمازو هیسامیتسۆی به ئه نجامدانی ئه م کاره رازیکرد. بۆ ئه وه ی پشتگیری بۆ دۆزه که یان به ده سته یین، ئه م نیازه یان له ناو نا په زایی له سه ر پشگوینخستنی ئیمپراتۆردا پیچایه وه. ئه و په یمانه ی ئۆکوبۆ تۆشیمیچی له گه ل ده سه لاتێ تۆسا دا ئیمزای کردبوو، جه ختی له سه ر ئه وه کردبوو که (ناکرێ وولاتیک دوو پاشای هه بی و مالتیک دوو سه رۆک خیزانی هه بی. حکومه ت ده بی له لایه ن فرمان په وایه که وه به رپۆه بیری). نیازی پاسته قینه گه رانه وه ی ئیمپراتۆر نه بوو بۆ سه ر ده سه لات، به لکو بریتی بوو له گۆرینی ته واهه تی ده زگایانی سیاسی و ئابووری. یه کیک له وانه ی له لایه ن تۆسا وه په یمانه که ی ئیمزا کردبوو بریتی بوو له ساکامۆتۆ ریۆما. کاتیک ساتسۆما و چۆشو خه ریکی ئاماده کردنی سوپا کانیان بوون، ساکامۆتۆ ریۆما پلانیکی هه شت خاله ی خسته به رده م شۆگه ن و بۆ دوور که وینه وه له جه نگی ناوخۆ داوای ده ستله کار کیشانه وه ی لیکرد. پلانه که پادیکال بوو، هه رچه نده به ندی یه که می پلانه که داوایکرد که (پیویسته ده سه لاتێ سیاسی وولات بگه رینرینه وه بۆ ئیمپراتۆریه ت و هه موو بریاره کان له لایه ن ئیمپراتۆره وه ده ریکرین)، به لام ئه م پلانه زۆر زیاتر له ته نیا گه رانه وه ی ئیمپراتۆری له خۆ گرتبوو. به ندی ۲ و ۳ و ۴ و ۵ داوایکرد:

۲. پیویسته دوو ئه نجوومه نی یاسا دانان، ئه نجوومه نیکی نوین هه ران و ئه نجوومه نیکی پیران دابمه زرتین و پیویسته هه موو کاره کانی حکومه ت له به ر پۆشنایی پای گشتی دا ئه نجام بدرین.

۳. پیویسته پیاوانی خاوه ن توانا له ناو لۆرده کان و تۆبله کان و خه لکی گشتی دا وه ک پاوێژکاران دابمه زرتین و پیویسته فرمانگه ته قلیدییه کانی رابوردو که ئامانجی خۆیان له ده ستداوه هه لئوه شینرینه وه.

۴. پیویسته کاروباری ده ره وه به پیی ریتسا گونجاوه کان به رپۆه بیری و له به ر پۆشنایی پای گشتی دا دابریژرین.

۵. پتيويسته ياسا و پيساكانى سهردهمى پيشوو وهلابخرين و ياساى دروست و نوئ ههلبيرژيرين.

شۆگه ن يوشينوبو پازيبوو دهستلهكار بكيشيته وه و له ۳ كانونى دوهمى سالى ۱۸۶۸ دا گهپانه وهى مهيجى پاگهيه نرا و ئيمپراتور كۆمىل و مانگيك دواتر، دواى مردنى ئه و، مهيجى كوپى هينرانه وه سهر دهسالات. ههرچهنده هيزهكانى ساتسوما و چوشو، ئيدو و كيوتوى پايتهختى ئيمپراتوريه تيان داگيركردبوو، بهلام ئهوان له وه دهترسان كه توكوگاواكان ههولى به دهستهينانه وهى دهسالات به دن و حوكمى شۆگه نى دابمه زريننه وه. ئوكوبو توشيميچى ويستى توكوگاواكان به به كجارى له ناوېرين. ئه و ئيمپراتورى پازيكرد كه ناوچهى دهسالاتى توكوگاوا ههلبوه شينيته وه و دهستبگري به سهر خاكه كهيان دا. له ۲۷ كانونى دوهم دا شۆگه نى پيشووتر، يوشينوبو، هيرشيكرد سهر هيزهكانى ساتسوما و چوشو و جهنگى ناوخو دهستپيكرد. جهنگه كه تا هاوين دريژهيكيشا و له ئه نجامدا توكوگاواكان له ناويران.

دوا به دواى گهپانه وهى مهيجى، پرۆسه يه كى چاكسازى ئالوگوپكارى دهزگايى له يابان دا دهستپيكرد. له سالى ۱۸۶۹ دا فيوداليزم ههله وشينرايه وه و ئه و سېسه د ناوچانهى به كرى درابوونه فيوداله كان درانه وه به حكومهت و كرانه پاريزگا و خرانه ژير كونتروللى پاريزگار كه له لايه ن حكومه ته وه دياريكران. وهرگرتنى باج كرايه مهركه زى و دهوله تيكى مۆديرنى بيروكراتى جىگاي دهوله ته كونه فيودالييه كه ي گرته وه. له سالى ۱۸۶۹ دا يه كسانى هه موو چينه كۆمه لايه تيبه كان به رامبه ر ياسا پاگه يه نرا و ته گه ره ي به رده م كۆچى ناوخويى و بازرگاني هه لگيران. چيني سامۆراى ههله وشينرايه وه، ههرچهنده ئه مه به بى دامركاندنه وهى هه نديك ياخيبيون ئه نجامنه درا. مافى مۆلكدارى زهوى تاكه كه س خرايه گه پ و خه لك سهر به ستركان له به شدارى و ئه نجامدانى هه موو جۆره بازرگانييه ك. دهوله ت به قورسى كه وته دروستكردى ژيرخان. به پيچه وانهى ههلويسى پزيمه په هاكان به رامبه ر پيگاي ئاسنين، له سالى ۱۸۶۹ حكومه تى يابان هيليكى شه مه نه فه رى هه لمى له نيوان توكيو و ئوساكا دا دروستكرد و يه كه م پيگاي ئاسنينى له نيوان توكيو و يوكوهاما دا دروستكرد. حكومهت دهستپيكرد به په ره پييدانى پيشه سازى، ئوكوبو توشيميچى وهك وه زيرى دارايى سهر په رشتى سهره تاي هه وه به رده وامه كانى به پيشه سازيبوونى

کرد. لۆردى ناوچەى ساتسوما لەم بوارەدا پىشەوا بوو. ئەو کارگەى کەلوپەلى گلىنە و تۆپ و بەنى خورى دروستکرد و دەستىکرد بە ھاوردەکردنى ئامپىرى دروستکردنى قوماش لە ئىنگلتەرە و بۆ دروستکردنى يەكەم کارگەى پستنى مۆدېرن لە يابان دا لە سالى ۱۸۶۱ دا. ھەرئەو دوو شويىنى مۆدېرنى دروستکردنى كەشتى دامەزراند. بە ھاتنى سالى ۱۸۹۰ يابان يەكەم وولاتى ئاسىيىي بوو كە دەستورپىكى نوسراوى پەسندكرد و پاشايەتپەكى دەستورپىي شانپەشانى پەرلەمانپىكى ھەلبژێراو كە دايت بوو لەگەڵ سىستەمى دادوھرىي سەرپەخۆى دامەزراند. ئەم گۆرپانكارپىيانە فاكترەى يەكلاكار بوون كە توانايان بەخشىيە يابان تا سوودمەندى سەرھەكى شۆرپىي پىشەسازى بى لە ئاسيادا.

لە ناوھەپاستى سەھەى ھەژدەيەم دا چىن و يابان دوو نەتەوھى ھەژار بوون و لە بىندەستى پزىمانى پەھا دا شەكەت بووبوون. پزىمە پەھاكەى چىن بۆ چەندىن سەھە بە گومانەوھ سەپرى گۆرپانكارى دەكرد. ھەرچەندە چەندىن لىكچوون لە نىوان يابان و چىن دا ھەبوو، شۆگەنەكانى تۆكۇگاوا لە ماوھى سەھەى ھەقەدەيەم دا بازىرگانى دەرەوھيان قەدەخەكردبوو، بەھەمانشپوھى ئىمپراتۆرەكانى چىن كە لەوھەپەردىبوويان و دژى گۆرپانكارى ئابوورى و سىياسى بوون، بەلام لە ھەمانكات دا جياوازي سىياسى بەرچاوا لە نىوانيان دا ھەبوو. چىن ئىمپراتۆرپەتپكى بىروكراسى خاوەن مەركەزپەت و لە لاپەن ئىمپراتۆرپكى پەھاوھ ھوكمدەكرا. بىگومان جەلەوگىرى لەسەر دەسەلاتى ئىمپراتۆر ھەبوو، لە ھەمووشيان گىرنگتر برىتپبوو لە ھەرپەشەى ياخپبوون. لە ماوھى نىوان سالانى ۱۸۵۰ و ۱۸۶۴ سەراپاى باشوورى چىن بەھۆى ياخپبوونى تاپپىنگ وپرانكرا كە لە ئەنجامدا ملپۆنان كەس بەھۆى ململانپكەوھ، يان لە برسان دا، لە ناوچوون. بەلام بەرھەلستپكردنى ئىمپراتۆر نەخراپوھ چوارچپوھى دەزگاپپەوھ.

پىكھاتەى دەزگاپپانى سىياسى يابان جياواز بوو. ھەرچەندە شۆگەنەكان ئىمپراتۆريان كەنارخستبوو، بەلام ھەرەك بىنپمان، دەسەلاتى تۆكۇگاوا پەھا نەبوو، ناوچەى دەسەلاتى ھاوشپوھى ساتسوما، سەرپەخۆپى خۆى پاراست و تەنانەت تواناى ئەنجامدانى بازىرگانى دەرەكى لە لاپەن خۆپانەوھ ھەبوو.

ھەرەك فەرپەنسا، ئاكامپكى گىرنگى شۆرپىي پىشەسازى بەرىتانى بۆ چىن و يابان برىتپبوو لە لاوازي سەربازى. چىن لە لاپەن ھپزى دەرىپاى بەرىتانپپەوھ

له میانەى جەنگى يەكەمى ئۆيپۆم دا له نىوان سالانى ۱۸۳۹ و ۱۸۴۲ پساوا كرا و هەمان هەپەشەش بۆ سەر يابان بوە پاستىيەكى حاشاھەلنەگر، كاتىك كەشتىيە جەنگىەكانى وىلايەتە يەكگرتوہكان بە فەرماندەيى كۆمۆدۆر ماسىو پىرى لە سالى ۱۸۵۳ دا چوونە ناو كەنداوى ئىدۆ. پاستى ئەوہى كە دواكەوتنى ئابوورى دواكەوتنى سەربازى دروستكردبوو يەكك بوو لە پالئەرهكانى پشت پلانەكەى شىمازو نارىاكىرا بۆ نەهيشتنى شوگەنى و وەگەپخستنى ئەو گۆرپانكارىيانەى لە ئەنجامدا بوونە هۆى گۆرپانەوہى مەيجى. سەركرەدەكانى ناوچەى ژێردەسەلاتى ساتسوما دەرکیان كەردبوو كە گەشەكرەنى ئابوورى - پەنگە تەنانەت مانەوہى يابان - تەنیا لە پىگەى چاكسازى دەزگایەوہ دیتەدى. شوگەن دژى ئەمە بوو چونكە دەسەلاتەكەى بەستراپۆوہ بەو كۆمەلە دەزگایانەى لە ئارادا بوون. بۆ ئەنجامدانى چاكسازى، دەبوايە شوگەن لە فەرمانرەوایی لاىبرايە و هەر واش بوو. بارودۆخەكەى چىن هاوشپۆوہ بوو، بەلام بوونى دەزگایانى سىياسى جىاواز لە سەرەتادا كارى لاىبردى ئىمپراتۆرى زۆر زەحمەت تەركرد، ئەمەش تەنیا لە سالى ۱۹۱۱ ئەنجامدرا. لە برى ئەنجامدانى رىفۆرم لە دەزگاكان دا، چىنيەكان هەولیاندا خۆيان بەهێننە هاوتای توانای سەربازى بەرىتانیاوہ لە پىگەى هاوردەكرەنى چەكى نوێ. يابانىەكان پىشەسازى چەك دروستكرەنى خۆيان دامەزراند.

وەك ئاكامى ئەم جىاوازيیە سەرەتایانە، هەریەك لەم دوو وولاتە بە شپۆوہیەكى جىاواز بە پىر تەخەداكانى سەدەى نۆزدەيەمەوہ چوون و يابان و چىن بە شپۆوہیەكى دراماتىكى لە كاتى ئەو وەرچەرخانە مێژووییەى شۆرشى پىشەسازى دروستىكرد، لە يەكتر دووركەوتنەوہ. لە كاتىك دا دەزگاكانى يابان ئالۆگۆريان بەسەردا دەهات و ئابوورى كەوتبوو سەر پىچكەيەكى گەشەكرەنى خىرا، لە چىن دا ئەو هیزانەى هەولى گۆرپانكارى دەزگایان دەدا وەك پىوېست بەهیز نەبوون و دەزگایانى چەوسىنەر بپسەنەوہ بەردەوامبوون تا سوپىكى خراپترىان خوارد لە كاتى شۆرشى كۆمىۆنىستى ماو دا لە سالى ۱۹۴۹ دا.

پيشه‌گانی ناپه‌کسانی له جيهان دا

ئهم چاپته‌ره و سى چاپته‌ره‌کى پيشووتر چيرۆكى سهره‌لدانى ده‌زگايانى سياسى وئابوورى کراوه‌يان گىرايه‌وه له به‌ريتانيا دا تا پىنگاي پوودانى شۆپشى پيشه‌سازى خوش بکه‌ن و باسى ئه‌وه‌شيانکرد که بۆچى هه‌ندىک وولاتى ديارىکراو سووديان له شۆپشى پيشه‌سازى وه‌رگرت و که‌وتنه‌ سهر پىچکه‌ى گه‌شه‌کردن، له کاتيک دا ئه‌وانى تر ئه‌مه‌يان نه‌کرد و له راستيدا ته‌نانه‌ت به‌ شىۆه‌يه‌کى به‌رده‌وام په‌تيانکرده‌وه ده‌ستبه‌کەن به‌پيشه‌سازىبوون. ئه‌گه‌ر وولاتىک ده‌ستى به‌ پيشه‌سازىبوون کردبى يان نا، به‌زۆرى په‌يوه‌ندى به‌ ده‌زگاکانييه‌وه هه‌بوو. ويلايه‌ته‌يه‌کگرتوه‌کان که به‌ ئالوگۆرپىکى هاوشىۆه‌ى شۆپشى شکۆدارى ئىنگلته‌ره‌دا تىپه‌رى، به‌ هاتنى کۆتايى سه‌ده‌ى هه‌ژده‌يه‌م مۆدىلى تاييه‌ت به‌خۆى له ده‌زگايانى سياسى وئابوورى کراوه‌ په‌ره‌پىدا بوو. هه‌ر بۆيه‌ بوه‌ يه‌که‌م نه‌ته‌وه‌ که‌لک له‌و ته‌کنه‌لۆجىيه‌ نوويانه‌ وه‌ربگريى که له‌ دوورگه‌کانى به‌ريتانياوه‌ هاتن و هه‌ر زووش پيش به‌ريتانيا که‌وته‌وه و بوه‌ پيشه‌نگى به‌پيشه‌سازىبوون و گۆرپانکاري ته‌کنه‌لۆجى. ئوسترااليا پىچکه‌يه‌کى هاوشىۆه‌ى به‌ره‌و ده‌زگايانى کراوه‌ گرتبه‌ر، هه‌رچه‌نده‌ که‌مىک دواتر و که‌متر به‌رچاو بوو. هاولاتىيانى ئوسترااليا به‌هه‌مانشىۆه‌ى ئه‌وانه‌ى ئىنگلته‌ره‌ و ويلايه‌ته‌يه‌کگرتوه‌کان، پىويس‌ت بوو شه‌ر بۆ به‌ده‌سته‌يتيانى ده‌زگايانى کراوه‌ بکه‌ن. کاتيک ئه‌م ده‌زگايانه‌ هاتنه‌ئاراوه‌، ئوسترااليا ده‌ستى به‌ پرۆسه‌ى گه‌شه‌کردنى ئابوورى خۆى کرد. ئوسترااليا و ويلايه‌ته‌يه‌کگرتوه‌کان توانيان بىنه‌ وولاتانى پيشه‌سازى و به‌ خىرايى گه‌شه‌بکه‌ن چونکه‌ ده‌زگا کراوه‌ پىژه‌يه‌کانيان پىگه‌ر نه‌بوون له‌به‌رده‌م ته‌کنه‌لۆجى نووى و نوپکاري دا، يان تىکدانى بنياتنه‌ر دا.

له‌ زۆربه‌ى کۆلۆنييه‌ ئه‌وروپىيه‌کانى تردا به‌م شىۆه‌يه‌ نه‌بوو. داينه‌مىکى ئه‌وان زۆر پىچه‌وانه‌ى داينه‌مىکى ناو ئوسترااليا و ويلايه‌ته‌يه‌کگرتوه‌کان بوون. نه‌بوونى دانىشتوانى خۆمالى يان ده‌رامه‌تىک که‌ زه‌وتبکريى، بوونه‌ هۆى ئه‌وه‌ى که به‌کۆلۆنيکردن له‌ ئوسترااليا و ويلايه‌ته‌يه‌کگرتوه‌کان دا مه‌سه‌له‌يه‌کى ته‌واو جياواز بى، هه‌رچه‌نده‌ پىويس‌ت بوو هاولاتىيانى ئه‌م وولاتانه‌ش شه‌رى سه‌خت بکه‌ن بۆ به‌ده‌سته‌يتيانى مافه‌ سياسىيه‌کانيان و ده‌زگايانى کراوه‌. له‌ مۆلۆکاس و چه‌ندىن جىگاي ترى ئاسيا دا که ئه‌وروپىيه‌کان کردنيانته‌ کۆلۆنى، له‌ کارىبى

و باشووری ئەمەریکا دا، ھاۋالاتییان ھەل کەمیان لەبەردەم دا بوو بۆ بردنەوێی ئەم شەپە. لەم جیگایانەدا، کۆلۆنیستە ئەوروپیەکان شێوازێکی نوێی دەزگایانی چەوسێنەر یان بەسەر خەلک دا سەپاند، یان دەستیانگرت بەسەر ھەر جۆرە دەزگایەکی چەوسێنەر کە دەیانداوێزیو، بۆ ئەوێی بتوانن دەرامەتە بەنرخەکان زەوتبکەن ھەر لە بەھارات و شەکرەو تا دەگەشتە زیو و ئالتوون. لە چەندین لەم جیگایانەدا کۆمەڵە گۆرانکارییەکی دەزگایی ئەوتۆیان خستەگەر کە سەرھەڵدانی دەزگایانی کراوەیان زۆر ئەستەمکرد. لە ھەندیک لەم جیگایانەدا، بە ئاشکرا، ھەرچی چەکەرەیی پیشەسازی یان دەزگایانی ئابووری کراوە ھەبوون لەناویانبردن. زۆریی ئەم شوێنانە لە بارودۆخیکی ئەوتۆدا نەبوون کە بتوانن لە سەدەیی ھەژدەھەم و تەنانەت لە سەدەیی بیستەمیش دا سود لە بەپیشەسازییون وەرگیرن.

داینەمیکی ناو وولاتانی تری ئەوروپاش زۆر جیاواز بوون لەوانەیی لە ئۆسترالیا و ویلایەتە یەكگرتووەکان دا ھەبوون. کاتێک شۆرشی پیشەسازی لە کۆتایی سەدەیی ھەژدەھەم دا لە بەریتانیادا تاویدەسەند، زۆریی وولاتانی ئەوروپا لە لایەن پزێمانی پەھاو ھەمانپەرەواییدەکران و لە لایەن پاشا و ئەرێستۆکراتەکانەو کۆنترۆڵکراوون کە سەرچاوەی سەرھەکی داھاتیان زەویوزارەکانیان یان ئیتمتیاژە بازەرگانییەکانیان بوون کە بەھۆی پێگرتن لە بەشداریبوونی خەلکی تر لەو بازەرگانیانەدا دەستیانکەوتبوو. ئەو تێکدانە بنیاتنەرەیی کە پڕۆسەیی بەپیشەسازییون لەگەڵ خۆی دا دەبھێنا، دەبوو پوکانەوێی قازانجە بازەرگانییەکانی سەرکەدەکان و دەرامەت و ھیزی کاری لە زەویەکانیان دوور دەخستەو. ئەرێستۆکراتەکان دەبوونە دۆپاوی ئابووری پڕۆسەیی بەپیشەسازییون. لەوێش گرنگتر، ئەوان دەشبوونە دۆپاوی سیاسی، چونکە پڕۆسەیی بەپیشەسازییون بێگومان ناسەقامگیری دروستدەکرد و تەحەدای سیاسی، بەرامبەر مۆنۆپۆلیکردنی دەسەلاتی سیاسی لە لایەن ئەوانەو، دەھێنا بەئاراو.

گواستەوێی دەزگایی لە بەریتانیا و شۆرشی پیشەسازی لە وولاتەدا، دەرفەت و تەحەدای نوێی بۆ دەوڵەتانی ئەوروپی دروستکرد. ھەرچەندە پەھایی لە ئەوروپای پۆژئاوا ھەبوو، بەلام ناوچەکە ھاوبەش بوو لە زۆریک لەو لیکترازانە دەزگاییانەیی لە ھەزارەیی پێشتردا کاریان لە بەریتانیا کردبوو. بەلام بارودۆخەکە لە ئەوروپای پۆژھەلات و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و چین دا زۆر

جياواز بوو. ئەم جياوازييانە گرىنگ بىوون بۇ بىلابوونەۋەى بەپىشە سازىبوون. بەھەمانشېۋەى مردنى پەش و پەيدابوونى بازىرگانى ئەتلەسى، ئەو ۋەرچەرخانە مېژوۋىيەى بەھۋى بەپىشە سازىبوون ھاتە ئاراۋە ئەو مەملەنئىيە ھەمىشە ئامادەيەى ناۋ چەندىن نەتەۋەى ئەۋرۈپى كە لەسەر دەزىگانە ھەبوو، توندىكرەۋە. ڧاكتەرىكى سەرەكى شۆپشى ڧەرەنساي سالى ۱۷۸۹ بوو. كۆتايىھاتنى پەھايى لە ڧەرەنسادا پىڭاي بۇ دەزىگايانى كراۋە كىردەۋە و لە ئاكامدا ڧەرەنسا دەستىكرەبە بەپىشە سازىبوون و گەشەكرەدى خىراى ئابوورى. لە راستىدا شۆپشى ڧەرەنساي لەۋەش زىياترىكرە. شۆپشەكەى خۇى، لە پىڭەى داگىركىردن و بەزۇر پىڧۇرمىكرەدى دەزىگايانى چەۋسىنەرى چەندىن ۋوللاتانى دراۋسى، ھەناردەكرە بۇ دەرەۋە. بەم جۆرە ڧەرەنسا پىڭاي بۇ بەپىشە سازىبوون كىردەۋە نەك تەنبا لە ڧەرەنسادا، بەلكو لە بەلچىكا و ھۆلەندا و سويسرا و ھەندىك بەشى ئەلمانىا و ئىتالىيا دا. زىياتر بەرەۋ پۆژەللات، كاردانەۋەكە ھاۋشېۋەى كاردانەۋەى دۋاي مردنى پەش بوو، لەبرى تىشكان، ڧىودالىزم خەستېۋە. نەمسا - ھەنگارىا و روسىا و ئىمپىراتورىيەى عوسمانى لە پۈۋى ئابورىيەۋە دۋاتر كەۋتن، بەلام پاشايەتتىيە پەھاكانيان توانيان تا يەكەم جەنگى جىھانى بىتىنەۋە.

لە شۈپنەكانى تىرى جىھان دا، پەھايى ھىندەى ئەۋرۈپاي پۆژەللات تواناي مانەۋەى ھەبوو. ئەمەش بەتايىبەتى لە چىن دا راست بوو، كە ماۋەى گۋاستنەۋەى مىنگ - كىنگ بوە ھۋى سەرھەلانى دەۋلەتلىك كە پابەندبوو بە دروستكرەدى كۆمەلگايەكى كشتوكالى جىڭىر و ناخەز بە بازىرگانى نىۋەدەۋلەتى. بەلام لە ھەمانكات دا جياوازى دەزىگايى لە ئاسىيادا ھەبوو كە كارىگەرىيان ھەبوو. ئەگەر چىن بەھەمانشېۋەى ئەۋرۈپاي پۆژەللات بە پىر شۆپشى پىشە سازىيەۋە چۈۋى، ئەرا يابان بە ھەمانشېۋەى ئەۋرۈپاي پۆژاۋا بە پىر ئەم شۆپشەۋە چۈۋ. ھەرەك لە ڧەرەنسا دا، شۆپشەك بەرپاكارا بۇ گۆرپىنى سىستەمەكە، ئەمجارە شۆپشەك بوو لە لاين لۆردەكانى ساتسۇما و چۆشۇ و تۆسۇ و ئاكاي سەركرەدەيتىكرا كە لە نەرىتى خۇيان ھەلگەپانەۋە. ئەم لۆردانە شۆگەنيان لە ناۋبىرد و مەيجى يان گىتپايەۋە و يابانيان خستە سەر پىچكەى چاكسازى دەزىگايى و گەشەكرەدى ئابوورى.

ئىمە بىنيمان كە پەھايى لە ئەسىۋىپاي داپراۋدا بەرگەيگرت. لە شۈپنەكانى تىرى كىشۋەرەكەدا، ھەمان ئەۋ ھىزەى بازىرگانى نىۋەدەۋلەتى كە ھاۋكارى

ئەنجامدانى ئالوگۇپى كىرد لە دەزگاكانى ئىنگىلتەرەدا لە سەدەى حەقدەيەم دا،
ناوچەى فراوانى پۇژئاوا و ناوەرەستى ئەفرىقاي لە پىگاي بازىرگانى كۆيلانەو
خزانە ناو دەزگايانى يەكجار چەوسىنەرەو. ئەمەش لە ھەندىك جىگا دا
كۆمەلگاكانى ھەلئەكاندن و لە جىگايانى تردا بوە ھۆى دامەزاندنى دەولەتانى
چەوسىنەرى كۆيلان.

ئەو داينەمىكىە دەزگايانەى باسماىنكىردن، لە كۆتايى دا بىرپاردەر بوون
لەسەر ئەوەى كام وولاتانە سووديان لەو دەرەفەتە سەرەككيانە وەرگىرت كە لە
سەدەى نۆزدەيەم بەدواو ھاتنەئاراو و كام وولاتانە لەو دا شىكسىيانھيئا.
پىشەكانى نايەكسانى جىھانى كە ئەمپۇ دەيىبنىن، لەم لىكجىابوونەو ەيەو
سەرچاوەيانگرتو. جگە لە چەند حالەتەك، وولاتانى دەولەمەندى ئەمپۇ ئەو
ولاتانەن كە دەستيان بە پىرۆسەى بەپىشەسازىبوون و گۆرپانكارى تەكنەلۇجى
كىرد كە لە سەدەى ھەژدەيەمەو دەستىپىكىرد و وولاتانى ھەزارىش ئەو
ولاتانەن كە دەستيان بەم پىرۆسەيە نەكىرد.

بازنه‌ی به‌خته‌وه‌ری (The Virtuous Circle)

یاسای ره‌شپینستان

قه‌لای وینزهر، که که‌وتوته پوژئاوای له‌ندهن، یه‌کیکه له شوینه مه‌زنه‌کانی نیشته‌جیبوونی خیزانی پاشایه‌تی ئینگلته‌ره. له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌م دا، قه‌لاکه به دارستانیکه گه‌وره ده‌وره درابوو که پریبوو له ئاسک، هه‌رچه‌نده ئیستا زۆر که‌م له‌م دارستانه ماوه‌ته‌وه. یه‌کیک له پاسه‌وانه‌کانی دارستانه‌که له سالی ۱۷۲۲ دا، راهیبیکه بایستی بوو که تووشی کیشه‌یه‌کی قورس بوو. ئه‌و له یادداشتی پوژانه‌ی خۆی دا له ۲۷ ی حوزه‌یران دا نووسیویه‌تی:

(ره‌شپینسته‌کان شه‌وه‌هاتن و سی‌فیشه‌کیان پتیه‌نام، دوو له گولله‌کان به‌ر په‌نجه‌ره‌که‌م که‌وتن و منیش رازیبووم له ۳۰ مانگ دا له کراوسرۆن ه‌گینی یان بده‌می).

له تۆماریکی تری یادداشته‌کانی دا راهیبه‌که ئاماژه‌یداوه (ه‌یرشیکه‌ی له ناکاوی نو‌ی، یه‌کیک که خۆی گوریبوو، به‌یه‌یامیکه تیکده‌رانه‌وه په‌یداوو) ئایا ئه‌م ره‌شپینسته نامۆیانه کیتیون هه‌ره‌شه‌یان ده‌کرد و ته‌قه‌یان له راهیب ده‌کرد و داوای پاره‌یان ده‌کرد؟ په‌شپینسته‌کان کۆمه‌لیک پیاوی ناوچه‌که بوون که ده‌موچاوی خۆیان "په‌شکردبوو" تا له شه‌ودا نه‌ناسرینه‌وه. ئه‌وان له‌م سه‌رده‌مه‌دا به‌فراوانی له باشووری ئینگلته‌ره‌دا بلۆبوونه‌وه و که‌وتنه‌ کوشتنی ئاسک و ئاژه‌لانی تر و سووتاندنی شارای خه‌لو کادانه‌کان و تیکدانی په‌رژین و گۆمی ماسی. به‌تیروانینیکه پوکه‌شانه، ئه‌م کارانه کاری یاساشکینی پووت بوون، به‌لام وانه‌بوو. راوی قاچاخ‌ی ئاسک له‌و زه‌وویانه‌دا که مولکی پاشا یان نه‌ندامانی تری چینی ئه‌ریستۆکراسی بوون، زۆر له میژبوو ئه‌نجامده‌درا. له کاتی جه‌نگی ناوخوا‌ی سالانی ۱۶۴۰ کان دا، سه‌راپای ئاسکه‌کانی قه‌لای وینزهر

كوژدان. له دواى ناوه دانكردنه وهى قهلاو دارستانه كه له سالى ۱۶۶۰ دا، كاتيك چارلسى دوهم هاته سهرتهخت، دارستانه كه پر كرايه وه له ناسك. په شپږمېه كې له و زه ويانه دا پوايان نه ده كړه تېنيا بڼ خوار دنى گوشت، نه وان خه ريكى تيك داني سهر كيشانه بوون. ناياب به چ مه به ستيك نه مه يان ده كړه؟

كوله كه يه كى گرنكى شوږشى شكودارى سالى ۱۶۸۸ برتېيوو له سروشتى پلور له لېستى نه و به رژه وهنديانې له ناو په رله مان دا نوينه رايه تېيان ده كړا. هيچ يه كيك له بازركان و خواوېن پيشه سازى و زه ويانداره كان يان نه ريسټوكراته كان كه له له گه ل ويليام شوف نوره نچ دا و دواترېش له گه ل پاشاكانى هاتوڅه ر دا، كه جېگه ي شازن نانيان له سالى ۱۷۱۴ دا گرته وه، هاوپه يمان بوون، هينده به هيز نه بوون كه بتوانن خواسته كانى خويان به تېنيا بسه پېنن.

هه وله كان بڼ گيږانه وهى پاشايه تى ستوارت له زږبه ي ماوه كانى سده ي هه ژده يه م دا به رده وامبوون. له دواى مردنى جه يمى دوهم له سالى ۱۷۰۱ دا، كوپه كه ي، جه يمى فرانسيس ئيدوارد ستوارت، "ته ختخوازي كڼ" له لايه ن فېرېنساو ئيسپانيا و پاپا و لايه نگراني پاشايه تى ستوارته كان له ئينگلته ره و سكوتله نده كه پېيان ده و ترا جاكوبيه كان، وه ك ميراتگرى ياسايى تاجى ئينگلته ره دانى پيدانرا. له سالى ۱۷۰۸ دا ته ختخوازي كڼ هه ولې دا به هاوكارى سوپاي فېرېنسى ته ختى پاشايه تى وه ريگرېته وه، به لام سهر كه وتوو نه بوو. له ده يه كانى دواتر دا چه ندين راپه رپينى جاكوبيه كان به رپاكران، له وانه راپه رپينه سهره كييه كانى سالانى ۱۷۱۵ و ۱۷۱۹. له سالانى ۱۷۴۵ و ۱۷۴۶ دا كوپى ته ختخوازي كڼ، چارلس ئيدوارد ستوارت "ته ختخوازي نوئ" هه ولې به ده سته پېنانه وهى ته ختى پاشايه تى دا، به لام هيزه كانى له لايه ن سوپاي به ريتانياوه تيشكيتران.

حيزبى سياسى ويگ كه له سالانى ۱۶۷۰ كان دا دامه زرا بڼ نوينه رايه تيكردنى به رژه وهنديه بازركانى و نابوورپيه كان، سهره كيترين پيخراو بوو له پشت شوږشى شكوداره وه و نه دامانى ويگ هه ر له سالى ۱۷۱۴ هه بڼ سالى ۱۷۶۰ كوونترولې په رله مانيان كړد. كاتيك ده سه لاتيان گرته ده ست، نه وانيش ويستيان پيگه نو يكه ي خويان بڼ پيشيلكردنى مافى خه لكى تر به كار به پېنن و بېنه خاوه نى كيكه كه و له هه مانكا تيشدا هه ر بوخويان بيخون.

ئەوان جياوازىيان لە گەل پاشا ستوارتەكان دا نەبوو، بەلام دەسەلاتيان زۆر كەمتر بوو لەوەى بېنە دەسەلاتىكى پەها. دەسەلاتيان جەلەوگرىدەكرا، لە لايەكەو، لە لايەن گروپە پكابەرەكانى ناو پەرلەمان، بەتايبەتى لە لايەن حيزبى تۆرييەو، كە بۆ بەربەرەكانى حيزبى ويگ دامەزراو، لە لايەكى ترەو، لە لايەن ئەو دەزگايانەى كە خودى ويگەكان خەباتيان بۆ دامەزراندنيان كردبوو بۆ بەهێزكردنى پەرلەمان و پێگرتن لە سەرھەلدانى پەھاييەكى نوێ و گەپانەو، ستوارتەكان، سروشتى پلورەليستى ئەو كۆمەلگايەى دواى شۆرشی شكۆدار ھاتەئاراو، مانای ئەو بوو كە دانیشتوان بە گشتى، تەنانەت ئەوانەشى كە لە پەرلەمان دا نوێنەرایەتيان نەدەكرا، ھێزدار كرابوون و "پەشكردن" كەش كوتومت كاردانەو، خەلكى ئاسايى بوو بەرامبەر ئەو، كە گوايە ويگەكان كەلكى خراپيان لە پێگەكەيان وەرەدەگرت.

مەسەلەى ويليام كادوگان، جەنەرالێكى سەرکەوتووى جەنگى جياپوونەو، ئيسپانيا لە نيوان سالانى ۱۷۰۱ و ۱۷۱۴ دا و دامركاندنەو، پاپەپینەكانى جاكوبیەكان، پيشيلكردنى مافەكانى خەلكى ئاسايى لە لايەن ويگەكانەو، كە بوو ھۆى سەرھەلدانى "پەشكردن"، پوونەكەو. جۆرجى يەكەم لە سالى ۱۷۱۶ دا كادوگانى كردە بارۆن و دواتریش لە سالى ۱۷۱۸ دا كردييە ئيرل. ئەو لە ھەمانكات دا، ئەندامێكى كاريگەرى ئەنجوومەنى لۆرداتى پېسپيراوى تەخت بوو كە سەرپەرشتى كاروبارە گرنگەكانى دەولەتى دەكرد و بە ھەكالىت فەرماندەى گشتيش بوو. ئەو مولكێكى گەورەى لە كافيرشام كرى كە نزىكەى ھەزار ئەيگەر دەبوو، بىست ميل لە پوژئاواى وينزەر دوربوو. لەویدا خانويەكى گەورەى دروستكرد و باخچەى پازاندەو و پارکێكى ۲۴۰ ئەيگەرى پەر لە ئاسكى دروستكرد. ئەو مولكە لە پێگەى پيشيلكرنى مافى ئەوانەى لە دەورى كۆشكەكە دەريان، فراوانكرا. خەلك دەركران و مافى لە ميژنيەيان بۆ لەو پاندنى ئاژەل و كۆكردنەو، چيلكە و دارى سووتاندن ھەلوەشينيەو. كادوگان، پووبەپووى توورەيى پەشپيستەكان بۆو. لە ۱ كانونى دوھمى سالى ۱۷۲۲ و ديسانەو، لە تەمووز ھەمان سال دا پاركەكە لە لايەن پەشپيستەى پێكخراو و چەكدارەو ھيرشكرايە سەرى. لە يەكەم ھيرش دا شازدە ئاسك كوژدان. ئيرل كادوگان بە تەنيا نەبوو. كۆشكى چەندىن كەسانى زەويدار و سياسى بەرچاو لە لايەن پەشپيستەكانەو ھيرشكرايە سەريان.

حکومەتی ویگ بەرامبەر بەمە دەستەوسان نەووەستا. لە مانگی مایسی ١٧٢٢ دا، پەرلەمان یاسای پەشیپێستانی دەرکرد و یاساکە پەنجا تاوانی نوێی هێنایە ئاراوە کە سزاکانیان هەلواسین بوو. یاسای پەشیپێستان نەك تەنیا هەلگرێتی چەکی کردە تاوان بەلکو پەشکردنی دەموچاویشت. لە راستیدا یاساکە هێندە پێنەچوو هەموارکرایە وە سزای پەشکردنی دەموچاویشتی کردە هەلواسین. نوخبەکانی ویگ بە خۆشحالییە وەکەوتنە جێبەجێکردنی یاساکە. پاهیبە باپتیستە کە تۆپێکی سیخۆپی لە دارستانی وینزەر پێکە وەنا بۆ ئاشکراکردنی ناسنامەی پەشیپێستەکان. زۆری پێنەچوو چەندین کەس گیران. دەبواوە گواستە وە لە گرێ وە بۆ هەلواسین مەسەلە یەکی راستۆرەوان بواوە چونکە یاسای پەشیپێستان خرابووە بۆاری جێبەجێکردنە وە و ویگەکان لە پەرلەمان دا بالادەست بوون و پەرلەمانیش بەپررسی وولات بوو، پەشیپێستەکانیش بە شیوە یەکی راستە و خۆ پێچەوانەی بەرژە وەندییەکانی هەندێک لە ویگە دەسەلاتدارەکان پەفتاریان دەکرد. تەنانت سێر پۆبەر و لۆپۆل کە وەزیری دەرە وە و دواتریش سەرۆک وەزیران و - وە کادۆگان، ئەندامێکی کاریگەری ئەنجومەنی لۆرداتی پێسپێراوی تەخت بوو - بەشدار بوو. سێر پۆبەر بەرژە وەندی لە پارکی رېچمۆند لە باشووری پۆژئاوای لەندن دا هەبوو، کە لە ئەنجامی بەکارهێنانی زەوی گشتییە وە لە لایەن چارلسی یەکەمە وە دروستکرا بوو. ئەم پارکەش مافی لە وەپاندنی ئازەلان و پاوکردنی کەرۆشک و کۆکردنە وە داری سووتاندنی لە لایەن دانیشتوانی ناوچە کە وە پێشیلکردبوو. پێدەچوو کە کۆتاییهێنان بەم مافانە بە خاوی جێبەجێدەکرا و لە وەپاندن و پاوکردن بەردەوام بوون تا ئەو کاتەی و لۆپۆل کاریکی وایکرد کۆپەکە ی بێیتە پارێزەری پارکە کە. لەم کاتەدا، پارکە بەپووی خەلکدا داخرا و دیواریکی نوێ دروستکرا و تەلە ی گرێنی پیاوان دانران. و لۆپۆل حەزی لە پاو ئاسک بوو، ئەو کوخیکی لە هۆگتۆن لە ناو پارکە کە دا بۆخۆی دروستکرد. ناپەرەزایی پەشیپێستەکانی ناوچە کە کلێپەیسەند.

لە ١٠ تشرینی دوهمی سالی ١٧٢٤ دا، کەسیکی ناوچە ی دەرە وە ی پارکە کە، جۆن هەنترېج، تۆمەتبارکرا بە یارمەتیدانی دزانی ئاسک و حەشاردانی پەشیپێستە ناسراوەکان، سزای هەردوو تاوانە کە هەلواسین بوو. فەرمانی لێپێچینە وە لە هەنترېج راستە و خۆ لە سەرە وە هاتبوو کە لە لایەن ئەنجومەنی

لورداتی پیسپیروای تهخت ده رچوویوو که وُلپۆل و کادۆگان کۆنترۆلیان کردبوو. وُلپۆل تا ئه و ئاستهش دهستیخسته ناو کیشه که وه که هه ولیدا بوخۆی به لگه ی گونا هباریی هه نتریج له سیخوری که وه رگری که رپچارد بلاکیترن بوو. ده بوایه سزادانی تۆمه تبار که ئه نجامی کی چاره پوانکراو بوایه، به لام وانه بوو. دوا ی دادگایی کردنی کی هه شت یان نو سه عاتی، ده سته ی سویندخۆران گه یشتنه ئه و بپوایه ی هه نتریج بیتاوانه، به شیک له بریاره که یان له سه ر بنه مای یه کنه گرتنه وه ی ئه و شیوازه بوو به لگه کانی پیکۆکرا بۆوه.

هه موو ره شپسته کان یان ئه وانه ی هاوسۆزی ئه وان بوون هینده ی هه نتریج به ختیان نه بوو. هه رچه نده هه ندیکی تر له و تۆمه تبارانه ئازادکران یان سزاکانیان که مکرانه وه، به لام چه ندین که س له وانه هه لواسران یان په وانه ی کۆلۆنی سزادان کران که ئه و کاته باکووری ئه مه ریکا بوو. یاساکه تا سالی ۱۸۲۴ له جیگه ی خۆی مایه وه و له و ساله دا هه لۆه شپندرایه وه. له گه ل ئه مه ش دا، سه رکه وتنه که ی هه نتریج گرنگه. ده سته ی سویندخۆران له و که سانه پیکنه هاتبوو که هاوشانی هه نتریج بوون، به لکو له خاوه ن زه وییه گه وره کان و تۆبله کان پیکهاتبوو که ده بوایه هاوسۆزی وُلپۆل بوونایه. به لام ئه مه چیتر سه ده ی حه فده یه م نه بوو که دادگای ستار چیمبه ر به فه رمانی پاشایانی ستوارته کان ده جولایه وه و وه ک ئامرازیکی ئاشکرای سه رکو تکردنی به ره له ستکارانیان کاریده کرد و پاشاکان به ئاره زووی خۆیان ئه و دادوه رانه یان لاده برد که به دلی ئه وان بریاره کانیان ده رنه کردایه. ده بوایه ئیتیر و یگه کانیش ملکه چی سه روه ریی یاسا بوونایه، ئه و پرینسیپه ی که نابیی یاسا به شیوه یه کی ئینتیقائی و هه ره مه کی به کاربه یتریی و هیچ که سیکیش له سه روو یاساوه نییه.

ئه و پووداوانه ی په یوه ندییان به یاسای په شپسته تانه وه هه بوو ئه وه پیشانده دن که شوپشی شکۆدار سه روه ریی یاسای دامه زراند و ئه مه ش له ئینگلته ره و به ریتانیادا به هیتر بوو، نوخبه کان زیاتر له وه ی که به خه یالیان دا ده هات له رینگه ی یاساوه جله و گریکران. سه روه ریی یاسا و له رینگه ی یاساوه حوکمکردن هه مان شت نین. هه رچه نده و یگه کان ده یانتوانی یاسای بیته زه یی و سه رکو تکار ده ربکه ن بۆ نه هیشتنی ئه و کۆسپانه ی له لایه ن خه لکی ئاساییه وه ده خرانه به رده میان، به لام ئه وان ناچار بوون به جله و گری زیاتر رازیبن له بهر سه روه ریی یاسا. یاساکه ی ئه وان ئه و مافانه ی پیشیلکرد که شوپشی شکۆدار و

گورپانکاری له دهزگایانی سیاسی دا که له نهجامی شوړشه که دا هاتنه ناروه، بؤ هه موو که سیکیان دابینکردبوو، له ریځگه نه هیشتنی مافی "خودایی" پاشاکان و نوخبه خاوهن نیمتیا زه کانه وه. سهره ورپی یاسا مانای نه وه بوو که نوخبه و نه وانه شی نوخبه نه بوون وه کو په ک به ره لستی جیبه جیکردنی ده که ن.

سهره ورپی یاسا چه مکینکی زور سهره کاتیک له روانگه په کی میژوو بییه وه بیریلیده که یته وه. بؤچی ده بی یاساکان به شیوه په کی په کسان به سهره موو که سیک دا جیبه جیکرین؟ نه گهر پاشا و نه ریستوکرسی ده سالاتی سیاسییان هه بی و خه لکی تر نه و ده سالاته یان نه بی، شتیکی سروشتیه که هه رشتیک بؤ پاشا و نه ریستوکرسی گه مه ی دادپه روه رانه بی، پیویسته بؤ خه لکی تر مایه ی قه ده خه کردن و سزادان بی. له راستیدا سهره ورپی یاسا له سایه ی دهزگایانی سیاسی په هادا ناشی جیبه جیکرئ. سهره ورپی یاسا دروستکرای دهزگایانی سیاسی پلوره لیستی و نه و هاوپه یمانییه فراوانه په که پشتگیری نه م جوړه پلوره لیزمه ده کا. ته نیا له و کاته دا، که که سان و گروپانی زور پو لیان له وه رگرتنی بریادا ده بی و نه و ده سالاته سیاسیه یان ده بی که له سهر میزی بریاردان جیگه په کیان به ریکه وی، نه و نایدیایه ی که ده بی هه موان به شیوه په کی دادپه روه رانه مامه له یان له گه ل دا بکری، مانایه کی ده بی. له سهره تای سده ی هه ژده یه م دا به ریتانیا به ره و نه و ده چوو کا تا ئاستیکی باش پلوره لیستی بی و نوخبه کانی ویگیش نه و یان بؤده رکه وت، که هه روه ک له بیروکله ی سهره ورپی یاسا دا هاتوه، یاسا و دهزگاگان نه و انیش جله و گیرده که ن.

به لام نایا بؤچی ویگه کان و په رله مانتاران به و جله و گیربیانه پازیوون؟ بؤچی نه و ان بالاده سستی خو یان له په رله مان و ده ولت دا به کارنه هینا بؤ جیبه جیکردنی یاسای په شپږستان بیسازشکردن و بریاره کانی دادگا کانیان هه لته وه شانده وه، کاتیک بریاره کانیان به پیی خواسته کانی نه و ان نه بوون؟ وه لاهه که زور شت دهریاره ی سروشتی شوړشی شکودار ده خاته پوو - بؤچی نه م شوړشه په هایي کونی نه گورپییه وه به شیوازیکی نویی په هایي - هوکاری نه و ه بریتیبوو له په یوه ندی نیوان پلوره لیزم و سهره ورپی یاسا و داینه میکی بازنه ی به خته وه ری. هه روه ک له چاپته ری حه و ته م دا بینیمان، شوړشی شکودار لادانی نوخبه په ک نه بوو له لایه ن نوخبه په کی تره وه، به لکو بریتیبوو له

شۆپشېك دژى په هاىي له لايه ن هاوپه يمانيه كى فراوانى پټكهاتوو له نۆبلا ن و بازركانان و پيشه كاران و گروپه كانى ويگ و تورپيه كان. سهره لدانى ده زگانى سياسى پلوره ليستى ئاكامى ئهم شۆپشه بوون. سهره ريبى ياساش وهك به ره مېكى لاوه كى ئهم پرۆسه يه هاته ئاراهه. به بوونى چهندين لايه ن له سهر مېزى هاوپه شيكردن له ده سلا ت دا، سروشتى بوو كه ياساو جلّه وگيرى هه بى كه به سهر هه موان دا جېيه جيېكرن، نه وهك لايه نيك ده ستبكا به پټكه وهنانى ده سلا تى زور و له كو تاىي دا بناخه كانى پلوره ليزم هه لته كيئى. بۆيه بېرۆكه ي دانانى سنوور و جلّه وگيرى بۆ ده سلا تى فه رمانډه وايان، كه جه وه رى سهره ريبى ياسايه، به شيك بوو له لۆجيكى پلوره ليزم كه له مندالدى ئه هاوپه يمانيه فراوانه دا دروستبوو كه هيزى ئۆپۆزيۆسوئى به رامبه ر په هاىي ستوارته كان دروستكردبوو.

له به ر پۆشناىي ئه مه دا، ده بى جيگه ي سهر سورمان نه بى كه پرينسيپى سهره ريبى ياسا و بېرۆكه ي پاشاكان مافى خوداييان نه بوو، ئارگو ميئتى سهره كى بوون دژى په هاىي ستوارته كان. هه ورهك ميژووناسى به ريتانى ئى. پى. تۆمسۆن باسيكردوه، له خه باتى دژى پاشا ستوارته كان دا،

(هه ولئيكى له راده به در دا ... بۆ پيشاندانى وئنه ي چينئيكى ده سلا ت كه بۆخۆى به رپرسيار بوو به رامبه ر سهره ريبى ياسا و په وايى خۆى به ندىبوو به يه كسانى وگشتگيرى ئه و فۆرپه ياسا يانه وه. فه رمانډه واكان، به ويستى خۆيان يان پټچه وانه ي ئه و ويسته ديلى بانگه شه كانى خۆيان بوون، ئه وان گه مە ي به ده سته ئينانى ده سلا تيان به پټى ئه و ريسا يانه ئه نجامدا كه له به رژه وهندى خۆيان بوو، چيتر نه شيانده توانى ئه و ريسا يانه بشكينن چونكه به شكاندنى ئه و ريسا يانه سه راپاي گه مكه يان ده دۆراند).

له ده سته چوونى گه مكه سيسته مه كه ي له قده كرد و پيگاي بۆ په هاىي له لايه ن گروپيكي هاوپه يمانيه فراوانه كه ده كرده وه يان ته نانه ت مه ترسى گه رانه وه ي ستوارته كانى دروستده كرد. به ووته ي تۆمسۆن، ئه وه ي رېگر بوو له به رده م په رله مان دا بۆ دروستكردنى په هاىيه كى نوئى ئه وه بوو كه،

(به نه مانى ياسا، رهنگه ئيمتياز ه كانى پاشايه تى ... مولك و ژيانيان دا گيربكه نه وه)

له وهش زياتر،

(سەرۆه‌ری یاسا له ناو س‌روشتی خودی ئه‌و سیسته‌مه‌دا بوو که ئه‌وان)
 ئه‌و ئه‌ریستۆکرات و بازرگانان‌ه‌ی هند ... دژی تاج خه‌باتیان کردبوو) بۆ
 به‌رگریکردن له‌ خۆیان هه‌ڵیان‌ب‌ژاردبوو، نه‌ده‌کرا ته‌نیا بۆ سوودی تایبه‌تی
 چینه‌که‌ی خۆیان به‌کاریان‌به‌ت‌نایه‌. یاسا به‌ هه‌موو فۆرم و نه‌ریته‌که‌یه‌وه‌،
 پ‌رینسیپه‌کانی یه‌کسانی و گشتگیری له‌ خۆ گرتبوو که ... ده‌ب‌وایه‌ به‌سه‌ر
 هه‌موو جۆر و پله‌یه‌کی پ‌یاوان دا ج‌نبه‌ج‌ت‌یکرایه‌).

کاتێک ج‌ینگه‌ی خۆی کرده‌وه‌، سەرۆه‌ری یاسا نه‌ک ته‌نیا په‌هایی
 دوورخسته‌وه‌، به‌لکو جۆره‌ بازنه‌یه‌کی به‌خته‌وره‌ی هه‌ت‌ایه‌ ئاراوه‌. ئه‌گه‌ر
 یاساکان به‌سه‌ر هه‌موو که‌سێک دا به‌ش‌یه‌یه‌کی یه‌کسان ج‌نبه‌ج‌ت‌یکرانایه‌، ئه‌وا
 هه‌چ تاکه‌ که‌سێک یان گروپی‌ک، ته‌نانه‌ت کادۆگان و و‌ڵپۆل‌یش نه‌یان‌ده‌توانی له‌
 سه‌روو یاساوه‌ بن و خه‌لکی ئاسایی که‌ به‌ ده‌ست‌دریژکردن بۆ سه‌ر مو‌لکی
 تایبه‌تی تۆمه‌ت‌بار کران، مافی داد‌گاییکردنی داد‌په‌روه‌ران‌ه‌یان هه‌بوو.

بینیمان که‌ چۆن ده‌زگایانی سیاسی و ئابووری کراوه‌ سه‌ره‌له‌ده‌ن، به‌لام
 ئایا بۆچی ئه‌و ده‌زگایانه‌ به‌ در‌یژایی کات به‌رده‌امده‌بن؟ میژووی یاسای
 په‌ش‌په‌ستان و سنوورداری ج‌نبه‌ج‌ت‌یکردنی یاساکه‌، بازنه‌ی به‌خته‌وه‌ری
 پ‌وونده‌که‌نه‌وه‌. بازنه‌ی به‌خته‌وه‌ری پ‌رۆسه‌یه‌کی به‌ه‌ئ‌زی فیدباکی پۆزه‌تیفه‌ که‌
 ده‌ب‌یت‌ه‌ هۆی خۆپا‌گری ده‌زگایانی کراوه‌ به‌رامبه‌ر هه‌وله‌کانی له‌ناو‌بردنیان و له‌
 پاس‌تی دا ئه‌و هه‌یزانه‌ش ده‌خاته‌گه‌ر که‌ ده‌بنه‌هۆی کرانه‌وه‌ی گه‌وره‌تری
 ده‌زگاکان.

لۆجیکی بازنه‌ی به‌خته‌وه‌ری له‌و پاس‌تی‌وه‌ سه‌رچاوه‌ده‌گری که‌ ده‌زگایانی
 کراوه‌ له‌سه‌ر بنه‌مای ج‌له‌و‌گیری پ‌یاده‌کردنی ده‌سه‌لات و دابه‌ش‌کردنی
 پ‌لوره‌لیستانه‌ی ده‌سه‌لاتی سیاسی له‌ ناو کۆمه‌لگادا دامه‌زاون که‌ ئه‌وان‌یش له‌
 ناو سه‌روه‌ری یاسادا په‌گیان دا‌کو‌تاوه‌. توانای گروپی‌کی ناو هاوپه‌یمانییه‌
 فراوانه‌که‌ بۆ سه‌پاندنی خواستی خۆی به‌سه‌ر ئه‌وانی تر‌دا به‌ب‌ی هه‌چ
 ج‌له‌و‌گرییه‌ک، ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر ئه‌و ئه‌وانی تره‌ هاو‌لاتی ئاسایش بن، وه‌ک
 هه‌ن‌تر‌یج، هه‌په‌شه‌ له‌ خودی ئه‌و بالانسه‌ ده‌کا. ئه‌گه‌ر سه‌روه‌ری یاسا له‌
 حاله‌تی ئه‌و په‌نجده‌ران‌ه‌ی دژی ئه‌و نوخ‌بان‌ه‌ی ده‌ست‌دریژیان کرد‌ب‌وه‌ سه‌ر
 زه‌ویه‌کانیان، وه‌لاب‌خرایه‌، ئایا چی له‌ ئارادا بوو تا گه‌ره‌نتی ئه‌وه‌ بکا که‌
 جارێک‌تر وه‌لاناخ‌ریت‌ه‌وه‌؟ ئه‌گه‌ر جارێک‌تر سه‌روه‌ری یاسا وه‌لاب‌خرایه‌ته‌وه‌،

ئايا چى پىڭگى له تاج و نرېستوكراسى دهگرت تا هه مو ئو دهسكه وتانه وه بېگرنه وه كه بازركانان و بزنسمانان و زهويداران له ماوهى سده و نيوپك دا به دهستانه پېتابوو؟ له راستى دا نه گهر جاريكتر ئو سهروه رپيه وه لا بخرابه، ئو سا سهراپاي پروژهى پلوره ليزم هه ره سیده هينا، چونكه كۆمه له بهرزه وهنديه كى تهسك له سهه حسابى هاوپه يمانيه فراوانه كه كوئىترۆلى دهگرتنه دهست. سيستمى سياسى خوى تووشى ئه م مهترسيه نه كرد. ئه مهش كاريكى وايكرد كه پلوره ليزم و فره مانپه وايى ياسا سيمى به رده وامى دهزگايانى سياسى به ريتانى بن. ئيمه ده بينين، كاتيك پلوره ليزم و حوكمى ياسا چه سپان، داواكارى هاته ئاراهه بو پلوره ليزمى زياتر و به شدارى زياتر له پروسه سياسيه كه دا.

بازنهى به خته وهى ته نيا له لوجيكى پلوره ليزم و سهروه رپى ياساوه نه هاتوه، به لكو له بهر ئه وهى دهزگايانى سياسى كراوه هاوكارى دهزگايانى ئابوورى كراوه دهكهن. ئه مهش ده بېته هوى دابه شبوونى يه كسانترى داهاته كان و هيزداركردنى كۆمه لانى فراوانى كۆمه لگا و ده بېته هوى ئه وهى كه گۆره پانى گه مهى سياسى ته نانه ت تهخت تر بى. ئه مهش ده بېته هوى سنورداركردنى ئو دهسكه وتانهى يه كيك له پىڭگى زه وتكردنى ده سه لآتى سياسيه وه به ده ستاندينى و هاندانى دامه زاندنه وهى دهزگايانى سياسى چه وسيتنر كه مده كاته وه. ئه م فاكته رانه گرنگ بوون له سه ره لدانى دهزگايانى سياسى ديموكراسى راسته قينه له به ريتانيدا.

له هه مانكات دا پلوره ليزم سيستمى كراوه تر دروستده كا و بوارى په ره سه ندى ميدى سهر به خو ده ره خستى، ئه مهش كارى ئو گروپانه ئاسانتر ده كا كه بهرزه وهنديان له به رده وامى دهزگايانى كراوه دابه تا ئاگادارى ئو هه ره شان به بن دژى ئو دهزگايانه ده كرين و خويان باشت دژى ئو هه ره شان پىكبخن. زور گرنگ بوو كه ده ولته تى ئينگليزى له دواى سالى ۱۶۸۸ هه چاوديرى له سه ر ميديا وه ستاند. ميديا پۆلى هاوشيوه گرنگى گيتر له هيزداركردنى كۆمه لانى خه لك و به رده وامبوونى بازنهى به خته وهى و په رپيدانى دهزگايى ويلايه ته يه كگرتوه كان، هه روهك له م چاپته رده دا ده بينين. له كاتيك دا بازنهى به خته وهى مه يلى به رده وامبوون لاي دهزگايانى كراوه دروستده كا، ئه م به رده وامبوونه مسوگه ر نيه و پىچه وانه بوونه وهشى مه حال

نييه. له بهریتانیا و ویلايه ته یه ککرتوه کان دا ده زگایانی سیاسی و ئابووری کراوه پووبه پووی چەندین تهحه دا بوونه وه. له سالێ ۱۷۴۵ دا، تهختخوازی لاو به سوپاکه یه وه هه موو ئه و ماوه یه ی بړی تا گه یشته داربی، که ته نیا سه د میل له لهنده نه وه دووره، بۆ هه لوه شانده نه وه ی ئه و ده زگا سیاسییانه ی له کاتی شوپشی شکۆداردا پیکه وه نرابوون، به لām ئه و شکستییه ئنا. گرنگتریش له و تهحه دایانه ی له ده ره وه ده کران، ئه و تهحه دایانه بوون له ناوه وه ده هاتن که دیسانه وه له وانه بوون ده زگا کراوه کان له ناوبه رن. هه روه ک له میانه ی کوشتاره که ی پیتەرلۆ له سالێ ۱۸۱۹ له مانچێسته ر، بینیمان و هه روه ک دواتر به درێژی زیاتر ده بینین، نوخبه سیاسییه کانی بهریتانیا بیران له به کاره ئنانی سه رکوتکردن کرده وه بۆ دوورکه وتنه وه له کردنه وه ی زیاتری سیسته می سیاسی، به لām له سه ر لیواره که گه رانه وه. به هه مانشیوه، ده زگایانی سیاسی و ئابووری کراوه له ویلايه ته یه ککرتوه کان دا پووبه پووی تهحه دای جدی بوونه وه که له وانه بوو سه ریکه ون، به لām شکستیان ه ئنا. بیگومان شتیکی حه تمی نه بوو که ده بوايه ئه م تهحه دایانه شکستیان به ئنایه. سه رنه که وتنی ئه م تهحه دایانه ته نیا به هۆی بازنه ی به خته وه ریه وه نه بوو به لکو به هۆی په یوه ست (Contingent) ی پچکه ی میژوشه وه بوو که ده زگایانی کراوه ی بهریتانی و ویلايه ته یه ککرتوه کان مانه وه و به تیپه پبوونی کات به هیژتر بوون.

کاروانی هیواشی دیموکراسی

به ره نگار بوونه وه ی یاسای ره شپێستان ته وه ی بۆ خه لکی ئاسایی ده رخواست که ئه وان مافی زیاتریان هه یه له وه ی پێشتر ده رکیان پیکردبوو. ئه وان ده یاننوانی به رگری له مافه ته قلیدی و به رژه وه ندییه ئابوورییه کانی خۆیان بکه ن له دادگاکان و په رله مان دا و له پێگه ی تکانامه و لۆبیکردنه وه. به لām ئه م پلوره لیزمه هیشتا دیموکراسی کاریگه ری نه هینابوه ئاراهه. زۆربه ی پیاوان نه یانده توانی ده نگبده ن و ئافره تانیش هه ر ده نگیان نه ده دا و چه ندین نایه کسانی له بونیادی دیموکراسی دا هه بوو. ئه مانه هه موو گۆرپانکاریان به سه رده ات. بازنه ی به خته وه ری ده زگا کراوه کان نه ک ته نیا پارێزگاری له و

دهسكه وتانه دهكا كه به دهسته پئراون، به لكو ده رگا ده كاته وه بۆ كرانه وهى زياتر. گره وه كه له سهر نوخبه به ريتانييه كانى سه دهى هه ژده يه م بوو بۆ هيشته وهى ده سه لاتی سياسى خويان به بى تهحه داى جدى. ئەم نوخبه يه ده سه لاتیان گرتبوه ده ست له پيگه ي تهحه داكردى مافى خودايى پاشايان و كردنه وهى ده رگا بۆ به شداريكردى خه لك له سياسه ت دا، به لام ئەوان ئەو كاته ئەم مافه يان ته نيا بۆ كه مينه يه كى بچوك به ره وا بينى. به تپه ره بونى كات تا ده هات خه لكى زياتر داواى مافى به شداريكردىان ده كرد له پرۆسه ي سياسى دا و له سالانى به ره و سالى ۱۸۳۱ توانيان ئەمه به ده سته پئراون.

له سى ده يه ي به كه مى سه دهى نۆزده يه م دا به ريتانيا نا ئارامى كۆمه لايه تى زياترى به خو وه بينى، كه زياتر وه لامدانه وه بوو بۆ نايه كسانى ئابورى و له ئەنجامى داواكارى به كانى جه ما وهى بپه ش له مافى ده نگدان بۆ نوينه رايه تى سياسى زياتر سه ريانه لدا. ئاشوبه كانى لودييه كان له سالانى ۱۸۱۱-۱۸۱۶ دا ره وياندا، كه كرێكاران، دژى به كارمێتانی ئەو ته كنه لۆجيه نوێيان به كايانوابوو ده بنه هۆى كه مكرده وهى پرۆژانه كانيان، شه پيانكرد. دابه واى ئەم ئاشوبانه، ئاشوبه كانى سپا فيلدى سالى ۱۸۱۶ له لهنده ن و كوشتاره كه ي پيتره لرۆى سالى ۱۸۱۹ له مانچيستر سه ريانه لدا، كه به ئاشكرا داواى مافى سياسيان تيدا كرا. له ئاشوبه كانى سالى ۱۸۳۰ دا، كرێكارانى كشتوكالى دژى دابه زىنى ئاستى گوزه ران نا په زاييان ده رپى، سه ره پاى ده رپىنى نا په زايى به رامبه ر خسته نه گه رى ته كنه لۆجى نوێ. له م ده مه دا، له پاريس شوپشى ته مووز سالى ۱۸۳۰ ته قيه وه. سازانك له نيوان نوخبه كان دا ده ستىكرد به پيكه اتان ده رباره ي ئەوهى كه نا په زاييه كان به ره و خالى كولان ده پويشتن و ته نيا پيگه يه ك بۆ خا وكرده وهى نا ئاراميه كۆمه لايه تيه كان و پيگرتن له شوپش برى تيبوو له جي به جيكردى داخوا زى جه ما وه و ئەنجامدانى چاكسازى په ره مانى.

كه واته جيگه ي سه رسورمان نه بوو كه هه لپژاردنى سالى ۱۸۳۱ به زۆرى ده رباره ي ته نيا مه سه له يه ك بوو: چاكسازى سياسى. ويگه كان، نزيكه ي سه د سال دواى سىر پۆبه رت و لپۆل، به ده نگه وه اتنيان بۆ داخوا زيه كانى پياوى ئاسايى زۆر زياديكر و هه لمه تيان بۆ فراوانكردنى مافى ده نگدان به رپا كرد. به لام ئەمه ماناى ته نيا زيادبوونى كه مى ژماره ي ده نگده ران بوو. ده نگدانى

گشتی، تەنانەت تەنیا بۆ پیاوایش لەسەر مێزە کە نەبوو. و یگەکان
 ھەلبژاردنەکیان بردەو و سەرکردەکیان، ئیڕل گرهی، بوو سەرۆک وەزیران.
 ئیڕل گرهی کەسیکی رادیکال نەبوو. زۆر لیوێی دوربوو. ئەو و یگەکان ھەولێ
 چاکسازییان دا نەک لەبەر ئەوەی بپوایان بەو ھەبوو دەنگدانێ فروانتر
 دادپەرورەرانە بوو یان لەبەر ئەوەی ویستیان خەڵک لە دەسەلات دا بەشدار
 بکەن. دیموکراسی بەریتانی لە لایەن نوخبەکانەوە نەدرا، بەڵکو بە زۆری لە
 لایەن جەماوەرەوە سەندرا کە ھیزدار کرابوون لە پێگەی ئەو پڕۆسە
 سیاسییانەو لە ئینگلتەرە و ناوچەکانی تری بەریتانیا دا لە ماوەی چەندین
 سەدەی رابوویدا لە ئارادا بوون. ئەوان پشتتەستوور بوون بە ھۆی ئەو
 گۆرانکارییانەی لە سروشتی دەزگایانی سیاسی دا پوویاندابوو کە شۆپشی
 شکۆدار ھێنانیە ئاراو. چاکسازییەکان ئەنجامدران چونکە نوخبە کە لای وابوو
 کە چاکسازی تەنیا پێگەیە بۆ بەردەوامی حوکمەکیان، ھەلبەت بە شێوەیەکی
 نەرمتر. ئیڕل گرهی، بۆ پشتگیری چاکسازی لە ووتارە بەناویانگەکی دا بۆ
 پەرلەمان، بە پوونی ووتی:

(ھیچ کەسێک ھێندە لە من دژی پەرلەمانی سالانە و دەنگدانێ گشتی و
 دەنگدان لە پێگەی سندوقی دەنگدانەو نییە. ئامانجی من لایەنگری نییە
 بۆ ئەمانە، بەڵکو کۆتاییەتێانە بەو ھیواو پڕۆژانە... پرینسیپی چاکسازییەکانم
 بریتییە لە ڕیگرتن لە پتویستی بەرپاکردنی شۆپش... چاکسازییە بۆ
 ھێشتنەو نەک بۆ لەناوبردن).

جەماوەر دەنگیان نەدەویست تەنیا لە پێناوی دەنگ دا. بەڵکو بۆ ئەوەیان
 دەویست تا کورسییەکیان لەسەر مێزە کە ھەبێ و بتوانن بەرگری لە
 بەرژەوێندیەکانیان بکەن. ئەمەش بەھۆی بزوتنەوێ دەستورییەکانەو
 باشتر ھەستیپێکرا، کە لە دواي سالی ۱۸۳۸ ھو سەرکردایەتی ھەلمەتی
 بە دەستھێنانی دەنگدانێ گشتی کرد. ناوھەکی لە دەستووری خەڵکەو
 وەرگیرابوو کە ئەویش بۆ لیکچوون لەگەڵ ماگنا کارتا بەکارھێنرا. جە.ی. ئار.
 ستیفنس کە یەکیک بوو لە دەستورییەکان، پوینکردەو کە بۆچی دەنگدانێ
 گشتی و مافی دەنگدان بۆ ھەموو جەماوەر بۆ جەماوەر گرنگ بوو:

(مەسەلە لە دەنگدانێ گشتی... بریتییە لە مەسەلە لە چەق و چەتال،
 مەسەلە لە نان و پەنیر... مەبەستم لە دەنگدانێ گشتی ئەوەیە کە ھەموو

پیاوړېکې ئیشکار له وولات دا مافی له بهرکړدنې پالتویه کې باشی هېږ،
شه پقه به کی باش له سهر بکا، سهریانیکې باشی هېږ تا ختزانه کې له ژیری دا
بچه وینه وه، ژمه خواردنیکې باش له سهر مینه کې بی).

ستیفنس باش تیگه یشتبوو که مافی دهنگدانی گشتی پته وترین شیوازی
هیزدارکړدنې جه ماوهری بهریتانی بوو که ده بوه هوی مسوگه رکړدنې پالتویه ک
و شه پقه به ک و بانیک و ژمه خواردنیکې باش بۆ پیاوړی ئیشکار.

له کۆتایی دا ئیرل گره ی سهرکه وتوو بوو له تیپه پاندنی به کم یاسای
پیفورم و خاوکردنه وهی شه پوله کانی شوپشگری بیتنه وهی هیچ ههنگاوینکې
گه وړه بنی به ره و دهنگدانی گشتی جه ماوهری. پیفورمه کانی سالی ۱۸۳۲ که م
بوون و مافی دهنگدانان ته نیا دوو هینده کرد و له ۸٪ وه کردیانه ۱۶٪
دانیشتوانی پیاوړی پیگه یشتوو (که بریتیبوو له ۲٪ بۆ ۴٪ هه موو دانیشتوان).
یاساکه سیستمی شاره وانییه پزیوه کانیسی لایرد و نوینه رایه تی سهریه خوی
دایه شاره پیسه سازییه کانی وه ک مانچستهر و لیدز و شه فیلد. به لام ئه م
یاسایه چندين مه سه له ی به چاره سهرنه کراوی هیشته وه. بویه ماوهریه کی که م
دوای ئه وه داخوازی زیاتر بۆ مافی زیاتری دهنگدان و ناشارامی کومه لایه تی
زیاتر سهریانه لدا. بۆ به دهنگه وه هاتنی ئه مانه، پیفورمی زیاتر ئه نجامدران.

نایا بۆچی نوخبه کانی بهریتانیا ملیاندا بۆ داخوازییه کان؟ نایا بۆچی ئیرل
گره ی لایوابوو که پیفورمی که م - له پاستی دا زور که م - ته نیا پڼگه بوو بۆ
هیشتنه وهی سیستمه که؟ نایا بۆچی ئه وان له نیوان دوو به لاکه دا، پیفورم و
شوپش په نایان بۆ به لای پیفورم برد له بری ئه وهی دریزه به ده سه لاتی خوین
بدن به بی ئه نجامدانی هیچ جوړه پیفورمیک؟ نایا نه یانده توانی ئه وه بکه ن که
داگیرکاره ئیسپانییه کان له باشووری ئه مریکا و پاشاکانی نه مسا - ههنگاریا و
پوسیا له چندين ده یه ی دواتر دا کردیان کاتیک داخوازی بۆ پیفورم گه یشته ئه و
وولاتانه؟ نایا نه یانده توانی ئه وه بکه ن که بهریتانییه کان بۆخوین له کاریبی و
هیندستان کردبوویان؟ که ئه ویش به کارهینانی هیز بوو بۆ دامرکاندنه وهی
داخوازییه کان؟ وه لامی ئه م پرسیارانه له ناو بازنه ی به خته وهرییه وه
سهرچاوه ده گرن. ئه و گورپانکارییه ئابووری و سیاسییانه ی که تا ئه و کاته له
بهریتانیا دا ئه نجامدراوون، بوونه هوی ئه وهی که به کارهینانی هیز بۆ
سهرکوتکردنی ئه و داخوازیانه لای نوخبه کان په سهند نه بی و تا ده هاتیش

شیاو ی نه نجامدان نه بوو. هه روهك ئی پی تۆمسون نویسیویه تی: (کاتیک خه باته کانی سالانی ۱۷۹۰-۱۸۳۲، ئاماژهدا به وهی نه م هاوسه نکیه گورپاوه، فرمانرپه وایانی ئینگلته ره پوویه پووی چهند نه لتیرنه تیقی مه ترسیدار بوونه وه. نه وان یان ده بویه وازیان له سه روه ری یاسا بهینایه و ستره کچه ره توکمه ده ستوورییه که ی خویان هه لپوه شاندا به ته وه و پپچه وانیه بانگه شه کانی خویان له ریگه ی هیزه وه حوکیان بکرایه، یان ده بویه ملیاندا به بۆ یاسا کانی خویان و وازیان بهینایه له بالا دهستی خویان ... نه وان هه نگاوی وه ستینه ریان نا به ئاراسته ی به که م، به لام له کوتایی دا له بری له ناو بردنی نیوبانگی خویان و له بری نه وه ی ره وایی ده ستووری ۱۵۰ ساله ره تبه که نه وه، نه وان خویاندا به ده ست یاسا وه).

به واتایه کی تر، هه مان نه و هیزانه ی بوونه هوی نه وه ی نوخبه ی به ریتانی نه یانه وی کۆشکی سه روه ری یاسا بپوخین له کاتی یاسای ره شپستان دا، بووشنه هوی نه وه ی نوخبه که له سه رکوتکردن و فرمانرپه واییکردن له ریگه ی هیزه وه دووربکه ونه وه که دیسانه وه سه قامگیری سه راپای سیسته مه که ی ده خسته مه ترسیه وه. نه گهر پشیلکردنی ده ستوور به جپبه جیکردنی یاسای ره شپستان ده بوه هوی لاوازکردنی نه و سیسته مه ی که بازرگانان و بزسمانان و نۆبله کان له کاتی شوړشی شکۆداردا دیانمه زرانده بوو، نه و دامه زرانندی دیکتا تۆریه تیکی سه رکوتکار له سالی ۱۸۳۲ دا به ته وای سیسته مه که ی له ناوده برد. له راستی دا ریگه رانی ناره زاییه کان بۆ پیفورمی په رله مانی زۆرباش ئاگاداری گرنگی سه روه ری یاسا و هیزه په مزیه که ی بوون بۆ ده زگایانی سیاسی به ریتانی له م سه رده مه دا و هه مان نه و بانگه شانیه یان به کارهینا که بۆ سه روه ری یاسا ده کرا، بۆ جه ختکردنه سه ر گرنگی سه روه ری یاسا. به کیک له و ریگه رانه ی هه ولی پیفورمی په رله مانی دا بریتی بوو له یانه ی هه مدن که به ناوی نه و نه ندام په رله مانه وه ناو نرابوو به که مجار به ره نگاری چارلسی به که م بوپوه له سه ر باجی که شتی، که پووداویکی گرنگ بوو، بوه هوی سه ه لدانی به که م پاپه پینی سه ره کی دژی په هایي ستوراته کان، هه روهك له چاپته ری هه وته م دا بینیمان.

له هه مانکات داینه میکی فیدباکی پۆزه تیف له نیوان ده زگایانی ئابووری کراوه و ده زگایانی سیاسی کراوه دا له ئارادابوو که بوه هوی نه وه ی گرته به ری

ئەم جۆرە پەفتارە خوازراو بى. دەزگايانى ئابوورى كراوہ بوونە ھۆى سەرھەلدانى بازارى كراوہ و كاراكردنى تەرخانكردنى باشتى دەرامەتەكان و ھاندانى زياتر بۆ بە دەستھيتانى پەرورەدەو بە ھەرەكان و زيادكردنى نوپكارى لە تەكنەلوجى دا. لە سالى ۱۸۳۱ دا ھەموو ئەم ھىزانە لە كاردا بوون. دامركاندنەوہى داخوازيە ميلليەكان و ئەنجامدانى كۆدیتا دژى دەزگايانى سياسى كراوہ ھەموو ئەم دەسكەوتانەى لەناودەبرد و ئەو نوخبانەى دژى ديموكراتيزەكردنى زياتر و كرانەوہى زياتر بوون پەنگە خۆيان لە ناو ئەوانەدا بدۆزيايەتەوہ كە لە ئەنجامى ئەم ويرانكارىيەدا سامانەكەيان لە كىسەدەچوو.

پويەكى ترى ئەم فیدباكه پۆرزەتيفە ئەوہىيە كە لە ساىەى دەزگايانى ئابوورى و سياسى كراوہدا، كۆنترۆلكردنى دەسەلات ھيئەدە بايەخدار نەبوو. لە نەمسا - ھەنگارىا و لە روسيا دا ھەرەكە لە چاپتەرى ھەشتەم دا بينيمان، بازركانان و ئەريستۆكراتەكان لە ئەنجامى بەپيشەسازىبوون و پيفۆرم دا زيانيان زۆر بەردەكەوت. بە پيچەوانەوہ لە بەريتانيا دا لە سەرەتاي سەدەى نۆزدەيەم دا، سوپاس بۆ پەرەسەندنى دەزگايانى ئابوورى كراوہ، ئەو زيانە بەو پادەيە نەبوو. بەندە نەبوو، بە شىوہىيەكى پيژەيى كاركردنى بەزۆر لە بازاري كاردا كەمتر بوو، مۆنوپۆلى پارىزراو بە ھۆى كۆسپەكانى بەردەم بەشداربوونەوہ كەمتر بوون. دەستگرتن بە سەر كورسى دەسەلات دا بۆ نوخبەكانى بەريتانيا بايەخى كەمتر بوو.

لۆجيكى بازنەى بەختەوہرى ئەوہشى دەگەيانەد كە ھەنگاوى سەركوتكارانەى لەو جۆرە شياوى جيبەجيبكردن نەبن، ديسانەوہ لەبەر فیدباكى پۆزەتيف لە نيوان دەزگايانى ئابوورى و سياسى كراوہدا. بوونى دەزگايانى ئابوورى كراوہ دەبیتە ھۆى دا بەشكردنى يەكسانترى دەرامەتەكان بە بەراورد لەگەڵ دەزگايانى چەوسينەردا. بەم شىوہىيە، ئەو دەزگايانە ھاوالاتيان بە گشتى ھيژدار دەكەن و مەيدانى تەخت ترى گەمە دروستدەكەن، تەنانەت كاتيك دیتە سەر شەريش لە پيتاوى دەسەلات دا. ئەمەش كارى نوخبەيەكى بچوك بۆ تيشكاندن جەماوەر بە بەراورد لەگەڵ ملدان بۆ جيبەجيبكردنى داخوازيەكانيان، زەحمەت تەردەكا، يان بەلايەنيكەمەوہ بۆ ھەندىكە لە نوخبەكان. دەزگايانى كراوہى بەريتاني پيشتر شۆرشى پيشەسازيان بەرپاكردبوو، شارنشينى لە بەريتانيا دا زيادىكردبوو. بەكارھيئەتى سەركوتكردن

دژى گروپه خه لکيکى شارنشين و چرپووه و نيمچه پيکخراو و هيزدار، زور زه حمت تر ده بوو له سرکوکردنى په نجه ران و به ندانى پشتبه ستوو به خه لکانى تر.

که واته بازنه ي به خته وهرى له سالى ۱۸۳۲ دا، په که م ياساى پيفورمى بو بهریتانیا هينا. به لام نه مه تنيا سهره تا بوو. هيشتا ريگايه کى دريژ له به رده م دا بوو بو گه يشتن به ديموکراسى راسته قينه، چونکه نوخبه کان له سالى ۱۸۳۲ دا تنيا نه وه يان بو خه لک دابينکرد که ناچار بوون بيکن و زياتر له وه يان نه کرد. مه سه له ي ريفورمى په رله مانى که وته نه ستوى بزوتنه وه ي ده ستوروى، که چارته رى گه ل له سالى ۱۸۳۸ نه م به ندانه ي له خو گرتبوو:

- ده نگدان بو مه مور که سيک که ته مه ني بيستويه ک سال بى و له پړوى نه قليه وه کنيشه ي نه بى و به ووى نه نجامدانى تاوانه وه سزا نه درابى.

- ده نگدان - ده نگده رله کاتى ده نگدان دا بياريزي

- نه هيشتنى مه رجى مولکدارى بو نه ندامانى په رله مان، به مهش بوار بدرتيه بازنه کانى هه لېژاردن بو هه لېژاردنى نه و پياوړى ده يانه وى، ده و له ومه ند بى يان هه ژار

- پيدانى موچه به نه ندامانى په رله مان، به مهش بوار بدرتيه پياوړى بازگان وپياوړى نيشکار يان هه ر که سيکى تر تا خزمه تى بازنه ي هه لېژاردنى خوى بکا، کاتيک له نيشه که ي دوورده خريته وه، بو نه وه ي بايه خ به به رژه وه ندييه کانى وولات بدا

- بازنه ي ده نگدانى په کسان، ده سته به رکردنى هه مان ژماره ي نوينه رايه تيکردن بو هه مان ژماره ي ده نگده ران، له جياتى نه وه ي بوار بدرتيه بازنه بچو که کان ده نگه کانى بازنه گه وره کان داپوشن

- په رله مانى سالانه، به مهش به کاريگه رترين شيوه کونترولى به رتيل و ترساندن به هه ر په شه کردن ده کړي. چونکه له وانه يه بتواني بازنه يه کى ده نگدان هه ر حوت سال جاريک بکړي (ته نانه ت به بوونى ده نگدانى نه نيش)، به لام هيج جزدانتيک ناتواني بازنه يه کى ده نگدان هه ر دوازه مانگ جاريک بکړي (له سيسته مى ده نگدانى گشتى دا) و کاتيکيش نه ندامى په رله مان تنيا بو ساليک هه لده بژيري، نه و ناتواني نه ندامى بازنه ي هه لېژاردنه که ي به م شيوه يه ي نيتا پشتگوى بخا و ناپاکى ليکا.

مه به ستیان له "دهنگدان" دهنگدانی نهیڼی و کۆتاییهینانی دهنگدانی کراوه بوو. که ریگاخوښکاربوو بۆ کرپینی دهنگ و ناچارکردنی دهنگدهران له کاتی دهنگدان دا.

بزووتنهوهی دهستووری زنجیرهیهک خۆپیشاندانی جه ماوه‌ری نه‌نجامدا و له هه‌موو ئه‌م ماوه‌یه‌شدا په‌رله‌مان خه‌ریکی گفتوگوکردن بوو له‌سه‌ر نه‌نجامدانی ریفۆرمی زیاتر. هه‌رچه‌نده ده‌ستووریه‌یه‌کان له دوا‌ی سا‌لی ۱۸۴۸ ب‌لاوه‌یان لێ‌کرد، به‌لام له‌ لایه‌ن یه‌کێتی نه‌ته‌وه‌یی ریفۆرم که له‌ سا‌لی ۱۸۶۴ و رێ‌خه‌راوی ریفۆرم که له‌ سا‌لی ۱۸۶۵ دا دامه‌زران، جێ‌گه‌یان گیرایه‌وه. له‌ ته‌مووزی سا‌لی ۱۸۶۶ دا نا‌شووبی گه‌وره له‌ لایه‌ن لایه‌نگرانی ریفۆرم له‌ هاید پارک جا‌ری‌کێتر مه‌سه‌له‌ی چا‌کسازی کرده‌وه به‌ پێ‌شینه‌ی نه‌جێ‌ندای سیاس‌ی. ئه‌م گو‌شاره له‌ کاتی دوهم یاسای ریفۆرمی سا‌لی ۱۸۶۷ دا به‌ره‌مه‌که‌ی ده‌رکه‌وت که ژماره‌ی گشتی ده‌نگدهرانی کرده‌ دووه‌ینده و چینی کرێ‌کاران بوونه‌ زۆرینه له‌ بازنه‌ شارنشینه‌کانی هه‌ل‌بژاردن دا. ماوه‌یه‌کی که‌م دوا‌ی ئه‌وه ده‌نگدانی نه‌یڼی هاته‌ ئاراوه و هه‌ول‌درا په‌فتاری گه‌نده‌لی کاتی هه‌ل‌بژاردنه‌کان له‌ شپۆه‌ی "وێ‌کردن" دا (که بریتیبوو له‌ کرپینی ده‌نگ و به‌رامبه‌ر ئه‌وه ده‌نگه‌ر وێ‌رده‌کرا به‌ پێ‌دانی پاره و خواردن یان ئه‌ل‌که‌ول) نه‌هێ‌ل‌رێ. ژماره‌ی ده‌نگدهران له‌ نه‌جامی سییه‌م یاسای ریفۆرمی سا‌لی ۱۸۸۴ دا دوو هینده‌ی لێ‌هات کاتیک ۶۰٪ پیاوان بوونه‌ خاوه‌ن مافی ده‌نگدان. دوا‌ی یه‌که‌م جه‌نگی جیهانی، یاسای نوێ‌نه‌رایه‌تی گه‌ل که له‌ سا‌لی ۱۹۱۸ دا ده‌رچوو، مافی ده‌نگدانی به‌خشیه هه‌موو پیاویکی ته‌مه‌ن سه‌روو بیست و یه‌ک سا‌لی و هه‌موو ئافره‌تێکی سه‌روو ته‌مه‌ن سی سا‌لی که باجده‌ر بوون یان شوویان به‌ پیاویکی باجده‌ر کردبوو. له‌ کۆتایی دا له‌ سا‌لی ۱۹۲۸ هه‌موو ئافره‌تان بوونه‌ خاوه‌ن ده‌نگ به‌ هه‌مان‌شپۆه‌ی پیاو. ب‌ریاره‌کانی سا‌لی ۱۹۱۸ له‌ کاتی جه‌نگ دا دانوستاندنی له‌ سه‌رکرا و په‌نگه‌ره‌وه‌ی ئه‌و سازشه‌ بوون که له‌ نێوان حکومه‌ت و چینی کرێ‌کاران دا، که پێ‌ویست بوون بۆ شه‌پ‌کردن و به‌ره‌مه‌یه‌ینانی که‌ره‌سه‌کانی جه‌نگ، نه‌نجامدرا. له‌وانه‌یه حکومه‌ت را‌دی‌کالیزمی شو‌پشی روه‌سیاشی له‌به‌رچاو گرتبێ.

هاوته‌ریب له‌گه‌ل په‌ره‌پێ‌دانی که‌مه‌می ده‌زگایانی سیاس‌ی زیاتر کراوه، هه‌نگاو به‌ره‌و ده‌زگایانی ئابووری ته‌نانه‌ت زیاتر کراوه‌ش دا ده‌ستپێ‌کرد. ئا‌کامی‌کی سه‌ره‌کی یه‌که‌م یاسای ریفۆرم بریتیبوو له‌ هه‌ل‌وه‌شاندنه‌وه‌ی

ياساكانى گەنەشامى لە سالى ۱۸۶۶ دا. ھەورەك لە چاپتەرى ھەوتەم دا
 بېنىمان، ياساكانى گەنەشامى ھاورەكردنى خەلە و دەونەوئەيان قەدەخەكرد
 و نرخەكانى بەرزكردنەو و قازانجى گەورەى بۆ زەویدارە گەورەكان دەستەبەر
 كرد. پەرلەمانتارانی نوێ لە مانجیستەر و بێرمەنگھام، گەنەشامى ھەرزان و
 كرێی پۆژانەى كەمیان دەویست. ئەوان بردیانەو و بەرژەوهندى زەویدارەكان
 تووشى شكستى گەورە بوو.

گۆرپانكارى لە سیستەمى دەنگدان و لایەنەكانى تری دەزگایانى سیاسى كە
 لە ماوێ سەدەى نۆزدەھەم دا ئەنجامدران، ریفۆمى تریان بە دوا دا. ھات. لە
 سالى ۱۸۷۱ گلاستۆن كە سەرۆك وەزیرانىكى سەر بە حیزبى لیبرال بوو،
 كەرتى خزمەتگوزارى گشتى لەبەردەم چاودێرى گشتى دا كەردەو و كەردە
 كەرتىكى مېژۆكراتىك كە بە پێى توانا كارى تێداكەرا، بەمەش بەردەوامیدا بە
 مەركەزىەتى سیاسى و دامەزراندنى دەزگایانى دەولەت كە لە سەردەمى
 تیۆدۆرەكانەو دەستپێكردبوو. حكومەتانى لیبرال و تورى لەم ماوێدا
 ژمارەیهكى زۆر یاسای بازاری كاریان دەرکرد. بۆ نمونە، یاسای خودان و
 خزمەتكار، كە بواری دابو و خواو و كاران بۆ بەكارھێنانى یاسا بۆ
 كەمكردنەو وەى جولەى كرێكارانیان، ھەلۆەشێنرایەو، بەمەش سەروشتى
 پەيوەندى نێوان كرێكار و خواو و نكار بۆ بەرژەوهندى كرێكاران گۆرپانكارى
 تێداكرا. لە ماوێ سالاى ۱۹۰۶-۱۹۱۴. حیزبى لیبرال بەسەركرداىەتى ئێچ ئێچ
 ئاسكېوز و دەقیقە لۆید جۆرج، كەوتنە بەكارھێنانى دەولەت بۆ دابینكردنى
 خزمەتگوزارى گشتى زیاتر، لەوانە دلتیایى تەندروستى و دلتیایى بێكارى و
 خانەنشینی حكومى و لایەنى كەمى كرێی پۆژانە و پابەندبوون بە وەرگرتنى باج
 كە لەسەر بنەماى دابەشكردنەو دامەزراى. لە ئەنجامى ئەم گۆرپانكارىیە لە
 سیاسەتى نەختینەدا، باج وەك پێژەى بەرھەمى نەتەوێى لە ماوێ دوا سى
 دەھەى سەدەى نۆزدەھەم دا دوو ھیندە زیادىكرد و دواتریش جارىكێتر لە سى
 دەھەى سەرەتای سەدەى بیستەم دا بوو دوو ھیندە. سیستەمى باج كراى
 سیستەمىكى زیاتر "پیشكەتوو"، بە شێوێك كەسانى دەولەتەند قورسایى
 زیاتریان كەوتە سەرشان.

سیستەمى پەروەردە، كە پیشتریان بە شێوێكەى سەرەكى بۆ نوخبەكان
 و لە لایەن تايەفە ئاینیەكانەو بەرپۆەدەبرا، یان خەلكى ھەزار دەبوایە پارەیان

بدایه، زیاتر له بهر دهم جه ماوهر دا کرایه وه. یاسای په روه رده ی سالی ۱۸۷۰ بۆ یه که مجار دابینکردنی په روه رده ی گشتی به شیوه یه کی سیستماتیک خسته سر شانی حکومت. په روه رده له سالی ۱۸۹۱ کرایه خوړای. ته مهنی به جیپیشتنی قوتابخانه له سالی ۱۸۹۳ دا کرا به یازده سال و له سالی ۱۸۹۹ دا زیادکرا بۆ دوازه سال و هاوکاری تایبته بۆ خیزانانی که مده رامت پڅخرا. له نه نجامی نه م گۆرانکاریان ده، پښه ی ته مهن ده سالان که ده چوونه قوتابخانه، که له سالی ۱۸۷۰ دا ۴۰٪ بوو، له سالی ۱۹۰۰ دا بووه ۱۰۰٪. له کوتای دا یاسای په روه رده ی سالی ۱۹۰۲ بوو هوی زیادکردنی هاوکاری دارایی زور بۆ قوتابخانه کان و قوتابخانه ی گرامری هینایه ناروه، که دواتر بووه بناخی په روه رده ی ناوه ندی له بهریتانیا دا.

له راستیدا، نمونه که ی بهریتانیا، که پیشاندانی بازنه ی به خته وهری ده زگایانی کراوه یه، نمونه ی "بازنه ی به خته وهری که مکهم" پوونده کاته وه. به دنیاییه وه گۆرانکارییه سیاسیه کان به ناراسته ی ده زگایانی سیاسی زیاتر کراوه بوون و نه نجامی داخوازییه کانی جه ماوهر بوون که بوو بوونه خاوهن هیزی زیاتر، به لام له هه مانکات دا، گۆرانکارییه کان که مکهم بوون. هر ده یه و هه نگوایی تر به ره و دیموکراسی دهنرا، هه ندیجار بچووکتر و هه ندیجاریش گوره تر له وه ی پیشتر. ململانی له سر هریه ک له و هه نگووانه له نارادا بوو، ناکامی هریه ک له و هه نگووانه په یوه ست بوون. به لام بازنه ی به خته وهری هیزی نه وتوی دروستکرد که سووده کانی چنگ گیرکردنی له ده سه لات که مکرده وه. له هه مانکات دا، تینوتاوی دایه سه روه ری یاسا و به کارهینانی هیزی زحمته تر کرد دژی نه وانه ی که داوی هه مان نه و شتانه یان ده کرد که نه و نوخبانه بۆخویان له وه بهر داوایان له پاشاکانی ستوارته کان کردبوو. نه گه ری خلیسکانی نه م ململانییه بۆ شوړشی سه رتاسه ری که مېووه و زیاتر به ره و نه وه چوو که ململانیکان به کرانه وه ی زیاتری ده زگاگان چاره سه ربکړن. فزلیه یه کی مه زن له م گۆرانکارییه که مکهم ده هیه. هه په شه ی بۆ نوخبه کان که متره له چاو هه په شه ی له ناوېردنی سه راپای سیستمه که. هریه ک له هه نگووه کان بچووکن و ملدان بۆ داخوازی بچووک زیاتر ده چپته نه قلّه وه له جیاتی نه وه ی پووبه پووبونه وه ی گوره دروستکری. نه مه ش تاراده یه ک شوځه ی نه وه ده کا که چۆن یاسای گه نمه شامی به بی پوودانی ململانی گوره تر هه لوه شینرایه وه.

به هاتنى سالى ۱۸۴۶، خاوهن زهوييه كان چيتر له پيگه يه ك دا نه بوون كه بتوانن دانانى ياساكان له ناو په رله مان دا كۆنترۆل بگه. ئه مهش ئه نجامى يه كه م ياساى پيفۆرم بوو. ئه گه ر له سالى ۱۸۳۲ دا، فراوانكردنى ژماره ي دهنگدهران و پيفۆرمى شاره وانييه پزيوه كان و هه لوه شانده وه ي ياساى گه نمه شامى پيگه وه بخرانايه سه ر ميژه كه، ئه وا خاوهن زهوييه كان به رگري زياتريان ده كرد. ئه و پاستيه ي كه يه كه مجار پيفۆرمى سياسى سنوردار خرايه سه ر ميژه كه و داخوازي هه لوه شانده وه ي ياساى گه نمه شامى دواتر خرايه پوو، ململانئيه ي خاوكرده وه.

له هه مانكات دا، گۆرپانكاري كه مكه م، ريگه ي گرت له سه ركيشيكرده كان به ره و ئاراسته ي ناديار. له ناوبردنى سيسته مه كه له ريگه ي توندوتيزيه وه ماناي ئه وه يه كه شتيكي ته واو نوئ له جيگه ي ئه وه ي لابراره بنياتبنري. ئه مهش ئه وه بوو كه له كاتي شوپشى فه رهنسادا پوويدا، كاتي ك ئه زموونى يه كه م له گه ل ديموكراسى دا بوو هوى تيرۆر و په شه كوژى و دواتر دوو جار گه رانه وه به ره و پاشايه تي، پيش ئه وه ي له كوتايى دا و له سالى ۱۸۷۰ دا ببيت هوى دامه زراندنى سييه م كۆمارى فه رهنسى. هه مان حا له ت له شوپشى پووسى دا سه ريه لدا، كه خواستى كه سانيكي زۆر بۆ دامه زراندنى سيسته ميكي يه كسانتر له سيسته مه كه ي ئيمپراتوريه تي روسيا، بوو هوى دامه زراندنى ديكتاتوريه تي تاكه حيزب كه زۆر توندوتيز تر و خويناو ي تر و درپدانه تر بوو له و سيسته مه ي جيگه يگرت وه. گۆرپانكاري كه مكه م له م كۆمه لگايانه دا زه حمه ت بوو له به ر ئه وه ي خاوهن پلوره ليزم نه بوون و يه كجار چه وسينه ر بوون. ئه وه پلوره ليزمى دواى شوپشى شكۆدار و سه ره ريبى ياسا بوو كه ئه م شوپشه هينايه ئاراهه، كاريكي و ايانكرد كه گۆرپانكاري كه مكه م له به ريتانيا دا خوازراو و شياوى جيبه جيكردن بى.

شرو فه كاري كۆنزيتره تيفى ئينگليزى، ئيدمۆند بىرك، كه به رده وام دژى شوپشى فه رهنسى بوو، له سالى ۱۷۹۰ دا نووسى، (ده بى پياو به ووراييه كي يه كجار زۆر وه سه ركيشى تيكدانى ستره كچه ري ك بكا كه به دريژايى كات به هه موو ئه ندازه يه كي گونجاو وه لامى خواسته گشتيه كانى كۆمه لگايى دابيت وه، يان هه ولى سه رله نوئ دروستكردنه وه ي ئه و ستره كچه ره بدا بيت هه وه ي مۆديل و پاتي رنيكي ئه وتوى له به رچاودا بى كه سووده كه ي په سه ند كرابى)

تیگه یشتنی بێرك بۆ وینه گه‌وره‌كه‌ هه‌له‌ بوو. شۆرشى فه‌ره‌نسى ستره‌كه‌چه‌رىكى پزىوى گۆپى و پێگای بۆ ده‌زگایانى كراوه‌ كرده‌وه‌، نه‌ك ته‌نیا له‌ فه‌ره‌نسادا، به‌لكو له‌ زۆربه‌ى ئه‌وروپای پۆژئاوادا. به‌لام ووریاپیه‌كه‌ى بێرك له‌ پێكانى نیشانه‌كه‌دا به‌ته‌واوى هه‌له‌ نه‌بوو. پرۆسه‌ى ریفۆمى سیاسى به‌رىتانی به‌شیوه‌ى كه‌مكه‌م، كه‌ له‌ سالى ١٦٨٨ دا ده‌ستپێكردو، سى سال دواى مردنى بێرك هه‌نگاوه‌كانى خیراتر-بسون، كارىگه‌ر تر بوو چونكه‌ سروشته‌ كه‌مكه‌میه‌كه‌ى هێزى زیاترى دایه‌ و كارێكى وایكرد به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ى زه‌حمه‌ت تر بێ و له‌ كۆتاییشدا زیاتر به‌رگه‌بگرێ.

لیدانی ترهسته‌کان

پیشه‌ی ده‌زگایانی کراوه له ویلایه‌ته یه‌کگرتوه‌کان دا ده‌گه‌پٚتسه‌وه بۆ‌ئه‌و خه‌باته‌ی له‌ فئیرجینیا و می‌ریلاند و کارۆلینا له‌سه‌رده‌می کۆئونیالی دا ئه‌نجامدرا. ئه‌م ده‌زگایانه به‌هۆی ده‌ستووری ویلایه‌ته یه‌کگرتوه‌کانه‌وه، که سیسته‌می جله‌وگیری و جیاکردنه‌وه‌ی ده‌سه‌لاته‌کانی له‌خۆگرتبوو، به‌هێزکران. به‌لام ده‌ستووره‌که کۆتایی به‌په‌ره‌پێدانی ده‌زگایانی کراوه نه‌هێنا. هه‌روه‌ک له‌ به‌ریتانیادا، ئه‌و ده‌زگایانه له‌ ڕێگه‌ی پرۆسه‌ی فیدباکی پۆزه‌تیف که له‌سه‌ر بینه‌مای بازنه‌ی به‌خته‌وه‌ری دامه‌زراپوون، به‌هێزکران.

به هاتنی ناوه‌پاستی سه‌دهی نۆزده‌یه‌م، هه‌موو پیاوانی سپییست، جگه‌له ئافره‌تان و ڕه‌شپیستان ده‌یاننوانی له‌ ویلايه‌ته‌ یه‌كگرتوه‌كان دا ده‌نگبده‌ن. ده‌زگا ئابوورییه‌كان بوونه‌ ده‌زگایانی زیاتر کراوه‌ – بۆ نمونه، به‌ ده‌رکردنی یاسای زه‌وی نیشته‌کاران له‌ ساڵی ۱۸۶۲ دا، که زه‌وی ده‌ره‌وه‌ی سنووری نشینگه‌کانی له‌ به‌رده‌م هه‌موو نیشته‌کاران دا کرده‌وه‌ له‌ بری ئه‌وه‌ی ته‌نیا بۆ نۆخبه‌ سیاسیییه‌كان ته‌رخانکریڤ. به‌لام هه‌روه‌ك له‌ به‌ریتانیادا، به‌گۆڤاچوونه‌وه‌ی ده‌زگا کراوه‌كان به‌ ته‌واوی کۆتاییه‌هات. کۆتاییه‌اتنی جهنگی ناوخرۆی ویلايه‌ته‌ یه‌كگرتوه‌كان، پڕۆسه‌یه‌کی خیرای گه‌شه‌کردنی ئابووری له‌ باکووردا خسته‌گه‌ڕ. کاتیك پێگای ئاسنین و پیشه‌سازی و بازرگانی ته‌شه‌نه‌یان کرد، ژماره‌یه‌کی که‌می خه‌لك باه‌ره‌یه‌کی نۆڕیان ده‌سته‌که‌وت.

بەھىزبونى ئەم خەلگە كەمە بەھۆى سەرگەرتنەكانيانەو، بوە ھۆى ئەوہى ئەم پياوانە و كۆمپاكانيان، تا دەھات بېئوژدان تر دەبوون. ئەوانە پېيان دەوترا بارۈنە دزەكان لەبەر شىۋازى دلپەقانىەيان لە بزنس دا كە ئامانجيان چىكردنەوہى مۆنۋپۆلىيەكانيان و پېگرتن بوو لە پىكابرەكانيان تا بېنە ناو بازارپەكەوہ يان بە پېى ھەلومەرجى يەكسان بزنس بىكەن. يەككە لە بېبەزەبىترىنى ئەم جۆرە كەسانە برىتېبوو لەكۆرنىلەس ئاندەرىيەلت، كە لە ووتەيەكى بەناوبانگى دا ووتى (بۆچى گۆى بدەمە ياسا؟ ئايا خاوەن دەسەلات نىم؟).

يەككىكى تر لە و بارۈنە برىتېبوو لە دى پۆكفيلەر كە لە سالى ۱۸۷۰ كۆمپانىيە سىتاندەرد ئۆيلى دامەزاند. ئەو ھەر زو پىكابرەكانى خۆى لە كلىفلاند دەپەپاند و ھەولى مۆنۋپۆلىكىردنى گواستەوہ و فروشتىنى نەوت و بەرھەمە نەوتىەكانى دا. بە ھاتنى سالى ۱۸۸۲ ئەو مۆنۋپۆلىيەكى زەبەلاھى درووستكرىدبوو، كە ئەمپۆ بە ترەست ناودەبىرى. بە ھاتنى سالى ۱۸۹۰ كۆمپانىيە سىتاندەرد ئۆيلى كۆنترۆلى %۸۸ نەوتى پالىئوراوى ويلايەتە يەكگرتوہكانى كرد و پۆكفيلەر لە سالى ۱۹۱۶ دا بوە يەكەم مىلياردەرى جىھان. فلىمە كارتونىيەكانى ئەم پۆزگارە سىتاندەرد ئۆيلى لە شىۋەى ئۆكتۆپەسىك دا دەردەخەن كە نەك تەنبا خۆى لە دەورى پىشەسازى نەوت ئالاندبوو، بەلكو خۆى ئالاندبوە كاپىتۆل ھىل (مەلەندى كۆنگرىسى ئەمەرىكى) ھەو.

كەسىكى تر كە نىئوبانگى لەم بوارەدا خراپىبوو، برىتېبوو لە جۆن پىرپۆنت مۆرگان، دامەزىنەرى بانكى ئەم سەردەمەى جەى پى مۆرگان، كە دواتر و دواى چەندىن دەيە و يەكگرتن لەگەل چەندىن بانكى تر دا بوە جەى پى مۆرگان چەين. ئەو و ئەندرو كارنىچ پىكەوہ لە سالى ۱۹۰۱ دا كۆمپانىيە ئاسنى ويلايەتە يەكگرتوہكانيان دامەزاند كە يەكەم كۆمپانىا بوو سەرمایەكەى لە يەك مىليارد دۆلار زىاتر بوو، بە گشتىش گەرەترىن كۆمپانىيە ئاسن بوو لە جىھان دا. لە سالى ۱۸۹۰ ەكان دا ترەستى گەرە لە ھەموو سىكتەرىكى ئابورى دا سەريانھەلدا و چەندىن لەمانە كۆنترۆلى زىاتر لە %۷۰ بازارپان كرىدبوو لە سىكتەرىەكانى خۆيان دا. لەمانەش چەندىن كۆمپانىيە ناسراوى ەك دوو پونت و ئىستمان كۆداك و ھارفىستەرى نۆدەولەتى. لە پووى مېئوويەوہ، ويلايەتە يەكگرتوہكان، بەلايەنى كەمەوہ بەشى باكوور و ناوہپاستى پۆژئاوا، بە

شیوه‌یه‌کی پێژه‌یی خاوه‌ن بازاری ئه‌وتۆ بوون که بوا‌ری پکا‌به‌ری تییاندا زیاتر بوو، زیاتریش ئیگالیتاری بوون له‌چا‌و به‌شه‌کانی تری وولاته‌که‌دا، به‌تایبه‌تی باشووری وولات. به‌لام له‌م ماوه‌یه‌دا مۆنۆپۆلی جیگه‌ی پکا‌به‌ری گرت‌وه‌ و نایه‌کسانی له‌ دابه‌شبوونی سامان دا به‌خێرای زیادیکرد.

سیسته‌می سیاسی پلوره‌لیستی ویلايه‌ته‌ یه‌کگرت‌وه‌کان به‌شیکی فراوانی کۆمه‌لگای هیزدارکرد و ئه‌و توانایه‌ی دانسی دژی ئه‌م جو‌ره‌ پێش‌ئیلکاریانه‌ بوه‌ستنه‌وه‌. ئه‌وانه‌ی قوربانیی په‌فتاره‌ قۆرخکارییه‌کانی بارۆنه‌ دزه‌کان بوون، یان ئه‌وانه‌ی که‌وتبوونه‌ بن کۆنترۆلی بیویردانانه‌ی پێشه‌سازییه‌کانی ئه‌م بارۆنه‌، ده‌ستیانکرد به‌ خۆپێک‌خستن له‌ دژیان. ئه‌وان بزووتنه‌وه‌ی جه‌ما‌وه‌ری و دواتریش بزووتنه‌ی پێشکه‌وتنخوازیان دامه‌زراند.

بزووتنه‌وه‌ جه‌ما‌وه‌رییه‌که‌ دوا‌ی قه‌یرانیکی دو‌رودریژی زه‌ویوزار هاته‌ئاراوه‌ که‌ هه‌ر له‌ سالانی ۱۸۶۰ ه‌کان به‌دوا‌وه‌ ناوچه‌ی ناوه‌پاستی خۆرئا‌وای گرت‌بۆ‌وه‌. کۆمه‌له‌ی هه‌ره‌وه‌زی نه‌ته‌وه‌یی ها‌وکارانی کشتوکال‌ که‌ به‌ گره‌ینجه‌ره‌کان ناسرابوون له‌ سالی ۱۸۶۷ دا دامه‌زرا و که‌وته‌ پێک‌خستنی جووتیاران دژی په‌فتاری نادادپه‌روه‌رانه‌ و جیاکارانه‌ی ئه‌نجامدانی بزنس. له‌ سالانی ۱۸۷۳ و ۱۸۷۴ دا، گره‌ینجه‌ره‌کان کۆنترۆلی یازده‌ ئه‌نجومه‌نی یاسادانانی ویلايه‌ته‌کانی ناوه‌پاستی پۆژئا‌ویان کرد و بیزاری خه‌لک بوه‌ هۆی دامه‌زراندنی حیزبی گه‌ل له‌ سالی ۱۸۹۲ دا و له‌ هه‌لبژاردنی سه‌رۆکایه‌تی سالی ۱۸۹۲ دا ۸,۵% ده‌نگه‌کانی به‌ده‌سته‌ئێنا. له‌ دوو هه‌لبژاردنه‌دا که‌ دواتر ئه‌نجامدران، لایه‌نگرانی بزووتنه‌وه‌ی جه‌ما‌وه‌ری له‌ به‌ده‌سته‌ئێنانی ده‌نگه‌کان دا که‌وتنه‌ دوا‌ی حیزبی دیموکراسی به‌سه‌رۆکایه‌تی ویلیام جینینگز برايان که‌ چهندین داخوازی ئه‌وانی کردنه‌ هی خۆی. نا‌په‌زایی خه‌لکی ئاسایی به‌رامبه‌ر بلا‌وبوونه‌وه‌ی ترسته‌کان تۆکه‌تر بوو بۆ به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی ئه‌و کاریگه‌رییه‌ی که‌ پۆکفیل‌ه‌ر و بارۆنه‌ دزه‌کانی تر خستبو‌یانه‌ سه‌ر سیاسه‌تی نه‌ته‌وه‌یی.

ئه‌م بزووتنه‌وه‌ سیاسییانه‌ وورده‌ وورده‌ کاریانکرده‌ سه‌ره‌له‌ئۆسته‌ سیاسه‌کان و دواتریش یاساکان، به‌تایبه‌تی کاریانکرده‌ سه‌ر پۆلی ده‌ولت له‌ دانانی په‌رپه‌وی مۆنۆپۆلییه‌کان دا. یه‌که‌م یاسای گرنگ بریتیبوو له‌ یاسای بازرگانی نی‌وان ویلايه‌ته‌کان له‌ سالی ۱۸۸۷ دا، که‌ بوه‌ هۆی دامه‌زراندنی کۆمسیۆنی بازرگانی نی‌وان ویلايه‌ته‌کان و ده‌ستکردن به‌ دانانی پێش‌ئوینی

ياسايى بۇ پيشه سازى له سەر ئاستى فيدرالى. ھەر زوو دواى ئەمە ياساى دژە ترهستى شيرمان له سالى ۱۸۹۰ دا دەرکرا. ياساى شيرمان که تا ئيستاش به شيكى سهره کى په پرهوى دژە ترهسته له ويلايه ته يه کگرتوه کان دا، بوه بنه ماي ئەو ھيرشانهى کرانه سەر ترهسته کانى بارۆنه دزه کان. لئيپچينه وهى سهره کى به رامبه ر ترهسته کان دواى ھەلبژاردنى ئەو سەرۆکانه هات که به لئنى چاکسازى و سنووردارکردنى دسه لاتى بارۆنه دزه کانيان دابوو: تيوڊور ڤۆزفەلت ۱۹۰۱- ۱۹۰۹، ويليام تافت ۱۹۰۹- ۱۹۱۳ و ودرۆ ويلسون ۱۹۱۳- ۱۹۲۱.

ھيزيکى سياسى سهره کى له پشت ھەولە کانى دژە ترهست و دانانى په پرهوى فيدرالى بۇ پيشه سازى ديسانوه دهنكى جووتياران بوو. ھەولە سهره تاييه کان له لايەن تاکتاکى ويلايه ته کانه وه له سالانى ۱۸۷۰ کان دا بۇ دانانى پيساى پيگاي ئاسنين له لايەن پيکخراوانى جووتيارانه وه دران. له راستيدا نزیکهى ھەموو ئەو پەنجا و نو تکانامانهى درانه کۆنگريس و په يوه نديان به ترهسته کانه وه ھەبوو، بهر له کارپيکردنى ياساى شيرمان له ويلايه ته کشتوکالييه کانه وه هاتبوون و له لايەن پيکخراوانى وه ک يه کيتى جووتياران و ھاوپه يمانى جووتياران و پيکخراوى به رژه وه ندى ھاوبه شى جووتياران و پاريزه رانى به خيوکردنى ئاژه لان پيشکه شکرابوون. جووتياران ھەستيانکرد به رژه وه ندى ھاوبه شيان ھيه له به گژداچوونه وهى په فتاره قورخکاريه کانى پيشه سازى دا.

له ناو خۆلە ميئشى بزوتنه وه جه ماوه رييه کان دا، که دواى ئەوهى به ھەموو قورساييه کى خويانه وه پشتگيريى ديموکراته کانيان کرد به ته واوى لاواز بوون، پيشکه وتنخوازه کان سهر يانه لدا، که بزوتنه وه يه کى ريفورمى ھەمە چه شنه بوون و بايه خيان به زۆريهى ئەو مه سه لانه دها که پيشتر بزوتنه وه جه ماوه رييه کان بايه خيان پيدا بوون. بزوتنه وهى پيشکه وتنخوازان له سهره تادا له دهورى که سايه تى تيدى ڤۆزفەلت کۆبوونه وه که جيگري سەرۆک ويليام ماكينلى و دواى کوشتنى ماكينلى له سالى ۱۹۰۱ دا جيگهى ئەوى گرته وه. پيش ئەوهى ڤۆزفەلت به رزيته وه بۇ ئاستى بهرپرسياريتى نه ته وهى، ئەو پاريزگارتيكى سهر سه ختى ويلايه تى نيۆرک بوو، ته قه لاي بيوچانى دا بۇ نه هيشتنى گهنده لى سياسى و "سياسه تى ئامير". له يه کهم ووتارى دا بۇ کۆنگريس، ڤۆزفەلت ڤووبه ڤووى ترهسته کان بۆوه. ئەو پيوابوو که

خۆشگوزەرانى ويلايه ته يەگگرتوھكان لەسەر بىنەماي ئابوورى بازار و داھيتانى
بزنسمانان دامەزرايوو، بەلام لە ھەمانكات دا،

(شەيتانى راستەقىنە و مەترسیدار لە ئارادايە... و... باوەرپێكى بلالە
میشكى گەلى ئەمەريکا دا دروستبوو کە ئەو کۆمپانیا گەورانی بە ترەست
ناسراون، لە ھەندىک سيفات و ئارەزوويان دا زيان بە خۆشگوزەرانى گشتى
دەگەيەنن. ئەمە نە لە ھەسوودی و چروکیەو سەرچاوەى گرتووەو نە لە
شانازينەکردن بەو دەسکەوتە گرنگانەو کە ئەم وولاتى خستوتە پىزى
پيشەوہى ئەو نەتەوانەى تیدەکوشتن بۆ بالادەستى بازرگانى، سەرچاوەى
گرتوہ. ئەمە پەيوەندى نيبە بە نەبوونى تىگەيشتنى ھۆشيارانە بۆ پتيويستى
مامەلەکردن لەگەڵ بارودۆخى گۆراوى بازرگانى بە شتياوى نوێ، يان
دەركنەکردن بەو راستىيەى کە يەكخستنى سەرمایە بۆ بەدەستھيئەتە شتى
گەورە پتيويستە کاتىک پيشکەوتنى جيبھانى ئەو دەخوازى کە شتى مەزن
ئەنجامدەرتن. ئەو باوەرپەر لەسەر بىنەماي باوەرپێكى دلسۆزانە دامەزراو کە
لايوایە يەكخستن و چرکەردنەوہى سەرمایە، پتيويستە قەدەخەنەکرتن بەلکو
سەرپەرشتىبکرتن و لە چوارچيۆہى سنوورى گونجاودا کۆنترۆلبکرتن. بە
تىگەيشتنى من ئەم باوەرپەر راستە).

ئەو بەردەوامبوو (پتيويستە، ئەوانەى ئامانجيان پاكردنەوہى سياستە لە
توندوتیژى، بە ھەمان ئەندازەش ئامانجيان پاكردنەوہى جيبھانى بزنس بى لە
تاوانەكان) دەرەنجامەكەى ئەو بوو كە

(لە پتيواوى پاراستنى بەرژەوہەندى خەلك دا، پتيويستە ويلايه ته
يەگگرتوھكان، بەبى دەسوەردانە ناو دەسەلاتى ويلايه تهكان لەو بوارەدا،
دەسەلاتى چاودىرى و دانانى پەيرەو بۆ ھەموو ئەو کۆمپانیا گەورانی کە لە
نيوان ويلايه تهكان دا بزنس ئەنجامدەدەن، بگريته ئەستوى خۆى. ئەمە
بەتايبەتى راستە کاتىک کۆمپانیاكە بە شىك لە سامانەكەى لە ئەنجامى بوونى
توخمىك يان ئارەزوويەكى مۆنوپۆلييانەى بزنسەكەى دا دەستدەكوێ).

پۆزفەلت پيشنيازيکرد كۆنگريس ئازانسىكى فيدرالى دابمەزىنى كە
دەسەلاتى ئەوہى ھەبى لە كاروبارى كۆمپانیا گەورەكان بکۆلێتەو و ئەگەر
پتيويستىکرد ئەو دەكرى لە پێگەى ھەموارکەردنەوہى دەستوور ئەم ئازانسه
دابمەزىنى. بە ھاتنى سالى ۱۹۰۲ پۆزفەلت ياساى شيرمانى بەكارھيئا بۆ

له تکرډنی کۆمپانیای نۆرزدهن سیکیوریتی و ئەمەش کاریگەریی بۆ سەر بەرژەوه‌ندییه‌کانی جە‌ی پی مۆرگان هه‌بوو. دواتر، سکالا درزی دو پۆنت و کۆمپانیای توتنی ئەمەریکی و کۆمپانیای ستاندارد ئویل تۆمارکرا. پۆزفەلت له پێگەی دەرکردنی یاسای هیپپیرن له سالی ۱۹۰۶ دا، دەسه‌لاته‌کانی کۆمسیۆنی بازرگانی نیوان ویلايه‌ته‌کانی به‌هێزکرد، به‌تایبه‌تی ئەو یاسایه‌ بوا‌ریدايه کۆمسیۆنه‌که تا حساباتی دارایی کۆمپانیاکانی پێگای ئاسنین بپشکنی و دەسه‌لاتی خۆی بۆ بوا‌ری تر درێژیکاته‌وه. جیگره‌وه‌که‌ی پۆزفەلت که‌ ویلیام تافت بوو، ته‌نانه‌ت لیبرا‌وانه‌ تر که‌وته دادگاییکردنی تره‌سته‌کان. بالاترین ئاستیکیش که‌ هه‌وله‌کانی ئەو گه‌یشتنی بریتی‌بوو له‌ له‌ تکرډنی کۆمپانیای ستاندارد ئویل له سالی ۱۹۱۱ دا. تافت، هه‌روه‌ها، چاکسازی تری خسته‌گه‌ی، وه‌ک هینانه‌ئارای باجی داها‌تی فیدرالی، که‌ دوا‌ی بپارێدان له‌ سەر هه‌موارکردنه‌وه‌ی ده‌ستوور له سالی ۱۹۱۳ دا کاریپێکرا.

چاکسازییه‌کانی بزووتنه‌وه‌ پێشکه‌وتنخواه‌کان له‌ کاتی هه‌لبژاردنی وودرو ویلسۆن له سالی ۱۹۱۲ دا گه‌یشتنه‌ لوتکه‌. ویلسۆن له‌ کتێبه‌که‌ی سالی ۱۹۱۳ هی دا (ئازادی نوی)، نووسی (ئەگەر مۆتۆپۆلی به‌رده‌وامی، ئەوا هه‌میشه‌ مۆتۆپۆلی له‌ سەر ته‌ختی حکومه‌ت داده‌نیشی. چاوه‌ری ناکه‌م مۆتۆپۆلی بۆخۆی سنوور بۆخۆی دا‌بنی. ئەگەر بپا‌وانی هینده‌ گه‌وره‌ له‌م وولاته‌دا هه‌بن که‌ بتوانن ببنه‌ خاوه‌نی حکومه‌تی ویلايه‌ته‌ به‌کگرتوه‌کانی ئەمەریکا، ئەوا ده‌بنه‌ خاوه‌نی)

ویلسۆن توانای خۆی خسته‌کار بۆ دەرکردنی یاسای کله‌یتۆنی دره‌ تره‌ست له سالی ۱۹۱۴ و به‌مەش یاسای شی‌رمانی به‌هێزکرد و کۆمسیۆنی بازرگانی فیدرالی دامه‌زاند که‌ یاسای کله‌یتۆنی جێبه‌جێکرد. جگه‌ له‌مه‌، له‌به‌ر پۆشنایی لیکۆلینه‌وه‌که‌ی کۆمیتە‌ی پوجۆ که‌ ئەندامی کۆنگریس و نوێنه‌ری لویزیانا، ئارسن پوجۆ سه‌رۆکایه‌تیکرد و لیکۆلینه‌وه‌ی ده‌رباره‌ی "تره‌ستی پاره‌" کرد که‌ په‌له‌ا‌و‌یشتنی مۆتۆپۆلی بوو بۆ ناو که‌رتی دارایی، ویلسۆن ده‌ستیکرد به‌ زیادکردنی دانانی پێسا بۆ که‌رتی دارایی. له سالی ۱۹۱۳ دا ئەو بۆردی ئیحتیاتی فیدرالی دامه‌زاند که‌ کاره‌که‌ی بریتی‌بوو له‌ پێک‌خستنی چالاکیه‌ مۆتۆپۆلیسته‌کان له‌ که‌رتی دارایی دا.

په‌یدا‌بوونی بارۆنه‌ دزه‌کان و تره‌سته‌ قۆرخکاره‌کان له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی

تۆزدەيەم و سەرەتاي سەدەي بېستەم دا، ھەرۈەك لە چاپتەري سىيەم دا جەختمان لەسەر کرد، ئەو دەردەخا كە بوونی بازارەكان بە تەتيا گەرەنتى نين بۆ سەرھەلدانى دەزگایانى كراوە. دەشى بازارەكان لە لایەن چەند كۆمپانیایەكى كەمەو كۆنترۆل بکړین و نرخى یەكجار گران دابنن و بېنە پتگر لەبەردەم ھاتنە ناوہوہی پکابەري بەتواناتر و تەکنەلوجى نوئى. بازار، گەر بۆخۆى سەرپشك بکړئ، ئەوا كراوہ نابى و بەرەبەرە لە لایەن ئەوانەى لە پووى سیاسى و ئابوورییەو دەسەلاتى زیاتریان ھەيە كۆنترۆلدەكړئ. دەزگایانى ئابوورى كراوہ تەنیا پتویستیان بە بازار نییە، بەلكو پتویستیان بە بازارى كراوہ ھەيە كە مەیدانى تەختى گەمەکردن و دەرڤەتى ئابوورى بۆ نۆربەي دانیشتون دەستەبەر دەكا. مۆنۆپۆلى بلۆكە لە لایەن دەسەلاتى سیاسى نوخبەو پشنگیری بکړئ، پتچەوانەى ئەمەيە. بەلام كاردانەو بەرامبەر ترەستە خاوەن مۆنۆپۆلیيەكان ئەوہش پووندەكاتەو كە كاتێك دەزگایانى سیاسى كراوہ دەبن، ئەوا ھیزی پارسەنگ دژى ھەولەكانى دووركەوتنەو لە بازارى كراوہ دروستدەكەن. ئەمەش بازنەي بەختەوہرى يە لە ئەنجامدانى كارى خۆى دا. دەزگایانى ئابوورى كراوہ ئەو بناخەيە دەپەخسینن كە دەزگایانى سیاسى كراوہ لەسەریان گەشەدەكەن، لە كاتێك دا دەزگایانى سیاسى كراوہ پتگە لە لادان لە دەزگایانى ئابوورى كراوہ دەگرن. لێدانى ترەستەكان لە ویلايەتە يەكگرتوہكان دا، بە پتچەوانەى ئەوہى لە مەكسىك بېنیمان، ئەم پوكارەي بازنەي بەختەوہرى پووندەكاتەوہ. لە كاتێك دا لە مەكسىك دا دەزگایەكى سیاسى نییە پتگە لە مۆنۆپۆلیەكەى كارلۆس سەلیم بگړئ، لە ویلايەتە يەكگرتوہكان دا یاساكانى شىرمان و كلەيتۆن لە ماوہى سەدەي پابووردودا چەندین جار بەكارھینران بۆ پتگرتن لە ترەستەكان و مۆنۆپۆلیيەكان و كارتیلەكان و بۆ پتداگری لەسەر ھیشتنەوہى بازارەكان بە كراوہي.

ئەزموونی ویلايەتە يەكگرتوہكانى ئەمەريكا لە نیوہى يەكەمى سەدەي بېستەم دا جەخت لەسەر پۆلى گرنكى میدیای ئازاد دەكا لە ھتزارکردنى كۆمەلانى فراوانى خەلك و لەو پتگەيەشەو ھتزارکردنى بازنەي بەختەوہرى. پۆزفەلت لە سالى ۱۹۰۶ دەستەواژەي پسواكار (muckraker) ي بەكارھینا. ئەم دەستەواژەيە لە پیاوی مەكراكەر بەدەستى كاریكتەري ئەدەبى ناو كتیبي

(به ره و پېشچوونی خواناس) ی نووسه، بونیان وه رگیراوه، بۆ وه سفکردنی نه وهی به پوژنامه گهری په لمه شکار (Intrusive Journalism) ناسراوه. نه م دهسته واژدیه بوه په رمزی نه و پوژنامه نوسانه ی، که به شیوه یه کی په لمه ش، به لام له هه مانکات دا کاریگر، زیاده په وییه کانی بارونه دزه کان و گنده لیه کانی ناو سیاسه تی ناشکرا ده کرد له سه ر ناستی ویلايه ت و ناستی فیدرالی دا. په نگه به ناوبانگترین مه کراکه ر بریتیبووی له ئایدا تاربیله، که کتیه به کی سالی ۱۹۰۴، میژوی کومپانیای ستاندارد ئویل، پۆلی گهره ی بینى له جولاندنی رای گشتی دژى پوکفیلتر و به رژه وه ندى په یوه نندار به بزنسه که یه وه که بوه هو ی له تکردنی کومپانیای ستاندارد ئویل له سالی ۱۹۱۱ دا. مه کراکه ریکی تر بریتیبو و پاریزه ر و نووسه ر لويس برانديس که دواتر له لایه ن سه رۆک ویلسونه وه کرایه سه رۆکی دادگای بالا. برانديس، له کتیه به کی دا، (چون بانکه کان پاره ی خه لکی تر به کار ده یتن)، زنجیره یه ک ریسوایی دارایی ناشکرا کرد. برانديس له ناو کومیته ی پوجو دا کاریگره ی گهره ی هه بوو. گهره سه رمایه دارى بواری رۆژنامه گهری، ویلیام راندولف هیست وه ک مه کراکه ر پۆلی به رچاوی هه بوو. بلاوکردنه وه ی زنجیره ووتاریکی ده یقید گرایام فیلیپ به ناوی "ناپاکی نه نجوومه نی سه نات" له گوفاره که ی دا، که ناوی (زه کۆرموپولیتان) بوو له سالی ۱۹۰۶ دا، نه وه له ته ی به هیزکرد که بۆ هه لېژاردنی راسته وخوی نه نجوومه نی سه نات نه نجامه درا و نه مه ش ریفورمیتیکی تری پیشکه وتنخواز بوو که له گه ل حه قده یه مین هه موارکردنه وه ی ده ستووری ویلايه ته یه کگرتوه کان دا له سالی ۱۹۱۳ دا جیه جیکرا.

مه کراکه ره کان پۆلی سه ره کیان بینى له ناچارکردنی سیاسیه کان دا بۆ هه لویست وه رگرتن له دژى ترهسته کان. بارونه دزه کان رقیان له مه کراکه ره کان بوو، به لام ده زگا سیاسیه کانی ویلايه ته یه کگرتوه کان کاریکی وایانکرد که نه ستم بوو نه وان بتوانن له ناویان به رن یان بیده نگیان بکه ن. ده زگا سیاسیه کراوه کان بواری گه شه کردنی میدیای ئازاد ده په خستین و میدیای ئازادیش به ده وری خوی ده بیته هو ی نه وه ی هه په شه کان له دژى ده زگیانی ئابووری و سیاسی کراوه ناشکرا بکریڼ و به رهنگاری بکریڼ. به پیچه وانه وه، نه م جوړه ئازادیه له سایه ی ده زگیانی سیاسى چه وسینه ریان ده زگیانی په ها یان ده زگیانی دیکتاتوری دا نه ستمه، چونکه نه وه ده زگیانه هاوکاری پژیته

چەۋىنەنرەكان دەكەن بۇ پېگرتن لە دروستبووونى ئۆپۈزۈسۈنى پاستەقىنە. ئەو زانىيارىيەنى مىدىيى ئازاد خستىيە بەردەم خەلگ لە نيوەى يەكەمى سەدەى بىستەم دا لە ويلايەتە يەكگرتوكان دا پۆلى گەورەى بىنى. بەبى ئەم زانىيارىيەنە جەماوهرى ويلايەتە يەكگرتوكانى ئەمەرىكا پادەى پاستەقىنەى دەسلەت و پېشنىلكارىيەكانى بارۆنە دزەكانىيان نەدەزانى و دژى ترەستەكانىيان خۇيان پېكنەدەخت.

پېكخستەنەۋەى دادگا

فرانكلين دى پۆزفەلت، كاندىدى حىزبى دىموكرات و ئامۇزاي تىدى پۆزفەلت لە سالى ۱۹۳۲ دا لە گەرمەى پۆچوونى ئابوورى مەزن (Great Depression) دا بوە سەرۆكى ئەمەرىكا. ئەو بە ماندەيتىكى جەماوهرىيەۋە دەسلەتلى گرتەدەست بۇ جىبەجىكردى زنجىرە سىياسەتلىك بۇ بەرەنگارىبونەۋەى پۆچوونى ئابوورى مەزن. لە كاتى ئاھەنگى سوپندخواردنەكەى دا لە سەرەتاي سالى ۱۹۳۳ دا يەك لەسەر چوارى ھىزى كار لە ويلايەتە يەكگرتوكان دا بىكار بوون و چەندىن كەس كەوتبونە ناو گىژاۋى ھەژارىيەۋە. بەرھەمى پېشەسازى لەو كاتەۋە كە پۆچوونەكە دەستپىكىردبوو لە سالى ۱۹۲۹ دا زياتر لە نيوە دابەزىبوو، وەبەرھىتان ھەرەسىھىتانبوو. ئەو پۇلىسىيەنى پۆزفەلت پېشنىيازىكىردبوون بۇ بەرەنگارىبونەۋەى بارودۇخەكە ھەموو پىكەۋە پېيان دەوترا نيو دىل. پۆزفەلت سەرەكەوتنىكى گەورەى بەدەستھىتا بە ھىتانى ۵۷% دى دەنگى جەماوهر و حىزبى دىموكرات بوە زۆرىنەى ناو ھەردو ئەنجومەنەكانى كۆنگرىس و سەنات، بە رېژەيەكى وا كە تىپەپاندنى ياساى نيو دىلئى ئاسانكرىدبوو. لەگەل ئەمەش دا، ھەندىك لە بەشەكانى ياساكە پووبەپووى كېشەى دەستورى بوونەۋە و خرانە بەردەم دادگاى بالا، كە لەویدا ئەو دەسلەتەى ھەلباردن دابوئە پۆزفەلت كارىگەرىيەكى ئەوتۇى نەبوو.

يەكك لە كۆلەكە سەرەككىيەكانى نيوديەل برىتېبوو لە ياساى بوژانەۋەى پېشەسازى نەتەۋەى. بەشى يەكەمى ياساكە گرنگى بە بوژانەۋەى

پیشہ سازی دا. سہ رۆک پۆزقەلت و تیمەکی لێ و بپوایەدا بوون کە سنووردارکردنی پکابەری پیشە سازی و پیدانی مافی زیاتر بە کرێکاران بۆ پیکھێنانی سەندیکای کرێکاران و پیکخستنی ستانداردەکانی کارکردن، گرنگ بوون بۆ ھەولەکانی بۆژانەوێ پیشە سازی. بەشی دوھمی یاساکە فەرمانگە ی ژێرخانی گشتی دامەزراند، کە ھەندیک لە پۆزقەلتی فەرمانگە کە بریتیبوون لە ویستگە ی پێگای ئاسنینی شەقامی سیازدە یەم لە فیلادیلیا و پردی ترایبوۆ و بەنداوی مەزنی کوولی و پێگای خێرای دەرەوێ کە ناوچە سەرەکییەکانی پۆزقەلتی وەک فلۆریدای بە ناوچەرگە ی وولاتوێ دەبەستەوێ. سە رۆک پۆزقەلت لە ۱۶ حوزەیرانی ۱۹۳۳ دا یاساکە ی ئیمزاکرد و یاسای بۆژانەوێ پیشە سازی نەتەوێی کەوتە کار. بە ھەر حال، یاساکە ھەر زوو لە دادگاگان دا پووبە پووی تەحەدا بۆوێ. لە ۲۷ مایسی سالی ۱۹۳۵ دا، دادگای بالا بە تیکرای دەنگی ئەندامانی بپیری دا کە بەشی یەکەمی یاساکە نادەستووری بوو. بپیارە کە یان بە توندی ئاماژەیدا بەوێ کە (رەنگە بارودۆخی ئاناسایی پتوویستی بە چارەسەری ئاناسایی ھەبێ، بەلام ... بارودۆخی ئاناسایی دەسەلاتی دەستووریی دروستناکەن یان فراوانیان ناکەن)

بەر لەوێ دادگا بپیری خۆی بدا، پۆزقەلت دەستی کردبوو بە جیبە جیکردنی ھەنگاوی دوھمی ئەجێندا کە ی ئیمزای یاسای پاراستنی کۆمەلایەتی کردبوو، کە دەولەتی خوشگوزەرائی مۆدیرنی لە ویلايەتە یەکگرتووەکان دا خستە گەر کە بریتیبوو لە موچە ی خانەنشینی و موچە ی بیکاری و ھاوکاری ئەو خیزانانە ی مندالی خوار تەمەن ھەژدە سالیان ھەبوو لە گەل ھەندیک ھاوکاری تەندروستی گشتی و ھاوکاری بۆ کەسانی خاوەن پیداوویستی تایبەت. ئەو یاسای نەتەوێی پە یوێندییەکانی کرێکارانیشی ئیمزاکرد کە ھیزی زیاتری دایە مافەکانی کرێکاران بۆ دامەزراندنی سەندیکاگان و گفتوگۆی بە کۆمەل دەربارە ی کرێکانیان و ئەنجامدانی مانگرتن دژی خاوەنکارەکانیان. ئەم ھەنگاوانەش پووبە پووی تەحەدا بوونەوێ لە دادگای بالا دا. کاتیک دادگا خەریکی ئەم کیشانە بوو، پۆزقەلت بۆ جاری دوھم لە سالی ۱۹۳۶ دا بە ماندەیتیک بە ھیزەوێ ھەلبژێرایەوێ و ۶۱٪ دەنگی جەماوێ دەنگدەرائی ھیتا.

له کاتیک دا نیوبانگی له بهرترین ئاست دا بوو، پۆزقه‌لت نیازی نه‌بوو بیه‌لئ دادگا به‌شیک تری نه‌جیندای پۆلیسیه‌کانی به لاریدا به‌ری. ئه‌و پلانه‌کانی خوی له یه‌کیک له ووتاره رادیوییه‌کانی (فایه‌رساید چاتس)ی خوی دا خسته‌پوو که به شیوه‌یه‌کی زیندی له رادیوو له ۹ ئازاری سالی ۱۹۳۷ دا بلاوکرایه‌وه. ئه‌و ده‌ستیکرد به ووتاره‌که‌ی به پوونکردنه‌وه‌ی ئه‌وه‌ی که له خولی یه‌که‌می سه‌روکایه‌تیه‌که‌ی دا به‌شی زۆری پۆلیسیه پتویسته‌کانی به زه‌حمه‌ت له دادگای بالا قوتاریان بوو. ئه‌و به‌رده‌وامبوو:

(ئو ئیواره‌یه‌ی مانگی ئازاری چوار سال له مه‌وه‌به‌رم بیرده‌که‌وتیه‌وه کاتیک ووتاری یه‌که‌مم له رادیوو پشکه‌شکردن. ئیمه ئه‌و کاته له ناوه‌پاستی ته‌نگزه‌یه‌کی بانکی گه‌وره‌دا بووین. هه‌رزوو دای ئه‌وه به ره‌زانه‌ندی کۆنگریس داوامان له‌ته‌وه کرد که هه‌موو ئالتوون و دۆلاره‌کانیان به‌ده‌نه حکومه‌تی ویلایه‌ته یه‌کگرتوه‌کان. بوژانه‌وه‌که‌ی ئه‌مرو ده‌یسه‌مینئ ئه‌و پۆلیسیه چه‌ند راست بوو. به‌لام کاتیک نزیکه‌ی دوو سال دواتر، ئه‌و مه‌سه‌له‌یه خرایه به‌رده‌م دادگای بالا، ده‌ستووری بوونی پۆلیسیه‌که ته‌نیا به پینچ ده‌نگ به‌رامبه‌ر به چوار ده‌نگ ساخکرایه‌وه. گۆرینی ته‌نیا یه‌ک ده‌نگ هه‌موو مه‌وله‌کانی ئه‌م ته‌وه مه‌زنه‌ی ده‌گتیراپه‌وه بۆ پاشاگه‌ردانییه‌کی بته‌یوا. چوار دایه‌ره‌ بریاریان دا که ماف له سایه‌ی گریه‌ستی تایبه‌ت دا بۆ چه‌سپاندنی شتیکی بنبایه‌خ پیرۆزتر بوو له ئامانجه سه‌ره‌کیه‌کانی ده‌ستور بۆ دامه‌زراندنی ته‌وه‌یه‌کی خۆراگر. بێگومان نابێ جاریکتر ئه‌م پيسکه بکه‌ینه‌وه). پۆزقه‌لت له سه‌رقسه‌کانی به‌رده‌وامبوو:

(پینچه‌مه‌ی رابوردوو وه‌سفی شتوازی حکومه‌تی ئه‌مه‌ریکیم کرد وه‌ک تیمیکێ بیکه‌توو له سێ ئه‌سپ که له لایه‌ن ده‌ستوره‌وه دراوه‌ته‌گه‌لی ئه‌مه‌ریکا بۆ کنایانی کیلکه‌که‌یان. سێ ئه‌سپه‌که بێگومان بریتین له سێ لقه‌که‌ی حکومه‌ت: کۆنگریس و ده‌سه‌لاتی جیه‌جیکردن و دادگاگان. دوان له ئه‌سپه‌کان بیکه‌وه گاسنه‌که راده‌کێشن به‌لام سێیه‌میان ئه‌وه ناکا).

دواتر، پۆزقه‌لت ئاماژه‌یدا به‌وه‌ی که ده‌ستووری ئه‌مه‌ریکا ئه‌و مافه‌ی نه‌داوه‌ته دادگای بالا تا پوویه‌پووی ده‌ستووری بوونی یاساکان بیه‌ته‌وه و دادگای بالا ئه‌م پۆله‌ی له سالی ۱۸۰۳ دا خسته‌ته‌ئسته‌وی خوی. له‌و

سەر دمه دا، دادوهر بوشۆرد واشنتۆن برپاری دا که پئویسته دادگای بالا
(پشتگیری شیاویی یاسایه بکا تا ئه و کاتهی پیشیلکردنی دهستوور
به هوی ئه و یاسایه وه به بی هیشته وهی هیچ گومانیکه گونجاو
دهسه لمینرئ)، دواتر پۆزقهلت ووتی:

(له ماوهی چوار سالی رابوردوودا پئیسای سوودوهرگرتن له هه موو
گومانیکه گونجاو به رامبه ر یاساکان خراوه ته لاهه. دادگا وهك ده زگایه کی
دادوهری کارینه کردوه، به لکو وهك ده زگایه کی دانانی پۆلیسی کاریکردوه).
پۆزقهلت رایگه یاند که ئه و ماندهیتی له لایه ن دهنگدهرانه وه پیدراوه تا
ئهم بارودۆخه بگۆرئ و (دوای بیرکردنه وه له وهی چ جۆره چاکسازییه ک
پیشنیاز بکری، ته نیا ریگا، که به رهوونی ریگایه کی دهستووری بوو، ...
بریتیبوو له وهی خوینی نوێ بکرتیه ناو هه موو دادگا کانه مه ره). ئه و
پیداگری له سه ره ئه وه کرد که دادوهرانی دادگای بالا هیلان و ئه و باره ی
له سه ره شانیا نه بۆ دادوهرانی به ته مه ن زۆر قورس بوو. واش ریکه وت که ئه و
جۆره دادوهرانه ئه وانه بوون یاساکانی ئه ویا ن په تکردبووه. ئه و دواتر
پیشنیازی کرد که ده بی هه موو دادوهره کان له ته مه نی هه فتا سالی دا
ناچاری خانه نشینی بکری و دهرفه تیشی پیدری ئه و بۆخوی نا شه ش
دادوهر له دادوهرانی دادگای بالا ده سنیشانبکا. ئهم پلانه که پۆزقهلت وهك
پروژه یاسای ریكخستنه وهی دادوهری خستیه روو، به س بوو بۆ لادانی ئه و
دادوهرانه ی که پیشتر له لایه ن ئیداره زیاتر پاریزگار ه کانه وه دانرابوون و
هه ره ئه وانیش بوون به توندی دژی نیو دیه ل بوون.

هه رچه نده پۆزقهلت زیره کانه هه ولیدا پشتگیری جه ماوه ر بۆ
هه نگاوه که ی په یدابکا، به لام پاپرسییه کان دهریا نخست که ته نیا 40٪
دانیشتون پشتگیری پلانه که یان کرد. لويس برانديس ئه و کاته بووبوه
دادوهری دادگای بالا. هه رچه نده برانديس هاوسۆز بوو له گه ل زۆربه ی ئه و
یاسایانه ی پۆزقهلت پیشنیازی کردبوون، به لام ئه و دژی هه وله کانی سه رۆک
بۆ کزکردنی ده سه لاتى دادگای بالا و بانگه شه کانی سه رۆک که گوايه
دادوهره کان هیلان بوون قسه ی کرد. حیزبی دیموکراتی پۆزقهلت خاوه نی
زۆرینه ی گه وه ره بوو له هه ردوو ئه نجوومه نه که ی کۆنگریس دا، به لام
ئه نجوومه نی نوینه ران که موزۆر دژی پروژه یاساکه ی پۆزقهلت وه ستا. دواتر

پۆزقەلت ھەولەكانى خۆى لەگەل ئەنجومەنى سەنات دا خستەكار. پۆزقە
ياساكة رەوانەى لىژنەى دادوەرى سەنات كرا و ئەوانىش كۆبوونەو ەيەكى پ
مشتومريان لەسەر كرد و پاى جياوانى لەبارەى پۆزقەكەو ە تاوتۆيكرد. لە
كۆتايى دا ناردىانەو ە بۆ ھۆلى سەنات لەگەل راپۆرتىكى نىگەتيف دا كە
پۆزقە ياساكة (ناپۆيىست و بۆسود و وازەينانىكى زەقە لە پرىنسىپى
دەستور... و ھىچ پيشينە و پاساويكى نىيە) سەنات بە زۆرينەى دەنگى ۷۰
بەرامبەر ۲۰ برپارى ناردەو ەى پۆزقە ياساكةى دا بۆ لىژنەكە تا سەرلەنوئ
دابپۆزقەو ە. ھەموو توخمەكانى "پۆكخستەو ەى دادگا" دەرھىنران.
پۆزقەلت نەيتوانى ئەو سنوورانەى دادگاى بالا بۆ دەسەلاتەكەى دانابوو،
لابەرى. ھەرچەندە دەسەلاتەكانى پۆزقەلت سنووردار كران، بەلام سازان
ئەنجامدرا و ياساى پاراستنى كۆمەلايەتى و ياساى نەتەو ەيى
پەيوەندىيەكانى كرىكاران لە لايەن دادگاوە بە دەستورى ناسران.

گرنگتر لە چارەنووسى ئەم دوو ياسايە، وانەى سەرەكى بوولەم
پووداو ە. دەزگايانى سياسى كراو ە نەك تەنيا چاودىرى لادانى سەرەكى لە
دەزگايانى ئابوورى كراو ە دەكەن، بەلكو بەرەنگارى ھەولەكانى لاوازكردى
بەردەوامىي خوشيان دەبنەو ە. لە بەرژەو ەندى كۆنگرەسى ديموكراسى و
سەنات بوو كە دادگا پۆكخەنەو ە و پىداگر بن لەسەر ئەو ەى كە ھەموو
ياساكانى نيودىەل تىدەپەين، بەلام بە ھەمان ئەو شىو ەيەى نوخبە
سياسىيەكانى بەريتانيا لەسەرەتاي سەدەى ھەژدەيەم دا دەيانزانى كە
ھەلپەساردنى سەرۆھرى ياسا ھەموو ئەو دەسكەوتانە دەخاتە
مەرتسبيەو ە كە لە پاشايەتبيان سەندبوو، ئەندامانى كۆنگرەس و سەناتيش
دەيانزانى ئەگەر سەرۆك سەرەخۆيى دادوەرى لاواز بكا، ئەوا ئەمە دەبو ە
ھۆى لاوازيوونى بالانسى دەسەلات لە سيستەمەكەدا، ئەو بالانسەى لە
دەسەلاتى سەرۆكەكان پاراستبوونى و بەردەوامىي دابوو بە دەزگايانى
سياسى پلورەليستى.

پەنگە پۆزقەلت لە داھاتو دا برپاربدايە كەبەدەستەيتيانى زۆرينەى
پەرلەمانى بۆ تىپەراندنى ياساكان سازان و كاتىكى زۆريان دەويست و لە
برى ئەو ە ئەو دەيوست لە پۆگەى مەرسوومەو ە حوكمبكا و ئەمەش بە
تەواوى پلورەليزم و سيستەمى سياسى ويلايەتە يەكگرتو ەكانى ئەمەريكاى

له ناودهبرد. به دلتياييپوه کونگرېس ته مهی په سهند نه ده کرد، به لام دواتر پوزفته لت په نای بۆ خه لک ده برد و به و بیانوهی کونگرېس کۆسپ له به رده م پيگاکانی به رهنکارېونه وهی پوچوونی ئابووری داده نی، ته و ده یتوانی پولیس به کاربھیتی بۆ داخستنی کونگرېس. شیاوی پوودان نه بوو؟. ته مه ش کوتومت ته وه بوو که له پیرۆ و فنه زه ویلا له سالانی ۱۹۹۰ مکان دا پوویدا. هه ردوو سه رۆک، فیوجیمووری و شافیتز په نایانبرده به رماندیتته جه ماوه ریبه که یان بۆ داخستنی کونگرېس ه ناهاوکاره کان و دواتریش ده ستووری وولاته کانیان نووسیوه بۆ به هیژکردنی له پاده به ده ری ده سه لاته کانی سه رۆک. هه ر ترس له م خزینه له لایه ن ته وانه ی له سایه ی ده زگایانی سیاسي پلوره لیستی دا له ده سه لات دا هاوبه ش بوون، بوو که ولبۆلی راگرت له ده ستخستنه ناو کاری دادگا کانه وه له سالانی ۱۷۲۰ کان دا و هه ر ته وه ش بوو که کونگرېسی ته مه ریکای راگرت له پشتگیری پلانه که ی پوزفته لت بۆ پيکخستنه وهی داگا. پوزفته لت پووبه پووی هیژی بازنه ی به خته وه ری بۆوه.

به لام ته م لۆجیکه هه میشه کاری خۆی ناکا، به تاییه تی له و کۆمه لگایانه دا که په نگه هه ندیک سیمای کرانه وه یان هه بی، به لام به شیوه یه کی گشتی چه وسینه رن. ئیمه پيشت ته م داینه میکه مان له پۆم و فینس دا بینی. پوونکردنه وه یه کی تر له به راوردکردنی هه ولته سه رنه که وتوه کانی پوزفته لت بۆ پيکخستنه وهی دادگا له گه ل هه ولی هاوشیوه له ئه رجه نتین دا سه رچاوه ده گری که له ویدا هه مان ململانی له چوارچيۆه ی ده زگایانی ئابووری و سیاسي چه وسینه ری بالاده ست دا نه نجامدرا.

له سالی ۱۸۵۳ دا ده ستووری ئه رجه نتین دادگای بالای دامه زراند که ئه رکی هاوشیوه ی ته وه ی ویلايه ته یه کگرتوه کانی ته مه ریکای هه بوو. بریاریک له سالی ۱۸۸۷ دا پيگیدا به دادگای بالای ئه رجه نتین که هه مان ته و پۆله ی دادگای ویلايه ته یه کگرتوه کان بگریته ته ستۆ له بریاردان له سه ر ده ستووری بوونی هه ندیک یاسای دیاریکراو. له پووی تیورییه وه، دادگای بالا ده یتوانی وه ک یه کیک له توخمه گرنگه کانی ده زگایانی سیاسي کراوه ی ئه رجه نتین گه شه بکا، به لام باقی سیسته مه سیاسي و ئابوورییه که به شیوه یه کی چه وسینه رمانه وه و نه هیژدارکردنی به شی فراوانی کۆمه لگا و

نە پلورەلېزىم لە ئەرچەنتىن دا سەريانەئەدا. ھەرەك لە ويلايەتە يىگىرتوھەكان دا، پۆلى دەستورىي دادگاي بالا لە ئەرچەنتىنىش دا پووبەپووى تەحەدا بۆۋە. لە سالى ۱۹۴۶ دا جوان دۆمىنگۇ پىرۇن بە شىۋەيەكى دىموكراسى ۋەك سەزۇكى ئەرچەنتىن ھەلبىزىرا. پىرۇن پىشتەر كۆلۈنل و دواى كۆدېتاي سەربازىي سالى ۱۹۴۳ لەسەر ئاستى نەتەۋەيى دەركەوت و بۈە ۋەزىرى كار. لەم پۆستەي دا ھاۋپەيمانىيەكى سىياسى لەگەل سەندىكاي كرېكاران و بزوتنەۋەي كرېكارى دا پىكھىنا كە بۆ گەيشتەنە كورسى سەزۇكايەتى گرنگ بوو.

ماۋەيەكى كەم دواى سەركەۋتنى پىرۇن، لايەنگرانى لە ئەنجوۋمەنى نوپنەران دا پىشنىيازى دوورخستەۋەي چوار لە پىنج دادوۋەرەكەي داداگانان كرد. چەندىن تۆمەت خرابوۋە پال دادگا. يەككە لە تۆمەتەكان برىتېبوۋ لە پەسەندكردنى نادەستورىيەنى دوو پۆتىمى سەربازىي لە سالانى ۱۹۳۰ و ۱۹۴۳ دا، پەنگە سەير بى، چونكە پىرۇن بۆخۇي پۆلى سەركەي لە كۆدېتاكەي دۈەميان دا بىنى. يەككى تر لە تۆمەتەكان پەيۋەندى بەو ياسايانەۋە ھەبوۋەكە دادگا پەتېكردبوۋنەۋە بەھەمان ئەۋ شىۋەيەي ھاۋتاكەي لە ويلايەتە يەگىرتوھەكان دا كىرەۋى. بەتاييەتى بەر لە ھەلبىزاردنى پىرۇن ۋەك سەزۇك، دادگا بىپارىداۋو كە بۆردى نەتەۋەيى پەيۋەندى كرېكاران كە پىرۇن پىشنىيازىكردبوۋ نادەستورىي بوو. بەھەمان ئەۋ شىۋەيەي پۆزفەلت لە ھەلمەتى ھەلبىزاردنەكەي سالى ۱۹۳۶ دا بە قورسى پەخنى لە دادگاي بالا گرت، پىرۇنىش لە ھەلمەتى ھەلبىزاردنى سالى ۱۹۴۶ دا ھەمان شتى كرد. نۆ مانگ دواى دەسپىكردنى پىرۇسەي دوورخستەۋەي دادوۋەرەكان، ئەنجوۋمەنى نوپنەران سى لە دادوۋەرەكانى دوورخستەۋە و چوارەمىش بەر لە بىپارەكە دەستى لە پۆستەكەي كىشاپۋوۋە. ئەنجوۋمەنى سەنات بىپارەكەي پەسەندكرد و دواتر پىرۇن چوار دادوۋەرى نوپى دامەزىراند. لاۋازكردنى دادگا بوۋ ھۆي ئازادكردنى پىرۇن لە كۆتۈپتۈۋەندە سىياسىيەكانى سەرى. ئەۋ دەيتۋانى بەبى بوۋنى چاۋدىرى دەسەلات بەكاربەيتى بە ھەمان ئەۋ شىۋەيەي پۆتىمە سەربازىيەكانى پىش و پاش سەزۇكايەتەكەي كرديان. بۆ نموۋنە، دادوۋەرە تازە دامەزراۋەكانى پىرۇن، بىپارىيان دا كە تاۋانباركردنى پىكارىۋ بالېين، سەزۇكى خىزىي

پادىكال كە حيزبى ئۆپوزىۋىسۇنى سەرەكى بوو، بە بېرىزى نواندىن بەرامبەر پىرۇن، دەستورىيە. پىرۇن توانى وەك دىكتاتورىك حوكۇمىكا.

لە كاتىك دا پىرۇن سەرەكتە وتوانە دادىگای رېئىخستەو، ئىتر لە ئەرجه نىتىن دا بۇ ھەموو سەرەكتىكى نۆى بوە نەرىت كە بۇخۇى دادوهرانى دادىگای بالا دىارىيىكا. بەم جۆرە دەزگایەكى سىياسى كە لەوانە بوو ھەندىك سىنور بۇ دەسلەتلى لایەنى جىيە جىكار دابىنى لە ئارادا نەما. پىژىمەكەى پىرۇن لە رېگەى كۆدىتايەكى ترەو لە سالى ۱۹۵۵ دا لەسەر كار لابرا و زىجىرەيەكى دورودرىژى گواستىنەو لە حوكۇمى سەربازىيەو بۇ حوكۇمى مەدەنى دەستىپىكرد. ھەردو پىژىمە سەربازى و مەدەنىيەكان دادوهرانى خۇيان دىارىدەكرد، بەلام دىارىكردنى دادوهرانى دادىگای بالا لە ئەرجه نىتىن چالاكىيەك نەبوو كە تەنیا لە كاتى گواستىنەو لە نىوان حوكۇمى سەربازى و مەدەنى دا ئەنجامدەدرا. لە سالى ۱۹۹۰ دا لە كۆتايى دا ئەرجه نىتىن گواستىنەو لە نىوان حوكۇمەتانى ھەلبىژىراو بە شىئەيەكى دىموكراسى بەخۇوە بىنى - حوكۇمەتتىكى دىموكراسى دواى يەككى تىرى دىموكراسى ھات. لەگەل ئەمەش دا، ھىندەى پەيوەندى بە دادىگای بالاو ھەبوو، ئىتر حوكۇمەتانى دىموكراسى زۆر جىاوازتر لە حوكۇمەتانى سەربازى پەفتارىيان نەدەكرد. ئەو سەرەكتىكى حوكۇمى گرتە دەست برىتېبوو لە كارلۇس سۇول مىنم كە سەر بە حىزبەكەى پىرۇن بوو. دادىگای بالاى ئەو كاتە دواى گواستىنەو بۇ دىموكراسى لە سالى ۱۹۸۳ دا لە لایەن سەرۆك پاول ئەلفونسىن كە سەر بە حىزبى پادىكال بوو دامەزرا بوون. لەبەر ئەو ھەى ئەمە گواستىنەو ھەىكى دىموكراسى بوو، ھىچ ھۆكارىك نەبوو بۇ مىنم دادىگای خۇى دابمەزىنى، بەلام لە كاتى ئامادەكارىيەكانى ھەلبىژاردن دا، مىنم پەنگى راستەقىنەى خۇى دەرخت. ئەو بەردەوام، ھەرچەندە ناسەرەكتە وتوانە، ھەولتى دا ئەندامانى دادىگا ھانېدا (تەننەت چاوترسىپىيان بكا) تا دەستېكىشەنەو لە كارەكانيان. ئەو پۇستى بالۆيزى دايە دادوهر كارلۇس فەيت، بەلام پەتىكردەو و فەيت لە رېگەى ناردنى كۆپىيەكى كىتەبەكەيەو "ياسا و پەشتەرزى" وەلامى دايەو و تېيىنيەكىشى لەسەر نووسى (ئاگادار بە من ئەمەم نووسىو). بى گويدانە ئەمە، دواى سى مانگ لە دەستبەكاربوونى، مىنم پېژە ياسايەكى نارد بۇ ئەنجومەنى نوينەران بۇ

فراوانکردنی دادگا له پېنچ ئەندامه وه بۆ نو ئەندام. يەكك له پاساوه كان هه مان ئەو پاساوه بوو كه پۆزقهلت له سالی ۱۹۳۷ دا به كاری هینابوو: باری سهر شانی دادگا قورسه. پڕۆژه ياساكه ههر زوو له ئەنجومەنی سەنات و نوینەران دا دەنگی له سهر درا و ئەمەش دەر فەتیدایه مینم تا چوار دادوهری نوێ دیاریبكا. ئەو بوە خاوهنی زۆرینه له ناو دادگادا.

سهر كه وتنی مینم به سهر دادگای بالا دا هه مان داینه میکی سهره ولیژیوونه وهی خسته گهر كه پيشتر باسمانكرد. ههنگای داهاتووی بریتیبوو له نوسینه وهی دهستوور بۆ لایر دنی دیاریکردنی ماوهی سه رۆكایه تی بۆ ئەوهی جارێكیتر خۆی بۆ پۆستی سه رۆك كاندیدبكات ه وه. دوا ی ئەوهی هه لێژیرایه وه، مینم هه ولی دا جارێكیتر دهستوور بنوو سیته وه، به لام نهك له لایه ن دهزگایانی سیاسی ئه رجه نتینه وه پێگهی لیگیرا، به لكو له لایه ن كۆتله كانی ناو حیزبه كه ی خۆیه وه كه دژی زالبوونی تاكه كه سی وه ستانه وه.

ههر له كاتی سه ربه خۆیه وه، ئه رجه نتین تووشی خراپترین له و كیشه دهزگاییانه بوو كه ئەمه ريكای لاتینی گرتبۆوه. ئه رجه نتین له ناو بازنه ی نا هه مواری دا نهك به خته وه ری دا گیريخواردبوو. له ئەنجامی ئەمه دا، په ره سه نندێكی پۆزه تیفی وهك ئەو ههنگاوانه ی نران به ره و دامه زانندنی دادگای بالای سه ربه خۆ هه رگیز خۆیان قایمه نكرد. به بوونی پلوره لیزم هه یچ گروپێك نایه وی یان ناوێری ده سه لاتێ گروپێكی تر له ناو به ری له ترسی ئەوه ی نه وهك دواتر ده سه لات هه ی خۆشی پووبه پووی تهحه دا ببیت ه وه. له هه مانكات دا، دابه شبوونی فراوانی ده سه لات ئەم له ناو بر دنه زه حمه تده كا. ده شی دادگای بالا ده سه لاتێ هه بی ئەگه ر له لایه ن كۆمه لێكی فراوانی كۆمه لگاوه پشتگیری بكری. بیانه وی هه موو ئەو هه ولانه پووجه لېكه نه وه كه ده یانه وی سه ربه خۆی دادگا كه مېكه نه وه. ئەمەش ئەو حال ته بوو له ویلايه ته يه كگرتوه كان دا پوویدا نهك له ئە رجه نتین. ياسا دان ه رانی ئه رجه نتین ئاماده بوون دادگا لاواز بكن ئەگه رچی له و بپوایه شا بوون كه ئەمه پێگهی خۆشیان له قده كا. يەكك له هۆكاره كان ئەوه یه كه له سایه ی دهزگایانی چه وسیتنه ردا نه هیشتنی دادگای بالا ده سه كه وتی زۆر ده سه ته به ر ده كا و قازانجه كان ئەوه ده هینن له پیناویان دا رېسكبكری.

فیدباکی پۆزه تیڤ و بازنه ی به خته وهی

دهزگایانی ئابووری و سیاسی کراوه هه ر له خۆیانوه سه ره له ئاده ن. نه وانه زۆر جار ئاکامی ململانیی گه وهی نیوان نه و نوخبانه ن که پێگرن له بهرده م گه شه کردنی ئابووری و گۆرانکاری سیاسی و نه وانه ی ده یانه وی ده سه لاتی ئابووری و سیاسی نوخبه ده سه لاتداره که سنوورداریکه ن. دهزگایانی کراوه له کاتی وه رچه رخانه میژوویییه کان دا سه ره له ده ن، وه ک نه وه ی له کاتی شوێنشی شکۆداری ئینگلتیره و دامه زانندی کۆلۆنییه که ی جه یمستان له باکووری نه مه ریکا دا پوویاندا، کاتیگ زنجیره یه ک فاکته ر هیزی نه وانه ی له ده سه لاتدان لاوازه که ن و ده بنه هۆی به هیژکردنی به ره له ستکارانی نه وانه ی خاوه ن ده سه لاتن و هاندان دروستده که ن بۆ پیکهینانی کۆمه لگایه کی پلوره لیستی. نه نجامی ململانیی سیاسی هه رگیز پوون نییه، ته نانه ت نه گه ر ئیمه دوا ی پووداوه کان ئاکامی چه ندین پووداوی میژوویی وه ک حه تمی ببینین، پێچکه ی میژوو په یوه سته. به هه ر حال، کاتیگ دهزگایانی ئابووری و سیاسی کراوه سه ره له ده ن، هه ولێ دروستکردنی بازنه ی به خته وهی ده ده ن که پرۆسه ی فیدباکی پۆزه تیڤه و ده بیته هۆی نه وه ی که ده رفه تی مانه وه ی دهزگا کان و ته نانه ت فراوانبوونی شیان زیاته ر بی.

بازنه ی به خته وهی له پێگه ی چه ندین میکانیزمه وه کارده کا. یه که م، لۆجیکی دهزگایانی سیاسی پلوره لیستی ده بیته هۆی نه وه ی که زه وتکردنی ده سه لات له لایه ن دیکتاتۆریکه وه یان تاقمێکی ناو حکومه ته وه یان ته نانه ت سه رۆکیکی نیاز پا که وه زۆر زه حمه ت تر بی، هه روه ک فرانکلین پۆزڤه لت بۆی ده رکه وت کاتیگ هه ولێ دا چاودێری سه ر ده سه لاته که ی لابه ری که له لایه ن دادگای بالاوه له سه ری دانرابوو، یان وه ک سی ر پۆبه رت وڵپۆل بۆی ده رکه وت کاتیگ هه ولیدا یاسای په شپێستان به شیوه یه کی په مه کی جیبه جیبه کا. له هه ردوو حا له ته که دا چرکدرنه وه ی ده سه لات له چنگی تا که که سه یگ یان گروپیکی بچووک دا ده بوه هۆی له فکردنی

بناخه كانى ده زگايانى سياسى پلوره ليستى. پټوانه ي پاسته قينه ي پلوره ليزم برىتييه له تواناي خودى پلوره ليزم له بهر نكار بونونه وى ته قه لاي له م شيوه يه. پلوره ليزم سهروه رى ياسا له خوده گري، پرينسيپى نه وى كه پټويسته ياسا به شيوه يه كى به كسان به سر هه موو كه سيك دا جيبه جيبكري، نه مهش شتيكه له سايه ي پاشايه تى په هادا نه سته مه. به لام سهروه رى ياسا به ده وري خوى نه وه ده گه يه نى كه ناكري ياساكان له لايه ن گروپيكه وه به كار به تيرين بۇ پيشيلكر دنى مافى گروپيكي تر. جگه له مه، پرينسيپى سهروه رى ياسا ده رگاي به شداريكر دنى زياتر له پرؤسه ي سياسى و كرانه وى زياتر ده كاته وه كاتيك به هيزكي زوره وه نه و ئايدايه ده خاته پوو كه پټويسته خه لك نه ك ته نيا له به رده م ياسادا به كسان بن به لكو له ناو سيسته مه سياسيه كهش دا به كسان بن. نه مهش يه كيك بووله و پرينسيپانه ي كه وايكر د بۇ سيسته مى سياسى به ريتانى زه حمه ت بى پيگري له و داواكاريه به هيزانه بكا بۇ ديموكراسى زياتر له سه رتاسه رى سه ده ي نۆزده يه م دا و نه مهش پيگاي كرده وه بۇ فراوانكر دنى ده نگدان بۇ هه موان.

دوهم، هه روه ك چه ندين جار له مه وپيش بينيومانه، ده زگايانى سياسى كراوه پشتگيري ده زگايانى ئابوورى كراوه ده كهن و له لايه ن نه وانيشه وه پشتگيريده كرين. نه مهش ميكانيزميكي تىري بازنه ي به خته وره ي دروستده كا. ده زگايانى ئابوورى كراوه په يوه ندييه زور خراپه كانى ئابوورى چه وسينه ر له شيوه ي كويله يه تى و به ندايه تى دا هه لده وشينه وه و بايه خى مؤنؤپؤلييه كان كه مده كه نه وه و ئابوورييه كى داينه ميك دروستده كه ن، هه موو نه مانهش نه و سووده ئابووريانه كه مده كه نه وه، به لايه نى كه مه وه له مه ودايه كى كورت دا، كه يه كيك له پيگه ي زه وتكر دنى ده سه لاتى سياسيه وه ده ستيده كه وي. له بهر نه وى له سه ده ي هه ژده يه م دا ده زگايانى ئابوورى له به ريتانيا دا به شيوه يه كى پيژه يى كراوه بوون، نوخبه كان ده سكه وتيان به چنگ گير كردنيان له ده سه لات كه متر ده بوو، له راستيشدا زيانيان زورتر ده بوو به به كار هيتانى سه ركوتكر دنى به ريلاو دژى نه وانى داواى ديموكراسى زياتريان ده كرد. نه م سيمايه ي بازنه ي به خته وهرى كار يكي وايكر د كه كاروانى به ره به رى ديموكراسى له به ريتانيا ي سه ده ي نۆزده يه م دا كه متر هه ره شه له نوخبه كان بكا و

دەرفەتی سەرکەوتنیشی زیاتر بێ. ئەمە پێچەوانەی بارودۆخی پزیمە پەهاکانی وەک نەمسا - ھەنگاریا و ئیمپراتۆریەتی پوسیا بوو، کە دەزگا ئابوورییەکان تیایان دا نۆرتەر چەوسیتەر بوون و لە ئەنجامی ئەمەش دا داواکارییەکان بۆ کرانەوێ سیاسی زیاتر لە سەدەی نۆزدەیەم دا بە سەرکوتکردن وەلامدراوە، چونکە نوخبەکان بە بەشداریکردنی خەلکی تر لە دەسەلات دا زیانی گەورەیان دەکرد.

لە کۆتایی دا، دەزگایانی سیاسی کراوە بواری گەشەکردنی میدیای ئازاد دەدەن و میدیای ئازادیش نۆرجار زانیاری دەربارەی ھەر پەشەکانی سەر دەزگایانی کراوە دەخاتە پوو و وەستانەوێ دژی ئەو ھەر پەشانە مۆبیلێزە دەکا، ھەورەک لە دوا چارەکی سەدەی ھەژدەیەم و یەکەم چارەکی سەدەی بیستەم دا کردی کاتیکی بالادەستی زیاتری بارۆنە دزەکان ھەر پەشەیان لەجەوھەری دەزگایانی ئابووری کراوە کرد لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دا.

ھەرچەندە ئاکامی ئەو ململانێیانە ھەمیشە لە ئارادان، بەردەوامدەبن لەوێ پەییوەست بن، لە میانە ١٩ ئەم میکانیزمانەوێ بازنە ی بەختەوێ ویستیکی بەھێز دروستدەکا بۆ ئەوێ دەزگایانی کراوە بەردەوامبن و بەرەنگاری تەحەداکان ببنەوێ و فراوان بن ھەورەک لە بەریتانیا و ویلایەتە یەکگرتووەکان دا پوویدا. بەداخەوێ، ھەورەک لە چاپتەری داھاتوو دا دەبینن دەزگایانی چەوسیتەریش ھیزی گەورە ھاوتا بۆ بەردەوامییان دروستدەکەن کە ئەویش پڕۆسە ی بازنە ی ناھەموارییە.

بازنەى ناھەموارى (The Vicious Circle)

چىتر ناتوانىت بە شەمەنەفەر بىرۇيت بۇ (بۇ)

ھەموو ولاتى سيارا ليۇنى پۇژئاواى ئەفرىقا لە سالى ۱۸۹۶ دا بوە كۆلۇنى بەرىتانيا . فرىتاونى پايتەختى سيارا ليۇن لە كۇتايى سەدەى ھەژدەيەم دا وەك شويىنى نىشتە جىيىبونى ئەو كۆيلانەى دەنئىرانەو و ئازاددەكران، دوستكرابوو. كاتىك سيارا ليۇن بوە كۆلۇنى بەرىتانيا، ناوچەكانى ناوہوہى سيارا ليۇن ھىشتا لە چەندىن پاشايەتى بچووكى ئەفرىقى پىكھاتبوون. لە نيوہى دوہى سەدەى تۆزدەيەم دا، بەرىتانيەكان بەرەبەرە دەسەلاتى خۇيان بۇ ناوچەكانى ناوہوہ دىژكردەوہ لە رىگەى بەستنى زنجىرەيەكى دىژ لە پەيمان لەگەل فەرمانرەوا ئەفرىقىيەكان دا. لە ۳۱ ئابى سالى ۱۸۹۶ دا بەرىتانيەكان لە رىگەى ئەم پەيمانانەوہ كۆلۇنيەكەيان وەك ناوچەيەكى پارىژراو لە لاين بەرىتانياوہ راگەياند. بەرىتانيەكان فەرمانرەوايانى گرنگيان دۆزىيەوہ و ئاونىشانى نوئيان پىبەخشىن كە سەرۆك ھۆزى مەزن بوو. بۇ نمونە، لە پۇژمەلاتى سيارا ليۇن دا، لە ناوچەى دەرھىنانى ئەلماسى ئەمپۇزى كۆنۇ دا، سولۇكۇ دەژيا كە پاشايەكى جەنگاوەرى گرنگ بوو. سولۇكۇ پاشا كرايە سەرۆك ھۆزى مەزن سولۇكۇ و ناوچەى ساندۆر وەك يەكەيەكى كا،گىپى لە سيارا ليۇنى پارىژراودا دوستكرا.

ھەرچەندە پاشايانى وەك سولۇكۇ پەيمانان لەگەل فەرمانرەواى بەرىتانيادا ئىمزا كىردبوو، ئەوان نەيانزانىبوو كە ئەم پەيمانانە وەك بەلئىن لىكدەدرىنەوہ بۇ دامەزاندىنى كۆلۇنيەك. كاتىك بەرىتانيەكان ويستيان باجى كۆخ بسەپىنن – باجىكى پىنچ شلىنگى لەسەر ھەموو خانويەك – سەرۆك ھۆزەكان پاپەرىن و جەنگى ناوخۇ دەستىپىكرد كە بە ياخيىبونى باجى كۆخ ناسرا. لە سەرەتادا لە

باکووره ده ستيپيڭکرد، به لام له باشووردا له هه موو ناوچه کانی تر به هيزتر و زياتریشی خایاند به تايبه تی له میندیلا ند که گروپی ئیقتی میندی له ناوچه که دا بالاده ست بوون. یاخیبوونه که ی باجی کوخ هر زوو سه رکوتکرا، به لام هوشداری دایه به ریتانییه کان ده رباره ی ته حه دا کانی کوئرتو لگردنی ناوچه رگه ی سیارا لیۆن. به ریتانییه کان پيشتر ده ستیانکردبوو به دروستکردنی پڼگایه کی ئاسنین له فریتاونه وه بۆ به شه کانی ناوه وه ی سیارا لیۆن. کاری نه جامدانی پرۆژه که له ئازاری سالی ۱۸۹۶ دا ده ستيپيڭکرد و پڼگاکه له کانونی یه که می سالی ۱۸۹۸ دا و له گه رمه ی یاخیبوونی باجی کوخ دا گه يشته شارۆچکه ی سۆنگۆ. له تۆماره کانی په رله مانی به ریتانیا دا له سالی ۱۹۰۴ دا هاتوه که:

(له حاله تی پڼگای ئاسنینی سیارا لیۆن دا، یاخیبوونه که ی دانیشتوانی خۆمالی که له شوباتی سالی ۱۸۹۸ دا ده ستيپيڭکرد، بوه هوی وه ستانی ته وای کاره کان و بلاوه پڼکردنی فه رمانبه ران بۆ ماوه یه کی زۆر. یاخیبووه کان په لاماری پڼگا ئاسنینه که یان دا و له نه جامدا پتویست بوو هه موو فه رمانبه رکان بکیشرتنه وه بۆ فریتاون. پۆتيفه نک، که ئیستا ده که ویته سه ر پڼگاکه و ۵۵ میل له فریتاونه وه دووره، به ته وای له ژێرده ستی یاخیبووه کان دا بوو).

له راستیدا، پۆتيفه نک له سالی ۱۸۹۴ دا له سه ر پڼگای ئاسنینی پلان بۆدانراودا نه بوو. پڼپه وی پڼگاکه دوی سه ره لانی یاخیبوونه که گۆرا و له بری نه وه ی به ره و باکووری پۆژه لات بپوات، به ره و باشوور پۆيشت له پڼگه ی پۆتيفه نک و له ویشه وه به ره و بۆ تا میندیلا ند. به ریتانییه کان ویستیان پڼگای خیرا بۆ میندیلا ند، ناوچه رگه ی یاخیبوونه که و ناوچه نا ئارامه کانی تری ناوه وه دروستبکه ن بۆ سووه رگرتن لیتی نه گه ر یاخیبوونی تر له و ناوچه نا به رپا بوو. کاتیك سیارا لیۆن له سالی ۱۹۶۱ دا سه ره خۆ بوو، به ریتانییه کان ده سه لاتیان پاده ستی سیئر میلتون مارگای و حیزبی گه لی سیارا لیۆن (SLPP) کرد که نه و سه رۆکایه تی ده کرد و به زۆری له ناوچه کانی باشوور، به تايبه تی میندیلا ند و پۆژه لات دا لایه نگرانی هه بوو. دوی سیئر میلتون، سیئر ئه لپیتر مارگای برای له سالی ۱۹۶۴ دا بوه سه رۆک وه زیران. له سالی ۱۹۶۷ دا حیزبی (SLPP) به زۆرینه یه کی که م هه لپژاردنه که ی به ئۆپوزیۆسۆن، حزیی کۆنگرێسی هه موو گه ل (APC)، دۆپاند که سیاکا ستیفنس سه رۆکایه تی

دەکرد. ستیڤنس سەر بە لیمبا بوو لە باکور و بەشی زۆری لایەنگرانی (APC) لە ناو گروپە ئیتنیه‌کانی باکوردا بوون کە بریتیبوون لە لیمبا و تیمنی و لۆکۆ. هەرچەندە پێگا ئاسنینە کە بەرەو باشوور لە سەرەتادا لە لایەن بەریتانییەکانەوە بۆ ئەو دروستکرا تا فرمانپەرەیی سیارا لیۆن بکەن، بەلام بە هاتنی سالی ١٩٦٧، پۆلی پێگا کە بوو پۆلیکی ئابووری بۆ گواستنەوەی بەشی زۆری هەناردەکانی وولات لە قاو و کۆکا و ئەلماس. ئەو جووتیارانە قاو و کۆکایان دەپواند مێندى بوون و پێگا کەش پەنجەرەى مێندیلاند بوو بەرەو جیهان. مێندیلاند بە زۆری لە هەلبژاردنی سالی ١٩٦٧ دەنگیدا بۆ ئەلبیزت مارگای. ستیڤنس زیاتر ئارەزووی هێشتنەوەی دەسەلاتە کەى دەکرد لەوێ بايەخ بە هەناردەکانی ناوچەى مێندیلاند بدا. پاساوێکەى ساکار بوو: هەرچییەك بۆ مێندى باشبوو ئەوا بۆ (SLPP) باش و بۆ ستیڤنس خراپبوو. ئەو پێگا ئاسنینە کەى بۆ مێندیلاند هەلەشاندەو و هیل و فارغۆنەکانی فروشت بۆ ئەوێ تا دەکرا گۆرانکارییە کە پێچەوانە نەکرایەتەو. ئێستا ئەگەر لە فریتاوە بەرەو پۆژەلات بە ئۆتۆمبیل گەشت بکەیت، ئەوا بە تەنێشت وێستگەکانی هەستینگس و واتەرلۆدا تێدەپەڕی. چیتەر شەمەنەفەر ناڕوات بەرەو بۆ. بێگومان پەفتارە ئاساسییەکانی ستیڤنس هەندێک لە چالاکترین سیکتەری ئابووری سیارا لیۆنى هەلەکاند. هەوێک زۆری سەرکردە ئەفریقییەکانی دواى سەربەخۆیی، کاتێک مەسەلە هاتە سەر هەلبژاردن لە نێوان قایمکردنی دەسەلاتى خۆى و گەشەى ئابووری دا، ستیڤنس قایمکردنی دەسەلاتە کەى هەلبژارد و هەرگیزیش ئاوپى بۆ دواو نەدایەو. ئەمێق ناتوانی چیتەر سواری شەمەنەفەر ببیت بەرەو بۆ، چونکە بە هەمانشیوەى قەیسەر نیکۆلاسى یەكەم، کە لەو ترسا پێگای ئاسنین شۆپش بۆ پوسیا بگۆزیتەو، ستیڤنسیش لەو باوەرەدا بوو کە پێگای ئاسنین بەرەلستکارەکانى بەهێزەکا. بە هەمانشیوەى چەندین فرمانپەرەى تر کە کۆنترۆلى دەزگایانى چەوسینەریان کردو، ئەو لەو تەحەدايانە ترسا کە پووبەرەوى دەسەلاتى سیاسى دەبوونەو و نامادەبوو گەشەى ئابووری بکاتە قوربانى دوورخستنەوەى ئەو تەحەدايانە.

لە تیروانیى سەرەتایى دا ستراتیژییە کەى ستیڤنس پێچەوانەى ئەوێ بەریتانییەکان بوو، بەلام لە راستیدا، بەردەوامییە کى زۆر لە نێوان حوکمی بەریتانییەکان و پزێمە کەى ستیڤنس دا هەبوو کە لۆجیکى بازنەى ناھەموارى

پوئنده کاته وه. ستيفنس له ړيگه ي دهرکيشاني دهرامت له گه له که ي، حوکمي سيارا ليونى کرد به به کارهيتناني ړيگاي هاوشيوه ي نه و ړيگايانه ي بهريتانييه کان به کاريانهيتنا. نه و له سالي ۱۹۸۵ دا هيتشتا له دهسه لات دا بوو، نهک له بهر نه وه ي نه و له لايه ن جه ماوهر وه ه لېژنر ابوو، به لکو له بهر نه وه ي دواى سالي ۱۹۶۷ نه و ديکتاتوريه تيکي په فتار توندوتيزي دامه زراند و که و ته کوشتن و پاوه دوناني به ره له ستکاره سياسييه کاني، به تاييه تي نه ندamani (SLPP). نه و له سالي ۱۹۷۱ دا خوي کرده سه روك کومار و دواى سالي ۱۹۷۸ سيارا ليون بوه خاوه ني ته نيا يه ک حيزي سياسي که (APC) ستيفنس بوو. به م شيوه يه ستيفنس سه رکه و توانه دهسه لاتى خوي قايمکرد، نه گه رچي نرخی نه وه ه ژارکردنى زوريه ي ناوچه کاني ناوهره ي ولات بوو.

له ماوهره ي کولونيالي دا بهريتانييه کان سيستمى فهرمانيزه وايي ناراسته وخويان به کارهيتنا بې به پتوهر بردنى سيارا ليون، به هه مان نه و شيوه يه ي له گه ل زوريه ي کولونييه نه فريقييه کانين دا کرديان. بناخه ي نه م سيستمه سه روك خيله مه زنه کان بوون که باجيان کوډه کرده وه و دادوهر بيان ده کرد و ناسايشيان ده پاراست. بهريتانييه کان مامه له يان له که ل جووتيارانى قاوه و کوکا دا ده کرد نهک له ړيگه ي داپرينيان، به لکو له ړيگه ي ناچار کردنيان به فروشتنى به ره مه کانين به بوردى فرشتن که له لايه ن فهرمانگه ي کولونيالييه وه، گوايه بې يارمه تيدانى جووتياران، دامه زرابوو. نرخی به روبومه کشتوکالييه کان به دريژايتى کات هه لچوون و داجوونى زوري به خووه ده بينى. نرخی کوکا په نگه ساليک به رز بوايه، به لام سالي دواتر نزم ده بووه. به پيتى نه م هه لچوون و داجوونه داهاتى جووتيارانيش به رز و نزم ده بووه. پاساوى بوردى فروشتن نه وه بوو که نه و ان نهک جووتياران به رگه ي هه لچوون و داجوونى نرخی کان ده گرن. کاتيک نرخی جيهانييه کان نزم بوون نه و ان به پيچه وانه وه په فتاريان ده کرد. نه مه له رووى پرينسيپه وه پتده چوو بېړوکه يه کي باش بى، به لام راستيه که ته و او جياواز بوو. بوردى فروشتنى به ره مه کان له سيارا ليون له سالي ۱۹۴۹ دا دامه زرا. بيگومان بوردده که سه رچاوه يه کي داهاتى پتويست بوو تا کاره کاني نه نجامبدا. ړيگه يه کي سروشتى په يداکردنى نه م داهاته بريتيبوو له پيدانى پاره به جووتياران نه ختيک که متر له وه ي له ساليکي باش يان خراب دا ده بوايه وه ريانبگرتايه. نه م پاره يه به کارده هيترا بې دابينکردنى

خەرجى فەرمانبەرلەر ۋە خەرجىيە كاپىتالىستلار. ھەر زوۋنە خەتە كەمەكە بۈيۈك قىممەت. دەۋلەت كۆلۈنمەلى بۇردى قىزىقىنى بەكار دەھىتتا ۋەك پىگەيەك بۇ ۋەگرتىنى باجى نۇر لە جوتيارەكان.

نۇركەس چاۋەپىدەكرد پەفتارە خراپەكانى سەردەمى كۆلۈنمەلى لە ئەفرىقاي باشۋورى بىبابان دا دۋاي سەربەخۋىي نەمىتن ۋە بەكارھىتتەنى بۇردەكانى قىزىقىنى بۇ ۋەگرتىنى باجى لە پادەبەدەر لە جوتيارەكان بۈيۈك سىتىنى، بەلام ھىچ يەككە لەمانە پۈيۈننەدا. لە راستىدا چەۋساندەۋەى جوتيارەكان لە پىگەى بەكارھىتتەنى بۇردەكانى قىزىقىنى ۋە زۇر خراپتر بوو. لە ناۋەپاستى سالانى ۱۹۶۰ كان دا، جوتيارەكانى بەرھەمىنەرى ناۋكى خورماى پۇن تەنبا لە ۵۶% نىرخى جىھانىيان لە بۇردەكانى قىزىقىنى ۋەردەگرت: جوتيارەكانى كۆكا ۴۸% ۋە جوتيارەكانى قاۋە ۴۹%. لەۋكاتەى سىتىقىنىس لە سالى ۱۹۸۵ دا ۋازى لە دەسەلات ھىتتا ۋە بۈيۈك دايە ئەۋ جىگەرەۋەيەى كە بۇخۋى دەسنىشەنى كىرەبوو، جۇزىف مۇمۇ، تا بىيىتە سەۋك، ئەم زامانە بوۋبوۋنە ۳۷% ۋە ۱۹% ۋە ۲۷% بەپىي پىزىبەندى سەرۋە. ئەمە چەندە جىگەى بەزەيى بى، ھىشتا باشتر بوۋلەۋەى جوتيارەكان لەسەردەمى سىتىقىنىس دا ۋەرىيان دەگرت كە زۇرجار لە ۱۰% كەمتر بوۋ. ۹۰% داھاتى جوتيارەكان لە لايەن ھۆكۈمەتەكەى سىتىقىنىسەۋە لە جوتيارەكان دەسسىتىرا، نەك بۇ دابىنكىردىنى خىزمەتگۈزارى گىشتى ۋەك پىگەۋىيان يان پەرۋەرە، بەلكو بۇ دەۋلەمەندىكىردىنى خۋى ۋە دەستۈپۈۋەندەكانى ۋە بۇ كىرىنى پىشتىگىرىي سىياسى.

ۋەك بەشىك لە ھۆكىمى ناراستەۋخۇ، بەرىتەنىيەكان پارىزىبون كە سەۋك خىللى مەزىن تا لە ژيان دا بۈيە لە پىگەكەى خۋى دا بىمايەتەۋە. بۇ ئەۋەى يەككە بۇ ھەبۈيە بىيىتە سەۋك دەبۈيە ئەندامى "بەمالەيەكى فەرمانپەرۋا"ى دىار بۈيە. ناسنامەى بەمالە فەرمانپەرۋاكان بە تىپەپۈۋىنى كات گۇرپانكارى بەسەردا ھات، بەلام بەشىۋەيەكى سەرەكى لە كۆتايى سەدەى نۆزدەيەم دا لەسەر بەنەماى بەنچەى پاشاكان لە ناۋچەيەكى دىارىكارو ۋە ئىمزاكىردىنى پەيمان لە لايەن خىزانە نۇخبەكانەۋە لەگەل بەرىتەنىيەكان دا، دامەزىربو. سەۋكەكان ھەلدەبۇزىران بەلام ھەلپۇزاردەكە بە شىۋەيەكى دىموكراسىي نەبو. ناۋەندىك كە پىدەۋترا دەسەلاتى خىلەكى كە ئەندامانى لە سەۋكە پاىە كەمترەكانى گۈندەكان بوۋن يان لە لايەن سەۋكە مەزىنەكانەۋە يان سەۋكى گۈندەكان يان

دەسلەلاتى بەرىتانىيە ۋە دادەنران، بېرياران دەدا كى دەبۇە سەرۋكى مەزن. پەنگە كەسك لە ۋە بېۋايەدا بى كە ئەم دەزگا كۆلۈنئالپانە دۋاى سەرۋەخۇيى ھەلۋەشەنرانە ۋە يان بەلەينى كەمە ۋە پېفۇرمىيان تېداكرا، بەلام ھەۋرەك بۆردەكانى فرۇشتن، ئەمە پۈۋىنەدا ۋە بەبى ھېچ گۇرپانكارىيەك بەردەۋامبۈۋن. ئەمپۇش سەرۋكە مەزەكان بەرپرسن لە كۆكۆدەنەۋەى باج. چىتر باج باجى كوڭ نىيە، بەلام پەيۋەندىيەكى نىزىكى ھەيە كە بىرىتييە لە باجى ھەلۋاردن ۋە لەۋانە دەسەندرا كە مافى دەنگدانىيان لە ھەلۋاردەكان دا ھەبۈۋ. لە سالى ۲۰۰۵ دا دەسلەلاتى خىلەكى لە ساندۇر سەرۋك خىلەكى مەزنى ھەلۋارد. لە ۋە ھەلۋاردەدا تەنبا كاندىدى بىنەمالەى فەرمانپەرۋاى فاسولوكۇ، كە تەنبا بىنەمالەى فەرمانپەرۋا بۈۋن لە ناۋچەكەدا، تۈانىيان خۇيان بېلۋون. ئەۋەى سەرۋەتنى بەدەستەيتا بىرىتييۈۋ لە شىكو فاسولوكۇ كە كۈرە زازاى سولوكۇ پاشا بۈۋ.

ھەلسۈكەۋتى بۆردەكانى فرۇشتن ۋە سىستەمى تەقلىدى خاۋەندارىتى زەۋى زۇر بەباشى شىۋەى ئەۋە دەكەن كە بۇچى بەرھەمى كشتوكالى لە سيارا لىۋن ۋە زۇرۋەى ناۋچەكانى باشۋورى بىابانى ئەقىقا دا ئەۋەندە نزمە. زاناي سىياسەت پۇرەرت بەيتس لە سالانى ۱۹۸۰ كان دا كەۋتە لىكۆلپەنەۋە لە ھۆكارى ئەۋەى كە بۇچى كشتوكال ھىندە بەرھەمكزە لە ئەقىقادا، ھەرچەندە بە پىنى ئابۋورى ناۋ كىتپەكان دەۋايە كشتوكال داپنەمىكتىن سىكتەرى ئابۋورى بۋايە. ئەۋگەيشتە ئەۋ بېۋايەى كە ئەمە ھېچ پەيۋەندى بە جۇگرافىيا يان ئەۋ فاكترەنەۋە نىيە كە لە چاپتەرى دۈۋم دا باسگران كە گۈايە بۈۋنەتە ھۆى ئەۋەى بەرھەمى كشتوكالى نزم بى، بەلكۈ لەبەر ئەۋە بۈۋ كە سىياسەتى دانانى نىرخ لە لاپەن بۆردەكانى فرۇشتەنەۋە ھەمۈۋ ھاندانىكى بۇ ۋەبەرھىتان ۋە بەكارھىتانى پەيىن يان پاراستنى زەۋى لەناۋبىرۋىۋ.

ھۆكارى ئەۋەى كە سىياسەتەكانى بۆردەكانى فرۇشتن ئەۋەندە نامۇ بۈۋن بە بەرژەۋەندىيەكانى ناۋچە گۈندىشپەنەكان ئەۋە بۈۋ كە ئەم بەرژەۋەندىيەنە ھېچ دەسلەلاتىكى سىياسىيان لە پشت نەبۈۋ. سىياسەتەكانى نىرخ دانان لەگەل فاكترەكانى تردا كاريان لەيەك كىردۈ بۈۋنە ھۆى ئەۋەى ماۋەى مانەۋەى جۈۋىتارن لە سەر زەۋىيەكانىيان جىگىر نەبى ۋە ئەمەش بۈۋ ھۆى زىاتر لاۋازكىردى ھاندانەكان بۇ ۋەبەرھىتان. لە سيارا لىۋن، سەرۋكە مەزەكان تەنبا

ياسا و ئاسايش و خزمەتگوزارى دادوهرى و كۆكۆدنه وهى باج دابىنناكەن، بەلگۆ ئەوان "پارىزەرانى زەوى" شەن. ھەرچەندە خىزانەكان و ھۆزەكان و بىنەمالە ھەرمەنپەرۋاكان مافى بەكارھىتەن زەوى و مافى تەقلىدىيان بەسەر زەوىيەكانە ھەيە، لە كۆتايى دا دوا بېيار لاي سەرۆكەكانە كە كى لە كۆى كشتوكال دەكا. مافەكانى مۆلكدارىت بۆ زەوى تەنیا ئەو كاتە جىگىرە كە كەسىكى نىزىكى سەرۆك بىت و پەنگە دەبى لە ھەمان بىنەمالەى ھەرمەنپەرۋا بىت. زەوى ناكىرى بىكرى و بفرۆشىر يان ۋەك بارمەتە لە برى قەرزىك دابىرى ئەگەر لە دەرە ۋەى قەلەمپە ۋى خىل دا لە دايك بوبىت، ناتوانىت ھىچ پوھەكىكى ۋەك قاۋە و كوكا يان دارخورما بېرۆنى لەترسى ئەو ۋەى لەوانەيە ئەمە مافى مۆلكدارى ئەمرى واقىعت بداتى.

جىاۋازى نىۋان ئەو دەزگا چەوسىنەرەنەى لە لايەن بەرىتانىيەكانە ۋە لە سيارا لىۋن دامەزران لەگەل ئەو دەزگا كراۋانەى لە كۆلۆنىيەكانى تىرى ۋەك ئوستراليا دا دامەزران، لە پىگەى بەرپۆھەردىنى دەرەمەتە كانزايەكانە ۋە پوۋندەكرىتە ۋە. ئەلماس لە كۆتۆى پۆزەلەت سيارا لىۋن دا لە سالى ۱۹۳۰ دا دۆزايە ۋە. ئەلماسەكان لەو جۆرە بوۋن كە لە بنى پوۋبارەكان دا نىشتىبوۋن، بەو واتايەى لە كانى قوۋل دا نەبوۋن. بۆيە پىگەى سەرەكى دەرھىتەننىان برىتېبوۋ لە بەكارھىتەن تەشت و بىژنىگى تايبەتى بۆ دەرھىتەن و بىژانە ۋەى لىتەى ناو پوۋبارەكان. ھەندىك لە زانا كۆمەلەيەتتەكان ئەم شىۋازەى دەرھىتەننى ئەلماس بە "ئەلماسى دىموكراسى" ناۋدەبەن چۈنكە دەرەفەتەيان دەدايە خەلگىكى زۆر تا لە دەرھىتەننى ئەلماس دا بەشدار بىن و بەمەش دەرەفەتى كراۋەيان دەخستە بەردەم خەلگ. لە سيارا لىۋن بەو شىۋەيە نەبوۋ. بەرىتانىيەكان بە خۆشەيە ۋە سىرۋىتى دىموكراسىيەنەى دەرھىتەننى ئەلماسيان پىشتگۈيخست و مۆنۆپۆلىيەكىيان بۆ ھەموو ۋولات دامەزراند و ناۋيان نا ترەستى ھەلېزاردىنى سيارا لىۋن و دايانە دى بىيرس كە كۆمپانىيەكى گەۋرەى دەرھىتەننى ئەلماس بوۋ لە باشۋورى ئەفرىقادا. دى بىيرس لە سالى ۱۹۳۶ دا مافى ئەو ۋەى پىدرا كە ھىزىكى تايبەتى پاراستنى ئەلماس پىكېھىتى، كە سوپايەكى تايبەت بوۋ، بوھ سوپايەكى گەۋرەتر لە ۋەى حكومەتى كۆلۆنىالى لە سيارا لىۋن دا. لەگەل ئەمەش دا، بوۋنى ئەلماس لە ناۋچەيەكى فراۋان دا كاريكى واىكرد كە پاراستنى بارودۆخەكە زەحمەت بى. بە ھاتنى سالانى ۱۹۵۰

كان، هيزى پاراستنى ئەلماس نەيدەتۈنى كۆنترۆلى ھەزاران دەرھىنەرى ناياسايى ئەلماس بىكا كە بوە سەرچاۋەيەكى گەرەي ململانى و ئاۋاۋە. لە سالى ۱۹۵۵ دا ھۆكۈمەتى بەرىتانى ھەندىك لە شوپىنەكانى ئەلماسى لەبەردەم دەرھىنەرانى مۆلەتپىدراۋ لەدەرەۋەي ترەستى ھەلبىزاردنى سيارا لىۋن دا كىردەۋە، ھەرچەندە كۆمپانىياكە ناۋچە دەۋلەتمەندەكانى ئەلماسى لە يەنگىما و كۆيدو و تۇنگۇ لە ژۇردەستى خۆي دا ھىشتەۋە. بارودۇخەكە دۋاي سەرەخۆيى خراپتر بوو. سىياكا ستىفېنس لە سالى ۱۹۷۰ دا ترەستى ھەلبىزاردنى سيارا لىۋنى خۆماليكىرد و كۆمپانىياي نەتەۋەيى بۇ دەرھىنەكانى ئەلماس (سيارا لىۋنى سنووردان) دامەزراند كە تىاي دا ھۆكۈمەت، واتا ستىفېنس لە ۵۱٪ پىشكى ھەبوو. ئەمەش قۇناخى سەرەتايى پلانەكەي ستىفېنس بوو بۇ دەستگرتن بەسەر دەرھىنەكانى ئەلماس لە ۋولات دا.

لە ئۇستىرالياي سەدەي تۆزدەيەم دا، ئالتون بوو نەك ئەلماس لە سالى ۱۸۵۱ دا لە نيو ساۋس ۋىلېس و ۋىلايەتى تازە دامەزراۋى فېكتۇريادا دۆزايەۋە و سەرنجى ھەموانى پاكىشا. بەھمانشېۋەي ئەلماسى سيارا لىۋن، ئالتونەكەش لە لىتەي بنى پووبارەكان دا بوو. دەبۋايە بېرارىك لەبارەي شىۋانى دەرھىنەكەيەۋە بىدرايە. ھەندىك كەس، ۋەك جەيمس مەكارسەر كە كوپى جۇن مەكارسەرى سەركىردەي ناسراۋى سىكۋاتەرەكان بوو، ھەرەك پىشتر باسمانكىرد، پىشنىيازىكىرد كە دەۋرى ئەۋ ناۋچانەي ئالتونى تىدابو پەرۋىن بىرى و ھەرچىكىرىن. ئەۋان شىۋانىكى ئۇستىرالى ترەستى ھەلبىزاردنى سيارا لىۋنىان دەۋىست. كەسانىكى زۆرىش دەيانوۋىست ناۋچەكانى ئەلماس كراۋە بن بۇ ھەموو كەس. مۆدىلە كراۋەكە بىرەۋە و لەبرى دامەزراندنى مۆنۇپۇلى، ھۆكۈمەتى ئۇستىرالى بوارىدايە ھەموو ئەۋ كەسانەي ئابوۋنەي سالانەي مۆلەتى دەرھىنەكانى ئەلماسىيان دەدا بۇ ئەلماس بىگەرىن و دەرھىنەن. ھەر زوۋ دەرھىنەران، كە بەم سەركىشانە دەۋىترا، بوۋنە ھىزىكى بەدەسەلات لە سىياسەتى ئۇستىراليا، بەتايىبەتى لە فېكتۇريادا. ئەۋانە پۇلى گەرەيان لە پىشخىستى ئەجىنداي دەنگدانى گىشتى و دەنگدانى نەپتى دا بىنى.

ئىمە تا ئىستا دوو كاريگەرى كوشندەي بلابوۋنەۋەي ھۆكىمى كۆلۇنىيالى ئەۋرۇپىمان لە ئەفرىقادا بىنىۋە: ھىنانەئاراي بازىرگانى كۆيلان لە پىنى زەرياي ئەتلەسىيەۋە، كە ھانى پەرەپىدەنى دەزگا ئابوۋرى و سىياسىيەكانى ئەفرىقاي

دا بە ئاراستەيەكى چەوسىنەرانە و بەكارهينانى ياسا و دەزگايانى كۆلۈنپالى بۆ
لەناوبردىنى كشتوكالى بازىرگانى ئەفرىقى كە لەوانەبوو بتوانى لەگەل
ئەوروپىيەكان دا پىكابەرى بىكرادىيە. بىنگومان كۆپلەيەتى لە سيارا لىۋن دا
هېزىك بوو. لە كاتى بەكۆلۈنىكردى سيارا لىۋن دا حكومەتتىكى ناوەندى بەهېز
لە ناوچەكانى ناوەودا نەبوو، بەلكو تەنبا چەندىن پاشايەتى بچوك و لە ناو
يەكدا ناكوك دا ھەبوون كە بەردەوام پەلامارى يەكتريان دەدا و پىساو و
ئافرىقەتانى يەكتريان بەدىلدەگرت. كۆپلەيەتى پەتايەكى بلالو بوو، كە نىزىكەى
%۵۰ دانىشتوان وەك كۆپلە كارىاندەكرد. ژىنگەى نەخوشى بوو ھۆى ئەوھى
كە نىشتەجىبوونى فراوانى سىپىپىستەكان لە سيارا لىۋن دا نەشپاوبى، بەو
شىۋەيەى لە باشورى ئەفرىقا دا شپاوبو. بۆيە كەسانى سىپىپىستى ئەوتق
نەبوون لەگەل ئەفرىقىيەكان دا پىكابەرى بىكەن. نەبوونى ئابورىيەكى پىشت
بەستوو بە دەرھىننى كانزاكان بەو ئەندازەيەى لە جۆھانسبىرگ دا ھەبوو،
ماناى ئەوھ بوو كە جگە لە نەبوونى داخوازى بۆ كرىكارانى ئەفرىقى لە لايەن
كىلگەكانى سىپىپىستەكانەوھ، ھىچ ھاندانىكىش نەبوو تا دەزگايانى بازاپى كارى
چەوسىنەر دروستبىكەن بەو شىۋەيەى لە باشورى ئەفرىقاي پەگەزپەرسىت دا
ھەبوو. بەلام مىكانىزىمى تىرىش لە كاردا بوون. جوتىيارانى كوكا و قاوھى سيارا
لىۋن لەگەل سىپىپىستەكان دا پىكابەرىيان نەكرد، ھەرچەندە داھاتەكانيان لە
پىگەى مۆتۇپۆلى حكومەتەوھ كە بۆردى فروشتىن بوو لىزەوتدەكرا. سيارا لىۋن
لە ھەمانكات دا گىرۆدەى حوكمى ناراستەخۆ بوو. لە چەندىن ناوچەى ئەفرىقادا
كە دەسلەتدارانى بەرىتانى وىستيان بەشىۋەى ناراستەخۆ حوكمىيان بىكەن،
تووشى گەلانى وابوون كە سىستەمىكى دەسلەتتى مەركەزىيان نەبوو تا بتوانن
بىخەنە ژىردەستى خۆيانەوھ. بۆ نمونە، لە پۆژمەلەتتى نايجىريادا، گەلانى
ئىگىبۆ سەرىكىيان نەبوو كاتىك بەرىتانىيەكان لە سەدەى نۆزدەيەم دا تووشىيان
بوون. دواتر بەرىتانىيەكان سەرىكەكانيان دانا. لە سيارا لىۋن دا، بەرىتانىيەكان
حوكمى ناراستەخۆيان لەسەر بناخەى دەزگايانى خۇمالى كە ئەو كاتە لە
ئارادابوون و سىستەمەكانى دەسلەتتى ئەو كاتە دامەزاند.

لەگەل ئەوھش دا، بە بىگوىدەنە باگراوندە مېژووبىيەكەى ئەو كەسانەى لە
سالى ۱۸۹۶ دا وەك سەرىك خىلتى مەزىن دانران، حوكمى ناراستەخۆ و ئەو
دەسلەتەى درايە سەرىكە مەزىنەكان، بە تەواوى سىياسەتى ئەو كاتەى سيارا

ليۇنى گۆپى. يەككە لە و گۆرپانكارىيانە برىتېبىو لە جياكارى كۆمەلايەتى -
بنەمالە فەرمانرەواكان - كە لە وەبەر بوونيان نەبوو. ئۇرىستۆكراسىيەكى
پلەبەندىي جىگەى بارودۆخىكى گرتەو كە پىشتەر خاوتر بوو، سەرۆك
خىلەكان پىتويستيان بە پىشتىگىرى جەماوەرە بوو. لە جىگەى ئەمە
سىستەمىكى رەق دروستىبوو كە سەرۆكەكان تا لە ژيان دا بوون لە پاىەكەى
خۆيان دا دەمانەو و ملەكەچى پارىزەرەكانيان بوون لە فرىتانو يان بەرىتانىا و
زۆر كەمتر بەرامبەر بەو خەلگەى حوكمىياندەكردن بەرپرسىاربوون.

بەرىتانىيەكان ئامادەبوون كە دەرگاكان لە پىگەى تىرىشەو تىكبدەن، بۆ
نمونه، بە لابرندى سەرۆك خىلە پەرەواكان و دانانى ئەوانەى زىاترەواكارى
بەرىتانىيەكانيان دەكرد لە جىگەيان. لە راستىدا بنەمالەى مارگەى كە يەكەم،
دوو سەرۆك وەزىرانى دواى سەرەخۆيى سىيارا ليۇنيان تىداهەلگەوت، لە
بنەمالەيەكى نزمى سەرۆكايەتى خىلەى بانقا هاتبون، لەبەر ئەوەى لە كاتى
ياخىبوونى باجى كوڭ دا لايەنگرى بەرىتانىيەكانيان كرد دژى سەرۆك خىلە نىاما
كە فەرمانرەوايىدەكرد. نىاما لە دەسلەت دوورخرايەو و بنەمالەى مارگەى
بوونە سەرۆك خىلە و تا سالى ۱۹۱۰ لە و پىگەيەدا مانەو.

ئەوەى جىگەى سەرنجە برىتېيە لە رادەى بەردەوامى لە نىوان سىيارا ليۇنى
سەردەمى كۆلۇنيالى و سىيارا ليۇنى سەردەمى سەرەخۆيى. بەرىتانىيەكان
بۆردى فرۆشتىيان دامەزراند بۆ وەرگرتنى باج لە جووتىاران. حوكمەتەكانى
دواى سەرەخۆيى باجيان تەنەت بە پىژەى زىاتر لە جووتىاران وەرگرت.
بەرىتانىيەكان لە پىگەى سەرۆكە مەزنەكانەو سىستەمى بەرپۆەبردنى
ناراستەوخۆيان دامەزراند. ئەو حوكمەتانەى دواى سەرەخۆيى هاتن ئەم دەرگا
كۆلۇنيالىيەيان هەلنەوەشاندەو، بەلكو بەكارىانەيتا بۆ بەرپۆەبردنى ناوچە
گونەنشىنەكانىش. بەرىتانىيەكان مۆنوپۆلى ئەلماسيان دروستكرد و هەولەى
دوورخستەوەى دەرەيتەرە ئەفرىقىيەكانيان دا. حوكمەتەكانى دواى
سەرەخۆيى هەمان شتىان كرد. راستە كە بەرىتانىيەكان لاىانوابوو كە
دروستكردنى پىگەى ئاسنىن شىوازىكى باش بوو بۆ فەرمانرەوايىكردنى
مىندىلاندى، لە كاتىك دا سىياكا ستىفنس پىچەوانەى ئەمە بىرىكردەو.
بەرىتانىيەكان متمانەيان بە سوپاكەيان هەبوو، دەيانزانى كە دەتوانن ئەم
سوپايە بنىرن بۆ مىندىلاندى هەر كاتىك ياخى بوون بەرپا بوايە. ستىفنس

نەیتوانی ئەمە بکا. بەهەمانشیۆه‌ی چەندین نەتەو‌ه‌ی تری ئەفریقی، سوپایەکی بەهێز دەبوو. هەره‌شه‌ بۆ سەر حوکمی ستیڤنس. هەر لەبەر ئەم هۆیه‌ بوو ئەو سوپای لڤاوکرد و پارچه‌یکرد و توندوتیژی بەتایبه‌تکرد لەرێگه‌ی دامەزراندنی یه‌که‌کانی میلیشیاوه‌ که‌ ته‌نیا وه‌لانیان بۆ ئەو هه‌بوو. له‌ ئەنجامی ئەم پرۆسه‌یه‌شدا ئەو لاوازیوونی ئەو ده‌سه‌لاته‌ که‌مه‌ی خیراتر کرد که‌ ده‌وله‌ت له‌ سیارا لیۆن دا هه‌ییوو. له‌ جیاتی سوپا، یه‌که‌مجار یه‌که‌ی ئاسایشی ناوخۆ (ISU) ی دروستکرد، که‌ گه‌ل سته‌مدیده‌ی سیارا لیۆن ناویان نابوو "I Shoot U" واته‌ "ته‌قەت لێده‌که‌م" و دواتر به‌شی ئاسایشی تایبه‌ت (SSD) دامەزرا که‌ خه‌لک ناویان نا "Siaka Stevens's Dogs" واته‌ "سه‌گه‌کانی سیاکا ستیڤنس" له‌ کۆتایی دا نه‌بوونی سوپایه‌ک که‌ پشتگیری پڕیژه‌که‌ بکا بوو. هۆکاری تیشکاندنێ خۆدی پڕیژه‌که‌. ته‌نیا گروپیکی پیکهاتوو له‌ سی سهریاز به‌ سه‌رکردایه‌تی کاپتن فه‌لەنتاین ستراسه‌ر، له‌ ۲۹ نیسانی ساڵی ۱۹۹۲ دا پڕیژه‌که‌ی APC یان له‌ سەر ده‌سه‌لات لا‌برد.

ده‌شی پهره‌پێدانی سیارا لیۆن یان نه‌بوونی ئەو پهره‌پێدانه‌ وه‌ک ئاکامی بازنه‌ی ناهه‌مواری لیکبدریته‌وه‌. یه‌که‌مجار ده‌سه‌لاتدارانی به‌ریتانی ده‌زگایانی چه‌وسینه‌ریان دامه‌زراند و سیاسیه‌ی ئەفریقیه‌کانی دوا‌ی سه‌ره‌خۆیی زۆر ئاماده‌ برون کۆته‌که‌که‌ بگرنه‌ده‌ست. ئەم پاتیرنه‌ش له‌ هه‌موو وولاتانی باشووری بیابانی ئەفریقا دا هاوشتیوه‌ بوو. هیوای هاوشتیوه‌ بۆ غانا و کینیا و زامبیا و چەندین وولاتانی تری ئەفریقی له‌ ئارادا بوو. له‌گه‌ڵ ئەمه‌ش له‌ هه‌موو ئەم حااله‌تانه‌دا، ده‌زگایانی چه‌وسینه‌ر دروستکرانه‌وه‌ له‌سه‌ر ئەو پاتیرنه‌ی به‌ پێی بازنه‌ی ناهه‌مواری پیشبینیده‌کرا و به‌ تێپه‌ریوونی کات زیاتر درنده‌ بوون. بۆ نمونه‌، له‌ هه‌مووئەو وولاتانه‌دا بۆرده‌کانی فروشتن و حوکمی ناراسته‌وخۆ که‌ دروستکراوی ده‌ستی به‌ریتانییه‌کان بوون هیژارانه‌وه‌.

هۆکاری سڕوشتی له‌ ئارادایه‌ بۆ ئەم بازنه‌ ناهه‌موارییه‌. ده‌زگایانی سیاسی چه‌وسینه‌ر ده‌زگایانی ئابووری چه‌وسینه‌ر به‌ره‌مده‌هێتن که‌ ده‌بنه‌ هۆی ده‌وله‌مه‌ندبوونی ژماره‌یه‌کی که‌م له‌سه‌ر حسابی ژماره‌یه‌کی زۆری خه‌لک. ئەوانه‌ی سوود له‌ ده‌زگایانی چه‌وسینه‌ر وهرده‌گرن، سامانیان هه‌یه‌ بۆ دامه‌زراندنی سوپای تایبه‌ت و هێزی میلیشیا و کرپنی دادوه‌ران و ته‌زویرکردنی هه‌لبژاردنه‌کان بۆ ئەو‌ه‌ی له‌ ده‌سه‌لات دا بمێننه‌وه‌. ئەوان هه‌موو

بەرژەوهندییەکیان ھەبە لە بەرگریکردن لە سیستەمەکە. بۆیە دەزگایانی ئابووری چەوسیتنەر زەمینەى بەردەوامى دەزگایانی سیاسى چەوسیتنەر دەپەخسیتن چونکە دەسلالت چاودیرى ناکرئ و سامانى ئابووری لەگەڵ خۆى دا دەھیتن.

دەزگایانی سیاسى چەوسیتنەر ھىچ چاودیرىیەك لەسەر خراپ بەکارھیتنایى دەسلالت دانانن. ئایا دەسلالت گەندەلى دروستدەکا، جیگای مشتومرە، بەلام لۆرد ئەکتۆن بە دلنایىیەو ە راست بوو کاتىك ووتى دەسلالتى پەھا بیگومان گەندەلى دروستدەکا. لە چاپتەرى پىشوویدا بینیمان تەنانت کاتىك سەرۆك فرانکلین پۆزفەلت ویستى دەسلالتەکانى سەرۆکایەتى بە شیۆەبەك بەکاربھیتن کە ئەو لای وابوو سوودى کۆمەلگای تیا دا دەبى ئەگەر لە لایەن دادگای بالاو ە جەلەوگیرىنەکرئ، دەزگا سیاسىیە کراو ەکانى ویلايەتە یەكگرتو ەکان نەیانھیتشت جەلەوگیرىیەکانى سەر دەسلالتەکەى بخاتەلاو ە. لە ساینەى دەزگایانی سیاسى چەوسیتنەردا، چاودیرىیەكى کەم بەسەر پیادەکردنى دەسلالتەو ە ھەبە، ئەو دەسلالتە چەندە زۆردار و لادەر بى. لە سالى ۱۹۸۰ دا، سام بانگورا، کە ئەو کاتە سەرۆكى بانكى ناو ەندى سیارا لیۆن بوو، پەخنەى لە سیاسەتەکانى سیاکا ستیفنس گرت بەو ەى کە دەبوونە ھۆى بە ھەدەردانى زۆر. ئەو ھەر زوو دوای ئەو ە کوژرا و لە سەر بانى بالاخانەى بانكى ناو ەندى فریدرایە سەر شەقامى سیاکا ستیفنس. دەزگایانی سیاسى چەوسیتنەر بازنەى ناھەموارى دروستدەکەن چونکە ھىچ ھىلتىكى بەرگرى ناھیتلنەو ە بەرامبەر ئەوانەى دەیانەوئ دەسلالتى دەولەت بەشیۆەى ناپەواو خراپ بەکاربھیتن.

مىکانیزمىكى تری بازنەى ناھەموارى ئەو ەبە کە دەزگایانی چەوسیتنەر، بە دروستکردنى دەسلالتى بى جەلەوگیرى و نایەكسانى زۆرى داھات، دەسكەوتەکانى گەمەى سیاسى زیاتر دەکەن، چونکە ئەو ەى كۆنترۆلى دەولەت بکا دەبیتە سوودمەندى ئەم دەسلالتە زۆر ەو ئەو سامانەى ئەم دەسلالتە دەبھیتنەئاراو ە. دەزگایانی چەوسیتنەر ھاندان بۆ شەپ و ململانئى ناوخویى دروستدەکەن بۆ كۆنترۆلکردنى دەسلالت و سوودەکانى ئەو دەسلالتە. ئەمەش داينەمىكىك بوو لە سەردەمى دەولەتانى شارى مايا و پۆمای كۆن دا کاریگەرى ھەبوو. لەبەر پۆشنایى ئەمەدا، جیگەى سەرسوپمان نیبە کە ئەو دەزگا چەوسیتنەرانەى چەندین دەولەتانى ئەفریقى بە میرات لە سەردەمى

كۆلۈنئايلىيە ۋە بۆيان مايە ۋە تۆۋى مەملەتتىيان بۇ دەسلەت گرتتە دەست و جەنگە ناوخۇيىيەكانيان چاند. ئەم مەملەتتىيانە نۆر جياواز بوون لە جەنگى ناوخۇ ئىنگلتەرە و شۆرشى شىكۆدار. ئەو جەنگانە بۇ ئەۋە بەرپا نەكران تا دەزگايانى سىياسى بگۆپن و جەلەوگىرى بخەنە سەر پىيادە كىردنى دەسلەت يان پلورەلىزم دابمەزىنن، بە لىكو بۇ دەسلەت گرتتە دەست و دەۋلە مەندىكردنى گروپىك بوو لە سەر حسابى ئەۋانى تر. لە ئەنگۇلا و بروندى و چاد و كەنارى ئايفەرى و كۆمارى دىموكراسى كۆنگۇ و ئەسىوپىيا و لايبىرىيا و مۆزەمبىق و نايجىرىيا و كۆمارى كۆنگۇ برازاڧىل و پواندا و سۇمال و سودان و ئوگەندا و بىگومان لە سىارا لىۋن، ھەرەك بە درىژى لە چاپتەرى داھاتوودا باسىدەكەين، ئەم مەملەتتىيانە گۆپان بۇ جەنگى خوتىناۋى ناوخۇ و بوونە ھۆى داپوخانى ئابوورى و دەرەدەسەرى بىۋىنەى مۇۋەكان، سەرەپاى شىكستەپىنانى ئەو دەۋلەتانە.

لە ئىنكۇمايندا ۋە بۇ دەستگرتن بەسەر زەۋى دا

لە ۱۴ كانونى دوەمى ۱۹۹۳ دا، رامىرۇ دى لىۋن كارپىۋ ۋەك سەرۇك كۆمارى گواتىمالا سوتىندى ياساى خوارد و پىچارد ئەيتكىنەيد كاستىلۇ كىردە ۋەزىرى داراىى و پىكاردۇ كاستىلۇ سىنىپالدى كىردە ۋەزىرى پەرەپىدان. ئەم سى پىاۋە ھەندىك شتى ھاۋبەشىيان لە نىۋان دا بوو: ھەرسىكىيان ۋەچەى پاستەۋخۇى داگىركارە ئىسپانىيەكان بوون كە لە سەرەتاي سەدەى شازدەيەم دا ھاتبوونە گواتىمالا. دى لىۋن لە بنەچەيەكى ناسراۋ بوو كە جوان دى لىۋن كاردۇنا بوو، لە كاتىك دا كاستىلۇكان بە خىزمەيتى دەگەپشتەنە ۋە بە بىرنال دىياز دىل كاستىلۇ، ئەو پىاۋەى كە يەكك لە بەناۋىبانگىرتىن گىترانەۋەى شاىەتھالى لەسەر داگىركردنى مەكسىك نووسى. بەرامبەر بە ۋە خىزمەتەى پىشكەشىكىردىبوو بە ھىرمان كۆرتىس، دىياز دىل كاستىلۇ كرايە پارىزگارى ساننىياگۇ دى لۇس كابالىرۇس كە ئەمۇ شارى ئەننىگۋاى گواتىمالايە. كاستىلۇ دى لىۋن بنەمالەى فەرمانزەۋاىيان شانبەشانى داگىركارەكانى ترى ۋەك پىدىرۇ دى ئەلفارادۇ لە گواتىمالا دا دامەزئاند. كۆمەلئاسى گواتىمالا، مارتا كاسۇۋەس

ئارزۇ، گرۇپىكى بىست و دوو خىزانى دەسنىشانكرد لە گواتىمالا دا كە لە
 پىگەى ھاوسەرگىرىيە ۋە پەيۋەندىيان لەگەل بىست و شەش خىزانى تىرى
 دەرەۋەى ئەو گرۇپە دا ھەبۇە. لىكۆلىنە ۋە جىنىۋۆلۆجى و سىياسىيەكان
 دەرمانخستۋە كە ئەم خىزانانە لە سالى ۱۵۳۱ ۋە كۆنترۆلى دەسلەلاتى
 سىياسى و ئابۋورى گواتىمالايان كىردۋە. پىئاسەيەكى تەنانت فراوانتر
 دەرپارەى ئەۋەى كام خىزانانە بەشەك بوون لەم نوخبەيە دەرمانخستۋە كە
 ئەمانە لە سالى ۱۹۹۰ دا تەنبا ۱٪ ى دانىشتۋانىان پىكەيتاۋە.

لە سيارا لىۋن و لە زۆربەى ناۋچەكانى باشۋورى بىابانى ئەفرىقادا، بازىنى
 ناھەموارى لەۋ دەزگا چەۋسەننەرانە دا خۆى دەرخت كە لە لايەن ھىزە
 كۆلۇنيالىيەكانەۋە دامەززان و لە لايەن سەركرەكانى دۋاى سەرپەخۆيى
 كۆنترۆلكران. لە گواتىمالا دا، ھەرۋەك لە چەندىن ۋولاتى تىرى ئەمەرىكاي
 ناۋەپاست دا، شىۋازىكى ساكار ترو دىارتىرى بازىنى ناھەموارى دەبىنن:
 ئەۋانەى خاۋەنى دەسلەلاتى سىياسى و ئابۋورىن دەزگاكان بە شىۋەيەك
 پىكەھىنن تا بەردەۋامىي دەسلەلاتيان مسۆگەربەكەن و لەمەش دا سەركرەۋتۋو
 بوون. ئەم جۆرەى بازىنى ناھەموارى دەبىتتە ھۆى بەردەۋامى دەزگايانى
 چەۋسەننەر و بەردەۋامى ھەمان ئەۋ نوخبانە لە دەسلەلات دا و درىژەپىدانى
 دۋاكەۋتن.

لە كاتى داگىركردنى دا، گواتىمالا دانىشتۋانىكى چىرى ھەبۋو كە نزىكەى دوو
 ملىۋن مايا دەبۋون. نەخۆشى و چەۋساندەۋە، ۋەك شۋىنەكانى تىرى
 ئەمەرىكاكان، كارى خراپى خۆيان كىردە سەر دانىشتۋان و تا سالانى ۱۹۲۰
 كانىش ژمارەى دانىشتۋان نەگەيشتەۋە ئەم ئاستە.

ھەرۋەك ناۋچەكانى تىرى ئىمپراتۆرىيەتى ئىسپانى، خەلكە خۆمالىيەكە لە
 شىۋەى ئىنكۇمايندا دەبەخشرانە داگىركارەكان. ھەرۋەك لە ميانەى
 بەكۆلۇنىكرەنى مەكسىك و پىرۆ دا بىنىمان، ئىنكۇمايندا سىستەمىكى
 كارپىكرەنى زۆرەملى بوو كە دۋاتر لە لايەن دەزگايانى كارى بىگارەۋە
 جىگەيگىرايەۋە، بەتايىيەتى لە لايەن پىپارتىمىنتۆ، كە پىشى دەۋترا مانداميانتۆ
 لە گواتىمالا. ئەۋ نوخبەيەى پىكەتابوۋ لە ۋەچەكانى داگىركارەكان و ھەندىك لە
 خەلكە خۆمالىيەكە، نەك تەنبا سووديان لە سىستەمى كارى زۆرەملى
 ۋەردەگرت، بەلكو كۆنترۆل ۋمۆتۆپۆلى بازىرگانىشيان كىردۋو لە پىگەى ئەۋ

سەندىكا بازىرگانىيەى كە پىيدەوترا كۆنسۇلادۆ دى كۆمىرسىيۆ. زۆرىيەى دانىشتوانى گواتىمالا لە شاخەكان دا و دوور لە كەنارەكانەو دەژيان. نرخی بەرزى گواستەنەو، ئاستى ئابوورى ھەناردەكردنى كەمكردبۆو و لە سەرەتادا زەوى زۆر بەنرخ نەبوو. بەشى زۆرى زەوييەكان لە ژىردەستى خەلكە خۆمالييەكەدا بوون كە خاوەن زەوى گشتى زۆر بوون و پىيدەوترا ئىجدۇس. ئەو زەوييەنەى دەمانەو كەسى تىدا نەدەژيا و ھى حكومت بوون. پارەيەى زۆر لە كۆنترۆلكردن و باجكردنى بازىرگانى دا بوو، نەك لە كۆنترۆلكردنى زەوى دا.

بەھەمانشپۆھى مەكسىك، نوخبەكانى گواتىمالا بە چاوى ناھەز سەيرى دەستوورەكەى كادىز يان دەكرد كە ھانى دان تا سەرەخۆيى رابگەيەنن بە ھەمان ئەو شپۆھىيەى نوخبەكانى مەكسىك كرديان. دواى يەكگرتنىكى كورت لەگەل مەكسىك و فیدراسىيۆنى ئەمەريكاي ناوہپاست، نوخبە كۆلۆنالييەكان لە ساىيەى دىكتاتورىيەى پافىل كارىرا لە سالى ۱۸۳۹ ھە تا سالى ۱۸۷۱ ھوكمى گواتىمالايان كرد. بەدرىژايى ئەم ماوہيە، وەچەى داگىركارەكان و نوخبە خۆمالييەكە دەزگا چەوسىنەرەكانى سەردەمى كۆلۆنالييان تا پادەيەكى زۆر بىدەسكارى ھىشتەو. تەنانەت پىكخراوى كۆنسۇلادۆ بە ھاتنى سەرەخۆيى كۆپنكارى بەسەردا نەھات. ھەرچەندە ئەمە دەزگايەكى پاشايەتى بوو، بەبى كىشە لە ساىيەى حكومەتتىكى كۆمارى دا بەردەوامبوو.

كەواتە سەرەخۆيى تەنيا كۆدپىتايەك بوو لە لاىەن ئەو نوخبە لۆكاليەى پىشتەر ھەبوون، بە ھەمانشپۆھى مەكسىك، ئەو نوخبەيە، بە ھىشتەوہى ئەو دەزگا ئابوورىيە چەوسىنەرەكانى سووديان زۆر لىوہرگرتن، درىژەيان بە ھوكمى خۆيان دا. بە شپۆھىيەكى سەير، لەم ماوہيەدا كۆنسۇلادۆ ەك بەرپرسىيارى پەرەپىدانى ئابوورى وولات مايەوہ. بەلام ھەرەك سەردەمى پىش سەرەخۆيى، كۆنسۇلادۆ بەرژەوہەندى خۆى نەك بەرژەوہەندى وولاتى لا گرنگ بوو. بەشيك لە ئەركەكانى برىتېيىوون لە پەرەپىدانى ژىرخان ەك مىناكان و پىگابان، بەلام بە ھەمانشپۆھى نەمسائ ھەنگاريا و پوسيا و سيارا لىون، ئەمە زۆرجار ھەرەشە بوو لە پىگەى تىكدانى بنىاتنەرەوہ و دەبۆو ھۆى دروستكردنى ناسەقامگىرى بۆ سىستەمەكە. لەبەر ئەو، پەرەپىدانى ژىرخان، لە برى ئەوہى جىبەجىبكەى، زۆرجار تووشى بەرەنگاربوونەوہ دەبوو. بۆ

نمونه، پەرەپېدانی مینایەك له كه ناری سوچیتیتېكویز هاوسنوری زهريای هیمن یه كێك بوو له پرۆژهكان. له و كاته دا مینایانی گونجاو له سەر كه ناری كاریبی بوون و ئەمانەش له بن كۆنترۆلی كۆنسۆلادۆ دا بوون. كۆنسۆلادۆ له بەری زهريای هیمن دا هیچی نه كرد، چونكه بوونی مینایەك له و ناوچه یه دا دەبوه هۆی كردنه وهی دەرۆزه یه کی زۆر ئاسانتر بۆ گوستنه وهی كه لوپەل له شارۆچكه شاخاوییه كانی مازاتینانگۆ و كۆیزالتینانگۆ و بوونی دەرۆزه یه کی وا بۆ ناردنه دەرۆه یه كه لوپەل دەبوه هۆی لاواز كردنی مۆنۆپۆلی كۆنسۆلادۆ به سەر بازرگانی دەرۆه دا. هه مان لۆجيك بۆ پێگاو بانیش به كار هینتر، كه دیسانه وه كۆنسۆلادۆ له م بواره شدا به پر سياریتی هه موو وولاتی له ئەستۆدا بوو. هه روهك پێشبینیده كری، كۆنسۆلادۆ نه یه شت ئەو پێگایانه دروست بكرین كه ده بورنه هۆی به هێز كردنی گروپه پكابه ره كانی یان لاواز كردنی مۆنۆپۆلییه كە. گوشار بۆ دروست كردنی ئەو پێگایانه دیسانه وه له پۆژئاوای گواتیمالا و كۆیزالتینانگۆ له ناوچه ی لۆس ئەلتۆس ده ستیپێكرد. به لām ئەگەر پێگای نیوان لۆس ئەلتۆس و سوچیتیتېكویز چاك بكرایه، ئەوا ده بوه هۆی دروست كردنی چینیکی بازرگان كه ده بوونه پكابه ری بازرگانه كانی كۆنسۆلادۆ له پایته خت. پێگاكه له لایه ن كۆنسۆلادۆوه ره زامه ندی له سەر نه درا.

له ئەنجامی ئەم بالاده ستییە نوخه دا، گواتیمالا له ناوه راستی سه ده ی نۆزده یه م دا به دواكه وتویی هێلرایه وه له كاتیك دا ناوچه كانی تری جیهان له گۆرانكاری خێرا دا بوون. به لām ئەم گۆرانكارییانه له ئاكام دا گواتیمالاشی گرتسه وه. نرخى گواستنه وه له دابه زین دا بوو به هۆی نوێكارییه ته كنه لۆجییە كانی وهك شه مه نه فه ری هه لمی و پێگای ئاسنین و جوړی نوێی كه شتی زۆر خێراتر. جگه له مهش، به رزیوونه وهی داها تی خه لك له ئەو روپای پۆژئاوا و باكوری ئەمه ریکا دا داخوازی زۆریان بۆ ئەو جوړه به ره مانه دروست كرد كه وولاتیكى وهك گواتیمالا ده یان توانی به ره میان به یتن.

له سه ره تای سه ده كه دا، هه ندێك چویت و كۆبالت كه هه ردووكیان په نگی سروشتین، بۆ هه نارده به ره مه یتران، به لām ده رفه تی قازانج كردنی زۆر له به ره مه یترانی قاوه دا بوو. گواتیمالا زه وییه کی زۆری هه بوو كه بۆ به ره مه یترانی قاوه به سوو دبوو، چاندنی ئەم زه وییانه به بێ هاوكاری كۆنسۆلادۆ ته شه نه یكرد. كاتیك نرخى جیهانی قاوه به رز بۆوه و بازرگانی نیوده ولته تی

فراوان بو، ده‌کرا قازانجی‌کی زور له هه‌نارده‌کردنی قاوه‌دا به‌ده‌سته‌بێنری، بۆیه نوخبه‌که‌ی گواتیمالا که‌وته گرنگیدان به‌قاوه. له‌سالی ۱۸۷۱ دا پرژیمه‌دریژخایه‌نه‌که‌ی دیکتاتور کارێرا له‌کو‌تایی دا له‌لایه‌ن گروپێکه‌وه که‌ناوی خۆیان نابوو لیبراله‌کان، به‌ناوی ئه‌و بزوتنه‌وه جیهانیه‌وه که‌ئهو ناوه‌یان هه‌بوو، پوختی‌را. واتای لیبرالیزم به‌تیپه‌پوونی کات گۆپانکاری به‌سه‌ردا هاتوه. له‌سه‌ده‌ی نۆزده‌یه‌م دا له‌ویلايه‌ته‌یه‌که‌گرتوه‌کان و ئه‌وروپادا، هاوشیوه‌ی ئه‌وه‌بوو که‌ئهم‌ق پێیده‌وتری لیبرتاریانیزم و داوای سه‌ربه‌ستی تانک و حکومه‌تی سنووردار و بازرگانی ئازادیان ده‌کرد. شته‌کان له‌گواتیمالا دا که‌میک جیاواژ کاریانکرد. لیبراله‌کانی گواتیمالا که‌له‌سه‌ره‌تادا له‌لایه‌ن میگوئل گارسیا گرانا‌دۆز و داوی سالی ۱۸۷۳ یش له‌لایه‌ن جه‌ستۆ پۆفینۆ باریۆس، سه‌رکرده‌یه‌تیکران، به‌گشتی پیاوانی نوێی خاوه‌ن ئایدیالی لیبرالی نه‌بوون. به‌زۆری، هه‌مان ئه‌و بنه‌مالانه له‌ده‌سه‌لات دا مانه‌وه. ئه‌وانه‌ده‌زگا سیاسیه‌چه‌وسینه‌ره‌کانیان هی‌شته‌وه و پێ‌خستنه‌وه‌یه‌کی که‌وره‌ی ئابوریان ئه‌نجامدا بۆ سوود وه‌رگرتن له‌قاوه. هه‌ر ئه‌وان له‌سالی ۱۸۷۱ دا کونسۆل‌دۆیان هه‌له‌شاندوه، به‌لام بارودۆخی ئابوریش گۆرانکاری به‌سه‌ردا هاتبوو. ئامانجی سه‌ره‌کی ده‌زگا ئابورییه‌چه‌وسینه‌ره‌کان بوو به‌ره‌مه‌یه‌تێان و هه‌نارده‌کردنی قاوه.

به‌ره‌مه‌یه‌تێانی قاوه زه‌وی و کرێکاری ده‌ویست. بۆ به‌ده‌سته‌یه‌تێانی زه‌وی بۆ کێلگه‌کانی قاوه، لیبراله‌کان که‌وتنه‌به‌تایبه‌تکردنی زه‌وی که‌له‌پاستیدا بریتیبوو له‌ده‌ستگرتن به‌سه‌ر زه‌وی دا تا بتوانن له‌و پێگه‌یه‌وه ئه‌و زه‌وییه‌نه زه‌وتبکه‌ن که‌پێشتر مولکی گشتی یان هی حکومه‌ت بوون. هه‌رچه‌نده هه‌وله‌کانیان پووبه‌پووی به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی توندبوو، به‌لام به‌بوونی ده‌زگا سیاسیه‌یه‌که‌جار چه‌وسینه‌ره‌کان و چرپوونه‌وه‌ی ده‌سه‌لات له‌گواتیمالا‌دا، له‌کو‌تایی دا نوخبه‌کان سه‌رکه‌وتوو بوون. له‌نیوان سالانی ۱۸۷۱ و ۱۸۸۳ دا نزیکه‌ی یه‌ک ملیۆن ئه‌یکه‌ر زه‌وی که‌زۆربه‌یان زه‌وی گشتی خه‌لکه‌خۆمالیه‌که‌و زه‌وی نزیک سنووره‌کان بوون که‌وتنه‌ژێرده‌ستی نوخبه‌کان و ته‌نیا داوی ئه‌وه به‌ره‌مه‌یه‌تێانی قاوه به‌خێرای پهره‌یسه‌ند. ئامانج دامه‌زراندنی چاندنگه‌ی که‌وره‌بوو. زه‌وییه‌به‌تایبه‌تکراوه‌کان له‌پێگه‌ی مه‌زاته‌وه‌درانه ئه‌ندامانی نوخبه‌ته‌قلیدییه‌که‌یان که‌سانی نزیک ئه‌وان. دواتر ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌ته‌

لیبرالنه که بۆ نه نجامدانی کاری بیځاری به خه لک، به کارهیترا بۆ هاوکاریکردنی خاوهن زهوییه گورهکان تا بتوانن کریکار په یدابکهن له پښتگی په پیره وکړدن و توندکردنی چهن دین سیسته می جیاوازی کاری زوره ملی. له تشرینی دوه می سالی ۱۸۷۶ دا، سه رۆک باریۆس نووسراوی بۆ هه موو پاریزگار هکانی گواتیمالا نارد که تیایدا هاتبوو:

(له بهر نه وهی وولات پووبه ری زوری زهوی هیه که ده بی له پښتگی چاندنیانه وه سوودیان لویه ربگیرری به به کارهیتانی نه و کریکاره زورانه ی که نه مړو له دهره وهی بزوتنه وهی په ره پیدانی توخمه به ره مداره کانی نه ته وه دا ماونه ته وه، پتویسته له سهرتان هه موو هاوکاریه ک پیشکه شبکهن له پیناوی هه نارد هکردنی کشتوکال دا:

۱. پتویسته له شارۆچکه هیندییه کانی سنووری ئیدارتیان، نه و ژماره کریکاره ی خاوهن کنلگه کانی پاریزگه که تان داوایده کهن و پتویستیانه دابینبکهن، نه گهر نه وهی نه یانه وی په نجا یان سه و کریکار بی)

پیار تیماینقو، ناچار کردنی کریکاران به کاری زوره ملی، له دواي سه ربه خوئی هه لته وشینرایه وه، به لکو راده و ماوهی کارکردن زیادکرا و له سالی ۱۸۷۷ له پښتگی مه رسومی ژماره ۱۷۷ وه به ده زگاییکرا. فه رمانه که دیاریکردبو که خاوهن کارهکان ده توانن داوا له حکومت بکهن و ده بی حکومتیش تا شه ست کریکار بۆ ماوهی پازده پوژ، نه گهر شوینی کاره که له هه مان پاریزگا و، بۆ ماوهی سی پوژ نه گهر شوینی کار له دهره وهی پاریزگا که بوو، بۆ نه و خاوهن کارانه دابینبکا. ده کرا داواکه له سه و داواي خاوهن کاره که نوی بکرایه ته وه. نه م کریکارانه به زور په لکیشده کران بۆ کارکردن نه گهر له پښتگی ده فته ری تۆماری کاری خو یانه وه پیشانیاننه دایه که نه و خزمه ته یان به شپوه به کی پښکوپک نه نجامداه. هه موو کریکارانی لادیکان ده بوايه ده فته ری کاریان هه بوايه که پییده و ترا لیبریتا، که زانیاری ووردی تیدابوو دهر باره ی نه وانه ی کاریان بۆ کردون و هه ر قه رزیکیش له سه ریان بوايه. گه لیک کریکارانی لادیکان قه رزداری خاوهن کارهکانیان بوون و کریکاری قه رزداریش نه یده توانی به بی په زامه ندی خاوهن کاره که ی شوینی کاره که ی به جیبه یشتایه. به پی مه رسومی ژماره ۱۷۷، ته نیا پښتگی بۆ دهر بازبوون له په لکیشکردن بۆ پیار تیماینقو بریتیبوو له وهی که قه رزداری خاوهن کاریک بوویتایه. کریکاران

گيريان خواردبوو. سهره پای ئه م ياسايانه، چه ندين ياسا دهركران بۆ ئه وهی ههركه سيك نه يسه لماندايه كه كارى هه يه يه كسه ر په لكيشى رپپارتيماينتۆ يان جۆره كانى ترى كارى نۆره مليتى دروستكردنى رپگاو يان بكرايه، يان ناچار دهكرا له كىلگه يه ك دا كاربكا. هه وره ك له باشوورى ئه فريقاي سه ده ي نۆزده يه م و بيسه ته م دا، له دواى سالى ۱۸۷۱ هه وه سياسه ته كانى زه وي بۆ لاوازكردنى ئابوورى خۆژىنى دانىشتوانه خۆمالىيه كه وا ديزاينكران تا خه لك ناچاربكه ن به كرپيه كى كه م كاربكه ن. رپپارتيماينتۆ تا سالى ۱۹۲۰ كان و سيسيته مى لىبريتا و هه موو ياساكانى خۆزىنه وه تا سالى ۱۹۴۵ به رده وامبوون، كاتيك گواتيمالا بۆ يه كه مجار و بۆ ماوه يه كى كورت بۆنى خونچه ي ديموكراسى كرد.

به هه مانشيوه ي پيش سالى ۱۸۷۱، نوخبه ي گواتيمالا له رپگه ي پياوانى به هئيزى سه ربازيه وه حوكميانكرد. ئه وان دواى ئه وه ي ترۆقى قاوه ده ستيپيكرد له سه ر ئه م رپبازيه ي خويان هه ر به رده وامبوون. جۆرج ئوبيكو، سه رۆك كۆمار له نيوان سالى ۱۹۳۱ و ۱۹۴۴، نۆرترين ماوه حوكميكرد. ئوبيكو هه لبژاردنى سالى ۱۹۳۱ ي به بى ركبهر برده وه چونكه كه س هئنده نه فام نه بوو تا ركبهرى بكا. به هه مانشيوه ي كۆنسۆلادۆ، ئه و ئه نجامدانى ئه و شتانه ي په سه ننه كرد كه تيكدانى بنياتنه ريان ده هئينا به ئاراوه و هه ربه شيان له ده سه لاتى سياسى خۆى و ده سه كه وته كانى خۆى و نوخبه كه ده كرد. بۆيه ئه و دژايه تى پيشه سازى كرد له به ر هه مان ئه و هۆيه ي فرانسيسى يه كه م له نه مسا - هه نگاريا و نيكو لاسى يه كه م له روسيا دژايه تيانكرد: كرئيكارانى پيشه سازى كيشه يان دروستده كرد. له ياسايه ك دا كه له خۆبه زلزانينى سه ركوتكارانه دا بپوينه بوو، ئوبيكو ووشه كانى وه كو ئۆبيريۆس (كرئيكاران) و سينديكاتۆس (سه نديكاي كرئيكاران) و بيولگاس (مانگرتن) ي قه ده خه كرد. دهكرا به هۆى به كار هئىنانى هه ريه ك له و وشانه وه راپيچى به نديخانه بكرائتايه. هه رچه نده ئوبيكو به هئيز بوو، به لām سه رى په ته كه به ده ست نوخبه كانه وه بوو. له سالى ۱۹۴۴ دا ئۆپوزيۆسۆن به رامبه ر رپژه كه ي ده ستيپيكرد كه له لايه ن خويندكارانى زانكووه سه ركردايه تيكرا و ده ستيانكرد به رپكخستنى خۆپيشاندان. نا په زايى جه ماوه رى زياديكرد و له ۴ حوزه يران دا ۳۱۱ كه س كه چه ندين له وانه له نوخبه كان بوون ياداشتى دى لۆس ۳۱۱ يان ئيمزاكرد، كه نامه يه كى كراوه ي په تكدنه وه ي رپژه كه بوو. ئوبيكو له ۱ ته مووز دا

دەستىلەكار كىشايەو. ھەرچەندە پۋتېمىكى دېموكراسى لى سالى ۱۹۴۵ دا جىڭە يىگرتەو، بەلام ئەم پۋتېمە لى پىڭەي كۆدېتايەكەو لى سالى ۱۹۵۴ دا پوخىنرا و بوە ھۆي جەنگىكى ناوخۆي كوشىندە. گواتىمالا تەنبا دواي سالى ۱۹۸۶ جارىكتىر بوەو ھۆلاتىكى دېموكراسى.

دىگىركارە ئىسپانىيەكان بە دانانى سىستەمى سىياسى و ئابورى چەوسىنەر تووشى ئازارى وىژدانى نەبوون. ھەر لەبەر ئەمە بوو كە لى پىڭە دورەو ھاتىبون بۇ جىھانى نوئ، بەلام نىازيان لى دامەزىندانى زۆرىي ئىو دەزگايانى ئىوان دايانمەزىندان، مانەو ھىان بوو بۇ ماو ھەكى كاتى. بۇ نمونە، ئىنكۆمايندا بەخشىنى مافى كاتى بوو بۇ بەكار ھىتانى كرىكاران. ئىوان پىلانكى تۆكمەيان نەبوو دەر بارەي پىكەو ھەنانى سىستەمىك كە بۇ ماو ھى چوار سەد سالى تر بەردەوامبوو. لى راستىدا ئىو دەزگايانى ئىوان دايانمەزىندان گۆپانكارى گىرنگىيان بەسەرداھات، بەلام يەك شت نەگۆپا: سىروشتى چەوسىنەرانى دەزگاكان كە ئەنجامى بازىنەي ناھەموارى بوون. شىو ھى چەوسانەو كە گۆپا، بەلام سىروشتى چەوسىنەرانى دەزگاكان و ناسنامەي نوخبەكە گۆپانكارىيان بەسەردا نەھات. لى گواتىمالا، ئىنكۆمايندا و پىپارتىماينتق و مۆنۆپۆلىكرىنى بازىرگاني پىڭەي بۇ لىبرىتتا و زەوتكرىنى زەوى خۆشكرى. بەلام زۆينەي مايى دانىشتوانى خۆمالى ھەك كرىكارانى كرى كەم بەردەوامبوون لى كاركرىن بە پەرورەدە ھەكى كەم و بىماف و بىخىزمەتگوزارى گشتى بوون.

لى گواتىمالا، ھەر ھەك لى زۆرىي شۆينەكانى تىرى ئەمەرىكاي ناو ھاراست دا، پاتىرنىكى، ئاشىناي بازىنەي ناھەموارى لى ئارادا بوو: دەزگايانى سىياسى چەوسىنەر پىشتىگىرى دەزگايانى ئابورى چەوسىنەر ىان كرى كە ئەمانىش بە دەورى خۆيان بناخەي دەزگايانى سىياسى چەوسىنەر و بەردەوامى دەسەلاتى ھەمان نوخبەيان چەسپاند.

لى كۆپلايەتتىيەو بۇ جىم كرى

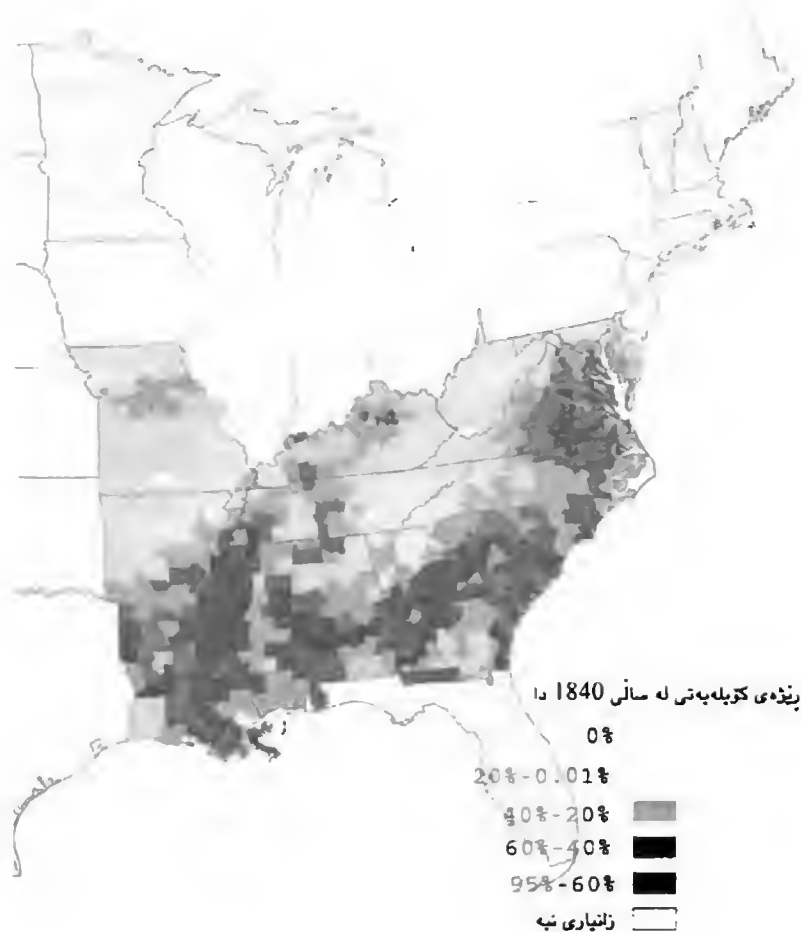
لى گواتىمالا دا دەزگايانى چەوسىنەر لى سەردەمى كۆلۇنئاللىيەو تە سەردەمى مۆدىرن بە مانەو ھى ھەمان نوخبە بەردەوامبوون. ھەمو ئىو گۆپانكارىيانەي لى دەزگاكان دا كىران بىرىتتىبوون لى گونجاندنىان لەگەل

بارودۆخی نوڧ دا، ههروهك له حالهتی داگیرکردنی زهوی دا له لایه ن
 نوخبهكانهوه پوویدا كاتيك ترۆقی قاهه هانیدان ئهم كاره بكه ن. دهزگایانی
 باشووری ویلايه ته یهكگرتوهكان بهههمانشیوه چهوسینه ر بوون تا كاتی جهنگی
 ناوخۆ. ئابووری و سیاسهت له لایه ن نوخبهكانی باشوورهوه
 دهستیبهسهرداگیرابوو، خاوه ن چاندنگه گهروهكان خاوه نی زهوی زۆر و کۆیلان
 بوون. کۆیلان نه مافی سیاسی و نه مافی ئابوورییان ههبوو، له راستیدا
 خاوه نی چه ند مافیکی زۆر كه م بوون. دهزگایانی سیاسی و ئابووری چهوسینه ر
 له باشووردا بوونه هۆی ئهوهی كه به هاننی ناوه راستی سه دهی تۆزدهیه م،
 باشوور به شیوهیهکی بهرچاو له باکوور هه ژارت ر بی. باشوور خاوه ن
 پیشه سازی نه بوو، وه به رهیتانی كه می له ژێرخان دا كرد. له سالی ۱۸۶۰ دا،
 به ره می گشتی پیشه سازی كه متر بوو له وهی پینسلفانیا و نیۆرك و ماساشوتز.
 ته نیا ۹٪ دانیشتمانی باشوور له ناوچه شاریههكان دا ده ژیان، به به راورد له گه ل
 ۳۵٪ له باکووری پۆژهه لات دا.

چپی پێگای ئاسنین (درێژی پێگای ئاسنین به میل دابه شبكری به سه ر
 پووبه ر دا)، له باکوور سی هینده ی ویلايه ته كانی باشوور بوو. پێژه ی ژماره ی
 میله كانی كه ناله كان هاوشیوه بوو.

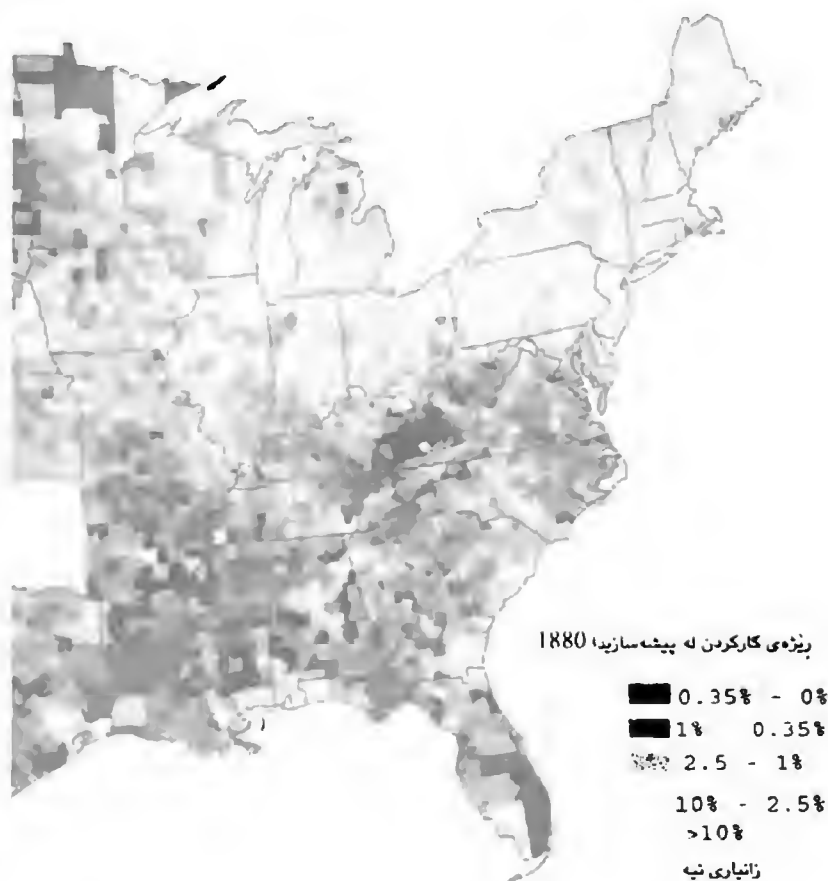
نه خشه ی (۱۸) ئه ندازه ی كۆیله یه تی پیشانده دا له پێگه ی دانانی پێژه ی
 دانیشتمانی كه له سالی ۱۸۴۰ دا له قه زاکانی ویلايه ته یهكگرتوهكان دا كۆیله
 بوون. دیاره كۆیله یه تی له باشوور دا زیاتر بوه وه ندیك له قه زاکانی سه ر
 پووباری میسیسیپی تا پێژه ی ۹۵٪ دانیشتمانیان كۆیله بوون. نه خشه ی
 (۱۹) ئاكامه كانی ئه مه پوونده كاته وه كه ئه ویش پێژه ی هیزی كاره كه له سالی
 ۱۸۸۰ دا له پیشه سازی دا کاریان كرده. هه رچه نده ئه م پێژانه به
 ستاندارده كانی سه ده ی بیسته م به رز نه بوون، به لام جیاوازی بهرچاو له نیوان
 باکوور و باشووردا هه بوو. له زۆربه ی ناوچه كانی باکووری پۆژهه لات، زیاتر له
 ۱۰٪ هیزی كار له پیشه سازی دا کاریانده كرد. به پێچه وانه وه، له زۆربه ی
 ناوچه كانی باشوور دا، به تایبه تی ئه و ناوچهانی ژمارهیهکی زۆری كۆیلانی تیدا
 بوو، پێژه كه سفر بوو.

نه‌خشه‌ی (۱۸): کوبله‌یه‌تی له قه‌زاکانی ویلایه‌ته یه‌کگرتوه‌کان دا له سالی
 ۱۸۴۰ دا

**نه‌خشی (۱۹): ریژهی کارکردن له پیشه‌کان دا له قه‌زاکانی ویلایه‌ته
یه‌گرتوه‌کان دا له سالی ۱۸۸۰ دا**

باشوور، ته‌نانه‌ت له‌و سیکته‌رانه‌ش دا که تیایان دا پسپۆر بوون، نوێکار نه‌بوون: له سالی ۱۸۳۷ تا سالی ۱۸۵۹ ژماره‌ی مافی داهیتانان که له سالتیک دا ده‌رچوون بۆ نه‌نجامدانی نوێکاری و په‌یوه‌ندیان به‌ گه‌نم و گه‌نمه‌شامی هه‌بوو، تیکرا ده‌ بۆ گه‌نم و دواژده مافی داهیتانیش بۆ گه‌نمه‌شامی بوون، ته‌نیا یه‌ک مافی داهیتان له سالتیک دا بۆ لۆکه ده‌رچوو که گرنه‌گرتین پوه‌ک بوو له باشووردا. هیچ ناماژه‌یه‌ک له ئارادا نه‌بوو که به‌پیشه‌سازیبوون و گه‌شه‌کردنی ئابووری له ماوه‌یه‌کی نزیک دا ده‌ستپێده‌کا. به‌لام شکسته‌یتانی باشوور له

جەنگى ناوخۇدا چاكسازى بىنەپەتى ئابوورى و سىياسى بەدوادا ھات. كۆيلەيەتى ھەلۋەشىنرايەو و بواردرايە پىاوانى پەشپىست دەنگىدەن.

دەبوايە ئەم گۆرانكارىيە گەورانە پىگاي بۆ ئالوگۆپى پىشەيى لە دەزگا چەوسىنەرەكانى باشووردا بىكردايەتەو بەرەو دەزگايانى كراو و باشوورىان بىخستايەتە سەر پىگاي خۆشگوزەرانى ئابوورى. بەلام لە خۆدەرخستىكى تىرى بازىنەي ناھەموارى دا، ئەمانە ھىچيان پووياننەدا. بەردەوامى دەزگايانى چەوسىنەر، ئەمجارەيان لە شىوہى جىم كىرۆ نەك كۆيلەيەتى، لە باشووردا سەرىيەلدا. دەستەواژەي جىم كىرۆ، كە گوايە لە "جىم كىرۆ باز بدە" وە ھاتىبى كە ساتىرىكى سەرەتاي سەدەي نۆزدەيەمە دەربارەي پەشپىستەكان و پىاوانى سىپىپىست بە پوخسارى پەشكراوہ و پۆلەكەيان دەبىنى، بوہ ئامازەيەك بۆ زىجىرەيەك لە ياساكانى جياكارى كە لە دواي سالى ۱۸۶۵ ھوہ لە باشووردا خرانەگەر. ئەم ياسايانە بۆ نىزىكەي سەدەيەكى تىر بەردەوامبوون، تا سەرەلدانى پىشپىوہەكى گەورەي تىر كە بىزوتنەوہى مافە مەدەنىيەكان بوو. لەو ماوہەدا دوورخستەوہى پەشپىستان لە دەسەلات و چەوساندەوہيان بەردەوامبوو. كشتوكال لە جۆرى دروستكىردنى چاندنگەي گەورە دا كە پىشتى بە كىركارنى كىرۆ نىزم و خاوەن پەرورەدەي كەم دەبەست، بەردەوامبوو، داھاتەكانى دانىشتوانى باشوور لە چاو تىكرپاي داھاتى دانىشتوانى باكوردا كەمبوو. بازىنەي ناھەموارى دەزگا چەوسىنەرەكان بەھىزتر بوو لەوہى كەسانىكى زۆر لەو سەردەمەدا چاوہ پىيان دەكىد.

ھۆكارى ئەوہى كە خلىسكانى سىياسى و ئابوورى باشوور گۆرانكارى بەسەردا نەھات، ھەرچەندە كۆيلەيەتى ھەلۋەشىنرايەو و پىاوانى پەشپىست مافى دەنگدانىان دراىە، ئەوہ بوو كە دەسەلاتى سىياسى و سەرىەخۆيى ئابوورى پەشپىستەكان لاواز بوو. خاوەن چاندنگەكانى باشوور جەنگەكەيان دۆراند، بەلام ئاشتىيان بىردەوہ. ئەوان ھىشتا لە پىووي پىكخستەوہ تۆكمە و خاوەن زەوى بوون. لە كاتى جەنگ دا، ئەو كۆيلانەي لە ئەنجامى ھەلۋەشاندەوہى كۆيلەيەتى دا ئازاد كرابوون بەلئىنى ئەوہيان پىدرا كە چىل ئەيكەر زەوى و ھىستىرىكىان بىدرىتتى و تەنانەت لە كاتى ھەلمەتە سەربازىيە بەناويانگەكانى جەنەرال وىليەم شىرمان دا ھەندىك لەو كۆيلانە وەريانگرت. بەلام لە سالى ۱۸۶۵ دا سەرۆك ئەندرو جۆنسۆن فەرمانەكانى شىرمانى پەتكىردەوہ و ئاواتى دابەشكىردەوہى زەوى نەھاتەدى. لە گىفتوگۆيەكى

کۆنگرېس دا له سەر ئەم مەسەلە، ئەندامی کۆنگرېس، جۆرج واشینگتن جولیان ووتی (ئایا یاسایەکی کۆنگرېس بۆ ھەلۆە شاندنەوێ کۆیلە یەتی چ نرخیکێ دەبێ ... ئەگەر بنەمای کۆنی کشتوکالی دەسەلاتی ئەرستۆکراسی وەك خۆی بمێنێتەو؟). ئەمەش سەرەتای "پزگارکردن" ی باشووری کۆن و بەردەوامیی نوخبە زەویدارە کۆنەکانی باشوور بوو.

کۆمەڵناس، جۆنەسەن واینەر، لیکۆلینەوێکرد لەسەر مانەوێ نوخبە خاوەن چاندنگەکانی پێنج قەزای پشنتینی پەش کە وولاتی سەرەکی بەرھەمھێنانی لۆکە بوون لە باشووری ئەلەباما. لە پێگە سەرژمێریەکانی ویلايەتە یەگەرتووەکانەو، شوینپیی ئەو خێزانانە ی ھەلگرت کە بایی ۱۰,۰۰۰ دۆلار مولکیان ھەبوو، ئەو بۆیدەرکەوت کە لە ۲۳۶ بنەمالە ی نوخبە ی خاوەن چاندنگە کە لە ساڵی ۱۸۵۰ دا ھەبوون، ۱۰۱ لەوانە لە ساڵی ۱۸۷۰ دا پێگەکی خۆیان پاراست. ئەم پێژە ی بەردەوامییە زۆر ھاوشیوە ی پێژە ی بەردەوامی پێش جەنگی ناوخۆ بوو: لە ۲۳۶ دەوڵە مەندترین بنەمالە ی خاوەن چاندنگە لە ساڵی ۱۸۵۰ دا، تەنیا ۱۱۰ بنەمالە دە سال دواتر بە دەوڵە مەندی مانەو. لەو ۲۵ خاوەن چاندنگە یی کە خاوەنی زۆرتەین زەوی بوون لە ساڵی ۱۸۷۰ دا، ۱۸ (۷۲٪) بنەمالە لەوانە لە ساڵی ۱۸۶۰ دا لە ناو بنەمالە نوخبەکان دا بوون و ۱۶ لەوانە لە ناو بنەمالە نوخبەکانی ساڵی ۱۸۵۰ دا بوون. لە کاتیگ دا زیاتر لە ۶۰۰,۰۰۰ کەس لە جەنگی ناوخۆدا کوژران، نوخبە خاوەن چاندنگەکان چەند کەسیکیان لیکۆژرا. یاساکە، کە لەلایەن چێنەرەکان و بۆ ئەوان دانرابوو، ئەو خاوەن کۆیلانە ی کە بیست کۆیلەیان ھەبوو لە خزمەتی سەریازی بەخشی. لە کاتیگ دا بە سەدان کەس کوژران بۆ ھێشتنەوێ ئابووری چاندنگەکانی باشوور، چەندین کۆیلەداری گەورە و کوپەکانیان لە دەرەوێ جەنگە کە دا مانەو و بەم شێوە ی توانیان بەردەوامیبەدن بە ئابووری چاندن.

دوای کۆتایی جەنگ، نوخبە خاوەن چاندنگەکان کە کۆنترۆلی زەوییان کردبوو، توانیان کۆنترۆلی خۆیان بەسەر ھیزی کاردا بسەپێننەو. ھەرچەندە دەزگای ئابووری کۆیلە یەتی ھەلۆە شینرانەو، بەلگەکان پێچکە یەکی پوونی بەردەوامی سیستەمی ئابووری باشوور پوندەکەنەو کە لەسەر بنەمای کشتوکالی چاندنگە ی پشتبەستوو بە کرێکاری ھەزەران دامەزرابوو. ئەو سیستەمە ئابوورییە لە پێگە ی کەنالی جۆراوجۆرەو درێژەپێدرا، لەوانە کۆنترۆلکردنی سیاسەتی لۆکالی و ئەنجامدانی توندوتیژی. لە ئەنجامی ئەمەدا،

ههروهك باسكارى ئەمەرىكى ئەفرىقى، دەبلىو ئى بى دوو بۆيز، دەلى، باشوور بوە (كامپىكى چەكدار بۆ تۇقاندنى خەلكى رەشپىست).

لە سالى ۱۸۶۵ دا ئەنجوومەنى ياسادانانى وىلايەتى ئەلەباما كۆدى رەشپىستانى دەرکرد، كە هەنگاوىكى گەرە بوو بەرەو چەوساندنەوہى كرىكارانى رەشپىست. بە هەمانشيوہى مەرسومى ژمارە ۱۷۷ لە گواتيمالا، كۆدى رەشپىستانى ئەلەباما ياساى خۆدزىنەوہ و ياسايەك دژى "فريودان"ى كرىكارانى لە خۆ گرتبوو. ئەمەش بۆ رېگرتن لە جولەى كرىكاران و كەمكردنەوہى پكابرى دانرا لە بازارى كاردا و كۆدەكە جەختكردن بوو لەسەر ئەوہى كە خاوەن چاندنگەكانى باشوور هەميشە دەرپاچەيەكى كرىكارى كرى كەم و مسۆگەريان لەبەر دەست دا بى.

دواى جەنگى ناوخۆ، ئەو ماوہيەى پييدەوترا ماوہى ئاوەدانكردنەوہ و لە سالى ۱۸۶۵ ەوہ تا سالى ۱۸۷۷ى خاياند، سياسىيەكانى باكور، بەهاوكارى سوپاى فيدرالى، هەندىك گۆرانكارى كۆمەلايەتپيان لە باشووردا هيتايەئاراوہ، بەلام بەرەنگاربوونەوہى سىستەماتىكى لە لاين نوخبەكانى باشوور بە بيانوى هاوكارىكردنى ئەوانەى پتيان دەوترا پزگاركاران كە هەولى پزگاركردنى باشوورپيان دەدا، سىستەمە كۆنەكى دروستكردەوہ. لە هەلبژاردنى سەرۆكايەتى سالى ۱۸۷۷ دا، پوزەرفۆرد هەيس پتيوستى بە هاوكارى باشوور بوو لە كۆلجى دەنگەران دا. ئەم كۆلجى كە تا ئەمڕۆش بەكاردەهينرى و لە لاين دەستورى وىلايەتە يەكگرتوہكانەوہ دانراوہ، پۆلى سەرەكى لە هەلبژاردنى ناراستەوخۆى سەرۆك دا دەبينى. دەنگى هاوالاتپيان بە شيوەيەكى راستەوخۆ سەرۆك هەلتابژيرن، بەلكو لە جياتى ئەوہ ئەوانە هەلدەبژيرن كە راستەوخۆ سەرۆك لە كۆلجى دەنگەران دا هەلدەبژيرن. بەرامبەر بە هاوكارى هەيس لە كۆلجى دەنگەران دا، باشوورپيەكان داوايانكرد كە سوپاى فيدرالى لە باشوور بكشيتەوہ و ناوچەكە بۆخۆى خۆيبەرپۆتەبەرى. هەيس پارزىبوو. بە هاوكارى باشوورپيەكان هەيس بوو سەرۆك و سوپاى لە باشوور كيشايەوہ. ماوہى دواى سالى ۱۸۷۷ بوو سەردەمى سەرھەلدانەوہى نوخبە خاوەن چاندنگەكى پيش جەنگى ناوخۆ. پزگاركردنى باشوور بوو هۆى دانانى باجى نوئ و تاقىكردنەوہى خويندەوارى بۆ دەنگدان كە بەشيوەيەكى سىستەماتىكى رەشپىستەكان و زۆرجارپيش دانىشتوانە سپيپستە هەژارەكى لە دەنگدان بپيەشدەكرد. ئەم هەولانە سەرەكەوتوو بوون و سىستەمى يەك حيزبپيان

دروستکرد که حیزبی دیموکرات بوو، به شی زوری دهسه لاته کانیش که و تنه دهستی نوخبه خاوه ن چاندنگه کانه وه.

ياساکانی جیم کرۆ بوونه هوئی دروستکردنی قوتابخانه ی جیاواز و به تایبه تی ئاست نزم. بۆ نمونه، ئەله باما له سالی ۱۹۰۱ دا دهستوره که ی دهسکاریکرد بۆ نه وه ی ئەمه بچه سپینتی. جیگه ی داخه که تهنانه ت نه مۆش برگه ی ۲۵۶ ی دهستوری ئەله باما، هه رچه نده چیت جیبه جیناکری، ده لی:

- ئەرکی نه نجومه نی یاسا دانانه سیسته می خویندنی گشتی و دابه شکردنی بودجه ی قوتابخانه گشتیه کان و قوتابخانه ی جیاواز بۆ مندالانی سپیپست و ره شپست دابه زرینی و په ره یانپیدا.

- پتویسته نه نجومه نی یاسا دانان سیسته میکی لیبرالی قوتابخانه ی گشتی دابه زرینی و ریکیخا و په ره یپیدا له سه راپای ویلایه ته که دا بۆ مندالانی ته مه ن نیوان هه وت سال و بیست و یه ک سال. بودجه ی قوتابخانه گشتیه کان بۆ هه موو قه زاکان دیاریده کری به پتی پتزه ی ئەو قوتابیانی ه له ته مه نی ئاماره پیدراودان و به شیوه یه کیش به سه ر قوتابخانه کانی گه ره ک و شارۆچکه کان دا دابه شده کری که، تا ئەو ئەندازه ی له ره وی پراکتیکه وه ده گونجی، ماوه ی خویندنی به کسان له قوتابخانه کانی ئەو گه ره ک و قه زایانه دا بره خستنی. پتویسته قوتابخانه ی جیا بۆ مندالانی سپیپست و ره شپست دروستکری و نابی رینگادری که هیچ مندالکی ئەم دوو ره گه زه بچه قوتابخانه ی ره گه زه که ی تره وه.

هه موارکردنه وه یه ک بۆ لادانی برگه ی ۲۵۶ ی دهستور له سالی ۲۰۰۴ دا به زۆرینه یه کی که م شکستیه تیا.

بیه شکردن له مافی دهنگدان و یاساکانی خۆدزینه وه ی وه ک کو دی په شپستانه ئەله باما و یاسا جۆراجۆره کانی جیم کرۆ و ره فتاره کانی کو کلۆکس کلان، زۆرجار له لایه ن نوخبه که وه پشتگیریده کران و پاره یان بۆ دابین ده کرا. ئەمانه باشووری دوا ی جهنگی ناوخویان کرده کۆمه لگایه کی ره گه زه رست و په شپستان و سپیپستان ژیا نی جوازیان تیدا به سه رده برد. هه ره ک له باشووری ئەفریقا دا، ئامانجی ئەم یاسا و ره فتارانه بریتی بو له کۆنترۆلکردنی دانیشتوانه په شپسته که و هیزی کاری ئەوان.

سیاسیه کانی باشوور له واشنتۆن هه ولایاندا به رده وامی ده زگا چه وسینه ره کانی باشوور مسۆگه ریکه ن. بۆ نمونه، هه ولایاندا نه یه لن هیچ

پروژه‌یه‌کی فیدرالی یان پروژه‌کانی خزمه‌ت‌گوزاری گشتی که ده‌بوه هوی لاواکردنی کونترولی نوخه‌که‌ی باشوور به‌سهر هیزی کاری په‌شپېستانه‌وه په‌سهندبکړی. له نه‌نجامدا، باشوور وه‌ک کومه‌لگایه‌کی گوندنشیني گه‌وره‌ی خاوه‌ن په‌روه‌رده‌ی که‌م و ته‌کنه‌لوجی دواکه‌وتوو، پېښایه‌سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌ود، که تا نه‌وکاته‌ش پشتيان ده‌به‌ست به‌کاری ده‌ستی و هیزی هیستر به‌بی به‌کاره‌ینانی نامرانی میکانیکی. هه‌رچه‌نده پروژه‌ی خه‌لک له ناوچه شارنشینان دا زیادیکرد، به‌لام نه‌م زیادکردنه زور که‌متر بوو له‌وه‌ی باکوور. له سالی ۱۹۰۰ دا، بۆ نمونه، %۱۳,۵ دانیش‌توانی باشوور له ناوچه شارنشینان دا ده‌زبان، به به‌روارد له‌گل %۶۰ له باکووردا.

به شیوه‌یه‌کی گشتی، ده‌زگایانی چه‌وسینه‌ر له باشووری ویلايه‌ته په‌کگرتوه‌کاندا که له‌سهر بنه‌مای ده‌سه‌لاتی نوخه‌ی مولکدار و کشتوکالی چاندنگه‌یی و کرپی نرم و کرپکارانی په‌روه‌رده که‌م دامه‌زباوو، تا ماوه‌یه‌کی زوری سه‌ده‌ی بیسته‌میش به‌رده‌وامبوون. نه‌م ده‌زگایانه ته‌نیا له دواي دوهم جه‌نگی جیهانی ده‌ستیان به دارمان کرد و دواتریش به شیوه‌یه‌کی بنه‌ره‌تی بزووتنه‌وه‌ی مافه مه‌ده‌نییه‌کان بناخه‌ی سیاسی سیسته‌مه‌که‌ی هه‌لته‌کاند. ته‌نیا دواي له‌ناوچوونی نه‌م ده‌زگایانه له سالانی ۱۹۵۰ کان و ۶۰ کان بوو که باشوور ده‌ستیکرد به گه‌یشتنه‌وه‌ی خیرا به باکوور.

باشووری ویلايه‌ته په‌کگرتوه‌کان، دیوکی تری به‌رگه‌گرتری بازنه‌ی ناهه‌مواری پیشانده‌دا. هه‌روه‌ک له گواتیمالا دا، نوخه‌ چینه‌ره‌کانی باشوور له ده‌سه‌لات دا مانه‌وه و ده‌زگا نابووری و سیاسیه‌کانیان به شیوه‌یه‌ک دامه‌زاند که به‌رده‌وامی ده‌سه‌لاتی خویان مسوگه‌ریکه‌ن. به‌لام جیاواز له گواتیمالا، نه‌و نوخه‌یه دواي شکسته‌یتانیان له جه‌نگی ناوخودا، تووشی ته‌حه‌دای گه‌وره بوونه‌وه که کویله‌یه‌تی هه‌لوه‌شاندوه‌وه و ده‌ده‌رنانی ته‌واوه‌تی ده‌ستووری په‌شپېسته‌کانی له به‌شداري سیاسی دا پیچه‌وانه‌کرده‌وه. به‌لام زیاتر له ریگه‌یه‌ک هه‌یه بۆ که‌ولکردنی پشپله‌که: تا نه‌وکاته‌ی نوخه‌ چینه‌ره‌کان کونترولی زه‌ویوزاره زوره‌که‌ی خویان کرد و خاوه‌ن ریکخستنی توکمه بوون، ده‌یان‌توانی کومه‌له ده‌زگایه‌کی نویی جیم کرؤ دابه‌زینن له جیاتی کویله‌یه‌تی بۆ هیئانه‌دی هه‌مان نامانج. ده‌رکه‌وت که بازنه‌ی ناهه‌مواری به‌هیتر بوو له‌وه‌ی که چهن‌دین که‌س، له‌وانه نه‌براهام لینکولن، بیریانلیک‌ردبووه. بازنه‌ی ناهه‌مواری پشت به ده‌زگا سیاسیه‌ چه‌وسینه‌ره‌کان ده‌به‌ستی بۆ دامه‌زاندنی ده‌زگا

ئابدۇرىيىھ چەۋسېنرەكان و ئەمانىش بە دەۋرى خۇيان پىشتىگىرى دەزگا سىياسىيە چەۋسېنرەكان دەكەن چۈنكە دەسلەت و سامانى ئابدۇرى دەسلەت سىياسى دەكەن. كاتىك چل ئەيكەر و ھىستىرىك لەسەر مېزەكە نەما، دەسلەت ئابدۇرى نوخبە خاۋەن چاندنگەكانى باشۋور بەي گۇرپانكارى مایەۋە. جىگە سەر سورمان نىيە و بەداخەۋە كارىگەرى ئەمەش لەسەر دانىشتوانى پەشپىستى باشۋور و پەرەسەندى ئابدۇرى باشۋور ەك يەك بوو.

ياساى ئاسىنى ئۆلىگاركى

فەرمانپەرۋايى بىنەمالەيى نەۋەي سلىمان لە ئەسىۋىپادا بەردەۋامبوو تا لە سالى ۱۹۷۴ دا لە ئەنجامى كۆدېتايەكى سەربازىيەۋە پوۋخىنرا. كۆدېتاكە لە لايەن درىگ سەرگىردايە تىكرا، كە گروپىكى ئەفسەرانى ماركىسى ناو سوپا بوون. بىر پىرەمى درىگ لە سەر دەسلەت لايىرد، پىدەچوۋ لە يەككە لە سەدەكانى رابووردودا بەستىتتى. ئىمپراتور ھەيلا سىلاسى پۇرەكەي بە ھاتن بۇ دەربارى ئىمپراتورى لە كۆشكى مەزىن دەستپىدەكرد، كە لە لايەن ئىمپراتور مىنىلىكى دۈمەۋە لە كۆتايى سەدەي نۆزدەيەم دا دروستكرابوو. لە دەردەۋەي كۆشك دا كۆمەلەك لە كەسايەتپە گەرەكان كە چاۋەرپى گەيشتى ئىمپراتورىيە دەكرد بە كىرۋىشېردن و بە پەرۋشەۋە ھەۋلى پاكىشانى سەرنجى ئىمپراتورىيە دەدا. ئىمپراتور لە ھۆلى پىشۋازى دا و لەسەر تەختى ئىمپراتورى دادەنىشت و خەللى دەبىنى. (سىلاسى پىۋاۋىكى كورەبالا بوو، بۇ ئەۋەي قاچەكانى لە ھەۋادا ھەلنەۋاسرىن، ئەركى ھەلگىرى سەرىنى تايپەتى بوو بۇ ھەر شوپىنىك دەچوۋ لەگەلدا بى بۇ ئەۋەي سەرىنىكى گونجاۋ بخاتە ژىر پىكانىيەۋە. ھەلگىرى سەرىن پەنجاۋ دوو سەرىنى ھەبوو بۇ ئەۋەي ئامادەيى بۇ ھەموو بارۋۇخىك ھەبى.) سىلاسى فەرمانپەرۋايى كۆمەلەك دەزگايانى يەكجار چەۋسېنەرى دەكرد و ۋوللاتى ەك مولكى تايپەتى خۇي بەرپۆدەدەرد و چاكە و ھاۋكارى بۇ بەدەسەيتاننى دىلۋىزى دەبەخشىيەۋە و بىبەزەبىيەنە سزاي ئەۋانەي دەدا دىلۋىزى نەۋانايە. پەرەپىدانىكى ئابدۇرى ئەۋتق نەۋو كە شايانى باس بى لە ئەسىۋىپادا لە سايەي فەرمانپەرۋايى ئەۋ بىنەمالەيەي بىنەچەي خۇيان دەگەراندەۋە بۇ سلىمان.

لە سەرەتادا، درىگ لە ۱۰۸ نۆپەرى يەكە سەربازىيە جىۋازەكان لە ناۋچە

جياوازه كانى وولات پىكهااتبوو. نوينه رى فەيلەقى سى له پاريزگاي هەرار پائىك بوو به ناوى مینگىستو هەيلى ماريەم. هەرچەندە له پاگەياندى يەكەميان دا له ٤ تەمووز سالى ١٩٧٤ دا، ئەفسەرانى دريگ دلسۆزى خۆيان بۆ ئيمپراتور پاگەياندى، بەلام هەر زوو دەستيانکرد به گرتنى ئەندامانى حكومت، بەمەش ويستيان ئاستى به رهه لستكارى بۆ ئەم هەنگاوهيان تاقىبكەنەوه. كاتىك زياتر له وه دلتيا بوون كه پشتگيرى بۆ پزىمەكەى سيلاسى بۆش بوو، كه وتنە گيانى خودى ئيمپراتور و له ١٢ى ئەيلولدا دەسگيريان كرد. دواى ئەوه كوشتن دەستپيچكرد. چەندىن سياسى دەستپويشتوى پزىمى كۆن كوژدان. له كانونى يەكەم دا دريگ رايگەياندى كه ئەسيوپيا دەوله تىكى سوشياलिستىيە. سيلاسى له ٢٧ ئابى ١٩٧٥ دا مرد و پەنگە كوژابى. له سالى ١٩٧٥ دا دريگ دەستيانکرد به خۆمالىكردنى مولك و زهوى له وانه هەموو زهوى شارنشين و گوندنشين و بەشى هەرە زۆرى مۆلكى تايبەت. هەلسوكەوتە ئەسۆريتارىەكانى پزىم بوو هۆى سەرەلدانى ئۆپوزيۆسۆن له هەموو وولات دا. بەشى زۆرى ئەسيوپيا له كاتى فراوانكردنى دەسهلاتى كۆلۆنيالى ئەوروپى دا له كۆتايى سەدهى نۆزدهيەم و سەرەتاي سەدهى بيستمە دا بەهۆى سياسەتەكانى ئيمپراتور مينيلىكى دوه، براوهى جەنگى ئەدووا، پىكەوه نرابوو، كه لەمە وپيش باسكرا. بەشيك لەم ناوچانەش برىتييون له ئەريتريا و تيگرەى له باكوور و ئوگادن له پۆژههلات. بزوتنەوه سەرەخۆيەكان بەرامبەر پزىمە درپدانەكەى دريگ له ئەريتريا و تيگرەى سەرپهەلدا، له كاتىك دا سوپاى سۆمال ناوچەى ئوگادىنى - زمان سۆمالى - داگيركرد. دريگ بۆخۆى دەستىكرد به پەرتبوون و بەسەر چەند تاقمىك دا دابەشبوو. دەرکەوت پائىك مینگىستو له هەموان درپدە ترو زيرەك تر بوو. تا ناوهراستى سالى ١٩٧٧ هەموو بەرهه لستكارەكانى له ناو برد و به تەواوى پزىمەكەى خستە بندهستى خۆى كه تەنيا له پزىمەى پەوانەكردنى چەك و سوپايەكى زۆرهوه له لاين يەككىتى سۆقىەت و كوباوه له تشرىنى دوهى ئەو سالەدا له پوخان پزگارى بوو.

له سالى ١٩٧٨ پزىم ئاهەنگىكى نەتەوهيى پىكخست بۆ يادكردنەوهى چوارەم سالەى له ناو بردنى هەيلا سيلاسى. لەم كاتەدا مینگىستو سەركردهى بيبەرامبەرى دريگ بوو. بۆ شوپنى نيشتەجىبوونى خۆى و ئەو شوپنەى كه لىيەوه حوكمى ئەسيوپياى دەكرد، كۆشكى مەزنى سيلاسى هەلبژارد كه له دواى هەلۆه شاندنەوهى ئيمپراتورىەتەكەوه به چۆلى ماپۆوه. له ئاهەنگەكەدا،

ئەو لەسەر كورسییەکی ئالتوونی دانیششت، بە ھەمانشیوەی ئیمپراتۆرەکانی سەردەمی كۆن و لەوێوە تەماشای نمایشەكەى دەکرد. كارە ھەرمییەكان جاریكیتر لە كۆشكى مەزن دا پێكدەخرا و مینگىستۆش لە سەر تەختە كۆنەكەى ھەيلا سیلاسى دادەنیششت. مینگىستۆ كەوتە ئەوێ كە خۆى بە ئیمپراتۆر تیودۆرس بەراوردبكا، ئەو ئیمپراتۆرەى سەرلەنوى ھەرمانپەرەوایی بنەمالەیی سەلتیمانی، دواى ماوەیەك لە لاوازبوونیان، لە ناوھەراستی سەدەى نۆزدەھەم دا دامەزراندبۆھ.

یەكێك لە ھەزیرەكانی مینگىستۆ كە داوێت وڵد گێۆرگىس بوو لە یاداشتەكانیدا نووسیویەتى:

(لە سەرھەتای شۆرش دا ھەر ھەموومان بە توندی ھەموو ئەو شتەمان پەتكر دەوھ كە پەيوەندییان بە پابوردووە ھەبوو. چیتەر ئۆتۆمبیلمان بەكارنەدەھێنا یان قاتمان لەبەر نەدەكرد، بەستنى بۆینباخ تاوان بوو. ھەر شتێك واى بنوانایە دەولەمەندیت یان بۆرجوازیت، ھەر شتێك نیشانەى خوشگوزەرانى و ناسادەیی بوايە، وەك بەشتێك لە سەردەمی كۆن لێكدەدرايەوھ. دواتر، لە دەوری سالى ۱۹۷۸ دا ھەموو ئەوانە بەرھەوگۆران پۆیشتن. بەرھەرە مەتیاریالیزم بوھ جیگەى پەسەنكردن و دواتریش بوھ پێویستی. جلوبەرگی دیزاینكراو لە باشترین بەرگدروھەكانى ئەوروپاوە بوھ جلی پەسمى ھەموو كار بە دەستە بالاكانى حكومەت و ئەندامانى ئەنجومەنى سەربازى. ئێمە باشترینى ھەموو شتێكمان ھەبوو: باشترین مال، باشترین ئۆتۆمبیل، باشترین ویسكى و شەمپانیا و خواردن. بە تەواوھتى پێچەوانەكردنەوھى ئایدیالەكانى شۆرش بوو).

گێۆرگىس بە پوونى تۆمارىكردوھ كە چۆن مینگىستۆ گۆرا، كاتێك بوھ ھەرمانپەرەواى تاكو تەنیا:

(مینگىستۆى راستەقینە خۆى دەرخیست: تۆلەسێن، دڵپەرق و ئەسۆریتاریان. زۆرێك لە ئێمە كە دەمانتوانى قسەى لەگەڵ دا بكەین كاتێك دەستەكانمان لە گیرفانماندا بوون، بەومانایەى كە ئەو یەكێك بوو لە ئێمە، ئیتەر دەبوايە بە پێكى لەبەر دەمیدا بوھ ستانیايە و بە ووریايیەوھ پێزمان بنواندایە لە كاتى ئامادەبوونیدا. لە كاتى قسەكردن لەگەڵیدا، پێشتر ھەمیشە شتێوازى "تۆ"، ئەنتى مان بەكار دەھێنا، ئیتەر ناچار بووین شتێوازى پەسمى تر "ئێوھ"، ئیتەرستۆ بەكاربھێنین. ئەو گواستەوھ بۆ ئۆفیسێكى گەورەتر و كەشخەتر لە ناو

كۆشكە كەي مېنىلىك دا ... ۋا بېيار بوو شۆرپىسى يەكسانىمان ھەبوايە، بەلام ئەو بوە ئىمپىراتورنىكى نوئ).

پېچكەي بازىنەي ناھەموارى كە لە كاتى گواستىنە ۋەي دەسەلات لە نىۋان ھەيلا سىلاسى و مېنگىستۆ، يان لە نىۋان ھۆكۈمەتى كۆلۇنيالى بەرىتاني لە سيارا ليۇن و سىيكا سىتىفنىس دا دەرگەوت، ھىندە ئىكستىم و لە ھەندىك ئاست دا ھىندە سەيرە كە شايانى ناۋىكى تايبەتە. ھەروەك لەمەۋپىش لە چاپتەرى چوارەم دا باسما نكرد، كۆمەلئاسى ئەلمانى پۆبەرت مېشىئلس ناۋى نا ياساى ئاسىنىنى ئۆلىگاركى. لۆجىكى ناۋەۋەي ئۆلىگاركى و لە پاستىشدا ھى ھەموو پېكخراۋە ھەرمىيەكان، ھەروەك مېشىئلس باسىكردە ئەۋەيە، كە ئەۋان خۇيان بەرھەمدە ھىننەۋە نەك تەنیا كاتىك ھەمان گرۇپ لە دەسەلاتدايە، بەلكو تەنانت كاتىكىش گرۇپىكى تەۋاۋ نوئ دەسەلات دەرگىتە دەست. ئەۋەي پەنگە مېشىئلس چاۋەرتى نەكردبى دەنگدانەۋەي بۆچۈنەكەي كارل ماركس بوو كە دەلى مېژوۋ خۇي دووبارە دەكاتەۋە - يەكەمجار ۋەك تراژىدىا و دوەمجارىش ۋەك گالئە جارى.

نەك تەنیا چەندىن سەركردەي ئەفرىقى دۋاى سەربەخۇيى چۈنەۋە ھەمان شوپىنى نىشتە جىبۋون و پەنایانبردە بەر ھەمان تۆرەكانى لايەنگرانى كپاۋ بە پارە ۋە ھەمان پىگايان بۆ خراپ سوۋدوەرگرتن لە بازارەكان بەكارھىتا و دەرەمەتى خەلگيان زەۋتكرد بەۋ شىۋەيەي پژىمە كۆلۇنيالى و ئىمپىراتورەكانى ئەۋان جىگەيان گرتنەۋە، كرىدبوويان، بەلكو شتەكانيان خراپتركرد. لە راستىدا گالئە جارى بوو كە سىتىفنىسى لە پادەبەدەر دژە كۆلۇنيالى كەۋتە كۆنترۆلكردى ھەمان ئەۋ خەلكەي بەرىتانييەكان ھەۋلى كۆنترۆلكردىيان دابوون كە مېندى بوون و پىشتى بە ھەمان ئەۋ سەرۆك ھۆزانە بەست كە بەرىتانييەكان ھىزداريان كرىدبوون و دواترىش بۆ كۆنترۆلكردى ناۋچەكانيان بەكارىيەتئان و ئابوۋرى بە ھەمان ئەۋ شىۋەيە بەپۆۋەبرد و كىلگەكانى زەۋتكرد لە پىگەي ھەمان ئەۋ بۆردانەي فروشتن و كۆنترۆلى ئەلماسى كرد لە سايەي ھەمانشىۋە مۆنپۆلى دا. بە پاستى گالئە جارى بوو، بەپاستى گالئە جارىيەكى يەكجار خەماۋى بوو، لۆرەنت كابىلا، كە سوپايەكى دژى دىكتاتورىەتى مۆبۆتۇ كۆكرەۋە و بەلئىنىدا خەلك ئازادىكا و كۆتابى بە گەندەلى و چەۋساندەۋە مالىۋىرانكارەكەي زاشىرى مۆبۆتۇ بھىنى، دواتر پژىمىك دابەزىنى كە بە ھەمانشىۋە گەندەل و پەنگە مالىۋىرانكار ترىش بوۋى. بىگومان جىگەي گالئە جارى بوو كە ھەۋلىدا لاسايى

كەسايەتى مۆبۆتۇ بىكاتەۋە ۋە لە لايەن دۆمىنىك ساكۆمبى ئىنۇنگۇ پالپىشتى بىكرى، كە پىشتەر ۋەزىرى زانىيارى مۆبۆتۇ بوو. جىڭەي گالتەجارى بوو كە خۇدى پىژىمەكەي مۆبۆتۇش لەسەر ئەۋ شىۋازەي چەۋساندەۋەي جەماۋەر دابمەزىي كە زىياتر لە سەدەيەك لەۋەبەر لىۋپۇلد پاشاي فرى ستەيتى كۆنگۇ پەيرەۋى كىردىبوو. بەپاسىتى جىڭەي گالتەجارى بوو كە ئەفسەرىكى ماركسىستى ۋەك مىنگىستۇ لە كۆشكىك دا بىزى ۋەك ئىمپىراتۇر سەيرى خۇي بىكا ۋە خۇي ۋە دەستوپىۋەندەكانى دەۋلەمەند بىكا، بەھەمان ئەۋ شىۋەيەي ھەيلا سىلاسى ۋە ئىمپىراتۇرەكانى تىرى پىش خۇي كىردىبوويان.

ھەمۇي گالتەجارى بوو، بەلام لە ھەمانكات دا لە تراژىدىي يەكەم تراژىدى تىر بوو، نەك تەنبا لەبەر ئەۋ ئاۋاتانەي لەبارىران. ستىفنس ۋە كابىلا، ۋەك چەندىن فەرمانپەرۋاي تىرى ئەفرىقا، لە پىشدا كەۋتنە كۆشتىنى بەرھەلستكارەكانىيان ۋە دواترىش ھاۋلاتىيە بىتۋانەكانىيان. سىياسەتەكانى مىنگىستۇ ۋە درىڭ برىستىي يەك لە دۋاي يەكيان بۇ زەۋىيە بەپىتەكانى ئەسىۋىپا ھىئا. مېژوۋ خۇي دووبارە دەكرەۋە بەلام لە شىۋازىكى زۆر شىۋاۋا تردا. ئەۋە بلۋوبوۋنەۋەي برىستىي بوو لە پارىژگاي ۋىلۇ لە سالى ۱۹۷۳ دا، ئەۋ برىستىيەي ھەيلا سىلاسى كەمتەرخەمى بەرامبەر نواند، كە پۇلى گەۋرەي لە بەھىزكرىنى بەرھەلستكارىي بۇ پىژىمەكەي بىنى. سىلاسى بەرامبەر بەۋ برىستىيە تەنبا كەمتەرخەم بوو، بەلام مىنگىستۇ ۋەك ئامرازىكى سىياسى لاۋازكرىنى بەرھەلستكارانى دەپروانىيە بلۋوبوۋنەۋەي برىستىي. مېژوۋ تەنبا جىڭەي گالتە ۋە تراژىدىا نەبوو، بەلكو بەرامبەر ھاۋلاتىيانى ئەسىۋىپا ۋە زۆربەي ناۋچەكانى باشۋورى بىبابانى ئەفرىقا دلپەقبوو.

جەۋھەرى ياساي ئاسنىنى ئۆلىگاركى، ئەم دىۋە تاييەتەي بازىنەي ناھەمۋارى، ئەۋەيە كە سەركرەدە تازەكان سەركرەدە كۆنەكان لە سەر ھوكم لادەبەن ۋە بەلئىنى گۇرپانكارى پىشەيى دەدەن، بەلام ھىچ شىتېك جىگە لەۋەي كۆن ناھىيىنە ئاراۋە. لە ھەندىك ئاست دا تىگەيشتن لە ياساي ئاسنىنى ئۆلىگاركى لە شىۋازەكانى تىرى بازىنەي ناھەمۋارى زەھمەت تىرە. لۇجىكىكى پوۋن بۇ بەردەۋامى دەزگايانى چەۋسىنەر لە باشۋورى ۋىلايەتە يەكگرتۋەكان ۋە گۋاتىمالادا ھەيە. ھەمان ئەۋ گروپانە، بۇ چەندىن سەدە، بەردەۋامبوۋن لە دەستگرتن بەسەر ئابۋورى ۋە سىياسەت دا لەۋ ۋولاتانەدا. تەننەت كاتىكېش تەھەدا كىران، بەۋ شىۋەي خاۋەن چاندنگەكانى باشۋورى ۋىلايەتە

یه کگرتوه کان له دواى جهنگى ناوخۆ بهر وپووى تهحه دا بوونه وه، دهسه لاتة كه يان گۆرپانكارى به سهردا نه هات و توانيان نه و دهزگا چهوسینه رانه بهیښنه وه و دهزگایانى هاوشیوه دروستبکه نه وه كه دیسانه وه سوودیان لئوه رگرتن. به لام ئایا چۆن له وانه تیښگه یڼ كه به ناوى گۆرپانكارى بڼه پرتیبه وه دهسه لات دهگرته دهست، به لام هه مان نه و سیسته مه دروستده كه نه وه؟ وه لامى نه م پرسیاره، جاریكیتر، نه وه درده خا كه بازنه ی ناهه مواری له وه به هیژتره كه یه كه مجار درده كه وى.

چاره نووسى هه موو گۆرپانكارییه پیشه ییه كان شكستخواردن نییه. شوپشى شكۆدار گۆرپانكارییه كى پیشه یی بوو، بوه هوى بهرپاگردنى گرنه گرتن شوپشى سیاسى له دوو هه زاره ی راپوردوودا. شوپشى فهره نسا ته نانه ت پیشه یی تر بوو، سه ره پای بهرپا بوونی ئازاوه و توندوتیژی ژور و هاتنه سه رته ختی ناپلیون بۆناپارت، به لام پژیمة كۆنه كه ی دروستنه كردوه.

سى فاكتهر، به پله ی یه كه م، پێخۆشكار بوون بۆ سه ره له دانی دهزگایانى زیاتر كراوه له دواى شوپشى شكۆدار و شوپشى فهره نسی. یه كه میان بریتیبوو له بوونی بازرگانان و بزسمانانی نوێ كه هه زیانده كرد جله و بۆ هیژی تیکدانی بنیاتنه ر، كه بۆخویان لیتی سوودمه ندبوون، شوپ بکه ن. نه م پیاوانه نه دنامانی سه ره كى هاوپه یمانییه شوپشگیره كان بوون و هه زیان نه ده كرد دروستبوونه وه ی كۆمه لێكى تر له دهزگایانى چهوسینه ر ببینن كه دیسانه وه له سه ر لاشه ی نه وان بژین.

دوه میان بریتیبوو له سروشتی نه و هاوپه یمانییه فراوانه ی كه له هه ردوو حاله ته كه دا پێكهاتبوو. بۆ نموونه، شوپشى شكۆدار كۆدیتایه ك نه بوو له لایه ن گروپێكى بچوو كى خواوه ن بهرژه و نه ندی ته سكه وه، به لكو بریتیبوو له بزووتنه وه یه كه له لایه ن بازرگانان و كه سانى خواوه ن پیشه سازى و توبل و گروپه سیاسیه هه مه جۆره كانه وه پشتگه یزیده كرا. هه مان شتیش بۆ شوپشى فهره نسا راست بوو.

فاكتهرى سییه م بریتیبوو له میژووى دهزگا سیاسیه كانى ئینگلته ره و فهره نسا. نه وانه باكگراوندی په ره پیدانی پژیمانی نوێ زیاتر كراوه یان په رخساند. له هه ردوو وولاته كه دا نه ریتی په رله مان و هاوپه شیگردن له دهسه لات دا له ئارادا بوون كه دهگه پانه وه بۆ ماگنا كارتا له ئینگلته ره و نه نجوومه نى پیاوماقولان له فهره نسادا. جگه له مانه ش، هه ردوو شوپشه كه له گه رمه ی

پروژه‌های کدا به‌رپاکران که بووبوه هۆی لاوزکردنی ده‌سه‌لاتی په‌های پژیته‌کان، یان نه‌وانه‌ی نیازی دامه‌زاندنی پژیته‌ی په‌هایان هه‌بوو. له هه‌ردوو حاله‌ته‌که‌دا، نه‌و ده‌زگا سیاسییانه‌ی که له ئارادا بوون کاری کۆمه‌لێک فه‌رمانه‌وه‌ای نوێ یان گروپیکی بچووکیان زه‌حمه‌تکرد تا ده‌وله‌ت بخه‌نه ژێر پکیفی خۆیانه‌وه و سامانی ئابووری هه‌للوشتن و ده‌سه‌لاتی سیاسی درێژخایه‌ن و بی‌چاودێری دابمه‌زرێتن. له دوا‌ی شو‌پشی فه‌ره‌نسی، گروپیکی بچووک به‌ سه‌رکردایه‌تی پۆبسیپیری و سه‌ینت جه‌ست، ده‌سه‌لاتی خۆیان سه‌پاند که ئاکامی مالدیوانکاری لیکه‌وته‌وه. به‌لام نه‌مه‌ کاتی بوو، پیره‌وه‌که‌شی به‌ ئاراسته‌ی ده‌زگایانی زیاتر کراوه‌دا نه‌گۆری. هه‌موو نه‌مانه‌ پێچه‌وانه‌ی بارودۆخی نه‌و کۆمه‌لگایانه‌ بوون که میژوویه‌کی درێژی ده‌زگایانی ئابووری و سیاسی چه‌وسینه‌ریان هه‌بوو، له‌گه‌ڵ نه‌بوونی هیچ چاودێرییه‌ک به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتی فه‌رمانه‌واکانیانه‌وه. له‌م کۆمه‌لگایانه‌ دا بازرگانان و بزنسما‌نانی نوێ به‌هێز نه‌بوون که پشتگیری به‌ره‌نگاری‌بوونه‌ی نه‌و پژیته‌مانه‌ بکه‌ن که له سه‌ر حوکم بوون تا پاده‌یه‌ک بۆ جێگیرکردنی ده‌زگایانی ئابووری کراوه‌تر و هاو‌په‌یمانی فراوان له ئارادا نه‌بوو تا ده‌سه‌لاتی هه‌ریه‌ک له نه‌دامه‌کانی خۆی جله‌و‌گیربکا و ده‌زگایانی سیاسی نه‌وتو نه‌بوون تا پێگه‌ڕێن له‌به‌رده‌م نه‌و فه‌رمانه‌وا نوێیانه‌دا که چه‌زبان له زه‌وتکردن و خراپ بکارهێنانی ده‌سه‌لات بوو.

له نه‌جامدا، له سیارا لیۆن و ئه‌سیوپیا و کۆنگۆ، به‌ره‌نگاری‌بوونه‌وه‌ی بازنه‌ی ناهه‌مواری زۆر زه‌حمه‌ت تر بوو، هه‌ول‌دان به‌ره‌و ده‌زگایانی کراوه زه‌حمه‌ت تر بوو بکه‌وته‌گه‌ر. له هه‌مانکات دا له‌و کۆمه‌لگایانه‌دا ده‌زگایانی ته‌قلیدی یان میژوویی نه‌بوون که چاودێری ده‌سه‌لاتی نه‌وانه‌ بکه‌ن ده‌وله‌تیان ده‌خسته‌ بن کۆنترۆلی خۆیانه‌وه. ئه‌م جۆره ده‌زگایانه‌ له هه‌ندێک ناوچه‌ی ئه‌فریقا دا هه‌بوون و هه‌ندیکیشیان وه‌ک نه‌وانه‌ی بۆتسوانا، ته‌نانه‌ت له سه‌رده‌می کۆلۆنیالی دا قوتاریان بوو. به‌لام ئه‌م ده‌زگایانه‌ له میژووی سیارا لیۆن دا که‌مه‌تر کاریگه‌ر بوون و نه‌وانه‌شی که هه‌بوون له پێگه‌ی حوکمی ئاراسته‌وخۆه‌ پێچه‌رانه‌وه. هه‌مان شت بۆ کۆلۆنییه‌کانی تری به‌ریتانیا له ئه‌فریقا دا، وه‌ک کینیا و نایجیریا، راست بوو. نه‌و ده‌زگایانه‌ له پاشایه‌تی په‌های ئه‌سیوپیدا هه‌رگیز بوونیان نه‌بوو. له کۆنگۆ دا، ده‌زگا خۆماليیه‌کان له لایه‌ن حوکمی کۆلۆنیالی به‌لچیکا و سیاسه‌ته‌ ئۆتۆکراتیه‌کانی مۆبوتو وه‌ لغا و کرابوون. له هه‌موو ئه‌م کۆمه‌لگایانه‌دا بازرگان و بزنسما‌ن و کارزانی نوێ نه‌بوون که

هاوکاری پژیته نوپکان بکه و داوای مافی مولکداری جیگیر و کۆتاییهتینان به دهزگایانی چهوسینهری کۆن بکه. له راستیدا، دهزگایانی ئابووری چهوسینهری سهردهمی کۆلونیالی بوونه هۆی نهوهی که بزنس و کارزانی ههر بوونیان نهی.

کۆمه‌لگای نیوده‌وله‌تی له و پرۆایه‌دا بوو که سه‌ربه‌خۆیی نه‌ه‌ریقای دواي کۆلونیالی ده‌بیته هۆی گه‌شه‌پیدانی ئابووری له پێگه‌ی پرۆسه‌ی پلاندانانی ده‌وله‌ت و بایه‌خدان به که‌رتی تایبه‌ت. به‌لام که‌رتی تایبه‌ت بوونی نه‌بوو. جگه له ناوچه گوندنشینه‌کان که نه‌وانیش نوینه‌رایه‌تییان له ناو حکومه‌ته نوپکان دا نه‌بوو، به‌مه‌ش نه‌وان بوونه نێچیری یه‌که‌می نه‌و حکومه‌تانه. له‌هه‌مووشی گرنه‌گر نه‌وه بوو که له هه‌موو نه‌م حاله‌تانه‌دا سوودیکی یه‌کجار زۆر له ده‌سه‌لات گرتنه‌ده‌ستدا هه‌بوو. نه‌م سوودانه‌ش بپویژدانترین پیاوانی وه‌ک ستیفنسی راکیشا که چه‌زبان له مۆنۆپۆلیکردنی نه‌و ده‌سه‌لاته بوو. هه‌ر نه‌م سوودانه خراپترین ره‌فتاری نه‌وانی به‌رجه‌سته‌کرد کاتی‌ک ده‌سه‌لاتیان گرتنه‌ده‌ست. هه‌چ شتێک نه‌بوو که بازته‌ناهه‌موارییه‌که بشکێنی.

فیدباکی نیگه‌تیف و بازنه‌ی نا‌هه‌مواری

نه‌ته‌وانی ده‌وله‌مه‌ند، ده‌وله‌مه‌ندن چونکه توانیویانه له قۆناخێک له قۆناخه‌کانی سێ سه‌د سالی رابوردودا ده‌زگایانی کراوه دابمه‌زێتن. نه‌م ده‌زگایانه‌ش له پێگه‌ی پرۆسه‌ی بازنه‌ی به‌خته‌وه‌رییه‌وه به‌رده‌وامیان پێدراوه. ته‌نانه‌ت نه‌گه‌ر نه‌م ده‌زگایانه له سه‌ره‌تادا به‌ شتیه‌یه‌کی سنووردار کراوه بووبن و هه‌ندێجاریش له‌رزۆک بووبن، نه‌و داینه‌میکه‌یان هه‌ینایه‌ئاراوه که پرۆسه‌ی فیدباکی پۆزه‌تیفی دروستکرد و به‌ره‌به‌ره‌ پاده‌ی کراوه‌بیان زیادیکرد. ئینگلته‌ره له دواي شۆرشێ شکرذاری سالی ۱۶۸۸ نه‌بوه وولاتی‌کی دیموکراسی. زۆر لی‌وه‌ی دووربوو، ته‌نیا به‌شیکی که‌می دانیشته‌وان خاوه‌ن نوینه‌رایه‌تی فه‌رمی بوون، به‌لام نه‌وه‌ی گرنه‌گر بوو نه‌وه بوو که ئینگلته‌ره وولاتی‌کی پلوره‌لیستی بوو. کاتی‌ک پلوره‌لیزم چه‌سپا، ویستی ده‌زگا‌کان بۆ بوونه ده‌زگایانی زیاتر کراوه به‌ تێپه‌ر‌بوونی کات دروستبوو، هه‌رچه‌نده نه‌مه پرۆسه‌یه‌کی سه‌خت و جیگه‌ی دانیایی نه‌بوو.

له مه دا، ئینگلته ره نمونه ی بازنه ی به خته و ده ی بوو. ده زگایانی سیاسی کراوه جله وگیری دروستده که ن به رامبه ر پیاده کردن و زه و تکردنی ده سه لات. ئه و ده زگایانه، ده بنه هوی دامه زراندنی ده زگایانی ئابووری کراوه، که ئه وانیش به ده وری خویان ده بنه هوی په خساندنی ده رفه تی زیاتر بۆ به رده وامیی ده زگایانی سیاسی کراوه.

له سایه ی ده زگایانی ئابووری کراوه دا، سامان له ده ستی گروپیکی بچوک دا چر نابیتته وه تا هیزی ئابووری خویان بۆ زیادکردنی ده سه لاتی سیاسی خویان به شیوه یه کی نابهرامبه ر به کاربه یتن. جگه له مه، له سایه ی ده زگایانی ئابووری کراوه دا، ده سه که وتی سنووردارتر له ده سه لات گرتنه ده ست دا به ده ستده هیتری و به مه ش هاندانی لاواز تر دروستده کا بۆ هه موو گروپ و تاکه ده سه لاتخوازه کان بۆ کۆنترۆلکردنی ده ولته.

یه کگرتنی کۆمه لێک فاکته ر له کاتی وه رچه رخانه میژوویی دا، له وانه ش کارله یه ککردن له نیوان ئه و ده زگایانه ی له ئارادان و ئه و ده رفه ت و ته حه دایانه ی وه رچه رخانه میژوویییه که له گه ل خوی دا ده یانه یینی، به گشتی به رپرسه له ده سپێکردنی ده زگایانی کراوه، هه وره ک حاله تی ئینگلته ره پيشانیده دا. به لام کاتی که ئه م ده زگا کراوانه داده مه زرین، ئیتر پێویستیان به یه کگرتنی هه مان ئه و فاکته رانه نابێ بۆ مانه وه یان. بازنه ی به خته وه ری توانای به رده وامیی ده زگاگان ده ره خسینی و زۆرجاریش ته نانه ت داینه میکی بردنی کۆمه لگا به ره و کرانه وه ی زیاتر ده هیتیته ئاراوه.

کاتی که بازنه ی به خته وه ری ده بیته هوی به رده وامی ده زگایانی کراوه، بازنه ی ناهه مواری هیزی گه وره دروستده کا بۆ به ردامیی ده زگایانی چه وسینه ر. میژوو چاره نووس نییه و شکاندنی بازنه کانی ناهه مواریش ئه سته م نییه، هه وره ک له چاپته ری ۱۴ ده بینین. به لام ده زگایانی چه وسینه ر به رگه گرن و پڕۆسه یه کی به هیزی فیدباکی نێگه تیف دروستده که ن و ده زگایانی سیاسی چه وسینه ر ده زگایانی ئابووری چه وسینه ر پێکده هیتن، که ئه وانیش به ده وری خویان بناخه ی به رده وامیی ده زگا سیاسیه چه وسینه ره کان داده مه زرین. ئه مه مان زۆر به پووینی له حاله تی گواتیمالادا بیینی، کاتی که هه مان نوخبه ده سه لاتی گرتنه ده ست، یه که مجار له سایه ی حوکمی کۆلۆنیالی و دواتریش له گواتیمالای سه ره بخۆدا بۆ ماوه ی زیاتر له چوار سه ده. ده زگایانی چه وسینه ر نوخبه که ده ولته مه ند ده که ن و سامانی نوخبه که ش بناخه ی به رده وامیی

بالادەستىيان دروستدەكا.

ھەمان پىرۇسەي بازىنەي ناھەموارى لە بەردەوامىي ئابوورى چىنەرى باشوورى ويلايەتە يەكگرتوھكان دا بە پوونى لە ئارادا بوو جگە لەوھى كە حالەتى باشوورى ئەمەريكا بەرگەگرتنى زۆرى بازىنەي ناھەموارى بەرامبەر تەحەداكان پوونەكاتەوھ. چىنەرانى باشوور، دواي شىكستەيتانىيان لە جەنگى ناوخۇدا، كۆنترۆلى فەرمىيان بەسەر دەرگاينى ئابوورى و سياسىيەوھ لە دەست دا. كۆيلەيەتى كە بناخەي ئابوورى چاندن بوو، ھەلۆھ شىنرايەوھ و پەشپىستان مافى سياسى و ئابوورى يەكسانيان پىدرا. لەگەل ھەموو ئەمانەش دا، جەنگى ناوخۇ دەسەلاتى سياسى و بناخەي ئابوورى نوخبە چىنەرەكەي لەناوئەبرد و توانيان سىستەمەكە بە پووخسارىكى ترەوھ دروستبەكەنەوھ بەلام لەژىر كۆنترۆلى دەسەلاتى سياسى ناوخۇيى خۇيان دا و بۆ ھىنانەدى ھەمان ئامانچ: دەستەبەركردنى كرىكارانى كرى نزم بۆ كىلگەكانيان.

ئەم شىۋازەي بازىنەي ناھەموارى، كە تيايدا دەرگاينى چەوسىنەر بەردەوامدەبن لەبەرئەوھى ئەو نوخبەيەي كۆنترۆليان دەرگا و سووديان لىۋەردەگرى بەردەوامدەبن، تەنبا شىۋازى بازىنەي ناھەموارى نىيە. لە سەرەتادا فېداباتكىكى سەيرتر، بەلام نەك كەمتر پاستەقىنە و بە دراندايەتى كەمترەوھ، پەرەسەندنى دەرگاينى سياسى و ئابوورى چەندىن نەتەوھيان داپشت و ئەمەش لە پىنگەي ئەزموونى زۆربەي وولاتانى باشوورى بىابانى ئەفرىقى پوونەبىتتەوھ، بەتايىبەتى سيارا لىۋن و ئەسيوپيا. شىۋازىك كە كۆمەلئاس پۆبەرت مىشىلس بە ياساى ئاسنىنى ئولىگاركى ناوئىردوھ، لە سەر تەخت لابردنى پرىمىك كە دەستىگرتوھ بەسەر دەرگاينى چەوسىنەردا، مژدەي گەيشتنى كۆمەلە خودانىكى تر دەدا بۆ دەستگرتن بەسەر ھەمان ئەو كۆمەلە دەرگا چەوسىنەرەنە دا.

تىگەيشتنى لۆجىكى ئەم جۆرە بازىنە ناھەموارىيە بە گەپانەوھ بۆ دواوھ، ئاسانە: دەرگاينى سياسى چەوسىنەر جەلەوگىرى كەم دەخەنە سەر پىادەكردنى دەسەلات. بەو مانايەي كە دەرگاينى وانىن كە جەلەوگىرى لە بەكارھىتان و پىشپىلكردنى دەسەلات بىكەن لە لايەن ئەوانەوھ كە دىكتاتورەكانى پىشتر لە سەر دەسەلات لادەبەن و دەستدەگرن بەسەر دەولەت دا. دەرگاينى ئابوورى چەوسىنەر ئەوھ دەگەيەنن كە لە پىنگەي دەستگرتن بەسەر دەسەلات دا دەرگىر سوود و سامانىكى زۆر بەدەستبەيتىرى و مولكى

خەلگى تر زەوتىكرى و مۆنۆپۆلىيەكان دابمەزىتىرئىن.

بىگومان ياساى ئاسىنىنى ئۆلىگاركى ياساىيەكى پاستەقىنە نىيە بە
هەمانشيوەيەى ياساكانى فىزىيا و ئەو ياساىە رىچكەيەكى حەتمى ديارىناكا،
هەرەك شۆرشى شىكۆدار لە ئىنگلىتەرەدا و گەرەنەوہى مەيجى لە يابان
دەرىدەخەن.

فاكتەرى سەرەكى لە ناو ئەم ئەلقانەدا. كە بوە ھۆى وەرچەرخانى گەرە
بەرەو دەرگاىانى كراو، برىتىبوو لە ھىزاركردى ھاوپەيمانىيەكى فراوان كە
توانى بەرامبەر پەرھايى بوەستىتەوہ و جىگەى دەرگا پەرھاكەن بە دەرگاىانى
زىاتر كراوہ و پلورەلىستى بگرىتەوہ. شۆرش لە لاىەن ھاوپەيمانىيەكى
فراوانەوہ سەرھەلدىنى دەرگاىانى سىياسى پلورەلىستى ئاسانتر دەكا. لە سيارا
ليۇن و ئەسىوپيا خۆكەوتنى ياساى ئاسىنىنى ئۆلىگاركى تەنيا لەبەر ئەوہ نەبوو
كە ئەو دەرگاىانەى لەو وولاتانەدا ھەبوون زۆر چەوسىنەر بوون، بەلكو لەبەر
ئەوہش بوو كە بزوتنەوہ سەرەخۆيخوازەكى سيارا ليۇن و كۆدىتاكەى
درىگ لە ئەسىوپيا، شۆرش نەبوون لە لاىەن ھاوپەيمانى فراوانەوہ
سەركردايەتىكرابن، بەلكو ئەوانە لە لاىەن كەسان وگروپانى ئەوتۆوہ
سەركردايەتىكران كە بەدواى بەدەستەينانى دەسەلات دا بوون بۆ ئەوہى
بۆخۆيان چەوساندنەوہ ئەنجامبەدەن.

لەگەل ئەمەش دا ديويكى ترى تىكەرەرتى بازنى ناھەموارى ھەيە كە لە
پىگەى گفتوگۆكانمان دەربارەى دەولەتانى - شارى مايا لە چاپتەرى پىنجەم دا
ئامازەپىدرا، كاتىك دەرگاىانى چەوسىنەر ناىەكسانى گەرە لە كۆمەلگادا
دروستدەكەن و سامانىكى زۆر و دەسەلاتىكى بىچاودىرى بۆ ئەوانەى لە
دەسەلاتدان دەرپەخسىنن، چەندىن ئارەزوو دىنەئاراوہ بۆ كۆنترۆلكردنى
دەولەت و دەرگاكان. دەرگاىانى چەوسىنەر تەنيا رىگا خۆشكار نابن بۆ پىژمى
دواتر كە تەنانەت چەوسىنەر تر بى، بەلكو ململانى ناوخۆيەكان و جەنگى
ناوخۆى بەردەوامىش دروستدەكەن. ئەم جەنگە ناوخۆيانەش داماوى مۆيى
زىاتر دروستدەكەن و تەنانەت ئەو مەرکەزىەتە كەمى دەولەتیش لە ناودەبەن
كە ئەو كۆمەلگايانە بەدەستيانھىناوہ. بەمەش، زۆرجار، پىرۆسى شۆرپوونەوہ
بۆ پىچرانى شىرازەى ياسا و شكستەينانى دەولەت و ئازاوەى سىياسى
دەستپىدەكا كە ھەموو ھىواكان بۆ خۆشگوزەرانى ئابوورى لەناودەبات،
ھەرەك چاپتەرى داھاتوو پوونىدەكاتەوہ.

بۆجى نەتەۋان ئەمىرۆ شىكىستدە ھىتىن؟

چۇن لۇتۇلە زىمىبابۇي دا دەبەيتەۋە

كانونى دۈمى سالى ۲۰۰۰ بوو لە ھەرارى پايتەختى زىمىبابۇي. سەرۆكى بۇنەكان فاللوت چاۋاۋا بەرپىرسى پاكىشانى بلىتى براۋەي لۇتۇي نەتەۋەيى بوو كە لە لاين بانكىكى نيوە حكومى كە زىمىبانك بوو پىكىخرايوو. ھەموو ئەو بەشداريوانەي بانك كە لە كانونى يەكەمى سالى ۱۹۹۹ دا پىنج ھەزار دۇلارى زىمىبابۇي، يان زياتريان لە حسابى بانك دا ھەبوو، لە لۇتۇكە دا بەشداربوون. كاتىك چاۋاۋا بلىتەكەي پاكىشا، ئەۋ قسەي بۇ نەكرا. ھەرەك پوونكردەۋەي فەرمى زىمىبانك ئامازەي بۇ كرد: (سەرۆكى بۇنەكان، فاللوت چاۋاۋا، بە زەحمەت برۋاي بە چاۋەكانى كرد كاتىك بىنى ئەۋ بلىتەي پاكىشراۋ، بابى ۱۰۰،۰۰۰ دۇلارى زىمىبابۇي بوو، ناۋى جەنابى ئارپ جى مۇگابى لە سەر نووسرابوو)

سەرۆك پۇبەرت مۇگابى، بە نۇر بى يان خوايش، سالى ۱۹۸۰ ۋە حوكمى زىمىبابۇي كردۈە و حوكمەكەشى زياتر بە مستىكى ئاسنىنەۋە بوە، لۇتۇكەي بردبۇۋە كە سەد ھەزار دۇلارى زىمىبابۇي بوو كە پىنج ھىندەي داھاتى سالانەي تاكى وولاتەكە بوو. زىمىبانك پاىگەياند كە ناۋى بەرپىز مۇگابى لە ناۋى ھەزاران بەشداربوۋى رىگە پىدراۋ دا پاكىشراۋە. چ پىاۋىكى خاۋەن بەختە! پىۋىست بە ووتن ناكا كە ئەۋ لە راستىدا پىۋىستى بەۋ پارەيە نەبوو. مۇگابى لەۋ دوايىانە دا موۋچەي خۇي و ئەندامانى كابىنەكەي ۲۰٪ زياد كردبوو.

بلىتى لۇتۇكە تەنيا ئامازەيەكى تر بوو بۇ دەزگا چەۋسىنەرەكانى زىمىبابۇي. دەشى ئەمە پىيى بووترىت گەندەلى، بەلام نىشانەي داھىززانى دەزگايى بوو لە زىمىبابۇي دا. راستى ئەۋەي كە مۇگابى دەيتۋانى تەنانەت لۇتۇش بباتەۋە ئەگەر بىۋىستايە ئەۋە دەردەخا كە تا چ ئاستىك كۇنترۆلى

بەسەر کاروبارەکان دا ھەبوو لە زیمبابووی دا و تروسکە یەکی پیشانی دنیا دا دەربارە ی ئاستی دەزگا چەوسینەرەکانی ئەر وولاتە .

دیارتەرین ھۆکاری ئەرە ی کە بۆچی ئەرۆ نەتەر وان شکستدە ھێنن ئەرە یە کە ئەر و نەتەر وانە دەزگایانی چەوسینەر یان ھە یە . زیمبابووی ، لە سایە ی پزیمە کە ی مۆگابی دا بە پوونی ئاکامە ئابووری و کۆمە لایە تیەکانی ئەر مە دەر دەر خا . ھەر چە ندە ئامارە نەتەر وە بیەکان لە زیمبابووی دا زۆر جیگە ی متمانە نین ، بە لام باشتەرین مە زە ندە ئەرە یە کە لە سالی ۲۰۰۸ دا ، داھاتی تاک لە زیمبابووی دا نزیکە ی نیو ی داھاتی تاک بوو لە سالی ۱۹۸۰ دا کە وولاتە کە سەر بە خویی وەر گرت . ئەر مە چە ند سە رنچراکیش بی ، لە راستیدا ھیشتا ئامارە نییە بۆ تیکچوونی ئاستی گوزەر ان لە زیمبابووی دا . دەر و لە ت ھەر سە یھێناو و کە موزۆر واز یھێناو لە دابینکردنی خزمە تگوزارییە گشتییە بنەرە تیەکان . لە سالانی ۲۰۰۸ – ۲۰۰۹ دا تیکچوونی سیستە می تە ندروستی بوو ھۆی بلۆبوونە وە ی نەخۆشی کۆلیرا لە سە رتاسە ری وولات دا . تا ۱۰ کانونی دوە می سالی ۲۰۱۰ ، ۹۸،۷۶۱ حالە تی تووشبون بە و نەخۆشیە و ۴،۲۹۳ مردن ھە بوو . ئەر مە ش ئەر م بلۆبوونە وە یی کردە کوشندە ترین بلۆبوونە وە ی کۆلیرا لە ماوہ ی پارزە سالی پیشردا لە ئەر فریقادا . ھەر لە و دەر مە دا ، بیکاری بە کۆمە ل گە یشتە ئاستیکی بیۆینە . لە سەرە تای سالی ۲۰۰۹ دا فەرمانگە ی نەتەر وە یە کگرتوہکان بۆ ھە ماھە نگی کارە مۆبیەکان ، رایگە یاند کە ئاستی بیکاری گە یشتبوو ٪ ۹۴ .

پیشە ی چە ندین دەزگایانی ئابووری و سیاسی لە زیمبابووی دا ، بە ھە مانشیوہ ی بە شی زۆری وولاتانی باشووری بیابانی ئەر فریقی ، دەر گە پتەر وە بۆ سەر دەر مە ی کۆلۆنیالی . لە سالی ۱۸۹۰ ، سیسل پۆدیس ، کە کۆمپانیایە کە بە ریتانی بوو لە باشووری ئەر فریقا دا ، ھیزیکی سە ربازی نارد بۆ پاشایە تی ندیبلی ئەر کاتە ، لە ناوچە ی ماتابیل لاند و ماشوئا لاندی دراوسی . چە کە بالادە ستە کانیا ن ھەر زوو بە رگری ئەر فریقیەکانی تیکشکاند و بە ھاتنی سالی ۱۹۰۱ ، کۆلۆنی پۆدیسای باشوور ، کە بە ناوی پۆدیس ناوئرا ، لە و ناوچە یە ی کە ئەر مۆ زیمبابوویە ، دامە زرینرا . ئیتر ناوچە کە بوو مولکی تایبە تی کۆمپانیایا بە ریتانییە کە ی باشووری ئەر فریقا . پودیس بە تەر مابوو لە و ناوچە یە دا پارە لە پزیمە ی دەر ھیتانی کانزا بە نرخە کانە وە پەیدا بکا ، بە لام سەر کیشییەکان نە کە وتنە بواری جیبە جیکردنە وە . کێلگە بە پیتەکانی وولاتە کە بوو ھۆی

پاكستانى سەرنجى سېپېستەكان بۇ كۆچكردن بۇ كۆلۈنپەكە. ئەم نىشتەكارانە زووبەشى نۇرى زەويپەكانيان بۇخۇيان تەرخانكرد. لە سالى ۱۹۲۳ دا، ئەوان خۇيان لە حوكمى كۆمپانيا بەرىتانپەكەى باشورى ئەفرىقا پزگاركر و حكومەتى بەرىتانپايان پازىكر كە مافى بەپۈەبردنى حكومەتى خۇيان بداتى. ئەوۋى دواتر پوویدا، زۆر ھاوشپۈەى ئەوۋە بوو كە دەورى دەپەپەك پېشتەر لە باشورى ئەفرىقادا پوویدابوو. ياسای زەوى دانىشتوانى خۇمالى سالى ۱۹۱۳ لە باشورى ئەفرىقادا ئابورپپەكى دوو فاقى دروستكرد. پۇدېسپا ياسای زۆر ھاوشپۈەى ئەو ياساپەى دەركر و پشت ئەستور بە مۇدپەكەى باشورى ئەفرىقا، ھەر زوو دواى سالى ۱۹۲۳ دەولەتپكى تەنپا سېپېستانى پەگەزپەرسە دامەزپنرا.

كاتىك ئىمپراتورىيە تەكۆلۈنپەكانى ئەورپا لە كۆتاپى ۱۹۵۰ كان و سەرەتای ۱۹۶۰ كان دا پمان، نوخبە سېپېستەكەى پۇدېسپا بە سەركرداپەتى ئيان سىمس، كە تەنپا ۵% ى دانىشتوان بوون، سەرپەخۇپى خۇى لە بەرىتانپا لە سالى ۱۹۶۵ دا پاگەيانند. ژمارەپەكى كەم لە پىكخراوۋ نپۈنەتەوۋپپەكان دانپان بە سەرپەخۇپى پۇدېسپادا نا و نەتەوۋە پەكگرتوۋەكان گەمارۇى سىپاسى و ئابورپى خستە سەر پۇدېسپا. ھاۋلاتپپە پەشپېستەكان جەنگىكى پارتىزانپان لە ۋولاتە دراوسپكانى ۋەك مۇزەمبىق و زامبىپاۋە دەسپىكرد. گوشارە نپۈنەتەوۋپپەكان و پاخپوون لە لاپەن دوو گرۇپسى سەرەكپپەۋە، زانو (ZANU) ى مۇگابى (پەكپتى نەتەۋەپپى زىمبابۇى ئەفرىقى) و زاپۇ (ZAPU) (پەكپتى گەلى زىمبابۇى ئەفرىقى) بە سەركرداپەتى جۇشوا نكۇمۇ، بوونە ھوى كۆتاپپەپنپان بە حوكمى سېپېستەكان. دەولەتى زىمبابۇى لە سالى ۱۹۸۰ دا دامەزرا.

دواى سەرپەخۇپى، مۇگابى بە خپراپى كۆنترۆلى شەخسى خۇى سەپاند. ئەو، پان لە پىگەى زەبروزەنگەۋە بەرھەلستكارانى خۇى لەناوبرد پان پاكپشان بەرەۋ لاپى خۇى. خراپترىن كارى زەبرزەنگ لە ماتابىل لاند پوویدا، ناۋجەرگەى لاپەنگرانى (ZAPU)، كە تپايدا تا بىست ھەزار كەس لە سەرەتای سالى ۱۹۸۰ دا كۆززان. لە سالى ۱۹۸۷ دا زانو و زاپۇ پەكپانگرت و PF-ZANU پىكپپنرا و جۇشوا نكۇمۇ لە سىپاسەت دوورخراپەۋە. مۇگابى توانى ئەو دەستورپەى، ۋەك بەشپك لە دانوستاندنەكانى سەرپەخۇپى بۇ مابۋە، سەرلەنۇى داپرپپتەۋە و

خۇى بىكاته سەرۆك (ئەو وەك سەرۆك وەزىران دەستىپىكرد) و لىستى دەنگدەرانى سىپىپىستان كە بەشېك بوو لە پىكەوتنامەى سەرەخۇبوونى زىمبابۇى ھەلبەشەيتتەو و لە كۆتايىشدا لە سالى ۱۹۹۰ بە تەواى ئەنجومەنى سەناتى ھەلەشانەو و لە ئەنجومەنى ياسادانان دا پىگەى واى دروستكرد كە بۇخۇى بتوانى پالتوراويان بۆ دابنى. ئاكامەكەى، دەولەتتىكى يەك حىزبى ئەمرى واقع بوو بەسەرۆكايەتى مۆگابى.

دواى سەرەخۇبى، كۆمەلەك دەزگاي ئابوورى چەوسىنەر كە لە لاين پڑىمە سىپىپىستەكەو دامەزراپوون، كەوتنە بىندەستى مۆگابى. لە ناو ئەم دەزگايەش دا چەندىن پىسا ھەبوون دەربارەى نرخ و بازىرگاني نۆدەولەتى و ئەو پىشەسازىيانەى لە لاين دەولەتەو بەپڑەدەبران و بۆردە ناچارىيەكاني فروشتنى بەروبومە كشتوكاللىيەكان. دامەززانن لە لاين دەولەتەو بە زووىى فراوان بوو، كارەكانىش دەدرانە لاينەنگراني PF-ZANU. پىكخستنى توندى ئابوورى لە لاين حكومەتەو لە بەرژەوەندى نوخبەكاني PF-ZANU بوو، چونكە بوە ھۆى زەحمەتكردنى سەرھەلدانى چىنىكى سەرەخۇى بزىسمانانى ئەفرىقى، كە پەنگە دواتر تەحەداى مۆتۆپۆلى سىياسى حكومەتيان بىكردايە. ئەمەش نۆر ھاشىوہى بارودۆخەكەى غاناي سالى ۱۹۶۰ بوو كە لە چاپتەرى دوەم دا بىنىمان. بىگومان بە شىوہەيكى سەير ئەم كارە تەنيا سىپىپىستەكاني وەك چىنى سەرەكى بزىس ھىشتەو. لەم ماوہەدا ھىزى سەرەكى ئابوورى سىپىپىستان، بەتايبەتى سىكتەرى بەرھەمدارى بەرزى ھەناردەكردنى كشتوكاللى، دەستىلەندەرا. بەلام ئەمە تا ئەوكاتە بەردەوامبوو كە مۆگابى پىشتگىرى جەماوہرى كەمبۆوہ.

مۆدىلى پىكخستن و دەستووردانە بازار بەرەبەرە تواناي بەردەوامىي خۇيان لە دەست دا و پىرۆسەيكى گۆرپانكارىي دەزگايى بە ھاوكارى بانكى جىھانى و سىندوقى دراوى نۆدەولەتى (IMF) لە سالى ۱۹۹۱ دا، دواى قەيرانىكى سەختى نەختىنەى دراى، دەستىپىكرد. خراپبوونى بارى ئابوورى لە كۆتايى دا بوە ھۆى سەرھەلدانى ئۆپۆزىۆسۆنى جدى بۆ حوكمى تاك حىزبى PF-ZANU، كە ئەویش بزوتنەوہى گۆرپانكارى دىموكراسى (MDC) بوو. ھەلبەزاردنە پەرلەمانىيەكەى سالى ۱۹۹۵ نۆر دووربوو لە پىكەبەرييەوہ. PF-ZANU، ۸۱٪ دەنگەكان و ۱۱۸ كورسى لە كۆى ۱۲۰ كورسى، بردەوہ. پەنجاو

پېنچ له وئەندامانەى پەرلەمان بەبى بهرهلستېبونه وه هلېژيران. هلېژاردنى سەرۆكايەتى سالتىك دواى ئه وه، ته ناتهت نيشانهى زياترى نارېكى و ته زوړكردنى دهرخست. مۆگابى ۹۳٪ دهنغه كانى به ده ستهېنا، به لام دوو پكابه ره كهى، ئابيل مۆزوريوا و ندادبانينگى سيزول پيش ده سپيكردى هلېژاردن پالاولتنى خويان كي شابووه و حكومه تيان به وه تومه تباركرد كه په پره وى دهنكدانى به زور و ته زوړى كردوه.

دواى سالى ۲۰۰۰، سهره پاى هه موو ئه وگه نده لئانه ش، ده سه لالتى PF_ZANU به ره و لاوازي پويشت. له هلېژاردنى ئه و ساله دا ته نيا ۴۹٪ دهنغه كانى جه ماوهر و ۶۲ كورسى به ده ستهېنا. هه موو كورسيه كان له لايه ن MDC كيپركيان له سهر كرا و هه موو كورسيه كانى هه رارى پايته ختى برده وه. له هلېژاردنى سهرۆكايەتى سالى ۲۰۰۲ دا، مۆگابى ته نيا ۵۶٪ دهنغه كانى به ده ستهېنا. هه ردو وه لېژاردنه كان له به رژه وه ندى FP_ZANU ته واو بوون، ته نيا له بهر به كارهيئاننى زه برونه نك و توقاندىن شانبه شانى ته زوړكردن له هلېژاردنه كان دا.

كاردانه وهى مۆگابى بۆ لاوازيوونى كؤنترؤلى سياسى برىتيبوو له زيادكردنى سهركوكتردن و به كارهيئاننى سياسه ته كانى حكومت بۆ كرپنى پشتگيرى. ئه و هيرشيكى به ربلأوى كرده سهر خاوه ن زه وييه سپيپيستنه كان. هه ر له سالى ۲۰۰۰ وه كه وته هاندان و پشتگيريكردى زنجيره يه ك كارى داگيركردن و زه وتكردن. ئه م كاردانه ش زورجار له لايه ن ريخراوان و گروپاننى جه نكاوهره ديږينه كانه وه سهر كردايه تيده كران، كه گوايه ئه م ريخراوانه له جه نكاوهرانى كؤنى جه نكى سهر به خويى پيكه اتبوون. به شيك له و زه وييه زه وتكراوانه درانه ئه م گروپانه، به لام زوربه يان كه وتنه ده ست نوخبه كانى FP_ZANU. ناسه قامگيرى مافى مولكدارى كه له لايه ن مۆگابى و FP_ZANU خرايه كار، بوه هؤى دارمانى به ره مه مى كشتوكالتى و به ره مداريى. كاتيڪ ئابوورى هه ره سبهېنا، ته نيا شتيك كه مابووه برىتيبوو له چاپكردنى پاره بۆ كرپنى پشتگيرى، ئه مه ش بوه هؤى هه لاوسانى به رز. له كانونى دوهمى سالى ۲۰۰۹ دا به كارهيئاننى پاره ي ترى وه ك راندى باشوورى ئه فريقا به ياسايى كرا و به كارهيئاننى دؤلارى زيمبابؤى به ته واوى وه ستا، كه بوه پارچه كاغه زىكى بييه ها.

ئەو ھەي لە دواي سالى ۱۹۸۰ دا لە زىمبابۇيى دا پوويىدا، ھاوشىوھى شويىنەكانى تىرى باشوورى بىبابانى ئەفريقا بوو لە دواي سەربەخۆيى. زىمبابۇيى لە سالى ۱۹۸۰ دا كۆمەلەك دەزگايانى ئابوورى و سياسى يەكجار چەوسىنەرى بە مىرات بۆ ماڭووه. ئەم دەزگايانە بۆ ماوھى پازدە سال بە بىگۇرپانكارى مانەوھ. لە كاتىك دا ھەلېژاردنەكان دەكران، دەزگا سياسىيەكان ھەموو شتىك بوون بەلام كراوھ نەبوون. دەزگا ئابوورىيەكان ھەندىك گۇرپانكارىيان بەسەردا ھات، بۆ نمونە، چىتر جياكارى پەگەزپەرستانە دژى پەشپىستەكان لە ئارادا نەبوو، بەلام بە گشتى دەزگاكان بە چەوسىنەرى مانەوھ، تەنيا جياوازي ئەوھبوو، لە جياتى ئەوھى ئيان سميىس و سىپىستەكان چەوسانەوھكە ئەنجامبەدن، پۆبەرت مۇگابى و نوخبەكان گىرفانەكانى خويان پەردەكرد. بە تىپەپوونى كات دەزگاكان بوونە دەزگايانى تەنانەت زياتر چەوسىنەر و داھاتەكان لە زىمبابۇيى دا ھەرەسيانھىنا. شكستە ئابوورى و سياسىيەكان لە زىمبابۇيى دا خۆدەرخستنىكى تىرى ياساى ئاسنىنى ئولگاركيە — لەم ھالەتەدا، پۆئىمە چەوسىنەر و سەركوتكارەكەى ئيان سميىس لە لاين پۆئىمە چەوسىنەر و گەندەل و سەركوتكارەكەى پۆبەرت مۇگابىيەوھ جىگەيگىرايەوھ. بىردنەوھى ساختەى لۆتۆ لە سالى ۲۰۰۰ دا لە لاين مۇگابىيەوھ تەنيا مشتى ناو خەروارىك بوو، خەروارىكى پۆ لە گەندەلى و كەلەكەبوو بە دىژاى مىژوو.

نەتەوان ئەمپۆ شكستەھىتن، چونكە دەزگا ئابوورىيە چەوسىنەرەكانيان ئەو ھاندانە بۆ خەل ك دروستناكەن كە بۆ پاشەكەوتكردن و وەبەرھىتان و نوئىكارى پۆئىستە. دەزگايانى سياسى چەوسىنەر پىشتىگىرى ئەم دەزگا ئابوورىيە چەوسىنەرەكە دەكەن لە پۆگەى پتەوكردنى دەسلەتتى ئەوانەى سوود لەم چەوساندەوھى وەردەگرن. دەزگايانى سياسى و ئابوورى چەوسىنەر، ھەرچەندە ووردەكارىەكانيان بە پۆى بارودۆخە جياوازەكان دەگۆپىن، بەلام ھەمىشە ھۆكارى سەرەكى ئەم شكسەھىتانەن. لە چەندىن ھالەت دا، بۆ نمونە، ھەوړەك لە ھالەتتى ئەرجەنتىن و كۆلۇمبيا و مىسر دەبىيىن، ئەم شكسەھىتانە شىوازي نەبوونى چالاكى ئابوورى پۆئىست لەخۆدەگرن، چونكە سياسىيەكان سەرگەرمى دەركىشانى دەرەمەت و لەبەينەردنى ھەر چالاكىيەكى سەربەخۆى ئابوورىين كە ھەرەشە لە خويان و نوخبە ئابوورىيەكە بكا. لە ھەندىك ھالەتتى ئىكستىرىمدا، ھەوړەك لە زىمبابۇيى و سيارا لىئون دا، كە دواتر باسىدەكەين،

دەزگا چەوسىنەرەكان پىڭا خۆشكارى شىكستەينانى تەواۋى دەولەتن، تەنيا ياسا و ئاسايش لەناونا بەن، بەلكو دەبنە ھۆى لەناوبردى تەنانەت سادەترىن ھاندانى ئابوورى. ئەنجامەكەش برىتييە لە چەقبەستنى ئابوورى - ھەرەك مېژووى نوڤى ئەنگولا و كامېرۇن و چاد و كۆمارى ديموكراسى كۆنگو و ھايتى و لايبېريا و نىپال و سيارا ليۇن و سودان و زىمبابوۋى پيشانىدە دەن - جەنگى ناوخو و ئاوارەبى بەكۆمەل و برىتتى و نەخۆشى بوونە ھۆى ئەوھى گەلەك لەم وولاتانە ئەمرو لە سالانى ۱۹۶۰ كان ھەزارتر بن.

جەنگى مىندالان

لە ۲۳ ئازارى سالى ۱۹۹۱ دا، گروپىك پىاۋى چەكدار بەسەرکردايەتى فۇدەى سانكو، سنورىيان برى لە لايبېرياۋە بۆ سيارا ليۇن و ھىرشيانكردە سەر شارۆچكەى كەيلاھەن لە سىنا كە شارۆچكەيەكى سەر سنورى باشوورى وولات بوو. سانكو، كە پىشتەر عەريف بوو لە سوپاى سيارا ليۇن دا، دواى بەشدارىكردنى لە كۆدىتايەكى سەرنەكەوتوو دا دژى حكومەتەكەى سىياكا ستيفنس، لە سالى ۱۹۷۱ دا خرابوۋە بەندىخانەو. دواى ئەوھى ئازادكرا، لە لىبىيا گىرسايەو و لەویدا چو ھەمپىكى مەشقىيكردن كە دىكتاتۆرى لىبىيا موعەمەر قەزافى بۆ مەشقىيكردن شۆپشگىپرانى ئەفرىقا دايمە زاندىبوو. لەو كەمپەدا بە چارلس تەيلەر گەيشت، كە خەرىكى پىلان بوو بۆ لادانى حكومەتى لايبېريا. كاتىك تەيلەر لايبېرياي لە ئىوارەى كرىستمەسى سالى ۱۹۸۹ دا، داگىركرد، سانكوى لەگەلدا بوو. لەگەل گروپىك لە پىاۋانى تەيلەر كە زۆربەيان خەلكى لايبېريا و ھاۋالاتى بۆركىنا فاسق بوون، سانكو سيارا ليۇنى داگىركرد. ئەوان ناۋى خۇيان نابو RUF، (بەرەى يىگرتوۋى شۆپشگىپران) و پايانگەياند كە ئەوان ھاتوون بۆ لەناوبردىنى حكومەتى گەندەل و زۆردارى APC.

ھەرەك لە چاپتەرى پىشتەردا بىنيمان، سىياكا ستيفنس و گۆنگرىسى ھەموو گەل APC، دەستىگرت بەسەر دەزگايانى چەوسىنەرى كۆلۇنيالى دا لە سيارا ليۇن بە ھەمان ئەوشىوئەيەى مۇگابى و PF-ZANU لە زىمبابوۋى دا كرديان. كاتىك لە سالى ۱۹۸۵ دا ستيفنس تووشى نەخۆشى شىرپەنجە بوو، جۆزىف

مۆمۆی له شوێنی خۆی دانا، ئابووری وولات له پمان دا بوو. ستیفنس، زۆرجار به گالته ئه و په ندهی نه دههینایه وه که ده لئ (مانگا له و شوێنه دا ده له وه پێ که لئ ده به ستریته وه)، ئه و شوێنه ی ستیفنس لئ خوار دبوو، مامۆ که وه لوشدانی. پێگاکان و یران بوون و قوتابخانه کان هه لوه شانه وه. ته له فزیونی نه ته وه یی له سالی ۱۹۸۷ دا له په خش وه سستا، کاتیک وه زیری زانیاری ترانزمیته ره که ی فروشت و له سالی ۱۹۸۹ دا تاوه ریکی رادیۆ که سیگنالی رادیویی بۆ دهره وه ی فریتاون ده گواسته وه پوخا و به مهش گواسته وه بۆ دهره وه ی پایتهخت وه سستا. شیکردنه وه یه ک که له پۆژنامه یه کی فریتاوی پایتهخت دا له سالی ۱۹۹۵ دا بلۆکرایه وه، راستیه که ی زۆرباش پێکابوو:

(له کۆتایی فه رمانه وایی مۆمۆ دا، ئه و وازی له پێدانی موچه ی فه رمانبه رانی که رتی گشتی و مامۆستایان و ته نانته سه رۆک خێله مه زنه کانیش هینابوو. حکومه تی مه رکه زی هه ره سه یه تینابوو، بێگومان دواتر پوه به پوه ی سنور به زانندن بووینه وه "یاخیوان" و هه موو جۆره چه کتیک له سنووری لایبیریا وه پژانه وولاته وه. NPRC یان یاخیبه کانه و سۆبلس (ئه و سه ربازانه ی بوونه یاخیبوو)، هه موویان بوونه سه رچاوه ی ئه و ئاژاوه یه ی چاوه پێده کرێ، کاتیک حکومه ت له ئارادا نامێنێ. هیچ یه کتیک له مانه هۆکاری کێشه کانی ئیمه نین، به لکو ئه وانه نیشانه ی ئه و کێشانه ن).

هه ره سه یه تانی ده ولته له سایه ی حوکمی مۆمۆ دا، که ئه نه جانی ئه و بازنه ناهه موارییه بوو له لایه ن ده زگا چه وسینه ره کانی سه رده می ستیفنس دا به ری بۆ به ره لا کرا، مانای ئه وه بووکه هیچ شتیک نه بوو له سالی ۱۹۹۱ دا هاتنی RUF له و دیوسنوره وه پاگرێ و ده ولته ئه و توانایه ی نه بوو به ره نگاری بێته وه. پێش ئه وه ستیفنس سوپای لئفاوکردبوو چونکه له وه ترسا له سه ر ته ختی لایبه ن. بۆیه ئاسان بوو بۆ گروپێکی بچوکی پیاوانی چه کدار له زۆربه ی ناوچه کانی وولات دا ئاژاوه دروستبکه ن. ئه و گروپه ته نانته مانیفیستویه کیان هه بوو که پێیده و ترا "نه خشه ریگای دیموکراسی" و به ووتی پۆشنیری په شپێست، فرانز فانتون، ده ستیپێده کرد "پتویسته هه موو نه وه یه ک، له ناو ناروونی پێژه بیدا، په یامه که ی خۆی بدۆزیته وه و ئه و په یامه جێبه جێکا یان ناپاکی به رامبه ربکا" برپه ی "ئایا ئیمه شه ر بۆچی ده که یین؟" به م شتیه یه ده سپێده کا:

(ئىمە لە شەركردن بەردەوامدەبىن چونكە ماندووبووين لەوھى قوربانى بەردەوامى ھەژارى و سەرشۆپى مۆيى سەپىنراوى دەولەتەت بىن، كە بەھۆى فەرمانرەوایی ئوتتۆكراتى و ەسكەرتارىيەتى چەندىن سالتە وە بۆمان ماوەتەوہ. بەلام، ئىمە دان بەخۆمان دا دەگرىن و بە پشووئەكى درىژەوہ بەردەوامدەبىن لە چاوەرپىكردن لە جىژوانى ئاشتى دا - كە لەویدا ھەموومان براوہدەبىن. ئىمە پابەندىن بە ئاشتىيەوہ، بە ھەرشىوہيەك پىويست بى، بەلام ئەوھى پىوہى پابەندىن ئەوہيە كە بىيىنە قوربانى ئاشتى. ئىمە دەزانىن دۆزەكەمان دادپەروارانەيە و لە خەباتەكەمان دا بۆ دامەزراندنى سيارا لىوئىكى نوئ، خودا ھەمىشە لە پشتمان دەبى).

ھەرچەندە پەنگە سانكۆ و سەركردەكانى ترى RUF بە ناپەرەزايى سياسى دەستيانپىكردبى و پەنگە ناپەرەزايى خەلك كە لە ساھەى دەزگا چەوسىنەرەكانى APC دا تووشى نەھامەتى بوون، وايلتكردين لە سەرەتادا پەيوەندى بە بزووتنەوہكەوہ بكەن، بەلام بارودۆخەكە ھەر زوو گۆرا و لە كۆنترۆل دەرچوو. پەيامەكەى RUF وولاتى تووشى مەينەتى كرد، ھەرەك دانپىدانانى گەنجىكى خەلكى جىۆم، لە باشوورى سيارا لىوئ دا، دەريدەخات:

(ئەوان ھەندىك لە ئىمەيان كۆكردەوہ... دوان لە ھاورپىكانى ئىمەيان جياكردەوہ و كوشتيانن. باوكى ئەمانە سەركۆ ھۆز بوون و پۆستال و كەلوپەلى سەربازى لە مالتەكانيان دا بوو. ئەوان گوللەبارانكران تەنيا لەبەر ئەوھى تاوانباركران بەوھى سەربازان دەشارنەوہ. سەركۆ ھۆزەكانىش بەم شىوہيە كوژران - بە تۆمەتى ئەوھى بەشيك بوون لە حكومەت. ئەوان كەسىكى ترىان ديارىكرد تا بىتتە سەركۆ ھۆز. ئەوان ھىشتا ھەردەيانووت كە ھاتوون ئىمە لە چنگى APC رىزگاربكەن. دواى ماوەيەك ئەوان خەلكيان جيانەدەكردەوہ بۆ كوشتن، تەنيا خەلكيان گوللەباراندەكرد).

لە يەكەم سالى داگىركردنەكەدا، ھەموو ئەو پەگە پۆشنبىرييەى RUF، كە پەنگە ھەيىووبى، بە تەواوى لە بندەرھىنران. سانكۆ، ھەموو ئەوانەى لەناوېرد كە پەخسەيان لەو كوشتارە بەردەوامە دەگرت. ھەر زوو ژمارەى ئەوانەى خۆويستانە پەيوەندييان بە RUF دەكرد پووئى لە كزى كرد. لە جياتى ئەمە، ئەوان دەستيانكرد بە راپىچكردنى زۆرەملى، بەتاييەتى راپىچكردنى مندالان. لە راستيدا ھەموو لايەنەكان، لەوانە سوپا، ئەمەيان دەكرد. ئەگەر جەنگى ناوخۆى

سیارا لیۆن جەنگ بووبی بۆ دامەزراندنی کۆمەلگایەکی باشتەر ئەوا لە کۆتایی دا بوە جەنگی منداڵان. ململانێکە بە کوشتار و پێشیلکردنی بلای مافەکانی مۆڤ خەستر بۆوە، لەوانە ئەتکردنی بەکۆمەڵی ئافرەتان و برینیی قاچ و گوێکان. کاتیگ RUF دەستیدەگرت بەسەر ناوچەکان دا، ئەوا لە پووی ئابووری شەو دەکەوتنە چەوساندنەوێ خەلگ. ئەمەش لە ناوچەکانی دەرھێنانی ئەلماس دا ئاشکرا تر دەکرا کە بەزۆر خەلگیان پەلکێشەکرد بۆ دەرھێنانی ئەلماس، بەلام لە شویئەکانی تریش دا بلایبوو.

RUF، لە ئەنجامدانی کاری دراندایەتی و کوشتار و کارپێکردنی زۆرەملی دا تەنیا نەبوو. حکومەتی شەمان ئەم کارانە ئێنجامدەدا. ھەرەسھێنانی یاسا و ئاسایش بە جۆریک بوو کە زەحمەت بوو بۆ خەلگ جیاوازی لە نیوان سەرباز و یاخیبوودا بکەن. دیسپلینی سەربازی بەتەواوی لەناوچوو. تا ئەو کاتە جەنگەکە لە سالی ۲۰۰۱ دا کۆتاییهات، پەنگە ھەشتا ھەزار کەس کوژرا و ھەموو وولاتەکش کاولبوو. پێگا و خانوو بیناکان بەتەواوی خاپوورکران. ئەمۆ، ئەگەر بچیتە کۆیدۆ، کە ناوچەیکە سەرەکی بەرھەمھێنانی ئەلماسە لە پۆزھەلات دا، چەندین ریز خانووی سووتاو دەبینی کە ھێشتا جیگە گوللەیان پێوە دیارە.

لە سالی ۱۹۹۱ دا، دەولەتی سیارا لیۆن بەتەواوی شکستێھێنا. بێر لەو بەرھەو کە شیا م پاشا لە بوشۆنگ دەستیپێکرد: ئەو دەزگایانی چەوسێنەری دامەزراند تا دەسەلاتی خۆی بەھێز بکا و دەستگیری بەسەر ئەو بەرھەمانە دا کە ھەموو کۆمەلگاکە بەرھەمیدەھێنان. بەلام تەنانت بوونی دەزگایانی چەوسێنەر و چێکردنەوێ دەسەلاتی مەرکەزی لە دەستی ئەودا، ھێشتا لە بارودۆخیگ باشتەر بوو کە ھیچ یاسا و ئاسایش و دەسەلاتیکی مەرکەزی یان مافی مولکداری نەبوو، ئەمەش بارودۆخی کۆمەلگای لیلی بوو لە پۆخەکە تری پووباری کاسە. ئەم جۆرە نەبوونە ئاسایش و دەسەلاتی مەرکەزی چارەنووسی چەندین نەتەوێ ئەفریقی بوو لە دەیەکانی ئەم دواییانە دا. بەشیک لە ھۆکاری ئەمەش بۆ ئەو دەگەریتەو کە پڕۆسە مەرکەزیەتی سیاسی لە پووی مێژووییەو لە زۆربە وولاتانی باشووری بیابانی ئەفریقی دا دواکەوت، بەلام بەشیک تری ھۆکارە کە ئەو بوو کە بازنە ناھەمواری دەزگایانی چەوسێنەر ھەموو ئەو مەرکەزیەتی دەولەتی ش بە ئارادا بوو،

پنجه وانه كرده وه، ئه مهش ريگاي خوشكرد بۆ شكستهيناني دهولت.

سيارا ليون له ماوهي ده سال جهنگي خويئاي ناوخودا، له سالي ۱۹۹۱ بۆ سالي ۲۰۰۱، حالهتيكي نمونهي دهولتي شكستخواردو بوو. سيارا ليون وهك ههرولاتيكي تركه دهزگاياني چهوسينه ر شيواندبووني دهستيپيكرد، ههلبهته جوړه دهزگايانيكي درنده و ناكارامه. وولاتان دهبنه دهولتاني شكستخواردو نهك له بهر جوگرافيا يان كهلتوره كه يان، بهلكو له بهر ميراتي دهزگاياني چهوسينه، كه دهسولات و سامان له چنگي ئهوانه دا چرده كاته وه كه كونتروللي دهولت يان كردوه و ئه مهش ريگاي ناارامي و دووبه رهي و جهنگي ناوخو ده كاته وه. دهزگاياني چهوسينه ر به شيويه كي راسته خوش دهبنه هوي شكستهيناني بهر بهرهي دهولت به هوي پشتگوئخستني وه بهرهيئان له زۆربه ي خزمه تگوزارييه بنه پره تيبه كان دا. ئه مهش كوتومت ئه وه بوو له سيارا ليون دا پوييدا.

دهزگاياني چهوسينه ر كه دهبنه هوي ههزار كردن و زهوت كردني مولكي خهك و ريگا له بهر پيداني ئابووري دهگرن، له ئه فريقا و ئاسيا و باشووري ئه مهريكا دا زۆن. چارلس تهيله ر هاوكاري بهر پابووني جهنگي ناوخوي سيارا ليوني كرد و له هه مانكايش دا ده سپيشخهري ئانه وه ي ململانييه كي دراندانه شي له لايبيريا دا كرد، كه بوه هوي شكستهيناني دهولت له وولاته ش دا. پاتي رني دهزگاياني چهوسينه ر كه هه ر هه سده هينن و دهبنه هوي جهنگي ناوخو و شكستهيناني دهولت له شوينه كاني تري ئه فريقاش دا پوييداوه، بۆنمونه، له ئهنگولا و كه ناري ئايغري و كۆماري ديموكراسي كۆنگو و مۆزه مبيق و كۆماري كۆنگو و سۆمال و سودان و ئوگه ندا. چهوساندنه وه ريگاي ململاني خوشده كا، به شيويه ئه و ململانييه ي كه دهزگا يه كجار چهوسينه ره كاني دهولتي شاري مايا نزيكه ي ههزار سال له مه و بهر دروستيان كرد. ململاني شكستهيناني دهولتي ليده كه ويته وه. كه واته هوكاريكي تري ئه وه ي كه نه ته واني ئه مرق شكسته هينن ئه وه يه كه دهولته كانيان شكسته هينن. ئه مهش به دهوري خوي ئاكامي حوكمي چه ندين دهيه يه له سايه ي دهزگاياني ئابووري و سياسي چهوسينه ردا.

ئايا دەولەت كىيە؟

حالتەكانى زىمبابۋى و سۇمال و سيارا ليۇن، تەنانت ئەگەر حالەتى نمونەيى وولاتانى ھەژارى ئەفرىقى و تەنانت ھەندىك وولاتى ئاسياش بن، پىدەچن حالەتى ئىكستريم بن. ئايا بەپاست وولاتانى ئەمەرىكاي لاتىن دەولەتانى شىكستخواردويان نىيە؟ ئايا بەپاست سەرۆكەكانيان ھىندە پۆھەلمازاو نىن تا لۆتۆ بىبەنەوہ؟

لە كۆلۇمبيا، چىاكانى ئەندى بەرەبەرە لە باكورەوہ لەگەل دەشتىكى گەرەى كەنار زەريا دا يەكدەگرنەوہ كە سنورى لەگەل زەرياي كارىيى دايە. لە كۆلۇمبيا بەم دەشتە دەلەين "ولاتى گەرم" كە جىاوازە لەگەل جىھانى ئەندى كە "ولاتى سارد"ە. لە ماوہى پەنجا سالى پاپوردودا، لە لاين بەشىكى زۆر لە زانايانى بوارى سياست و حكومەتانەوہ، كۆلۇمبيا وەك وولاتىكى ديموكراسى دانراوہ. ويلايەتە يەكگرتوہكان خۆشحالە كە دانوستاندنى بازىرگانى ئازاد لەگەل ئەو وولاتەدا ئەنجامبىدا و ھەموو جۆرە ھاوكارىيەك، بەتاييەتى ھاوكارى سەربازى، پرىننپتە ئەو وولاتەوہ. دواى حكومەتىكى سەربازى تەمەن كورت، كە لە سالى ۱۹۵۸ دا كۆتايىھات، ھەلېژاردن بە شىوہيەكى بەردەوام ئەنجامدراوہ، ھەرچەندە تا سالى ۱۹۷۴ ھاوپەيمانىيەك دەسلەلاتى سياسى و سەرۆكايەتى وولاتى بەشىوہى نۆرە لە نىوان ھەردو حيزبە سياسىيە تەقلىدىيەكەدا دابەشكردبوو كە كۆنزىرفەتىف و لىبرالەكان بوون. ئەم ھاوپەيمانىيە، بەرەى نەتەوہيى، لە لاين گەلى كۆلۇمبياوہ لە پىگەى پاپرسىيەوہ پەزامەندى لەسەر درا و ھەموو ئەمانە پىدەچن ديموكراسى بن.

سەرەپاي ئەوہى كە كۆلۇمبيا مېژوويەكى دريژى لە ئەنجامدانى ھەلېژاردنە ديموكراسىيەكان دا ھەيە، بەلام دەزگايانى كراوہى نىيە. لە برى ئەمە، مېژووى ئەم وولاتە بەھوى پىشپىلكردنى ئازادىيە مەدەنىيەكان و لە سىدارەدان لە دەرەوہى ياسا و زەبىزەنگ دژى كەسانى سىقىل و جەنگى ناوخۆ، لكەدار بوہ. ئەمەش ئەو ئاكامانە نىن كە لە ديموكراسى چاوہ پىدەكرين. جەنگى ناوخۆ لە كۆلۇمبيا جىاوازە لەوہى سيارا ليۇن. لە سيارا ليۇن دا دەولەت و كۆمەلگا

ھەرەسیانھینا و ئاژاۋە بالادەست بوو، بەلام لەگەڵ ھەموو ئەمانەش دا ئەو ھەي کۆلۆمبىياش جەنگى ناوخۆيە و جەنگىکە کە قوربانيانى زۆر زياترى لىکەوتۆتەو. ھۆکمە سەربازىيەکەى سالانى ۱۹۵۰ کان، تارادەيەک لە ئەنجامى ئەو جەنگە ناوخۆيەدا سەريھەلدا کە بە ئىسپانى پىيان دەوت لاقايەلۆنسيا، يان زەبرو زەنگ. لەوکاتەو جۆرى جياوازی گروپانى ياخيبيو، کە زۆربەيان شۆپشگىپرانى کۆمىۆنىستىن، لادىکانانىيان تەنيوئەتەو و خەريکى پفاندن و کوشتن. بۆ دوورکەوتنەو لە پفاندن و کوشتن لە ناوچە گوندنشىنەکانى کۆلۆمبىيادا، دەبى فاکيونا بەدەيت کە مانای کوتانە، وانا بۆ ئەو ھەي نەکوژىيەت يان نەپفەيترىيەت دەبى خۆت دژى کوشتن و پفاندن بکوتىت و ھەموو مانگىک پارە بەدەيتە ھەندىک گروپى چەتەى چەکدار.

ھەموو گروپە چەکدارەکان لە کۆلۆمبىيادا کۆمىۆنىست نىن. لە سالى ۱۹۸۱ دا ئەندامانى گروپى سەرەکى پارتىزانەکانى کۆلۆمبىيا FARC (ھىزە چەکدارە شۆپشگىپرەکانى کۆلۆمبىيا)، جوتيارىکى بەرھەمھىنانى شىريان پفاند کە ناوى جيسەس کاستانۆ بوو، لە شارۆچکەيەکى بچوک کە پىيدەوترا ئەمالفى لە وولاتى گەرم لە باکورى پۆژھەلاتى ئەنتىۆکویا دەژيا. بەرامبەر ئازادکردنى ئەم جوتيارە، FARC داواى بۆيک پارەيان کرد کە دەيکردە ۷,۵۰۰ دۆلار، ئەمەش لە ناوچە گوندنشىنەکانى کۆلۆمبىيادا بۆيکى کەم نەبوو. خىزانەکەى ئەم بۆرە پارەيان پەيداکرد لە پۆيگەى رەھنکردنى کۆلگەکەيانەو، بەلام تەرمى باوکيان دۆزيەو کە بە زنجىر بە درەختىکەو بەسترايۆو. ئەمە بەس بوو بۆ سى لە کورەکانى کاستانۆ کە کارلۆس و فیدل و فايستنت بوون. ئەوانىش گروپىکى ميليشيايان پىکھيتا و ناويان نا لۆس تانگەرۆس بۆ کوشتنى ئەندامانى FARC تا تۆلەى کوشتنى باوکيان بکەنەو. براکان لە پۆکخستەن دا باش بوون و ھەر زوو گروپەکەيان گەورە بوو، کەوتنە دۆزىنەو ھەي زەمىنەيەکى بەرژەوئەندى ھاوبەش لەگەڵ گروپانى ميليشياى لەو چەشنەدا کە لە ئەنجامى دۆزى ھاوشىوئەدا دروستبووبوون. کۆلۆمبىيەکان، لەگەڵ ناوچەدا بەدەست گروپە چەپرەوئەکانەو دەياننالاند و گروپە ميليشيا راسترەوئەکان بۆ بەرھەلستکردنى ئەوان دروستبوون. ميليشياکان لە لايەن مۆلکدارەکانەو بەکاردەھيتران تا بەرامبەر پارتىزانەکان بەرگرى لە خۆيان بکەن، بەلام ئەم ميليشيايانە خەريکى قاچاخچىتى مادە ھۆشبەرەکان و پووتکردنەو و پفاندن و کوشتنى ھاولاتىيان

بوون.

له سالى ۱۹۹۷ دا، ميليشياكان به سهرکردايه تى سى كوپره كەى كاستانو، توانيان پىكخراوئىكى نه ته وه يى ميليشياكان دروستىكەن به ناوى هيزه خوپاريزه يه كگرتوه كانى كۆلۆمبيا AUC. ئەم پىكخراوه له زۆربهى ناوچه كانى وولات دا بۆلۆبونه وه، به تايبه تى له ناو وولاتى گهرم دا له پاريزگاكانى كۆردوبا و سوكرى و ماگادهلينا و سىزار. به هاتنى سالى ۲۰۰۱، ژماره ي چەكداره كانى AUC گه يشته نزيكه ي سى هه زار كەس و به سەر بلۆكى جياوازا دا دابه شكران. له كۆردوبا، بلۆكى ميليشياى كاتانومبو له لايەن سەلفاتۆر مانكيوسۆ سهرکردايه تىكرا. له كاتيك دا دەسەڵاتەكەى بەردەوامبوو له گه شه كردن، AUC بريارىكى ستراتيژى دا بۆ به شدارىكردن له سياسه ت دا. ميليشيا و سياسىيه كان كه وتنه مه رايبكردن بۆ يه كترى. چەند سهرکرده يه كى AUC كۆبونه وه يه كيان له گه ل سياسىيه ناوداره كان دا نه جامدا له شارۆچكه ي سانتا فى دى پاليتۆ له كۆردوبا. به لاغىكى هاوبه ش، هاوپه يمانىيه ك، كه داوى "دامه زرانده وه ي وولات" ي ده كرد، ده ركرا و له لايەن ئەندامه سهرکرده كانى AUC هوه ئيمزا كرا كه برىتيوون له "جۆرچ ۴۰" كه (نازناوى پۆدريگۆ تۆفار پوپۆ بوو) و ئەدۆلفۆ پار (نازناوى دياگۆ فيرناندۆ "دۆن بىرنا" موريلۆ) و دياگۆ فيسسينۆ (ناوى راسته قينه ي: ئىدوارد كۆبۆ تىليز) و سياسىيه كانى وه ك سەنه تۆرى نه ته وه يى وليم مۆنتيس و ميگيلۆ دى لا ئيسپريلا. له م ده مه دا AUC ناوچه يه كى گهره ي كۆلۆمبياى به رتوه ده برد و ئاسان بوو پىكبخه ن كى له هه لبژاردنه كانى سالى ۲۰۰۲ دا بۆ ئەندامىتى كۆنگرەس و سەنات هه لده بژيرى. بۆ نمونه، له شاره وانى سان ئوتۆفرى له سوكرى، هه لبژاردن له لايەن سهرکرده ي ميليشيا، كادينا (زنجير) هوه پىكخرابوو. شايه تحالىك ئەوه ي پوویدا به م شيوه يه ده گيرپته وه:

(ئه ولۆرييانه ي له لايەن كاديناوه ئىرابوون، چوونه ناوچه كانى ده ورره ي وه ك كۆرگيمىنتۆس و ناوچه گوندنشينه كانى سان ئوتۆفرى و خه لكان كۆكرده وه. به پتتى قسه ي هه ندك له دانىشتوان ... بۆ هه لبژاردنه كانى سالى ۲۰۰۲ سه دان په نجده ر برانه كۆرگيمىنتۆس پلان پاريجۆ بۆ ئەوه ي ده موچاوى ئەو پالتىوراوانه ببينن كه ده بوايه له هه لبژاردنه په رله مانىيه كه دا ده نكيان بۆ بدانايه: جه يرو مئىرلاتو بۆ سەنات و مۆريل بىنييتۆ رىبۆلۆ بۆ كۆنگرەس.

پاریزگای کاساناری له پۆژمه لاتی کۆلۆمبیا، ئەم خالانە له خۆدەگرێ که دەبوايه سەرۆک شارەوانییه کان به فەرمانی "میلیشیای پەنجەهانی کاساناری" جێبه جێیان بکردنایه:

۱. ۵۰٪ بودجهی شارەوانییه کان له لایەن میلیشیای پەنجەهانی کاساناری به پێوه بری.

۲. ۱۰٪ هه موو گرێبه ستێکی شارەوانی پێویسته بدریته میلیشیای پەنجەهانی کاساناری.

۳. یارمەتی ئیلامی بۆ هه موو ئەو کۆبوونه وانهی له لایەن میلیشیای پەنجەهانی کاساناری پێکده خری.

۴. دانانی میلیشیای پەنجەهانی کاساناری له هه موو پڕۆژه یه کی ژێرخان دا

۵. چوونه ناو ئەو حیزبه نوییهی له لایەن میلیشیای پەنجەهانی کاساناری داده مه زری.

۶. سەرۆک شارەوانییه کان پڕۆگرامی به پێوه بردنی ناوچه کانیان جێبه جێه که ن.

کاساناری ناوچه یه کی هه ژار نه بوو. به پێچه وانه وه، داهااتی تاک لهو ناوچه یه دا له داهااتی تاکی هه موو ناوچه کانی تری کۆلۆمبیا به رزتر بوو، چونکه ناوچه که خاوه نی نه وتیکی زۆر بوو، ئەمەش ئەو جۆره دەرمانه تیه که میلیشیایکان پاده کیشی. له راستیدا کاتێک میلیشیایکان ده سه لاتیان گرتە ده ست، زه وتکردنی سیسته ماتیکي مولک له لایەن ئەوانه وه خه ست بۆوه و ماکیوسۆ بۆخۆی بابی ۲۵ ملیۆن دۆلار زه وی له ناوچه گوندنشینه کان و شارنشینه کان کۆکرده وه. مه زنده ی ئەو زه وییانه ی له کۆلۆمبیا دا له لایەن میلیشیایکانه وه زه وتکرا ده گاته ۱۰٪ هه موو زه وییه کانی ناوچه گوندنشینه کان.

کۆلۆمبیا حاله تی ده وله تیکی شکستخواردو نوییه که خه ریک بسی هه ره سه به ینی، به لام کۆلۆمبیا ده وله تیکه خاوه ن مه رکه زیه تی پێویست نییه و زۆر دووره له وه ی ده سه لاتی ته وای به سه ره موو خاکه که ی دا هه بی. هه رچه نده ده ولت ده توانی ئاسایش و خزمه تگوزاری بۆ ناوچه ی گه وری شارنشینی وه ک بۆگۆتا و بارانکیولا دابینکا، به لام ناوچه ی فراوانی تر هه یه له وولات دا که ده ولت خزمه تگوزاری که م دابینده کا و هیج یاسا و ئاسایشی تیدا نییه. له جیاتی ئەمه گروپان و کهسانی ئەلته رنه تیفی ده ولت، وه ک ماکیوسۆ

کۆنترۆلی سیاست و دهرامه-ته-کان ده-که-ن. له هه-ندیک ناوچهی وولات دا ده-زگایانی ئابووری به شتیه-یه-کی زۆر باش کار ده-که-ن و ئاستی به-رزى سه-رمایه-ی مۆیی و کارزانی هه-یه، به-لام له ناوچه-کانی تردا ده-زگا-کان به-کجار چه-وسینه-رن و ته-نانه-ت ناتوانن که-مترین نه-ندازه-ی ده-سه-لاتی ده-ولت بچه-سپینن.

نه-خشه-ی (۲۰): بوونی میلیشیاکان له کۆلومبیا دا، ۱۹۹۷-۲۰۰۵

پهنگه تیگه یشتنی ئه وه زهحمهت بی که چون بارودوخیکی له م چهشنه بۆ چهندین دهیه، تهنا ته چهندین سهده، دهتوانی بهردهوامی بهخوی بدا. بهلام له راستیدا، بارودوخی له م چهشنه لوجیکی خوی ههیه، وهك جوړیک له جوړهکانی بازنه ی ناهاه مواری. زهبروزهنگ و نهبوونی دهزگایانی دهولهتی خواهن مهركهزیهتی له م جوړه په یوهندییهکی په مزی دروستدهکن و سیاسیییهکان ئه وه بهشانه ی کۆمهلگا به پۆه ده بهن که دهکری به پۆه بیری. په یوهندییه په مزیه که دروستدهبی له بهرئه وهی سیاسیییهکانی حکومهتی نه ته وهی ئاژاوهی ناوچه دووره دهستهکان ده قۆزنه وه، له کاتیك دا گروپه میلیشیاکان له لایهن حکومهتی نه ته وهییه وه وازیان لیده هیتیری چی دهکن بیکهن.

ئه م پاتیرنه، به تایبهتی له سالانی ۲۰۰۰ کان دا دیار و بهرچا و بو. له سالی ۲۰۰۲ دا ئه لفارو یورایب هه لێژاردنی سه رۆکایه تی برده وه. یورایب شتیکی هاویهشی له گه ل برایانی کاستانۆدا هه بو، باوکی له لایهن FARC وهه کوزرابو. یورایب هه لمه تی هه لێژاردنی له سه ر بنه مای په تکرده وهی هه ولهکانی حکومه تی پیشوو ده سپێکرد که هه ولی چاره سه ری ئاشتیانه ی دابوو له گه ل FARC. له سالی ۲۰۰۲ دا پۆزه ی دهنگهکانی له و ناوچه نه دا که میلیشیاکانی لیبوو ۳٪ زیاتر بوو له ناوچهکانی تر. له سالی ۲۰۰۶ دا که هه لێژایه وه، پۆزه ی دهنگهکانی ۱۱٪ له و ناوچه نه دا زیاتر بوو که ناوچه ی میلیشیاکان بوون. ئه گه ر مانکیوسۆ و هاویه شهکانی تری توانییتیان دهنگ بۆ هه لێژاردنهکانی کۆنگریس و سه نات په یدابکهن، ئه و توانیویانه هه مان شت له هه لێژاردنی سه رۆکایه تیشدا بکهن به تایبهتی بۆ سه رۆکیک که بۆچوونهکانی له بۆچوونهکانی ئه وانه وه زۆر نزیک و چاوه پۆی ئه وهی لیده کرا که له گه لیان دا نه رم بی. هه روهك جه یرو ئه نگاریتا، جیگری سالفاتۆر ماکیوسۆ و سه رکرده ی پیشووتری بلۆکهکانی AUC له سنۆ و سان جوړج، له ئه یلولی سالی ۲۰۰۵ دا پایگه یانده که جیگه ی شانازی په ئه و کاربکا له پیناوی "هه لێژاردنه وهی باشترین سه رۆک تا ئیستا هه مانبوه"

دوای ئه وهی هه لده بژێران، سه نه ته ر و گۆنگریسمانه لایه نگرهکانی میلیشیاکان به و شتیه دهنگیان ده دا که یورایب ده یویست، به تایبهتی گۆپینی ده ستور بۆ ئه وهی بتوانی له سالی ۲۰۰۶ دا هه لێژیتیه وه، چونکه له

كاتى ھەلېژاردنى يەكەمى دا لە سالى ۲۰۰۲ دا نەيدەتوانى ئەمە بكا. بەرامبەر بەمە، سەرۆك يورايپ ياسايەكى زۆر نەرمى دەرکرد كە بوارى دايە ميليشياكان تا بللەوى لىيەكەن. بللەو كەردنى ميليشياكان ماناي كۆتايىھاتنى كارى ميليشيايى نەبوو، بەلكو تەنیا برىتیبوو لە بەدەزگايىكردنىان لە ناوچەيەكى فراوانى كۆلۆمبىيا و دەولەتى كۆلۆمبىيادا، لەو شوێنانەى كە ميليشياكان لەو بەر دەستيان بەسەردا گرتیبوون و پىگەيان پىدرا لە بىندەستيان دا بەمىننەو.

لە كۆلۆمبىيا دا چەندىن لايەنى دەزگايانى ئابوورى و سياسى بە تىپەپبوونى كات زياتر كرانەو، بەلام ھەندىك توخمى سەرەكى بە چەوسىنەر ماونەتەو. ياخيبيوون و ناجىگىرى مافى مولكدارى لە ناوچەى فراوانى وولات دا تەشەنەيان سەندو و ئەمەش ئاكامى نەبوونى كۆنترۆلى دەولەتى نەتەوئەيە لە چەندىن ناوچەى وولات و شىوازى تايبەتى نەبوونى مەركەزىيەتى دەولەتە لە كۆلۆمبىيادا. بەلام ئەم بارودۆخە ئاكامىكى حەتمى نىيە. بارودۆخەكە بۆخۆى ئەنجامى ئەو دايەنەمىكانەن كە ئاوتەنى بازەنى ناھەموارین: دەزگايانى سياسى لە كۆلۆمبىيادا ھاندان بۆ سياسىيەكان دروستناكەن تا خزمەتگوزارى گشتى وياسا وئاسايش لە زۆربەى ناوچەكانى وولات دا دابىنبەكەن و جەلەوگىرى پىويست بۆ ئەو سياسىيانە ناپەخسىن تا پىگەى مامەلەى ئاشكرا و نەيتىيان لەگەل ميليشيا و چەتەكان دا لىيەگرن.

ئىل كۆرالىيتۇ

ئەرچەنتىن لە كۆتايى سالى ۲۰۰۱ دا لە گەرمەى تەنگزەيەكى ئابوورى دا بوو. بۆ ماوئەى سى سال، داھاتەكان دادەبەزىن و بىكارى بەرز دەبۆو و وولات برىكى زۆرى قەرزى نۆدەولەتى كەوتبۆو سەر. ئەو سياسەتانەى بوونە ھۆى ئەمانە، لە سالى ۱۹۸۹ دا، لە لايەن حكومەتى كارلۆس منىم پەيرەكرابوون بۆ وەستاندننى ھەلاوسانى بەرز و جىگىركردنى ئابوورى. بۆ ماوئەىك ئەو سياسەتانە سەرکەتوو بوون.

لە سالى ۱۹۹۱ دا منىم، پىسۆى ئەرچەنتىنى بەستەو بە دۆلارى ئەمەرىكەو. بە پىسى ياسا يەك پىسۆ بەرامبەر يەك دۆلار بوو. دەبوايە گۆرانكارى لەم پىزەى گۆرپنەوئەى دا نەكرايە. كۆتايى چىرۆك. باشە، تا

پادهیهك. بۆ ئهوهى بپوا به خهك بكړئ كه حكومت به پاستى پابه ندى ياسا بوو، خهلكيان پازيكرد تا حسابى بانك به دۆلار بكه نه وه و ده يانتوانى دۆلار له بازاره كانى بۆينس ئايرسى پايتخت دا به كار بهيئن و له هه موو شوينه كانى شاره كه دا ده يانتوانى دۆلار له مه كينه كانى دهره يئنانى پاره به كاش دهره يئئن. په ننگه هم هه نكاوه هاوكارى سه قامگير كړدى ئابوورى كړبى، به لام يه ك لايه نى خرابى هه بوو كه برى تيبوو له وهى هه نارد دهره كړنه كانى ئه رجه نتيئى زۆر گران و هاورد دهره كړنه كانى زۆر هه رزان كړدن. هه نارد دهره كړدن وهستا و هاورد دهره كړدن جۆشيسه ند. ته نيا پڼگه يه ك بۆ دابى نكړدى پاره ي هاورد دهره كړدن برى تيبوو له قهرز كړدن. ئه مه ش بارودوخيكى دروست كړد كه به رده و امبوونى زه حمه ت بوو. كاتيك نيكه رانى خه لك به رامبه ر هيشتنه وهى ترخى پيسو به رامبه ر دۆلار به شيوه يه كى به رده وام، زيادى كړد، كه وتنه دانانى زۆر به ي ساماناكه يان له حسابى بانكيان دا به دۆلار. خه لك لايانوا بوو ئه گه ر حكومت ياسا كى وه لاخست و به هاى پيسوى كه مكرده وه، ئه وا حسابه كه يان به دۆلار كي شه ي نابى، باشه ؟ ئه وان پاست بوون كه به رامبه ر پيسو نيكه ران بن، به لام به رامبه ر دۆلاره كانيان زۆر گه شبن بوون.

له ۱ كانونى يه كه مى سالى ۲۰۰۱ دا، حكومت هه موو حساب به بانكيه كانى سپكرد، له سه ره تادا بۆ نه وه د پۆر. ده بوايه هه فته نه ته نيا برى كى كه م پاره ي كاش له حسابى بانكى دهره يئنايه. له سه ره تادا هم بره ۲۵۰ پيسو بوو كه تا ئه و كاته ش ده يكرده ۲۵۰ دۆلار. دواتر هم بره كرايه ۳۰۰ پيسو، به لام ده بوايه ته نيا له حسابى بانكى پيسو دهره يئنايه. كه س بۆى نه بوو پاره له حسابى بانكى دۆلار دهره يئنى، ئه گه ر پازينه بوايه دۆلاره كانى بگوريايه ته وه بۆ پيسو. كه س ئاماده نه بوو ئه مه بكا. ئه رجه نتيئيه كان هم بارودوخه يان ناونا ئيل كوراليتو، "كوراليتو - په رچه ي بچكوله ي ئاژه لان": ئه وان هى پاره يان له حسابى پاشه كه و تكردنى بانك دا دانابوو، وه ك گايه ل خرا نه په رچه يه كه وه، بى شه وهى دهره تانى دهرچوونيان هه بى. له مانگى كانونى دوهم دا به ستنه وهى پيسو به دۆلاره وه هه لوه شينرايه وه و ئه مجاره له برى ئه وهى به هاى يه ك پيسو به رامبه ر يه ك دۆلار بى، به هاى چوار پيسو بوه به رامبه ر يه ك دۆلار. ده بوايه ئه مه فرياد پرسي ئه وانه بوايه كه بىريان له دانانى پاشه كه و ته كانيان كړد بۆ وه له حسابى دۆلار. به لام به و شيوه يه نه بوو چونكه حكومت هه موو ئه و

پاشەكەوتانەى لە حسابى بانكى دۆلاردا بوون بە زۆر گۆرپىيەو بە پيسۆ، بەلام بە پىي رېژەى گۆرپىيەو كۆنى يەك پيسۆ بەرامبەر يەك دۆلار. كەسپك كە ۱۰۰۰ دۆلارى لە حسابى دۆلاردا پاشەكەوتكرديو، لە پرىكدا پاشەكەوتەكەى بوە ۲۵۰ دۆلار. حكومت سى لەسەر چوارى پاشەكەوتى خەلكى بۆخۆى زەوتكرد.

بە لای ئابوورىناسانەو، ئەرجهنتىن وولاتىكى سەرلىتىكدرە. بۆ پوونكردنەوئەوئەى تا چ رادەيەك تىگەيشتن لە ئەرجهنتىن زەحمەت بوو، براوئەى خەلاتى نۆبل، ئابوورىناس سايمۆن كوزنىتس، جارىك ووتى كە چوار جۆرە وولات ھەن: پەرەسەندوو، پەرەسپىن، يابان و ئەرجهنتىن. بىركردنەوئەى كوزنىتس بەوشىوئەى بوو، چونكە لە دەرووبەرى يەكەم جەنگى جىھانى دا، ئەرجهنتىن يەككە بوو لە وولاتە دەولەمەندەكانى جىھان. دواتر تووشى لاوازبوونى رېژەىى بوو بە بەراورد لەگەل وولاتە دەولەمەندەكانى ترى ئەوروپاى پۆژئاوا و باكورى ئەمەريكا و لە سالانى ۱۹۷۰ كان و ۱۹۸۰ كان بەتەواوى لاواز بوو. ئەگەر سەيرى ديوى دەرەو بەكەين، ئەوا دەبينىن ئەداى ئەرجهنتىن جىگەى سەرسامىيە، بەلام كاتىك لە دەرووبىنى دەزگايانى كراو و چەوسپنەرەو سەيردەكەين، ھۆكارەكانى لاوازبوونى ئەرجهنتىن باشتەر پووندەبىتەو.

راستە كە بەر لە سالى ۱۹۱۴، ئەرجهنتىن نزيكەى پەنجا سال گەشەكردى ئابوورى بەخۆو بىنى، بەلام ئەمە حالەتتىكى كلاسكى گەشەكردن بوو لە ساىيەى دەزگايانى چەوسپنەردا. دواتر ئەرجهنتىن لە لاىەن نوخبەيەكى بچوكەو ھوكمكرا كە بە قورسى لەو بەروبوو كشتوكالايانەدا و بەرھيتانيانكر كە ھەناردەدەكران بۆ دەرەو. ئابوورى، بەھۆى ھەناردەكردى گۆشتى گا و پىستە و دەرەوتلە وە گەشەيكرد، لە كاتىك دا پىويستىيە جىھانييەكان ترۆقى بە نرخى ئەم كەلوپەلانە كرد. بە ھەمانشىوئەى گەشەكردن لە ساىيەى دەزگايانى چەوسپنەردا، ئەو گەشەكردنە تىكدانى بنیاتنەرى دروستنەكرد و نوپكارى نەھيتايەئارو و ئەم گەشەكردنە تواناى بەردەوامى نەبوو، لە دەرووبەرى يەكەم جەنگى جىھانى دا، ناسەقامگىرى بەردەوامى سياسى و ياخيبيوونى چەكدارى نوخبەكانى ئەرجهنتىن ناچاركرد سىستەمە سياسىيەكە فراوان بكەن، بەلام ئەمە بوە ھۆى وەگەپكەوتنى ئەو ھىزانەى ئەوان

نەياندەتوانى كۆنترۆللىيان بىكەن و لە سالى ۱۹۳۰ دا يەكەم كۆدىتاي سەربازى ئەنجامدرا. لە نيوان ئەو سالا و سالى ۱۹۸۳، ئەرجەنتىن لە نيوان دىكتاتورىيەت و ديموكراسى دا ئەمبەر و ئەوبەرى كرد و لە نيوان جۆرەها دەزگايانى چەوسىنەردا قەتئىسى خوارد. چەوسانەوہى بەكۆمەل لە ساىەى حوكمى سەربازى دا ئەنجامدرا كە لە سالى ۱۹۷۰كان دا گەيشتە ئەوپەرى و بەلايەنيكەمەوہ نۆ ھەزار كەس و پەنگە بەشپوہى ناياسايى زۆر لەوہ زيانر لە سىدارە درابن. سەدان ھەزار كەس خزانە بەنديخانە و ئەشكەنجەدران.

لە كاتى حوكمى مەدەنى دا ھەلبژاردن ھەبوو، جۆرە ديموكراسىيەك، بەلام ئەم سىستەمە سياسىيە زۆر دووربوو لە سىستەمىكى كراوہ. لە كاتى دەسەلات پەيداكرىنى پىرۆن لە سالانى ۱۹۴۰ كانەوہ، ئەرجەنتىنى ديموكراسى لە لاىەن ئەو حزبەى ئەو دايمەزناند، پارتيدۆ جەستيشيالىستا كە پييدەوترا حيزبى پىرۆنىست، كۆنترۆلكرا. پىرۆنىستەكان ھەلبژاردنەكانيان دەبردەوہ سوپاس بۆ ئاميرىكى سياسى زەبەلاح كە سەرکەوتنى بەدەستدەھيئا لە پىگەى كرپىنى دەنگ و ھاوکارى لاىەنگران و بەشدارىكرىن لە گەندەلى دا، لەوانە گرێبەستە حكومىيەكان و دامەزناندن بەرامبەر پشتگىرى سياسى. بە ديويك لە ديوہكان دا ئەمە ديموكراسى بوو، بەلام ديموكراسىيەكى پلورەلىستى نەبوو. دەسەلات بە خەستى لە چنگى حيزبى پىرۆنىست دا كۆبوو، كە جەلەوگىرى كەم خرابوہ سەر ئەوشتانەى دەيكرى، بەلايەنيكەمەوہ لەو ماوہىدا كە سوپا نەيدەويست لە دەسەلات دووربخاتەوہ. ھەوہەك پيشتر بينيمان، ئەگەر دادگايى بالا پووبەرووى پۆلىسيەك ببوايەتەوہ ئەو قور بەسەر داداگايى بالا دا ھەكرا.

لە سالانى ۱۹۴۰ كان دا، پىرۆن بزوتنەوہى كرێكارانى وەك پالپشتى سياسى بەكارھيئا، بەلام كاتيك ئەم بزوتنەوہى لە سالانى ۷۰ و ۸۰ كان دا بەھۆى سەركوكتردنە سەربازىيەكانەوہ لاوازكرا، حيزبەكەى پىرۆن باياندايە سەر كرپىنى دەنگ لە خەلكى تر. پۆلىسيە ئسابوورى و دەزگاكان وا ديزاينكرايوون تا داھات بۆ لاىەنگرانى ئەو حيزبە داينبەكەن، نەك بۆ دەستەبەركردنى مەيدانىكى تەختى گەمەكرىن. كاتيك سەرۆك منيم پووبەرووى سنووردركردنى ماوہى سەرۆكايەتى بۆوہ و ئەمەش دەبوہ ھۆى ئەوہى كە نەتوانى لە سالى ۱۹۹۰ دا ھەلبژيرتەوہ، ھىچ شتىك لە مەسەلەكە نەگۆرا: ئەو توانى بە ئاسانى دەستوور سەرلەنوئى داپيژيتەوہ و لە سنووردركردنى ماوہى سەرۆكايەتى پزگارى بى. ھەوہەك ئىل كۆرالىتۆ پيشانيدەدا، ھەرچەندە

ئەرجهنتىن ھەلبۇزاردىنى ھەيە و حكومتى ھەلبۇزراوى لە لايەن جەماوەرەو ھەيە، بەلام حكومت بە ئاسانى دەتوانى مافى مولكدارى بخاتە لاوہ و سامانى ھاۋلا تىيىانى خۇي بىلەن چىنەو زەوتىكا. چاودىر يىيەكى كەم بەسەر سەرۆكەكانى ئەرجهنتىن و نوخبە سىياسىيەكانەو ھەيە و بە دۇنيايىيەو پلورەلىزىم نىيە.

ئەو ھى كوزنىتسى سەرسام كىردىو لەگەل چەندىن كەسى تر كە سەردانى بۆينىس ئايرىس دەكەن ئەو ھەيە كە ئەو شارە زۆر جىاوازە لە لىما و شارى گواتىمالا و شارى مەكسىكو. خەلكى خۇمالى تىدا نابىنى و نەو ھى كۆيلەكانى پىشۋوى تىدا نابىنى. بەزۆرى ئەو تەلارسازى و بىنا مەزنانە دەبىنى كە لە سەردەمى بىلى دا دروستكرارون، كە سالانى گەشەكرىد بىو لە ساىەى دەزگايانى چەوسىنەردا. بەلام لە بۆينىس ئايرىس دا تەنيا بەشەك لە ئەرجهنتىن دەبىنى. بۆ نمونە، منىم بۆخۇي خەلكى بۆينىس ئايرىس نەبوو. ئەو لە ئەنپلاكو لە دايك بىو لە پارىژگاي پىۋيا لە ناوچە شاخاويىيە دورەكانى باكورى پۇژئاۋى بۆينىس ئايرىس و سى خول پارىژگارى ئەو پارىژگايە بوە. لە و كاتەدا كە ئەمەرىكاكان لە لايەن ئىسپانىيەكانەو داگىركران، ئەم بەشەى ئەرجهنتىن ناوچەيەكى دورە دەستى ئىمپىراتورىيەتى ئىنكا بوو، خاۋەن دانىشتۋانى چىرى خۇمالى بوو نەخشەى (۱). ئىسپانىيەكان لىرەدا ئىنكۇمايندايان دروستكرىد و ئابوورىيەكى يەكجار چەوسىنەريان بىناتنا كە پىشتى بە بەرھەمەتپانانى بەرۋىيەمى خۇراكى و بەخىوكرىدى ھىستەر بەستىبوو بۆ كرىكارانى كانەكانى پۇتۋسى لە باكور. لە راستىدا، لا پىۋخا زۆر زىاتەر ھاۋشىۋەى ناوچەى پۇتۋسى بوو لە پىرو و بۆلىفيا ۋەك لەو ھى لە بۆينىس ئايرىس بچى. لە سەدەى تۈزدەيەم دا، لا رىۋيا لۆردى جەنگى بەناۋبانگ فاكاندۇ كىورۇگاي تىدا پەيدا بوو، كە ھوكمى ناوچەكەى كىرد بە بىگۇئىدەنە ياسا و پىاۋەكانى پەلامارى بۆينىس ئايرىس يان دا. چىرۆكى پەرەپىدەنى دەزگايانى سىياسى ئەرجهنتىن، چىرۆكىكە دەربارەى چۈنەتى رىكەۋەتنى پارىژگاكانى ناو ھەى ۋەك لا رىۋخا لەگەل بۆينىس ئايرىس دا. ئەم رىكەۋەتنە بىرىتپىوون لە ھودنە: لۆردى جەنگى لا رىۋخا پارىۋوۋاز لە بۆينىس ئايرىس بەتپى بۆ ئەو ھى خەرىكى پەيداكرىدى پارە بى. بەرامبەر بەمە نوخبەكانى بۆينىس ئايرىس وازىانھىپنا لە ئەنجامدانى چاكسازى لە دەزگاكانى ناوچەكانى ناو ھەو ھەدا. كەۋاتە لە سەرەتادا ئەرجهنتىن ۋادەردەكەۋى كە لەگەل پىرو و بۆلىفيا دىنپايەك جىاۋازىيان ھەبى، بەلام لە

راستیدا، کاتیک بولوفاردە جوانەکانی بۆینس ئایرس بەجێدەهێلێ، هێندە جیاوازی نین. هۆکاری ئەوەی کە ئەرجهنتین پێچەکەی دەرگایی زۆر هاوشیوەی وولاتانی چەوسێنەری تری ئەمەریکای لاتینی گرتەبەر ئەوەیە کە ویست و سیاسەتەکانی ناوچەکانی ناوەوە خزێنرانە ناو دەرگایانی ئەو وولاتەو.

ئەوەی کە هەلبژاردنەکان دەرگایانی ئابووری و سیاسی کراوەیان لەگەڵ خۆیان دا نەهێنا، حالەتیکێ نموونەییە لە ئەمەریکای لاتین دا. لە کۆلۆمبیا، مێلیشیاکان دەتوانن بە ساختە یەک لە سەر سیی کورسییەکانی هەلبژاردنە نەتەواییەکان ببنەو. لە ئەنزهویلا ئەمۆدا، بەهەمانشیوەی ئەرجهنتین حکومەتەکە یۆگۆ شافیز کە بە شیوەیەکی دیموکراسی هەلبژێراوە، هێرشەکاتە سەر بەرھەڵستکارانی و لە کارەکانی کەرتی گشتی دەریانداکا وئەو پۆژنامانە دادەخات کە سەرتارەکانیانی بەدڵ نییە و مولک زەوتدەکا. لە هەموو ئەو شتانە ی دەیانکات، شافیز، لە چاوسیر پۆبەرت و لپۆل لە بەریتانیای سالانی ۱۷۲۰ هەکان دا، خاوەن دەسەلاتی زۆر زیاترە و جەلەوگیری کەمتر لەسەر دەسەلاتەکی هەیه، کاتیک و لپۆل نەیتوانی بە پێی یاسای پەشیستان سزای جۆن هەنترێج بدا. هەنترێج لە ئەنزهویلا و ئەرجهنتین ئەمۆدا دەرەفتی دادگاییکردنیکێ دادپەرەرانە ی زۆر کەمتر بوو.

لە کاتیک دا ئەو دیموکراسییە لە ئەمەریکای لاتین دا لە سەرھەڵدانایە لە پووی پرینسیپەو دژی حوکمی نوخبەیه و لە بانگەشە و پەفتاردا هەولێ دابەشکردنەوێ ماف و دەرەفتەکان دەدا دوور لە، بەلایەنی کەمەو، بەشیک لە نوخبە، پەرگەکانی بە قایمی لە ناو پزیمانی چەوسێنەردا داگوتاو، لە دوو پوانگەو: یەکەم، ئەو نایەکسانییە بۆ ماوەی چەندین سەدەیه لە سایە ی پزیمانی چەوسێنەردا بەردەوام، و لە دەنگدەران دەکا لەو وولاتانە ی بەرەو دیموکراسی هەنگاودەنێن دەنگبدەن بەو سیاسییانە ی کە پۆلیسی توندپەرەیان هەیه. ئەو لەبەر ئەو نییە کە دانیشتوانی ئەرجهنتین نەفامن و لەو برۆایەدان کە جوان پیرۆن یان سیاسییە نوێترەکانی حیزبی پیرۆنیستی وەک مینم یان کیرچنەرەکان بەرژەوێندی خۆیان ناوی و بایەخ بە بەرژەوێندییەکانی ئەوان دەدەن، یان خەلکی ئەنزهویلا پزگاری خۆیان لە شافیزدا دەبیننەو. لە بری ئەمە، زۆرینە ی ئەنزهویلی و ئەرجهنتینیەکان ئەو دەزانن کە هەموو سیاسییەکانی حیزبەکانی تر نەیتوانیوێ گۆی لە دەنگیان بگرن و خزمەتگوزارییە هەرە بنەرەتیەکانی وەک پزگایان و پەرەردەیان بۆ

دابىنبكەن و بىيانپارىژن لە چەوساندەنەو لە لاىەن نوخبە ناوخبەيەكانەو. ھەر لەبەر ئەمەيە ئەمۇ خەلكىكى زۆرى فەزەوئەلا پشتگىرى سىياسەتەكانى شافىز دەكەن تەنانت ئەگەر ئەم سىياسەتەنە بىشبنە ماىەى گەندەلى و بەفەرۆدان، بە ھەمان ئەو شىوہەي گەلەك لە ئەرجەنتىنىيەكان پشتگىرى سىياسەتەكانى پىرۆنيان كرد لە سالانى ١٩٤٠ كان و ١٩٧٠ كان دا. دوەم، دىسانەو ئەو دەزگايانى چەوسىنەرن دەبنە ھۆى ئەوہى سىياسەت ئەوئەندە جىگەى بايەخ و ھىندە لە بەرژەوہەندى پىاوانى بەھىزى وە پىرۆن و شافىز دا بى لەبىرى سىستەمىكى كارىگەرى حىزبىي كە ئەلتىرنەتىقى گونجاو بەھىتەكايەو. پىرۆن و شافىز و دەيان كەسى تر لە پىاوانى بەھىز لە ئەمەرىكاي لاتىن دا، تەنيا پوويەكى ترى ياساي ئاسنىنى ئۆلىگاركىن و ھەورەك ناوہكەش پىشنىازدەكا رىشەكانى ئەم ياساي ئاسنىنە لە ژىر ئەو پزىمانەو داكوتراون كە لە لاىەن نوخبەكانەو كۆنترۆلكراون.

رەھايى نوئ

لە تشرىنى دوەمى سالى ٢٠٠٩ دا، حكومەتى كۆرياي باكوور، دەستىكرد بەوہى ئابوورىناسان پىدەلەن رىفۆرمى دراو. شالۆى كارىگەرىي ھەلاوسان، زۆرجار ھۆكارى ئەنجامدانى ئەم جۆرە رىفۆرمانەن. لە فەرەنسادا، لە كانونى دوەمى سالى ١٩٦٠ دا، رىفۆرمىكى دراو فرانكىكى نوئى خستەكار كە دەيكرە ١٠٠ فرانكى كارپىكراو. فرانكە كۆنەكان بەردەوامبوون لە كارپىكردن و تەنانت خەلك بە فرانكە كۆنەكە تاووتوئى نرخەكانيان دەكرد تا ئەو كاتەى گۆرپانكارى بۆ فرانكە نوئەكە بەرەبەرە جىگەى خۆى كردەو. لە كۆتايى دا، كارپىكردنى ياسايى بە فرانكە كۆنەكان لە سالى ٢٠٠٢ دا راگىرا، كاتىك فەرەنسا كەوتە بەكارھىنانى يۆرۆ. رىفۆرمەكانى كۆرياي باكوور گەر پووكەش سەيرىانبكەين پىدەچوو ھاوشىوہى ئەوہى فەرەنسا بووبى. بە ھەمانشىوہى فەرەنسا لە سالى ١٩٦٠ دا، حكومەتى كۆرياي باكوور برياريدا دوو سفر لە سەر پارەكەى لا بەرى. سەد ونى كۆن، كە پارەى كۆرياي باكوورە، دەيكرە يەك ونى نوئ. ھاوالاتىيان رىگەيان پىدرا تا پارە كۆنەكەيان بگۆرەو بەو پارە چاپكراوہ نوئەكە، ھەرچەندە دەبوايە ئەمە لەماوہى يەك حەفتەدا لەبىرى چلو دوو سال،

هەورەك لە فەرهەنسادا كرا، ئەنجامبەدرايە. دواتر فەیلەكە خراپەكار. حكومەت پايگەیاندا كە كەس ناتوانی لە ۱۰۰,۰۰۰ ۆن زیاتر بگۆڕیتەو، هەرچەندە دواتر ئەم بېرە بوو ۵۰۰,۰۰۰ ۆن. سەد هەزار ۆن لە بازاری پەش دا دەبێكردە چل دۆلاری ئەمەزیکى. لە چاوتروكانىدا حكومەت بەشیكى زۆرى سامانى تايبەتى هاوڵاتیانی كۆریای باكوورى لەبەینەرد: ئێمە نازانین ئەم بېرە بەتەواوى چەندبوو، بەلام پەنگە زۆر تر بووبی لەو پارەیهى لە لایەن حكومەتى ئەرجەنتینەو لە سالى ۲۰۰۲ زەوتكرا.

حكومەتى كۆریای باكوور حكومەتێكى دىكتاتۆرى كۆمىونیستە و دۆلى مۆلكدارى تايبەت و بازارە، بەلام كۆنترۆلكردنى بازاری پەش كارێكى زەحمەتە و بازاری پەشیش بە كاش مامەلەدەكا. بێگومان بێكى زۆر پارەى بیانی دەستاونەست دەكا بەتايبەتى پارەى چینی، بەلام زۆریەى مامەلەكان بە ۆن دەكرێن. پیفۆرمى دراو بۆ ئەو ئەنجامدرا تا سزای ئەوانە بدا كە ئەم بازارپەنهان بەكاردهێنا و ووردتریش بۆ ئەو ئەو كەسانە هێندە دەولەمەند یان دەسلەتدار نەبن تا هەپەشە لە پزێمەكە بكەن. هێشتەنەو یان بە هەزاری سەلامەت تر بوو بۆ پزێم. بازارە پەشەكان هەموو چیرۆكەكە نین. خەلك لە كۆریای باكوور پاشەكەوتەكانیان بە دراوى ۆنیش لە بانكەكان دا دادەنێن كە ژمارەیان كەم و هەموویان بانكى حكومەتن. لە ئەنجامدا، حكومەت پیفۆمى دراوى بەكارهێنا بۆ زەوتكردنى پاشەكەوتەكانى خەلك.

هەرچەندە حكومەت دەلى بازارپەشە، بەلام نۆخبەكانى كۆریای باكوور حەز لە و شتەنە دەكەن بازارپەشەكان بۆیان بەرهەدهێنن. سەركرده كیم یۆل ئیل، كۆشكىكى حەوت نەۆمى هەیه بۆ پابواردن و بار و ئامیرى كارىۆكى و سینەمايهكى بچووكى تێدايه. نەۆمى زەمینى مەلەوانگەیهكى گەورەى هەیه لەگەل ئامیرى دروستكردنى شەپۆل كە كیم حەز دەكا بۆ تەختەى خلیسكانى سەر ئاو كە ماتۆپێكى پێوهیه بەكاربهێنى. كاتیك ویلايهتە یەكگرتووەكان لە سالى ۲۰۰۶ دا ئابلقەى خستە سەر كۆریای باكوور، دەیزانى لە كوێ دا لە پزێمەكە بدا كە نازارى پێبگەیهنى. ویلايهتە یەكگرتووەكان هەناردەكردنى زیاتر لە شەش بېرگەى كەلوپەلى خۆشگوزەرانى بۆ كۆریای باكوور نایاساییكرد، لەوانە یۆت و سكوتەرى سەر ئاو و ئۆتۆمبیلی پێشبرێكى و ماتۆپ و دى قى دى پلەیهەر و تەلەفزیۆنى شاشە گەورەتر لە بیست و نۆ ئینج. چیتەر هەناردەكردنى ملبێچى

ئاوريشم و پاندانى ديزاينكراو و فەروو و جانئاي چەرم بۇ كۆرياي باكوور نەما. ئەمانەش ئەو كەلوپەلانە بوون كە كىم و نوخبەكانى حىزبى كۆمىۋنىست مەراقى كۆكردنەوھيان بوو. باسكارىك بىرى فرۆشتەكانى كۆمپانىيائى ھىنەسى فەرەنسى بەكارھىتتا بۇ مەزەندەكردنى بودجەى سالانەى كىم بۇ كرىنى كۆنياك، پىش ئابلوقەكە. ئەو بودجەيە گەيشتبوھ نىزىكەى ۸۰۰،۰۰۰ دۆلارى ئەمەرىكى.

تىگەيشتن لە بارودۇخى ھەژارتىن ناوچەكانى جىھان لە كۆتايى سەدەى بىستەم دا ئەستەمە بەبى تىگەيشتن لە سىستەمى پەھايى نوئى سەدەى بىستەم: كۆمىۋنىزىم، دىدى ماركس، سىستەمىك بوو بۇ ھىتائەئاراي خۆشگوزەرانى لە چوارچىۋەى بارودۇخىكى مرقانەتر و دوور لە نايەكسانىيەوھ. لىنن و حىزبە كۆمىۋنىستەكەى لەژىر كاريگەرى ماركس دا بوون، بەلام پراكتىزەكردنى ئەو دىدە زۆر جياواز بوو لە تىۋرىيەكە. شۆپشى بۆلشەفكى سالى ۱۹۱۷، پووداۋىكى خوينائى بوو، ھىچ پوويەكى مرقانەى نەبوو. يەكسانى بەشيك نەبوو لە ھاۋكىشەكە، چونكە يەكەم شت كە لىنن و دەستوپىۋەندەكانى كرديان برىتېبوو لە دروستكردنى نوخبەيەكى نوئى، كە بۆخۇيان بوون، لە لوتكەى حىزبە بۆلشەفكىكەدا. بەم كارەيان نەك تەنيا توخمە نا كۆمىۋنىستەكانيان كوشت و كەسانى دژى خۇيان لەناوبردن، بەلكو ئەو كۆمىۋنىستانەشيان كوشت و لەناوبرد كە ھەرەشە بوون بۇ سەر دەسەلاتەكەيان. بەلام تراژىدىيائى راستەقىنە دواتر سەرىيەلدا: يەكەمجار لە كاتى جەنگى ناوخۇدا و دواتر لە كاتى دامەزاندنى كىلگە ھەرەوھىيەكانى سەردەمى ستالېن دا، كە بوھ ھۆى كوشتنى نىزىكەى چل مىليۇن كەس. كۆمىۋنىزىمى روسيا دېندە و سەركوتكار و خوينائى بوو، بەلام دەگمەن نەبوو. ئاكامە ئابوورى و ئازارە مۆيىيەكان بە تەواۋى ھاۋشىۋەى ئەوھ بوون لە شوئىنانى تىرىش ئەنجامدران - بۇ نمونە، لە كەمبۇدىا لە سالانى ۱۹۷۰ كان دا لە سايەى حوكمى خومېر روج و لە چىن و لە كۆرياي باكووردا. لە ھەموو ئەم حالەتانەدا كۆمىۋنىزىم دىكتاتورىيەتى دېندە و پىشلىكردنى فراوانى مافى مرقى ھىتايەئاراوھ. لە پىشت ئەم مەينەتى و كوشتارەوھ، پزىمە كۆمىۋنىستەكان ھەموويان جۆرى جىساۋازى دەزگايانى چەوسىتەريان دامەزاند. دەزگا ئابوورىيەكان بە بوون يان نەبوونى بازارەكان وا دىزايان كران تا دەرەمەتەكان لە خەلك دەركىشن و لە پىگەى مافى مولكدارى نەخوازراوھو، ئەوان لە بىرى

خۆشگوزەرانى ھەژاربيان دروستکرد. لە ھالەتى سۆڧىەت دا، ھەروەك لە چاپتەرى پىنچەم دا بينيمان، سىستەمى كۆمىۆنىستى لە سەرەتادا گەشەيەكى خىترای ئەنجامدا، بەلام دواتر خاوبۆو و لە ئەنجامدا چەقىبەست. ئاكامەكان لە چىن دا لە ساىەى ھوكمى ماودا و لە كەمبۆدىا لە ساىەى ھوكمى خومىر پوچ و لە كۆرياي باكوور دا، وىرانكار تر بوون و دەزگا ئابورىيە كۆمىۆنىستەكانى ئەم وولاتانە بوونە ھۆى دارپمانى ئابورى و بۆلۆبونەوہى برسیتى.

دەزگا ئابورىيە كۆمىۆنىستەكانىش لە لاىەن دەزگايانى سىياسى چەوسىنەرەوہ پشتگىرىكران كە ھەموو دەسەلاتەكانيان لە چىنگى حىزبە كۆمىۆنىستەكان دا چىركردبۆوہ و ھىچ جۆلەوگىرىيەكيان نەخستبۆوہ سەر پىادەكردنى ئەم دەسەلاتە. ھەرچەندە ئەمانە لە پوخساردا دەزگايانى چەوسىنەرى جىاواز بوون، بەلام لە پووى كارىگەرييانەوہ لەسەر گوزەرانى خەلك ھاوشىوہى دەزگايانى چەوسىنەرى زىمبابووى و سيارا لىۆن بوون.

پاشاى پەموو

لۆكە (پەمو) نىزىكەى %٤٥ى ھەناردەكانى ئۆزبەكىستان پىكدەھىتى و بەمەش، لە و كاتەوہ وولاتەكە دواى ھەلۆەشاندنەوہى يەكىتى سۆڧىەت لە سالى ١٩٩١ دا سەربەخۆيى بەدەستھىنا، بۆتە گرىنگرتىن بەروبومى كشتوكالى. لە سەردەمى سۆڧىەتى كۆمىۆنىست دا ھەموو زەوييە كشتوكالىيەكان لە ئۆزبەكىستان دا لە ژىردەستى ٢,٠٤٨ كىلگەى دەولەتى دا بوون. ئەم كىلگانە لە دواى سالى ١٩٩١ دا ھەلۆەشىنرانەوہ و زەوييەكان دابەشكران. بەلام ئەمە ماناى ئەوہ نەبوو كە جووتياران دەياننەوانى سەربەخۆ كارىكەن. لۆكە، بۆ يەكەم سەرك و، تا ئىستاش تەنيا سەركى ھوكومەتى نوئى ئۆزبەكىستان، ئىسماعىل كەرىمۆڧ، بايەخى لە پادەبەدەرى ھەبوو. لە برى ئەوہى جووتياران لە كارەكانيان دا سەربەخۆ بن، پىنمايى دەركرەكە بۆ ديارىكردنى ئەوہى جووتياران دەيانچاند و بە چەندىشى بفرۆشن. لۆكە ھەناردەيەكى پىپايەخېبوو، بەلام جووتياران تەنيا بەشىكى كەمى نىرخى جىھانى فرۆشتنى لۆكەيان دەدرايە و باقىەكەى ھەمووى بۆ ھوكومەت بوو. كەس بەو نىرخە ئامادە نەبوو پەموو

بجپنئى، بۆيە حكومت به زۆر ئەمەى پىكرىدن. ئىستا ھەموو جووتيارىك پىيوستە %۳۵ى زەويىيەكەى تەرخانكا بۆ پەموو. ئەمەش چەندىن كىشەى دروستكر، كىشەى ئامىرەكان يەكك بوو لەوانە. لە كاتى سەربەخۆبوونى ئۆزبەكستان دا، نزيكەى %۴۰ بەروبومى پەموو بە ھۆى كۆمباينەو ەروينەدەكرا. دواى سالى ۱۹۹۱، بە لەبەرچاوكرتنى ئەو ھاندانانەى پزىمەكەى كەرىمۆف بۆ جووتيارانى دەستەبەركرد، جىگەى سەرسورمان نىيە جووتيارەكان ئامادەنەبوون ئەم ئامىرانە بكړن يان بيانپاريزن. كاتى كەرىمۆف دەركى بە كىشەكە كرد، چارەسەرىكى دۆزىيەو، لە راستىدا چارەسەرىكى ھەرزاتر لە بەكارھىنانى كۆمباين: بەكارھىنانى مندالانى قوتابخانە.

كەلوەكانى پەموو لە سەرەتاي ئەيلول دا پىدەگەن و ئامادە دەبن بۆ لىكرىدەو، لە ھەمان ئەوكاتەى مندالان دەگەرپىنەو قوتابخانە. كەرىمۆف فەرمانىدەركرد بۆ ھەموو پارىزگارەكان بۆ ديارىكردى بېرى ئەو پەموەى كە ھەريەك لە قوتابخانەكان دەبوايە بيانروايەتەو. لە سەرەتاي ئەيلول دا قوتابخانەكان خالىدەكرىن لە ۲،۷ مليون قوتابى (ژمارەى سالى ۲۰۰۶). مامۇستاكەن دەبنە پەيداكارانى كرىكار. گولناز كە دايكى دوو لەم مندالانەى، بەم شىوہە باسیدەكا:

(لە سەرەتاي ھەموو سالتىكى خويىندن دا، كە دەكاتە دەورى سەرەتاي ئەيلول، وانە ووتنەو لە پۆلەكان دا پادەگىرى و لە برى خويىندن مندالان دەنئىرىن بۆ درويىنەى پەموو. كەس داواى رەزەماندى دايكىوبابوكان ناكە. ئەو مندالانە پشوى كوتابى ھەفتەيان نىيە (لە كاتى وەرزى درويىنەى پەموو دا). ئەگەر مندالنىك لە بەر ھەر ھۆيەك بى لە مائەو مایەو، مامۇستاكەى يان چاودىرى پۆلەكەى دىتە مائەو و سەرزەنشتى دايكىوبابوكانەى دەكەن. ئەوان پلاننىك بۆ ھەريەك لە مندالانە دادەنن كە برىتيە لە درويىنەى ۲۰ تا ۶۰ كىلوگرام پەموو لە ھەر پۆزىك دا، بە پى تەمەنى مندالەكە. ئەگەر مندالنىك نەيتوانى ئەم پلانە جىبەجىبكا، ئەوا بەيانى پۆزى دواتر، لەبەردەم ھەموو پۆلەكەدا سەرزەنشتەكرى).

درويىنەى پەموو دوو مانگ دەخايەنى. مندالانى لادىكان بەختيان ھەيە چونكە ئەوان دەنئىرىنە ئەو كىلگانەى لە مائەكانيانەو نزيك و دەتوانن بە پى يان بە پاس بگەنە شويىنى كارەكانيان. ئەو مندالانەى لە دورەو دەين يان لە

ناوچە شارىيەكانەو دەين، دەبىي لە شوپىنى ھەلگرتنى كەلوپەل و كۆگاكان دا لەگەل ئامير و ئازەلەكان دا بنوون. ھىچ تەواليت و چيشخانەيەك لەو شوپىنانە دا نىيە. دەبىي مندانان خواردنى ژەمى نيوەپۆي خويان لەگەل خويان دا بەينن.

سوودمەندى سەرەكى ئەم ھەموو كارە نۆرەمليانە، نوخبە سياسىيەكەن بە سەرکردايەتى سەرۆك كەريموڤ، پاشاي ئەمرى واقىيەى ھەموو پەمووى ئۆزبەكستان. گوايە قوتابىەكان پارەيان دەدرىتتى بەرامبەر كارەكانيان، بەلام تەنيا گوايە. لە سالى ۲۰۰۶ دا، كاتيك نرخی جىھانى پەموو برىتیبوو لە ۱،۴۰ دۆلارى ئەمەريكى بۆ يەك كىلو پەموو، مندانەكان تەنيا ۰،۰۳ دۆلاريان پىدەدرا بۆ ئەو برەي دەبوايە پۆزانە بياندرىاتەو ەكە بىست تا شەست كىلو بوو. پەنگە ئىستا ۷۵٪ بەروبوەكانى پەموو لە لاين مندانەو لىبكرىتەو. لە بەھاردا، قوتابخانە بە نۆر دادەخرى بۆ پاچەكۆلە و بزاركردن و شەتل پواندن.

ئايا چۆن ئاكامەكە بەمەگەشت؟ ئۆزبەكستان، ەك كۆمارە سۆشاللىستەكانى ترى سۆفىت، دەبوايە دواى ھەرەسەپنىانى يەككىتى سۆفىت سەربەخۆيى خۆي بە دەستبەپنىايە و ئابوورى بازار و ديموكراسى پەرەپىدايە. ھەرەك لە چەندىن كۆمارى ترى سۆفىت دا ئەمە ئەو ەنەبوو كە پوویدا. سەرۆك كەريموڤ، كە پىشەى سياسى خۆي لە ناو حيزبى كۆميونىستى يەككىتى سۆفىتەى كۆن دا دەسپىكرد، لە كاتيكى گونجاودا گەشتە پۆستى سكرتيرى يەكەمى ئۆزبەكستان لە سالى ۱۹۸۹ دا، لەو دەمەدا كە دىوارى بەرلن دەپوخىنرا، توانى خۆي ەك كەسىكى ناسيۆنالىست دابىرپىتەو. بە ھاوكارى گرنگى ھىزە ئەمىنيەكان، لە سالى ۱۹۹۱ دا يەكەم ھەلپزاردنى سەرۆكايەتى لە ئۆزبەكستان دا بردەو. دواى دەسەلات گرتنەدەست كەوتە گيانى حيزبە ئۆپوزىيۆسۆنە سەربەخۆكان. بەرھەلستكاران يان خزانە بەنديخانەو يان ئاوارەى دەرەو ەبوون. مەيداي ئازاد لە ئۆزبەكستان دا نىيە و پىكخراوانى ناحكومى پىگەيان پىنادرى. سەرگوتكردى چر لە سالى ۲۰۰۵ دا گەشتە لوتكە، كاتيك ۷۵۰ و پەنگە زياترىش لە خۆپىشانەران لە لاين پۆلىس و سوپاو ە ئەندىچۆن كۆژان.

بە سوودەرگرتن لە دەسەلاتى بەسەر ھىزە ئەمىنيەكان و كۆنترۆلكردنى تەواوى مەيدىا، كەريموڤ يەكەمجار ماو ە سەرۆكايەتییەكەى لە پىگەى

پاپرسییەكەو ە بۆ پینچ سال درێژكردهوه دواتریش له سالی ۲۰۰۰ بۆ ماوهی
 حەوت سالی تر ە لەبێژرایەوه و ٪۹۱،۲ دەنگەکانی بەدەستەینا. تاکە
 پکابەرەكە ی رایگە یاند كە ئەویش دەنگیداوه بە كەریموڤ. لە ە لەبێژاردنەوهی
 سالی ۲۰۰۷ دا، كە بە گشتی ەك ە لەبێژاردنێکی ساختە درایە قەلەم، كەریموڤ
 ٪۸۸ دەنگەکانی بەدەستەینا. ە لەبێژاردنەكان لە ئۆزبەكستان دا ەاوشیوێهێ و ئەو
 ە لەبێژاردنەكان كە جۆزیف ستالین لە سەر دەمی ە پەرتی یەكێتی سۆڤیەت دا
 پێكێدەخستن. یەكێك لە ە ە لەبێژاردنەكان لە سالی ۱۹۳۷ دا ئەنجام درا و لە لایەن
 پەيامنێری نیوۆرك تایمز، ەارۆلد دینێ، رومالکرا كە ووتاریکی ە رگێراوی
 پرافدای پۆژنامە ی حیزبی كۆمیونیستی بەكارهێنا لە رومالكردهكە دا.
 ووتارەكە ی پرافدا بە مەبەستی پێشاندانی شادی و بێئۆقەرەیی كاتی
 ە لەبێژاردنەكانی یەكێتی سۆڤیەت نووسرابوو.

(نیوێشە و ەات. دوازدە ی كانونی یەكەم، رۆژی یەكەم ە لەبێژاردنی گشتی،
 یەكسان و راستە و خۆ بۆ ئەنجوومەنی بالای سۆڤیەت، كۆتاییەات. ئەنجامی
 دەنگدانەكە خەریكە رادەگەیهێرێ.)

كۆمسیۆن بە تەنیا لە ژوورەكە ی دا ماوێتەوه. بێدەنگە و گۆتێپەكان بە
 شكۆ و شەوق دەدەنەوه. لە گەرمە ی گۆیگرتن و چاوەروانی دا سەرۆکی
 كۆمسیۆن ەموو كارە فەرمییەكان تەواو دەكا بەر لە بژاردنی فۆرێمەكان - بە پێی
 لیست ووردبێنیدەكا چەند كەس مافی دەنگدانیان ەبوو و چەند كەس
 دەنگیداوه. و ئەنجامەكەش سەد لە سەد، سەد لە سەد! چ ە لەبێژاردنێك و لە
 چ وولاتێك دا و بۆ چ پالئێوراوتێك بە پێرەوه چونی سەد لە سەد ە ەهێ؟

كاری سەرەكی ئێستا دەستپێدەكا. سەرۆك بە شادییەوه مۆری سەر
 سندوقەكان دەپشكنێ. دوا ی ئەویش ئەندامانی كۆمسیۆنیش دەیانپشكنن.
 مۆرەكان دەسكارینەكراون و لێدەكرێنەوه.. سندوقەكان دەكرێنەوه.

بێدەنگییە. ئەوان، چاودێران و راپەرێنەرانی ە لەبێژاردن بە جدی و
 گۆتێرایەتیەوه دادەنیشن.

ئێستاش كاتی كێدەوهی زەرەفەكانە. سێ ئەندامی كۆمسیۆن مەست
 دەگرنە دەست، سەرۆك ەلەدەستێ. ئەوانە ی دەنگەكان تۆمار دەكەن،
 پەراوەكانیان ئامادە یە. یەكەم زەرف دەكرێتەوه. ەموو چاوەكان دەروانە
 ئەو زەرفە. سەرۆك دوو فۆرم دەردەهێنێ - سێ (بۆ پالئێوراوی سۆڤیەتی

يەككىتە (و شىن) (بۇ سۆھبەتتە تەۋەكان) و بە دەنگى بەرزو بە پوونى دەخوئىتتە ۋە "ھارپى ستالېن"

يەكسەر بىدەنگىيە دەشكىتتىرى. ھەر ھەمو ئەوانەى لە ژوورەكە دان راستدەبنە ۋە بە شادى و بە لىزمە دەكە ونە چەپلەلىدان بۇ يەكەم قورمى دەنگدانى يەكەم ھەلبىزاردنى گىشتى نەتتى لە سايەى دەستوورى ستالېنى دا. قورمىكە كە ناۋى دامە زىننەرى دەستوورەكەى لەسەر تۆماركراۋە.

ئەم مەزاجە، چاۋەپوانى كاتى ھەلبىزاردنە ۋەى كە رىمۇڧ دىننە بەرچاۋ، كە ۋەك قوتابىيەكى گۆپرايەلى ستالېن دەردەكە ۋى ئەۋەندەى پەيوەندى بە سەركوتكردن و كۆنترۆلى سىياسىيە ۋە ھەبى و پىندەچى جۆرە ھەلبىزاردنىك ئەنجامىدا كە لەگەل ئەۋانەى ستالېن دا لەسورىالىزم دا پىكابەربىن.

لە سايەى كە رىمۇڧ دا ئۆزبەكىستان بۆتە ۋولاتىكى خاۋەن دەزگايانى سىياسى و ئابۋورى يەكجار چەۋسەتتە. ھەزارىشە. رەنگە يەك لەسەر سىي دانىشتوان لە ھەزارى دا بىزىن و تىكپراى داھاتى سالانە نىزىكەى ۱۰۰۰ دۆلارى ئەمەرىكىيە. ھەمو نىشاندە رەكانى پەرەپىدان خراپ نىن. بە پىي داتاي بانكى جىھانى، تۆمارى چوونە قوتابخانە ٪۱۰۰ ... باشە، بەلام رەنگە تەنیا لە ۋەرزى درۋىنەى پەموودا نەبى. خۆپندەۋارى لە ئاستىكى بەرزدايە، ھەرچەندە جگە لە كۆنترۆلكردنى ھەمو مىدىا، پىم كىتەكان قەدەخەدەكا و چاۋدىرى ئىنتەرنىت دەكا. لە كاتىك دا زۆربەى خەلك پۆزانە تەنیا چەند سىتتىكى كەمىان پىدەدرى بۇ چىنىنى پەموو، خىزانەكەى كە رىمۇڧ و كادىرە كۆمىۋنىستە كۆنەكان كە دواى سالى ۱۹۸۹ ۋەك نوخەى نوئى ئابۋورى و سىياسى ئۆزبەكىستان خۇيان پىكخستەۋە، يەكجار دەۋلەمەندىبون.

بەرزەۋەندىيە ئابۋورىيەكانى خىزانى كە رىمۇڧ لە لايەن گۆلنۆراى كچى كە رىمۇڧ ۋە بەپىۋە دەبىزىن كە چاۋەپىدەكرى ۋەك سەروك جىگەى باۋكى بگىتەۋە. لە ۋولاتىكى ھىندە ناشەفاف و نەتتىپارىز دا، كەس نازانى بىنەمالەى كە رىمۇڧ كۆنترۆلى چى دەكەن و چەند پارەيان دەستدەكە ۋى، بەلام ئەزموونى كۆمپانىيائى ئىنتەرسپانى ئەمەرىكى ئەۋە دەردەخا كە لە ماۋەى بىست سالى پابۋوردودا چى لە ئابۋورى ئۆزبەك دا پوۋىداۋە. پەمو تەنیا بەروبومى كشتوكالى نىيە، ھەندىك ناۋچەى ۋلات شوئىنى نمونەبىن بۇ بۇ چاندنى چا. بۆيە ئىنتەرسپان بىريارىدا لە ۋەبۋارەدا ۋەبەرھىتان بكا. تا سالى ۲۰۰۵،

ئىنتەرسپان بۈە خاۋەنى ۳۰٪ بازاپى ناوخۆى چا، بەلام دواتر توۋشى كېشە بوو. گولتۇرا ئەو بېۋايەى لا دروستبۈۈ كە پېشەسازى چا لە پۈۈى ئابۈۈرىيەۋە داھاتۈۈيەكى باشى دەبى. ھەرزوۈ دۋاى ئەۋە فەرمانبەرانى ناوخۆى ئىنتەرسپان توۋشى گرتن و لېدان و ئەشكەنجەدان بوون. مەھال بوولەو كەشەدا بەردەۋامى بە كارەكان بدې و لە ئابى سالى ۲۰۰۶ دا كۆمپانىيەكە ئۆزبەكىستانى بەجېھېشت. ھەموۈ ئەۋكەلۈپەل و ئامېر و مولكانەى ھى كۆمپانىيەكە بوون لە لايەن پارىزەرانى بەرژەندىيەكانى بنەمالەى كەرىمۇف لە بۈۈرى بازىرگانى چا دا دەستيان بەسەردا گىرا و ئەۋ بنەمالەيە بوونە خاۋەنى ۶۷٪ بازاپى چا، لە كاتېك دا دوو سال لەۋەبەر خاۋەنى تەنيا ۲٪ بازاپەكە بوون.

لە زۆر پۈۈۋە، ئۆزبەكىستان ۋەك پاشماۋەيەكى پابوردو، سەردەمېكى لە بېرگراۋايە. ۋولانتېكە لە ژېر-ھۈكىمى پەھى تەنيا خېزانېك و دەستۈپتۈۋەندەكانى دەۋريان و ئابۈۈرىيەكى پىشتەستۈۈ بە كارى زۆرەملى. لە راستىدا كارى زۆرەملى بە مندالان، دا دەنالىنى. ئەمە بەشېكە لە مۇزايكى ئەۋ كۆمەلگايەنى لە سايەى دەزگايانى چەۋسېنەردا شىكستەھېتن و بەداخەۋە لېكچۈۈنى زۆرى ھەيە لەگەل كۆمارە سۆشاليستەكانى پېشۈۈى سۆفېت دا، ھەر لە ئەرمېنىيە ۋە تا ئازىبايجان و كىرگىستان و تاجىكىستان و ئەۋەمان بېردەخاتەۋە كە تەنانت لە سەدەى بېست و يەكەمىش دا دەزگايانى ئابۈۈرى و سىياسى چەۋسېنەر دەتۈۈن شىۋازى دېندانەى بېشەرم پەپېرەۋېكەن.

ھېشتەۋەى مەيدانى گەمە بە لېژى

سالانى نەۋەدەكان سەردەمى چاكسازى بوولە مىسردا. لەۋكاتەۋە كە كۆدېتايەكى سەربازى، پاشايەتى لە سالى ۱۹۵۴ دا لەسەردەسەلات لاپرد، مىسر ۋەك كۆمەلگايەكى نېمچە سۆشاليستى بەرپۈۋەبراۋو كە ھۈكۈمەت پۆلى ناۋەندى ھەبوولە بەرپۈۋەبردنى ئابۈۈرى دا. چەندىن كەرتى ئابۈۈرى لە لايەن كۆمپانىيەكانى دەۋلەتەۋە كۆنترۆلكرابوون. بە تېپەرپۈۈنى كات بانگەشەى سۆشاليلىزم كالبۈۋە و بازاپەكان كرانەۋە و كەرتى تاييەت پەرەيسەند، بەلام

ئەمانە بازاپى كراۋە نەبوون، بەلكو بازارپىك بوون لە لايەن دەولەت و ژمارەيەكى كەم لە بزنسمانانى لايەنگرى حيزىي نىشتمانى ديموكراسى (NDP) يەو كۆنترۆلكرابوون، ئەو حيزبە سياسىيەي لە لايەن سەرۆك ئەنۋەر سادات لە سالى ۱۹۷۸ دا دامەزرا. لە سەردەمى حكومەتەكى موبارەك دا تا دەهات بزنسمانەكان زياتر تىكەلى حيزب دەبوون و حيزبىش زياتر تىكەلى ئەوان دەبوو. موبارەك كە لە سالى ۱۹۸۱ دا دواى تىرۆركردنى ئەنۋەر سادات بۈە سەرۆك، لەگەل (NDP) حوكمىكرت تا لە پىگەي ناپەزايى جەماوەر و سوپاۋە لە شوباتى سالى ۲۰۱۱ دا لە دەسەلات دوورخرايەو، ھەرەك لە پىشەكەيەكەدا باسمانكرد.

كەسانى سەرەكى خاۋەن بزنس لە پۆستى گەورەي حكومەت دا و لەو بوارانەدا كە پەيوەندى نزيكان لەگەل بەرزەوەندىيە ئابورىيەكانيان دا ھەبوو، دامەزرا. پەشيد مەمەد پەشيد سەرۆكى پىشۋوى يونىليقەر ئەمىت _AMET (Middle East and Turkey, African) بۈە ۋەزىرى پىشەسازى و بازىرگانى دەرەو، موحەمەد زوھەير ۋەحيد جرانە، خاۋەن و بەرپۆەبەرى جىبەجىكارى يەكەك لە گەورەترىن كۆمپانىاكانى مىسر، بۈە ۋەزىرى گەشتوگوزار، ئەمىن ئەحمەد موحەمەد عوسمان ئەبازا، دامەزىنەرى كۆمپانىيە بازىرگانى پەموو، گەورەترىن كۆمپانىيە ھەناردەكردنى پەموو لە مىسردا، بۈە ۋەزىرى كشتوكال.

لە چەندىن كەرتى ئابورى دا، بزنسمانەكان حكومەتيان پارىكرد بۆ سنوورداركردنى بەشدارىكردن لەو كەرتانەدا لە پىگەي پىنمايى دەولەتەو. لەم كەرتانەش كەرتى مېدىا و ئاسن و پۆلا و پىشەسازى ئۆتۆمبىل و خواردنەو كھولپىيەكان و چىمەنتۆ. ھەريەك لەم كەرتانە لە چەند دەستىكى كەم دا چىركرابۋە لەگەل دانانى كۆسپ لەبەردەم ھاتن ناوەو بە مەبەستى پاراستنى ئەو بزنسمان و كۆمپانىيانەي خاۋەن پەيوەندى سياسى بوون. بزنسمانە گەورەكانى نزيكى پزىم، ۋەك ئەحمەد عىز (ئاسن و پۆلا) بىنەمالەي سوئىرس (مەلتىمېدىا و خواردنەو كھولپىيەكان و گواستەو تىلىكۆمىيونىكەيشن) و موحەمەد نەسىر (خواردنەو كھولپىيەكان و تىلىكۆمىيونىكەيشن)، نەك تەنبا لە لايەن دەولەتەو پارىزان، بەلكو گرىبەست و قەرزى گەورەي بانكيان پىدرا بەبى دانانى ھىچ بارمەتەيەك لە بەرامبەر قەرزەكانيان دا. ئەحمەد عىز سەرۆكى

كۆمپانىيى پۇللى عىز، گەرەتتىن كۆمپانىيى پىشەسازى پۇللا لە وللات دا و بەرھەمھىنەرى ۷۰٪ پۇللى مىسر و لە ھەمانكات دا ئەندامىكى پاىەبەرزى حىزبى (NDP) و سەرۋكى كۆمىتە پلاندانان و بودجەى ئەنجومەنى گەل و ھاوکارىكى نىزىكى جەمال موبارەك، يەككىك لە كۆرەكانى سەرۋك موبارەك، بوو. ئامانجى چاكسازىيە ئابورىيەكانى سالانى نەوئەدەكان كە لە لايەن دەزگا دارايىيە نىئودەولەتى و ئابورىناسەكانەو پىشنىيازكرا، برىتېبوو لە كردنەوئەى بازارپەكان و كەمكردنەوئەى پۇللى دەولەت لە ئابورى دا. كۆلەكەيەكى سەرەكى ئەم جۆرە چاكسازىيەنە لە ھەموو شوئىننىك دا برىتېيە لە بەتايىبەتكردنى ئەو مولكومالەى حكومت خاوەنيانە. بەتايىبەتكردن لە مەكسىك دا لە جىياتى زىادكردنى پكا بەرى، مۆتۆپۇللى دەولەتى گۆپى بۇ مۆتۆپۇللى تايىبەت و لەم پىرۆسەيەشدا ئەو بىزنسمانانە دەولەمەندىبوون كە خاوەن پەيۋەندى سىياسى بوون، وەك كارلۇس سلىم. كوتومت ھەمانشت لە مىسر پوويدا. كەسانى خاوەن بىزنسى نىزىكى پزىم توانىيان بە قورسى كارىكەنە سەر جىبەجىكردنى پىرۆگرامى بەتايىبەتكردن بۇ ئەوئەى لە بەرژەوئەندى نوخبە دەولەمەندەكەى بىزنس كە لە مىسر پىيان دەلئىن (خوتەكان) ئەنجامبەردى. لەو كاتەوئە بەتايىبەتكردن دەستېپىكرد، ئابورى وللات لە لايەن سى و دوو لەو حووتانەوئە كۆنترۆلكرا.

يەككىك لەو حووتانە ئەحمەد زەيات بوو، سەرۋكى گروپى كۆمپانىياكانى لوكسۇر. لە سالى ۱۹۹۶ دا حكومت بىيارىدا كۆمپانىيى خواردنەوئە كھولىيەكانى ئەلئەھرام (ABC) بەتايىبەت بكا كە خاوەن مۆتۆپۇللى دروستكردنى بىرە بوو لە مىسر. ئۆفەرئىك لە لايەن كۆنسۇرتىۋمىكى كۆمپانىيى بوارى دارايى مىسر پىشكەشكرا بە سەرۋكايەتى فەرىد سەعد كە وەبەرھىنرىكى بوارى خانووبەرە بوو، لەگەل يەكەم كۆمپانىيى قىنچەر كاپىتالى مىسرى كە لە سالى ۱۹۹۵ دا لە مىسر دامەزرايوو. فوئاد سولتان، وەزىرى پىشۋوى گەشتوگوزار و موخەمەد نەسىر و موخەمەد پەجەب، كە بىزنسمانىكى تىرى نوخبە بوو، لە كۆنسۇرتىۋمەكەدا بەشدار بوون. ئەم گروپە خاوەن پەيۋەندى بەھىز بوون، بەلام پەيۋەندىيەكەيان بە پادەى پىۋىست بەھىز نەبوو. ئۆفەرەكەيان كە بىرى ۴۰۰ مىلئون پاۋەندى مىسرى بوو بە بىيانووى ئەوئەى نۆد نزم بوو، پەتكرايەوئە. زەيات پەيۋەندى بەھىزتىرى ھەبوو. ئەو پارەى پىۋىستى

بۇ كرىنى (ABC) نەبو، بۆيە رېگايەكى زىرەكانەى ھاوشىۋەى ئەوھى كارلۇس سلىمى دۆزىيەوھ. پىشكەكانى ABC بۇ يەكەمجار لە بۆرسەى لەندەن دا خراڭەپو بۇ فروشتىن و گروپى لوكسۇر ۷۴,۹% ى پىشكەكانى كرى بە نرخی ۶۸,۵ پاوھەندى مىسرى بۇ ھەر پىشكىك. سى مانگ دواتر پىشكەكان كراڭە دوو كەرتەوھ و گروپى لوكسۇر توانى ھەموويان بە نرخی ۵۲,۵ پاوھەندى بۇ ھەر پىشكىك بفروشتى، بەمەش ۳۶% قازانجى دەستكەوت و زەيات توانى مانگىك دواتر بەم قازانجە پارەى كرىنى ABC بىدا كە ۲۳۱ مىيۇن پاوھەندى بوو. لەو كاتەدا، ABC سالانە نىكەى ۴۱,۳ مىيۇن پاوھەندى مىسرى قازانجەكرد و يەدەكى كاشى كۆمپانىيەكە برىتيىوو لە ۹۳ مىيۇن پاوھەندى مىسرى. زۆر ھەزەن دەستىكەوت. لە سالى ۱۹۹۹ ABC تازە بەتايىبەتكراو مۆنۆپۆلىيەكەى فراوانكرد لە بىرەوھ بۇ شەراب لە رېگەى كرىنى كۆمپانىيەى نىشتەمانى بەتايىبەتكراوى خاوەن مۆنۆپۆلى لە بواری شەراب دا كە كۆمپانىيەى جىناكلىس بوو. جىناكلىس كۆمپانىيەكەى زۆر قازانجەيتنەر بوو، بەھزى ئەو گومرگە زۆرەى كە ۳,۰۰۰% بوو خرابوھ سەر شەرابى ھاوردەكراو قازانجى زۆرى دەكرد و ئەوھى دەيفروشت ۷۰% قازانجىوو. لە سالى ۲۰۰۲ دا مۆنۆپۆلىيەكە جارىكتر دەستاوودەستىكرد، كاتىك زەيات ABC فروشت بە ھايەكن بە ۱,۳ مىليارد پاوھەندى مىسرى. لە سەدا پىنچ سەدو شەست و سى قازانج لە ماوھى پىنچ سال دا.

موھەمد نەسىر ھەمىشە لەبەرى دۇراوان نەبوو. لە سالى ۱۹۹۳ دا ئەو كۆمپانىيەى ئەلنەسرى بوتل پرکردنەوھى كرى كە مافى مۆنۆپۆلى ھەبوو بۇ پرکردنەوھ و فروشتىنى كۆكا كۆلا لە مىسر. پەيوھەندى نەسىر لەگەل وەزىرى كەرتى بزنسى گشتى ئەو كاتەدا عاتف عابد رېگاي بۇ خۆشكرد كرىنەكە بە پكابەرىيەكى كەمەوھ ئەنجامبىدا. دواى دوو سال نەسىر كۆمپانىيەكەى فروشت بە سى ئەوھەندەى نرخی كرىنەكە. نموونەيەكى تر برىتيىوو لە ھەولدان بۇ پاكىشەنى كەرتى تايىبەت بۇ ناو پىشەسازى سىنەماى دەولەت. دىسانەوھ پەيوھەندىيە سىياسىيەكان بوونە ھۆى ئەوھى تەنيا دوو بىنەمالە رېگايان پىتېدىرئ ئۇفەر پىشكەشېكەن و سىنەماكان ئىشېپېكەن – يەككە لەمانە بىنەمالەى سوئرس بوو.

مىسر ئەمرو نەتەوھەيەكى ھەزارە – ھىندەى ئەو وولاتانە ھەزار نىيە كە

دەكەونە باشووری بیابانی ئەفریقی یەو، بەلام تا ئیستاش ولاتیكە كە ٤٠٪ دانیشتونانی زۆر هەژان و لەسەر كەمتر لە دوو دۆلار لە پۆژیک دا دەژین. سەیرە، هەروەك پێشوو تر بینیمان، میسری سەدە ی تۆز دە یەم شوینی هەولێکی لە سەرەتادا سەرکەوتوو بوو بۆ گۆرانیکاری دەزگایی و نوێکردنەو ی ئابووری لە سەردەمی موحەمەد علی دا كە توانی ماوێەك گەشەکردنی ئابووری لە سایە ی دەزگایانی چەوسینەردا بەینیتە ئاراو ه پێش ئەو ی بخریتە سەر ئیمپراتۆریەتی بەریتانی. لە سەردەمی كۆلۆنیالی بەریتانی دا كۆمەلێك دەزگایانی چەوسینەر سەریانەلدا و لە لایەن سوپاوه دوا ی سالی ١٩٥٤ بەردەوامییان پێدرا. هەندیک گەشەکردنی ئابووری و وەبەرھێنان لە پەرەوێدەدا كرا، بەلام زۆرینە ی دانیشتوان، دەر فەتی ئابووری كە میان هەبوو، لە كاتیك دا نوخبە تازەكە دەیان توانی سود لە پە یو هندییەكانیان لەگەل حكومت دا وەر بگرن.

ئەم دەزگا ئابوورییە چەوسینەرانی دیسانەو لە لایەن دەزگایانی سیاسی چەوسینەر پشتگیریکران. سەرۆك موبارەك پلانیدانا بۆ دامەزراندنی حوكمی بنەمالەیی و جەمالی كۆپی هێنایەپێش تا جێگە ی بگرتیتەو. پلانەكە ی بەهۆی دارمانی پزێمە چەوسینەرەكە ی لە سەرەتای سالی ٢٠١١ دا شكستیھێنا لە ئەنجامی ناپەرەزایی و خۆپیشاناندانی فراوانی خەلك لەكاتی، ئەو ی پێیدەوتری بەھاری عەرەبی دا. لەو ماوێەدا كە ناسر سەرۆك بوو، هەندیک شیوازی كراوێ دەزگایانی ئابووری هەبوون و دەولەت سیستەمی پەرەوێدە ی كردەو و هەندیک دەر فەتی پەخساند كە پزێمەكە ی پێشوو ی فاروق پاشا نە یكردبوو. بەلام ئەمە نمونە یەكی لێكدانی ناجیگیر ی دەزگایانی سیاسی چەوسینەر بوو لەگەل كرانیو ی دەزگایانی ئابووری دا.

ئاكامی حەتمی كە لە سەردەمی موبارەك دا سەریھەلدا بریتی بوو لەو ی كە دەزگا ئابوورییەكان بوونە دەزگایانی چەوسینەر تر كە ئەمەش پەنگدانەو ی دابەشکردنی دەسەلات بوو لە ناو كۆمەلگادا. لە هەندیک پەرەوێدە بەھاری عەرەبی كاردانەو بوو بەرامبەر بەمە. ئەمەش نەك تەنیا لە میسر بەلكو بۆ تونسیش راستە. سی دە یە لە گەشەکردنی ئابووری لە سایە ی دەزگایانی سیاسی چەوسینەردا پیچەوانە بۆو كاتیك بن علی و بنەمالەكە ی دەستیانكرد بە بەكارھێنانی زیاتری ئابووری بۆ بەرژەو هندی خۆیان.

بۆچی نەتەوان شکستدەھینن؟

نەتەوان لە پووی ئابوورییەو شکستدەھینن بەھۆی دەزگایانی ئابووری چەوسیتەنەرەو. ئەم دەزگایانە وولاتانی ھەزار بە ھەزاری دەھیتلنەرەو و نایەلن ئەو وولاتانە بکەونە سەر ڕێگای گەشەکردنی ئابووری. ئەمە لە ئەفریقای ئەمەریکا، ئەندیک جینگای وەک زیمبابووی و سیارا لیۆن، لە ئەمەریکای باشوور لە وولاتانی وەک کۆلۆمبیا و ئەرچەنتین، لە ئاسیا لە وولاتانی وەک باکووری کۆریا و ئۆزبەکستان، لە پۆژمەلاتی ناوەرپاست لە وولاتانی وەک میسریش ھەر وایە. جیاوازی بەرچاو لەنیوان ئەم وولاتانەدا ھەیە. ھەندیکیان لە ناوچەی مەداری گەرمدان و ھەندیک لە ناوچە فێنکەکاندان و ھەندیک لەم وولاتانە کۆلۆنی بەریتانیا بوون و ئەوانی تر کۆلۆنی یابان و ئیسپانیا و پوسیا بوون. ئەم وولاتانە زمان و کەلتور و مێژووی زۆر جیاوازیان ھەیە. لە ھەموو ئەم حالەتانەدا بناخەی ئەم دەزگایانە بریتییە لە نوخبەیک کە دەزگا ئابوورییەکان بەشیوەیک دیزاین دەکەن بۆ ئەوێ خۆیان دەولەمەندبکەن و درێژە بەدەسلاتیان بدەن لەسەر حسابی زۆربەی ھەرە زۆری خەلکی ناو کۆمەلگا. مێژوو و پێکھاتەی کۆمەلایەتی وولاتەکان دەبنە ھۆی جیاوازی لە سروشتی نوخبەیک و ووردەکارییەکانی دەزگا چەوسیتەنەرەکان دا، بەلام ھۆکاری ئەوێ کە بۆچی ئەم دەزگا چەوسیتەنەرە بەردەوامدەبن ھەمیشە پەیوەندی بە بازەنی ناھەموارییەو ھەیە و کاریگەری ئەم دەزگایانە لە پووی ھەزارکردنی ھاوڵاتیانیانەو ھەمیشە ھاوشتیوەیک - تەنانت ئەگەر خەستی ئەو کاریگەرییە جیاوازی ھەبێ.

بۆ نموونە، لە زیمبابووی دا، نوخبەیک پێکھاتووە لە پۆبەرت مۆگابی و کرۆکی PF - ZANU، کە لە پیزی پێشەوێ خەباتی دژە کۆلۆنیالی دا بوون لە سالانی ۱۹۷۰ کان دا. لە باکووری کۆریا، ئەو نوخبەیک بریتییە لە تاقمێک لە دەوری کیم یۆنگ ئیل و حیزبی کۆمیونیست. لە ئۆزبەکستان بریتییە لە سەرۆک ئیسماعیل کەریموڤ و بنەمالەکە و دەستوپێوەندەکانی سەردەمی یەکییتی سۆڤیەت. بێگومان ئەم گروپانە زۆر لە یەکتەر جیاوازن و ئەم جیاوازیانە، لەگەڵ ئەو سیاسەت و ئابووریانە ئەمانە حوکمیدەکەن، مانای ئەوێ کە ئەو شتێوازە تایبەتە دەزگا ئابوورییەکان پەیرەویدەکەن جیاوازدەبێ. بۆ نموونە،

لەبەر ئەوەی کۆریای باکور لە پێگەی شۆپشیکی کۆمیونیستییه و دامەزرا،
 حوکمی یەک حیزبی، حیزبی کۆمیونیست وەک مۆدێلی سیاسی پەڕە و دەکا.
 ھەرچەندە مۆگابی بانگهێشتی سوپای کۆریای باکووری کرد بۆ زیمبابووی لە
 سالانی ۱۹۸۰ کان دا بۆ قەلاچۆکردنی نەیارەکانی لە ماتابیل لاند، ئەم شیوە
 مۆدێلە بۆ دەزگایانی سیاسی چەوسینەر لە زیمبابووی دا شیواو نییە. لە جیاتی
 ئەمە، لەبەر ئەوەی لە ئەنجامی خەباتی دژە کۆلۆنیالی دا دەسەلاتی
 گرتە دەست، دەبێ مۆگابی حوکمەکی لە دووتویی ھەلبژاردنەکان دا
 بپێچیتەو، ھەرچەندە توانی بۆ ماوەیەک دەولەتی تاک حیزبی لە ژێر پەردە
 دەستووردا پێکبھێنێ.

بە پێچەوانەو، کۆلۆمبیا میژوویەکی درێژی لە ئەنجامدانی ھەلبژاردن دا
 ھەیە کە لە پووی میژووییەو دروستبوو بۆ بەشکردنی دەسەلات لە نێوان
 حیزبی لیبرال و کۆنزیترفەتیف دا دواي سەرەخۆبوون لە ئیسپانیا. تەنیا
 سروشتی نوخبەکان جیاوازی نین، بەلکە ژمارەشیان جیاوازی. لە ئۆزبەکیستان،
 کە ریمۆف توانی دەستبەگرتن بەسەر پاشماوەکانی یەکییتی سۆڤیەت دا کە
 ئامرازی بەھیزی دایە بۆ سەرکوتکردن و کوشتنی نوخبە ئەلتێرنەتیڤەکان. لە
 کۆلۆمبیا، نەبوونی دەسەلاتی حوکمەتی ناوەندی لە ھەندیک ناوچە وولات دا
 بە شیوەیەکی سروشتی بوو ھۆی دروستبوونی نوخبەییەکی زۆر پەرتەوازی تر –
 لە راستیدا، ئەم پەرتەوازییە بە ئەندازەیکە کە ھەندیکار یەکتەر دەکوژن.
 لەگەڵ ھەموو ئەمانەش دا و سەرەپای بوونی ئەم نوخبە و دەزگا سیاسییە
 جیاوازانە، ئەم دەزگایانە زۆرجار دەتوانن دەسەلاتی ئەو نوخبەییە بەھیز بکەن
 و بەرھەمبھێننەو کە دروستیکردوون. بەلام ھەندیکار ئەو ناکوکییە
 ناوخییەیی ئەم دەزگایانە دروستیدەکەن دەبنەھۆی پوختنی دەولەت، ھەرەک
 لە سیارا لیۆن دا پرویدا.

ھەرەک میژووی جیاوازی پێکھاتەیی کۆمەلایەتی جیاوازی دەبنە ھۆی ئەوەی
 کە ناسنامەیی نوخبەکان و ووردەکارییەکانی دەزگایانی سیاسی چەوسینەر
 جیاوازی بن، بە ھەمانشیوە ووردەکارییەکانی دەزگایانی ئابووری چەوسینەر کە
 نوخبەکان دروستیان دەکەن جیاوازی. لە کۆریای باکور دا، ئامرازەکانی
 چەوسانەو لە جانتا کۆمیونیستییە کە دا بە میرات مابوونەو: ھەلوەشانەو
 مولگداری تاییەت و بەرپۆھەردنی کێلگەکان و پێشەسازی لە لایەن دەولەتەو.

له میسر، بارودوخه که زور هاوشتیوه بوو له سایه ی ئه و پژیته
سۆشیالیستییه ناسراوه ی له لایه ن ناسره وه دوای سالی ۱۹۵۲ دامه زرا. ناسر
لایه نگری یه کیتی سؤقیه ت بوو له جهنگی ساردا و وه به رهتانه بیانییه کانی
وهک که نالی سویس که هی به ریتانیا بوو زه وتکرد و به شی هره زوری ئابووری
وولاتی خۆمالیکرد. به هرحال، بارودوخه که له میسری سالانی ۱۹۵۰ کان و ۱۹۶۰
کان دا زور جیاواز بوو له بارودوخی کۆریای باکوور له سالانی ۱۹۴۰ کان دا. زور
ئاسانتر بوو بۆ کۆریای باکوور ئابوورییه کی شیوه کۆمیونیستی پادیکال
دابمه زرین، چونکه توانیان مولکومالی کۆنی یابان له کۆریادا زه وتبکه ن و
له سه ربنه مای مۆدیلی ئابووری شۆرشی چین ئابووری خۆیان دابمه زرین.

به پێچه وانه وه، شۆرشی میسر زیاتر کۆدیته که بوو له لایه ن گروپیک
له ئه فسه رانی سه ربازییه وه. کاتیک میسر له جهنگی ساردا سه نگه ری گۆپی و
بوو لایه نگری پۆژئاوا، تا پاده یهک ئاسان و له هه مانکاتیشدا دهرفه تیکی
هه لپه رستانه بوو بۆ سوپای میسر بۆ ئه وه ی خۆی له ئابوورییه کی فه رمانده یی
ناوه ندیییه وه بگۆپی بۆ کاپیتالیزمیکی ده سکه لای خۆی وهک پێگایهک بۆ
چه وساندنه وه. ته نانته به م شیوه یه ش، ئه دای ئابووری باشتری میسر به
به راوورد له گه ل کۆریای باکوور دا ئه نجامی سروشتی ده زگایانی که متر
چه وستیانه ی میسر بوو. یه کتیک له وانه به نه بوونی کۆنترۆلی ره قی شیوه ی
حیزبی کۆمیونیستی کۆریای باکوور، پێویست بوو پژیته میسر دانیشته وانه که ی
به شیوه یهک پارێکا که پژیته کۆریای باکوور ئه وه ناکا. هۆکاریکی تر ئه وه بوو
که ته نانته کاپیتالیزمی ده سکه لا هه ندیک هاندان بۆ وه به رهتانه دروستده کا،
به لایه نیکه مه وه له لایه ن ئه وانه وه که دۆستی پژیته که ن، له کۆریای باکوور دا
بوونی نه بوو.

هه رچه نده ئه م وورده کاریبانه هه موویان گرنگن و جینگه ی بایه خن، به لام
وانه گرنگه کان له وینه گه ره که دایه، که ئه وه دهرده خه ن له هه ریهک له م
حاله تانه دا، ده زگایانی سیاسی چه وستیانه ده زگایانی ئابووری چه وستیانه ریان
دروستکردوه و سامان وده سه لاتیان گواسته ته وه بۆ نوخبه.

خه ستی چه وساندنه وه له م وولاته جیاوازانده بیگومان له وولاتیکه وه بۆ
یه کتیک تر ده گۆپی و ئاکامی گرنگی بۆ خۆشگوزهرانی هه یه. بۆ نمونه، له
ئه رجه نتین، ده ستوور و هه لبژاردنه دیموکراسییه کان وهک پێویست کارناکه ن بۆ

برهوپيځندانی پلورهلېزم، بهلام لهوانهۍ كۆلومبېا باشتړ كاردكهـن. بهلايهـنېكهـمهـوه له ئهـرجهـنتېن دا دهـولـت مۆتوپۆلى زهـبروزهـنگى كـردوه. تا پادهـيك وهـك ئاكامېكى ئهـمه داهاتى تاك له ئهـرجهـنتېن دوو هېندهـى داهاتى تاكه له كۆلومبېا. دهـزگا سىاسىيـهـكانى هـردوو وولاتـكهـ كارى زؤر باشتړ دهـكـن بؤ جـلـهـوگىرى نوخـبهـكان به بهـراورد لهـگـل زېمبابؤى و سيارا لىؤن دا و له ئهـنجامى ئهـمهـش دا زېمبابؤى و سيارا لىؤن زؤر هـهـزارتـرن له ئهـرجهـنتېن و كۆلومبېا.

بازنهـى ناـهـموارى ئهـوهـش دهـگـهـيـنـى كه تـهـنـانـهـت كـاتـېـك دهـزگـايـانـى چهـوسـتـنـهـر دهـبنـه هؤى شـكـسـتـهـيـنـانـى دهـولـت، هـهـورهـك سيارا لىؤن و زېمبابؤى، ئهـمه بهـشـيـوهـيـهـكى يهـكـلاكار كۆتايى به حوكمى ئهـو دهـزگـايـانـه ناـهـيـنـى. پيـشـتـر بېنـيـمان كه جـهـنـگى ناوخؤ و شؤپش، كه پـهـنـگـه له كاتى وهـرچهـرخـانه مـيـژوويـيـهـكان دا پووبدهـن، مـهـرج نـيـيـه گؤپـانـكارى دهـزگـايـى لهـگـل خؤيان دا بهيـنـن. پووداوهـكان له سيارا لىؤن لهـو كـاتـهـوه كه جـهـنـگى ناوخؤ له سالى ۲۰۰۲ دا كۆتاييهاـتـوه بهـزىندوويى ئهـم ئهـگـره پووندهـكهـنهـوه.

له سالى ۲۰۰۷ دا، له هـلـبـژاردينـكى ديموكراسى دا، حيزبه كؤنهـكهـى سىاكا ستيقنس، APC، دهـسـلـاتى گـرتـهـوهـدهـست. هـهـرچهـنـده ئيـرنـيـست بهـى كؤرؤما، ئهـو پياوهـى هـلـبـژاردينـه سـهـرؤكاـيـهـتـيـيـهـكهـى بردهـوه، هـيـچ پـهـيـوهـنـديـيـهـكى به حكومهـتـه كؤنهـكانى APC نهـبوو، بهـلام زؤرـبهـى ئهـنـداـمانى كـاـبـيـنهـكهـى پـهـيـوهـنـديـان هـهـبوو. دوو له كوپـهـكانى ستيقنس، بؤكارى و جـهـنـگـو تـهـنـانـهـت كرانه بالؤيز له ويلايهـتـه يهـكـگـرتـوهـكان و ئهـلـمانـيا. له جـهـوهـردا ئهـمه شـيـوازيـكى زياتـر ناـجـيـگـيـرى ئهـوهـيـه له كۆلومبېا دا بېنـيـمان. له كۆلومبېا نهـبوونى دهـسـلـاتى دهـولـت له زؤرـبهـى ناوچهـكانى وولات دا به دريژايى كات بهـردهـوامـبوو چونكه بهـرزهـوهـندى بهـشـيـك له نوخـبه سىاسىيـهـكانى حكومهـتى ناوهـند ئهـوهـى دهـخـواسـت كه ئهـو بارودؤخـه بهـردهـوامـبـى، بهـلام كؤـكى دهـزگا دهـولـتـيـيـهـكان ئهـوهـنده بهـهـيـزبوون كه نهـيـلـن ئهـم ناسهـقامـگـيـريـه بگورپـى بؤ ئازاوهـى تـهـواو. له سيارا لىؤن، له لايهـكهـوه لهـبـهـر سـروشتى زياتـر چهـوسـتـنـهـرانـهـى دهـزگـايـانـى ئابوورى و له لايهـكى ترهـوه لهـبـهـر مـيـژوويـى دهـزگـايـانـى يهـكـجار چهـوسـتـنـهـرى وولاتـكه، كؤمـلـگا تـهـنـيا له پوويى ئابووريـهـوه تـووشـى كـيـشه نهـبوو، بهـلكـو له نيوان ئازاوهـى تـهـواو و سـهـقامـگـيـريـى كهـمـدا ئهـمـبـهـروئـهـوبـهـرى دهـكـرد. لهـگـل

ئەمەش دا كارىگەرى درىژخايەن ھەمان شەتن: دەولەت وون و دەزگاكان چەوسىنەرن.

لە ھەموئەم حالەتەدا، مېژوويەكى دووردرىژى دەزگايانى چەوسىنەر، بەلايەنيكەمەو ھەر لە سەدەى نۆزدەيەمەو، لە ئارادا بوون. ھەريەك لەم وولاتانە لە بازەنى ناھەموارى دا گىريخواردو. لە كۆلۆمبيا و ئەرجەنتىن، ئەو دەزگا چەوسىنەرەنە لە ناو دەزگايانى سەردەمى كۆلۆنيالى ئىسپانى دا پىشەيان داكوئاو. ئەوانەى زىمبابووى و سيارا ليون دەگەپنەو. بۇ سەردەمى پڙيمە كۆلۆنيالىيەكانى دەسكردى بەريتانيا كە لە كۆتايى سەدەى نۆزدەيەم دا دامەزران. لە سيارا ليون، بە نەبوونى نىشتەكارانى سىپىيىست، ئەم پڙيمانە لەسەر سترەكچەرى چەوسىنەرى دەسەلاتى سياسى پيش سەردەمى كۆلۆنيالى دروستبوون و لەسەردەمى كۆلۆنيالى دا خەست تريان كردنەو. خودى ئەم سترەكچەرەنش ئەنجامى بازەنى ناھەموارى دووردرىژ بوون كە نەبوونى مەركەزىيەتى سياسى و كارىگەرى تىكدەرەنەى بازىرگاني كۆيلان سىماى ئەو دەزگايانە بوون. لە زىمبابووى دا زياتر برىتیبوو لە دروستكردنى شىوازى نووى دەزگايانى چەوسىنەر، چونكە كۆمپانيای بەريتانى ئەفرىقاي باشوور ئابوورىيەكى دووفاقى دامەزراند. ئۆزبەكىستان توانى دەستبگى بەسەر دەزگايانى چەوسىنەرى يەكيتى سۆڧيەت و توانى بەھەمانشيوەى مىسر دەسكارىيان بكا بۇ كاپىتالىزمى دەسكەلا. دەزگا چەوسىنەرەكانى سۆڧيەتەش بۆخۇيان لە زۆر پوھەو برىتیبووون لە بەردەوامى ئەوانەى پڙيمى قەيسەرى، ديسانەو لە سەر پاتىرنىك كە لە ناو ياساى ئاسنىنى ئۆليگاركى دا چەسپىبوو. كاتىك ئەم جۆرە جياوازەنى بازەنى ناھەموارى لە ناوچە جياوازەكانى جىھان دا لە ماوہى ۲۵۰ سالى پابوردوودا كارى خۇيان كرد، نا يەكسانى لە جىھان دا سەريەلداو بەردوام بوو.

چارەسەرى شىكستە ئابوورى و سياسىيەكانى نەتەوانى ئەمپۇ برىتیبە لە گۆرپىنى دەزگا چەوسىنەرەكانيان بۇ دەزگايانى كراو. بازەنى ناھەموارى ئەو دەگەينى كە ئەمە ئاسان نىيە، بەلام ئەستەمىش نىيە و ياساى ئاسنىنى ئۆليگاركى حەتمى نىيە. يان ھەندىك توخمى كراوہى ناو دەزگا كۆنەكان، يان بوونى ھاوپەيمانى فراوان كە سەرکردايەتى خەبات دژى ئەو پڙيمانەى لە ئارادان بكن، يان تەنيا سروشتى پەيوەستى مېژوو، دەتوانى بازەنى ناھەموارى

تېبشكىنى. ھەرۈەك جەنگى ناوخۇ لە سيارا ليۇن دا، شۆپشى شكۆدار. لە سالى ۱۶۸۸ دا، خەبات بوو لە پېناۋى دەسلەت دا، بەلام خەباتىكى تەواو سىرشت جياواز بوو لە جەنگى ناوخۇ سيارا ليۇن. پىگەى تىدەچى كە ھەندىك لەوانەى ناو پەرلەمان ھەوللى لابرەنى جەيمسى دۈمىيان دا لە گەرمەى شۆپشى شكۆدار دا وا بىريان لە خۇيان كىرەپتەۋە كە پۇلى فەرمانپەرۋايانى نوۋى پەرھە بىيىن، بەوشىۋەيەى ئۇلىقەر كىرۈمۈل دۈى جەنگى ناوخۇ ئىنگىلەرە كىردى، بەلام پاستى ئەۋەى كە پەرلەمان لەۋ سەردەمەدا بەھىز و لە ھاپەيمانىيەكى فراۋانى ئىۋان بەرژەۋەندىيە ئابۋورىيە جياۋازەكان و پاۋچۈنى جياۋاز پىكھاتىۋو، كاريكى واىكرد ئەگەرى كاريگەرىي ياساى ئاسنىنى ئۇلىگاركى لە سالى ۱۶۸۸ دا كەمىر بى و پاستى ئەۋەى كە بەخت ياۋەرى پەرلەمان بوو دژى جەيمسى دۈم، يارمەتى پەرلەمانى دا. لە چاپتەرى داھاتۋودا، نمۈنەى تىرى ۋولاتان دەبىيىن كە توانىيان ئالۋگۈر لەدەزگايانى خۇيان دا بكن بۇ دەزگايانى باشتىر، تەننەت دۈى مېژۋىيەكى دىژى دەزگايانى چەۋسىنەر.

شكاندنى قابىھكە (Breaking the Mold)

سى سەرۆك ھۆزى ئەفرىقى

لە ۱۸۹۵ ساللى ۱۶ ئەيلول ساللى ۱۸۹۵ دا، كەشتى تانتالۆن كاسل، لە پلىمۇسى كەنارى باشورى ئىنگلئەرە لەنگەرېگرت. سى سەرۆك ھۆزى ئەفرىقى، خاما لە نگواتۆ، باسۆن لە نگواكىتسى و سىبىل لە كوئىنا ھاتتە خوار و سواری شەمەنەفەرى كاترمېر ۸:۱۰ بوون بەرەو وېستگەى پادىنگتۆن لە لەندەن. سى سەرۆك ھۆزەكە بە ئەركىك ھاتبوون بۆ لەندەن: بۆ پزگارکردنى وىلايەتەكانى خۇيان لەگەل پىنچ وىلايەتى تى تسوانا لە دەستى سىسىل پۇدىس. نگواتۆ و نگواكىتسى و كوئىنا سى وىلايەتى ئەو ھەشت وىلايەتە بوون كە ئەو كاتە بە بىچۆنالاند ناسرابوون و دواى سەرەخۇيى لە ساللى ۱۹۶۰ دا بوە بۆتسوانا.

ھۆزەكان بە درىژايى زۆرىيە سەدەى تۆزدەيەم خەرىكى بازىرگانی بوون لەگەل ئەوروپىيەكان دا، لە سالانى ۱۸۴۰ كان دا پەيامبەرى ئاينى سىكۆتلەندى بەناويانگ، دەقىد لىقىنگىستۆن لە ناوچەى بىچۆنالاند گەشتى زۆرى ئەنجامدابو، سىچىلى پاشاي كوئىناى وەرگىرپابو سەر ئاينى مەسىحى. يەكەم وەرگىرانى ئىنجىل بۆ زمانىكى ئەفرىقى بە سىتسوانا ئەنجامدرا كە زمانى تسوانا بو. لە ساللى ۱۸۸۵ دا بەرىتانىا رايگەياند كە بىچۆنالاند پارىزراوئىكى بەرىتانىيە. تسوانا بە رېكەوتنامەكە پارىبوو چونكە لايانابو ئەم رېكەوتنامەيە لە داگىرکردنىكى تى ئەوروپى دەيانپارزى بەتاييەتى لە لايەن (بۆر)ەكانەو كە ھەر لە كاتى كۆرەوى مەزنەو لە ساللى ۱۸۳۵ ھو لەگەلئان دا لە پىكدادان دا بوون. كۆرەوى مەزن برىتېسو لە كۆچى ھەزاران بۆر بەرەو ناوچەكانى ناوہو بۆ خۇ قوتارکردن لە كۆلۇنيالىزىمى بەرىتانى. لە لايەكى ترەو، بەرىتانىيەكان وىستىان ناوچەكە بخەنە ژىر پىكىفى خۇيانەو بۆ رېگرتن لە

فراوانبوونی دەسەلاتی بۆرەکان و ئەگەری تەشەنەکردنی دەسەلاتی ئەلمانیه‌کان که ناوچه‌ی باشووری پۆژئاوای ئەفەریقا که دەکاتە نامیبیای ئەمڕۆیان داگیرکردبوو. بەریتانییه‌کان لە وێڕای دە نەبوون که بەکۆڵونیکردنی تەواو سوودی دەبێ. کۆمسیاری بالاً، پەڕی، هەلۆیستەکانی بەریتانیای بەپوونی لە سالی ۱۸۸۵ دا خستەپوو: (ئیمە بەرژەوه‌ندیمان لە وولاتەدا نییه که دەکەوتیتە باکووری مۆلۆپ (ناوچه‌ی پارێزراوی بێچۆنالاند)، جگە لە بەکارهێنانی وەک پێگایەک بۆ ناوچه‌کانی ناوه‌وه، بۆیه پەنگە ئیمە لە ئیستادا گرنگبێدەین بەوێ نەیه‌ئین ئەو بەشە ناوچه‌ی پارێزراوه‌که لە لایەن چەتەیان هێزە بیانییه‌کانەوه داگیربکری که لە پووی ئیداری و نیشته‌جێکردنەوه ناتوانن کاریکی ئەوتەر ئەنجامبدەن)

بارودۆخەکه بۆ بۆتسوانا لە سالی ۱۸۸۹ دا گۆرانکاری بەسەرداهاات کاتیك کۆمپانیای بەریتانی ئەفریقای باشووری سیسیل پۆدیس لە ئەفریقای باشوورەوه دەستیکرد بە پەله‌اویشتن بەره‌و باکوور و بریکی زۆری زەوی زەوتکرد که دواتر بوونە باکوور و باشووری پۆدیسیا و ئیستا بریتین لە زامبیا و زیمبابووی. بە هاتنی سالی ۱۸۹۵، سالی هاتنی سی سەرۆک ھۆزەکه بۆ لەندەن، پۆدیس چاوی بریبووه ئەو ناوچانە‌ی کهوتیبوونە باشووری خۆرئاوای پۆدیسیا که بێچۆنالاند بوو. سەرۆک ھۆزەکان دەیانزانی تەنیا کارەسات و داگیرکردن لە بەردەم ئەو ناوچانەدا بوو ئەگەر بکەوتنایەتە ژێر کۆنترۆلی پۆدیسەوه. هەرچەندە ئەستەم بوو بۆ ئەوان لە پووی سەربازییه‌وه پۆدیس تێبشکێتن، بەلام سووربوون لەسەر پووبەپووبوونەوه‌ی پۆدیس بە هەر شیوه‌یه‌ک بیاانتوانیایە. ئەوان بریاریان دا لە نیوان دوو بەلکەدا ئەو بەلایە هەلبژێرن که زیانی لەوێتر کەمتر بوو: کۆنترۆلی زیاتر لە لایەن بەریتانییه‌کانەوه لە بری داگیرکردنیان لە لایەن پۆدیسەوه. بە هاوکاری کۆمەلگای پەيامبەری ئایینی مەسیحی لەندەن، ئەوان گەشتیانکرد بۆ لەندەن تا شارژن فیکتۆریا و جۆزیف چەمبەرلن که ئەو کاتە وەزیری کۆلۆنیالی بوو، پازیبکەن تا زیاتر کۆنترۆلی بێچۆنالاند بکەن و لە پۆدیس بیاپارێزن.

لە ۱۱ ی ئەیلولی سالی ۱۸۹۵ دا، یەكەم کۆبوونەوه‌یان لەگەڵ چەمبەرلن دا ئەنجامدا. یەكەمجار سیبل و دواتر باسوین و لە کۆتایی دا خاما قسەیانکرد. چەمبەرلن پایگەیاندا که ئەو سەپاندنی کۆنترۆلی بەریتانیا بۆ پاراستنی

ھۆزەكان لە دەستی پۆدیس لە بەرچاودەگرێ. لەو بەینەدا، ھۆزەكان كەوتنە گەشتێك لە سەرانی سەری وولات دا بۆ قەسە كردن بۆ خەلك تا پەشتەگەری جەماوەری بۆ داخوایەكانیان بە دەستبەختن. ئەوان سەردانی وینزۆر و پەیدینگ لە نزیک لەندەن و ساوسامپتۆن لە سەر كەناری باشوور و لیستەر و بێرمەنگهام و مەلبەندی پەشتەگەری سیاسی چەمبەرلەن كە میدلاند بوو كرد و قەسەیان بۆ خەلك كرد. ئەوان چوونە باكۆر بۆ شارە پەشە سازییەكانی یۆركشیر و شیفیلد و لیدز و هالیفاكس و برادفۆرد و لە پۆژئاوادا چوون بۆ بریستۆل و دواتر بۆ مانچەستەر و لیڤەرپۆل.

لەو كاتەدا، لە باشووری ئەفریقا، سێسیل پۆدیس خەریکی ئامادە سازی بوو بۆ ئەوێ كە دواتر بوو پەلامارە كارەساتاوییهكە جەیمسۆن كە بریتی بوو لە ھێرشێکی سەربازی بۆ سەر كۆماری بۆر لە ترانسفال، سەرەپای ناپەرەزایی توندی چەمبەرلەن. پەنگە ئەم پووداوانە بووینە ھۆی ئەوێ چەمبەرلەن زیاتر ھاوسۆز بۆ ئەگەڵ سەرۆك ھۆزەكان دا. لە ٦ تشرینی دوھم دا سەرۆك ھۆزەكان جاریكێت لەگەڵ چەمبەرلەن لە لەندەن كۆبوونەو. ئەوان لە پێگەی وەرگێڕەو قەسەیان كرد:

(چەمبەرلەن: من دەربارەیی خاکی سەرۆك ھۆزەكان و پێگای ئاسنینەكە قەسە دەكەم و دەربارەیی ئەو یاسایی كە لە ناوچەكانی سەرۆك ھۆزەكان دا جێبەجێ دەكەم ... ئێستا با سەیری نەخشەكە بكەین ... ئێمە ئەو زەوییانە دەبەین كە بۆ پێگا ئاسنینەكە پتووستمان و لەو زەویاترمان ناوی. خاما: من دەتێم، ئەگەر بەرێز چەمبەرلەن بۆخۆی ئەو زەوییانە دەبا ئەوا پازیدەبم.

چەمبەرلەن: باشە پێی بێی كە من بۆ خۆم پێگا ئاسنینەكە دروست دەكەم لە ژێر چاودێری كەستێك دا كە پەوانەیی دەكەم و تەنیا ئەو نەدەش زەوی دەبەم كە پتووستمە و ئەگەر ئەو زەوییانەیی دەیانبەم بە ھاوێشێكیان مەبێ ئەوا سەرۆك ھۆزەكان قەرەبوو دەكرێنەو.

خاما: حەز دەكەم بزانم چۆن (واتا لە كۆیو) پێگا ئاسنینەكە دەپوات. چەمبەرلەن: پێگا كە بەناو خاکی ئەودا دەپوات، بەلام شورا بۆ دەكەم و ھیچ زەوییەك نابەین.

خاما: لەو باوەرەدام كە تۆ ئەم كارە بە شێوەیەك دەكەم وەك ئەوێ من

بۇ خۇمى بىكەم ولەو بارەيەو بە شىۋەيەكى دادپەرەرانە مامەلەم لەگەل دا دەكەي.

چەمبەرلن: ئاگام لە بەرژەوئەندىيەكانتەن دەبى).

پۆزى دواتر، ئىدوارد فېترىلە، لە ئۇفېسى كۆلۇنيالى، بە شىۋەيەكى وورد تر پېكەوتەكەي چەمبەرلنى پوونكردهو:

(مەريەك لە سى سەركە ھۆزەكە، خاما و سىبىل و باسۆين، وولاتى خۇيان دەبى و بەشىۋەي ئىستە تيايدا دەژين لە ژىر پارىزگارى شاژن دا. شاژن كاربەدەستىك دەسنىشانەكا تا لايان بەمىنىتەو. سەركە ھۆزەكان فەرمانرەوايى گەلەكانى خۇيان دەكەن مەربەوشىۋەي ئىستە دەيكەن).

كاردانەوئەي پۇدىس بەرامبەر بەوئەي لە لايەن سى سەركە ھۆزى ئەفرىقىيەو پاشقولى لىگىراو پىشېبىنىكراو بوو. ئەو بروسكەيەكى نارد بۇ يەكەك لە كارمەندەكانى خۇي كە تيايدا ھاتبوو، (دژى ئەوئەم لە لايەن سى كەسى خۇمالى دورپوئەو بىكوترىم)

لە راستىدا سەركە ھۆزەكان شتى بەنرخيان ھەبوو كە لە چىنگى پۇدىس پاراستىبوويان و دواترىش لە فەرمانرەوايى ناراستەوخۇي بەرىتانيا پاراستيان. بە ھاتنى سەدەي نۆزەيەم، دەولەتەكانى تسوانا كۆمەلەك دەزگايانى سىياسىي بىنەپەتتەيان پەرەپىدا. ئەمانەش بىرىتېيىون لە ئەندازەيەكى ئاناسايى، بەپىي ستانداردەكانى باشورى بىبابانى ئەفرىقى، لە مەركەزىيەتى سىياسىي و شىۋازى بىپاردانى بەكۆمەل كە دەشى تەنەت وەك شىۋازىكى نوئ و سەرەتايى پلورەلىزم سەيرىكى. ھەرەك چۆن ماگنا كارتا بوە ھۆي بەشدارىپىكردى بارۆنەكان لە پروسەي بىپاردانى سىياسىي دا و ھەندىك سنورى بۇ پەرەتارەكانى پاشايەتى ئىنگلەتەرە دانا، دەزگا سىياسىيەكانى تسواناش، بەتايىبەتى كگۇتلا، بوەھۆي ھاندانى بەشدارى سىياسىي و جەلەوگىرى بۇ سەركە ھۆزەكان دانا. مۇفناسى ئەفرىقاي باشورى، ئىسحاق شاپرا باسىكردو كە چۆن كگۇتلا كارىدەكرد:

(مەموو بابەتە پەيوەندارەكان بە پۇلىسىيەو لە كۆتايى دا لە لايەن ئەنجوومەنى گىشتى پىاوانەو لە كگۇتلاي سەركە ھۆز (شۆيىنى ئەنجوومەن) دا يەكلايىدەكرىنەو. ئەم جۆرە كۆپوونەوانە زووزو پىكەدەخىژىن ... لەناوئەو بابەتەنى باسدەكرىن ... ناكوكىيەكانى ناي ھۆز و كىشەكانى نىوان سەركە ھۆز

و خزمه‌کانی و دانانی باجی نوی و نه‌جامدانی پېژده‌ی خزمه‌تگوزاری گشتی و ده‌رکردنی مەرسومی نوی له لایه‌ن سەرۆك هۆزه‌وه.... شتیکی غەریب نییه كه نه‌نجومه‌نی هۆز ویسته‌کانی سەرۆك هۆز په‌تېكاته‌وه. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی هه‌موو كه‌س بۆی هه‌یه‌ قسه‌بكا، ئه‌م كۆیوونه‌وانه‌ ده‌بنه‌هۆی ئه‌وه‌ی سەرۆك هه‌سته‌کانی خه‌لك به‌ گشتی تێبگات و ده‌رفه‌تیش ب‌داته‌ خه‌لك تا سكا‌لاكانیان بخه‌نه‌پوو. ئه‌گه‌ر بۆنه‌كه‌ پتویست بكا ئه‌وا په‌نگه‌ سەرۆك و راوێژكاره‌کانی به‌ توندی سه‌زده‌نشته‌بكرێن چونكه‌ خه‌لك ناترسن به‌كراوه‌یی و راشكاوانه‌ قسه‌بكه‌ن).

سه‌رۆكایه‌تی هۆز له‌ تسوانا به‌ ته‌واوی بۆماوه‌یی نه‌بوو، به‌لكو كراوه‌ بوو بۆ هه‌ر پیاویك توانا و به‌هه‌ری به‌رچاوی هه‌بوايه‌. مرقئناس جۆن كامارۆف به‌ ووردی لێكۆلینه‌وه‌ی له‌سه‌ر ده‌وله‌تیکی تری تسوانا كرد كه‌ پۆلۆنگ بوو. ئه‌و پيشانی‌دا هه‌رچه‌نده‌ به‌شیوه‌یه‌کی پووكه‌ش تسوانا پێسای پوونی هه‌بوو پيشانی‌ده‌دا كه‌ چۆن سه‌رۆكایه‌تی به‌ میرات ده‌گۆیزایه‌وه‌، له‌ پراكیتیس دا ئه‌م پێسایانه‌ به‌ شیوه‌یه‌ك لێكده‌درانه‌وه‌ كه‌ فه‌رمانپه‌روایانی خراب دووربخه‌نه‌وه‌ و پالێوراوانی به‌هه‌رده‌ار بینه‌ سەرۆك هۆز. ئه‌و پوونیکرده‌وه‌ كه‌ به‌ده‌سته‌پێنانی سه‌رۆكایه‌تی هۆز به‌هۆی لێهاته‌ووییه‌وه‌ بوو، به‌لام دواتر به‌لێكدانه‌وه‌ی مه‌نتیقی وایلیده‌كرا كه‌ پكابه‌ری سه‌ركه‌وتوو وه‌ك جێنشینی په‌وا ده‌ركه‌وی.

هه‌وله‌کانی سەرۆك هۆزه‌کانی تسوانا، دوا‌ی سه‌ردانه‌كه‌یان بۆ له‌نده‌ن بۆ هه‌شتنه‌وه‌ی سه‌ربه‌خۆیی خۆیان له‌ به‌ریتانیا و پاراستنی ده‌زگا‌ خۆمالیه‌كانیان، به‌رده‌وامبوون. ئه‌وان ملیاندا بۆ دروستکردنی پێگای ئاسنین له‌ بوچۆنالاند، به‌لام ده‌سه‌رده‌انی به‌ریتانیان سنووردارکرد له‌ لایه‌نه‌کانی تری ژیا‌نی ئابووری و سیاسیان دا. ئه‌وان دژی دروستکردنی پێگای ئاسنین نه‌بوون، بێگومان له‌به‌ر هه‌مان ئه‌و هۆیانه‌ نا كه‌ پاشایاتیه‌یه‌کانی نه‌مسا - هه‌نگاریا و پوسیا پێگه‌یان له‌ دروستکردنی پێگای ئاسنین گرت. ئه‌وان له‌و به‌روایه‌دا بوون كه‌ پێگای ئاسنین وه‌ك سیاسه‌ته‌کانی تری به‌ریتانیا، نابێته‌ هۆی په‌ره‌پێدانی بێچۆنالاند ئه‌گه‌ر له‌ ژێر كۆنترۆلی كۆلۆنیالی دا بوايه‌. ئه‌زمونی سه‌ره‌تایی كۆی مازیر، سه‌رۆکی بۆتسوانای سه‌ربه‌خۆ له‌ سالێ ۱۹۸۰ بۆ ۱۹۸۸، شروقه‌ی ده‌كا بۆچی. مازیر جووتیارێکی بازرگان بوو له‌ سالانی ۱۹۵۰ كان دا و ته‌كنیکی نوی چاندنی گه‌مه‌شامی په‌ره‌پیدا و كپیارێکی له‌ ناشی قرايبێرگ دۆزییه‌وه‌ كه‌

کۆمپانیایه کی باشووری ئه فریقی بوو له و دیوی سنووره وه. ئه و سهردانی بهرپرسی وێستگه ی شه مه نه فه ری له لۆباتسی بێچۆنالاند کرد و داوایلێکرد دوو فارغۆنی شه مه نه فه ری به کرێ بداتی بۆ گواستنه وه ی به روومه که ی بۆ قایبێرگ. بهرپرسی وێستگه که په تیکرده وه. دواتر هاوڕێیه کی سپییستی په یدا کرد تا بکه وێته به ینه وه. بهرپرسی وێستگه که به نابه دلێیه وه رازیبوو، به لام داوای چوار هینده ی ئه و پاره یه ی له مازیر کرد که له سپییستیکی داواده کرد، مازیر وازیهێنا و گه شته ئه و ده ره نجامه ی که (ئه وه په فتاری سپییسته کان بوو نه ک ته نیا یاساکان که نه یده هتشت ئه فریقیه کان بینه خاوه نی زه وی یان مۆله تی بازرگاننیا ن هه بی و ئه مه ش رێگر بوو له به رده م په شپییسته کان دا که کاری بازرگانی له بێچۆنالاند په ره پێیده ن)

به گشتی، سه رۆک هۆزه کان و گه لی تسوانا به ختیان هه بوو. سه ره پای هه موو کۆسپه کان، ئه وان سه رکه وتوو بوون له رێگرتن له پۆدیس تا ناوچه که بخاته بنده ستی خۆیه وه. له به ره ئه وه ی بێچۆنالاند بایه خێکی که می بۆ به ریتانیا هه بوو، دامه زرانندی حوکمی ناپاسته وخۆ له و ناوچه یه دا ئه و جۆره بازنه ناهه موارییه ی دروستنه کرد که له سیارا لیۆن دا پۆلی هه بوو. ئه وان خۆیان له و جۆره فراوانبوونه کۆلۆنیالییه به دوورگرت که له ناوچه کانی ناوه وه ی ئه فریقای باشوور دا پوویدا و ئه م فراوانبوونه ش له باشووری ئه فریقا ئه و ناوچه یه کرده ده ریاچه ی کرێکارانی هه رزان بۆ خاوه ن کان و جووتیاره سپییسته کان. قوناخه سه ره تاییه کانی پرۆسه ی کۆلۆنیکردن وه رچه رخانه میژوویی بۆ زۆربه ی کۆمه لگاگان، کاتی گرنگن که تیایدا پووداوه کان ئاکامی درێژخایه نی گرنگیان ده بی بۆ په ره پێدانی ئابووری و سیاسیه ی ئه و کۆمه لگایانه. هه روه که له چاپته ری تۆیه م دا باسمانکرد، زۆربه ی کۆمه لگاگان له وولاتانی باشووری بیابانی ئه فریقا دا، به هه مانشیه وه ی ئه وانه ی ئه مه ریکای باشوور و باشووری ئاسیا، دامه زراندن یان خه ستبوونه وه ی ده زگایانی چه وسینه ریان به خۆه بیانی له سه رده می کۆلۆنیکردن دا. له بری ئه مه، تسوانا خۆی له حوکمی ناپاسته وخۆی توند و چاره نووسی زۆر خراپتر، ئه گه ر پۆدیس ناوچه کانی ئه وانی داگیربکریه، پاراست. ئه مه ش به هه ر حال، ته نیا به ختیکی کوێر نه بوو. ئه مه جارێکیتر ئه نجامی کارلێکردن بوو له نیوان ئه و ده زگایانه ی هه بوون و وه رچه رخانه میژوویی که کۆنیالیزم هێنایه ئاراوه. سی سه رۆک هۆزه که

بۆخۇيان بەختى خۇيان دروستکرد له رېڭەى دەسپېشخەرى گەشتکردنران بۆ
له نەدن و توانران ئەمە بکەن، چونکە خاوەن ئاستىكى ئاساسى دەسلەپتە
بەبەرراورد له گەل سەرۆک ھۆزەکانى تری وولاتانى نىمچە بیاىانى ئەفرىقى دا
بەھۆى ئەو مەرکەزى تە سیاسىیەى ھۆزەکانى تسوانا بەدەستیانھێتابوو. پەنگە
لەبەر ئەو ھەش بووبى کە ئەوان ئەندازەىەکى ئاساسى پەواىیان ھەبوو بەھۆى
ئەو پلورەلەزىمە کەمەى له ناو دەزگا خێلەکیەکانیان دا سەرپەلدا.

وەرچەر خانىكى تری میژووبى له کۆتایى سەردەمى کۆلونیالیزم دا گرنكى
زیاترى ھەبوو بۆ سەرکەوتنى بۆتسوانا و ئەو توانایەى دایە تا دەزگایانى کراوە
پەرەپێدا. لەو دەمەدا کە بېچۆنالاند له ژێر ناوی بۆتسوانا له سالی ۱۹۶۶ دا
سەرپەخۆ بوو، سەرکەوتنە بەختنامیزەکەى ھەر سى سەرۆک ھۆز، سىبیل و
باسۆن و خاما رابووردوبەکى دووربوون. له سالانى بەر لە سەرپەخۆی دا
بەرىتانییەکان وەبەرھێنانى کەمیان له بېچۆنالاند کرد. له کاتى سەرپەخۆبوون
دا بۆتسوانا یەکیک بوو له وولاتە ھەزارەکانى جیھان: تەنیا درىژى دوازدە
کیلۆمەتر پىگای قىرتاوى ھەبوو، بىست و دوو ھاوالاتی دەرچووى زانکۆ بوون و
سەد کەس خویندى ناوەندیان تەواوکردبوو. له سەرۆ ھەمووشیانەو،
بۆتسوانا تارادەىەکى زۆر بەتەواوى له لایەن پزىمە سپىپستەکانى ئەفرىقای
باشوور و نامىبیا و پۆدیسىا دەرەدراوو، ھەموو ئەم وولاتانەش دژى ئەو
ولاتە ئەفرىقىە سەرپەخۆیانە بوون کە له لایەن پەشپستەنەو ھۆکمدەکران.
کەسانىکى کەم لەو پەوايە دا بوون ئەم وولاتە سەرکەوتن بەدەستدەھێنى. له
گەل ئەمەش دا، له چلوپىنج سالی دواتر دا بۆتسوانا بوە یەکیک لەو وولاتانەى
جیھان کە خىراترین گەشەى ئەجامدا. ئەمۆ بۆتسوانا له ناو وولاتانى باشوورى
بیاىانى ئەفرىقى دا بەرزترین داھاتى تاکى ھەىە و لە ھەمان ئاستى وولاتە
سەرکەتوہکانى ئەوروپای پۆژھەلاتى وەک ئىستۆنیا و ھەنگارىا و
سەرکەوتوترین وولاتى ئەمەرىکای لاتىنى وەک کۆستا ریکا دایە.

ئایا چۆن بۆتسوانا قالبەکەى شکاند؟ ئەمەى له پىگای پەرەپێدانى خىرای
دەزگایانى کراوەى ئابوورى و سیاسى له دواى سەرپەخۆی ئەجامدا. لەو
کاتەو بۆتسوانا وولاتىکى دیموکرات بوە و ھەلبژاردنى بەردەوام و
پکابەرنامیزى ئەجامداو و ھەرگیز دووچارى جەنگى ناوخۆ و دەسوہردانى
سەربازى نەبوە. حکومەت دەزگایانى ئابوورى ئەوتوى دامەزراند کە مافى

مولكدارى دەپاريزن و سەقامگىرى ماكرۇئابوورى دەستەبەردەكەن و ھانى پەرەپىدانى ئابوورى بازاپى كراو دەدەن. بەلام بىگومان، پرسىيارە گەرەكە ئەو ھەيە، ئايا چۆن بۆتسوانا توانى دىموكراسىيەكى سەقامگىر و دەزگايانى پلورەلىستى دابمەزىنى و چۆن دەزگايانى ئابوورى كراو ھەلبۇزارد، لە كاتىك دا نۆربەي وولاتە ئەفرىقىيەكانى تر بە پىچەوانەو ھەكارىانكرد؟ بۆ وەلاندانەو ھەي ئەمە پىئوستە تىبگەبن چۆن وەرچەرخانى مېژوويى، ئەمجارەيان برىتېيىو لە كۆتايىھاتنى حوكمى كۆلۇنيالى، لەگەل ئەو دەزگايانەي بۆتسوانادا كە ئەو كاتە لە ئارادا بوون، كاريان لە يەكترکرد.

لە نۆربەي وولاتانى باشوورى بىابانى ئەفرىقى دا، بۆ نموونە، لە سيارا ليون و زىمبابۇي دا، سەريەخۇي دەرفەتەك بوو لە دەستدرا و دواي سەريەخۇي ھەمان ئەو دەزگا چەوسىنەرانە دروستكرانەو كە لە سەردەمى كۆلۇنيالى دا ھەبوون. قۇناخە سەرەتايىيەكانى سەريەخۇي لە بۆتسوانا نۆر جىاواز كەوتنەكار، ديسانەو لەبەر بوونى ئەو باكگراوئەندەي دەزگا مېژوويىيەكانى بۆتسوانا دروستيانكردبوو. لەمەدا بۆتسوانا لە نۆر پووەو ھاشىئەي ئىنگلەتەرە بوو لە سەريەندى شۆرېشى شكۆداردا. ئىنگلەتەرە لە سەردەمى تىۆدۆرەكان دا مەركەزىيەتى سىياسى خىراي بەدەستەيتابوو، خاوەنى ماگنا كارتا و نەريتى پەرلەمانى بوو كە بەلایەنى كەمەو ھەستى جەلەوگىركردنى دەسەلاتى پاشاكانى ھەبوو و ئەندازەيەك لە پلورەليزىمى ھىتابوئەئاراو. بۆتسواناش ئەندازەيەك لە مەركەزىيەتى دەولەت و دەزگايانى خىلەكى پلورەلىستى ھەبوو كە لە سەردەمى كۆلۇنيالى دا نەفەوتابوون. ئىنگلەتەرە ھاوپەيمانىيەكى فراوانى تازە دروستبووى ھەبوو كە لە بازىرگانانى ئەتلەسى و خاوەن پىشەسازى و ئەو زەويدارە گەورانە پىكھاتىبوو كە خولىيى بازىرگانىيان ھەبوو. ھەموو ئەمانەش لایەنگرى جىيەجىكردنى تەواي مافى مولكدارى بوون. بۆتسوانا ھاوپەيمانىيەكى ھەبوو، كە لایەنگرى مافى پىكارى جىگىر بوون، كە برىتېيىو لە سەرۆك ھۆزەكانى تسوانا و ئەو نوخبەيە كە خاوەن سامانى سەرەكى ئابوورى بوون و ئەويش گايەل بوو. ھەرچەندە خاوەندارىتى زەوى گشتى بوو، بەلام گايەل مولكى تايبەت بوو لە ويلايەتەكانى تسوانادا و نوخبەكانىش بەھەمانشئو لایەنگرى جىيەجىكردنى تەواي مافى مولكدارى بوون. بىگومان ھەموو ئەمانە نكۆلى لە پىچكەي پەيوەستى مېژوواكەن.

شته‌کان زۆر جیاواز ده‌بوون له ئینگلتیره‌دا ئە‌گەر سەر‌کرده‌کانی په‌رله‌مان و پاشای نوێ هه‌ولێ ئه‌وه‌یان ب‌دایه که شۆ‌رشی شکۆ‌دار بۆ زه‌وت‌کردنی ده‌سه‌لات به‌کاربهێتن. به‌هه‌مانشیوه‌ شته‌کان زۆر جیاواز ده‌بوون له‌ بۆ‌تسوانا، به‌تایبه‌تی ئە‌گەر هێنده‌ خاوه‌ن به‌خت نه‌بوونایه به‌وه‌ی سەر‌کرده‌ی وه‌ک سیرتسی خاما یان کوێ مازیریان هه‌بوو که ب‌پاریان دا له‌ پێ‌گه‌ی هه‌لبژاردنه‌وه‌ پ‌کابه‌ری بۆ ده‌سه‌لات گرتنه‌ده‌ستبه‌که‌ن له‌ جیاتی ئه‌وه‌ی سیسته‌می هه‌لبژاردن تێکبه‌دن، هه‌روه‌ک چه‌ندین سەر‌کرده‌ی دوا‌ی سه‌ربه‌خۆیی له‌ وولاتانی باشووری بیابانی ئە‌فریقای دا کردیان.

له‌ کاتی سه‌ربه‌خۆیی دا، تسوانا خاوه‌ن میژووی ده‌زگایانی ئە‌وتۆ بوو که سه‌رۆکایه‌تی هۆ‌زی سنووردار و ئە‌ندازه‌یه‌ک له‌ به‌رپرسیاریتی سه‌رۆک هۆ‌زه‌کانی به‌رامبه‌ر خه‌لک له‌خۆ‌گرتبوو. بێ‌گومان تسوانا ته‌نیا نه‌بوو له‌ ئە‌فریقا دا که خاوه‌ن ده‌زگایانی له‌م جۆره‌ بوو، به‌لام له‌وه‌دا ته‌نیا بوو که ئە‌م ده‌زگایانه‌ له‌سه‌رده‌می کۆلۆنیالی دا مانه‌وه‌ و نه‌هه‌وتان. حوکمی به‌ریتانییه‌کان بوونیکی ئە‌وتۆی نه‌بوو. بێ‌چۆ‌نالاند له‌، ماکینگ، له‌ ئە‌فریقای باشووره‌وه‌ به‌پێ‌وه‌ده‌برا و ته‌نیا له‌ ماوه‌ی ئاماده‌کاری دا بۆ سه‌ربه‌خۆیی له‌ سالانی ۱۹۶۰ کان دا پلانی دروستکردنی گابۆ‌رونی پایته‌خت ده‌ستیپێ‌کرد. پایته‌خت و دامه‌زراوه‌ نوێ‌کانی ناوی وا دروستنه‌کران تا ده‌زگا خۆ‌مالیه‌کان بسپرنه‌وه‌، به‌لکو سوودی‌ان له‌وه‌زگایانه‌ وه‌رگرت و کاتێک گابۆ‌رونی دروستکرا، کگۆ‌تلا‌ی نوێ شانه‌شانی دروستکران.

سه‌ربه‌خۆیی پ‌و‌د‌اوێکی تا پ‌اده‌یه‌ک ئارام بوو. هه‌ولێ به‌ده‌سته‌تێنانی سه‌ربه‌خۆیی له‌ لایه‌ن حیزبی دیموکراتی بۆ‌تسوانا (BDP) وه‌هه‌ سەر‌کرده‌یه‌تیکرا که له‌ سالێ ۱۹۶۰ له‌ لایه‌ن کوێ مازیر و سیرتسی خاما دامه‌زرا. خاما کوپه‌زای خاما پاشای سییه‌م بوو، ناوی سیرتسی مانای "ئه‌و قوپه‌ی ده‌بێ‌ته‌ هۆ‌ی پێ‌که‌وه‌لکان". ده‌رکه‌وت ئە‌مه‌ش ناوێک بوو زۆر له‌ جێ‌گه‌ی خۆیدا بوو. خاما سه‌رۆک هۆ‌زی نگواتۆ بوو، زۆربه‌ی سه‌رۆک هۆ‌ز و نوخبه‌کانی بۆ‌تسوانا هاتنه‌ پ‌ی‌زی حیزبی دیموکراتی بۆ‌تسواناوه‌. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی به‌ریتانییه‌کان گرنگیه‌کی ئە‌وتۆیان به‌ کۆلۆنییه‌که‌ نه‌دابوو، بۆ‌تسوانا بۆ‌دی فروشتنی نه‌بوو. هه‌ر زوو BDP له‌ سالێ ۱۹۶۷ دا بۆ‌دیکیان دامه‌زراند که کۆ‌مسیۆنی گۆشتی بۆ‌تسوانا بوو. له‌به‌ری ئه‌وه‌ی مو‌لک و مالی خاوه‌ن کێ‌لگه‌ گه‌وره‌کان و خاوه‌ن

گایه له کان زهوتبکا، کۆمسیۆنی گوشت پۆلی ناوهندی گێړا له پهره پیدانی ئابووری گایه له به خێوکردن دا. کۆمسیۆن بهر به ستیدانا له بهردهم بلابوونه وهی نهخۆشی قاچ و دهم دا و بره ویدا به هه ناردنه کردن، که هه ردوکیان هاوکاری پهره پیدانی ئابووری ده کهن و پشتگیری بۆ ده زگایانی ئابووری کراوه زیاد ده کهن.

هه رچه نده له سه ره تادا گه شه کردن له بۆتسوانا پشتیبه ست به هه ناردنه کردنی گوشت، به لام بارودۆخه که دواي دۆزینه وهی ئه لماس به شیوه یه کی بنه ره تی گۆړا. به پیره بردنی سامانه سروشتیبه کان له بۆتسوانا دیسانه وه جیاوازی به رچاوی هه بوو له گه ل نه ته وه کانی تری ئه فریقا دا. له سه رده می کۆلۆنیالی دا سه رۆک هۆزه کانی تسوانا هه ولیان دابوو پێگه بگرن له گه ران به دواي کانزاکان دا له بیچۆنالا ند چونکه ده یانزانی ئه گه ر ئه وروپیبه کان کانزا یان به رده به نرخه کانیان بدۆزیایه ته وه، ئه و ئۆتۆمیه که یان کۆتایی پیده هات. یه که م دۆزینه وهی گه وده ی ئه لماس له ناو خاکی نگواتۆ دا بوو که نیشتمانی ته قلیدی سیرتسی خاما بوو. خاما پێشنیازی گۆرپینی یاسای کرد به شیوه یه ک مافی خاوه نداریتی هه موو کانزاکانی ژێرزه وی بدریته نه ته وه نه ک هۆز. ئه مه ش بوه هۆی ئه وهی که سامانی ئه لماس نه بیته هۆی دروستکردنی نایه کسانی گه وده له بۆتسوانا. له هه مانکات دا هیزی زیاتری دایه پرۆسه ی مه رکه زیه تی ده ولت چونکه توانرا داها ته کانی ئه لماس بۆ دروستکردنی بیروکراسیه تی ده ولت و پته وکردنی ژێرخان و وه به ره یان له په ره وده دا به کاربه یتری. له سیارا لیۆن و چه ندین وولاتانی تری باشووری بیابانی ئه فریقی دا، ئه لماس ململانی له نیوان گروپه جیاوازه کان دا دروستکرد و هاوکار بوو له به رده وای جه نگه ناوخۆیبه کان دا و ناو نیشانی ئه لماسی خوینی وه رگرت به هۆی ئه و کوشتاره وه که له پێگه ی ئه و جه نگانه ی به رپاکران له پیناوی کۆنترۆلکردنیان دا، ئه نه جامدرا. له بۆتسوانا داها ته کانی ئه لماس بۆ خیره وخۆشی نه ته وه خرا نه گه پ.

گۆرپانکاری له مافه کانی خاوه نداریتی کانزاکانی ژێرزه وی دا تا که سیاسه تی دامه زراندنی ده ولت نه بوو که حکومه ته که ی سیرتسی خاما خسته گه پ. له کۆتایی دا، یاسای سه رۆکایه تی هۆزی سالی ۱۹۶۵ که له لایه ن ئه نجومه نی یاسادانانه وه بهر له سه ره خۆی ده رکرا و یاسای هه موارکردنه وه ی یاسای

سەرۆكايەتى ھۆز لە ساڵى ۱۹۷۰ دا بەردەوامى دا بە پرۆسەى مەركەزىيەتى
سیاسى و جەختکردنەوہ بوو لەسەر دەسەلاتى دەولەت و سەرۆكى ھەلبژێراو لە
پێگەى سەندنەوہى مافى پێدانى زەوى لە لایەن سەرۆك ھۆزەكان و لە
سەركارلابردنى سەرۆك ھۆزەكان لە كاتى پێويست دا. پويەكى ترى مەركەزىيەتى
سیاسى بریتىبوو لە زیاتر یەكخستەنەوہى وولات، بۆ نمونە، بە دەركردنى ياسا
بۆ پێداگرتن لەسەر ئەوہى كە زمانى خویندنى قوتابخانەكان تەنیا سیتسوانا و
ئینگلیزى دەبێ. ئەمڕۆ بۆتسوانا وەك وولاتىكى ھاوچەشن دەردەكەوێ بەبێ
دابەشبوونی ئیتنى و زمانى كە سیمای چەندین نەتەوہى ترى ئەفریقایە.
ئەمەش ئاكامى ئەو سیاسەتە بوو كە دەبوايە تەنیا زمانى ئینگلیزى و تاكە
زمانىكى نەتەوہى كە سیتسوانا بوو لە قوتابخانەكان دا بخوینێ بۆ
ئەمكردنەوہى ناكۆكى لە نێوان ھۆز و گروپە جیاوازهكانى ناو كۆمەلگادا. دوا
سەرژمێرى كە پرسىارى دەربارەى ئیتنىك تیدا بوو ئەو سەرژمێرىيە بوو لە
ساڵى ۱۹۹۱ دا ئەنجامدرا كە فرەئیتنى بەرچاوى لە بۆتسوانا پیشاندا. لە
كۆمەلگای نكواتو دا، بۆ نمونە، تەنیا ۲۰٪ ی دانیشتون خویان وەك نكواتو
پاك نۆماركرد، ھەرچەندە ھۆزانی ترى تسوانا لەویدا ھەبوون، چەندین گروپى
تر ھەبوون كە ئیتنىكى تسوانا نەبوون و زمانى یەكەمیان سیتسوانا نەبوو. ئەم
فرەچەشنییە بەرچاوە لە پێگەى سیاسەتەكانى حكومەتى دواى سەربەخۆی و
بەھۆى دەزگا كراوە پێژەییەكانى ھۆزەكانى تسواناوە پێكخرا، بەھەمان ئەو
شێوہیەى فرەچەشنى لە بەرىتانيا دا، بۆ نمونە، لە نێوان ئینگلیزەكان و
وێلسییەكان دا لە لایەن دەولەتى بەرىتانییەوہ پێكخرا. دەولەتى بۆتسواناش
ھەمان شتى كرد. لە كاتى سەربەخۆییەوہ سەرژمێرىيەكان لە بۆتسوانا ھەرگیز
دەربارەى فرەچەشنى ئیتنىكى نەیانپرسیوہ چونكە لە بۆتسوانا دا ھەموو
كەسێك تسوانایە.

بۆتسوانا پێژەى بەرزى گەشەكردنى لە دواى سەربەخۆی بەدەستھێنا
چونكە سێرتسى خاما و كوئى مازیر و حیزبى دیموكراتى بۆتسوانا،
سەركردايەتى بۆتسوانایان كرد بەرەو دەزگایانى ئابوورى و سیاسى كراوە.
كاتێك ئەلماس لە ساڵانى ۱۹۷۰ كان دا بەرھەمھێنرا، نەبوە ھۆى بەرپاڤوونی
جەنگى ناوخۆ، بەلكو بناخەيەكى پتەوہى دارایی بۆ حكومەت داڕشت و ئەم
داھاتەى بۆ وەبەرھێنان لە خزمەتگوزارییە گشتییەكان دا بەكارھێنا. ھاندانى

زۆر كە متر لە ئارادا بوون بۆ پووبە پووبونە وە يان پوخاندنی حكومت و كۆنترۆلكردنی دەولەت. دەزگایانی سیاسى كراوە سەقامگیرى سیاسىيان هینایە ئاراوە و پشتگیرى دەزگایانی ئابوورى كراوە يان كرد. بە پیتی پاتیرنیک كە لە بازەنى بەختە وەرى لە چاپتەرى یازدە یەم دا باسكرا، دەزگایانی ئابوورى كراوە توانای گەشە كردن و مانە وەى دەزگایانی سیاسى كراوە يان زیادكرد.

بۆتسوانا قالدە كەى شكاند چونكە توانى سوود لە وەرچەر خانىكى میژوویى، كە ئەویش سەر بە خۆیى دواى كۆلۆنیالى بوو، وەر بگرێ و دەزگایانی كراوە دابمەزێنى. حیزبى دیموكراتى بۆتسوانا و نوخبە تەقلیدیەكان، لەوانە خاما بۆخۆى، هەولیانە دا پزیمىكى دىكتاتۆرى پێكبهێنن یان دەزگایانی چەوسێنەر دابمەزێنن كە لەوانە بوو لە سەر حسابى كۆمەلگا دەولەمەندى بكردنایه. جارێكىتر، ئەمە ئاكامى كار لە یەككردنی وەرچەر خانىكى میژوویى و ئەو دەزگایانە بوون لە ئارادا بوون. هەروەك بینیمان بە شیوەیەكى جیاواز لە نزیكەى هەموو شوێنەكانى تری باشوورى بیابانى ئەفریقا دا، بۆتسوانا دەزگایانی خێلەكى واى هەبوو كە ئەندازە یەك لە دەسلالتى سیاسىيان دروستكردبوو، سەرەپاى ئەوێ سیمای گرنكى پلورە لیستیان تیدا بوو. جگە لەمە، وولاتە كە كۆمەلە نوخبە یەكى ئابوورى هەبوو كە بۆخۆیان زۆر سوودمە ندبوون لە مافى مولكدارى جێگیر.

پێچكەى پە یووەستى میژوو كە گرنكى كەمترى نییە، لە بەرژە وەندى بۆتسوانا كارى كرد. بۆتسوانا بە تاییەتى لە وە دا بەختى هەبوو كە سێرتسى خاما و كوێ مازیر، سیاكا ستیفنس و پۆبەرت مۆگابى نەبوون. ئەو دوو سەر كرده یە بە جدی و راستگۆیى كارى انكرد بۆ دامەزاندنی دەزگایانی كراوە لە سەر بناخەى دەزگا خێلە كیەكانى تسوانا. هەموو ئەمانە بوونە هۆى ئەوێ دەر فەتى سەر كە وەتنى بۆتسوانا لە گرتە بەرى پێگای بەرەو دەزگایانی كراوە زیاتر بێ، لە كاتێك دا زۆربەى وولاتانى تری باشوورى بیابانى ئەفریقا تەنانەت هەولێ گرتە بەرى ئەم پێگایە يان نە دا، یان هەر لە سەرە تاوێ شكستیان هێنا.

كۆتايى چەوساندنەۋى باشوور

پۇژى ۱ ى كانونى يەكەمى سالى ۱۹۵۵ بوو، فەرمانى دەسگىركىدەكە لە شارى مۇنتىگۇمىرى لە ئەلەباما، كاتى ئەنجامدانى ياسا شكاندەكەى ديارىكرىدبوو كە كاتزمىر ۶:۰۶ ى ئىۋارە بوو. جەيمس بلەيك، شۇفىرىكى پاس، توۋشى كىشەيەك بوو، ئەو پۇلىسى ئاگاداركرىد و ھەردوۋ ئەفسەرى پۇلىس، دەى، لەگەل مىكسۇن گەيشتنە شوپنى پوداۋەكە. ئەۋان لە پاپۇرتەكەى خۇيان دا ئەمەيان تۇماركرىد:

(ئىمە ئاگاداركرىن و لە كاتى گەيشتنەمان بۇ شوپنى پوداۋەكە شۇفىرى پاسەكە ۋوتى ئافىرەتلىكى رەشپىست لە شوپنى دانىشتنى سىپپىستەكان دا دانىشتوۋە و جىگەكەى ناگۇپى. ئىمەش.. ئەۋمان بىنى. شۇفىرى پاسەكە فەرمانى گرتنى ئەۋى دەركرىد. پۇزا پاركىس بە پىى چاپتەرى ۶ بىگەى ۱۱ ى كۇدى شارى مۇنتىگۇمىرى تۆمەتباركرى).

ياساشكىنىيەكەى پۇزا پاركىس برىتېبوۋ لە دانىشتن لەۋ بەشەى پاسى كلىفلاند ئەفنىۋو كە بۇ سىپپىستەكان تەرخانكرابوۋ، ئەمەش بە پىى ياساكانى جىم كرۇى ئەلەباما تاۋان بوو. پاركىس سزادرا بە دانى دە دۇلار سەرەپاى خەرجىيەكانى دادگا كە چۈر دۇلار بوو. پۇزا پاركىس كەسىكى ئاساى نەبوو. ئەو سكرتېرى پىكخراۋى نىشتەمانى پىشخستنى ھاۋلاتىيانى رەشپىست بوو (NAACP) كە ماۋەيەكى زۆر بوو تىدەكۇشا بۇ گۇپىنى دەزگاكانى باشوورى ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمەريكا. گرتەكەى پاركىس بزوتنەۋەيەكى جەماۋەرى دروستكرىد بۇ بايكتۇتى بەكارھىنانى پاسەكانى مۇنتىگۇمىرى كە لە لاين مارتىن لۇسەر كىنگ (جەى ئاپ) پىكخرا. بە ھاتنى ۳ ى كانونى يەكەم كىنگ و سەركرىدە رەشپىستەكانى تەربايكتۇتىكى پىكخراۋيان پىكخست و ھەموو رەشپىستەكانىيان رازىكرىد كە ھىچ پاسىكى مۇنتىگۇمىرى بەكارنەھىتن. بايكتۇتەكە سەرگەۋتوۋ بوو، تا ۲۰ كانونى يەكەمى سالى ۱۹۵۶ بەردەۋامبوو. ئەمەش پىرۇسەيەكى خستەگەر كە بە بىپارى دادگاى بالائى ۋىلايەتە يەكگرتوۋەكان كۆتايى پىھات كە برىتېبوۋ لەۋەى ئەۋ ياساىانەى شوپنى دانىشتن لە ناۋ پاسەكان دا لە ئەلەبامو مۇنتىگۇمىرى جىيادەكرىدەۋە نا دەستوورى بوون.

بايکۆتى پاسى مۇنتگۆمىرى ساتىكى گىرنگ بوو له بزوتنهى مافه مهدهنىيهكان له باشوورى ويلايه ته يهكگرتوهكان دا. ئهم بزوتنهوهيه بهشيك بوو له زنجيرهيهك پووداو وگۆرپانكارى كه له كۆتايى دا پىچكهكهى له باشووردا شكاند و بوه هۆى ئه نجامدانى گۆرپانكارى بنه پهرتى له دهزگاكان دا. ههروهك له چاپتهرى ۱۲ بينيمان، دواى جهنگى ناوخۆ، نوخبه خاوهن زهوييهكانى باشوور توانيبوويان دهزگا ئابوورى و سياسه ته چهوسينه رهكان دروستبكه نهوه كه بهر له جهنگى ناوخۆ له باشووردا بالادهست بوون. ههچهنده وورده كاربييهكانى ئهم دهزگايانه گۆرپانكاريان به سه رداهات - بۆ نمونه، كۆيله يه تى چيتر نه دهكرا بهرده وامى پييدري - به لام كارىگه ربييه نيگه تيفه كانى ئهم دهزگايانه له سه ر هاندانى ئابوورى و خو شگوزهرانى له باشووردا هه مان شت بوون. باشوور به شيويه كه بهرچاو له شوينه كانى ترى ويلايه ته يهكگرتوهكان هه ژار تر بوو.

له سالانى ۱۹۵۰ كانه وه، دهزگايانى باشوور كهوتنه خو بۆ ئه وهى ناوچه كه بخه نه سه ر پىچكه يه كى گه شه كردنى زۆر خيتراتر. جۆرى ئه وه دهزگا چهوسينه رانهى له كۆتايى دا له باشوورى ويلايه ته يهكگرتوهكان له ناوبران، جياواز بوون له دهزگايانى كۆلۆنيالى پيش سه ربه خو بى له بۆتسوانا. جۆرى ئه وهرچه رخانه ميژووييه ش كه پرۆسه ي پۆچوونى ئه وه دهزگايانهى خسته گه ر، ديسانه وه جياواز بوو، به لام چه ندين خالى هاوبه شيان له نيوان دا هه بوو. هه ر له سالانى ۱۹۴۰ كانه وه، ئه وانهى قورسايى جياكارى په گه زى و دهزگا چهوسينه رهكانى باشووريان كهوته سه رشان، كه كه سانى وهك پۆزا پاركس بوون، كهوتنه ئه وهى كه له خه باتيان دا دژى ئه وه دهزگايانه خو بىان باشت ر پىكبخن. له هه مانكات دا، دادگاى بالاي ويلايه ته يهكگرتوهكان و حكومه تى فيدرالى له كۆتايى دا كهوتنه ئه وهى به شيويه كه سىسته ماتيكى دهزگا چهوسينه رهكانى باشوور پيقرمبكه ن. بۆيه فاكتهرى سه ره كى دروستكردنى وهرچه رخانه ميژوويى بۆ ئه نجامدانى گۆرپانكارى له باشووردا بريتيبوو له هيزداركردنى په شپىسته ئه مه ريكييه كان له باشوور و كۆتاييهاتنى بالاده ستى بىته هه داى نوخبه كانى باشوور.

دهزگا سياسىيه كانى باشوور، بهر له جهنگى ناوخۆ و دواى جهنگيش، لۆجيكىكى پوونى ئابووريان هه بوو كه زۆر جياوازي نه بوو له لۆجيكه كهى پژىمى په گه زه رستى ئه فرىقاي باشوور: ئه ويش بريتيبوو له مسۆگه ركردنى

ھیزی کاری ھەرزەن بۆ چاندنگەکانیان. بەلام بە ھاتنی سالانی ۱۹۵۰ کان ئەم
 لۆجیکە کە مەتر ناچارکار بوو. یەکیک لە ھۆکارەکانی ئەمە بریتیبوو لەو ھە
 لیشاویکی گەورە کۆچکردنی رەشپێستەکان لە باشوورەو بەرەو دەرەو
 دەستپێکەردبوو، ئەمەش بە ھۆی پۆچوونی ئابووری مەزن و دوھم جەنگی
 جیھانی بوو. لە سالانی ۱۹۴۰ کان و ۱۹۵۰ کان دا ئەم کۆچکردنە گەیشتە سەد
 ھەزار کەس لە سالتیک دا. ھەر لەو دەمەدا نوێکارییە تەکنەلۆجییەکان لە
 کشتوکال دا، ھەرچەندە بە ھیواشی خراپە، پشەتبەستنی خاوەن
 چاندنگەکانی بە ھیزی کاری ھەرزەن کە مکرەو ھە. بەشی زۆری ھیزی کار لە
 چاندنگەکان دا بۆ چینی پەموو بەکار دەھێنرا. لە سالی ۱۹۵۰ دا نزیکە
 ھەموو پەمووی باشوور بە دەست لێدەکرایەو ھە. بەلام بە ئامێرکردنی چینی
 پەموو داخوای بۆ ئەم جۆرە کارە کە مکرەو ھە. بە ھاتنی سالی ۱۹۶۰، لە
 ویلایەتە سەرەکییەکانی ئەلەباما و لویزیانا و میسیسیپی نزیکە نیو ھە
 بەرھەمەتانی پەموو لە ڕێگە ئامێرەو ئەنجام دەدا. لە کاتیکیدا کە زەحمەت
 تر بوو رەشپێستەکان لە باشوور دا بھێلرێنەو، ئەوان وایان لێھات کە
 واز لێھێنانیان لە لایەن خاوەن چاندنگەکان ئەستەم نەبوو. بۆیە ھۆکاری کە مەتر
 ھەبوون بۆ نوخبەکان بۆ شەپکردن لە سەر ھێشتنەو ھە دەزگا ئابوورییە
 چەوسینەرە کۆنەکان. ئەمە مانای ئەو نەبوو کە ئەوان ئارەزوومەندانە گۆڕینی
 دەزگاکانیان دا پەسەند کرد. لە بری ئەمە، مەملەتیەکی درێژخایەن
 دەستپێکرد. ھاوێیەمانییەکی نااسایی لە نیوان رەشپێستەکانی باشوور و
 دەزگا کراو ھیدرالییەکانی ویلایەتە یەگرتووەکان دا ھیزیکی تواناداری
 دروستکرد دوور لە چەوسانەو ھە باشوور بەرەو مافی سیاسی و مەدەنی
 یەکسان بۆ رەشپێستەکانی باشوور کە لە کۆتایی دا کۆسپی گەورە بەردەم
 گەشەکردنی ئابووری باشووری ویلایەتە یەگرتووەکانی لەناو برد.

گەرنگترین پالەنەر بۆ گۆرانیکاری لە بزوتنەو ھە مافە مەدەنییەکانەو ھە
 سەرچاوە یانگرت. ئەو ھیزدارکردنی رەشپێستەکانی باشوور بوو کە پێشپەرەو
 ئەم گۆرناکارییە بوو، ھەرەک لە مۆنتگۆمیری، لە ڕێگە پووبەپووبوونەو ھە
 دەزگا چەوسینەرەکانی دەورووبەریان و لە ڕێگە داواکردنی مافەکانیان و
 ناپەزایی دەربەرین لە ڕێگە خۆسازدانیان بۆ بەدەستھێنانی ئەو مافانە. بەلام
 ئەوان لە ھەولانەیان دا تەنیا نەبوون چونکە باشووری ویلایەتە یەگرتووەکان

وولاتىكى جيا نەبو، نوخبەكانى باشور دەستيان كراو نەبو بە شىۋەيەى نوخبەكانى گواتىمالا ھەيانبو، بۆ نمونە. ۋەك بەشېك لە وىلايەتە يەكگرتوھكانى ئەمەريكا، ھەمان دەستور و ياسا فیدرالئىيەكان بە سەر باشوریش دا جىبەجىدەكران. داواكارى بۆ گۇپانكارى بنەپەتى لە باشوردا دواچار پىشتىگىرى ئەنجومەنى پاپەراندن و ياسادانان و دادگای بالای بەدەستەئىنا تارادەيەك لەبەر ئەوھى بزوتنەوھى مافە مەدەنىيەكان توانى دەنگى خۆى بگەيەنئە دەرەوھى باشور و بەمەش توانى پىشتىگىرى حكومەتى فیدرالى بەدەستەئىنى.

ھەولەكانى فیدرالى بۆ گۇپىنى دەزگاكان لە باشوردا بە برپارى دادگای بالا لە سالى ۱۹۴۴ دا دەستپىيىكرد لە پىگەى برپارى ئەوھى كە ھەلئىزاردنە سەرەتايەكان كە تەنیا دانىشتوانە سىپىيىستەكە دەيانتوانى خۆيان بپالئون، نایاسايى بوو. ھەرەك بىنيمان پەشپىيىستەكان لە سالانى ۱۸۹۰ كان دا لەبەر دانانى مەرجى دانى باجى خانوبەرە و تاقىكردەوھى خويندەوارى مافى دەنگدانيان نەبوو. ئەم تاقىكردەوانە بە شىۋەيەكى پۇتینی خراپ بەكاردەھىنران بۆ جياكارى پەگەزى دژى پەشپىيىستان، لە كاتىك دا دەرەت دەدرایە سىپىيىستانى نەخويندەوار و ھەزار دەنگبەدەن. لە نمونەيەكى بەناوبانگ دا لە سالانى ۱۹۶۰كان لە لوزيانا دەنگدەرىكى سىپىيىست بە خويندەوار دانرا كاتىك ۋەلامى پرسىيارىكى دەربارەى دەستورى وىلايەتەكە بەم شىۋەيە دايەوھە "FRDUM FOOF SPETGH". برپارى دادگای بالا لە سالى ۱۹۴۴ دا دەسپىيىتەك بوو لە شەپكى درىژخايەن دا بۆ كردنەوھى سىستەمى سىياسى لەبەردەم پەشپىيىستان دا. دادگا دەركى بەوھە كرەبوو كە مكردەوھى كۆنترۆلى سىپىيىستان بەسەر حىزبە سىياسىيەكانەوھە چ گرنگىيەكى ھەبوو.

ئەو برپارە، دادگايىكردەكەى براون و بۆردى پەرەردەى بە دوا دات لە سالى ۱۹۵۴ دا، كە تىايدا دادگای بالا برپارى دا جياكردەوھى پەشپىيىستان لە سىپىيىستان لە قوتابخانە و شۆينە گشتىەكانى تردا كە لە لايەن وىلايەتەوھە سەپئىرا بوو، نادەستورى بوو. لە سالى ۱۹۶۲ دا دادگا كۆلەكەيەكى تىرى بالادەستى نوخبە سىپىيىستەكانى پوخاند: دابەشكردى نايەكسانى نوئىنەرايەتى لە ئەنجومەنى ياسادانان دا. كاتىك نوئىنەرايەتى لە دەسلەلاتى ياسادانان دا

به شيويه نايه كسان دابه شده كړې - هه روهك له "شاره وانيه پزيوه كان" ي
 ئينگلته ره بهر له يه كه م ياساي پيفورم - هه نديك ناوچه يان ده قهر
 نوينه رايه تيبه كي زياتريان ده بي له وه ي كه پتوسته به گوږه ي ژماره ي
 دانيش توانيان هه يانبي. نوينه رايه تي نايه كسان له باشوور ماناي نه وه بوو ناوچه
 گوندن نشينه كان، ناوچه رگه ي نوخبه وه رزيړه كه ي باشوور، خاوه ن نوينه رايه تي
 زور زياتر بوون به به راورد له گه ل ناوچه شاربييه كان دا. دادگاي بالا له سالي
 ۱۹۶۲ دا له كاتي داواي به يكه ر و كار، به برياريك كوتايي به مه هينا و
 ستانداردي " يه ك كه س يه ك دهنگ" ي هينا يه نارواه.

هه موو برياره كاني دادگاي بالا شتيكي نه وتويان نه ده گه ياند نه گه ر
 جيبه جينه كرانيه. له راستيدا برياري ياسادانه راني فيدرالي له سالاني ۱۸۹۰
 كان دا بو پيداني مافي دهنگدان به ره شپيستاني باشوور جيبه جينه كرا چونكه
 جيبه جيكاراني لوكاليي ياسا له ژير كوونترولي نوخبه كاني باشوور و حيزبي
 ديموكرات دا بوون و حكومه تي فيدرالي پازييوو مل بو نه م بارودوخه بدا. به لام
 كاتيک په شپيستان كه وتنه پاپه رين دزي نوخبه كاني باشوور، نه م قه لايه بو جيم
 كرو هه ره سيهينا و حيزبي ديموكرات كه له لايه ن كه سانيكه وه كه خه لكي
 باشوور نه بوون سه ركردايه تيده كرا، دزي جياكاري په گه زي وه ستانه وه.
 ديموكراته باشووربييه كان كه له گه ل نه مه دا نه بوون و له ژير دروشمي مافي
 ويلايه ته كان به ناوي حيزبي ديموكراته وه خو يان ريځخسته وه و له هه لېژاردي
 سه روكايه تي سالي ۱۹۴۸ دا به شداري هه لېژارديان كرد. پاليوراوه كه يان،
 ستروم سترموند له چوار ويلايه ت دا برديه وه و له كوليجي دهنگدان دا ۳۹
 دهنگي به ده ستهينا. به لام نه مه زور دووربوو له ده سه لاتي حيزبي ديموكراتي
 يه كگرتوو له سه ر ناستي سياسه ته كاني نيشتماني دا و ده سگرتن به سه ر نه و
 حيزبه دا له لايه ن نوخبه كاني باشووره وه. هه لمه تي هه لېژاردي ستروم
 سترموند ته ركيزي خستبوه سه ر ته حه داكردي تواناي حكومه تي فيدرالي بو
 ده ستوهردان له ده زگاياني باشوور. نه و هه لويسي خوي به پووني خسته پوو)
 خاتوونان و ناغا يان، نه مه وي پيتان بلنيم كه سوپا له شكري پتويستي نيه بو
 ناچار كړدي دانيش تواني باشوور تا واز له جياكاري په گه زي بهينن و په گه زي
 په شپيست بهينه ناو شانق و مه له وانگه و مان و كلنيسا كانمانه وه)

دهر كه وت نه و هه له بوو. برياره كاني دادگاي بالا ماناي نه وه بوو كه

چوار کاترژمیر و هه ژده خولهك قسه یکرد بۆ ریگرتن یان به لایه نیکه مه وه دواخستنی ده رچوونی یاساکه . له کاتی قسه کردنه که ی دا هه موو شتیکی خوینده وه ، هه ر له به لاغی راگه یاندنی سه ربه خۆیی تا چه ندین کتییی جیاوازی ته له قۆن . به لām هه یچ سوودیکی نه بوو . یاسای سالی ۱۹۵۷ ریخوشکار بوو بۆ ده رچوونی یاسای مافه مه ده نییه کانی سالی ۱۹۶۴ که هه موو یاسا و پراکتیسه جیاکارییه ره گه زییه کانی ویلایه ته کانی کرده نایاسایی . یاسای مافی ده نگدانی سالی ۱۹۶۵ ، رایگه یاند که تاقیکردنه وه ی خوینده واری باجی خانوبه ره و شیوازه کانی تری ببه ریکردنی ره شپیتستانی باشوور له مافی ده نگدان ، نایاسایی بوون . ئه و یاسایه چاودیرییه کی زۆر زیاتری فیدرالی خسته سه ر هه لبژاردنه کان له ویلایه ته کان دا .

کاریگری هه موو ئه و پووداوانه بریتیوو له گۆرپانکاری گرنگ له ده زگایانی ئابووری و یاسایی له باشوور دا . بۆ نمونه ، له میسیسیپی ته نیا ۵٪ دانیشتوانی ره شپیت که مافی ده نگدانیان هه بوو له سالی ۱۹۶۰ دا ده نگیاندا . به هاتنی سالی ۱۹۷۰ ، ئه م ژماره یه به رزیقوه بۆ ۵۰٪ له ئه له باما و باشووری کارۆلینا ، له ۱۰٪ وه له سالی ۱۹۶۰ دا به رزیقوه بۆ ۵۰٪ له سالی ۱۹۷۰ دا . ئه م پاتیرنانه سروشتی هه لبژاردنه کانی له ئاستی ناوخۆ و نه ته وه یی دا گۆپی . له مه ش گرنگتر ، پشتگیری سیاسی له لایه ن حیزبی دیموکراتی بالاده سه وه بۆ ده زگا چه وسینه ره کان که جیاکارییان دژی ره شپیتسته کان ده کرد نه ما . ئیتر پێگا کراوه بوو بۆ کۆمه لێک گۆرپانکاری له ده زگایانی ئابووری دا . پێش ریفرمه ده زگاییه کانی سالانی ۱۹۶۰ کان ، ره شپیتستان نزیکه ی به ته وای له کارکردن له کارگه کانی قوماش دا دوورخرا بوونه وه . له سالی ۱۹۶۰ دا ته نیا ۵٪ کارمه ندانی کارگه کانی قوماش له باشووردا ره شپیت بوون . یاساکانی مافه مه ده نییه کان ئه م جیاکارییه یان وه ستاند . به هاتنی سالی ۱۹۷۰ ئه م پێژه یه به رزیقوه بۆ ۱۵٪ و له سالی ۱۹۹۰ دا پێژه که بریتیوو له ۲۵٪ جیاکاریی ئابووری دژی ره شپیتستان به ره و که مبوونه وه چوو ، ده رفه ته کانی خویندن بۆ ره شپیتستان به شیوه یه کی به رچاو پووی له باشبوون کرد و بازاری کاری باشوور بوه بازایکی زیاتر پکا به ر . له گه ل سه ره لادانی ده زگا کراوه کان دا به ره و پێشچوونی خێرای ئابووری هاته ئاراوه له باشووردا . له سالی ۱۹۴۰ دا ویلایه ته کانی باشوور ته نیا ۵۰٪ ئاستی دا هاتی تاکی ویلایه ته

یہ کگرتوہ کانیاں ھے بوو. ئه مه له کۆتایی ۱۹۴۰ کان و له ۱۹۵۰ کان دا به رهو گۆرپان چوو. به هاتنی سالی ۱۹۹۰ بۆشاییه که نه ما. ههروهک له بۆتسوانا، کلیلی گۆرپانکاری له باشووری ویلایه ته یه کگرتوہ کان دا بریتیبوو له پهره پیدانی ده زگایانی سیاسی و ئابووری کراوه. ئه مهش شانبه شانی ناره زایی پوو له زیادی په شپێستان هات که به ده ست ده زگایانی چه وسینه ری باشووره وه ده یاننالاڤاند و پۆچوونی حوکمی تاک حیزبی که حیزبی دیموکرات بوو له باشووردا. جارێکتر ئه وه ده زگایانه ی له ئارادابوون پێگای گۆرپانکاری به کانیاں خۆشکرد. له م باره دا زۆر گرنگ بوو که ده زگایانی باشوور که وتیبوونه ناو ده زگایانی کراوه ی ویلایه ته یه کگرتوہ کانه وه و ئه مهش ئه وه بواره ی دروستکرد که په شپێستانی باشوور له کۆتایی دا حکومت و ده زگایانی فیدرالی مۆبیلیزه بکه ن به ره و دۆزه که ی خۆیان. هه موو پرۆسه کهش ئاسانتر کرا به هۆی ئه وه راستیه وه که، کۆچکردنی به لێشاوی په شپێسته کان له باشوور و به ئامێرکردنی به ره مه یانی لۆکه، بارودۆخه ئابووری به که ی به شیوه یه ک گۆرپوو که نوخبه کانی باشوور که متر ویستی به گۆرپاچوونه وه یان تیدا مابوو.

له دایکبوونه وه ی چین

حیزبی کۆمیۆنیست به سه رکردایه تی ماو تسیتۆنگ له کۆتایی دا له سالی ۱۹۴۹ دا ناسیۆنالیسته کانی له سه ر حوکم لا برد که چیانگ کای شیک سه رکردایه تیده کردن. کۆماری گه لی چین له ۱ ی تشرینی یه که م دا دامه زرا. ئه وه ده زگا سیاسی و ئابووری یانه ی دوا ی سالی ۱۹۴۹ دروستکران یه کجار چه وسینه ر بوون. له پووی سیاسیه وه، ده زگا کان دیکتاتۆریه تی حیزبی کۆمیۆنیستیان به رجه سته کرد. له و کاته وه هه یچ پێکخواوێکی تری سیاسی له چین پێگه ی پێنه دراوه. تا مردنی له سالی ۱۹۷۶ دا، ماو به ته وای ده سته به سه ر حیزبی کۆمیۆنیست و حکومت دا گرتبوو. شانبه شانی ئه م ده زگا ئه سوڤریتاری و چه وسینه رانه ده زگایانی ئابووری یه کجار چه وسینه ر سه ر یانه لدا. ماو، هه ر زو هه موو زه ویه کانی کرده مو لکی ده و له ت و هه موو جۆره مافیکی مو لکداری له چاو ترکانیک دا هه لوه شانده وه. ئه و خاوه ن زه و ی و هه موو ئه وانه ی لای وابوو دژی پژیمن، له سیداره دا. ئابووری بازار به شیوه یه کی بنه پره تی

هه‌لوه‌شینه‌رایه‌وه. دانیشتوانی ناوچه گوندنشینه‌کان به‌ره‌به‌ره له ناو کێلگه هه‌روه‌ه‌زییه‌کان دا کۆکرانه‌وه. پاره و کرێی پۆژانه گۆران بۆ "خالی کارکردن" که ده‌توانرا بگۆرینه‌وه به‌که‌لوپهل. پاسپۆرتی ناوخوازی له‌ سالی ۱۹۵۶ دا هینرایه‌ئاراه و گه‌شتکردن به‌بێ مۆله‌تی گونجاو قه‌ده‌خه‌کرا بۆ زیاده‌کردنی کۆنترۆلی سیاسی و ئابووری. به‌هه‌مانشیوه هه‌موو پێشه‌سازیه‌کان کرانه‌مولکی ده‌وله‌ت. ماو، هه‌ولێکی تموجاوی ده‌سپێکرد بۆ گرنگیدان به‌ په‌ره‌پێدانی خیرای پێشه‌سازی له‌ پێگه‌ی به‌کارهێنانی پلانه پینج سالییه‌کانه‌وه که له‌سه‌ر مۆدیلی پلانه‌کانی سوڤیه‌ت داریژابوون.

به‌هه‌مانشیوه‌ی هه‌موو ده‌زگا چه‌وسینه‌ره‌کان، پزیمه‌که‌ی ماو هه‌ولیده‌دا ده‌رامه‌ته‌کانی ئه‌و وولاته‌ گه‌وره‌یه‌ی که‌وته ژێرده‌ستییه‌وه، بخاته‌ بنده‌ستی خۆیه‌وه. هه‌وره‌ک حکومه‌تی سیارا لیۆن له‌ پێگه‌ی بۆردی فروشتن کردی، حیزبی کۆمیونیستی چینیش فروشتنی به‌روبومه‌کانی وه‌ک برنج و دانه‌ویلێی قۆرخکرد و ئه‌مه‌ی به‌کارده‌هێنا بۆ باج وه‌رگرتنی زۆر له‌ جووتیاران. به‌ کۆتاییهاتنی دوهم پلانی پینج ساله، هه‌وله‌کان بۆ به‌ پێشه‌سازیبوون له‌ دوا‌ی سالی ۱۹۵۸ هوه‌ گۆران به‌ره‌و (ته‌کانی گه‌وره‌ بۆ پێشه‌وه) ی نیوزپاوه‌ ماو رایگه‌یاند که به‌ره‌می پۆلا له‌ ماوه‌ی سالی‌ک دا ده‌بیته‌ دوو هینده‌ به‌ پشتبه‌ستن به‌ کوره‌ی بچوکی "لاکۆلان". ئه‌و بانگه‌شه‌یکرد له‌ ماوه‌ی پازده‌ سال دا چین به‌ ئاستی به‌ره‌مه‌پێدانی به‌ریتانیا ده‌گاته‌وه. ته‌نیا کێشه‌ ئه‌وه‌بوو که هه‌یج پێگه‌یه‌کی گونجاو نه‌بوو بۆ گه‌یشتن به‌م ئامانجانه‌. بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانجه‌کانی پلانه‌که‌، ده‌بوا‌یه ئاسنی سکرپ په‌یدا‌بکرایه و خه‌لک مه‌تجه‌ل و تاوه و ته‌نانه‌ت ئامرازه‌ کشتوکالییه‌کانی وه‌ک پاچه‌کۆله و گاسنه‌کانیان بتوانایه‌ته‌وه. کرێکاران له‌ بری ئه‌وه‌ی گرنگی به‌ کێلگه‌کانیان بده‌ن خه‌ریکی دروستکردنی پۆلا بوون له‌ پێگه‌ی له‌ناو‌بردنی گاسنه‌کانیان و به‌مه‌ش له‌ناو‌بردنی توانای داها‌توویان بۆ تێرکردنی خۆیان و وولاته‌که‌یان. ئه‌نجامه‌که‌ش بریتی‌بوو له‌ برسیتیه‌کی کاره‌ساتاوی له‌ ناوچه‌ گوندنشینه‌کانی چین دا. هه‌رچه‌نده‌ کاریگه‌ریی سیاسه‌ته‌کانی ماو به‌ به‌راورد له‌گه‌ل کاریگه‌ریی وشکه‌سالی له‌ هه‌مان ماوه‌دا جێگه‌ی مشتوم‌ری باسکارانه، به‌لام که‌س گومانی له‌ پۆلی ناوه‌ندی ته‌کانی گه‌وره‌ بۆ پێشه‌وه‌ نییه‌ له‌ مردنی بیست تا چل ملیۆن که‌س دا. به‌ ته‌واوی نازانین چه‌ند که‌س مردن، چونکه‌ چین به‌ سه‌رۆکایه‌تی

ماو، ژماره‌ی مردوه‌کانی نه‌بژاردوه که ئه‌و دپندایه‌تییانه تۆماریکه‌ن. داهاتی تاک به بری یه‌ک له‌سه‌ر چوار که‌میکرد.

ئه‌نجامی‌کی ته‌کانی گه‌وره بۆ پێشه‌وه ئه‌وه‌بوو که ئه‌ندامی‌کی بالای حیزبی کۆمیونیست، دینگ سی‌او‌پینگ، که جه‌نه‌رائی‌کی سه‌رکه‌وتوی سه‌رده‌می شۆرش و سه‌رکرده‌ی هه‌لمه‌تی "دژه‌راسته‌وه‌ان" بوو که بوه‌ه‌وی کوشته‌نی چه‌ندین "دوژمنانی شۆرش"، هه‌لوێستی خۆی گۆڕی. له‌کۆنفرانسیک دا له‌سالی ۱۹۶۱ دا له‌گوانگژو له‌باشووری چین، دۆنگ لای وابوو (کێشه‌نییه‌پشيله‌ره‌ش بۆ یان سپی بۆ، نه‌گه‌رمشک بگه‌ری ئه‌وا پشيله‌یه‌کی باشه‌). کێشه‌نییه‌پۆلیسییه‌کان کۆمیونیستی بن‌یان نا، چین پۆیستی به‌و پۆلیسیا‌نه‌یه‌که هانی به‌ره‌مه‌ینان ده‌ده‌ن تا بتوانی خه‌لکه‌کی تی‌ریکا.

له‌گه‌ل ئه‌مه‌ش دا هه‌ر زوو دینگ تووشی ئازار کرا به‌ه‌وی ده‌ربڕینی هه‌لوێستی‌کی پراکتیکیه‌وه. له‌ ۱۶ مایسی سالی ۱۹۶۶، ماو پايگه‌یانده‌که شۆرش له‌به‌رده‌م هه‌ره‌شه‌دايه‌ له‌لایه‌ن به‌رژه‌وه‌ندی "بۆرجوازییه‌کان" که بنکۆلی کۆمه‌لگای کۆمیونیستی چین ده‌که‌ن و هه‌ولی دامه‌زراندنه‌وه‌ی کاپیتالیزم ده‌ده‌ن. له‌به‌رامبه‌ر ئه‌مه‌دا ئه‌و شۆرشی مه‌زنی که‌لتووری پرۆلیتاریای پاگه‌یانده‌که به‌شۆرشی که‌لتووری ناوده‌برۆ. شۆرشی که‌لتووری له‌شارده‌خال پێکهاتبوو. یه‌که‌م خال به‌م شێوه‌یه‌ده‌ستپێکرد:

(هه‌رچه‌نده‌بۆرجوازییه‌ت له‌سه‌رحوکم لایرا، به‌لام هیشتا هه‌ولده‌دا ئاییدا وکه‌لتوور و نه‌ریت و ئاکاره‌کۆنه‌کان به‌کاربه‌یتی بۆگه‌نده‌لکردنی جه‌ماوه‌رو مێشک تێکه‌دانیان و هه‌ولده‌دا رێگه‌خۆشباک بۆگه‌پانه‌وه‌ی خۆی. پۆیسته‌پرۆلیتاریا به‌پێچه‌وانه‌ی ئه‌مه‌وه‌کارباک: پۆیسته‌پووبه‌پووبه‌رپه‌رچی هه‌موو ته‌حه‌داکانی بۆرجوازی بده‌ته‌وه‌ له‌مه‌یدانی ئاییدۆلۆجی دا و ئاییدا وکه‌لتوور و نه‌ریت و ئاکاره‌نۆیکانی پرۆلیتاریا به‌کاربه‌یتی بۆگۆڕینی شتیوه‌ی بیرکردنه‌وه‌ی هه‌موو کۆمه‌لگا. له‌ئێستادا ئاما‌نجه‌مان بریتییه‌ له‌خه‌باتکردن دژی ئه‌وه‌که‌ساته‌ی له‌پێگه‌ی ده‌سه‌لاتدان و رێگه‌ی سه‌رمایه‌داریان گرتۆته‌به‌ر، ئاما‌نجه‌مان په‌خه‌گرتن و به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی ده‌سه‌لاته‌ ئه‌کادیمییه‌کانی بۆرجوازی کۆنه‌په‌رست و ئاییدۆلۆجی بۆرجوازی و هه‌موو چینه‌چه‌وسینه‌ره‌کان و گۆڕینی په‌روه‌رده‌و ئه‌ده‌ب و هونه‌رو هه‌موو به‌شه‌کانی تری سه‌رخانه‌که له‌گه‌ل بنه‌ماکانی ئابووری سۆشیا‌لیستی دا یه‌کناگره‌وه‌، له‌پێناوی قایمکردن و

په ره پېدانی سیستمی سوشیالیستی دا).

هر زو شوړشی که لتووری به هه مانشیوهی ته کانی که وره بۆ پېشه وه، که وته له ناوېردنی ئابووری و ژيانی چەندین کهس. چەندین یه کهی پاسه وانانی سوور له سهرتاسه ری وولات دا پیکه پېنران: نه دامانی گنج و سهرگرمی حیزبی کۆمیونیست که فیری سهرکو تکردنی به هه لستکارانی پزیم بوون. چەندین کهس کوژدان یان گیران یان تووشی دوورخستنه وه بوون له ناوځودا. ماو، بۆځوی به په قس وه لامی نیگه رانییه کانی دایه وه به رامبه ر ئاستی زه برونه نگیه کان و پایگه یاند (نهم پیاوه، هیتلر، ته نانه ت درنده تر بوو، تا زیاتر درنده بیت باشته، ئایا ئیوه ش به و شتیوه به بیرناکه نه وه؟ تا خه لک زیاتر بکوژی، زیاتر شوړشگیت ده بیت).

دینگ، که بۆځوی به سهرمایه داری ژماره دوو ناوده برا، له سالی ۱۹۶۷ دا خرایه به ندیخانه وه و دواتر له سالی ۱۹۶۹ دا دوورخرایه وه بۆ پاریزگی جیانگی بۆ کارکردن له کارگه یه کی دروستکردنی تراکتور دا له ناوچه یه کی گوندنشین دا. دواتر له سالی ۱۹۷۴ دا هینرایه وه و ماو له لایه ن سهرۆک وه زیران زو ئینالی پارزیکرا تا بکریته جیگری یه که می سهرۆک وه زیران. له سالی ۱۹۷۵ دا دینگ سهرپه رشتی دارشتنی سی دۆکیومینتی حیزبی کرد که نه گهر په پره و بکرانایه ئاراسته یه کی نوییان ده هینایه ئاراهه. دۆکیومینته کان داوای ژياندنه وهی خویندنی بالا و گه رانه وه بۆ هاندانی مادیان کرد له پېشه سازی و کشتوکال و لایردنی "چه پره وه کان" له حیزب دا. له کاتیڅ دا ته ندروستی ماو به ره و خراپی ده چوو، ده سولات زیاتر له چنگی نه و ژماره که مه ی چه پره وه کان دا چرپه بۆوه که دینگ سیاوپینگ ویستی له ده سولات دووریان بخاته وه. ژنه که ی ماو، جیانگ کینگ و سی کهس له هاوکاره نزیکه کانی که پیکه وه پینان ده و ترا تاقمه چوار که سییه که، لایه نگرانی به هیزی شوړشی که لتووری و سهرکو تکردنه کان بوون که له نه نجامی نه م شوړشه دا نه نجامدران. نه وان ویستیان به رده وامبن و نه م نه خشه پښگایه به کاربھینن بۆ به پښه بردنی وولات له ژیر دیکتاتوریه تی حیزبی کۆمیونیست دا. له ۵۱ نیسان دا ئاهه نگیترانیک بۆ پزلیتنان له ژيانی زو ئینالی له مهیدانی تیانامین دا گورا بۆ ده ربړینی نارپه زایی به رامبه ر حکومت. تاقمی چوار که سی لۆمه ی دینگیان کرد بۆ خو پېشانده کان و جاریکیت هر موو پیکه کانی لیسه ندرایه وه و ده رکرا. له جیاتی نه وهی بتوانی

نهك ته نيا شوپړشي كه لتوړي په تېكه نه وه به لكو به شيكي زوري پاشماوه ي ده زگايي ماو په تېكه نه وه. نه وان تېگه يشتن كه گه شه كردني نابووري ته نيا به هه نكاواني گرنك به ره و ده زگاياني نابووري كراوه نه جامده دري. بويه ويستيان چاكسازي له نابووري دا بكن و پشتگيري هيزه كاني بازار و هاندان بكن. ويستيشيان پاده ي خاوه نداريتي تاييه ت فراوان بكن و پولې حيزي كوميونيست له ناو كومه لگا و نيداره دا كه مېكه نه وه و واز له چه مكي وهك خه باتي چينايه تي بهينن. گروهه كي دېنگ كراوه بوون بؤ وه به رهيناني بياني ويازرگاني نيوده ولته تي و حه زيانكرد سياسي تيكي كارا تر بگر نه بهر بؤ تيكي لاوبوون له گه ل نابووري جيهاني دا. له گه ل هه موو نه مانه ش دا، سنور دانرا و دروستكردني ده زگاياني كراوه ي پاسته قينه و كه مكردنه وه ي بهرچاوي ده سه لاتي حيزي كوميونيست له سه ر نابووري، ته نانه ت له ناو بزار ده كانيش دا نه بوون.

خالي وه رچه رخان بؤ چين بريتي بوو له ده سه لاتي هوا كوفينگ و ويستي نه و بؤ به كار هيناني نه م ده سه لاته دژي تاقي چوار كه سي. له ماوه ي يهك مانگ دواي مردني ماو، هوا كوديتايه كي دژي تاقي چوار كه سي نه جامدا و هه مووياني ده سگير كرد. دواتر له ي ۱۹۷۷ دا دېنگي خسته وه شوينه كه ي خوي. هيچ شتيك ده رباره ي نه م ناراسته يه ي پووداوه كان و هه نگاهه گرنه كاني دواتر حه تمى نه بوون كه بوونه هوي نه وه ي هوا بؤخوي له پوي سياسي وه له لايه ن دېنگ سياوپينگ وه لابري. دېنگ بواي په خنه ي جه ماوه ري له شوپړشي كه لتوړي په خساند و ده ستيكرد به پر كردنه وه ي پيگه سه ره كييه كاني ناو حيزي كوميونيست له هه موو ناسته كان دا به كه سانتيك كه وهك خوي له و ماوه يه دا تووشى نازار بوو بوون. هوا نه يده تواني حاشا له شوپړشي كه لتوړي بكا و نه مهش لاوازيكرد. هوا، به به راورد له گه ل نه واني تردا، تازه هاتبوه ناو ناوه ندي ده سه لات و خاوه ني نه و توپه له په يوه ندي و تيكي لاوييه نافه رميه نه بوو كه دېنگ له ماوه ي چه ندين سال دا دروستي كړد بوو. له زنجيره يهك ووتاردا، دېنگ ده ستيكرد به په خنه گرتن له سياسي ته كاني هوا. له نه يلوي سالي ۱۹۷۸ دا، نه و به ناشكرا هير شيكرده سه ر "دوو هه رچييه كه" و ناماژيدا كه له بري نه وه ي بهي لري هه رچييه ك ماو ووتبووي سياسي ته كان دياريكه ن، پيگاي دروست بريتيه له "دو زينه وه ي پاستيه كان له ناو واقع دا".

دېنگ زېره‌كانه ده‌ستېكرد به كاركرنه سر هوا له پټگۍ فشارى خه‌لكه‌وه
 و نه‌مه‌ش به به‌هېژترين شپوه له بزوتنه‌وه‌ى ديموكراسى ديواردا په‌نگيدايه‌وه
 له سالى ۱۹۷۸ دا، كه تيايدا خه‌لك سكالاكانى خويان دهرباره‌ى وولات له‌سر
 ديوارېك له به‌يژينگ هه‌لواسى. له تهموز ۱۹۷۸ دا يه‌كېك له لايه‌نگرانى دېنگ،
 هو كيؤمو، هه‌نديك پرينسيپى بنه‌په‌تى بؤ پيفؤرمى ئابوورى خسته‌پوو. له و
 ريفؤرمانه، بېرؤكه‌ى نه‌وه‌ى كه كؤمپانياكان بوارى ده‌سپېشخه‌رى زياتر و
 ده‌سه‌لاتيان پېيدىرئ تا بريارى خويان دهرباره‌ى به‌ره‌مه‌يتان بده‌ن. پټگه
 بدرېته نرخ تا داخوازى و خسته‌پوو پټكه‌وه به‌ستنه‌وه له برى نه‌وه‌ى
 نرخه‌كان له لايه‌ن حكومه‌ته‌وه دياربېكرين و پټكخستنى ئابوورى له پټگه‌ى
 ياسا و پټساكانه‌وه به شپوه‌يه‌كى گشتى كه‌مېكرېته‌وه. نه‌مانه پېشنيازى
 پادىكالانه بوون، به‌لام له كاتېك دا كران كه كارېگرى دېنگ پوو له زيادى بوو.
 له تشرينى دوهم و كانونى يه‌كه‌مى سالى ۱۹۷۸ دا، پلېنؤمى سېپه‌مى
 يازده‌يه‌مين كؤمېته‌ى ناوه‌ندى حېزب بريارى له‌سر به‌ره‌وپېشچوونېكى گرنگ
 دا. سهره‌پاي ناپه‌زايى هوا، برياردرا كه له و كاته به‌دواوه جه‌ختكردى حېزب
 له‌سر خه‌باتى چيناپه‌تى نابى، به‌لكو له‌سر نوټكرنه‌وه‌ى ئابوورى ده‌بى.
 پلېنؤم هه‌نديك تاقېكرنه‌وه‌ى كاتى راگه‌ياند له پټگه‌ى گه‌لاله‌كردى
 "سيسته‌مى به‌رپرسيارىتې خيزان" له هه‌نديك پارېژگادا، كه هه‌ولدانېك بوو بؤ
 كه‌نارخستنى كشتوكالې هه‌ره‌وه‌زى و خسته‌نگه‌رى هاندانى ئابوورى له
 كشتوكال دا. له سالى دواتردا، كؤمېته‌ى ناوه‌ندى دانينا به بايه‌خى بېرؤكه‌ى "
 دؤزينه‌وه‌ى راستيه‌كان له‌ناو واقيع دا" و رايگه‌ياند كه شوپشى كه‌لتوورى
 كاره‌ساتيكي گه‌وره بوو بؤ گه‌لى چين. له هه‌موو نه‌م ماوه‌يه‌دا، دېنگ خه‌ريكي
 چه‌سپاندنى لايه‌نگرانى خؤى بوو له پټگه‌ى گرنگه‌كانى حېزب و سوپا و حكومه‌ت
 دا. هه‌رچه‌نده نه‌و ده‌بوايه به هيواشى دژى لايه‌نگرانى هوا له ناو كؤمېته‌ى
 ناوه‌ندى دا په‌فتاربكا، به‌لام نه‌و بناخه‌ى هاوته‌ريپى ده‌سه‌لاتى هواى دامه‌زراند.
 له سالى ۱۹۸۰ دا هوا ناچاركرا واز له سه‌رؤكايه‌تى وه‌زيران به‌يئى و له لايه‌ن
 جاو زيانگ جيگه‌يگيرايه‌وه. له سالى ۱۹۸۲ دا هوا له كؤمېته‌ى ناوه‌ندى
 دوورخرايه‌وه، به‌لام دېنگ له‌ويډا نه‌وه‌ستا. له كؤنگره‌ى دوازده‌يه‌مى حېزب له
 سالى ۱۹۸۲ دا و دواتر له كؤنفرانسى نه‌ته‌وه‌يى حېزب له سالى ۱۹۸۵ دا، نه‌و
 توانى گؤرپانكارى ته‌واو له سه‌ركردايه‌تى حېزب و كاديره‌ بالاكان دا بكا.

ئەوانەى ھاتن كەسانى گەنجىر و خاۋەن مېشكى پىفۇرم بوون. ئەگەر يەككە سالى ۱۹۸۰ بەراۋورد بكا لەگەل سالى ۱۹۸۵ دا، ئەۋالە سالى ۱۹۸۵ دا بىست و يەك لە بىست و شەش ئەندامەكەى مەكتەبى سىياسى و ھەشت لە يازدە ئەندامەكەى سىكرتارىەتى حىزبى كۆمىۋنىست و دە لە ھەژدە جىگرەكەى سەۋك وەزىران گۇرابوون.

كاتىك دىنگ و پىفۇمخاۋەكان شۇپشە سىياسىيەكەيان گەياندە ئەنجام و كۆنترۆلى دەۋلەتيان كرد، دەستيانكرد بە ئەنجامدانى زنجىرەيەكى ترى گۇرانكارى لە دەزگا ئابورىيەكان دا. ئەۋان لە كشتوكالەۋە دەستيانپىكرد: بە ھاتنى سالى ۱۹۸۲، دوابەدۋاي بىرۆكەكانى ھۆكىاۋمۆ، سىستەمى بەرپرسىارىتى خىزان كە ھاندانى ئابورى خستبۈ بەردەم جووتىاران، بە شىۋەيەكى سەرتاسەرى پەيرەۋكرا. لە سالى ۱۹۸۵ دا كپىنى ئىلزامى دانەۋىلە لە لايەن دەۋلەتەۋە ۋازىلپىتىرا و بە سىستەمىكى گرىبەستى زياتر خۋويستانە جىگەيگىرايەۋە. كۆنترۆلى ئىدارى لەسەر نرخی كشتوكال بە شىۋەيەكى بەرچاۋ لە سالى ۱۹۸۵ دا كەمكرايەۋە. لە ئابورى شارنشىن دا، كۆمپانیا دەۋلەتتەيەكان ئۆتۆنۆمى زياتريان درايە و چۈاردە "شارى كراۋە" دەسنىشانكران و پىگەيان پىدرا ۋەبەرھىتەنى بىانى پاكىشن.

ئابورى گوندنشىن يەكەمجار دەستىكرد بە گەشەكردن. خستەگەپى ھاندان بوە ھۆى زىادبوونى نۆرى بەرھەمدارى كشتوكالى. بە ھاتنى سالى ۱۹۸۴ بەرھەمى دانەۋىلە يەك لە سەرسى زياتر بوۋ لەۋەى سالى ۱۹۷۸، ھەرچەندە ژمارەيەكى كەمتر خەلك خەرىكى كشتوكال بوون. ژمارەيەكى نۆرى خەلك لە پىشەسازىيە نوپكانى ناۋچە گوندنشىنەكان دا كاريان پەيداكرد كە پىيان دەۋترا بازىرگانى شارۋچكەكان. ئەمانە لە دۋاي سالى ۱۹۷۹ ھۈە پىگەيان پىدرا لە دەرەۋەى پلانى پىشەسازى دەۋلەتى گەشەبكەن، كاتىك پەزەماندى درا كە كۆمپانیا نوپكان بۇيان ھەبوۋ پكابەرى لەگەل كۆمپانیا دەۋلەتتەيەكان دا بكەن. بەرەبەرە ھاندانى ئابورىش ھىنرايە ناۋسىكتەرى پىشەسازىيەۋە بەتايىبەتى بۇ ناۋپىشەسازىيەكانى لە لايەن دەۋلەتەۋە بەرپۆۋەدەبران، ھەرچەندە لەم قۇناخەدا ئامارەيەك نەبوۋ بۇ بەتايىبەتكردن كە دەبوۋ تا ناۋەپاستى ۱۹۹۰ كان چاۋەپىكا.

لە دايكبوونەۋەى چىن، لەگەل دوركەۋتەۋەى گرنگ لە يەككە لە

چەوسىنەرتىن كۆمەلە دەزگايانى ئابورى دا بەرە دەزگايانى كراوەتر، ھاتە كايەو. ھاندانى بازار لە كشتوكال و پىشەسازى دا و دواترىش وەبەرھىتەنى بىانى و تەكنەلۇجى، چىنى خستە سەر پىرەوى گەشەكرىنى ئابورى خىرا. ھەرەك لە چاپتەرى داھاتوو دا زىاتر باسىدەكەين، ئەمە گەشەكرىن بوو لە ساپەى دەزگايانى سىياسى چەوسىنەردا، ھەرچەندە ئەو دەزگايانە ھىندەى ئەوانەى سەردەمى شۆپشى كەلتورى سەركوتكار نەبوون و تەنانەت ئەگەر دەزگا ئابورىيەكانىش بوونە دەزگايانى نىمچە كراوە. ھەموو ئەمانە نابى لە ئەندازەى پادىكالانەى گۇرپانكارىيەكان لە دەزگايانى ئابورى چىن كەمبەكەنەو. چىن قالەكەى شكاند، ئەگەر چى ئالوگۇرى لە دەزگا سىياسىيەكانى دا نەكرد. ھەرەك لە بۆتسوانا و باشورى وىلايەتە يەكگرتوھەكان دا، گۇرپانكارىيە گەورەكان لە كاتى سەرھەلدانى وەرچەرخانىكى مۆرۆوى دا ئەنجامدران – لە ھالەتى چىن دا، دواى مردنى ماو سەريانەلدا. ئەم گۇرپانكارىيانە ھەرەھا پەيوەست بوون، لەپاستى دا زۆرىش پەيوەست، لە كاتىك دا ھىچ شتىك دەريارەى ئەوەى تاقمە چوارەكەسيەكە مەملەتيەكەيان لەسەر دەسلەت بدۆرپىن ھەتمى نەبوو، ئەگەر شى نەياندۆراندایە، چىن ئەو گەشەكرىنە ئابورىيە بەردەوامەى بەخۆو نەدەبىنى كە لە ماوەى سى سالى پابوردودا ئەنجامىداو. ئەو مەينەتى و ئازارە مۆريانەى كە تەكانى گەورە بۆ پىشەوەو شۆپشى كەلتورى ھىتايانەئاراو، داخاوى پىويستيان بۆ گۇرپانكارى دروستكرد كە بوە ھۆى ئەوەى دىنگ سىاوپىنگ و ھاوپەيمانەكانى بتوانن خەباتە سىياسىيەكە ببەنەو.

بۆتسوانا و چىن و باشورى وىلايەتە يەكگرتوھەكان، بە ھەمانشۆوەى شۆپشى شىكۆدار لە ئىنگلەتەرە دا و شۆپشى فەرەنسى و گىرانەوەى مەيجى لە يابان، پوونكرىنەوەى زىندوون كە مۆرۆو چارەنوس نىيە. سەرەپاى بوونى بازەنى ناھەموارى، دەشى دەزگايانى چەوسىنەر بە دەزگايانى كراوە جىگەيان بگىرىتەو. بەلام ئەمە نە ئۆتوماتىك و نە ئاسانىشە. يەكگرتنى فاكترەكان، بەتاييەتى وەرچەرخانى مۆرۆوى، شانبەشانى ھاوپەيمانىيەكى فراوان لە نۆوان ئەوانەى ھەولى پىفۆرم دەدەن يان دەزگايانى لەبار كە لە ئارادان، پىويستى بۆ نەتەوہەك تا تەكان بەرەو دەزگايانى كراوە بدا. جگە لەمانە ھەندىك بەخت بايەخى گەورەى ھەيە چونكە مۆرۆو ھەمىشە بە شۆوہەكى پەيوەست ھەنگاو دەنى.

تېگە يىشتن لە خوشگوزەرانى و ھەژارى

بنچىنە ميژووييه كان

لە جيهان دا جياوازي گەورە لە ئاستى گوزەرانى خەلك دا ھەيە. تەنانەت ھەژارتىن ھاولاتى ويلايەتە يەكگرتوھ كان خاوەن داھات و خزمەتگوزارى تەندروستى و پەروەردە و دەرفەتى ئابوورى و كۆمەلايەتى ئوتۇن كە زۆر زياتر لەوانەى لە بەردەم زۆربەى ئەو خەلكە دان لە وولاتانى باشوورى بياپانى ئەفرىقى و باشوورى ئاسيا و ناوھ پاسى ئەمەريكا دا دەژىن. جياوازي نىوان باشوور و باكورى كۆريا و ھەردوو توكالس و ويلايەتە يەكگرتوھ كان و مەكسيك ئەو ھەمان بىردەخەنەو كە ئەم جياوازيانە تا پادەيەك دياردەى نوين. پينچ سەد سال لەمەويە، مەكسيك، شوينى دەولەتى ئازتيك، بيگومان لە قەوارەكانى باكور دەلەومەندتر بوو و تا سەدەى نۆزدەيەم ويلايەتە يەكگرتوھ كان پيش مەكسيك نەكەوتەو. بوشايى نىوان ھەردوو توكالس تەنانەت زۆر نويتە. باشوور و باكورى كۆريا ھەردووكيان لە پوى ئابوورى و كۆمەلايەتى و كەلتورىيەو بەر لە دابەشكردنيان، لە سەر ھىلى ۳۸، لە دواى دوھم جەنگى جيهانى، لە يەكتر جيانەدەكرانەو. بە ھەمانشيوە، زۆربەى جياوازيە ئابوورىيەكانى ئەمىرۆ كە لە دەورى خۆمان دەيانبينين لە ماوھى دوو سەد سالى پابوردودا سەريانھەلداو.

ئايا ھەموو ئەمانە ھەر دەبوايە بەوشيوەيە بوونايە؟ ئايا لە پوى ميژوويى يان جوگرافيا و كەلتورى و ئىتتىپاقە پيشتر ديارىكرابوو كە لە ماوھى دوو سەد سالى پابوردودا ئەوروپاي پۆژئاوا و ويلايەتە يەكگرتوھ كان و يابان ھىندە دەولەمەندتر بن لە وولاتانى باشوورى بياپانى ئەفرىقا و ئەمەريكاى لاتىن و چين؟ ئايا شتىكى حەتمى بوو كە شۆرشى پيشەسازى لە سەدەى ھەژدەيەم دا لە بەريتانيا دا سەرھەلدا و دواتريش بلأوبيتتەو بۆ ئەوروپاي پۆژئاوا و

دەسکردهکانی ئەوروپا لە باکووری ئەمەریکا و ئوسترالیا؟ ئایا جیهانیکی
پێچهوانەی ئەوەی ئەمڕۆ کە تیایدا شۆڕشی شکۆدار و شۆڕشی پیشەسازی لە
پێڕۆ دا پووبەن و دواتریش ئەوروپای پۆژناوا بکاتە کۆلۆنی و سپییستەکان
بکاتە کۆیلە، ئەگەری هاتنەئارای هەیه یان تەنیا جوړیکە لە خەیاڵی زانستی
مێژوویی؟

بۆ وەلامدانەوه، یان راست تر تەنانەت بۆ ووردبوونەوه لە لۆجیکی ئەم
پرسیارانە، پێویستمان بە تیۆرییە کە دەربارەی ئەوەی بۆچی هەندیک نەتەوه
خۆشگوزەرانن، لە کاتی کە دا ئەوانی تر شکستخواردوون و هەژان. پێویستە ئەم
تیۆرییە ئەو فاکتەرانی کە خۆشگوزەرانە دروستدەکەن و هیواشیدەکەنەوه،
لەگەڵ بنچینە مێژووییەکانیان دا دیاریکا. ئەم کتییە ئەو جوړە تیۆرییە
دەخاتەپوو. هەموو دیاردەیهکی ئالۆزی کۆمەڵایەتی، وەک بنەماکانی پێچکە
جیاوازه ئابووری و سیاسییەکانی سەدان قەوارە لە جیهان دا، پەنگەچەندین
هۆکاری هەبێ و زۆریە زانایانی کۆمەڵایەتی وایدەکەن کە خۆیان بە دووریگرن
لە دانانی تیۆری سادە و (Noncausal) و بەکارهاتوو بەشیوەیهکی فراوان،
لە جیاتای ئەمە، ئەوان بەدوای شروقهی جیاوازا دەگەڕێن بۆ ئاکامە
هاوشیوەکان کە لە سەردەم و ناوچه جیاوازهکان دا سەرهلەدەن. ئێمە
تیۆرییەکی سادەمان خستۆتەپوو، ئەم تیۆرییەمان بەکارهێناوه بۆ
شروقهکردنی زۆریە کۆنتۆرەکانی پەرەسەندنە ئابووری و سیاسییەکان لە
جیهان دا هەر لە سەردەمی شۆڕشی کشتوکالییەوه. هەلبژاردنی ئەم تیۆرییە لە
لایەن ئێمەوه لەو باوهپە ساکارەوه نەهاتوه کە تیۆری لەم جوړە شروقهی
هەموو شتەکان دەکا، بەلکو لەو باوهپەوه سەرچاوهی گرتوه کە پێویستە
تیۆری و امان لێبکا جەخت لە سەر دیاردە لێکچۆەکان بکەین، هەندێجار لەسەر
حسابی دەرھێنیاں لەناو چەندین ووردەکاری سەرنجڕکێش دا. کەواتە تیۆری
سەرکەوتوو کوێرانه ووردەکارییەکان بەرھەمناھێنیتەوه، بەلکو شروقهیهکی بە
سوود و لە پووی تەجربییەوه بناخە پتەو بۆ کۆمەڵە پڕۆسەیهکی جیاوازا
ئەنجامدەدا، لە کاتی کە دا ئەو هیژە سەرەکییانەش پوونەکاتەوه کە
کاریگەرییان هەیه.

تیۆرییە کەمان هەولیداوه لە پێگەی کارکردن لە سەر دوو ئاست ئەمە
ئەنجامبدا. یەكەمیان بریتییه لە جیاکردنەوهی دەزگایانی ئابووری و سیاسی

چەوسىنەر لەودەزگايانەى كراوەن. دوەمیان برىتييه لەوہى بۆچى دەزگايانى كراوە لە ھەندىك ناوچەى جىھان دا سەريانەلدا و لەوانى تردا سەريانەلنەدا. لە كاتىك دا ئاستى يەكەمى تىۆرييه كەمان دەربارەى لىكدانەوہىيەكى دەزگاييه بۆ مێژوو، ئاستى دوەم دەربارەى ئەوہىيە كە چۆن مێژوو پىچكەى دەزگايى نەتەوہكانى داڤشتوہ.

ئەوہى بۆ تىۆرييه كەى ئىمە بنەرەتییە، برىتييه لە پەيوەندى نىوان دەزگايانى ئابوورى و سياسى كراوە لەگەل خۆشگوزەرانىدا. دەزگايانى ئابوورى كراوە كە مافى مۆلكدارى دەچەسپىنن و مەيدانى گەمەى تەخت دروستدەكەن و ھانى وەبەرھىنان دەدەن لە تەكنەلۆجىيا و بەھرەى نوێدا، زياتر ھاوكارى گەشەكردنى ئابوورى دەكەن لە چاودەزگايانى ئابوورى چەوسىنەردا كە بەشىۆھىيەك پىكھىنراون تا سامان لە ژمارەىيەكى زۆر لە لايەن ژمارەىيەكى كەمەوہ دەرکىشن و ناتوانن مافى مۆلكدارى بپارىزن، يان ھاندان دروستبەكەن بۆ چالاكىيە ئابوورىيەكان. دەزگايانى ئابوورى كراوە پىشتگىرى دەزگايانى سياسى كراوەوہ دەكەن و ئەوانىش لە لايەن دەزگايانى سياسى كراوەوہ پىشتگىرىدەكرىن. دەزگايانى سياسى كراوە ئەو دەزگايانەن كە دەسەلاتى سياسى بە فراوانى و بە شىۆازىكى پلورەلىستى دا بەشدەكەن و لە تواناياندايە ئەندازەىيەك لە مەركەزىيەتى سياسى دەستەبەرىكەن بۆ چەسپاندنى ياسا و ئاسايش كە بناخەى مافى مۆلكدارى جىگىر و ئابوورى بازارى كراوەن. بە ھەمانشىۆھ، دەزگايانى ئابوورى چەوسىنەر بەشىۆھىيەكى توند بەستراونەتەوہ بە دەزگايانى سياسى چەوسىنەر كە دەسەلات لە چنگى ژمارەىيەكى كەم دا چىردەكەنەوہ و ئەو ژمارە كەمەش دواتر ھاندانىان بۆدروستدەبۆ تا دەزگايانى ئابوورى چەوسىنەر پەرەپىندەن و بىانھىلنەوہ بۆ قازانجى خۆيان و ئەو سامانەى دەستياندەكەوى بەكاربھىنن بۆ بەھىزكردنى دەستگرتن بەسەر دەسەلاتى سياسى دا.

ئەم ئارەزووانە ئەوہ ناگەيەنن كە دەزگايانى ئابوورى و سياسى چەوسىنەر لەگەل گەشەكردنى ئابوورى دا يەكناگرەنەوہ. بە پىچەوانەوہ، ھەموو نوخەيەك ھەزدەكا تا دەكرى ھانى گەشەسەندنى ئابوورى بدا بۆ ئەوہى سامانىكى زۆرتەر دەرېكېشى. دەزگايانى چەوسىنەر، كە بەلەينىكەمەوہ ئاستى كەمى مەركەزىيەتى سياسىيان بەدەستھىناوہ، زۆرجار دەتوانن بىرېك گەشەكردن

نه نجامېده. نه وهی گرتګه نه وهیه که ناتوانی گه شه کردن له سایه
 ده زګایانی چه وسینه ردا به رده وای پېښې، نه ویش له بهر دوو هوکار.
 یه که میان نه وهیه که گه شه سندنې به رده وای نابووری پټوېستی به نوټکاری
 هیه و ناشکری نوټکاری له ټیګدانی بنیاتنه له مهیدانی نابووری دا
 جیابکرېته وه که کون به نوی ده گوږی و په یوه ندیه سیاسیه چه سپیوه کان
 له قده کا. له بهر نه وهی نه و نوځبانه ی زالن به سر ده زګا چه وسینه ره کان دا له
 ټیګدانی بنیاتنه رده ترسن، به رهنګاری نه و ټیګدانه دهنه وه و هر
 گه شه سندنیک که له سایه ده زګایانی چه وسینه ردا چه که رده ده کا له
 سره نجام دا ته من کورت ده بی. دوه میان نه وهیه که له بهر نه وهی نه وانه ی
 به سر ده زګا چه وسینه ره کان دا زالن ده توانن قازانجیکي زور بکن له سر
 حسابی باقی کومه لگا، نه وه ده گه یه نی که ده سه لاتی سیاسی له سایه ی
 ده زګایانی چه وسینه ردا یه کجار خوازراوه و چه ندین گروپ و تاکه کان والیده کا
 له پیناوی به ده سته پینانی دا شه پیکن. له نه نجامی نه مه دا، هیزی ده سه لاتدار
 له کومه لګادا دروسته دین که کومه لګایانی بن ده سه لاتی ده زګایانی چه وسینه ر
 به ره و ناسه قامگیری ده بن.

هاوکاری له نیوان ده زګایانی نابووری و سیاسی چه وسینه ردا بازنه ی
 ناهه مواری دروسته ده کا که له و پڼګه یه وه ده زګایانی چه وسینه ر، کاتیک
 دامه زران، ده میتنه وه. به هه مانشیوه بازنه ی به خته وهی په یوه ندی به
 ده زګایانی نابووری و سیاسی کراوه وه هیه. به لام نه بازنه ی ناهه مواری و نه
 بازنه ی به خته وهی نه به دی نین. له راستیدا، هه ندیک نه ته وهی نه مړو له سایه ی
 ده زګایانی کراوه دا ده ژین، هه رچه نده ده زګایانی چه وسینه ر له میژوودا
 ده زګایانی باو بوون، به لام نه و کومه لګایانه توانیویانه قالبه که بشکینن و به ره و
 ده زګایانی کراوه بگویتنه وه. شروقه کانی نیمه بۆ نه م گواستنه وانه میژوویین،
 به لام گواستنه وه کان له پووی میژووییه وه پېشتر دیارینه کراون. گورپانکاری
 ده زګایی سره کی که هه رچه بۆ گورپانکاری نابووری سره کی، له نه نجامی
 کارله یه ککردن له نیوان ده زګا هه نوکه ییه کان و هه رچه خانی میژوویی دا
 دروسته ده بی. و هه رچه رخانه میژووییه کان پرودای سره کین که بالانسی نابووری
 و سیاسی هه نوکه یی ټیګده ده ن له کومه لګایه ک یان چه ندین کومه لگا دا.
 نمونه ی نه و هه رچه رخانه میژووییه بریتین له مردنی ره ش، که نیوه ی

دانیشتوانی زۆریه ی ناوچه کانی ئه وروپای له ناوێرد له سه ده ی چوارده یه م دا و کرانه وه ی پێگاکانی بازگانی ئه تله سی که ده رفه تی زۆری قازانجکردنی بۆ چه ندین که س له ئه وروپای پۆژناوا دا په خساند و شۆرشی پیشه سازی، که توانای گۆرانکاری خێراو له هه مانکات دا تیکده ری له پیکهاته ئابورییه کان دا له سه رتاسه ری جیهان دا ئه نجامدا.

جیاوازییه ده زگاییه هه نوکه ییه کان له نیوان کۆمه لگان دا ئه نجامی گۆرانکارییه ده زگاییه کانی پابوردون. بۆچی پێپه وی گۆرانکاری ده زگایی له نیوان کۆمه لگاگان دا له یه کتری جیاوازی؟ وه لامی ئه م پرسیاره له ناو لیکترازانی ده زگایی دا ده سته که وی. به هه مان ئه و شیوه یه ی که جینی دوو کۆمه له زینده وه ری هاوشیوه ی له یه کتر دا بپا و به هیواشی له یه کتر ده ترازیی به هۆی بازدانی پیکه وت (Random Mutation) وه له و پرۆسه یه دا که پێیده وتری لیکترازانی په ره سه ندن یان جینی زینده وه ران، دوو کۆمه لگای هاوشیوه ش له پووی ده زگاییه وه له یه کتر ده ترازیی، هه لبه ته دیسانه وه به هیواشی. ململانی له سه ر دا هات و ده سه لات و به شیوه یه کی ناراسته وخۆ له سه ر ده زگاگان، له هه موو کۆمه لگاگان دا به رده وامه. ململانی که زۆر جار ئه نجامیکی په یوه ست (contingent) ی هه یه، ته نانه ت ئه گه ره مه ی دانی گه مه ی ئه و ململانییه ی تیا دا ئه نجامده درێ ته ختیش نه بی. ئه نجامی ئه م ململانییه ده بیته هۆی لیکترازانی ده زگایی. به لام مه رج نییه ئه م لیکترازانه پرۆسه یه کی له سه ر یه ک که له که بوو بی. مه رج نییه ئه و جیاوازییه بچووکانه ی له کاتیکی دیاریکراو دا په ی داده بن به تپه ربوونی کات گه وره تر بن. به پێچه وانه وه، هه روه ک گفتوگۆ که مان ده رباره ی به ریتانیای پۆما له چاپته ری شه شه م دا ده ریده خات، جیاوازی بچووک سه ره لده دن و دواتر نامین و دواتریش جاریکیتر ده رده که ونه وه. به هه ر حال، کاتی که وه رچه رخانیکی میژووی سه ره لده دا، ئه م جیاوازییه بچووکانه ی که له ئه نجامی لیکترازانی ده زگاییه وه په ی دا بوون، په رنگه ئه و جیاوازییه بچووکانه بن که پێویستن بۆ ئه وه ی دوو کۆمه لگای هاوشیوه به شیوه یه کی بنه په تی له یه کتر دووربکه ونه وه.

له چاپته ری حه وته م و هه شته م دا بینیمان که سه ره پای چه ندین لیکچوون له نیوان ئینگلتیره و فه ره نسا و ئیسپانیا دا، وه رچه رخانگی میژووی بازگانی ئه تله سی زۆرترین کاریگه ری گۆرانکاری له سه ر ئینگلتیره هه بوو، له بهر بوونی

ئەم جۆرە جىاوازىيە بچوكانە - لەبەر پەرەسەندەكانى سەدەكانى پازدەيەم و شازدەيەم، پاشاي ئىنگلتەرە نەيتوانى كۆنترۆلى ھەموو بازىرگانی دەرەوہ بکا، بەو شىوہيەى ئەم بازىرگانىيە بەزۆرى لە ژىر مۆتۆپۆلى پاشايەتيدا بوو لە فەرەنسا و ئىسپانيا دا. لە ئاكام دا، لە فەرەنسا و ئىسپانيا، ئەو پاشايەتى و ئەو گروپانەى ھاوپەيمانان بوون سوودمەندى سەرەكى ئەو دەسكەوتە گەورانە بوون كە لە بازىرگانی ئەتلەسى و فراوانبوونى كۆلۆنالىيەو دەستكەوتن، لە كاتىك دا لە ئىنگلتەرە ئەو گروپانەى بە توندى دژى پاشايەتى بوون سووديان لەو دەرەفتە ئابورىيانە وەرگرت كە بەھۆى ئەم وەرچەرخانە مېژووييەو ھاتنەئاراوہ. ھەرچەندە لىكترازانى دەزگايى دەبىتە ھۆى دروستبوونى جىاوازي بچووك، بەلام كارلىكردى ئەم جىاوازىيە بچوكانە لەگەل وەرچەرخانى مېژوويى دا دەبىتە ھۆى لىكدووركەوتنەى دەزگايى و ئەم لىكدووركەوتنەوہيەش دەبىتە ھۆى دروستكردى جىاوازي دەزگايى گەورەتر كاتىك وەرچەرخانى مېژوويى داھاتوو كارى تىدەكا.

مېژوو كلىلە، چونكە ئەو پروسە مېژووييەكانن كە، لە پىگەى لىكترازانى دەزگاييەوہ، ئەو جىاوازييانە دروستدەكەن و ھەر ئەو جىاوازييانەشن كە پەنگە لە كاتى وەرچەرخانە مېژووييەكان دا پۆلى سەرەكى بيبىن. وەرچەرخانە مېژووييەكان بۆخويان خالى وەرچەرخانى مېژوويىن. بازنى ناھەموارى و بازنى بەختەوہرى ئەو دەگەيەنن كە پىويستە دىراسەى مېژوو بکەين بۆ تىگەيشتن لە سروشتى جىاوازىيە دەزگاييەكان كە لە پوى مېژووييەوہ پىكھاتون. تيۆرييەكەمان حەتمەتى مېژوويى ناگەيەنئى - يان ھەر جۆرىكى ترى حەتمەت. ھەر لەبەر ئەم ھۆيەيە كە وەلامى ئەو پرسيارەى سەرەتاي ئەم چاپتەرەمان پى دەسپىكرد برىتييە لە نەخىر: پىويستەكى مېژوويى نەبوو كە پىرۆ بىتتە وولاتىكى ھىندە ھەژار تر لە ئەوروپاي پۆژئاوا و ويلايەتە يەكگرتوہكان.

بەر لە ھەموو شتىك، بە پىچەوانەى گریمانەكانى جوگرافيا و كەلتورەوہ، پىرۆ، تووشى ھەژارى نەبوو لەبەر جوگرافيا يان كەلتورەكەى. بە پىى تيۆرييەكەى ئىمە، ئەمپۆ، پىرۆ لەبەر ھۆكارى دەزگايى بەو ئەندازەيە لە ئەوروپاي پۆژئاوا و ويلايەتە يەكگرتوہكان ھەژارتەر. بۆ ئەوہى لە ھۆكارەكانى ئەمە تىگەين، پىويستە پروسەى مېژوويى پەرەسەندنى دەزگايى لە پىرۆ دا

تېڭىگەن. ھەرۈەك لە چاپتەرى دوھ دا بېنىمان، پېنچ سەد سأل لەمەوبەر ئىمپراتۇرىيەتى ئىنكا، كە پىرۆى ئەمپۆى ئەگرتەۋە، دەۋلەمەند تر و لە پووى تەكنەلۇجىيەۋە پېشكەۋتو تر و خاۋەن مەركەزىيەتى سىياسى زىاتر بوۋ لەۋ قەۋارە بچوكترانەى لە باكوورى ئەمەرىكا دا ھەبوون. خالىى ۋەرچەرخان برىتېبوۋ لەۋ شىۋەيەى ئەم ناۋچەيە بەكۆلۆنى كرا و چۆن ئەم شىۋازى كۆلۆنىكرندە جىاۋاز بوۋ لەۋەى باكوورى ئەمەرىكا. ئەمە لە پىڭكەى پىرۆسەى مېژوۋىي پېشتەر دىارىكرۋەۋە دروستنەبوۋ، بەلكو ۋەك ئەنجامىكى پەيۋەستى چەندىن پەرەسەندى دەزگايى گىرنگ لە كاتى ۋەرچەرخانە مېژوۋىيەكان دا دروستبوۋ. بەلایەنىكەمەۋە، سى فاكىتەر دەيتۋانى ئەم پىچكەيە بگۆپن و پاتىرنى درىژخايەنى زۆر جىاۋاز دروستىكەن.

يەكەم: جىاۋازى دەزگايى لە ناۋ ھەردوۋ ئەمەرىكا دا لە ماۋەى سەدەى پازدەيەم دا شىۋازى بەكۆلۆنىكرندى ئەم ناۋچانەى دارىشت. باكوورى ئەمەرىكا پىچكەيەكى دەزگايى جىاۋازى لە پىرۆ، گىرتە بەر چۈنكە باكوورى ئەمەرىكا بەر لە بەكۆلۆنىكرندە دانىشتۋانى كەمى تىدا نىشتەجىبوۋ، ئەۋ نىشتەكارە ئەۋروپىانەى تىدا نىشتەجىبوۋ كە دواتر سەركەۋتۋانە دژى ئەۋ نوخبەيە ۋەستان كە كۆمپانىيەى فىرجىنيا و پاشايەتى ئىنگلەتەرە ھەۋلى چەسپاندىيان دابوون. بە پىچەۋانەۋە، داگىركارنى ئىسپانى لە پىرۆ دا دەۋلەتتىكى خاۋەن مەركەزىيەت و چەۋسىنەريان دۆزىيەۋە كە توانىيان دەستىبەسەرداگىرن لەگەل دانىشتۋاننىكى زۆر كە توانىيان لە چاندنگە و كانەكان دا كاريان پىيكەن. ھىچ شىتىكىش دەربارەى چۆنىەتى بارى زەۋى ھەردوۋ ئەمەرىكا لە پووى جوگرافىيەۋە پېشتەر دىارىنەكرابوۋ كاتىك كە ئەۋرېيەكان گەيشتنە ئەۋ شوپىنانە. بە ھەمان ئەۋ شىۋەيەى كە سەرھەلدىنى دەۋلەتتىكى خاۋەن مەركەزىيەت بەسەرۋكايەتى شىام پاشا لە ناۋ بوشۈنگ دا ئەنجامى نوپكارىيەكى گەۋرەى دەزگايى بوۋ، يان لەۋانەيە ئەنجامى شۆپىشكى سىياسى بوۋى، ھەرۈەك لە چاپتەرى پېنچەم دا بېنىمان، شارستانى ئىنكاش لە پىرۆ و زۆرى دانىشتۋانى ئەم ناۋچەيە، لە ئەنجامى نوپكارىيەكى گەۋرەى دەزگايى ھاتەئارۋە. دەرگا ئەمانە لە باكوورى ئەمەرىكا دا پوويانبدايە، لە جىڭكاي ۋەك دۆلى مىسىسىپى يان تەنانتە لە باكوورى پۆژھەلاتى ويلايەتە يەكگرتۋەكان دا. ئەگەر ئەمە پوويىدايە، پەنگە ئەۋروپىيەكان خاكى چۆلىيان لە ئەندىز و

دهوله تانی خاوهن مهركه زيه تيان له باكووری نه مهريكا دا بدؤزيابه ته وه و پۆلی ویلايه ته يه كگرتوه كان و پیرۆ پیچه وانه ده بؤوه. نه وروپیه كان له ناوچه كانی ده وری پیرۆ نیشته جیده بوون و ململانی له نیوان زؤریه ی نیشته کاران و نوخبه دا ده بوه هؤی دامه زرانندی ده زگایانی کراوه له پیرۆ دا له جیاتی باکووری نه مهريكا. رپچه کانی په ره پیدانی دواتر په نگه جیاواز بوونایه.

دوهم: له وانه یه ئیمپراتوریه تی ئینکا به ره نگاری کۆلۆنیالی نه وروپیه كان بویتته وه، ههروهك یابان کردی کاتیک که شتییه کانی کۆمؤدۆر پیری گه یشتنه که نداوی ئیدۆ. هه رچه نده چه وساندنه وه ی زیاتر له لایه ن ئیمپراتوریه تی ئینکا، به پیچه وانه ی تۆکوگاوا له یابان، بیگومان نه گه ری نه جامدانی شوپرشیکی سیاسی هاوشیوه ی نه وه ی گیرانه وه ی مه یچی زهحه مه ت تر نه کرد، به لام پیویستییه کی میژووی نه بوو که ئینکا به ته واوی بجیتته بنده سستی نه وروپیه کانه وه. نه گه ر نه وان بیان توانیایه به رگریبکه ن و ته نانه ت له پووی ده زگاییه وه نوێکاری نه جامبده ن به رامبه ر نه وه ره شانه، نه وا هه موو رپچه کی میژووی جیهانی نوێ و له گه ل نه ویش دا په نگه سه راپای میژووی جیهان جیاواز بوایه.

سییهم و له هه موویان رادیکال تر: ته نانه ت له پووی میژووی و جوگرافی و که لتوورییه وه پیشتر دیارینه کرابوو که هه ر ده بوایه نه وروپیه كان جیهانیان به کۆلۆنی بکردایه. ده کرا چینیه كان یان ته نانه ت ئینکا کان بن. بیگومان نه نجامی له م چه شنه مه حاله، کاتیک له گۆشه نیگای سه ده ی پازده یه مه وه سه یری جیهان ده که یین، له و سه رده مه دا نه وروپای پۆژئاوا له هه ردوو نه مه ریکا دا جینگه ی خۆیان کردبؤوه و چین پووی به ره و ناوه وه وه پگیرابوو. به لام نه وروپای پۆژئاوای سه ده ی پازده یه م بۆخۆی نه نجامی پرۆسه یه کی په یوه سستی لیکنترازی ده زگایی بوو که به وه رچه رخانه میژووییه كان کوترابوو و هیچ شتیك ده رباره ی نه وروپا حه تمی نه بوو. ده سه لاتداره کانی نه وروپای پۆژئاوا نه یانده توانی به ره و پیش ته کانبدنه و دنیا داگیربکه ن به بی چه نندین وه رچه رخانی گرنگی میژووی. له وانه نه وه پیره وه تایبه ته بوو که فیودالیزم گرته ی به ر و له و پیره وه دا کۆیله یه تی نه هیشت و ده سه لاتی پاشاکانی لاوازکرد و نه و راستییی که چه نندین سه ده ی دوا کۆتاییه اتنی هه زاره ی یه که م له نه وروپادا، په ره سه ندنی شارانی سه ره بخۆ و له پووی بازرگانییه وه تواناداری

به‌خۆوه بېنې و ئه‌و پاستېپه‌ی که پاشاکانی ئه‌وروپا هېنده نه‌که‌وتنه به‌رده‌م هه‌په‌شه‌ی باززگانی ده‌روهه و له نه‌جامېشدا هه‌ولياننده ته‌گه‌ره به‌خه‌ نه به‌رده‌م ئه‌م باززگانېپه، به‌و شېوه‌یه‌ی ئېمپراتۆره‌کانی چین له‌سه‌رده‌می فه‌رمانپه‌وایی بنه‌ماله‌ی مېنگ دا کردیان و په‌یدابوونی مردنی په‌ش، که بناخه‌کانی سیسته‌می فېودالی له‌رزاند. نه‌گه‌ر ئه‌م پووداوانه به‌شېوه‌کی جیاواز ده‌رکه‌وتنايه، ئه‌مپو له جیهانیکی زۆر جیاواز دا ده‌ژیاين، جیهانیکی که تیايدا په‌نگه‌ پېرو له ئه‌وروپای پوژئاوا و ویلايه ته یه‌کگرتوه‌کان ده‌وله‌مه‌ند تر بوایه.

بېگومان، توانای پېشبینی‌کردنی تیۆرییه‌ک که تیايدا جیاوازییه بچوکه‌کان و په‌یوه‌ستی پوولی سه‌ره‌کی ببینن، سنووردار ده‌بێ. که‌م که‌س له سه‌ده‌ی پارزده‌یه‌م و ته‌نانه‌ت سه‌ده‌ی شازده‌یه‌م دا، ئه‌وه هه‌ر باسی سه‌ده‌کانی دواي پمانی ئېمپراتۆریه‌تی پو‌ما مه‌که، پېشبینی ده‌کرد که پېشکه‌وتنی گه‌وره به‌ره ده‌زگایانی کراوه له به‌ریتانیا دا پووده‌دا. ئه‌وه پړۆسه‌ی لیک‌تازانی ده‌زگایی و سروشتی ئه‌و وه‌رچه‌رخانه میژووییه بوو که به‌هۆی باززگانی ئه‌تله‌سییه‌وه هاته‌ئاراهه، بوه هۆی ئه‌م پېشکه‌وتنه له‌به‌ریتانیا دا پووبدا. که‌سیش له‌و بپوایه‌دا نه‌بوو که له ناوه‌پاستی شوپشی که‌لتووری دا له سالانی ۱۹۷۰ کان دا چین له ماوه‌یه‌کی که‌مدا ده‌که‌ویته سه‌ر پېره‌وه‌ی گۆرپنکاری رادیکالی له ده‌زگا ئابوورییه‌کانی دا و دواتریش ده‌که‌ویته سه‌ر رېچکه‌ی گه‌شه‌سەندنی خېرا. به هه‌مانشېوه، مه‌حاله به‌ دلناییه‌وه پېشبینی ئه‌وه بکړی که چۆنیه‌تی باری زه‌وی چۆن ده‌بێ له ماوه‌ی پېنج سه‌د سالی داهاتوودا. له‌گه‌ل ئه‌مه‌ش دا، ئه‌مانه که‌موکوپي تیۆرییه‌که‌ی ئېمه‌ نین. ئه‌و به‌سه‌ره‌اته میژووییه‌ی تا ئیستا باسما‌نکردوون، ئه‌وه ده‌رده‌خه‌ن که هه‌ر رېگایه‌کی پشته‌ستو به‌ حتمیه‌تی میژووی — پشته‌ستو به‌ جوگرافیا و که‌لتوور و ته‌نانه‌ت فاکته‌ره میژووییه‌کانی تر- نادرستن. جیاوازییه بچوکه‌کان و په‌یوه‌ستی ته‌نیا به‌شیک نین له تیۆرییه‌که‌مان، به‌لکو به‌شیکن له شتواری میژو.

نه‌گه‌ر چی پېشبینی ته‌واو ده‌رباره‌ی ئه‌وه‌ی کام کۆمه‌لگایانه له داهاتوودا گوزه‌رانیان له‌وانی تر باش‌ترده‌بێ، زه‌حمه‌ته، ئېمه‌ له‌م کتیبه‌دا بینیمان که تیۆرییه‌که‌مان به‌ شېوه‌یه‌کی باش شروقه‌ی جیاوازییه گشتیه‌کان له خۆشگوزه‌رانی و هه‌ژاری نه‌ته‌وان دا ده‌کا. له به‌شه‌کانی تری ئه‌م چاپته‌ره‌دا ده‌بینین که ئه‌م تیۆرییه هه‌ندیک پېنمایي ده‌خاته‌پوو ده‌رباره‌ی ئه‌وه‌ی چ

جۆرىك له كۆمەلگاكان ئەگەرى ئەنجامدانى گەشەكردنى ئابوورىيان ھەيە لە ماوھى چەندىن دەيەى داھاتودا.

يەكەم: بازىنەكانى ناھەموارى و بەختەوھرى بړىكى زۆر بەردەوامى و خاوبوونەوہ دروستدەكەن. نابى ھىچ گومانىك ھەبى كە لە ماوھى پەنجا تەنانت سەد سالى داھاتودا، ويلايەتە يەكگرتوہكان و ئەوروپاي پۆژئاوا، بە پشتبەستن بە دەزگا ئابوورى و سياسىيە كراوہكانيان، دەولەمەند تر دەبن و زۆريش پړىگەى تيدەچى كە زۆر دەولەمەندتر بن لە ولاتانى باشوورى بيابانى ئەفريقا و پۆژھەلاتى ناوہراست و ناوہراستى ئەمەريكا يان باشوورى پۆژھەلاتى ئاسيا. لە چوارچيۆھى ئەم پاتيرنە گشتيەدا، گۆرانكارى دەزگايى گەورە لە سەدەى داھاتو دا ديتەئاراوہ و ھەندىك لە ولاتان قابىكە دەشكىنن و لە ولاتانى ھەزاروہ دەبنە ولاتانى دەولەمەند.

ئەو نەتەوانەى ھىچ مەركەزيەتيكى سياسىيان بەدەستنەھيئاوہ، وەك سۆمال و ئەفغانستان، يان ئەوانەى تووشى دارمانى دەولەت بوون، ھەروەك ھايتى لە ماوھى چەندىن دەيەى پابوردودا تووشى بوہ، زۆر بەر لەوھى زەويلەرزە گەورەكەى سالى ۲۰۱۰ بېيتە ھۆى ويرانكردنى ژيړخانى ولاتەكە، پيئانچى نە گەشەكردن لە سايەى دەزگايانى سياسى چەوسينەردا ئەنجامبەدەن و نە گۆرانكارى گەورە بەرەو دەزگايانى كراوہ ئەنجامبەدەن. لە جياتى ئەمە، ئەو نەتەوانەى لە ماوھى چەندىن دەيەى داھاتودا ئەگەرى گەشەكردنيان ھەيە - ھەلبەت لە سايەى دەزگايانى چەوسينەردا - ئەو نەتەوانەن كە ئەندازەيەك لە مەركەزيەتى سياسىيان بەدەستەھيئاوہ. نموونەى ئەو دەولەتانە لە باشوورى بيابانى ئەفريقادا، برىتين لە برۆتدى و ئەسيوپيا و پواندا، ئەمانە ئەو نەتەوانەن كە ميژوويەكى دريژى دەولەتى خاوەن مەركەزيەتيان ھەيە و تەنزانيا، كە توانيويەتى ئەم جۆرە مەركەزيەتە ئەنجامبەدا، يان بەلايەنيكەمەوہ توانيويەتى ھەندىك لە مەرجە پيشەككيبەكان بۆ مەركەزيەتى سياسى دابينبكا. لە ئەمەريكاى لاتين دا، بەرازيل و چيلى و مەكسيك، كە نەك ھەر مەركەزيەتى سياسىيان بەدەستەھيئاوہ، بەلكو تەكانى گرنگيان داوہ بەرەو ديموكراسى ساوا. تيۆريەكەى ئيمە ئەو پيشنيازدەكا كە ئەنجامدانى گەشەكردنى ئابوورى بەردەوام لە كۆلۆمبيا دا زۆر زەحمەتە.

تيۆريەكەى ئيمە ئەو ھەش پيشنياز دەكا كە گەشەكردن لە سايەى

دەزگایانی سیاسی چەوسێنەردا، وەك چین، گەشەکردنێکی بەردەوام ناهێنێنە ئاراو و ئەگەری زۆرە هەیه كە تینوگۆپی خۆی لە دەستبدا. بە دەر لەم حالەتانه، ناپوونی زۆرە هەیه، بۆ نموونه، كویا، لەوانەیه بەرەو دەزگایانی كراوە گواستەوێت ئەنجامبدا و ئالوگۆرپێکی گەورە ئابووری ئەنجامبدا، یان لە بندهستی دەزگایانی ئابووری و سیاسی چەوسێنەردا بەردەوامبێ. هەمان شت بۆ باكووری كۆریا و بێرما (میانمار) لە ئاسیا دا پاستە. كەواتە، لەكاتێك دا تیۆرییەكەمان ئامرازەكان دەپەخسێنێ بۆ بیرکردنەوێ دەربارە ی ئەوێ چۆن دەزگاكان دەگۆرێن و ئاكامەكانی ئەم گۆرپانانە چۆن دەبن، بەلام سروشتی ئەم گۆرپانانە- پۆلی جیاوازییە بچووكەكان و پەيوەستی - پێشبینی ووردتر زەحمەت دەكەن.

تەنانت پتویستە بە ووریاییەکی زیاترەوێ پاسپاردە بۆ پۆلسییەكان لەم شیکردنەوێ گشتییە ی بنچینەكانی خۆشگوزەران و هەژاری گەلێ بەكری. بەهەمان ئەو شتوێ هەیهی کاریگەری وەرچەرخانه میژووییەكان بەندن بە دەزگا هەنووكەییەكانەو، چۆنیەتی كاردانەوێ كۆمەلگایەكیش بۆ جیبەجێکردنی هەمان پۆلیسی بەندە بەو دەزگایانەوێ كە لەئارادان. بێگومان هەموو تیۆرییەكەمان دەربارە ی ئەوێ چۆن ئەتوان دەتوانن هەنگاو بەرەو خۆشگوزەران بنین - بە گۆرپینی دەزگاكانیان لە دەزگایانی چەوسێنەرەوێ بۆ دەزگایانی كراوە. لە هەمانكات دا، ئەم تیۆرییە هەر لەسەرەتاو پوونی دەكاتەوێ كە پەچەتە ی ئاسان بۆ بەدەستپێنانی ئەم گواستەوێ نییه. یەكەم، بازە ی ناھەمواری ئەوێ دەگەیهنێ كە گۆرپینی دەزگاكان زۆر زەحمەت ترە لەوێ دەردەكەوێ. بەتایبەتی، دەزگایانی چەوسێنەر دەتوانن خۆیان لە ژێر پەردە ی جیاوازا دروستبەكەنەو، هەورەك لە حالەتی یاسای ئاسنینی ئۆلیگارکی دا لە چاپتەری دوازدەدا بینیمان. ئەو پاستیە ی كە پژیمة چەوسێنەرەكە ی موبارەك لە پژیگە ی ناپەزاییەکی جەماوەرییەوێ لە شوباتی سالی ۲۰۱۱ لەسەر تەخت لابرا، گەرەنتی ئەوێ ناكە ميسر پچیكە ی بەرەو دەزگایانی كراوە دەگریتەبەر. لە جیاتی ئەم، پەنگە دەزگایانی چەوسێنەر خۆیان دروستبەكەنەو، سەرەرای بوونی بزوتنەوێ هیوابەخش و زیندووی دیموكراسی. دوهم، لەبەر ئەوێ پچیكە ی پەيوەستی میژوویی ئەوێ دەگەیهنێ كە زەحمەتە بزانێ كاریكردنێکی دیاریكراو لە نێوان وەرچەرخانه میژووییەكان و

جياوازييه دهزگاييه هه نوو كه ييه كان دا ده بئته هۆي سهره لڊاني دهزگاياني زياتر كراوه يان چه وسينه ر، كاريكي پالەوانانه ده بئ كه فۆرميوله ي پۆليسي گشتي بكه يت بۆ هانداني گۆرپانكاري به ره و دهزگاياني كراوه . له گه ل ئەمه ش دا، تيۆرييه كه ي ئيمه هيشتا به سووده بۆشيكردنه وه ي پۆليسي، چونكه وامان ليدەكا نامۆزگاري خراپ ده سنيشان بكه ين كه پشتي به گريمانه ي ناپاست يان تيگه يشتنى ناتەواو به ستوه ده ربياره ي ئەوه ي دهزگاكان چۆن ده گۆرپين. له مه دا، هه روهك له زۆريه ي شته كان دا، دووركه وتنه وه له هه له گه و ره كان، هينده ي هه و لڊان بۆ دۆزينه وه ي چاره سه ري ئاسان، گرنگه و بگره واقيعي تريشه . په نگه ئەمه به پووني ديار بئ كاتيك ئيمه راسپاردە ي پۆليسي له بهرچاو ده گرین بۆ هانداني "گه شه كردني ئەسۆريتاري" كه پشت به ئەزمووني سهركه وتووي گه شه كردني چين ده به ستئ له ماوه ي چه ندين ده يه ي راپور دودا. ئيمه دواتر باسيده كه ين كه بۆچي ئەو راسپاردانه بۆ پۆليسي نادروستن و بۆچي گه شه كردني چين، به و شيۆه يه ي تا ئيستا ئەنجام دراوه، شيوازيكي تري گه شه كردنه له سايه ي دهزگاياني سياسي چه وسينه ردا و پيناچي ببئته په ره سه ندي ئابووري به رده وام.

دلڤيني گه شه كردني ئەسۆريتاري

داي گيۆفانگ هه ر زوو دهركي كرد كه بوژانه وه ي ناوچه شاربييه كان به رپۆه يه له چين دا. رڙگاو باني نوئ و سه نته ري بزنس و شويني نيشته جيپوون و بالاخانه ي به رز له هه موو شوينيكي چين دا له سالاني ۱۹۹۰ هه كان دا له بلابوونه وه دا بوون. داي، لاي وابوو ئەم گه شه كردنه له ده يه ي دواتر دا خيرا تر ده بئ. ئەو له و برپوايه دا بوو كه كۆمپانيا كه ي، كۆمپانيا ي جينگسو تايين بۆ ئاسن و پۆلا، وهك به ره مه يته ريكي نرخ نزم ده تواني بازاريكي گه و ره بۆخۆي دابين بكا به تاييه تي به به راوورد له گه ل ئەو كارگه پۆلايه ي ه ي ده ولەت بوون و ناكارا بوون. داي، پلاني دروست كردني كارگه يه كي زه به لاحي پۆلاي داپشت و به هاوكاري سهركرده حيزبي لۆكاله كان له چانگزوو، له سالي ۲۰۰۳ دا ده ستيكرد به دامه زاندي كارگه كه ي. له ئازاري سالي ۲۰۰۴ دا به فه رماني

حيزبى كۆمىۋنىست لە بەيژىنگ پىرۆژەكە پاگىرا و داي لەبەر كۆمەلە ھۆكارىك كە ھەرگىز ئاشكرا نەكران خراپە بەندىخانەو. پەنگە دەسەلاندان لايانابووبى كە ھەندىك بەلگەى تاوانباركردنى داي لە حساباتەكانى دا دەدۆزنەو. لەو بارودۆخەدا، داي پىنج سالى دواترى لە بەندىخانە و دەستبەسەرى مال دا بەسەربرد و لە سالى ۲۰۰۹ دا بە تۆمەتلىكى بچووك تاوانبار كرا. تاوانى راستەقىنەى داي برىتېيىو لەوھى كە دەستى بە دامەزراندنى پىرۆژەيەكى گەرە كىردىو كە پىكەرى لەگەل كۆمپانىياكانى دەولەت دا دەكرد و ئەمەشى بەي وەرگرتنى پەزنامەندى بەرپىرسانى سەرەوھى حيزبى كۆمىۋنىست كىردىو. ئەمەش بىگومان وانەيك بوو كە خەلكى تر لەم كىشەيەو ڧىربوون.

نابى ھەلۆستى حيزبى كۆمىۋنىست بەرامبەر كەسانى كارزانى ۋەك داي، جىگەى سەرسوپمان بى. چىن يەن، يەكەل لە ھاوكارە نەيكەكانى دىنگ سىاوپىنگ و ئەندازىارى سەرەكى پىشووئى رىڧۆرمەكانى بازار، بۆچوونى زۆرەى كادىرەكانى حيزبى بە نموونەى "بەلندەيەك لە قەفەس دا" بۆ ئابوورى كورتكردەو: ئابوورى چىن برىتېيىو لە بەلندەيەك و كۆنترۆلى حيزبىش برىتېيىو لە قەفەسەكە. پىۋىست بوو قەفەسەكە گەرە بىر تە بەلندەكە تەندروست تر و دايەمىك تىرى، بەلام نەدەكرا دەرگەى قەفەسەكە بىر تەوھە يان قەفەسەكە لايىرى، نەوھە بەلندەكە بىرپايە. جيانگ زىمىن، ماوھەيكە كەم دواى ئەوھى بوو سىكرىتىرى حيزب لە سالى ۱۹۸۹ دا، كە بەھىزىرەن پىنگە بوو لە چىن دا، تەنانت زياتر لەوھش پۆيشت و گومانى حيزبى بەرامبەر كارزانان (entrepreneurs) بە كورتى خستەپوو. ئەوانى ۋەسفىرد بە (بازرگانانى دەسگىر كە ڧىلدەكەن و بەرتىلدەدەن و خويان لە دانى باچ دەدزەو). بە درىژايى سالانى ۱۹۹۰ كان، تەنانت لە كاتىك دا ۋەبەرھىنانى بىانى دەپژايە ناو چىن و پىشتىگىرى پىشەسازىيە دەولەتتەيەكان دەكرا تا كارەكانىيان فراوانبەكەن، بە گومانەو پىشوازى لە كارزانى دەكرا و چەندىن كارزان تەنانت بەندكران. بۆچوونى جيانگ زىمىن ھەرچەندە لە كىزبونى پىژەيى دايە، بەلام تا ئىستاش لە چىن دا زۆر بۆلۆ. بە قسەى ئابورىناسىكى چىنى، (كۆمپانىيا گەرەكانى دەولەت دەتوانن بەشدارى لە پىرۆژە گەرەكان دا بىكەن، بەلام كاتىك كۆمپانىياكانى كەرتى تايبەت ئەمە دەكەن، بەتايبەتى كاتىك پىكەرى كۆمپانىيا

دهوله تيبه كان دهكهن، كئشه له هه موو سووچي كه وه سه ره لده دا)

له كاتيك دا دهيان كۆمپانياي كه رتي تاييهت ئيستا به سوودي زۆره وه له چين دا كار دهكهن، چه ندين توخمي ئابووري تا ئيستا ش له ژئير فه رمان و پاريزگاري حيزب دايه. پۆژنامه نووس، پيچارد مه كريگور ده لئى كه له سه ر ميژى سه روكي هه ريه ك له كۆمپانيا گه و ره كانى ده و له ت له چين دا، ته له فۆنيكى سوور هه يه. كاتيك زهنگ ليده دا، ئه وه حيزبه ته له فۆن ده كا به فه رمانه وه ده رباره ي ئه وه ي پيويسته كۆمپانيا كه چى بكا و له كوئ وه به ره ينان بكا و تارگي ته كانى چى ده بن. ئه م كۆمپانيا گه و رانه تا ئيستا ش له ژئير فه رمانى حيزب دان، ئه مه ش پاستيه كه كاتيك بۆمان ده ر ده كه وئى كه حيزب بريارى ئالوگوپ كردن له به رپوه به ره راپه رپنه ره كان دا ده دا و ده ريانده كا و پله يه يان به ر زده كاته وه له گه ل پاساو يكي كه م دا.

ئه م چيرو كانه بيگومان نكۆلينا كه ن له وه ي كه چين ته كانى گه و ره ي به ره و ده زگايانى ئابووري كراوه داوه. ته كانى وا كه بنه ماي ئه و پيژهى گه شه كردنه سه رسوپه يته ره ي چينه له ماوه ي سى سالى راپوردودا ئه نجاميداوه. زۆربه ي كارزانه كان هه ندك پاراستنيان هه يه، هه ر هيج نه بئى له به ر ئه وه ي ئه وان سوود وه ر ده گرن له پشتگيري كاديره لۆكاله كان و نوخبه كانى حيزبى كۆميونيست له به يژينگ. زۆربه ي پۆژه بازرگانيه ده و له تيبه كان به دواي قازانجا ده گه پيژن و له بازاره جيهانيه كان دا ركا به ربي ده كه ن. ئه مه ش گۆرانكار بيه كي پيشه بيه له چيني ماو دا. هه روه ك له چاپته ري پيشوودا بينيمان، چين له سه ره تادا تواني گه شه بكا چونكه پيفۆمى بنه په تي به سه ركردايه تي دينگ سياوپينگ ئه نجامدرا بۆ دوور كه و تنه وه له ده زگا ئابوور بيه هه ره چه وسينه ره كان به ره و ده زگايانى ئابووري كراوه. گه شه كردن له چين دا به ر ده وامبووه له كاتيك دا ده زگايانى ئابووري كه وتونه ته سه ر پيچكه ي به ره و كراوه يي زياتر. هه لبه ته، به هه نكاوى هئواش. چين هه روه ها سوود يكي زۆر له هئيزى كاري هه رزان و گه يشته بازار و سه رمايه و ته كنه لۆجى بيانى وه ر ده گري.

ته نانه ت ئه گه ر ئه مپۆ ده زگايانى ئابووري چين له سى ده يه ي راپوردو كراوه تر بن، ئه وا هه ر ئه زموونى چين نمونه يه كي گه شه كردنه له سايه ي ده زگايانى سياسى چه وسينه ردا. سه ره پاى جه ختكر دنه وه ي ئه م دوايانه له چين له سه ر نوپكاري و ته كنه لۆجى، گه شه كردنى چين پشت به به كار هئنانى ئه و

تەكەنەلۇجىيە دە بەستى كەلە ئارادان شانەشانى ۋە بەرھىنە خىرا، نەك تىكدانى بىياتنەر. پويەكى گىرەكى ئەمە ئەۋەكە مافى مولكدارى لە چىن دا بە تەۋاۋى جىگىر نىيە. ھەر جەرە ئاجارىك ھەندىك كسارزانى ۋەك داي پوۋندەكرىتەۋە. جۈللەى كرىكاران بە تۈندى پىكخراۋە ۋ سادەترىن مافى مولكدارى، مافى فروشتىنى ھىزى كارى يەكەك بە ۋ شىۋەيەى بۇخۇى دەيەۋى، تا ئىستاش يەكجار سنوردارە. رادەى ئەۋەى كە دەزگايانى ئابۋورى تا ئىستاش دۈۈرەن لەۋەى بە شىۋەيەكى پاستەقىنە كراۋەن لە پىگەى ئەۋ پاستىيەۋە پوۋندەبىتەۋە كە تەنبا ژمارەيەكى كەم بزىنسان ۋ بزىنسان سەركىشى ئەۋە دەكەن بەشدارى ھەر چالاكىيەك بكن بەبى پەزامەندى كادىرە حىزىبىيە لۇكالەكان ۋ لەۋەش گىرەكتر بەبى پەزامەندى بەزىنگ. پەيۋەندى نىۋان بزىس ۋ حىزب بۇ ھەردۈۋ لايان يەكجار چەۋرە. ئەۋ بزىسانەى لە لايەن حىزىبەۋە ھاۋكارىدەكرىن گىرەستىيان بە مەرجى لەبار پىدەدرى ۋ دەتۈۋان خەلكى ئاسايى دەرىكەن بۇ زەۋەتكرىنى زەۋىيەكانيان ۋ ياسا ۋ پىساكان بشكىن بەبى لىپىچىنەۋە. ئەۋانەى دەبنە كۆسپ لەبەردەم ئەم پلانە دا كەناردەخىن ۋ تەنەت بەندەكرىن يان دەكۆرۈن.

تیکدانی بنیاتنەر بەری پێگیراوه و بەم شیوەیەش دەمییێتەوێ تا ئێوە کاتەى ریفۆرمى پێشەیی لە دەزگایانی سیاسى دا دەکری. هەرۆک لە یەکیى سۆفیەت دا، ئێزموونى چىن بۆ گەشەکردن لە سایەى دەزگایانی سیاسى چەوسینەردا بە زۆرى لەبەر ئێوە بوە کە چىنیش وەک یەکیى سۆفیەت دەبوايە بە وولاتانى تر بگەشتایەتەوێ. داهاى تاك لە چىن دا تا ئىستاش تەنیا بەشیکی بچووکى ئێوەى ویلايەتە یەکگرتووەکان و ئەوروپای پۆژئاوايە. بێگومان گەشەکردنەکەى چىن تا پادەيەکی زۆر فرەجۆر ترە لەوەى یەکیى سۆفیەت و بە تەنیا پششى بە دروستکردنى چەک یان پێشەسازى قورس نەبەستوێ کارزانەکانى چىن بلیمەتى زیاتر پێشاندەدەن. بەهەمانشیوەى ئێوەى سۆفیەت، ئێمە گەشەکردنە تینوتاوى خۆى لەدەستدەدا ئێگەر دەزگا سیاسییە چەوسینەرەکان رێگا بۆ دەزگایانی سیاسى کراوێ چۆلنەکەن. تا ئێوە کاتەى دەزگایانی سیاسى بە چەوسینەرى دەمیینەوێ، گەشەکردن سنووردەر دەبێ، هەرۆک لە دۆخە هاوشیوەکان دا گەشەکردن سنووردەر بوە.

ئێزموونى چىن چەندین پرسىارى جیگەى سەرئى قوتدەکاتەوێ دەربارەى نایندەى گەشەکردنى چىن و لەوەش گەرنکتر، توانای مانەوێ و پەرەسەندنى گەشەکردنى ئەسۆرىتارى. ئێمە جۆرە گەشەکردنە بۆتە ئەلەرنەتیقیکی بەناوبانگى "سازانى واشنتۆن" کە پێداگرى لەسەر گەرنکى بازارپەکان و سەربەستکردنى بازەگەکانى و چەند شىوازىکی دیارىکراوى ریفۆرمى دەزگایى دەکا بۆ سەریکەوتنى گەشەکردنى ئابوورى لە چەندین ناوچەى کەمپەرەسىنى جیهان دا. لە کاتێک دا بەشیك لە پەسەندى گەشەکردنى ئەسۆرىتارى بریتىيە لەکاردانەوێ بەرامبەر "سازانى واشنتۆن"، پەنگە جوانى زیاترى - بێگومان بۆ ئێوە فرمانەرەوايانەى کۆنترۆلى دەزگایانى چەوسینەریان کردوێ - ئێوە بێ کە توانای زیاتریان دەداتى بۆ مانەوێ و تەنانەت پتەوکردنى دەسبەسەرداگرەتەیان بەسەر دەسەلات دا تا بەرگى پەوايى بکەن بەر چەوسانەوێکەیان.

هەرۆک تیۆرییەکەمان دەریدەخات، بەتایبەتى لە ناو ئێوە کۆمەلگایانەدا کە ئەندازەيەک لە مەركەزیەتى دەولەتەیان بەدەستەیناوە، دەکری ئێمە جۆرە گەشەکردنە لە سایەى دەزگایانى چەوسینەردا ئەنجامبەدرى و تەنانەت پەنگە بۆ چەندین نەتەوێ بەهێزترین سیناریۆ بێ ئەنجامبەدرى، هەر لە کامیۆدیا و فیتنام تا برونڊى و ئەسیوپیا و پواندا. بەلام تیۆرییەکەمان ئەوەش دەگەيەنێ کە بە

هه مانشیوهی هه موو نمونه کانی گه شه کردن له سایه ی ده زگایانی سیاسی چه وسینه ردا، ناتوانی به رده وامی به م گه شه کردنه بدری.

له دۆخی چین دا، پرۆسه ی گه شه کردن له ږنگه ی هه ولدان بۆ گه یشتنه وه به وولاتانی تر و هاورده کردنی ته کنه لوجی و هه نارده کردنی به ره می هه رزانی کارگه کان پیده چی بۆ ماوه یه ک به رده وامی. له گه ل نه مه ش دا، پیشده چی نه م گه شه کردنه بوهستی، به تاییه تی کاتیک چین ده گاته ستانده رده کانی ئاستی گوزهرانی وولاتیکی داهات مامناوه ندی. سیناریویه ک که زۆرتیرین نه گه ری پوودانی هه یه نه وه یه که حیزبی کۆمیونیستی چین و نوخبه ی ئابووری چین که ده سه لاتیان پوو له زیاده بونه، بتوانن کۆنترۆلی توندی خو یان به سه ر ده سه لات دا بۆ ماوه ی چه ندین ده یه ی داهاتو به یلنه وه. له م حاله ته دا تیورییه که ی ئیمه و میژوو نه وه پیشنیازده که ن که گه شه کردن و تیکدانی بنیاتنهر و نوپکاری پاسته قینه نایه نه دی و ږیزه ی گه شه کردنی سه رنجراکشی چین به هیواشی ده بیته هه لم. به لام نه م نه نجامه زۆر دووره له وه ی چاره نووس بیسه پیښی و ده توانی دوور بخړیته وه نه گه ر چین گواسته وه بۆ ده زگایانی سیاسی کراوه نه نجامدا به ر له وه ی گه شه کردنه که ی له سایه ی ده زگایانی چه وسینه ردا بگاته بنبه ست. هه روه ک دواتر ده بینن، هۆکاری نه وتو له ئارادا نین واما ن لیتیکا که چاوه ږتی نه وه بکه ین گواسته وه له چین دا به ره و ده زگایانی سیاسی کراوه تر پووده دا یان نه و گواسته وه یه به شیوه یه کی ئوتوماتیکی و بی نازار پووده دا.

ته نانه ت چه ند ده نگیکی ناو حیزبی کۆمیونیستی چین دان به مه ترسییه کانی ږنگای به رده میان دا ده نین و له ملاولا نه و ئایدیایه ده خه نه پوو که ریفورمی سیاسی - که گواسته وه یه به ره و ده زگایانی سیاسی کراوه تر به پیی ناولیتانه که ی ئیمه - پیویسه . سه رۆک وه زیرانی ده سه لاتداری چین وین جیابۆ له م دوا ییانه دا هۆشداریدا که ته گه ره ده که ویتنه به رده م گه شه کردنی ئابووری نه گه ر ریفورمی سیاسی نه نجامه بدری. له و بپروایه داین شیکردنه وه کانی وین بیرتیزانه یه نه گه رچی هه ندیک که س گومانیان به رامبه ر نیازپاکی قسه کانی هه یه . به لام چه ندین که س له پۆژئاوادا کۆک نین له گه ل قسه کانی وین دا. به لای نه وانه وه چین ږنگایه کی نه لته رنه تیقی گرتوته به ر بۆ گه شه کردنی ئابووری، ږنگایه کی گه شه کردن له سایه ی نه سۆریتاریانیزم نه ک له سایه ی ده زگایانی سیاسی و ئابووری کراوه دا. به لام نه وان هه لن. ئیمه پیشتەر پیشه گرنگه کانی

سەرکەوتنى چىنمان بىنى: گۆپانكارى پادىكالى له دهزگايانى ئابوورى دا به دووركەوتنەوه له دهزگا ئابوورىيە كۆمىونىستىيە چەقبەستەوهكان و بەره و ئەو دهزگايانى كه هاندانايان پەخساند بۆ زىادكردى بەرهمدارىيى و بۆ ئەنجامدانى بازىرگاني. ئەگەر لەم نىگايەوه سەيربەكەين ئەوا هېچ جياوازييەكى بنەپەتى له ئەزموونى چىن دا نابىنين بە بهراورد لەگەڵ ئەو وولاتانەى توانيويانە له دهزگايانى چەوسىنەر دووربەكەونەوه و هەنگاوبىنن بەره و دهزگايانى كراوه، تەنانت كاتىك ئەمە له سايەى دهزگايانى سياسى چەوسىنەردا ئەنجامدەدرين هەوەك له حالەتى چىن دا ئەنجامدەدرين. چىن گەشەكردى ئابوورى ئەنجامداوه نەك له پىگەى دهزگا سياسىيە چەوسىنەرەكانىيەوه بەلكو سەرەپاى بوونى ئەو دهزگايانە: ئەزموونى گەشەكردى سەرکەوتوى چىن له ماوهى سێ دەيهى پابوردودا بەهۆى دووركەوتنەوهى پادىكالى چىنەوه بوە له دهزگا ئابوورىيە چەوسىنەرەكانى و بەره و دهزگايانى ئابوورى بە پادەيهكى نۆر كراوهتر و بوونى دهزگايانى سياسى يەكجار ئەسۆرىتارى و چەوسىنەرى سياسى ئەم كارەى زەحمەت تر كردووە نەك ئاسانكردى.

جۆرىكى ترى جياوازي پەسەندكردى گەشەكردى ئەسۆرىتارى داندەنى بە سروشتى نەخوازراوى ئەم گەشەكردەدا، بەلام پىيوايە كه ئەسۆرىتارىنانىزم تەنيا قوناخىكە و تىدەپەپى. ئەم ئايدىايە دەگەپتەوه بۆ يەكێك له تىورىيە كلاسكىكەكانى سۆسپۆلۆجى سياسى، كه ئەویش تىورى مۆدىرنایەزەيشنە، كه له لایەن سىمۆر مارتىن لىپسى داپىژراوه. تىورى مۆدىرنایەزەيشن لایوايە كه هەموو كۆمەلگاكان، كاتىك گەشەدەكەن، بەره و كۆمەلگايانى مۆدىرنتر و پەرسەندووتر و شارستانىتر دەپۆن و بەتايبەتى بەره و ديموكراسى دەپۆن. چەندىن پەپەرەوانى تىورى مۆدىرنایەزەيشن لایانوايە كه بە هەمانشێوهى ديموكراسى دهزگايانى كراوه وەك بەرهەمىكى ناپاستەوخۆى پرۆسەى گەشەكردن سەرەلەدەدەن. لەوێش زياتر، هەرچەندە ديموكراسى لەگەڵ دهزگايانى سياسى كراوه دا هەمان شت نين، بەلام ئەنجامدانى هەلبژاردنە يەك لەدواى يەكەكان و پەكەبەريە سياسىيە كراوهكان ئەگەرى پەرسەندەندى دهزگايانى سياسى كراوه دروستدەكەن. شێوهى جياواز ترى تىورى مۆدىرنایەزەيشن لایانوايە كه هێزى كارى خويندەوار بە شێوهىكى سروشتى دەبێتە هۆى سەرەلەدانى ديموكراسى و دهزگايانى باشتەر. لە شێوهىكى تا

پادەيەك پۆستمۇدىرنى تىۋرى مۇدىرنايەزەيشىن دا، ستوون نووسى نىو يۆرك تايمز، تۆماس فرايدمان، تا ئەو پادەيەش پۇيشت كە لاي وابو كاتىك وللاتىك بوە خاوەنى ژمارەى پىۋىستى رېستوراننى مەكدۇنالدىز، ئەوا ديموكراسى دەزگاكان ناچارىن بە دوايدا بىن. ھەموو ئەمانە وئەيەكى گەشپىن دەنەخشىنن. لە ماوەى شەست سالى پابوردودا، زۆربەى وللاتان، تەننەت چەندىن لەوانەى خاوەن دەزگايانى چەوسىنەرن ھەندىك گەشەكردىيان بەخۆۋە بىنيوۋە و زۆربەيان زىادبوونى بەرچاويان لە خويىندەۋارى ھىزى كاردا بەدەستەپناۋە. كەۋاتە لە كاتىك دا داھات و خويىندەۋارىيان لە زىادبووندايە، بە شىۋەيەك لە شىۋەكان دەبى ھەموو شتە باشەكانى ترى ۋەك ديموكراسى و مافى مرقۇ و ئازادىيە مەدەنىيەكان و مافەكانى مولكدارى جىگىر، بىنەدى.

تىۋرى مۇدىرنايەزەيشىن لە ناۋەۋە و دەرەۋەى بازىنەى ئەكادىمى پەيرەۋانى زۆرى ھەيە. ھەلۋىستەكانى ئەم دوايىانەى ويلايەتە يەكگرتۋەكان بەرامبەر چىن، بۇ نموونە، لە رېگەى ئەم تىۋرىيەۋە داپىژراون. جۆرج ئىچ دەبلىۋ بوش سىياسەتى ويلايەتە يەكگرتۋەكانى بەرامبەر ديموكراسى چىن بەم جۆرە كورتكردەۋە (بە ئازادى لەگەل چىن بازىرگانى بكە و كات لە بەرژەۋەندى ئىمەيە). بىرۆكەكە ئەۋە بوو كە كاتىك چىن بە شىۋەيەكى ئازاد لەگەل پۇژشاۋا بازىرگانى دەكا، گەشەدەكا و ئەۋگەشەكرىدە ديموكراسى و دەزگايانى باشتر دەھىنەئاراۋە، ھەرۋەك تىۋرى مۇدىرنايەزەيشىن پېشپىنىكىرد. لەگەل ئەمەش دا، زىادبوونى خىراى بازىرگانى لە نىۋان ويلايەتە يەكگرتۋەكان و چىن دا ھەر لە ناۋەپاستى ھەشتاكانەۋە شتىكى ئەۋتۋى بۇ ديموكراسى چىن نەكرد و تىكەلۋونى زىاتر كە رەنگە لە ماۋەى دەيەى داھاتوو دا ئەنھامبىردى، بەھەمانشپۋە گۇرپانكارى كەم ئەنجامدەدا. ھەلۋىستى كەسانىكى زۆر دەربارەى ئايندەى كۆمەلگا و ديموكراسى لە عىراق دا دواى داگىركرىدى ئەۋ وللاتە بە سەۋكايەتى ويلايەتە يەكگرتۋەكان، بەھەمانشپۋە گەشپىنەنە بوو بە ھۆى تىۋرى مۇدىرنايەزەيشنەۋە. سەرەپاي بەرپۋەبىردى ئابوورى وئىرانكارانە لەسەردەمى سەدام حسين دا، عىراق لە سالى ۲۰۰۲ دا ھىندەى زۆربەى نەتەۋەكانى باشوورى بىبابانى ئەفرىقى ھەزار نەبوو، بە بەراۋرد لەگەل ئەۋ وللاتانە دا، عىراق دانىشتۋاننىكى خويىندەۋار ترى ھەبوو، بۆيە ۋا بىردەكرايەۋە كە زەمىنەيەكى لەبار بى بۇ پەرەسەندى ديموكراسى و ئازادىيە مەدەنىيەكان

و تەنەت بۆ ئەو ھەش كە ئىمە پىيدەلەين پلورەلەزم. ئەم ھىوايانە لەبەنەتەن كاتىك ئازاۋە و جەنگى ناوخۇ يەخەى كۆمەلگەى عىراقىيان گرت.

تىۋرى مۇدىرنەيزەيشەن نادروستە و ھەروەھا ھاوکار نىيە بۆ بىر كەرنەو ھەربارەى چۆنىەتى بەرەنگار بونەو ھەى كىشە گەرەكانى دەزگایانى چەوسىنەر لە ناو نەتەوانى شەكستخواردو دا. بەلگەيەكى بەھىز كە پالپشتى تىۋرى مۇدىرنەيزەيشەن ئەو ھەى كە نەتەوانى دەولەمەند ئەو نەتەوانەن خاوەنى پزىمى دىموكراسىن و پزىز لە مافە مەدەنى و مەۋىيەكان دەگرن و خاوەن بازارى كارا و بەگشتىش دەزگایانى ئابوورى كراوەن. لەگەل ئەمەش دا، لىكدانەو ھەى ئەم پەيوەندىيە بەو ھەى پالپشتى تىۋرى مۇدىرنەيزەيشەن، كارىگەرى سەرەكى دەزگایانى ئابوورى و سىياسى كراوە لەسەر گەشە كەردنى ئابوورى پشەنگوئەدا. ھەروەك لە سەرپاى ئەم كىتەبەدا باسما نكردو، ئەو كۆمەلگایانى خاوەن دەزگایانى كراوەن كە لە ماو ھەى سى سەد سالى راپوردودا گەشەيانكردو و ئەمپۇش بە شىۋەيەكى پزىزەى دەولەمەندبون. ئەو ھەى كە ئەمە شەۋقەى ئەو ھەى كە ئەمپۇلە دەورى خۆمان دەبىينىن، پوئەدەبىتەو ئەگەر بە شىۋەيەكى كەمىك جىاواز سەبرى پاستىەكان بەكىن: لە كاتىك دا ئەو نەتەوانەى لە ماو ھەى چەندىن سەدەى راپوردودا دەزگایانى ئابوورى و سىياسى كراوەيان دامەزاندو گەشە كەردنى ئابوورى بەردەواميان بەدەستەتتاو، پزىمە ئەسۋرىتارىيەكان كە لە ماو ھەى شەست يان سەد سالى راپوردودا گەشەى خىرايان كەردو، بە پىچەوانەى ئەو ھەى تىۋرى مۇدىرنەيزەيشەن لىپسى بانگەشەى بۆ دەكا، نەبونە پزىمانى دىموكراسى تر. لە راستىدا ئەمە جىگەى سەرسوپمان نىيە. دەكرى گەشە كەردن لە سايەى دەزگایانى چەوسىنەر دا ئەنجامبەردى چونكە ئەم گەشە كەرنە بە شىۋەيەكى پىۋىست يان ئۆتوماتىكى لە ناوچوونى ئەم دەزگایانە ناگەيەنى. لە راستىدا زۆر جار ئەم گەشە كەرنە ئەنجامدەردى چونكە ئەوانەى كۆنترۆلى دەزگا چەوسىنەرەكانيان كەردو ھەى ھەپشە سەبرى گەشە كەردنى ئابوورى ناكەن بەلكو ھەى پشەنگىرى پزىمەكانيان سەبرى دەكەن، ھەروەك حىزبى كۆمىۋنىستى چىن لە سالانى ۱۹۸۰ كەنەو كەردىيەتى. دىسانەو جىگەى سەرسوپمان نىيە كە ئەو گەشە كەرنەى بە ھۆى زىادبونى بەھى دەرامەتە سەۋىتەكانى نەتەو ھەى كەو ھەى دىتە ئاراو، ھەى گابۇن و پوسىيا و سەۋدىيە و ھەنزەۋىلا، ئالگوپى بىنەپەتى لەم پزىمە ئەسۋرىتارىيانە دا بەرەو

دەزگایانی کراوه نەهیننەدی.

تۆمارە مێژووییەکان تەنانت کەمتر بە بەزەیین بەرامبەر تیوری
مۆدیرنایزەیشن. چەندین نەتەوێ دەولەمەند خۆیان داوەتە دەست
دیکتاتۆریەتە داپلۆسیئەرهکان و دەزگا چەوسینەرهکان و پشتگیرییان کردوون.
یابان و ئەلمانیا لە ناو نەتەوێ هەرە دەولەمەندەکان و خاوەن پیشەسازی دا
بوون لە جیهان دا لە نیوێ یەکەمی سەدەیی بیستەم دا و بە بەراوورد لەگەڵ
نەتەوێکانی تردا هاوڵاتیانیان خاوەن پەرەدەیی باش بوون. ئەمانە پێگر
نەبوون لە بەردەم سەرھەڵدانی حیزبی سۆشیالیستی نەتەوێی لە ئەلمانیا دا
یان پزێمی سەربازی لە یابان دا کە لە پێگەیی جەنگەوێ خوازیاری فراوانکردنی
ناوچەکانی خۆیان بوون - کە بوونە ھۆی ئەوێ دەزگایانی ئابووری و سیاسی
سووپانیککی تیز بەرھەو دەزگایانی چەوسینەر ئەنجامدەن. ئەرجەنتینیش لە
سەدەیی نۆزدەھەم دا یەکیک بوو لە دەولەمەندترین وولاتانی جیهان و ھیندە
بەریتانیا و بگرە لەویش دەولەمەند تر بوو چونکە سوودمەندی ترۆقی جیهانی
دەرامەتەکان بوو، خاوەن خۆیندەوارترین دانیشتوان بوو لە ئەمریکای لاتین
دا، بەلام دیموکراسی و پلورەلیزم سەرکەوتووتر نەبوون و بگرە کەمتریش
سەرکەوتوو بوون لە ئەرجەنتین دا لەچاو زۆری وولاتانی تری ئەمریکای لاتین
دا. کۆدیتا بەدوای کۆدیتا دا ھات و ھەروەک لە چاپتەری یازدەھەم دا
باسمانکرد، تەنانت ئەو سەرۆکانەیی بە شێوەیەکی دیموکراسیش ھەلبژێران
و ھەک دیکتاتۆری چاوچنۆک پەفتاریان کرد. تەنانت لەم دواییانەش دا
پیشکەوتنی کەم بەرھەو دەزگایانی کراو ھاتۆتە ئاراو و ھەوێرک لە چاپتەری
سیازدەھەم دا بینیمان، حکومەتەکانی سەدەیی بیست و یەکەمی ئەرجەنتین
دەتوانن سامانی ھاوڵاتیانیان بەبێ لێپێچینەوێ داگیربکەن.

ھەموو ئەمانە چەندین ئایدیای گرنگ پوونەکەنەوێ. یەکەم، گەشەسەندن
لە سایەیی دەزگایانی سیاسی ئەسۆریتاری و چەوسینەردا لە چین، ھەرچەندە
پێدەچی بۆ ماوێکی تریش بەردەوامی، نابێتە گەشەسەندنی بەردەوام کە لە
لایەن دەزگایانی ئابووری کراوێ پاستەقینە و تیکدانی بنیاتنەر پشتگیری
بکری. دوھەم، بە پێچەوانەیی بانگەشەکانی تیوری مۆدیرنایزەیشن، نابێت
بەوێ بێسەتین کە گەشەکردنی ئەسۆریتاری دەبێتە ھۆی سەرھەڵدانی
دیموکراسی و دەزگایانی سیاسی کراو. چین و روسیا و چەندین پزێمی تری

ئەسۋىرىتارى كە ئىستا ھەندىك گەشەكرىن ئەنجامدەدەن پىدەچىن بگەنە
 سنوورەكانى گەشەكرىنى چەوسىنەرەنە پىش ئەوۋى دەزگا سىياسىيەكانىيان
 بەرەو ئاراستەيەكى زىياتر كراوۋ بگۈپىن - لەپاستىشدا بەر لەوۋى خواستى
 پاستەقىنە لەناو نوخبەدا دروستى بۆ ئەنجامدانى ئەم گۇرپانكارىيە يان
 دروستىبونى ئۇپۇزىۋىسۇنىكى بەھىز تا ناچارىان بكا ئەم گۇرپانكارىيە
 ئەنجامىدەن. سىيەم، گەشەسەندى ئەسۋىرىتارى نە خوازوۋە و نە لە مەوداى
 دوور دا تواناى بەردەوامى ھەيە، بۆيە نابى پىشتىگرى كۆمەلگەي نىودەولتەتى
 بەدەستبەيتى ۋەك مۇدىلىك بۆ نەتەوۋەكانى ئەمەرىكاى لاتىن و ئاسىيا و
 باشوورى بىابانى ئەفرىقا، تەنەت ئەگەر ئەوۋە رىچكەيەكە كە چەندىن نەتەوۋە
 ھەلىدەبىزىن لەبەر ئەوۋى ئەو رىچكەيە ھەندىجار ھاوتەبايە لەگەل
 بەرژەۋەندىيەكانى نوخبە ئابوورى و سىياسىيەكانى كۆنترۆلى ئەو نەتەوانە
 دەكەن.

ئاتوانى ئەندازىارىي خوشگوزەرانى بگەي

بە پىچەۋانەي ئەو تىۋرىيەي لەم كىتەبەدا خىستىومانەتەپوۋ، گرىمانەي
 نەشارەزايى پىشنىيازى ئامادەي پىيە دەربارەي ئەوۋى چۆن كىشەي ھەزاري
 "چارەسەردەكرى": ئەگەر نەشارەزايى ئىمەي گەياندبىتە ئىرە، ئەوا
 فەرمانپەرەوايان و دانەرەنى پۇلىسى شارەزا و زىرەك دەتوانن لەم كىشەيە
 پىزگارمان بگەن و پىويستە بتوانن ئەندازىارىي بۆ خوشگوزەرانى بگەين لە
 سەرتاسەرى جىھان دا لە پىگەي پىشكەشكرىنى پاپۇزى دروست و فىركرىنى
 سىياسىيەكان بەوۋى ئابوورى باش چىيە. لە چاپتەرى دوۋەم دا، كاتىك باسى
 ئەم گرىمانەيەمان كرد پىشانماندا كە چۆن ئەزمونى كوفى بوسىاي سەرۆك
 ۋەزىرانى غانا لە سەرەتاي سالانى ۱۹۷۰ كان دا ئەو پاستىيەي دەرخت كە
 كۆسپى سەرەكى بەردەم خىستەگەرى پۇلىسى وا كە شكىستەيتاننى بازار
 كەمدەكاتەۋە و ھانى گەشەكرىنى ئابوورى دەدا برىتى نىيە لە نەشارەزايى
 سىياسىيەكان، بەلكو برىتتىيە لەۋ ھاندان و پىگىيانەي ئەو سىياسىيانە
 پوۋبەپوۋياندەبنەۋە لە لايەن دەزگا ئابوورى و سىياسىيەكانى
 كۆمەلگەكانىيانەۋە. سەرەپاي ئەمەش گرىمانەي نەشارەزايى ھىشتا لە ناو

بازنه‌کانی دانهرانی پۆلیسی پۆژئاوا دا بالادهسته، که به‌دهر له هه‌موو شتیکی تر جه‌خت له‌سه‌ر ئەندازیاریی خۆشگوزهرانی ده‌کا.

ئهم هه‌ولە ئەندازیارییانه دوو شتیه له‌خۆده‌گرن. یه‌که‌میان، که زۆچار له لایه‌ن پێکخراوانی نیوده‌وله‌تی وه‌ک سندوقی دراوی نیوده‌وله‌تی (IMF) هوه پالپشتمه‌کرین، لایانویه په‌ره‌پێدانی خراپ به‌هۆی پۆلیسی و ده‌زگایانی ئابووری خراپه‌وه دروستده‌بی و لیستیکی چاکسازی پێشنیازده‌که‌ن که ئهم پێکخراوه نیوده‌وله‌تیانه هه‌ولده‌ده‌ن وولاته هه‌زاره‌کان ناچاربکه‌ن تا ئه‌و چاکسازیانه جێبه‌جێبکه‌ن. (سازانی واشنتۆن یه‌کێک له‌و لیستانه پێکده‌هێنی). ئهم چاکسازیانه جه‌خت له‌سه‌ر شتی شیوا ده‌که‌ن وه‌ک سه‌قامگیری ماکروئابووری و دانانی ئامانجی ماکروئابووری سه‌رنجراکێشی وه‌ک که‌مکردنه‌وه‌ی قه‌باره‌ی که‌رتی حکومی و پێژیه‌ی نه‌رمی گۆڕینه‌وه‌ی دراو و سه‌ربه‌ستی حسابی سه‌رمایه (Capital Account Liberalization). له لایه‌کی تره‌وه چاکسازییه‌کان جه‌خت له‌سه‌ر هه‌ندیک ئامانجی مایکروئابووری وه‌ک به‌تایبه‌تکردن و پێشخستنی خزمه‌تگوزارییه‌ گشتیه‌کان و په‌نگه‌ پێشنیازیش بۆ چۆنییه‌تی باشت‌کردنی کاره‌کانی خودی ده‌وله‌ت، له‌ پێگه‌ی هه‌نگاوێک بۆ نه‌هێشتنی گه‌نده‌لی، بکه‌نه‌پوو. هه‌رچه‌نده‌ په‌نگه‌ به‌شیک له‌م چاکسازیانه شیوا بن، به‌لام هه‌لۆیستی پێکخراوه نیوده‌وله‌تییه‌کان له‌ واشنتۆن و له‌نده‌ن و پاریس و شوینه‌کانی تر تا ئیستاش له‌ تیپوانینیکی ناراست دا‌نقوم بوه‌ که ناتوانی پۆلی ده‌زگایانی سیاسیی و نه‌و کۆسپانه‌ی ئهم ده‌زگایانه ده‌یانخه‌نه به‌رده‌م دانانی پۆلیسی، له‌به‌رچاو بگرێ. هه‌وله‌کان له‌ لایه‌ن پێکخراوانی نیوده‌وله‌تییه‌وه بۆ ئەندازیاریی گه‌شه‌سەندنی ئابووری به‌ گوشار خستنه‌ سه‌ر وولاتانی هه‌زار بۆ په‌ی‌په‌وه‌کردنی پۆلیسی و ده‌زگایانی باشت‌ر، سه‌رکه‌وتوو نییه‌ چونکه‌ ئهم هه‌ولانه له‌و چوارچێوه‌یه‌دا نادرین که شروقه‌ی ئه‌وه ده‌کا بۆچی هه‌ر له‌ بنه‌په‌ت دا‌ پۆلیسی و ده‌زگایانی خراپ له‌و وولاتانه‌دا هه‌ن، به‌لکو ته‌نیا شروقه‌یه‌ک که ده‌یخه‌نه‌ پوو ئه‌وه‌یه که سه‌رکه‌رده‌کانی ئه‌و وولاته هه‌زارانه‌ نه‌شاره‌زان. ئاکامی ئه‌مه‌ش ئه‌وه‌یه که ئه‌و پۆلیسییانه‌ی بۆ ئهم وولاتانه پێشنیازده‌کرین جێبه‌جێناکرین یا‌ن ته‌نیا به‌ ناو جێبه‌جێده‌کرین.

بۆ نموونه، چه‌ندین ئابووری له‌ جیهان دا به‌ پوالت ئهم جوژه‌ پیفورمانه جێبه‌جێده‌که‌ن، به‌تایبه‌تی له‌ ئه‌مه‌ریکای لاتین دا که له‌ سالانی ۱۹۸۰ کان و ۹۰

هكان دا چەقيان بەستبوو. لە پاستيدا ئەم جۆرە پيفۆرمانە لە كەشيك دا بەسەر ئەو وولاتانەدا سەپنران كە تيايدا سياسەتى ئەم وولاتانە وەك خۆيان بەردەوامبوون. لە ئەنجامدا، ئەگەرچى ئەم پيفۆرمانە پەيرەوكران، بەلام ئامانجى پيفۆمەكان لەناوبران يان سياسىيەكان پىگای تريان گرتەبەر بۆ كەمكردنەوهى كارىگەرى پيفۆرمەكان. هەموو ئەمانە پووندىبێتەوه لە پىگەى "جىبەجىكردى" يەكەك لە پاسپاردە سەرەككىيەكانى پىكخراوه نۆدەولەتییەكان بەمەبەستى سەقامگىرى ماكرۆئابوورى كە ئەویش سەرەخۆى بانكى ناوەندییە. ئەم پاسپاردەى يان تەنیا لە تىۆرى دا جىبەجىكر نەك لە پراكىس دا، يان لە پىگەى بەكارهێنانى پۆلىسى ترەوه لاوازكرا. لە پرىنسىپ دا پاسپاردەىكى شياو بوو. چەندىن سياسى لە جيهان دا پارەى زياتريان خەرجەدەكرد لەوهى لە پىگەى داهاى باجەوه دەستيان دەكەوت و دواتر بانكە ناوەندییەكانيان ناچارەكرد تا جياوازییەكە بە چاپكردنى پارە پرېكەنەوه. ئەو هەلاوسانەى لە ئەنجامى ئەمەدا دروستەبوو ناسەقامگىرى و نادلىيایى دروستەكرد. تىۆرىيەكە ئەو بوو كە بانكى ناوەندى سەرەخۆى وەك بوندزبانك لە ئەلمانیا، بەرەنگارى گوشارى سياسى دەبێتەوه و سەرقایك لەسەر هەلاوسان دادەنى. مۆگابى، سەرۆكى زىمبابۆى بریاریدا ئامۆژگارى نۆدەولەتى جىبەجىبكە: ئەو لە سالى ۱۹۹۵ دا سەرەخۆى بانكى ناوەندى راگەياندا. بەر لەمە، رىژەى هەلاوسان لە زىمبابۆى دا لە دەورى ۲۰٪ دا دەخولایەوه. لە سالى ۲۰۰۲ دا هەلاوسان گەيشتە ۱۶۰٪ و لە سالى ۲۰۰۳ دا گەيشتە نزىكەى ۶۰۰٪ و لە سالى ۲۰۰۷ دا ۶۶,۰۰۰٪ و لە سالى ۲۰۰۸ دا گەيشتە ۲۳۰,۰۰۰,۰۰۰٪! بىگومان لە وولاتيك دا كە سەرۆك لۆتۆ بباتەوه نابى كەس تووشى سەرسۆرمان ببى كە دەرکردنى ياسايەك بۆ سەرەخۆكردنى بانكى ناوەندى هىچ ناگەيەنى. سەرۆكى بانكى ناوەندى زىمبابۆى پەنگە زانىبىتى كە چۆن هاوتاكەى لە سيارا لیۆن دا لە بانى سەرەوهى تەلارى بانكى ناوەندى كەوتبوه خوارەوه كاتيك بە گوێى سياكا ستيفنسى نەكردبوو. سەرەخۆيان نا، جىبەجىكردنى داخوازییەكانى سەرۆك بژاردەىكى دروستبوو بۆ پارىزگارى لە تەندروستى خۆى ئەگەر چى ئەو بژاردەى بۆ تەندروستى ئابوورى وولات دروستەبوو. هەموو وولاتەكان وەك زىمبابۆى نین. لە ئەرجەنتین و كۆلۆمبیا دا بانكە ناوەندییەكانيان لە سالانى ۱۹۹۰ هكان دا

سەرپەخۆكران و كارى خۆيان لە كەمكردنەوهى ھەلاوسان دا ئەنجامدا. بەلام لەبەر ئەوهى لە ھىچ يەككە لەم دوو وولاتەدا سىياسەت گۆرانكارى بەسەردا نەھات، نوخبە سىياسىيەكان توانيان پێگاي تر بەكاربھێنن بۆ كرپنى دەنگ و ھىشتنەوهى بەرزەوھەندىيەكانيان و پاداشتكردى خۆيان و لايەنگرەكانيان. لەبەر ئەوهى نەيانتوانى ئەمە لە پێگەى چاپكردى پارەوھە ئەنجامبدەن، دەبوايە پێگايەكى تريان بگرتايەتەبەر. لە ھەردوو وولاتەكەدا سەرپەخۆكردى بانكى ناوھەندى ھاوكات بوو لەگەڵ فراوانبوونى گەورەى خەرجىيەكانى حكومەت دا كە بە زۆرى لە پێگەى قەرزەوھە پارەى ئەو خەرجىيانە داھىنكرا.

شيۆھى دوھم بۆ ئەندازيارى خۆشگوزەرانى لەم پۆزگارە دا زياتر لە برەودايە. ئەم شيۆھى دانەھنى بەوھەدا كە چارەسەرى ئاسان نىيە بۆ گواستنەوهى نەتەوھەيكە لە ھەژارييەوھە بۆ خۆشگوزەرانى لە مەودايەكى كورت و تەنانت لە ماوھى چەند دەھەيەكيش دا. لە برى ئەمە، ئەم تىپوانىنە لايوايە چەندىن "شكستى مايكروماركيت" ھەن كە دەكرين لە پێگەى ئامۆزگارى باشەوھە چارەسەربكرين و ئەگەر دانەرانى پۆلىسى سوود لەو ئامۆزگارىيانە وەربگرن ئەوا دەبنە مايەى خۆشگوزەرانى. كە ديسانەوھە دەكرى لە پێگەى ھاوكارى و ديدى ئابورىناسان و كەسانى ترەوھە بەدەستبھيترين. شكستھيئانە بچووكەكانى بازار لە وولاتانى ھەژاردا لە ھەموو شوپيئك دا ھەن. بۆ نموونە، ئەم تىپوانىنە لايوايە - ئەم شكستانە لە سىستەمى پەرەردە و داھىنكردى چاودىرى تەندروستى و شيوازي پێكخستنى بازارەكانى ئەو وولاتانەدا ھەن. بېنگومان ئەمە پاستە، بەلام كيشەكە ئەوھە كە ئەم شكستە بچووكانەى بازار پەنگە تەنيا مشتى ناو خەرواريك بن، نيشانەى كيشەى پيشە قولتري كۆمەلگايەكن كە لە ساھەى دەزگايانى چەوسينەردا بەرپۆھەدەچى. ھەرەك چۆن پێكەوت نىيە وولاتانى ھەژار پۆلىسى ماكروئابورى خراپيان ھەيە، پێكەوتيش نىيە كە سىستەمى پەرەردەيان بە باشى كارناكا. ئەم شكستانەى بازار پەنگە بە تەنيا بەھۆى نەشارەزاييەوھە نەبن. دارپژەرانى پۆلىسى و بىروكراتان كە دەبى بە پى ئامۆزگارييە نياز پاكەكان كاربەن، پەنگە بۆخويان بەشيك بن لە كيشەكە و ھەولەكان بۆ چارەسەركردنى ناكارامەيەكان پەنگە ئاكامى پێچەوانەيان لىبەكەوتتەوھە چۆنكە ئەوانەى بەرپرسيارن ھەر لە بنەپەتەوھە سەريان لە ھۆكارە دەزگايەكانى ھەژارى دەرناچى.

ئەم كېشەنە لە پېنگەي ئەو ھاوکارىيەتە پووندى كەرتەتە وە كە پېكخراوى ناسىفامى (NGO) سىفا مەندىر ئەندازىيە بۆ كەرد بۆ پېشخەستى خەزمەتگوزارى تەندروستى لە راجاستەن لە ھىندىستان. چىرۆكى دابىنكەرنى خەزمەتگوزارى تەندروستى لە ھىندىستان دا يەككە لە و چىرۆكانەي رېشەي ناكارامەيى و شەكستەينانى قوولە. خەزمەتگوزارى تەندروستى دابىنكراو لە لاين ھۆكۈمەتەتە، ھەرھىچ نەبى لە تىۋرى دا، بە فراوانى لە بەردەستە و ھەرزانىشە و ئەوانەي كارىتەيدادەكەن بە گەشتى شەرەزان. بە لام تەنەت ھەژارتىن ھاۋلاتى ھىندى بىنكە تەندروستىيەكانى ھۆكۈمەت بەكارناھىتى و لە بىرى ئەمە پەنا دەباتە بەر دابىنكارانى خەزمەتگوزارى تەندروستى كەرتى تايبەت كە زۆر گرانتر و بېچاۋدىرى و تەنەت ھەندىجارىش ناكارامەن. ئەمە لە بەر ھەندىك ھۆكارى نامەنتىقى نىيە: خەلك ناتوان ھىچ خەزمەتگوزارىيەك لە بىنكە ھۆكۈمىيەكان وەربىگەن كە توۋشى دەردى خۆدزىنەتە بوون. ئەگەر ھىندىيەك چوۋە بىنكەيەكى تەندروستى ھۆكۈمى، نەك تەنەت ھىچ نىرسىك لەۋى دا نايىنى، بەلكى پەنگە ھەر نەتوانى بېچىتە ناۋ بىنەي بىنكەتە وە چۈنكە بىنكە خەزمەتگوزارىيە تەندروستىيەكان زۆرەي كاتەكان داخراون.

لە سالى ۲۰۰۶ دا سىفا مەندىر لەگەل گروپىكى ئابورىناسان دا سىستەمىكى ھاندانىان دىزىنكەرد بۆ ئەۋەي ھانى نىرسەكان بەدەن تا لەسەر كارەكانىان ئامادەبەن لە ناۋچەي يوداپور لە راجاستەن. بىرۆكەكە سادەبوو: سىفا مەندىر كاتەمىزى بەكارھىتە كە پۆز و كاتى ئامادەبوونى نىرسەكانى لە بىنكەكە دا تۆمەردەكەرد. دەبۋايە نىرسەكان پۆزانە سىجار كارتى ئامادەبوونىان ئىمزا بىكرەيە بۆ دۇنيا بوون لەۋەي نىرسەكان لە كاتى خۆي دا دەگەيشتەن و لەسەر كارەكانىان دامانەتە و لەكاتى خۆي دا كارەكانىان بەجىدەھىشت. ئەگەر سىستەمىكى لەم چەشتە كارى بىكرەيە و پېشكەشكەرنى جۆر و بېرى خەزمەتگوزارىيە تەندروستىيەكانى زىادبىكرەيە، ئەۋا ئەمە پوونكەرنەتەيەكى بەھىز بوو بۆ ئەو تىۋرىيەي لايۋايە چارەسەرى ئاسان ھەيە بۆ كېشە سەرەككىيەكانى پەرەپىدان.

لەم دۇخەدا، ھاوکارىيەكە ھەندىك شتى زۆر جىاۋازى ئاشكەركەرد. ماۋەيەكى كەم دۋاي ئەۋەي پىرۆگرامەكە خرايە بۋارى جىيەجىكەرنەتە، زىادبوونىكى بەرچاۋ لە ئامادەبوونى نىرسەكان دا پوۋىدا، بەلام ئەمە بۆ ماۋەيەكى كورت

بوو. له ماوهی که میځ زیاتر له سالتیک، بهرپوه به رایه تی ته ندروستی ناوچه که به نه نقه ست سیستمی هاندانه که یان پشتگوځخت که سیفا ماندیر خستبویه گپر. ناماده نه بوون گه رایه وه بڼ دڅخی پیشووتری و زیادبوونیکي به رچاو پوویدا له "پوژانی به خشر او" دا که مانای نه وه بوو نیرسه کان له راستیدا له بنکه که دا نه بوون - به لام نه مه به شیوه یه کی فره می له لایه ن به پړوه به رایه تی ته ندروستی ناوچه که وه په سه ند کرابوو. له هه مانکات زیادبوونیکي زور پوویدا له "گرفته کانی نامیر" دا کاتیک کاترمیره کان ده شکینران، به لام سیفا ماندیر نه توانی نه م کاترمیره شکاوانه بگورئ چونکه به برپسانی ته ندروستی ناوچه که ناماده ی هاوکاری نه بوون.

ناچارکردنی نیرسه کان بڼ نیمزاکردن سیچار له پوژیک دا پیناچی بیرۆکه یه کی هینده نوی بڼ. له راستیدا نه م پراکتیسه له هه موو بواره کانی پیشه سازی دا به کارده هینری، ته نانه ت له ناو پیشه سازی هیندستانیش دا و ده بڼ به پړوه به رانی ته ندروستی بیران له وه کردبیته وه که نه مه چاره سه ریکه بڼ کیسه کانیان. که واته پیناچی نه زانینی نه م سیستمی هاندانه ساده یه هر له سه ره تاوه هوکاری به کارنه هینانی بووی. نه وه ی له کاتی جیبه جیکردنی پروگرامه که دا پوویدا دوپاتی نه مه ی کرده وه. به پړوه به رانی ته ندروستی به نه نقه ست پروگرامه که یان تیکدا چونکه نه وان له و پیلانه دا هاوکار بوون له گه ل نیرسه کان و به شدار بوون له کیسه کانی ناماده نه بوون دا. نه وان سیستمیکان نه ده ویست نیرسه کان ناچاریکا له سه ر کاره کانیان ناماده بن یان موچه کانیان که مبه که نه وه نه گه ر ناماده نه بوون.

نه وه ی نه م چیرۆکه پوونیده کاته وه شیوازیکی زور بچووکي ئاسته نگی به رده م جیبه جیکردنی گورانکاریه گرنگه کانه کاتیک ده زگاگان له بنه پرت دا هوکاری کیسه کانی. له م باره دا نه وه سیاسیه گنده له کان یان بزسه ده سه لاتداره کان نه بوون که ته گه ره یان له به رده م ریفورمی ده زگایی دا دروستکرد، به لکو به پړوه به رایه تی ناوڅوی ته ندروستی و نیرسه کان بوون که توانیان سیستمه هاندانه که ی سیفا ماندیر و ئابووریناسانی بواری په ره پیدان تیکبده ن. نه مه نه وه پیشانده دا که چه ندین شکستی مایکرومارکیټ که له پووکه ش دا پیده چن چاره سه رکردنیا ن ئاسان بن، له راستیدا هینده ئاسان نین: نه و پیکه اته ده زگاییه ی شکسته کانی بازار دروستده کا، هر بڼ خوڅی

پنځره له بهر دهم جېبه جيکړدنی نه وه ولانته ی دهرین بؤ باشترکردنی هاندانه کان له ناستی مایکرو دا. هه ولدان بؤ نه دندازیاری خوشگوزهرانی به بی بهر دنگار بونه وهی هؤکاری پېشه یی کیشه که - دهرزگایانی چه وسینه رو نه سیاستانه ی نه م دهرزگایانه ده هیلنه وه - پیناچی هیچ بهرهمیکی هه بی.

شکسته پنهانی هاوکاری نیوده ولته تی

دوای هیزه شه کانی نه لقا عیده له ۱۱ ی نه یلولی سالی ۲۰۰۱ دا، هیزه کانی ویلايه ته په کگرتوه کان پڅیمه چه وسینه ره که ی تالیبانیان له نه افغانستان دا له ناوېرد که دالده ی نه دنامانی نه لقا عیده ی دابو، ناماده ش نه بوو نه وانه پاده سنی ویلايه ته په کگرتوه کان بکا. پڼکه وتنامه ی بؤن، له کانونی په که می سالی ۲۰۰۱ دا له نیوان سه رکړده کانی پېشوی موجه دین که هاوکاری هیزه کانی ویلايه ته په کگرتوه کانیان کرد و نه دنامانی ناسراوی په وهندی نه افغانستان له دهره وه، له وانه حامید کارزای، پلانیکی پڼکه وه نا بؤ دامه زرانندی پڅیمیکی دیموکراسی. هه نگاوی په که م بریتیبوو له دامه زرانندی نه نجومه نیکی گه وده ی سه رتاسه ری ولات، لویا جیرگا، که حامید کارزای هه لېژارد بؤ سه رؤکایه تی حکومتی کاتی. شته کان پوویان له باشی بوو بؤ نه افغانستان. زورینه ی دانیش توانی نه افغانستان به په رؤش بوون بؤ نه وهی تالیبان له بیربکه ن. کومه لگای نیوده ولته تی لایانابوو نه وهی نه افغانستان پتویستی پتی بوو بریتیبوو له لیشاویکی گه وده ی هاوکاری نیوده ولته تی. نوینه رانی نه ته وه په کگرتوه کان و چه دین پڼکخراوی ناحکومی ناسراو گه یشتنه کابولی پایته خت.

نه وهی دوای نه وه پوویدا نه ده بوايه جینگه ی سه رسوپمان بوايه، به تایبه تی نه گه ر شکسته پنهانی هاوکاری نیوده ولته تی بؤ ولاتانی هه ژار و ده ولته تانی شکستخواردو له ماوه ی پینج دهیه ی رابوردوودا له بهر چاوبیگریایه. جینگه ی سه رسوپمان بی یان نا، نه ریته ناساییه که دوباره کرایه وه. ژماره یه که له کارم نه دانی پڼکخراوانسی پڼشکه شکاری هاوکاری نیوده ولته تی و ده ستوپتوه نده کانیان به فرؤکه ی تایبه تی خویان گه یشتنه شاره که.

پښخراوانی ناکړومی له هه موو جوړیک به لیښاو هاتن تا نه جیتنداکانی خوږیان جیبه جیبکه و گفتوگو له پایه ی به رزدا دهستیپیکرد له نیوان حکومه ته کان و ښانده کانی کومه لگای نیوده ولته تی دا. ملیاردان دۆلار پڑایه نه فغانستهانه وه، به لام که میک له و پاره یه به کارهات بۆ دروستکردنی ژیرخان و قوتابخانه یان خزمه تگوزاریه گشتیه کانی تر که پیویست بوون بۆ پهره پیدانی ده زگیانی کراوه یان ته نانه ت بۆ گېړانه وه ی ئاسایش و یاسا. له کاتیک دا به شی زوری ژیرخان داته پیبوو، یه که م گورمه ی پاره که به کارهیترا بۆ پیکهیتانی هیلیکی ئاسمانی بۆ گواستنه وه ی کار به دهستانی نه ته وه یه کگرتوه کان و نیوده ولته تیه کانی تر. نه وه ی دواتر پیویستیان پییبوو بریتیبوو له شوفیر و هرگېر. بویه که وتنه به کریکرتنی نه و بیوکرته ژماره که مانه ی ئینگلیزیان ده زانی و ماموستایانی تری قوتابخانه کانی نه فغانستان بۆ نه وه ی هاتوچوږیان پیبکه و پینمایان بکه و موچه ی چهن دین قاتی نه و موچه یه ی نه فغانیه کان وهریانه گرت درایه. کاتیک نه و ژماره که مه ی بیوکرتهانی خاوه ن به هره پاکیشترانه ناو نه و ئیشانه ی خزمه تی پښخراوانی هاوکاری نیوده ولته تیان ده کرد، لیښاوی هاوکاریه که له بری نه وه ی ژیرخان دروستبکاته وه له نه فغانستان دا که وته بنکو لکردنی نه و ده ولته ته نه فغانیه ی به ته مابوون دروستبیکه نه وه و به هیزبیکه ن.

گوندنشیننه کانی ناوچه یه کی دووره ده ست له دۆلی ناوه راستی نه فغانستان دا له رادیو ه گوږیان له ناگاداریه ک بوو دهریاره ی پروگرامیکی چهن د ملیون دۆلاری بۆ دروستکردنه وه ی خانوو له ناوچه که یان دا. دوی ماوه یه کی زور، چهن د نیرگه یه کی دار به لوریبه کانی کارتیلی ئیسماعیل خان که لوردیکی ناسراوی شه پی پیشووتر و نه دمای حکومتی نه فغانستان بوو، گوږیزانه وه. به لام نه م نیرگانه زور گه وره تر بوون له وه ی له و ناوچه یه دا بتوانی بۆ هیچ شتیک به کار بهیتنرین و گوندنشیننه کان بۆ ته نیا شتیکی شیاو به کاریانهیتان: داری ناگرکردنه وه. نه ی نه و هه موو ملیون دۆلارانه چییان به سه رهات که به لیتندرابوو بۆ گوندنشیننه کان خه رجیکرین؟ له و پاره یه ی به لیتن درا بوو بدریته گوندنشینان، %۲۰ ی وه ک خه رجیبه کانی ئوفیسی سه ره کی نه ته وه یه کگرتوه کان له جنیف هه لگبرا و باقیه که شی درایه پښخراویکی ناکړومی وه ک به لیتندهری دوه م که %۲۰ ی هه لگرت وه ک خه رجیبه کانی ئوفیسی سه ره کی له

به لچیکا و به م شتو په سی چینی تریش هره که یان نزیکه ی ۲۰٪ ی بوخوی ه لگرت له و پاره یی مابووه. نه و پاره که مه ی گه یشته نه افغانستان درا به دار له پوژناوای ئیران و به شی زوړیشی درایه کارتيله که ی ئیسماعیل خان بو گواستنه وه ی داره کان به نرخیکی هه لاوساو. تا راده به ک موعجیزه بوو که نه و نیرکه داره قه باره گه ورانه گه یشته نه افغانستان.

نه وه ی له دؤلی ناوه راستی نه افغانستان دا پوویدا، پووداو یکی داپراو نه بوو. چه ندین لیکولینه وه ده ریانخستوه که ته نیا ۱۰٪ یان به لایه نی زوره وه ۲۰٪ ی هاوکاریه کان ده گه نه شوینی مه به ست. ده یان لیکولینه وه له سر ساخته کاری به رده وامه ده رباره ی نه و تومه تانه ی خراونه ته پال کار به دستانی نه ته وه یه کگرتوه کان و کار به ده ستانی نیوخوی وولاتان به وه ی پاره ی هاوکاری نیوده ولته تیان برده و. به شی زوری به فیروچوون له پاره ی هاوکاری نیوده ولته تی ته نیا له ساخته کاری دا نییه، به لکو ناکارامه یی و له وه ش خراپتر: پیکخراوانی هاوکاری نیوده ولته تی وه که هه میسه به رده وامن له سر کاره کان یان.

نه زمونی نه افغانستان له میانه ی هاوکاری نیوده ولته تی دا له راستیدا پهنه گه سه رکه وتنیکي مهر جدار بی به به راوورد له گه ل وولاتانی تردا. به دريژایی پینچ ده یی رابوردو، سه دان ملیارد دؤلار دراوه ته حکومتان له سه رتاسه ری دنیا دا وه که هاوکاری "په ره پیدان". به شی زوری نه م هاوکاریه له خه رجیبه کانی کارمه ندان و گه نده لی دا به فیرو دراوه هه ورده که له نه افغانستان دا کراوه. له وه ش خراپتر به شیک له و پاره یه چوه بو دیکتاتورانی وینه ی موبوتو که پشته ی به هاوکاری نیوده ولته تی به ست له لایه ن پاریزه پوژناواییه کانییه وه بو کرپنی پشتگیری دوسته کانی بو مانه وه ی پزیمه که ی و ده ولته م نکر دنی خوی. وینه که له زوره ی وولاتانی باشووری بیابانی نه فریقی دا هاوشیوه بوو. هاوکاریه مرؤییه کان که وه که یارمه تیدانی کانی له ساته وه ختی قه یرانه کان دا پیشکه ش کران، بو نمونه، نویترینیان نه و هاوکارییه بون درانه هایتی و پاکستان، به دلنیا ییه وه سوودیان زیاتر بوو، هه رچه نده جیبه جیکردنیان به هو ی کیشه ی هاوشیوه وه لکه دار بون.

سه ره پای نه م توماره خراپه ی هاوکاری "په ره پیدان"، هاوکاری نیوده ولته تی یه کیکه له پولیسیه هه ره نیوداره کان که حکومتانی پوژناو و پیکخراوانی نیوده ولته تی وه که نه ته وه یه کگرتوه کان و (NGO) کان به جوړه

جياوازه كانيانه وه، وهك پټگايهك بؤ بهرهنكاربوونه وهی هه ژاری له جيهان دا پايده سپيږن. بټگومان بازنه ی شکسته پټناني هاوکاري نيوده ولته تی جار له دواي جار خوی دوباره ده کاته وه. بيرؤکه ی نه وهی که پټويسته وولاتانی پوژئاوا برټکی زؤر "هاوکاري په ره پټدان" پټشکه شبکه ن بؤ چاره سرکردنی هه ژاری له وولاتانی باشووری بيا بانی نه فريقي و کاريبی و ناوه راستی نه ماريکا و باشووری ئاسيا، پشت به تټگه يشتنیکي هه له ده به ستي دربارهی نه وهی چی هه ژاری دروستده کا. وولاتانی وهك نه فغانستان هه ژارن له بهر ده زگا چه وسينه ره کانيان - که ده بنه هوی نه بوونی مافي مولکداری و ياسا و ئاسايش يان نه بوونی سيسته ميکی کاريگه ری دادوهری و بالاده ستي خنکټنه رانه ی نوخبه کان له سهر ئاستی وولات و زؤرجارش له سهر ئاستی ناوچه کان به سهر ژيانی سياسي و ئابووری دا. هه مان کټشه ده زگاييه کان نه وه ده گه يهن که هاوکاري نيوده ولته تی کاريگه ر نابي، چونکه به فيرؤ ده دري و پټناچی بگاته نه و شوينه ی پټويسته بوی بپوات. له خراپترين سيناريؤدا، نه و هاوکارييه ده بټته پالپشتی نه و پزټمانه ی که بؤخويان ريشه ی کټشه کانی نه و کومه لگايانه ن. نه گه ر گه شه سندن به رده وامي ئابووری پشت به ده زگايانی کراوه به ستي، نه و پټشکه شکردنی هاوکاري به و پزټمانه ی کؤنترؤلی ده زگايانی چه وسينه ر ده که ن ناکري چاره سهر که بي. نه مه نکؤليکردن نييه له وهی که له ناو هاوکارييه مروييه کان دا کاری باش له نه نجامی جټبه جيکردنی هه نديک پروگرامی دياریکراوی هاوکاري دا نه نجامده دري که قوتابخانه له و شوينانه دا دروستده کا که پټشتر قوتابخانه يان نه بوه و موچه ی مامؤستايان ده دا که به بي نه و هاوکارييه بيموچه ده بن. له کاتيک دا به شی زؤری نه و هاوکارييه ی پزايه ناو کابوله وه شتيکی نه وتوی نه کرد بؤ باشترکردنی ژيانی هاولاتيیانی ئاسايی نه فغانستان، به لام سهرکه وتنی بهرچاويش تؤمارکراوه له دروستکردنی قوتابخانه دا به تاييه تی بؤ کچان، که به نه وای دورخرابوونه وه له خویندن له سهرده می تالبيان و ته نانه ت پټشتریش دا.

چاره سهرټک - که له م دوايانه دا زياتر نيوبانگی په يداکرد و له سهر بنه ماي نه و دانپيدانانه هاته ئاراهه که ده زگاگان په يوه ندييان به خو شگوزهرانی و ته نانه ت گه ياندنی هاوکارييه کانه وه هه يه - نه وه يه که هاوکارييه کان "مه رجدار" بکريږن. به گويره ی نه م بؤچوونه، پټويسته به رده وامي بوونی هاوکاري

بیه‌ستریته‌وه به جیبه‌جیکردنی هه‌ندیک مه‌رجه‌وه له لایه‌ن حکومه‌تانی وه‌رگری هاوکارییه‌کانه‌وه — بۆ نمونه، ئازادکردنی بازار یان هه‌نگاونان به‌ره‌و دیموکراسی. ئیداره‌ی جۆرج ده‌بلیو بوش گه‌وره‌ترین هه‌نگاوی نا به‌ره‌و ئه‌م جۆره له هاوکاری مه‌رجدار به هه‌تانه‌ئارای حساب‌ه‌کانی پووبه‌پووبوونه‌وه‌ی هه‌زاره (Millennium Challenge Accounts)، که پێدانی هاوکاری ناینده‌ی به‌سته‌وه به هه‌تانه‌دی پێشکه‌وتنی پێوراو له چه‌ندین بوا‌ری په‌ره‌پێدانی ئابووری و سیاسی دا. به‌لام پێده‌چێ کاریه‌گری هاوکاری مه‌رجدار باشت‌ر نه‌بێ له کاریه‌گری جۆره بیه‌مه‌رجه‌که. ئه‌و وولاتانه‌ی له جیبه‌جیکردنی ئه‌و مه‌رجانه‌دا شکسته‌ده‌هێن هه‌مان به‌رێ ئه‌و هاوکارییه‌ وه‌رده‌گرن که ئه‌و وولاتانه‌ی مه‌رجه‌کان جیبه‌جێده‌که‌ن وه‌ریده‌گرن. بۆ ئه‌مه‌ش پاساوێکی ساده هه‌یه: ئه‌و وولاتانه پێویستییه‌کی زیاتریان به هاوکاری هه‌یه، جۆری م‌رو‌یی بێ یان په‌ره‌پێدان. به شێوه‌یه‌کی زۆر چاوه‌پێکراو هاوکاری مه‌رجدار پێده‌چی کاریه‌گری که‌می هه‌بێ بۆ سه‌رده‌زگا‌کانی نه‌ته‌وه‌یه‌ک. به‌هه‌رحال، زۆر جیه‌کی سه‌رس‌وپمان ده‌بوو که که‌سیکی وه‌ک سیاکا ستیڤنس له سیارا لیۆن یان مۆبۆتۆ له کۆنگۆ له‌پ‌رێ‌ک‌دا ده‌ست‌به‌که‌ن به هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی ده‌زگا چه‌وسینه‌ره‌کانیان بۆ که‌میک هاوکاری نیۆده‌وله‌تی زیاتر. ته‌نانه‌ت له وولاتانی باشووری بیابانی نه‌فریقی دا که هاوکاری نیۆده‌وله‌تی به‌شیکێ گ‌رن‌گی بودجه‌ی چه‌ندین له حکومه‌ته‌کان پێک‌ده‌هێنێ، ته‌نانه‌ت دوا‌ی خسته‌نگه‌ری حسابی پووبه‌پووبوونه‌وه‌ی هه‌زاره که پاده‌ی مه‌رجداری هاوکارییه‌کانی زیادکرد، به‌رێ ئه‌و هاوکارییه‌ زیاده‌ی که دیکتاتۆریک ده‌توانێ وه‌ریبگرێ له پێگه‌ی لاوازکردنی ده‌سه‌لاته‌که‌ی خۆیه‌وه که‌مه و ئه‌وه ناهێنێ م‌وج‌ازه‌فه به به‌رده‌وامی بالاده‌ستی خۆی به‌سه‌ر وولات دا بکا یان م‌وج‌ازه‌فه به ژیا‌نی خۆی بکا.

هه‌موو ئه‌مانه مانای ئه‌وه نییه که هاوکاری نیۆده‌وله‌تی، جگه له هاوکاری م‌رو‌یی، پێویسته راگیرێ. کۆتاییه‌تێنان به هاوکاری نیۆده‌وله‌تی پراکتیکی نییه و په‌نگه ب‌پێته ه‌و‌ی مه‌ینه‌تی م‌رو‌یی زیاتر. پراکتیکی نییه چونکه هاولاتییانی چه‌ندین نه‌ته‌وه‌ی پ‌و‌ژ‌ئا‌وا هه‌ست به گ‌ونا‌ح و نا‌ئارامی ده‌که‌ن ده‌رباره‌ی کاره‌ساته ئابووری و م‌رو‌ییه‌کان له جیهان دا و هاوکاری نیۆده‌وله‌تی ئه‌و به‌روایه‌یان لا دروست‌ده‌کا که هه‌ولێک ده‌درێ بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی ئه‌و کێشانه. ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر ئه‌م هه‌وله‌ش زۆر کاریه‌گر نه‌بێ، خواستی ئه‌و هاولاتییانه بۆ

نه نجامدانی ئهم هه‌وله به‌رده‌وامده‌بێ، بۆیه هاوکاری نۆده‌وله‌تیش به‌رده‌وامده‌بێ. ئالۆزی له پاده‌به‌ده‌ری پێکخراوه نۆده‌وله‌تیه‌کان و پێکخراوه ناحکومییه‌کان بپێسانه‌وه داوا ده‌که‌ن و توانای خۆیان ده‌خه‌نه‌گه‌ر بۆ دلتیا بوون له به‌رده‌وامی ئه‌و واقیعه‌ی که ئیستا هه‌یه. جگه له‌مانه‌ش، برینی هاوکاری له‌و نه‌ته‌وانه‌ی زۆرتین پتویستییان به‌و هاوکارییه هه‌یه، دله‌رقیه. به‌لێ به‌شی زۆری ئه‌و هاوکاریانه به‌فیتۆ ده‌درێن، به‌لام ئه‌گه‌ر له هه‌ر دۆلاریک که وه‌ک هاوکاری ده‌درێ، ده‌ سینت بگاته هه‌زارترین خه‌لک له جیهان دا، ئه‌وا ئه‌و خه‌لکه ده‌ سینتیا زیا تر ده‌بێ له‌وه‌ی له‌وه‌ به‌ر هه‌یان به‌و بۆ نه‌هیشتنی ناله‌بارترین هه‌ژاری و په‌نگه له هه‌چ باشت ر بێ.

لێره‌دا دوو وانه‌ی گرنگ هه‌یه. یه‌که‌م، ئه‌مڕۆ هاوکاری نۆده‌وله‌تی ئامرازێکی زۆر کاریگه‌ر نییه بۆ مامه‌له‌کردن له‌گه‌ڵ شکسته‌هێنانی نه‌ته‌وان له جیهان دا. زۆر له‌وه‌ دووره. وولاتان پتویستیان به‌ ده‌زگایانی ئابووری و سیاسی کراوه هه‌یه بۆ ده‌رچوون له بازنه‌ی هه‌ژاری. به‌ گشتی هاوکاری نۆده‌وله‌تی له‌م باره‌یه‌وه کاریگه‌ری که‌می هه‌یه و به‌ دلتاییه‌وه به‌و شیوه‌یه‌ی ئه‌مڕۆ ئه‌و هاوکارییه پێکه‌خری ناتوانی ئه‌و کاریگه‌ریه‌شی هه‌بێ. تیگه‌یشتن له‌ پێشه‌ی نایه‌کسانی و هه‌ژاری له جیهان دا گرنگه بۆ ئه‌وه‌ی هیواکانمان له‌سه‌ر بناخه‌ی به‌لێنه‌ ناپاسته‌کان هه‌لته‌چنین. له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌و پێشانه له‌ ناو ده‌زگا کاندان، هاوکاری نۆده‌وله‌تی، له‌ چوارچێوه‌ی ئه‌و ده‌زگایانه‌ی له‌ ناو وولاتانی وه‌رگه‌ردا هه‌ن، شتیکی ئه‌وتۆ نا‌کا بۆ تاودانی گه‌شه‌سەندنی به‌رده‌وام. دوهم له‌به‌ر ئه‌وه‌ی په‌ره‌پێدانی ده‌زگایانی ئابووری و سیاسی کراوه چاره‌سه‌ره‌که‌یه، به‌کارهێنانی لێشای ئیستای هاوکاری نۆده‌وله‌تی، هه‌ر هه‌چ نه‌بێ به‌شێک له‌و هاوکارییه، بۆ خسته‌گه‌پی ئه‌و جوهره په‌ره‌پێدانه سوودی ده‌بێ. هه‌روه‌ک بینیمان، لێره‌دا دانانی مه‌رج به‌رامبه‌ر پێشکه‌شکردنی هاوکارییه‌کان وه‌لام نییه چونکه ئه‌و مه‌رجداریه داوا له‌ فه‌رمانه‌واکان ده‌کا ته‌نازول بکه‌ن. له جیاتی ئه‌مه، په‌نگه دارپشته‌وه‌ی هاوکاری نۆده‌وله‌تی به‌شیوه‌یه‌ک که دا بینکردن و به‌پێوه‌بردنی هاوکارییه‌که ئه‌و گروپ و سه‌رکردانه‌ی خراونه‌ته ده‌ره‌وه‌ی ده‌سه‌لات به‌یئێته ناو پرۆسه‌ی بریار دانه‌وه و به‌شێکی فراوانی دانیشتوان هه‌زدار بکا، پێگه‌یه‌کی باشت ر بێ.

هينزارکردن

پوځى ۱۲ مایسى سالى ۱۹۷۸ پېدهچوو پوځىكى ئاسايى بى له کارگه ی سکانیای دروستکردنى ئۆتۆمبیل له شارى ساو بېرناردۆ له ویلايه تى ساو پاولۆی به رازیل دا، به لām کرێکاره کان بېئارام بوون. مانگرتنه کان هه ر له سالى ۱۹۶۴ هوه له به رازیل دا قه ده خه کرابوون، کاتيک سويپا حکومه ته ديموکراسيه که ی سه رۆک جوڻو گولارتى له و ساله دا پووخاند. دهنگۆی ئه وه بلۆبۆوه که حکومه ت ده سکارى ژماره کانى هه لاسانى نيشتمانى کردوه بۆ ئه وه ی به رزبوونه وه ی گرانیی که متر پيشانبدرى. کاتيک شيفتى کاتزمير ۷۰۰ ی به يانى ده ستيپيکرد، کرێکاره کان ئامرازه کانیا ن دانا. له کاتزمير ۸۰۰ به يانى دا گيلسۆن مینيزس، که رېکخه ريکی سه نديکا و له کارگه که دا کاریده کرد ته له فۆنى بۆ سه نديکا کرد. سه رۆکی سه نديکای کرێکارانى ميتال له ساو بېرناردۆ چالاکوانیکی ته مه ن سى و سى ساله بوو به ناوی لویز ئيناسیۆ لولا دا سيلفا (لولا). له نيوه پۆدا لولا گه يشته کارگه که. کاتيک کۆمپانيا که داوايانليکرد کارمه نده کان رازيبکا بگه رپنه وه سه رکار، ئه و په تیکرده وه.

مانگرتنى کارگه ی سکانیا به که م مانگرتن بوو له شه پۆليک مانگرتن که سه رتاسه رى به رازیلی گرته وه. به پووکه ش مانگرتنه کان ده رباره ی مووچه بوون، به لām هه روه ک لولا دواتر ئاماژه پيیدا:

(له و بېروايه دام ناتوانين فاكتهره ئابوورى و سياسيه کان له يه کتر جيا بکه ينه وه ... خه باته که له سه ر مووچه بوو، به لām له خه باتکردن دا بۆ مووچه، چینی کرێکاران سه رکه وتنى سياسی به ده سته ئينا).

ژيانه وه ی بزووتنه وه ی کرێکارانى به رازیل ته نيا. به شیک بوو له کاردانه وه یه کى کۆمه لایه تى فراوانتر به رامبه ر ده یه و نیویک له فه رمانپه وایی سه ربازى. چه پخوازی پووناکبیر فیئرانندۆ هیئریک کاردۆسۆ، که وه ک لولا بووه سه رۆکی به رازیل له دواى گه رانه وه ی ديموکراسی، له سالى ۱۹۷۳ دا پېئوابوو که ديموکراسی له به رازیل دا داده مه زرى له رېگه ی پیکه وه کارکردنى هه موو ئه و گروپه کۆمه لایه تییانه ی دژى فه رمانپه وایی سه ربازى وه ستاونه ته وه. ئه و ووتى ئه وه ی پېئويست بوو بریتیبوو له (چالاک کردنه وه ی کۆمه لگای مه دهنی ... رېکخه راوه پېشه بيه کان و سه نديکایانى کرێکاران و کلتيسه کان و رېکخه راوانى خوتینکاران و گروپه کانى لیتوکۆلینه وه و بازنه کانى گفتوگۆکردن و بزووتنه وه

کۆمهلايه تيبه كان). به واتايه كي تر، هاوپه يمانيه كي فراوان به ئامانجي دامه زرانده وهى ديموكراسى و گۆرپىنى كۆمه لگاي به رازىلى.

كارگه ي سكاني پيخوشكارى پيكهينانى ئهم هاوپه يمانيه بوو. له كۆتايى سالى ١٩٧٨ دا، لولا بيرۆكه ي دامه زراندى حيزيكي سىياسى نوپى خسته ئاراوه، كه حيزى كرێكاران بوو. ئهمهش ده بوايه حيزييك بى ته نيا بۆ سه نديكا كرێكاريه كان نه بى. لولا پيدا گري كرد كه ده بى حيزييك بى بۆ هه موو ئه وانه ي كارى كرى ده كه ن و به گشتى بۆ هه موو هه ژاران بى. ليره دا هه وه كانى سه ركرده كانى سه نديكا كان بۆ دامه زراندى پلاتفۆرميكي سىياسى له گه ل هه موو ئه و گۆرپه كۆمه لايه تيبانه ي ده ستيان به ده ركه وتن كرد خه ست بۆوه. له ١٨ ئابى ١٩٧٩ دا كۆبوونه وه يه ك له ساو پاولۆ ئه نجامدرا بۆ گفتوگۆ كردن له سه ر پيكهينانى حيزى كرێكاران كه گروپه ئۆپوزيۆسيۆنه كانى پيشتر و سه ركرده كانى سه نديكا و خويندكاران و پووناكيران و خه لكايك كه نوينه رايه تى سه د بزوتنه وه ي جياوازي كۆمه لايه تى كه له سالى ١٩٧٠ كانه وه ده ستيان به پيخهستن كردبوو له سه رتاسه رى به رازيل دا، له خۆ بگرى. حيزى كرێكاران كه له رېستورانتي ساو جوده س تاديۆ له ساو بېرناردۆ له تشرىنى يه كه مى ١٩٧٩ دا دامه زرا، بوه ئه و حيزيه ي نوينه رايه تى هه موو ئه م گروپه جياوازانى ده كرد. هه ر زوو حيزيه كه كه وته سوود وه رگرتن له و كرانه وه سىياسيه ي كه سوپا به ناچارى دابينيكردبوو. له هه لېژاردنه ناوخوييه كانى سالى ١٩٨٢ دا، حيزيه كه بۆ يه كه مجار كانديدى خۆى خسته هه لېژاردنه كانه وه و دوو پيشپرکي بۆ هه لېژاردنى سه رۆك شاره وانى برده وه. له سالى ١٩٨٠ كان دا، له كاتيک دا ديموكراسى به ره به ره له به رازيل دا ده كه وته وه سه رپى، تا ده هات حيزى كرێكاران ژماره يه كى زياترى حكومه ته ناوخوييه كانى به ده سته هينا. به هاتنى سالى ١٩٨٨، ئه و حيزيه كۆنترۆلى حكومه ته كانى سيوشه ش شاره وانى كرد، له وانه شاره گه وره كانى وه ك ساو پاولۆ و پۆرتۆ ئه ليگري. له سالى ١٩٨٩ دا له يه كه م هه لېژاردنى ئازادانه ي سه رۆكايه تى دا هه ر له كاتى كۆديتا سه ربازيه كه وه، لولا، وه ك كانديتى حيزب له خولى يه كه م دا ١٦٪ دهنگه كانى به ده ستهينا. له خولى دوهم دا به رامبه ر فيرناردۆ كۆلۆر، ٤٤٪ دهنگه كانى به ده ستهينا.

له ميانه ي ده سه لات گرته ده ست له چه ندين حكومه تى ناوخويى دا، كه له سالى ١٩٩٠ كان دا تاوى زياترى سه ند، حيزى كرێكاران كه وته دروستكردى

په یوه نډی پهمزی له گه ل چه نډین بزووتنه وهی کومه لایه تی ناوځوی دا. له پورتو له لیکری په کم ئیداره ی حیزی کریکاران له دوی سالی ۱۹۸۸ "به شداریکردن له دانانی بودجه دا" ی هینایه ناروه که بریتیبوو له میکانیزمیک بؤ به شداریپیگردنی هاو لاتیانی ئاسایی له دارشتنی بودجه ی شاره که دا. نه مه ش سیسته میکی دروستکرد که بوه مؤدی لیکری جیهانی بؤ لپیچینه وه و بهرپر سیاریتی حکومه ته لؤکه له کان، نه مه ش شانبه شانی پیشخستنی بهرچاو نه نجامدرا له پیشکه شکردنی خرمه تگوزاریه گشتیه کان و چونیته تی ژیان له شاره که دا. هه یکه لی حوکمرانی سه رکه وتووی حیزب له سه ر ئاستی لؤکه ل دا بوه هو ی سازدان لیکری سیاسی گه وره تر و سه رکه وتن له سه ر ئاستی نیشتمانی دا. هه رچه نده لولا له هه لئباردن هه رؤکایه تیه کانی سالانی ۱۹۹۴ و ۱۹۹۸ دا له لایه ن فیرناندو هینریک کاردوسو شکستی پیه تیرا، نه وه له سالی ۲۰۰۲ دا به سه رؤکی به رازیل هه لئزیرا. حیزی کریکاران له و کاته وه له ده سه لاتدان.

پیکه تینانی هاوپه یمانییه کی فراوان له به رازیل دا له نه نجامی په کگرتنی بزووتنه وه کومه لایه تیه جیاوازه کان و کریکارانی پیکخراو کاریگه ریه کی گه وره ی له سه ر ئابووری به رازیل هه بوو. له سالی ۱۹۹۰ هوه گه شه کردنی ئابووری به خیرایی به ره وپیش چوه و پیژده ی دانیش توانی هه ژار له ۴۵٪ وه دابه زی بؤ ۳۰٪ له سالی ۲۰۰۶ دا. نایه کسانی که له سه رده می حوکمی سه ربازی دا به خیرایی به رزیووه، به لام به تیژی دابه زی به تاییه تی دوی نه وه ی حیزی کریکاران ده سه لاتی گرته ده ست و فراوان بوونی بهرچاو له په روه رده دا هاته ناروه و تیکرای ساله کانی خویندن بؤ دانیش توان له شه ش ساله وه له سالی ۱۹۹۵ دا به رزیووه بؤ هه شت سال له سالی ۲۰۰۶ دا. به رازیل ئیستا به شیکه له نه ته وانی BRIC (به رازیل و پوسیا و هیندستان و چین)، په کمه وولاتی نه مه ریکای لاتینه که له ناو بازنه دیپلوماسیه کانی نیوده ولته تی دا خاوه ن کیش بی.

پیشکه وتنی به رازیل له سالانی ۱۹۷۰ کانه وه، له لایه ن ئابووریناسانی ده زگا نیوده ولته تیه کانه وه نه اندازیاری بؤ نه کرا تا به دانه رانی پولیسی به رازیل بلین که چو ن دیزاینی پولیسی باشر بکه ن تا له شکسته کانی بازار دووریکه ونه وه. نه م پیشکه وتن له پیگه ی هینانی هاوکاری نیوده ولته تیه وه نه نجامه درا. ئاکامیکی سروشتی مؤدی رنایه زه یشن نه بوو. به لکو ئاکامی په کگرتنی گروپه جیاوازه کان بوو که به شیوه یه کی ئازایانه ده زگایانی کراوه یان دامه زراند. له

ئاكام دا ئەم ھەنگاۋە بوە ھۆى دامەزراندنى دەزگايانى ئابوورى كراۋەتر. بەلام چۆن كۆمەلگا دەزگايانى سىياسى كراۋە دادەمەزىنى؟

مېژوو، ھەروەك بىنىمان، پېرە لە نمونەى بزوتنەوانى رېفۆرمخۋاز كە لەبەردەم ياساى ئاسىنىنى ئۆلىگاركى دا چەمىنەو و كۆمەلە دەزگايەكى چەوسىنەريان بە كۆمەلە دەزگايەكى تىرى چەوسىنەر جېگرتەو. بىنىمان كە ئىنگلتەرە لە سالى ۱۶۸۸ دا و فەرەنسا لە سالى ۱۷۸۹ دا و يابان لە سەردەمى گېرمانىيە مەجى دا لە سالى ۱۸۶۸ دا بە شۆرشى سىياسى دەستيانكرد بە پروسەى پېكھىنانى دەزگايانى سىياسى كراۋە. بەلام ئەم شۆرشە سىياسىيانە بەگشتى تېكدان و مالىۋىرانى زۆر لەگەل خۆيان دا دەھىنن و سەرگەوتنىشيان مەسۈگەر نىيە. شۆرشى بۆلشەفېك ئامانجەكانى خۆى وا خستەپوو كە برىتىن لە لابرەنى سىستەمى چەوسىنەرى ئابوورى پووسىيە قەيسەرى و جېگرتەو ھەى بە سىستەمىكى دادپەرەو و كارامەتر كە ئازادى و خۆشگوزەرانى بۆ مىليونان پووسى بەينى. بەداخەو، ئاكامەكەى پېچەوانەبوو، دەزگايانى زۆر داپلۆسىنەر تر و چەوسىنەر تر جېگەى دەزگايانى ئەو حكومەتەيان گرتەو كە بۆلشەفېكەكان لە ناويانبرد. ئەزمونى چىن و كوبا و قىتئام ھاوشىۋە بوون. چەندىن رېفۆرمى ئاكوۆمىۋنىستى كە لە سەرەو بۆ خوارەو ئەنجامدران، ئاكامى باشترىان بەدەستەنەھىنا. ناسر بەلئىنى دا كۆمەلگەكەى ئىگالىتارى نوئ لە مىسردا دابمەزىنى، بەلام ئەمە بەرەو پزىمە گەندەلەكەى حوسنى موبارەك ملينا، ھەورەك لە چاپتەرى سىازدەيەم دا بىنىمان. پۆبەرت مۆگابى لە لايەن چەندىن كەسەو ھەك خەباتگېرېك لە پىناۋى ئازادى دا سەيردەكرا كە پزىمە پەگەزەپرست و يەكجار چەوسىنەرەكەى ئىيان سىمىسى لە پۇدىسىيە لەناوبرد، بەلام دەزگاكەى زىمبابۋى بوونە كۆمەلە دەزگايەك كەمتر چەوسىنەر نەبوون لەوانەى سەردەمى ئىيان سىمىس و پېشكەوتنى ئابوورى تەنانت لە سەردەمى پېش سەربەخۋى خراپتر بوە.

ئەو ھاۋبەشە لە نىۋان ئەو شۆرشە سىياسىيانەى سەرگەوتوانە رېگايان بۆ دەزگايانى كراۋەتر و گۇرپانكارى دەزگايى بەرەبەرە خۆشكرد لە باكورى ئەمەرىكا و لە ئىنگلتەرەدا لە سەدەى تۆزدەيەم و لە بۆتسوانا لە دواى سەربەخۋى - كە بووشنە ھۆى بەھىزكردنى بەرچاۋى دەزگايانى سىياسى كراۋە. ئەو ھەيە كە ئەو شۆرشانە توانيان كۆمەلانى فراۋانى كۆمەلگا ھىزدارىكەن. پلورەلىزم كە بەردى بناخەى دەزگايانى سىياسى كراۋەيە، ئەو دەخۋازى كە

دهسه لاتی سیاسی به شیوه یه کی فراوان له ناو کومه لگادا دابه شبکړی. کاتیک به دهزگایانی چه وسپنه ده سټیډه کړی، که دهسه لاتیان له چنگی نوڅبه یه کی بچوک دا چپرکړوته وه، نه و دابه شکر دنی فراوانی دهسه لات پټویستی به هیژدارکردن هه یه. نه مه، هه روه که له چاپته ری حه و ته م دا جه ختمان له سه رکړد، نه وه یه که شوپشی شکودار له دهسه لات سه ندنه وه له نوڅبه یه که له لایه ن نوڅبه یه کی تر جیاده کاته وه. له حاله تی شوپشی شکودار دا، په گی پلوره لیزم له سه ندنه وه ی دهسه لات له جه یمسی دوه م دا خو ی داکوتا له پټگی شوپشیکی سیاسیه وه که سه رکړدایه تیکرا له لایه ن هاوپه یمانییه کی فراوانی پټکها تو له بازگانان و پیشه کاران و زه ویداره گه وره کان و ته نانه ت چه ندین نه ندای نه ریستو کراسی ټینگلیزی که لایه نگری پاشا نه بوون. هه روه که بینیمان، شوپشی شکودار پټگی بؤ خوشکرا له پټگی سازدان و هیژدارکردنی هاوپه یمانییه کی فراوان و له وهش گرنگتر، نه مه به دهوری خو ی بوه هوی هیژدارکردنی زیاتری ته نانه ت به شیکی فراوانتری کومه لگا - نه گه رچی فراوانی نه م به شه زور بچو وکتر بوو له فراوانی هه موو کومه لگا و ټینگلته ره بؤ ماوه ی دوو سه د سالی دواتر دوو ره له دیموکراسی راسته قینه مایه وه. نه و فاکته رانه ی بوونه هوی سه ره له دانی دهزگایانی کراوه له کولونییه کانی باکووری نه مریکا دا هاوشپوه بوون، هه روه که له چاپته ری یه که م دا بینیمان. جاریکتر نه و پټچکه یه ی له فیرجینا و کارولینا و میریلاند و ماساشوتز ده سټیپکړد و گه یشته راگه یان دنی سه ربه خو یی و قایمکردنی دهزگایانی کراوه له ویلایه ته یه کگرتوه کان دا، پټچکه ی هیژدارکردنی به شیکی فراوانی کومه لگا بوو.

شوپشی فهره نسی نمونه یه کی هیژدارکردنی به شیکی فراوانی کومه لگایه که دزی پزیمه کونه که راستبووه له فهره نسا دا و توانی پټگا خوشبکا بؤ سیسته میکی سیاسی زیاتر پلوره لیستی. به لام شوپشی فهره نسا، به تایه تی ماوه ی پر له زه برونه نگی سه رده می پو بسپیتری که پزیمکی چه وسپنه ر و په شه کوژ بوو، دیسانه وه نه وه پیشانده دا که چون هیژدارکردنیش بیخه وش نییه. له کوتایی دا پو بسپیتری و کادیره جاکوبیه کانی وه لانران و میراته هه ره گرنگه کانی شوپشی فهره نسی، بریتی نییه له سه ربه پانندن، به لکو نه و پیفورمه هه مه لایه نه یه که شوپش جیبه جیبکردن له فهره نسا دا و به شه کانی تری نه وروپا دا.

چه ندین هاوته ریپی له نیوان نه م پروسه میژوویانه ی هیژدارکردن و نه وه ی

له سالانی ۱۹۷۰ کان دا له بهرازیل دا پوویدا هه یه. هه رچه نده په گینکی حیزبی کریکاران بریتیه له بزوتنه وهی سهندیکاکانی کریکاران، بهلام هر له سالانی سه ره تاوه، سه رکرده کانی وهك لولا شانبه شانی چهن دین پوونا کبیر و سیاسیه کانی ئوپوزیوسون که پشتگیری حیزبه کیان کرد، هه ولیان دا حیزبه که بکه نه هاوپه یمانیه کی فراوان. کاتیکیش حیزب له حکومته لؤکاله کان دا دهسه لاتی گرتهدست، ئه م هه ولانه له گه ل بزوتنه وه کومه لایه تیبه لؤکاله کان دا له سه رتاسه ری وولات دا به کیانگرت و بوه هوی هاندان بؤ به شداریکردنی مه دهنیانه و به رپاکردنی جوره شوپشیک له به رپوه بپردن دا له هه موو وولات دا. له بهرازیل دا، به پتچه وانهی ئینگلته ره له سه دهی جه قده یه م دا یان فهره نسا له کوتابی سه دهی هه ژده یه م دا، شوپشی رادیکالی پووینه دا تا کلپه بداته پرۆسه ی ئالوگۆپی ده زگایانی سیاسی. پرۆسه ی هیژدارکردن که له کارگه کانی ساو بیژناردو ده سستیپکرد کاریگه ربوو تا پاده یه ک له بهرته وهی ئه و پرۆسه یه گۆپرا بؤ گۆپانکاری سیاسی بنه پره تی له ئاستی نیشتمانی دا. بؤ نمونه، گواستنه وه له حوکمی سه ربازییه وه به ره و دیموکراسی. له وهش گرنگتر، هیژدارکردن له ئاستی بنکه ی جه ماوه ری دا له بهرازیل دا بوه هوی ئه وهی که گواستنه وه بؤ دیموکراسی هاوکات بی له گه ل هه نگاونان به ره و ده زگایانی سیاسی کراوه و هر ئه مهش فاکته ری سه ره کی بوو له سه ره له دانی حکومتیک دا که پابه ندبوو به ده سته به رکردنی خزمه تگوزارییه گشتیه کان و فراوانکردنی په روه رده و هینانه ئارای مه یدانئیکی ته ختی گه مه ی پاسته قینه. هه روه ک بینیمان، دیموکراسی گه رهن تی ئه وه ناکا که پلوره لیزم دینه ئاراهه. جیاوازی له نیوان په ره سه ندنی ده زگایانی پلوره لیستی له بهرازیل دا له گه ل ئه زمونی قه نزه ویلا دا له م باره یه وه جیگه ی سه رنجه. قه نزه ویلاش له دوا ی سالی ۱۹۵۸ وه به ره و دیموکراسی پویش ت، به لام ئه مه به بی هیژدارکردن له ئاستی بنکه جه ماوه ربیه که دا پوویدا و ده سه لاتی سیاسی به شیوه یه کی پلوره لیستی دابه شنه کرد. له بری ئه مه، سیاسییانی گه نده ل و دروستکردنی توپه کانی پشتیوانی و ململانی له قه نزه ویلا دا به رده وامبوون و تا پاده یه کیش له ئه نجامی ئه مه دا کاتیک ده نگده ران چوونه به رده م سندوقه کانی هه لېژاردن، ئاماده بوون ته نانه ت پشتگیری زۆرداریکی وهك هیوگو شافیز بکه ن. زۆر پینگه ی تیده چی ئه مه له بهرته وه بووی که ئه و ده نگده رانه لایان وابوه ته نیا ئه و ده توانی به رهن گاری نوخبه دامه زراوه که ی

قەنزەوئىلا بېيىتەو. لە ئاكامى ئەمەدا، ھېشتا قەنزەوئىلا لە ساھىبى دەزگايانى چەوسىنەرەدا دەنالتىنى، لە كاتىك دا بەرازىل قالئەكەى شكاند.

ئايادەتوانرى چى بىكرى تا پىرۇسەى ھىزداركردن بىرىتەگەر يان تەنيا پىگەى بىر قۇش بىكرى و لەوئىشەو پەرەپىدانى دەزگايانى سىياسى كراوہ؟ بىگومان وەلامى پاستىگۇيانە ئەوئەكە پەرەتەيەك لە ئارادا نىيە بىر دامەزاندنى ئەم جۆرە دەزگايانە. بىگومان چەند فاكترىكى ديار ھەن كە و لە پىرۇسەى ھىزداركردن دەكەن ھەنگاوى يەكەمى بىنى. لەمانە، بوونى ئەندازەيەك لە ئاسايشى ناوەندى تا ئەو بىزوتنەو كۆمەلايەتپانەى تەحەداى پىژمەكان دەكەن بەرەو ئارزوو ملنەنن و بوونى ھەندىك دەزگايانى سىياسى پىشتر كە بىر پىكى كەم پلورەلېزم دەھىننە ئارزوو، وەك ئەو دەزگا سىياسىيە تەقلىدانەى لە بۆتسوانا دا ھەبوون، تا بتوانرى ھاوپەيمانى فراوان پىكېھىترى و توانى مانەوئەى ھەبى و بوونى دەزگايانى كۆمەلگەى مەدەنى كە بتوان ھەماھەنگى لە نىوان داخووزىيەكانى دانىشتوان دا دروستبەكەن بىر ئەوئەى نەتوانرى بىزوتنەو ئۆپۆزىيۆسۆنەكان بە ئاسانى لە لاين نوخەى دەسەلاتدارەو تىشكىترىن يان بىكرىنە ئامرازى دەستى گرۇپپىكى تر تا دەستبەگىن بە سەر ئەو دەزگا چەوسىنەرەدا كە لە ئارادان. بەلام چەندىن لەم فاكترانە لە پوى مېژوويىيەو ديارىكران و بەھىواشى دەگۆرپن. نمونەى بەرازىل ئەو پوونەكەتەو كە چۆن دەتوانرى دەزگايانى كۆمەلگەى مەدەنى و پىكخراوانى حىزبى لە خوارەو بىر سەرەو دروستبەكرىن، بەلام ئەم پىرۇسەى ھىواشە و تا چ رادەيەك لە بارودۆخە جياوازەكان دا دەتوانى سەر كەوتوبى تىگەيشتنى پوون لەم بارەيەو نىيە.

ئەكتەرىكى تر، يان كۆمەلە ئەكتەرىكى تر كە دەتوانن پۆلى ئالوگۆرپكارانە لە پىرۇسەى ھىزداركردن دا بىيىن بىرىتيە لە مېدىا. زەحمەتە ھىزداركردنى كۆمەلگا بە شىوئەيەكى فراوان پىكېخىرى و بەردەوامى پىيىدرى بەبى بوونى زانىارى بىلەو دەر بارەى ئەوئەى كە ئايادە پىشكىلكارى ئابورى و سىياسى لە لاين ئەوانەى لە دەسەلاتدان ئەنجامدەدرى. ئىمە لە چاپتەرى يازدەيەم دا پۆلى مېدىامان بىنى لە ئاگادار كردنى جەماوەر و دروستكردنى ھەماھەنگى لە نىوان داخووزىيەكانيان دا دژى ئەو ھىزانەى وىستيان دەزگا كراوہكان لاواز بەكەن لە وىلايەتە يەكگرتوہكان دا. مېدىا دەشتوانى پۆلى سەرەكى بىيىنى لە ئاراستەكردنى ھىزداركردنى بەشىكى فراوانى كۆمەلگا بەرەو پىغۇمى سىياسى

خۆگرتى، ھەرۈك لە چاپتەرى يازدەيەم دا باسماڭىز بەتايىبەتى لە چوارچىۋەى ديموكراتىزەكردن لە بەرىتانىادا.

بلاۋكراۋە و كىتەپ كە زانىارىيان دەدايە خەلك و ھاۋكارى نىۋان خەلكيان دروستدەكرد، پۇلى گىرنگيان بىنى لە كاتى شۇرشى شىكۆدارى ئىنگلىتەرە و شۇرشى فەپەنسا و كارۋانى بەرەو ديموكراسى لە بەرىتانىاي سەدەى تۈزدەيەم دا. بە ھەمانشىۋە، مىدىيا، بەتايىبەتى فۇرمى نوۋى مىدىيا كە پىشتى بە پىشكەۋتەكانى بۋارى زانىارى تەكنەلۇجىيائى گەياندن بەستە، ۋەك وىب سايتەكان و گىفتۇگۇي نەئىنى و فەيسبۇك و تۈيتەر پۇلى ناۋەندى گىپرا لە بەرھەلىستىكردنى ئىرانىيەكان دژى ھەلىباردنە ساختەكەى ئەحمەدى نەژاد لە سالى ۲۰۰۹ دا و سەركوتكارىيەكانى دواتردا. پىدەچى مىدىيا پۇلى ناۋەندى ھاۋشىۋە گىپىرئ لە ناپەزايىيەكانى بەھارى ەرەبى دا كە ئىستا لە كاتى ئامادەكردنى ئەم نووسىنەدا بەردەوامن.

پژىمە ئەسۋىرتارىيەكان تۆر جار ئاگادارى گىرنگىي مىدىيائى ئازادن و ئەۋەى پىيان بىكرئ دەيگەن بۇ بەرەنگارىۋونەۋەى. پۈونكردنەۋەيەكى ئىكسىترىم بۇ ئەمە لە ھوكمى ئەلبىرتۇ فيوجىمۇرى لە پىرۇ دەردەكەۋى. ھەرچەندە فيوجىمۇرى لە سەرەتادا بە شىۋەيەكى ديموكراسى ھەلىبارا، بەلام ھەرزو پۇتىمىكى دىكتاتورى لە پىرۇ دا دامەزاند و كاتىك لەسەر ھوكم بوو لە سالى ۱۹۹۲ دا كۇدەتايەكى ئەنجامدا. دۋاي ئەۋە، ھەرچەندە ھەلىباردنەكان بەردەوامبۈون، فيوجىمۇرى پۇتىمىكى گەندەلى دامەزاند و لە پىگەى چەوساندەۋە و بەرتىلدانەۋە ھوكمىكرد. لەم كارەدا بە قورسى پىشتى بە پىاۋەكەى دەستەپاستى، ئالادىمىرۇ مۇنتىسىنۇس بەست كە سەۋكايەتى دەزگاي ھەۋالگىرى نىشتىمانى خاۋەن دەسەلاتى پىرۇ دەكرد. مۇنتىسىنۇس پىاۋىكى پىكخەر بوو بۇيە تۆمارى باشى ھەلگرتىبو دەربارەى بىرى ئەۋ پارانەى ھكۈمەت دابۈيە تاكە جىاۋازەكان بۇ كرىنى پىشتىگىرىيان و تەنانتە بە فىدېۋ چەندىن كارى بەرتىلدانەكانى گرتىبو. لۇجىكىك بۇ ئەمە ھەبوو. بەدەر لە تەننا تۆماركردنەكان، ئەم بەلگانە جەختكردن بوو لەسەر ئەۋەى تىۋەگلاۋەكان لە ناو تۆماردان و ۋەك فيوجىمۇرى و مۇنتىسىنۇس تاۋانبار سەيردەكرىن. دۋاي پىمانى پژىمەكە، ئەم تۆمارانە كەۋتە دەست پۇژنامەنۈوسان و كارىدەستان. ئەۋ بىرە پارانەى درابۈون گىرنگى مىدىيا بۇ دىكتاتورىەت پۈوندەكەۋە. دادۈەرىكى دادگاي بالا بايى ۵,۰۰۰ تا ۱۰,۰۰۰ دۇلار بوو لە مانگىك دا و

سیاسییه‌کانی ناو هه‌مان حیزب یان حیزبه‌کانی تر بره پارهی هاوشیوه‌یان پیدهدرا. به‌لام کاتیك ده‌هاته سه‌ر پۆژنامه و كه‌ناله‌کانی ته‌له‌فزیۆن، بره پاره‌كان ده‌گه‌یشتنه ملیۆنان دۆلار. جارێك ۹ ملیۆن دۆلار و جارێكتر ۱۰ ملیۆن دۆلاریان داوه بۆ كۆنترۆلكردنی كه‌ناله‌کانی ته‌له‌فزیۆن. ئه‌وان زیاتر له ملیۆنێك دۆلاریان داوه به پۆژنامه‌یه‌کی سه‌ره‌کی و بۆ پۆژنامه‌کانی تریش بری ۳,۰۰۰ دۆلار تا ۸,۰۰۰ دۆلاریان داوه بۆ نووسینی هه‌ر مانشیته‌ك. فیوجیمۆری و مۆنتیسینۆس له‌و بره‌یه‌دا بوون كه كۆنترۆلكردنی میدیا زۆر گرنگتر بوو له كۆنترۆلكردنی سیاسیه‌كان و دادوه‌ره‌كان. یه‌كێك له ده‌سكه‌لاكانی مۆنتیسینۆس، جه‌نه‌رال بیلۆ، له یه‌كێك له قیدیۆكان دا ئه‌مه‌ی به‌م شێوه‌یه كورتكردوه (ئه‌گه‌ر ئێمه كۆنترۆلی ته‌له‌فزیۆن نه‌كه‌ین ئه‌وا هیچ شتی‌كمان بۆ ناكری"

ده‌زگا چه‌وسینه‌ره‌کانی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ی چینی‌ش به‌ خه‌ستی پشت به كۆنترۆلكردنی میدیا ده‌به‌ستن له‌ لایه‌ن حكومه‌ته‌وه، كه، هه‌روه‌ك بینیمان به‌ شێوه‌یه‌کی ترسناك ئالۆز بوه. هه‌وره‌ك شیکاریکی چینی کورتی کردوه (بۆ ئه‌وه‌ی سه‌ركرده‌یه‌تی حیزب پابه‌ند بێ به‌ ریفۆرمی سیاسی، پێویسته‌ سی پرینسیپ په‌ی‌په‌وبکرین: حیزب كۆنترۆلی هێزه‌ چه‌كداره‌كان بكا و حیزب كۆنترۆلی كادیره‌كان بكا و حیزب كۆنترۆلی هه‌واله‌كان بكا)

بێگومان میدیای ئازاد و ته‌كنه‌لۆجیای نوێ گه‌یاندن ته‌نیا ده‌توانن له په‌راوێزدا یارمه‌تی بده‌ن به‌ دا‌بینکردنی زانیاری و دروستکردنی هه‌ماهه‌نگی له‌ نێوان داخوازییه‌كان و کاره‌کانی ئه‌وانه‌ی هه‌ولێ هێنانه‌ئارا‌ی ده‌زگایانی کراوه‌تر ده‌ده‌ن. یارمه‌تی میدیا ته‌نیا کاتیك وه‌رده‌گه‌ڕێ بۆ گۆرپانکاری واتادار كه‌رتیکی فراوانی كۆمه‌لگا خۆسازده‌كه‌ن و خۆپێكدە‌خه‌ن بۆ ئه‌نجامدانی گۆرپانکاری سیاسی و ئه‌وه‌ بۆ مه‌به‌ستی دروستکردنی تا‌قم یان بۆ كۆنترۆلكردنی ده‌زگا چه‌وسینه‌ره‌كان نا‌كه‌ن، به‌لكو ئه‌وه‌ بۆ گۆرپینی ئه‌و ده‌زگا چه‌وسینه‌رانه‌ بۆ ده‌زگایانی کراوه‌تر ده‌كه‌ن. ئایا ئه‌م پرۆسه‌یه‌ ده‌ستپێده‌كا و ده‌رگا بۆ هێزدارکردنی زیاتر و له‌ كۆتایی‌شدا بۆ ریفۆرمی سیاسی خۆگر ده‌كات‌ه‌وه، پابه‌نده‌، هه‌روه‌ك له‌ چه‌ندین بارودۆخی جیاوا‌زدا بینیمان، به‌ می‌ژووی ده‌زگایانی ئابووری و سیاسی و پابه‌نده‌ به‌ چه‌ندین جیاوا‌زی بچووك كه‌ گرنگن و پابه‌نده‌ به‌ پێچكه‌ی په‌یوه‌ستیی می‌ژوو.

دارفون ئاسمۆگلو، پروفیسوری ئابورییه له زانکۆی MIT. له ساڵی ۲۰۰۵ دا، مەدالیای جۆن بەیتس کلارکی وەرگرتووە کە دەدریتە ئەو ئابوریناسانە لە خوار تەمەنی چل سالییە وەن و گەرنەگرتین بەشداریدە کەن لە بیرو زانیاری ئابوری دا.

جەیمس ئەی پۆیینسۆن، زانای سیاسیی و ئابوریناس و پروفیسوری بواری حکومەتە لە دەیفید فلۆرەنس لە زانکۆی هارفارد. شارەزایەکی ناسراوی جیھانییە لە سەر ئەمەریکای لاتین و ئەفریقا. ئەو لە بۆتسوانا و مۆریشیەس و سیارالیۆن و باشووری ئەفریقا کاریکردووە.

منتدى اقرأ الثقافي

(لكاتب) كوردى - عربى - فارسى)

www.iqra.ahlamontada.com

ئەم ڪتپە ، بەرھەمى پازدە سال توڙينەو و
لىكۆلینەوئە لە لایەن نووسەرەن دارۆن ئاسمۆگلۆ و
جەمىس رۇبىنسۆن و جەندىن كەسى ترموو چۆتە ناو
قوولایى مېژووى مرۇقاىەتپەو، ھەر لە شۆرشى
كشتوكالى ناوچەى مېسۇپۇتاميا تا مېژووى نوئى
جەندىن وولاتانى دمولەمەند و ھەژارى ئەم سەردەمە.
ئەوان، ھەولیان داو وەلامىكى نوئى ئەویرسیارە كۆنە
بدەنەو كە دەلى: بۆجى ھەندىك وولات ھەژار و
ھەندىكى تریان دمولەمەند؟. لېرەو كەرانىكى وورد
دەسپىدەكەن بۆ بەدەسختنى وەلامى جەندىن
پرسىارى كرنكى تر: ئایا كەلتوورى نەتەوان یان
ھەلکەوتەى جوگرافى ولاتان یان ئاستى شارمزاىى
فەرمانرەو و نوخبەكان رۆلى كرنگ لە ھەژارى و
دولەمەندى یان لەسەرکەوتن و شىكستەینانى نەتەوان
دەبىتن؟ ئەگەر وەلامەكە نەخیرە، ئەى ھۆكارى ئەم
جیاوازییە كەورپە لە داھات و كوزمرانى نەتەوان دا
چییە؟. ئایا سیاسەت بناخەى خۆشكوزمرانى دائەنى یان
ئابوورى و چۆن؟. ھەردوو نووسەر، دواى ووردبوونەو
لەجەندىن نەوونەى مېژووى و لىكۆلینەو لە ئەزموونى
جەندىن وولات لە كیشومرە جیاچیاكان دا دەكەنە
ئەو دەرئەنجامەى كە كەلتوور و جوگرافیا و
نەشارمزاىى رۆلى كەورپەیان نپە، بەلكو ئەو دەرزاىانى
وولاتن رۆلى سەرەكى لە پەرەپیدان و پێشكەوتنى
ئابوورى و سیاسى وولات دا دەبىتن.

و مەركىز

نرخ (12000) دینار